

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 2(73), 2022

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 2(73)

Алматы, 2021

<p>Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті</p> <p>ХАБАРШЫ</p> <p>«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(73), 2022</p> <p>Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады</p> <p>Бас редактор т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ</p> <p>Редакция алқасы: т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев (бас ред. орынбасары), т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова, т.ғ.к., доц. Т.Т. Далаева (жауапты хатшылар), т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов, т.ғ.к., проф. Б.С. Жұмағұлов, <i>PhD</i>, проф. Вирджиния Мартин (АҚШ), <i>PhD</i>, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ), т.ғ.д., проф. Қара Әбдіуақп (Түркия), т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов (Қырғыз Республикасы), т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко (Ресей Федерациясы), т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов, проф. М.Майер (Германия), т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов (Ресей Федерациясы), т.ғ.д. Томохико Уяма Жапония), т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия), т.ғ.д., проф. Ғ.М. Қарасаев</p> <p>© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2022</p> <p>Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10102 - Ж</p> <p>Басуға 30.06.2021 қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 41,5 е.б.т. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 568.</p> <p>050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. Абай атындағы ҚазҰПУ</p> <p>Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы</p>	<p>М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е С o n t e n t</p> <p>ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY</p> <p>Еспенбетова А.М. XX ғ. 30-жылдардағы Ақтөбе өңіріндегі ауыл шаруашылығын кеңестендіру кезеңіндегі күштеу шаралары және қуғын-сүргін..... 7</p> <p>Yespenbetova A.M. Coercive measures and repression in the period of sovietization of agriculture in the Aktobe region in the 30 years of the 20-th century</p> <p>Қоскеева Ә.М. «Жылымық» (1956-1964) жылдарындағы Қазақстанда шығармашыл интеллигенцияның ұлттық-мәдени саладағы қызметі..... 16</p> <p>Koskeyeva A.M. Activities of the creative intelligentsia of Kazakhstan in the national-cultural sphere in the years of the “thaw” (1956-1964)</p> <p>Құдайбергенова Ж.Ә. Шетел қазақтарының көші-қонының Республиканың демографиялық ахуалына әсері..... 25</p> <p>Kudaibergenova Zh.A. Impact of the resettlement of foreign kazakh’s on the demographic situation in the Republic</p> <p>Исибаева Е.И. Нарыққа өтпелі кезеңдегі ауыл шаруашылығының ахуалы..... 34</p> <p>Isibayeva E. I. Difficulties of agriculture during the transition to market relations</p> <p>Тулбасиева С.К. 1928-1934 жылдардағы астық дайындау науқанының тарихы: шаруаларға жасалған саяси қысым (Алматы қаласы мысалында)..... 44</p> <p>Tulbassiyeva S.K. History of the grain procurement campaign of 1928-1934: political pressure on the peasants (on the example of the city of Almaty)</p> <p>Мырзатаева З.Б., Белоус С.Г. Советский Казахстан в памяти польских и казахских детей в годы Второй мировой войны (на материалах Туркестанской области)..... 54</p> <p>Myrzatayeva Z.B., Belous S.G. Soviet Kazakhstan in the memory of polish and kazakh children during the Second world war (on the materials of Turkestan region)</p> <p>ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY</p> <p>Кокебаева Г.К. Участие советских военнопленных в «Операции Цепелин»..... 64</p> <p>Kokebayeva G.K. Participation of Soviet prisoners of war in “Operation Zeppelin”</p> <p>Тулеева М.К., Джакипбаева А.Р. Орталық Азия мен Ресей мемлекетіндегі ХХІ-ғасырдағы демографиялық дамудағы өзекті мәселелер..... 73</p> <p>Tulekova M.K., Dzhakipbaeva A.R. Problems of demographic development of Central Asian states and Russia in the XXI century</p>	
--	--	--

<p>Казахский национальный педагогический университет имени Абая</p> <p>ВЕСТНИК</p> <p>Серия «Исторические и социально-политические науки», №2(73), 2022</p> <p>Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год</p> <p>Главный редактор д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ</p> <p>Редакционная коллегия: д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев, (зам. гл. редактора), к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова, к.и.н., доц. Т.Т. Даласва (ответ. секретари), д.и.н., проф. Х.М. Абжанов, к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов, <i>PhD</i>, проф. Вирджиния Мартин (США), <i>PhD</i>, проф. Клаудиа Чанг (США), д.и.н., проф. Кара Абдиуакап (Турция), д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская Республика), д.и.н., проф. В.М. Козьменко (Российская Федерация), д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов, проф. М.Майер (Германия), д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская Федерация), д.и.н., Томохико Уяма (Япония), д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция), д.и.н., проф. Г.М. Карасаев</p> <p>© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2022</p> <p>Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж</p> <p>Подписано в печать 30.06.2022. Формат 60x84^{1/8}. Объем 41,5 уч.-издл. Тираж 300 экз. Заказ 568.</p> <p>050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая</p> <p>Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая</p>	<p>САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY</p> <p>Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Международные гарантии прав на гендерное равенство и запрет дискриминации: действие в Казахстане..... 86 Buribayev E.A., Khamzina Zh.A. International guarantees of rights to gender equality and prohibition of discrimination: action in Kazakhstan</p> <p>Симтиков Ж.К., Давлетбаева Ж.Ж., Загребин А.В. Основные механизмы модернизации антикоррупционной политики в контексте качества жизни и благополучия граждан в истории современности..... 97 Simticov Zh.K., Davletbayeva Zh.Zh., Zagrebin A.V. Main mechanisms of anti-corruption policy modernization in the context of the quality of life and well-being of citizens in modern history</p> <p>Асыл М.Б., Дәуен Д.Б. Сяокан қоғамын құру барысындағы кедейлікпен күрес: қытайлық тәжірибе..... 111 Assyl M.B., Dauyen D.B. Poverty alleviation in the context of building a xiaokang society: the chinese experience</p> <p>Sarkytkan K., Massimkhanuly D. The state and the importance of its geo-economic capabilities in geopolities. (on the example of Kazakhstan)..... 122 Сарқытқан Қ., Масимханұлы Д. Мемлекет және оның геэкономикалық мүмкіндіктерінің геосаясаттағы маңызы. (Қазақстан мысалында)</p> <p>Сабыр М.Б., Даутова С.Б. Алтын Орда мұрасының саяси-әлеуметтік ұлттық негізі..... 132 Sabyr M.B., Dautova S.B. Socio-political national basis of the Golden Horde heritage</p> <p>Сарсембаева Г.А., Краснобаева Н.Л. Демографический взрыв в Казахстане в начале XXI века: причины, риски, последствия..... 142 Sarsembaeva G.A., Krasnobaeva N.L. Demographic explosion in Kazakhstan at the beginning of the xxi century: causes, risks, consequences</p> <p>Столярова Э.О., Аубакирова Ж.С., Өмірзақ Т.Е. Поляризация в процессах рождаемости городских казахов: инструменты изучения и тренды..... 150 Stolyarova E.O., Aubakirova Zh.S., Omirzak T.E. Polarization in the fertility processes of urban kazakhs: study tools and trends</p> <p>ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY</p> <p>Кожирова С.Б., Шукыжанова А.Н. Теоретические и прикладные аспекты лимологии: традиционные и инновационные подходы (обзор Российской и Казахстанской историографии)..... 158 Kozhirova S.B., Shukyzhanova A.N. Theoretical and applied aspects of lymology: traditional and innovative approaches (review of Russian and Kazakh historiography)</p> <p>Далаева Т.Т., Калиева Б.Т. Қазақстандағы мәдени жадының тарихи бейнелері: белгілері және эмоционалдық сипаттамасы..... 169</p>
---	---

<p>Abay Kazakh National Pedagogical University</p> <p>BULLETIN</p> <p>Series «Historical and socio-political sciences» №2(73), 2022</p> <p>Periodic – 4 issues/year Published since 2000</p> <p>Editor-in-chief: <i>doctor of historical sciences</i> G.K. KENZHEBAYEV</p> <p>Editorial staff: Koigeldiyev M.K. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (editorial-in-chief's assistant), Ospanova R.R. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> Dalaeva T.T. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> (responsible secretary), Abzhanov Kh.M. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Zhumagulov B.S. <i>candidate of historical sciences, professor,</i> Virginia Martin. <i>professor, PhD (USA),</i> Claudia Chang <i>professor, PhD (USA),</i> Kara Abdiyapap <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey),</i> Osmonov O.D. <i>doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),</i> Kozmenko B.M. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),</i> Zhumagulov K.T. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Mayer M. <i>doctor of historical sciences, professor (Germany),</i> Sokolov A.B. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),</i> Tomokhiko Uyama <i>doctor of historical sciences (Japan),</i> Khodjaogly T. <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey)</i> Karasayev G.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i></p> <p>Abai Kazakh National Pedagogical University, 2022</p> <p>Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH</p> <p>Signed for print 30.06.2022 Format 60x84 1/8. Volume 41,5 pren. sh Issue 300. order 568.</p> <p>050010, Almaty Abai KazNPU, 13 Dostyk av. «Ulagat» publishing house Abai Kazakh National Pedagogical University</p>	<p>Dalayeva T., Kaliyeva B. Historical images of cultural memory in Kazakhstan: symbols and emotional characteristics</p> <p>Наурызова Қ.Қ. «Ақ жол» газеті Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін зерттеудің тарихи дерегі ретінде.....</p> <p>Nauryzova K.K. The newspaper «Ak zhol» as a historical fact of studying the socio-political life of Kazakhstan</p> <p>Максүтова А.А., Тілеубаев Ш.Б. М.Х. Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» деректерінің орта ғасырлар тарихындағы орны.....</p> <p>Махүтова А.А., Тлеубаев Ш.В. «Тарих-и-Рашиди» by М.Кh. Dulati as a source in the history of the middle ages</p> <p>АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY</p> <p>Касенов М.С., Халидуллин Ғ.Х. Атырау - Каспий аймағының қола дәуірі ескерткіштері.....</p> <p>Kasenov M., Khalidullin G.H. Bronze age memorials on the territory of Atyrau-Caspian</p> <p>Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В. Исторические сюжеты и образы обретения национальной и общесоветской субъектности казахов в кинематографе 50-60-гг. XX в.....</p> <p>Abylkhozhin Zh., Krupko I. Historical plots and images of acquisition of national and soviet subjected (agency) of kazakh's in cinematography 50-60s of XXth century</p> <p>ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY</p> <p>Jainakbayeva G.T. Content, principles of project technology and its application in history lessons.....</p> <p>Джайнакбаева Г.Т. Содержание, принципы проектной технологии, и ее применение на уроках истории</p> <p>Әбдіғұлова Б.К. Тарихи пәндерді оқытуда оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың әдістемелік жолдары.....</p> <p>Abdugulova B.K. Methodological methods of organizing students' independent work when teaching historical disciplines</p> <p>ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY</p> <p>Ермұханов Е.Н., Салқынбек Д.И. Ыдырыс Мұстамбайұлы қайраткер тұлғаның кеңестік ОГПУ жендеттерімен күресі.....</p> <p>Yermukanov Y.N., Salkynbek D.I. Idris Mustambayevich the struggle of the figure with the executioners of the soviet OGPU</p> <p>Исабек Б.К., Амалбекова Б.А. Нуржанова А.М. Бауыржан Момышұлының өскен ортасы мен өмір жолы: тарихи талдау.....</p> <p>Isabek B.K., Amalbekova B.A. Nurzhanova A.M. Upbringing and lifestyle of Bauyrzhan Momyshuly: historical analysis</p>	<p>182</p> <p>191</p> <p>204</p> <p>217</p> <p>224</p> <p>234</p> <p>240</p> <p>250</p>
--	---	---

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS	
<p>Қали А.Б., Махаева А.Ш. XX ғасыр басындағы Жетісу өлкесінде орын алған саяси және мәдени өзгерістерде татар ұлт өкілдерінің алар орны.....</p> <p>Kali A.B., Makhaeva A.Sh. Political and cultural activities of the tatars in the Zhetysu at the beginning of the XX century</p>	260
<p>Бейсенова П.М. Трудовые конфликты в добывающей отрасли: литературный обзор.....</p> <p>Beisenova P.M. Labor conflicts in the extractive industry: a literature review</p>	270
<p>Базарбай Е.М., Масалимова А.Р. Имидж политической культуры Казахстана в ведущих масс-медиа ближнего и дальнего зарубежья.....</p> <p>Bazarbai E.M., Masalimova A.R. The image of Kazakhstan's political culture in the leading mass media of the near and far abroad</p>	278
<p>Тапалова А.А. Әйелдердің күнделікті өміріндегі денсаулық сақтау және ана мен сәби мәселесі.....</p> <p>Topalova A.A. Problems of health preservation, as well as the relationship of mother and baby in the daily life of women</p>	290
<p>Оспанова Р.Р., Ішпекбаев Ж.Е., Оспанова Б.Р. Қазақтанудағы тарихи тұлға мәселесі және оның М.Әуезов шығармаларындағы сипаты.....</p> <p>Ospanova R.R., Ishpekbaev Zh.E., Ospanova B.R. The problem of historical personality in Kazakh studies and its reflections in the works of M.Auezov</p>	304
<p>Гурсой М., Амантуров М., Бахтыбаев М. Сығанактың сәулеттік қыш қаптамалары.....</p> <p>Gursoy M., Amanurov M., Bakhtybayev M. Decorative terracota tiles from Syganak</p>	316

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КОКСОН

On the basis of the decision of Committee for quality assurance in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 94 (574.13)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.01>

А.М. Еспенбетова^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы,
Ақтөбе, Қазақстан
E-Mail: aikami@mail.ru

**XX ғ. 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН
КЕҢЕСТЕНДІРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ КҮШТЕУ ШАРАЛАРЫ ЖӘНЕ ҚУҒЫН-СҮРГІН**

Аңдатпа

Мақала XX ғ. 30 жылдарындағы Қазақстанның ауыл шаруашылығының даму тарихы мәселесіне арналған. Зерттеу тақырыбы бойынша тарихнамалық шолу жасай отырып, автор ауылды кеңестендіруде жүргізілген астық пен ет дайындау науқанын жүзеге асыру, күштеп отырықшыландыру мен жаппай ұжымдастыру шараларының жергілікті халыққа тигізген ауыр зардабын қарастырады. Күштеп отырықшыландыру, астық пен ет жинау науқанын жүзеге асыруда күштеу, мәжбүрлеу әдістерінің қолданылуы, қарсылық көрсеткендерге түрлі айыптар тағылып, асыра сілтеушілікке жол берілгендігіне назар аударады. Автор архив құжаттарын кеңінен қолдана отырып, ауылды кеңестендіру кезінде көптеген КСРО азаматтары, оның ішінде қазақ халқы саяси қуғын-сүргінге ұшырап, қылмыстық жауапқа тартылып, айыпталып, жазаға тартылғандығын көрсетеді. Ресей федерациясы Қылмыстық Кодексінде көрсетілген баптар бойынша азаматтарға тағылған жаза түрлерін талдап көрсетеді. Мәселенің мазмұнын ашуда, объективтілік, тарихилық қағидалары негізінде тарих ғылымының салыстырмалы талдау, тарихи генетикалық жүйелеу әдістері кеңінен қолданған.

Тірек сөздер: қоғам, ауыл шаруашылығы, саясат, қуғын-сүргін, күштеу, отырықшыландыру, ұжымдастыру, астық.

Еспенбетова А.М.^{1*}

¹ Кандидат исторических наук,
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, старший преподаватель,
Актобе, Казахстан
E-Mail: aikami@mail.ru

**ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ И РЕПРЕССИИ В ПЕРИОД СОВЕТИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО
ХОЗЯЙСТВА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА**

Аннотация

Статья посвящена проблеме истории развития сельского хозяйства Казахстана в 30-е годы XX века. Осуществляя историографический обзор по теме исследования, автор рассматривает тяжелые последствия процессов проведения заготовительной кампании, насильственной коллективизации в сельских хозяйствах и оседания местного населения. Обращается внимание на применение методов и мер принуждения при проведении зерноуборочной кампании и заготовке мяса, оседания населения, а также на злоупотребления при выдвигении обвинений против протестующих. Используя обширные архивные документы, автор указывает на то, что в период советизации села многие граждане бывшего Советского Союза, в том числе казахстанцы, подверглись политическим репрессиям, уголовному преследованию и наказанию. Анализируются виды наказаний, применяемых к гражданам по статьям Уголовного кодекса РСФСР 1926 г. При исследовании проблемы широко используются методы сравнительного анализа,

исторической генетики, систематизации исторической науки на основе принципов объективности, историчности.

Ключевые слова: общество, сельское хозяйство, политика, репрессии, принуждение, оседание, коллективизация, зерно.

Yespenbetova A.M.^{1*}

¹Candidate of Historical Sciences,

Aktobe Regional University named after K. Zhubaenov, Senior Lecturer, Aktobe, Kazakhstan

E-Mail: aikami@mail.ru

COERCIVE MEASURES AND REPRESSION IN THE PERIOD OF SOVIETIZATION OF AGRICULTURE IN THE AKTOBE REGION IN THE 30 YEARS OF THE 20-TH CENTURY

Abstract

The article is devoted to the problem of the history of the development of agriculture in Kazakhstan in the 30s of the twentieth century. Carrying out a historiographic review on the research topic, the author examines the dire consequences of the procurement campaign, forced collectivization in agriculture and the settling of the local population. Attention is drawn to the use of methods and measures of coercion during the grain harvesting campaign and the procurement of meat, the settling of the population, as well as abuses in bringing charges against the protesters. Using extensive archival documents, the author points out that during the period of Sovietization of the village, many citizens of the former Soviet Union, including Kazakhstani, were subjected to political repression, criminal prosecution and punishment. The article analyzes the types of punishments applied to citizens under the articles of the Criminal Code of the RSFSR in 1926. In the study of the problem, methods of comparative analysis, historical genetics, systematization of historical science based on the principles of objectivity and historicity are widely used.

Keywords: society, agriculture, politics, repression, coercion, settlement, collectivization, grain.

Кіріспе. XX ғ. 30-жылдары ауылды кеңестендіру саясаты КСРО тарихындағы зұлматтардың орнығуына алып келген шаралар кешенін құрайды. Олардың қатарында өлкелік партия ұйымының басшысы И.Голощекиннің «Кіші Қазан» идеясына негізделген «ауылды кеңестендіру» ұранын басшылыққа ала отырып, жүргізген ауыл шаруашылығына қатысты жүргізген астық пен ет дайындау науқанын жүзеге асыру, күштеп отырықшыландыру мен жаппай ұжымдастыру шараларының жергілікті халыққа тигізген зардабы көп болды. Ауылды кеңестендіру шаралары күштеу, мәжбүрлеу әдістерімен жүргізіле отырып, қарсылық білдіргендерге «тап жаулары», «жат пікірдегілер», «әлеуметтік қауіпті элементтер» деген айыптар тағылған болатын. Сталиндік шаруаларды күштеп отырықшыландыру кезінде көптеген КСРО азаматтары, оның ішінде қазақ халқы саяси қуғын-сүргінге ұшырап, РСФСР Қылмыстық Кодексі бойынша жауапқа тартылып, айыпталып, жазаға тартылды.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында тарихи зерттеудің қағидалары мен әдістері кеңінен қолданылды. Қазақ ауылын кеңестендіруге қатысты архивте жинақталған құжаттар деректанулық сыни талдауды қажет етеді. Кеңестік идеологияда жазылған мемлекеттік мекемелердегі жазылған құжаттарда сол дәуірдің тынысы айқын сезіледі. Осы тұрғыдан келгенде архив деректерін қолдануда объективтілік, тарихилық, жүйелілік қағидалары басшылыққа алынды. Ауыл шаруашылығын кеңестендіруді жүзеге асыруда жүргізілген шаралар нәтижесінде саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды анықтауда салыстырмалы талдау, тарихи генетикалық, жүйелеу әдістері кеңінен қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. Отан тарихында саяси қуғын-сүргін мәселесін зерттеу XX ғ. 80-ші жылдарының ортасындағы КСРО тарихындағы қайта құру кезеңінен бастау алады. Егемендікке қол жеткізуіміздің арқасында Қазақстандағы ұлттық сана-сезімнің оянуы Отан тарихының ақтандақ тұстарын зерттеп тануға, оның ішінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерделеп, ақтауға мүмкіндік алдық.

90-жылдары қоғамдық саяси қозғалыстар мен қоғамдық ұйымдар КСРО тарихында шешімін таппаған, айтылмай келген мәселелерді көтерген болатын. Соның бірі – «Әділет» тарихи ағарту қоғамы үлкен жұмыс жүргізді. Түрлі конференциялар мен семинарлар өткізіп, қуғын-сүргін құрбандарына арналған «Книга скорби - Азалы кітап» шығарылды. Ғылыми айналымға құжаттық материалдарды енгізу жүргізілді, сонымен қатар зерттеу жұмыстары да жазыла бастады. 1993-2000 жылдары қуғын-сүргін тарихын зерттеуге байланысты мемлекет тарапының заңдар шығарылып, қолдау көрсетілді. Соның дәлелі, тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың 1993 жылдың 14 сәуірінде Қазақстан Республикасының

«Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңы мен 1996 ж. 30 желтоқсанда Қазақстан «1997 жылды жалпыұлттық келісім және саяси репрессия құрбандарын есте сақтау жылы деп жариялау туралы» жарлығының шығуын айтуға болады [1, 3 б.]. Республикамызға белгілі тарихшылар М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Т.Омарбековтердің еңбектерінде көтерілген Отан тарихының ақтаңдақ оқиғаларының арасында қуғын-сүргін мәселелері де қамтылды [2]. 1997 ж. зерттеуші актөбелік З.Байдосовтың «Қуғын-сүргін құрбандары» атты үш томдық кітабы жарияланып, онда қуғынға ұшыраған 5100 адамнің тізімі енген еді [3, 238 с.].

Кейінгі жылдары Отандық тарихнама саяси-қуғын сүргінге қатысты ғалымдар Х.Әбжанов, Б.Аяған, Т.Жұртбай, К.Есмағамбетов, зерттеушілер С.Ділманов, Г.Көкебаева, Д.Махаттардың еңбектерімен толықты. Қуғын сүргін жылдары еліміз лагерлер Отанына айналды. Лагерлер тарихына арналған С.Д. Шаймұханова, Е.Б. Кузнецова, А.Р. Дулатбеков, Е.П. Гаврилова, В.М. Могильницкий еңбектері жарық көрді [4]. Кеңес мемлекетінің жазалау саясатын ашуда қазақстандық тарихшылар көбінесе тақырыптың жеке-жеке қырларын қарастырды. Осының әсерінен ХХ ғ. 20-40 жж. саяси қуғын-сүргін тақырыбының кейбір тұстары назардан тыс қалды. Оның үстіне жоғарыда көрсетілген еңбектер, жалпы Қазақстан бойынша жазылғандықтан жекелеген облыстар бойынша кейбір деректер еңбей қалды, осыған орай, ел Президенті Қ.-Ж.Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі республика бойынша мемлекеттік комиссия құрылып, қуғын-сүргін құрбандарын терең зерттеп, зерделеп, ақиқатын анықтап ақтау сынды шаралар жүргізілуде.

Зерттеу нәтижесі. ХХ ғ. 30 жылдарындағы ауыл кеңестендіруде жүзеге асқан көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын отырықшыландыру туралы мәселесі Қазақ АКСР ОАК-нің 1930 жылы қаңтарда болып өткен 2-сессиясында жан-жақты әңгіме болып, онда «Қазақ халқын отырықшыландыру жолдары туралы» арнайы қаулы қабылданды. Бұған дейін Республиканың Жер халық комиссариатының төрағасы Қазақстан Кеңестерінің VII съезінде (1929 жылғы сәуір) жасаған баяндамасында ауыл шаруашылығын дамытуға бағытында жүзеге асыратын шараларға тоқтады. Онда Қазақстанның табиғи-тарихи жағдайларына орай астық шаруашылығын дамытуға зор мүмкіндіктері бар, әсіресе егіс алқаптарын көбейту қажеттігі айтылды. Онда қабылданған шешімдері орындау үшін Қазақ АКСР ХКК-нің жанынан Отырықшыландыру жөнінде тұрақты комитет құрылды. 1930 жылға арналған отырықшыландыру аудандарын анықтау туралы мәселе осы комитеттің ақпанда болған мәжілісінде арнайы қаралды. Бірінші бесжылдықта 380 мың қазақтың көшпелі және жартылай көшпелі қожалықтарын отырықшыландыру көзделді. Алайда, шын мәнінде, осы кезеңде нақты отырықшыландыру 70,5 мың ғана қожалық болып шықты. Бұл отырықшыландыруға тиісті қазақ қожалықтарының 17,6% ғана еді. Қазақстан басшылығы отырықшыландыру үрдісін Бүкілодақтық екпінді шараға айналдыруға барынша күш салды. Осы мақсатпен жергілікті жерлерде Қазақстан одақтағы көшпелі халықтар арасындағы отырықшыландыру пионері болуы тиіс ұсыныс та белең алды. Алайда, мұның ешқайсысы да одақтық үкімет тарапынан қолдау таба қойған жоқ. Орталық бұл жылдары жаппай ұжымдастыру шараларын жүргізуді алғашқы орынға қойды. Республика басшылығының ұжымдастыруды отырықшыландыру негізінде жүргізу туралы ұсыныстары қабылданбай, керісінше «жоғарыдан» отырықшыландыру ұжымдастыру негізінде жүзеге асыру талап етілді.

Отырықшыландыруды жүзеге асыру саяси қуғын-сүргінмен қатар жүрді. Отырықшыландыру қарқыны төмен жүріп жатқан аудандардың басшысы басқа ұлт өкілі болса, оларға ұлы державалық «шовинизм», ал қазақтар болса «ұлтшыл» деп айыпталған. Сонымен қатар, отырықшыландыруды тек сырттан қазақ жеріне келіп қоныстанушыларды жермен қамтамасыз ету үшін жүргізіліп жатқан шара деп қарастырғандар «ұлтшылдар» саналды. Сол жылдары «оңшыл» және «солшыл» деген айыпқа ұшырағандар да болды. Отырықшыландыруға немқұрайлы қарағандарға – «оңшыл», осы үрдісті қарқынды жүргізу керек деп санағандар – «солшыл» делінді.

Осындай әртүрлі саяси кінәлаулардан қаймыққан жергілікті басшылар отырықшыландыруға байланысты шараларды жүзеге асыруда жоғарыдан келген нұсқауларды орындауға тырысып бақты. Ал мұның өзі алғашқы бес жылдық жоспарға сәйкес белгіленген отырықшыландыру жоспарларын орындау қарқынын үдете түсуге себеп болды.

Ауылды кеңестендіруді жүзеге асыруда басты кедергі ретінде бай-кулактармен тап ретінде жою қажеттігі танылды. Осыған орай 1926 жылы 26 мамырда «Жерге орналаспай жер пайдаланатын және жартылай көшпелі аудандардың шабындық және егістік жерлерін уақытша қайта бөлу туралы» Заң қабылданып, байларды мал жайылымынан айыру шарасын осы жылдың маусым және шілде айларында бастап кетті. Келесі жылы, яғни 1927 жылы желтоқсан айында мал-мүлікті тәркілеу туралы заң дайындау үшін арнайы Комиссия құрылды. 1928 жылы 27- тамызда «Байлардың шаруашылығын тәркілеу туралы»

және 13-қыркүйекте «Тәркілеуге қарсылық көрсеткені үшін қылмыстық жауапқа тарту және ірі, жартылай, ірі феодалдарды көшіру туралы» үкіметтің екі қаулысы шығады. Деректерде 700-ге жуық шаруашылықтың мал-мүлкін тәркілдеу белгіленгені белгілі. Малмен бірге бау-бақша, ауыл шаруашылық құралдары, соқа сайман, арба, шана, күрке, киіз үйлері тәркіленгені айтылған. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұранмен, зорлық-зомбылық көрсету арқылы халықтың мал-мүлкі тартып алынды. Осындай зорлықшыл саясатқа қарсы пікір айтып, немесе тәркілеуге мал-мүлкін бергісі келмегендер тап жаулары ретінде бағаланып, үкіметке қарсы, мемлекет жаулары деп танылды. Қатаң жаппай қуғындалу басталды. Жергілікті халықтың мұң-мұқтажы мен көшпелі өмір салты ескерілмей, зорлықпен күштеп отырықшыландыру жүргізілді. Байлармен қатар орташалар да, тап жаулары ретінде бағаланды. Салықтың көптеген түрлері енгізілді, мемлекетке өткізетін астық пен еттің жоспарын орындата отырып, өнімдерді орталыққа тасып әкетті. Сонымен қатар, шаруашылық базасын жасау, тұрғын үйлер салу, мәдени тұрмыстық объектілер салу жоспары аяғына дейін жеткізілмеген еді.

Жоғарыда сөз болғандай, астық дайындау науқаны кезеңінде үкімет тарапынан науқан кезінде қарсылық танытқандар қуғындалып жазалауларға ұшырады. Олардың арасында түрлі әлеуметтік топ өкілдері мен түрлі этнос өкілдері болды. Айыптылар ретінде танылғандар қуғынға ұшырап, Ресей Федеративті Социалистік Республикалар одағының (бұдан әрі – РСФСР) Қылмыстық кодексі бойынша 107, 61-3, 62-1, 61-2, 76-баптарымен жазаланды [5].

Белгілі тарихшы Т.Омарбеков өз еңбегінде 30-жылдардағы астық пен ет дайындау науқанындағы асыра сілтеушіліктерге жол берілгендігін атап өткен болатын [6, 397 б.]. Кеңестік үкімет астық пен ет дайындауда жалаң ұрандалған жоспар белгіленіп, соған жету жолында ауыл тұрғындарының әлеуметтік жағдайын ескерместен, шала сауатты шолақ белсенділердің күшімен күштеу әдіс-тәсілдерін қолданды. Осындай күштеу шарасының қолданғандығын сол кезеңдегі «партиялық» конференцияның қабылданған резолюциясы дәлел бола алады: Ақтөбе округы Ақбұлақ аудандық кедей-батырақтарының конференциясы резолюциясында мынадай шешім қабылданған: «Принять более суровые меры наказания укывателям хлеба не остававливаясь перед выселением, лишением земельных наделов и в особых случаях просить советские органи применять высшую меру наказания как контрреволюционерам», - деп көрсетеді [7, 33 п.]. Науқан бойынша салықтар мен астықтарды тапсырмағандарға, әлеуметтік жағдайын ескерместен түрлі бас бостандығынан айыру, 5 жылға Қазақстан территориясынан тыс аймақтарға жер аудару, 3 немесе 2 жылға сайлау құқығынан айыру, мәжбүрлі жұмысқа салу, тіпті жазалаудың ең жоғарғы түрі қолданылды. Құжатта байқалғандай, жазалаудың ең жоғарғысын, яғни ату жазасын қолдануды ұсынып отыр.

Кеңестік жоспарлы экономикаға негіздей отырып, ауылдың әлеуеті ескерілместен көрсеткіш қуалап, жоспарлар белгіленді. Архив құжатында көрсетілген Ақтөбе округы Ақбұлақ партия комитеті басшылығының мәлімдемесінде берілген мына дерек соған дәлел болады: «Наш план хлебозаготовок правительством КССР увеличен до 15.000.000 пудов вместо 11.500.000 пд. Первоначального плана до 25 января мы у себя в округе заготовили около 10.000.000 пд. Если исходить из 11% милл. пуд., то это составляет почти 86%, тогда как, к 15 милл. пуд. это составляет лишь 65-66%. По директивам края до 1-го марта мы должны заготовить 85% годового плана, т.е. к 15 милл. пудам. Это значит около 3.000.000 пд. к заготовленным 10 милл., а срок у нас небольшой» [8, 39-40 пп.]. Осындай жалған ұраншыл шамадан тыс жоспарлардың белгіленуі салдары егінші, малшылардың меншігіндегі малдары мен астығын мемлекетке тартып алумен жалғасты. Қарсылық көрсеткендер жоғарыда айтылғандай, ұсталып, қамалды, сотқа тартылып, жазаланды.

Жазалау барысында РСФСР Қылмыстық Кодексінің баптары әлеуметтік тегіне қарамастан қолданылды, мысалы, 107 бап бойынша бай-кулақтармен бірге орташалар да, тіпті кедейлерге де қолдаған. Қазақстанның Юстиция халкоматы орталық санақ басқармасы, саудахалкомымен бірігіп, шаруалардың мүлкілік категориясын анықтауды талқылады. Осы жұмыстың нәтижесінде 1928 жылдың 7-мамырында шаруа қожалықтарын ауқаттылығына қарай үш топқа: көп егісі барлар, орта егісі барлар, аз егістігі барларға жіктеуді ұсынды. Бірінші топқа 1000 пұтқа дейін астық өсіре алатын егіншілік аймақтар, екінші топқа 500 пұтқа дейінгі астық иелене алатын өңірлер, ал үшінші топқа 300 пұтқа дейін астық өсіре алатын губерниялар жатқызылды [9, 9 б.].

Шаруаларға қарсы қуғын сүргінді жүзеге асыруда мемлекеттік маңызы бар міндеттерден бас тартқаны үшін жауапкершілік тағатын РСФСР ҚК 61-3 бабы қолданылды. 61-3 бабы бойынша мемлекеттік маңызы бар міндеттерді орындаудан немесе жұмыстарды орындаудан бас тарту ретінде қаралып, бірінші рет болса заңда белгіленген шекте тиісті орган салған әкімшілік жаза; екінші рет болса - алты айға дейінгі мерзімге мәжбүрлеп еңбекке тарту немесе сол міндет пен еңбек мөлшерінде айыппұл салынды [5].

Архив құжаттарында осы баппен жазаланған көптеген кедейлер, орташалар, және бай-кулак деп танылғандар жиі ұшырасады. Қылмыстық Кодексінің 76-бабы бойынша билік өкілдерін өздерінің қызметтік міндеттерін атқару кезінде жария түрде қорлау – алты айға дейін бас бостандығынан айыру немесе мәжбүрлі еңбек немесе 500 рубльге дейін айыппұл салу жазалары қолданған.

Архив дерегінде БМСБ-ның (ОГПУ) саяси құпия құжаттар бөлімі мәліметінде Ақтөбе округы Ақбұлақ ауданына қарасты Шкуновск селосында кедей-шаруалармен болған жиналыстағы көтерілген мәселелер берілген. Онда жергілікті басқарушының астық жинау мен дайындау науқанына халықтың кулактардың ықпалымен қарсы шыққандығы жайында айтылған пікірге қарсы село тұрғыны Анна Савралинаның «Бізде кулактар жоқ, барлық колхозшылар – еңбекшілер, олар жұмыстарын адал атқаруда, кулак деп осы науқанның жоспарын жасаушыларды атауға болады, өйткені колхозда жоспарда көрсеткендей, соншалықты астық жоқ, бізге ештеңе қалдырмастай астықты алып кетті», – деп мәлімдеуі, сол кездегі ауыл халқының жағдайынан хабар береді [10, 2 п.].

БМСБ-ның (ОГПУ) құпия саяси бөлімі құжатында астық жинау мен ет дайындау науқаны туралы арнайы мәліметтер берілген. Онда 1932 жылы ауыл шаруашылығы жағдайын былай мәлімдейді. «Облыста астық жинау мен ет дайындау науқаны қиыншылықпен жүргізілуде. Науқанның тамыз айының екінші жартысындағы тежелуі мен орындалмай қалуының себептері ретінде төмендегілер көрсетіледі: 1) колхоздардың жұмыс күшімен жеткілікті қамтамасыз етілмеуі; 2) адам және механикалық күштер туралы есеп берудің болмауы және ауыл шаруашылығы құралдарының жинау мен тасымалдауға дайын еместігі; 3) шығындармен күресте бұқаралық жұмыстарды ұйымдастыру шараларының болмауы; 4) астық тасымалын жүргізуді нашар қамтамасыз ету; 4) жаппай тонау және олармен колхоздың кеңестік төменгі басқару звенолық аппараты мен колхоз басқармасының күресінің жетімсіздігі. Осылайша себептерін көрсете отырып, келіп түскен мәліметтер колхоздардағы ұйымдастыру жұмыстарының қажетті жағдай жүргізілмей отырғандығынан деп түсіндірген [11, 51 п.].

Сонымен қатар БМСБ-ның (ОГПУ) саяси бөлімінің аса құпия құжаттарында аудандық басқару ұйымдарының астық дайындауды жоспарлаудағы олқылықтар жібергендігі, оның ішінде бірқатар колхоздарға салықты асыра көрсету және төмен салу фактілерінің орын алғандығын көрсетеді. Астық дайындау жоспарын қысқарту мақсатында жекелеген колхоз басқармалары тарапынан егіс алқаптарын жасыру фактілері болған.

Науқанның алға баспауына ауыл шаруашылығы техникалары және оларды жөндеудегі олқылықтар да кедергі келтірген. Ауыл шаруашылығы техникасын сапасыз жөндеу, совхоздар мен МТС әкімшілігінің әрекетсіздігі мен ұйымдаспауы нәтижесінде күрделі ауыл шаруашылығы техникасы мен механикалық құрал жабдықтардың қуатының тоқтап қалу фактілері тіркелген, аталған жағдайлар астық жинау мен тапсырудың уақытылы орындалмауына алып келген.

Колхоздарда жұмыс күшінің жетіспеушілігі жайында архив дерегінде мынадай дерек келтіріледі: «Необеспеченность колхозов, а главным образом, совхозов рабочей силой, отражается на выполнении сроков уборки, это еще больше усугубляется отсутствием достаточной массовой работы, обезличкой и падением труддисциплины. Формальная запись Трудодней, неосведомленность о зарплате влияют на выполнение нормы выработки: «Адамовский р-н: К / Кумакский 3 / Совхозов рабочей силой совхоз полностью не обеспечен, за последнее время стало прибывать рабочая сила из др. р-нов, все-же еще требуется для успешного проведения уборки 500 чел» [11, 54- п.].

Шөп шабу мерзімінің ұзаруы, маялаудағы үзілістердің орын алуы мен астық жинауға арналған қарапайым құрылғылардың жеткіліксіз пайдаланылуына байланысты облыстың барлық дерлік колхоздары мен совхоздарында астық ысырапқа ұшыраған. Колхоз басқармалары мен совхоздар әкімшілігі, ысырапшылықпен күресуге жеткілікті көңіл бөлмеуі және олардың ұқыпсыздығы мен дұрыс пайдаланбауының салдарынан жағдай ушыға түскен.

Кеңестік басқару аппараты мен колхоз басқармасының жекелеген буындары астықты қорғауды ұйымдастырудың орнына, оны талан-таражға салу мен ысырап студі ұйымдастырушылар болып табылды.

Құпия деректерде Қобда ауданы №18 «Қарасу» ауылы колхозының төрағасы Кісекбаев Ғалиақбай колхоздың нандарын ысырап етумен айналысқандығы, яғни 15 пұт бидайды иемденіп, сатып жібергендігі айтылады. Сонымен осы ауданның «Ерназаров» атты колхозында бригадирлері 300 пұтқа жуық колхоз нанын ұрлап, көрші ауылдардың азаматтарына 15 сомнан өткізгендігі және кінәлілердің жауапқа тартылып жатқандығы баяндалады.

Ақтөбе облысы Ақтөбе ауданы «Октябрь» колхозына қарасты Черкасск елді мекендерінде егін жинаудың нашар ұйымдастырылуынан, қарапайым астық өсіруші диқандардың қолданыстағы ауыл-

шаруашылық техникаларының жарамсыздығынан астық жинауда ысырапшылыққа жол беріліп, 32 гектардан орылған бидайдан 500 пұт ысырап болған. Осындай жағдай облыстың колхоздары мен совхоздарының көпшілігінде де орын алғандығы айтылады. «Облыста жаппай нан ұрлығы орын алуда: мысалы, Федоров ауданы Стационарный ауылында колхоз нанын ұрлаудың жаппай фактілері орын алды, ауылдық кеңестің тінтуінің нәтижесінде 200 пұтқа дейін ұрлық нан табылды», - делінген архив деректерінде [11, 56- п.].

Кейбір колхоздарда астық жинау жұмыстары нашар ұйымдастырылған, қырманға бригада бекітілмеген, егін жинауға жауапты басқарма мүшелері бөлінбеген, жұмыс күндерінің есебі жүргізілмеген, колхозшылар табыс көлемін білмейтіндігі көрсетілген. «Сол жерде: «Октябрь» колхозында қырманға көп астық ысырабына жол берілген, бригада басшысы Мирошниченко бұл құбылысты жоюға ешқандай шара қолданбағандығы, соның салдарынан астық жинау кезінде үлкен шығын болғандығы мәлімденеді.

Сонымен бірге, астық жинау науқанындағы уақытша қиындықтар мен кемшіліктерді осы мақсатта пайдаланатын кулактар мен байлар өз агенттерімен жаппай ұрлық жасауға үгіттегендігі жайлы деректер кездеседі. «Хобдинский р-н: Единоличник средняк пос. Вознесенского Потапенко Афанасий среди односельчан ведет систематическую агитацию за продажу хлеба, заявляя Вы поскорее убирайте хлеб и продавайте на рынке, а то государство все равно заберет все», в то же время сам занимается скупкой и перепродажей хлеба (Потапенко привлекается к ответственности)», – делінген.

Ақбұлақ өңірінің еңбекшілер-кедейлер конференциясында колхоздардағы астық дайындау барысы туралы жергілікті басқарушының баяндамасы бойынша қабылданған резолюциясында төмендегідей қаулы қабылданады:

1. Өңірде астықтың артығы бар және облыс бойынша бұл жоспар толығымен бөлініп, орындалғанымен, Ақбұлақ өңірінде астық дайындау ісі әлі де әлсіз.

2. Облысымыздың жұмысшы-кедей бөлігі әлі күнге дейін кулактармен жеткілікті түрде күрескен жоқ, сондықтан облыс бойынша жоспар 40 пайызға ғана орындалды.

3. Конференцияда кейбір кедей және орта шаруалардың кулактарға астықты кедей және орта шаруалардың аулаларына жасыруға көмектескені анықталды.

4. Кеңес үкіметінің партия қабылдаған шараларына кулактар, әсіресе соңғы кездері қарсылық көрсете бастады, артығын мемлекетке тапсырудың орнына, ор қазып жатыр.

Осылайша кедей шаруалар мен жұмысшылар конференциясы орта шаруа белсенділерімен бірге қаулы қабылдайды. Онда а) ағымдағы бесжылдықта аудан бойынша жоспардың толық орындалуын қамтамасыз ету үшін барлық шараларды қабылдау; б) кедей шаруалардың барлық бөлігін Коммунистік партияның айналасына жинап, артық астықты басып жатқан кулактар қарсылығына дереу түбегейлі тойтарыс беру, кулактың өзін екі апта ішінде нанын тауып, мемлекетке тапсыруға мәжбүрленіз; в) астық жасырушыларға қатаңырақ жаза қолдану, көшіру, жер телімдерінен айыру және ерекше жағдайларда кеңес өкіметінен контрреволюционерлер ретінде өлім жазасын қолдануды сұрау; г) кедейлер мен орта шаруалардың қараңғылығынан астық астын тығып, астық тығып қалуға көмектесетін бөлігін кулак үйінен шығару мақсатында кең көлемде түсіндіру жұмыстарын жүргізу; д) шаруа қожалықтары, кедей шаруалар және орта шаруалар астықтың бар-жоғын және мемлекетке дереу тапсырылатын артығын тағы бір рет тексеру; е) бүкіл конференция құрылған күннен бастап өзін жұмылдырылған деп жариялайды және сол жерлерге келгеннен кейін жұмысшылар мен кедей шаруалардың бүкіл бөлігін, делдалдардың белсенді бөлігін кулактар мен қыспақшыларға қарсы шайқас майданына жұмылдырады, нанның артығы мен жоспарды 100 пайызға орындау міндеті қойылды [12, 33- п.].

Жоғарыдағы келтірілген фактілер Голощекиндік «Кіші Қазан» төңкерісін жүзеге асырудағы ауылды кеңестендірудің қайшылықтары еді. Кулак пен байларды тап ретінде жоюды көздеген кеңес үкіметі ақуыл шаруашылығындағы сәтсіздіктерге соларды кінәлі етті.

Ауылды кеңестендіруде жүргізілген шаралардың бірі – қазақ байларын тәркілеудің салдары өте ауыр болған белгілі. Аштыққа алып келген кеңестік саясаттың қанқұйлы әрекеті қазақ халқын туған жерлерін тастап жан-жаққа босуына алып келді. Архив деректерінде осының дәлелі ретінде сақталған құжаттарды сараласақ, босқыншылықтың географиясын анық көруге болады.

Ақтөбе облысының бірқатар аудандарының тұрғындары КСРО-ның басқа облыстары мен республикаларына, негізінен, таулы аймақтардағы Қарақалпақ Автономиялық Республикасына қоныс аударды. Қарақалпақстанның Қоңырат, Шымбай және Қарасақпай ауданына ресми тіркелген деректер бойынша 12 мыңға дейін адамы бар 3 мың шаруа қожалығы көшіп кеткен. Көші-қон үрдісі әсіресе Табын, Шалқар, Торғай және Батбақарин аудандарын, сонымен қатар Арал, Темір, Хобда және Ақтөбе аудандарын қамтыды.

Көші-қонның негізгі себептері: белгілі бір салаларда өткір мәселелердің болуы, астық пен мал сатып алудың адам төзгісіз жоспарларынан шаруаның қорқуы, көшпелілер қозғалысын күшейту мақсатында азық-түлік қиындықтары мен жүріп жатқан жорықтарды пайдаланып, кулактар мен байлардың үкіметке наразылығы, белсенділігінің артуы.

Облыстық тиісті ұйымдар астық дайындау барысында жіберілген қателіктерді түзетуге жеткілікті мән бермеген. Соның салдарынан облыста астық дайындау жоспарлары жекелеген колхоздарға артығымен жүктелді, бұл өз кезегінде оларды орындағаннан кейін жекелеген колхоздардың азық-түлікпен қамтамасыз етілмеуіне әкеліп соқты. Қолда бар жекелеген фактілер облыстың жекелеген колхоздарында азық-түлік қиындықтарының бар екенін көрсетеді: Мысалы Ойыл ауданы №2 ауылы бойынша астық дайындау кезінде барлық нан жоспарды орындауға тапсырылды, нәтижесінде ауылдағы 1893 адам нансыз қалды. Елде қайыршылар көп, тура мағынасында аштыққа ұшыраған отбасылар бар. Қорша-Қопа ауданындағы №10 ауылда халық қатты аш, нан қоры жоқ, далада шөп тамырларымен, жәндіктермен, өсімдікпен қоректенеді. Осы ауданның №16 ауылда аштық акциясына байланысты ауру жағдайлары жиілеп кетті, түрлі ауыр дертке шалдыққан 6 отбасы бар екендігін айтылған деректерде.

Торғайдағы төтенше шиеленіс жағдайына байланысты және азық-түлік тапшылығынан зардап шеккен Батбақара аудандарында көші-қон үрдісі жаппай сипат алды. Бүкіл ауылдардағы мал-мүлкін сатып, облыстың Қарасақбай және көршілес аудандары мен Қарақалпақстанға қоныс аударды.

Осыған байланысты бұл аудандарда 1931 жылмен салыстырғанда халық санының азаюы үрдісі байқалады. Деректерде Торғай бойынша 45%-ға, Батбақарин ауданы бойынша 48%-ға азайғаны көрсетілген. 1932 ж. ресми деректеріне сүйенсек, Торғай облысында 4452 адам азық-түлік тапшылығынан көз жұмған. Батбақарин ауданында №№ 11, 20, 21, 22, 23 ауылдардың халқы толығымен дерлік Қарсақпай өңіріне, №№ 13, 14, 15 ауылдардан 170 шаруашылыққа дейін көшіп келді. Қалған тұрғындар өсімдік тамырларымен, шөптермен, тышқандармен, тиінмен қоректенген. Аудандық тексеру комиссиясының деректеріне сүйенсек, отбасындағы балалардан, артық ауыздан құтылу үшін өз балаларын өлтіру фактісі тіркелген [11, 43- п.].

«Батбақарин ауданы уәкілетті өкілі Мирманов №13, 14 ауыл тұрғындарын аудан орталығы - Қарабалыққа көшіреді, сол жолда кейбір азаматтар өздерінің тірі балаларын «Бәрібір, жаңа жерде аштықтан өлеміз» – деп, Торғай өзеніне лақтырып жіберген. Мұны Мирманов пен Юсупов растай алады (Факті жасырын тергеу арқылы нақтыланады)», - делінген құпия бөлімнің құжаттарында.

Батбақарин ауданы 9-селолық кеңестің төрағасы, ВКП(б) мүшесі Алсүгіровтің айтуынша, ауылдан аштықтан 62 шаруашылық көшіп кеткен, олар дүние мүліктерін тастап, алыс жолға аштан өлмеу үшін босып кеткен.

Табын ауданының жауапты қызметкері Иманғазин аудан халқының жартысынан астамы Қазақстан аумағынан шығып, Қоңырат, Смайл және басқа қалаларға көшіп кеткенін, көші-қон әлі де күннен-күнге көбейіп жатқанын, көптеген әкімшілік ауылдарға әсіресе № 6, 14, 15, 10, 16 және 17 ауылдар қаңырап бос қалғандығын жеткізеді [11, 44- п.].

Халықтың басқа аудандарға үдере көшуінің басты себептерінің бірі – азық-түлік науқанының асыра сілтеушіліктердің қорқынышы еді. Адамов ауданы №№ 2, 3, 4, 5, 7 және 8 ауылдары астық жинау мен ет дайындаудағы тым жоғарғы жоспар жасалғандығы жайындағы қауесеттердің жариялануына байланысты колхоз жылқыларын алып Каркинк, Грединск аудандары бағытында көшіп кетеді, егер кетпесе малдарын үкіметтің тартып алары анық болды. Меңдіғарин ауданы тұрғындары астық дайындаудың кесірінен аштан өлу қаупінен қорқып басы ауған жаққа кетіп, қаша бастайды, кейбіреулері отбасымен кетіп қалды, ал біреулері тіпті құжатсыз, отбасын тастап кеткен.

Кеңестік сипатта жазылған архив құжаттары көшіп кетуді ұйымдастырушылар қазақ байлары деп көрсететеді. «Запугивая население, предстоящими хлебозаготовками байство и а/с элемент усилили к-р деятельность по организации откочевок в Каракалпакию».

Ойыл ауданынан 1932 жылы 150 шаруашылық көшуге дайындалғандығы айтылады. Қазақ ауылдарының билері – Тлепов Өтеген, Төкенбаев Қалижан ауыл ақсақалдары Досов Айтмағамбет, Борамбаев Әлжан және Қожақов Қондығұлмен кеңесіп, көш жолдарын белгілейді.

Шалқар ауданы бойынша №12 ауылдан шыққан байдың баласы Абдурзақмұхан Шәріпов, жартылай феодал байдың баласы Обай Наурызбаев, бай баласы – Жаханбай Маумыровтар күзден бері халық арасында Қарақалпақстанға көшіп-қону туралы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді, Олар Кеңес өкіметі Шалқар өңірінің тұрғындарынан ет дайындау науқанында қазақтардың барлық малдарын тартып алғандығын және оның орнына өнеркәсіп тауарлары мен нанды тіпті кедейлерге де бермеген. Қазір халық ашаршылықты басынан кешіруде және жақын арада 70/80 үй кетуі мүмкін болғандығын хабарлаған.

Ақтөбе облысының «1 Май» атындағы ауылдың (бұрынғы Ақтөбе облысы № 33 ауылы) бұрын сотталған, әлеуметтік тегі бай – Қарабаев Жолдыбай және бұрынғы соттың ұлы – Жамангазин Токдәулеттің ауыл тұрғындары арасында Қарақалпақстан, Өзбекстан, Түркіменстан жеріне көшіп келуге үгіт-насихат жүргізеді. Олардың биылғы маусым айының бірінші жартысында жүргізген үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде Қарақалпақстанға «Қани-қазақ» колхозынан 10 шаруашылық көшіп келген.

Олардың үгіт-насихат жұмыстары ауылдағы азық-түлік қиындықтары мен алдағы саяси шаруашылық нақандардың қайшылықтарының шиеленісуімен жүзеге тез асты, яғни халық үкіметке және оның ауыл шаруашылығы саясатына сенбеді.

«№13 ауылда 6 жыл бұрынғы ауыл бригадирі Мирманқұлов Шамрат молда, 3 жыл ауыл бригадирі Алдабергенов Есенқұл, Қостанбаев Балту, Төлебаев Тауман ауыл тұрғындары арасында көшу туралы үгіттеп жүр. №13 ауылда жергілікті билік қазақ халқының бар малын үкіметке тартып алды, мал қалмады, халыққа нан бермейді, халықты аштыққа ұшырауда, Қазақстанды қазақ жағдайын білмейтін орыстар басқарады [11, 43- п.].

Архивтік деректерінде қазақ байларын елдің басқа жаққа көшуіндегі басты үгітшілер ретінде көрінеді. Тапсыз қоғамға негізделген кеңестік саясатпен жазылған мұндай аса құпия құжаттардың ақ қарасын ашу болашақтың еншісі, дегенмен де бұл мәліметтерден біраз фактілік мәліметтерді көруге болады. «В апреле месяце 1932 года за откочевку из пределов №18 аула агитировали следующие баи: Муканшафитов Абраза-бай, Кожжахмедов Алши, Хожаниязов Ишан Мулла, среди населения они говорили, что советская власть отобрала весь скот у населения, не сдавший скот в II и IV кв. совершенно ничего не дала, и поэтому нам нужно распродать скот и уехать в Каракалпакию где много хлеб и нет заготовок, о чем подтвердят граждане №1 аула Карамолдинов Молдаш и Косыбаев Ескали, Помимо этого из пределов №12 аула уочевало 50-60% всего населения», - деп көрсетеді [11, 45- п.].

Осының бәрін көрген колхозшылар қыста тамақсыз қалудан қорқып, колхоздан тарап кетеді, нәтижесінде 60 шаруашылық көшіп кетті.

Қарапайым кеңестік аппараттың жеке қызметкерлері көші-қонды жою шараларын қолданбай қана қоймай, көп жағдайда өз әрекеттерімен бұл жағдайды ушықтырады және көбінесе көші-қонды өздері ұйымдастырады. Жаппай түсіндіру жұмыстарын жүргізудің орнына, жалаң басқарумен айналысып, мемлекет мүлкін, нан мен малды ысырап етуде, көші-қонға ықпал еткендігі айтылған.

Ақтөбе облысынан көшпелілердің негізгі шоғырланған жері Қарақалпақ Автономиялы облысы болды. Ол жаққа бұрын қашып кеткен байлар жақсы өмір сүруге болатындығын айтып, қалған туыстарын шақырып, ауылдарды аралап, көші-қон бойынша ұйымдастыру жұмыстарын жүргізген.

Ауылды кеңестендіру науқанындағы сәтсіздіктер партияның көшпелі өмірдің түп-төркініне еруге тырысқан қиындықтарының айқын көрінісі болды. Көшпелілерді жерге қоныстануға шақыра отырып, партия отырықшы қоныстанатын қазақтарға салықты азайтуды ұсынды, бірақ сонда да, отырықшылыққа көшу баяу жүрді. «Отырықшы» және «көшпелілер» категорияларының өзі екіұшты болды, тіпті партия мүшелері отырықшы қазақтардың тұрмысы қалай болатындығын дұрыс түсіне алмады. Жерді қайта бөлу науқаны рулардың ықпалын жоя алмады. Оның үстіне, ол оларды тек нығайтқандай болды. Голощекин 1926 жылы республика партия комитетінде өткен жиында аталмыш науқанның нәтижесіне көңілі толмайтынын білдірді. Ол партияның рулық байланыстардың экономикалық негізіне нұқсан келтіретін бұдан былай да қадамдар жасау керектігін ескертті: «Егер біз бұл руларды экономикалық тұрғыдан жойып жібере алмасақ, онда бұл рулардың өз мүдделері бар... ол әйтеуір бір жолмен ашылады». Бұл пікірлерден Голощекин бастаған кеңестік биліктің қазақтарды өзара ыдыратып оңай басқару мақсатын аңғаруға болады.

Қорытынды: Осылайша, XX ғ. 30-жылдардағы ауылды кеңестендіру шараларын құрайтын шаруаларды күштеп отырықшыландыру, ұжымдастыру, қазақ байларын тәркілеу, астық жинау мен ет дайындау науқаны дәстүрлі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы жағдайын ескерместен, әміршіл-әкімшіл жүйемен басқарылып, күштеу әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Ұжымдастыру кезінде республикада 372 жаппай шерулер мен көтерілістер болып, толық емес мәліметтер бойынша көтерілістерге 80 мыңға жуық адам қатысты. Олардың қарапайым халыққа ауыр зардабы тиіп, көптеген азаматтар ұлттың қарамастан қуғындауға ұшырады, 1 миллионнан астам адам Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударды, оның 616 мыңы қайтымсыз. Түрлі айыптар тағылып, бас бостандығынан айрылды, Қазақстаннан тыс жерлерге жер аударылды, мәжбүрлі жұмыстарға жегілді, ақшалай айыппұлдар салынды, малдары мен дүние-мүліктері тәркіленді, тіпті ату жазасына кесілгендер де кездесті. 1933 жылы республиканың 6,2 миллион тұрғынының 2,3 миллионға жуығы қаза тапты Оның ішінде әлі де ақталмағандары жетерлік, осы зобалаң кезеңде жазықсыз айыпталғандарды ақтап, есімдерін халық есіне қалдыру бүгінгі ұрпақ – біздің

азаматтық борышымыз. Әлі күнге дейін саяси қуғын - сүргінге ұшырағандардың нақты саны анықталған жоқ. Сонымен қатар, зерттеушілер арасында пікірталастар да, қайшы пікірлер кездесіп қалады. Ел президенті Қ.Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде жарлығы» саяси құрбандарды ақтау жұмыстарына жаңа серпін берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жаптай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі №2200 Заңы.*
2. Қозыбаев М. *Ақтаңдақтар ақиқаты: Оқу құралы.* – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.; Нұрпейіс К. *Тарихи тұлғалар.* – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2007. – 376 б.; Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылым не дейді?* – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
3. *Жертвы репрессии. Скорбные списки: Актыобинская область. В 3-х кн. Т.3.: Гл. Ред.-сост. З.Б. Байдосов; Сост.: В.М. Кудинов, И.М. Фадеев, К.К. Сарсембина. Актыобинский обл. Акимат. – Актобе: Полиграфия, 1997. – 238 с.*
4. Шаймуханова С.Д. *Политические репрессии в Казахстане (30-40-е начало 50 х. гг.).* - Караганда, 2000.; Кузнецова Е.Б. *Кровавый тридцать седьмой.* – Караганда: ТОО ТАУС, 2011. – 162 с.; Гаврилова Е.П. *ГУЛАГ (КАРЛАГ) в творчестве и судьбах художников: выставка репродукции.* Караганды: Семира, 1999. С.19.; Могильницкий В.М. *Великие узники Карлага: документальные очерки.* – Караганда: Гласир, 2013. - 433 с.;
5. <https://ru.wikisource.org/wiki>
6. Омарбеков Т. *Зобалаң.* – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.; *XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: Көмекші оқу құралы.* – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 397 б.
7. АОМА 63 қ., 1-т., 281-іс. 33-н.
8. АОМА 63 қ., 2-т. 134-іс. 39-40-нн.
9. Алдажұманов Қ.С., Стамшиалов Е.И. *Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928-1932 жж.) Е.Бөкетов ат. ҚарМУ Хабаршысы, «Тарих Философия» сериясы. № 3(103)/2021. – 180 б.*
10. АОМА 13 қ., 1-т., 341-іс. 2-н.
11. АОМА 13 қ., 1-т., 341-іс. 51-н.
12. АОМА 63 қ., 1-т., 281-іс. 33-н.

References:

1. *Zhappai sayasi qugyn-surginder qyrbandaryn aqtau turaly. Qazaqstan Respublikasynyn Zany №2200. 14 april 1993. [On the rehabilitation of victims of mass political repressions. Law of the Republic of Kazakhstan] dated April 14, 1993. [In Kazakh].*
2. *Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqıqtaty: Oqu quraly. [White Spots: Textbook] – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 272 p.; Nyrpeiis K. Tarikhi tylgalar. [Historical figures]. – Almaty: «Qazaq entsiklopediyasy», 2007. – 376 b.; Qoigeldiev M., Omarbekov T. Tarikh tagylymy ne deidi? [What does history teach?]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 208 p. [In Kazakh].*
3. *Zhertvy repressii. Skorbynye spiski: Aktyubinskaya oblast/ V 3-h kn. T.3.: Gl. Red.-sost. Z.B. Baidosov; V.M. Kudinov, I.M. Fadeev, K.K. Sarsembina. Aktyubinskii obl. Akimat. – Aktobe : Poligrafıya, 1997.- 238 p. [Victims of repression. Complicated lists: Aktobe region. In 3-h kn. Vol.3 .: Ch. Ed. Z.B. Baidosov; Composition: V.M. Kydinov, I.M. Fadeev, K.K. Sarsembina [In Russian].*
4. *Shaimukhanova S.D. Politicheskie represii v Kazakhstane (30-40-e nachalo 50 - h. gg). [Political repressions in Kazakhstan (30-40-e began 50 years)]– Karaganda, 2000.; Kuznetsova E.B. Krovavyi tridtsat' sed'moi. [Bloody thirty-seventh] – Karaganda: TOO TAIŠ, 2011. - 162 p.; Gavrilova E.P. GULAG (KARLAG) v tvorchestve i sud'bakh khudozhnikov: vystavka reproduksii. [GULAG (KARLAG) in the works and destinies of artists: exhibition of reproduction]. Karaganda: Semira, 1999. – 19 s.; Mogil'nitskii V.M. Velikie uzniki Karлага: dokumental'nye ocherki. – Karaganda: Glasir, [Great links to Karlag: documentary essays.]. 2013. - 433 p. [In Russian].*
5. <https://ru.wikisource.org/wiki> [In Russian].
6. *Omarbekov T. Zobalañ. Almaty: Sanat, 1994. - 272 b.; XX gasyrdagy Qazakistan tarikhyn'ñ uzekti məseleler1: [Zobalan Komekshi oku kuraly]. Almaty: Kazakparat, 2001. -397 p. [In Kazakh].*

7. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қ., 1-т., 281-іс. 33-р. [Aktobe regional state archive, F.63, D.1.C.281. 33-p]. [In Russian].

8. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қ., 2-т. 134-іс. 39-40-pp. [Aktobe regional state archive, F.63, D.2.C.134. 39-40pp.]. [In Russian].

9. Aldazhumanov Қ.С., Stamshalov Е.І. Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.) [State grain and meat production policy and peasant uprisings in Kazakhstan (1928–1932)] Е. Buketov at. ҚарМУ Хабаршысы, «Тарих философия» сериасы. № 3(103)/2021.- 180 р. [In Kazakh].

10. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қ., 1-т., 341-іс. 2-р. [Aktobe regional state archive, F.13, D.1.C.341. 2-p]. [In Russian].

11. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қ., 1-т., 341-іс. 51-р. [Aktobe regional state archive, F.13, D.1.C.341. 51-p.]. [In Russian].

12. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қ., 1-т., 281-іс. 33-р. [Aktobe regional state archive, F.13, D.1.C.341. 51-p.]. [In Russian].

ӨӘЖ: 94:930.85:381.102.312(574)(045)

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.02>

¹ Ә.М. Қоскеева *

¹ PhD докторы, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: koskeeva@mail.ru

«ЖЫЛЫМЫҚ» (1956-1964) ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ШЫҒАРМАШЫЛ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ САЛАДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада шартты түрде «жылымық» кезеңі аталып кеткен, Кеңес Одағын Н.С. Хрущев басқарған кездегі, сол Одақтың мүшесі болған Қазақстандағы саяси-идеологиялық ахуалмен қатар шығармашыл интеллигенцияның ұлттық-рухани саладағы қызметі қарастырылған. Сонымен қатар автор аталған кезеңдегі саяси ахуалды шебер пайдалана білген зиялылардың басылым беттерінде қазақ тілі, тарихы, мәдениеті, тарихи ескерткіштерді сақтау мәселесі мен қазақ халқының әдеби және ауызекі ақындық мұрасын зерттеудегі кемшіліктер туралы, ұлт мектептерінің аянышты халі жөнінде аса маңызды мақалалар басып, елдегі шынайы жағдайды батылдықыпен жазғандығын талдаған. Осы жағдайларға байланысты Қазақстан КП ОК-нің қаулылары мен шешімдері жіті талданған. Аталған кезеңге қатысты қазақ зиялыларының ақталуы мен Мәскеудегі қазақ өнерпаздарының онкүндігі де назардан тыс қалмаған.

Жалған интернационалистік қағидалармен қаруланған тоталитарлық жүйе өз саясатын жүргізуге лайықты, оны қолдап қолпаштайтын жасанды идеологияның қызметіне сүйеніп, ұлттардың қосылуы, тілдердің бірігуі сияқты міндеттерді алдына қойды. Ол аз уақыт аралығында одақтағы жалғыз халық – кеңес халқын жасауға, соның негізінде ұлттық ерекшеліктерді жоюға бағытталғаны анық. Мақалада осы аталған тұжырымдар архив деректері негізінде талданып, дәлелденді.

Тірек сөздер: саяси-идеологиялық жүйе, шығармашыл зиялылар, жылымық, тарих, тіл, ұлт, мәдениет.

¹Коскеева А.М.*

¹доктор PhD, старший преподаватель,
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: koskeeva@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ В ГОДЫ «ОТТЕПЕЛИ» (1956-1964)

Аннотация

В статье наряду с политико-идеологической обстановкой, рассматривается деятельность творческой интеллигенции в национально-духовной сфере в Казахстане, бывшем в составе Советского Союза, когда им руководил Н.С. Хрущев, период которого именуется «оттепелью».

Автор также проанализировал, как интеллигенция, умело использовавшая политическую обстановку в этот период, смело писала на страницах изданий о проблемах казахского языка, истории, культуры, сохранения исторических памятников, о недостатках в изучении литературного и наследия устного народного творчества казахского народа, о жалком состоянии национальных школ. В связи с этими обстоятельствами были тщательно проанализированы постановления и решения ЦК КП Казахстана. Не остались без внимания вопросы реабилитации казахской интеллигенции, и декада казахской самодеятельности в Москве.

Тоталитарная система, вооруженная ложными интернационалистскими принципами, посредством ложной идеологии, явившейся проводником своей политики, поставила задачу объединения наций и слияния языков. Очевидно, что её деятельность была направлена на создание за короткий промежуток времени единого советского народа с последующим отторжением от национально-культурных особенностей. В статье эти выводы анализируются и подтверждаются на основе архивных данных.

Ключевые слова: политико-идеологическая система, творческая интеллигенция, оттепель, история, язык, нация, культура.

¹Koskeyeva A.M.*

¹PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: koskeeva@mail.ru

ACTIVITIES OF THE CREATIVE INTELLIGENTIA OF KAZAKHSTAN IN THE NATIONAL-CULTURAL SPHERE IN THE YEARS OF THE "THAW" (1956-1964)

Abstract

The article, along with the political and ideological situation, examines the activities of the creative intelligentsia in the national and spiritual sphere in Kazakhstan, which was part of the Soviet Union, when it was led by N.S. Khrushchev, the period of which is called the "thaw".

The author also analyzed how the intelligentsia, who skillfully used the political situation during this period, courageously wrote on the pages of publications about the problems of the Kazakh language, history, culture, preservation of historical monuments, about the shortcomings in the study of the literary and oral heritage of the Kazakh people, about the pitiful state of schools. In connection with these circumstances, the decrees and decisions of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan were carefully analyzed. The issues of rehabilitation of the Kazakh intelligentsia and the decade of Kazakh amateur performances in Moscow did not go unnoticed.

The totalitarian system, armed with false internationalist principles, through a false ideology, which was the conductor of its policy, set the task of uniting nations and merging languages. It is obvious that its activities were aimed at creating a single Soviet people in a short period of time, followed by rejection of national and cultural characteristics. In the article, these conclusions are analyzed and confirmed on the basis of archival data.

Keywords: political and ideological system, creative intelligentsia, thaw, history, language, nation, culture.

Кіріспе: XX ғасырдың 50-ші жылдарының ортасында кеңес билігінің Қазақстанда жүргізген демографиялық саясаты елдегі мемлекет құрушы ұлт өкілдеріне бұрын болмаған нұқсан келтірді. Бұл

әсіресе Кеңес Одағын сол жылдары басқарған Н.С. Хрущевтың волонтаристік саясаты мен оның тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру туралы шараларына байланысты болды. Тың игеру үдерісі сайып келгенде, қазақ халқы, оның мәдениеті мен тілі, ділі мен ұлттық руханияты үшін үлкен қасірет болды. Осы жылдары кадр мәселесі бойынша патша заманындағыдай отаршылдық саясат жүргізіліп, тұтас ұлттың еңсесін түсіретін әрекеттер жасалды. Мәскеудегі биліктің өктемдігі, әміршіл-әкімшіл жүйенің шиеленісуі, этнодемографиялық үдерістердің бұзылуы «тың эпопеясында» айқын көрініс тапты.

Шығармашыл интеллигенцияның қазақ қоғамындағы атқарған рөлі, көтерген жүгі әрдайым салмақты болды. Ұлт тағдыры көп жағдайда олардың іс-әрекетімен байланысты еді. Ұлттық мәдениетті жасаушы – ең алдымен шығармашылық интеллигенция екенін ескерсек, олардың қоғамда алатын орны өзінен өзі айқындалды. Рухани мәдениетті өз бойында сақтаушы да, оның насихаттаушысы да, кейінгі ұрпаққа асыл мұра етіп жеткізушілер де шығармашылық интеллигенция өкілдері болды.

Тақырыптың өзектілігі: Кеңестік мемлекеттегі 70 жылдан аса үстемдік еткен коммунистік ұлт саясатының салдары жекелеген адамдардың тағдырына ғана емес, тұтастай ұлттарға, олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани дамуына келеңсіз ықпалын тигізді. Қазақ халқы мен өзге де этностардың ұлттық мүддесі большевиктер партиясы тарапынан қасақана, түбегейлі бұрмаланды. Коммунистердің қолдан жасаған ұлт саясатының салдарынан қазақ ұлты жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрды. Қазақ өмірінің айнасы болып табылатын әдебиет пен мәдениет саясаттандырыла бастады. Кеңес халқы мен кеңестік мәдениет ұранымен жүргізілген науқандар біртұтас ұлтты қалыптастыруға күш салды. Дегенмен кеңестік жүйенің түп мақсатын дер кезінде сезіне білген шығармашыл интеллигенция өздерінің интеллектуалды деңгейін ұлт мұратына бағыттауды мақсат тұтты. Осы арқылы ұлттың «мен» дегізерлік қасиетін өшірмеуге, тарихи жадының жаңғыруына негіз салды. Демек аталған тақырып қазақ топырағында ұрпақтар сабақтастығы, ұлттық дәстүрлер жалғастығы тұрғысынан өзінің өзектілігімен ерекшеленеді. Ұлттық шығармашыл интеллигенцияның аса күрделі өмір жолындағы ұлт мүддесі тұрғысынан жазылған еңбектерін тиянақты зерттеудің үлкен ғылыми мәнімен қатар тәрбиелік маңызы да зор. Шығармашыл интеллигенция өкілдерінің көпшілігі өз замандастарына рухани ұстаз болуымен қатар, кейінгі ұрпақтар үшін де жарқын өнеге болып табылды. Олардың өмірі де, туынды-шығармалары да жастарға халықшылдық, мемлекетшілдік, патриоттық, адамгершілік сезімдерін баулуға септігін тигізіп, ұлттық сананы жетілдіруге қызмет етті. Шығармашыл интеллигенцияның қажырлы еңбегі мен ерлігі бүгінгі күні болып жатқан үлкен өзгерістерде өз жалғасын тауып, тақырыптың өзектілігін айқындай түсті.

Мақсаты: XX ғасырдың ортасында, нақты айтқанда 1956-1964 жылдарындағы қазақ қоғамындағы шығармашыл интеллигенцияның ұлттық-мәдени саладағы қызметін объективті тұрғыдан байыпты зерделеу болып табылады.

Міндеттері: мақалада қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделді:

- 1956-1964 жылдардағы кеңес қоғамында, оның ішінде Қазақстанда жүргізілген ұлт саясатын баяндау;
- «Жылымық» жылдарындағы қазақ интеллигенциясының ұлттық ұстанымын анықтау;
- аталған кезеңдегі ресми деректерге талдау жасау.

Материалдар мен әдістемесі: мақала біраз деректерді тарту негізінде жазылған. Зерттеудің деректік негізі жарияланған материалдар мен жарияланбаған құжаттар болып отыр. Мақаланың негізгі деректік базасын Қазақстан Республикасының Мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасы Президентінің архиві құрады.

Пайдаланған архив деректері арасынан ресми құжаттар ерекшеленеді. Онда әлеуметтік-саяси үдерістер, партия-мемлекеттік басшылықтың шешімдері, орталық және жергілікті билік өкілдері мен шығармашылық интеллигенцияның көзқарастары мен пікірлері және іс-әрекеттері туралы мәліметтер берілген.

Ең маңызды деректік құжаттар Қазақстан Республикасы Президенті архивінің қорларында анықталды. Қазақстан Республикасы Президенті архивінің материалдары деректі құжаттардың бірегей кешені болып табылады.

Мақаланың методологиялық негізін тарихи үдерістерді зерттеудің негізгі принциптеріне – объективтілік, жүйелілік, детерминизм мен тарихилық және ұлттық мүдде тұрғысынан жазу ұстанымдарына арқа сүйедік. Объективтілік деректердің аясын кеңейту, зерттеу объектісіне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру, әр түрлі көзқарастарды ескеру арқылы жүзеге асырылды.

Негізгі бөлім: Коммунистік партияның XX съезінен кейін елдегі қоғамдық саяси жағдай өзгере бастады. Бұл репрессияның райы қайтқанымен, коммунистік идеологияның өктемдігі әбден асқынып тұрған, қаламгерлер (интеллигенция) халықпен бірге социалистік догматизмнің тар шеңберінде шерменде болған тұсы еді.

Сол уақытта барлық жерлерде тек қана бесжылдықтар тынысы мен социалистік жарыс, өндірістік, шаруашылық пен саяси науқандар, жоспар мен міндеттемелердің орындалуы туралы ғана жазылып, ұлт тағдыры, халықтың рухани-әлеуметтік мұң-мұқтажы, мәдени-әдеби, тарихи көкейкесті мәселелері назардан тыс қалған болатын. Сталин тұсындағы социалистік модернизациялау қазақ даласын экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени жаңа келбетке әкелумен қатар осылардың әрқайсысында орыс тілінің үстемдігін орнатуға жеткізді. Бұл объективтік мазмұндағы орыстандыру саясаты еді. Оның мәні орыстан басқа халықтардың, яғни қазақтардың да, орыс тілі мен мәдениетін игере отырып, өзінің ұлттық құндылықтарын сақтай, қастерлей алатын менталитетте қалуына саяды. Объективті орыстандыру алысты көздеген жымьсық саясат пен идеологияның басы ғана еді. Хрущевтік «жылымыққа» қарамастан тың игеру тұсындағы демографиялық қысым салмағына шыдамаған қазақ қоғамы субъективті мазмұндағы орыстану үрдісіне ұшырады. Басқаша айтқанда, төлқұжаттарында қазақ екендігі көрсетілген, бірақ өзін мінез-құлқы, мәдени-этникалық ұстанымы, сөйлейтін тілі жағынан орыстан ажырата алмайтын ұрпақ қалыптасты. Қазақ тілін қажетсінбейтін, ыстығына күйіп, суығына тоңбайтын, ана тілінде оқу-жазудан мақұрым қазақ қауымының қатары өсе түсті [1, б. 63].

Ұлттық білім мен ғылым, тарих пен әдеби құндылықтарымыздың, әсіресе мәдениет пен оның негізгі өзегі болып табылатын қазақ тілінің өркендеуіне ішкі және сыртқы әлеуметтік-демографиялық процесстердің кері ықпалы орасан болды. Олар мыналар:

1 Ұжымдастыру немесе қолдан жасалған ашаршылық зардаптары.

2 Кеңес Одағы бойынша, әсіресе Қазақстандағы жаппай индустрияландыру.

3 Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ресей мен Украинадан ірі өнеркәсіп орындарының Қазақстанға көшірілуі.

4 Кеңестер Одағын басқарған Н.С. Хрущевтың волонтаристік саясаты немесе оның «тың игеру» науқаны.

1950-ші жылдардың ортасында кеңес үкіметі жүргізген демографиялық саясат елдегі мемлекет құрушы ұлт өкілдеріне бұрын болмаған нұқсан келтірді. Бұл әсіресе кеңес мемлекетін сол жылдары басқарған Н.С. Хрущевтың волонтаристік саясаты мен оның тың жә не тынайған жерлерді жаппай игеру туралы шараларына байланысты болды. Тың игеру үдерісі сайып келгенде, қазақ халқы, оның тілі, ділі мен діні үшін үлкен қасірет болды. Осы жылдары кадр мәселесі бойынша патша заманындағыдай отаршылдық саясат жүргізіліп, тұтас ұлттың еңсесін түсіретін әрекеттер жасалды. Мәскеудегі биліктің өктемдігі, әміршіл-әкімшіл жүйенің шиеленісуі, этнодемографиялық үдерістердің бұзылуы «тың эпопеясында» айқын көрініс тапты. Тың игеру жылдарында Қазақстан халқы сырттан келген келімсектердің есебінен 2,6 млн. адамға өсіп, соның салдарынан жергілікті ұлт өз жерінде мүлдем азайып кетті. Бұл туралы саясаттанушы, демограф-ғалым М. Тәтімов сөзімен айтсақ: «...қазақтардың проценттік тұрғыда одан әрі азаюына – сонымен қатар европалық келімсектердің көп мөлшерде тың жерлерді игеруге ағылып келуі тағы да әсер етті. Соның нәтижесінде 1959 жылы қазақтар өз жерінде 29,8 процентті ғана құраса, ал орыстардың үлес салмағы 42,7 процентке дейін тағы да артқаны белгілі» [2].

1954-1960 жылдары Кеңес Одағының Ресей, Украина, Белоруссия және басқа аймақтарынан жұмыс күші, механизатор кадрлар тапшы, жетпейді деген сылтаумен 2 миллионнан аса адамның Қазақстанның оңтүстік облыстарына, әсіресе шұрайлы жерлерге қоныс аударуы тың аймақтарындағы демографиялық жағдайдың күрделенуіне, қазақтардың ұлттық тілден, дәстүрден, ата-баба салтынан айрылуына жол ашты.

Н.С. Хрущев Қазақстанның ұлттық құрамы, қазақ халқының ұлттық мемлекеті туралы мәселелерге ұлыдержавалық гегемонизм тұрғысынан қарап, патшалық Ресей кезіндегідей экономикалық отарлық құрылым ретінде, бүкілодақтық шикізат базасына айналдыруды көздеді. Сайып келгенде кеңес үкіметі қазақ жерінде патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын жалғастырды. Тың игеру жылдарында солтүстік облыстардағы жүздеген қазақ ауылдары болашағы жоқ деген сылтаумен мүлдем жойылып кетті. Жаңадан тыңда ұйымдастырылған 800-ге тарта совхоз атауларының басым бөлігіне қазақ тілінде бір ауыз сөз де бұйырмады. Осы жылдарда 700-ден астам қазақ мектебі жабылып, орыс тіліне ауыстырылды.

Ұлттық баспасөзге де үлкен зобалаң келді. Тың игерілген облыстарда қазақ тілінде шығып келген газеттер жабылды. Ал оның есесіне орыс тілді басылымдардың үлес саны көпшілікті құрады. Қазақ оқырмандарының көп бөлігінің орыс тілді газеттерге ойысып кетуіне осы фактор себеп болды.

Кең байтақ қазақ жері Тың, Батыс, Оңтүстік өлкелерге бөлінді. Жергілікті халық – қазақтар ұлттық мәдениеттің өркендеу болашағынан айырыла бастады. Қазақ тілінің өрісі тарылып, жоғалуға бет алды. Алайда осындай жағдайда Хрущевтік «жылымық» кезеңіндегі шындықтың шымылдығы сәл түрілгенін пайдаланған қазақтың шығармашыл интеллигенция өкілдері басылым беттерінде қазақ тілі, тарихы,

мәдениеті, тарихи ескерткіштерді сақтау мәселесі мен қазақ халқының әдеби және ауызекі ақындық мұрасын зерттеудегі кемшіліктер туралы, ұлт мектептерінің аянышты халі жөнінде аса маңызды мақалалар басып, елдегі шынайы жағдайды батылдықпен жазған болатын. 1956 жыл бойына «Қазақ әдебиеті» газетінде «Ең үлкен мәдени байлық», «Ана тілін ардақтайық», «Қайта қаралуы тиіс мәселе», «Тіл мәдениеті» атты мақалалар жарияланды. Айталық, сол кездегі газет қызметкері болған Р.Бердібаевтың «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласы қазақ қоғамын дүр сілкіндірді. Мақалада қоғамда белең алып бара жатқан орыстандыру саясатына қарсылық білдірілген болатын. Негізінен дәл осы кезеңнен бастап республикада орыстандыру саясаты ашық түрде кең құлашпен жүргізіліп жатқан еді. Ауыл мектептерін қазақ тілінде үздік бітірген балалар жоғары оқу орындарына түсу кезінде қиыншылықтарға тап болды. Себебі, қабылдау емтиханы орыс тілінде өткізіліп, сол тілде шығарма жазылды. Орыс тілінде шығарма жазу былай тұрсын, диктанттың өзін қиналып жазатын қазақы ауыл баласының мүшкіл халін көз алдыңызға елестетіп көріңіз. Соған байланысты Қазақстан КП ОК-нің ғылым және мәдениет бөлімінің меңгерушісі С.Бейсембаев ОК-тің хатшысы И.Яковлевке жоғарыдағы авторлардың мақалаларындағы көтерілген мәселелердің ешбір негізсіз екендігіне қатысты хабарлама жіберді [3, 20-24-пп.]. Бұл мақалалар партия басшылығының сынына ұшырады. Ол Қазақстан КП ОК-де талқыланып, 1956 жылдың 10 желтоқсанында «Республикада мәдениетті дамытудың кейбір мәселелерін жазудағы «Қазақ әдебиеті» газетінің қателері туралы» қаулысы қабылданды. Қаулыда «Қазақстанда қазақ тілі жөнінде бейнебір болып отырған озбырлық, қазақ еңбекшілерінің мүдделері мен тілектерін ескерудің жоқтығы, мал шаруашылығында және республика халық шаруашылығының басқа да салаларында қазақ тілін білмейтін мамандардың жұмыс істеуінің қолайсыздығы, бейнебір «ұлтшылдықпен» қорқыту және лениндік ұлт саясатының принциптерін бұзушылық туралы айтылған дәлелсіз және зиянды мәлімдемелерді «Қазақ әдебиеті» газетінің өрескел қатесі деп санайды. Газеттің мұндай мәлімдемелері шындыққа түбірімен қайшы келеді. Мұндай мәлімдемелер қазақ халқының ұлы орыс халқымен және басқа да совет халықтарымен туысқандық достықты онан әрі нығайтуға, халықтарды пролетарлық интернационализмнің маркстік-лениндік туы төңірегіне топтастыруға ұмтылған заңды талабына қиғаш келеді», [4, 44-п.] - деп атап көрсетті. Орталық Комитет аталған мақалалардың мазмұнын сынай отырып, Қазақстан КП ОК-нің хатшысы И.Яковлев қол қойған, келешекте «идеялық тұрғыдан адасқан» интеллигенцияның басшылыққа алатын, бірқатар тұжырымдық нұсқауларына қатысты 12 бөлімнен тұратын төмендегідей шешім шығарды (Шешімнің маңызды бөлімдерін ғана қарастырып отырмыз, мәтін түп нұсқада беріліп отыр – Ә.Қ.):

1 «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциялық алқасы мен оның редакторы Мәуленов жолдастың назары газет бетінде мәдениет құрылысының кейбір мәселелерін жазудағы өздері жіберген елеулі қателерге аударылсын. Бұл айтылған қателер халықтар достығын одан әрі нығайту ісіне және еңбекшілерді пролетарлық интернационализм рухында тәрбиелеуге зиян келтіретіні газеттің редакциялық коллегиясына түсіндірілсін. Газет бетінде жауапты мақалалар мен материалдарды жариялауға көбірек ойланып, қатты қарап отыру редакциядан талап етілсін.

2 Қазақстан Совет жазушылары одағының президиумына «Қазақ әдебиеті» газетіне басшылығын күшейту, редакциялық коллегияның құрамын нығайту, қазақ тілі мен әдебиетін дамыту мәселелерін, революцияға дейінгі уақыттағы жазушылар шығармашылығының, әсіресе қазақ совет жазушылары шығармашылығының мәселелерін тереңірек және нақтылап жазуда газетке көмектесу міндеттелсін.

3 «Социалистік Қазақстан» (Шарипов жолдасқа), «Казакстанская правда» (Нефедов жолдасқа), «Қазақ әдебиеті» (Мәуленов жолдасқа), «Қазақстан мұғалімі» (Әкішев жолдасқа) газеттерінің редакцияларына қазақ тілі мен әдебиетін, Қазақстанның мәдениетін дамыту мәселелерін дұрыс баяндайтын бірқатар мақалалар жариялау міндеттелсін.

4 Қазақстан КП ОК совет қоғамының тарихын үйренуге бағытталған зерттеу жұмыстарын жүргізуді Қазақ КСР Ғылым Академиясының, гуманитарлық ғылымдар жөніндегі институттардың, Қазақстан Совет жазушылары одағының және жоғары оқу орындарының қоғамдық ғылымдар жөніндегі кафедраларының аса маңызды міндеті деп санайды. Сонымен қатар Орталық Комитет Ғылым академиясы президиумы мен Қазақстан Совет жазушылары одағы президиумының назарын қазақ тіл білімін терең зерттеп, дамытудың қажеттілігіне, сондай-ақ қазақ халқының мәдениетін одан әрі дамыту мүдделері үшін жақсы әдеби және ауызекі ақындық мұраны зерттеп, пайдалануға аударды. Ғылым академиясының президиумына, жазушылар одағына, Қазақстан КП ОК-нің ғылым және мәдениет бөліміне осы мәселе жөнінде Орталық Комитеттің қарауына тиісті ұсыныс енгізу жүктелсін.

5 Қазақ КСР Оқу министрлігіне, Қазақстан КП ОК-нің мектептер, ғылым және мәдениет бөлімдеріне, жоғары оқу орындарының директорларымен бірлесе отырып, республиканың орыс орта мектептерінде оқушы қазақтардың және жоғары оқу орындарындағы студент қазақтардың қазақ тілін үйрену ісін

жақсарту туралы; қазақ орта мектептерінде орыс тілін үйренуді жақсарту туралы, сондай-ақ тиісті жоғары оқу орындарында, республика халық шаруашылығының керектерін еске ала отырып, қазақ бөлімдерін ұйымдастыру туралы ұсыныстар жасап, бұл ұсыныстарды Қазақстан КП ОК-нің қарауына енгізу тапсырылсын....

9 Қазақ КСР Мәдениет министрлігіне (Қанапин жолдасқа) баспалардың тематикалық жоспарларында техникалық әдебиеттің қазақ тілінде шығарылуын қарастыру міндеттелсін [5, 43-45-пп.].

Бұл құжаттан байқағанымыздай, интеллигенцияның қазақ тілі, қазақ тарихы, білімі мен мәдениетінің тағдыры үшін алаңдаушылығын, қазақ халқының ұмыттыруға тырысқан сан ғасырлық рухани мұрасын өзіне қайтарып алуға ұмтылған әрекетін коммунистік идеологтар «даңғазалық» деп бағаланды. Уақыт көрсеткендей, сол кезең үшін ұлттық интеллигенцияның ұлт мәселесіне қатысты пікір білдіруі қажеттіліктен туындаған қадам еді. Аталған қаулының нәтижесінде «ұлтшылдығы» үшін Т. Кәкішев қызметтен босатылды. Көп ұзамай газет редакторы С.Мәуленов, оның орынбасары Ж. Молдағалиев, жауапты хатшысы Т. Әбдірахманова «идеялық қателіктері үшін» орындарынан алынды. Нақақтан нақақ зәбір көру бұл азаматтарға жеңіл тиген жоқ. Дегенмен, олар қазақ халқының ұлттық тарихына, тіліне, әдебиетіне, дәстүріне ұзақ жылдар бойы қиянат жасалып келген жағдайларды әшкереледі.

Негізінен КОКП-ның XX съезінен кейін шығармашылық интеллигенцияның қызметіне қатысты мәселе бәсеңдегенімен де, істің аяғына жетуіне Н.С. Хрущев те, оның айналасындағылар да мүдделі болмады. Дегенмен де, жеке басқа табынушылық айыпталып, тоталитарлық жүйенің заңсыз әрекеттері әшкерелене бастады. Солардың бірі 20-30 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған ақын-жазушылардың шығармаларына жасалған тыйымды жою туралы бұйрық шығарылды. 1957 жылғы 21 қаңтардағы №2 бұйрық бойынша И. Жансүгіровтың, Б.Майлиннің, С.Сейфуллиннің шығармашылық мұралары халыққа қайтарылды. Қиын-қыстау заманда қоғамдық өмірде ғылым мен білім, әдебиет саласында аянбай тер төккен азаматтардың есімдерінің ақталуы оңайға түскен жоқ. Соған қарамастан қоғамдық-саяси өмірге «жылымық» жылдары біраз өзгерістер мен жағымды жаңалықтар әкелгенін жоққа шығаруға болмайды. 1957 жылдың 26 сәуіріндегі Қазақстан кеңес жазушылар Одағының президиумы отырысының №5 хаттамасына сәйкес күн тәртібіне келесі мәселелер қойылды:

1 Жазушы Сейфуллин Сәдуақасты (Сәкен) Қазақстан жазушылар Одағы мүшелігіне құқығын қалпына келтіру.

2 Жазушы Жансүгіров Ілиясты Қазақстан жазушылар Одағы мүшелігіне құқығын қалпына келтіру.

3 Жазушы Майлин Бейімбетті Қазақстан жазушылар Одағы мүшелігіне құқығын қалпына келтіру [6, 14-п.].

Осы отырыстың негізгі қорытынды шешімдеріне тоқталар болсақ: С.Сейфуллин, І.Жансүгіров КСРО Жазушылар Одағының мүшелігіне қайта қабылданып, олардың жанұясына (Гүлбаһрам Сейфуллина және Фатима Ғабитоваға) 2 айлық есеппен (3000 рубль бір айға) жалақы беру шешімі қабылданды. Сонымен қатар С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлиннің шығармашылық мұраларын қалпына келтіру туралы комиссиялар құрылды. Комиссия жұмысының арқасында жоғарыда аты аталған ақын-жазушылардың өлмес мұралары оқырман қауымға қайта оралып, кейбір құнды кітаптары қолды болып, ұшты-күйлі жоғалды. Мысалы, Б.Майлиннің «Қоңсылар», «Қызыл Жалау» романдарының бізге үзінділері ғана жетті. Ал «Дударай» операсына жазылған либреттосы арнаулы қорда да жоқ болып, әлі табылмай отыр [7]. Осындай тәртіппен сол жылдың 17 сәуірінде Ә.Досов, Қ.Тәшпитов, Қ.Бекхожиннің, А.Жұбановтың және тағы басқалардың кітаптары қайтарылып, оқырмандарға беруге рұқсат етілді.

Қазақ жазушыларының күншілдіктері, бір-бірінің жолын кесуі идеологияға үлкен көмек болды. Сағынаевтың ҚКП ОК-нің ғылым мен мәдениет бөлімінің меңгерушісі Серікбай Бейсембаевқа жазған хатында: «Құрметті Сәке, жуырда ғана Базарбаевтан хат алдым, С.Торайғыровтың жинағы 1957 жылдың жоспарына кірген жоқ, - депті. Сұлтанмахмұт шығармаларын халықтан жасырулары жеткен жоқ па? Меңінше, І. Кеңесбаев, С. Мұқанов тағы біраз адамдар оның шығармасын мәңгі шығарғылары келмейді, үнемі жоқ сылтау тауып, етегінен тарта беретіндері Сізге мәлім ғой. Кейбір адамдар, өлген ақындармен бақ күндес болып, әбден өштесіп алды. Жамбыл туралы мәселе өзіңізге белгілі ғой. Солар сияқты мансапқор, өзімнен басқанын аты шықпасын, еңбегі еш болсын деген тар пейілді адамдардың пікірін қабылдай бересіздер ме?», [8] - деп атап көрсетті. Бұл хаттан сол кездегі ақын-жазушылар арасындағы кикілжіңге атағы дардай адамдардың да араласып, күншілдік шырғалаңына түскенін көруге болады.

Тарихи деректер арқылы аға буынның көре алмаушылық, қызғаныштық қадамдарынан көптеген талантты ақын-жазушылардың жолы қысқарғанын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Сол заманның куәгері болған ғалым профессор Тұрсынбек Кәкішұлының естелігінде: «Менің әлі күнге дейін қайран қалатыным – осындай документтердің (сталинизм тұсындағы, жаңсақ қаулы қарарлардың авторлары) алынуына

көбіне білімі саяз, айқайы басымдардың ықпал жасауы. Бірді-екілі мысал келтірейік. Не орысшаны, не қазақшаны дұрыс сөйлей алмайтын, білімі бастауыш класс деңгейінен сәл ғана асатын Әмірбек Тәкежанов сынды адамдардың Қаныш Сәтбаев сияқты алыптарды «құлатуы» қайран қаларлық жайт. Немесе Сәбит Нұрышев сықылдының М. Әуезовке «күн көрсетпеуі», ойына келгенін «Казахстанская правда» газеті арқылы оңды-солды жазуына дәлел таба алмай қиналамыз» [9]. Осылайша кеңестік шолақ саясат қазақты бір-біріне айдап салып, өз қолдарымен өздерін тұншықтыратындай халге жеткізді. Текті қазақтың соңғы ұрпағын тұқыртып, сол жүйенің мінсіз кадрларын даярлауға бар күштерін салды. Ал ұлт зиялылары халықтың ұлттық рухын жаңғыртатын бірден бір күш еді. Әлбетте кеңестік саясат оны жақсы түсініп, халықтың арасында беделі бар, сөзі өтімді зиялыларға қырғидай тиді.

Ендігі бір деректе 1957 жылы 4 қаңтарда КП Орталық партия комитетінің ғылым, мәдениет бөліміне түскен «Бір зиянды мақаланың кесірі атты» хатта Рахманқұл Бердібаевтың «Көкшетау правдасы» газетіне жариялаған «Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері» мақаласы сынға алынған. Хат авторы Ж.Қалиев, Р.Бердібаевты әдебиеттің идеялылығын жоққа шығарды, оны саясаттан тыс тұруына үгіттеді, әдебиет тарихы еш бояусыз қарастырылған деген айып тағады [10]. Мұндай айып «шығармашылық еркіндікке» қысым көрсету болып есептелсе де. «Көкшетау правдасы» газетінің редакторы Оспанов пен «Әдебиет және искусство» журналының редакторы З. Қабдолов саяси қате және ғылыми негізделмеген мақаланың жариялануына жол берді, әдебиет тарихын зерттеу мәселесінде партия саясатынан ауытқып, өздерінің саяси қырағылығы жоқтығын көрсетті деп айыптаған [11, 17-п.]. Міне, осындай асыра сілтеушілік қадамдарға барған фактілерге толы хаттарды сол кезеңдегі партиялық газеттерден жиі кездестіруге болады.

Осындай келеңсіз жағдайлармен қатар елде Мәскеуде болатын қазақ мәдениеті мен әдебиетінің декадасына дайындық қызу жүріп жатты. Егер 1936 жылғы онкүндікке 600-дей халықтық және әуеской өнер өкілдері қатысса, енді декадаға 1600-ден аса әр түрлі шығармашылық салалардың мамандары - кәсіби жазушылар, ақындар, драматургтар, суретшілер, мүсіншілер, композиторлар, режиссерлар, музыканттар, артисттер қатысты [12, 1-п.].

1958 жылдың 12-21 желтоқсан күндері өткізілген онкүндікте қазақ өнерінің хас шеберлері Мәскеудің талғампаз көрерменін риза етті. Мәскеу қаласының әр түрлі театрларының сахнасында [Абай атындағы академиялық опера және балет театры](#) М.Төлебаевтың «Біржан-Сара» (либреттосы Қ.Жұмалиевтікі), А.Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» операларын (либреттосы М.Әуезовтікі), Б.В. Асафьевтің «Бақшасарай фонтаны» балетін, қазақ драма театры Әуезовтің «Еңлік-Кебек», Ф.Мүсіреповтің «Ақан сері - Ақтоқты» («Ақын трагедиясы» деген атпен), Ә.Тәжібаевтің «Жалғыз ағаш орман емес», орыс драма театры - Н.Ановтың «Мұрагерлер», Окулевичтің «Джордано Бруно», А.Николаеваның «Жолдағы шайқас» спектакльдерін көрсетті. М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы Л.Соболевтің жетекшілігімен Мәскеу мемлекеттік әдебиет баспасынан жарық көрді. Аталмыш шығармаға 1959 ж. Лениндік сыйлық берілді. Жазушы Мәскеу мемлекеттік университетінде, М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институтында, кітапханалар мен зауыт-фабрикаларда өткен кездесулерде сөз сөйледі. Онкүндік туралы «Үзілмес достық өреніміз» («Социалистік Қазақстан», 1958 ж. 12 желтоқсан), «Шабыт шалқары» («Литературная газета», 1959 ж. 23 желтоқсан), «Гүлденген бақта» («Правда», 1958 ж. 12 желтоқсан), «Отан, халық, партия» («Знамя», 1959 ж. №1), «Шығарма шаттығы» («Советский союз», 1959, №9) атты мақалалар жарияланды. Мұхтар Әуезов 1936 және 1958 жылдардағы әдебиет пен өнердің Мәскеуде өткен онкүндіктерін салыстыра келіп: «Бұл оқиға біздің халқымыз, біздің мәдениетіміз өзінің алтын ғасырын басынан кешіріп отыр деп айтуға толық мүмкіндік береді», [13] - деп жоғары бағалады.

Мәскеудегі онкүндікте қазақ өнерпаздары сәтті өнер көрсетті. Соның нәтижесінде «Қазақ ССР мәдениет және әдебиет қызметкерлерін КСРО орден-медальдарымен марапаттау туралы» КСРО Жоғары Кеңесі президиумының жарлығы шықты. Бірнеше қазақ өнер саңлақтары: Роза Бағланова, Қанабек Байсеитов, Хадиша Бөкеева, Құрманбек Жандарбеков, Жүсіпбек Елебеков, Шара Жиенқұлова, Жамал Омарова және тағы басқалары (барлығы 13 адам) Ленин орденімен марапатталып, 53 өнер қайраткері Еңбек Қызыл Ту орденімен, 125-сі «Құрмет белгісі» орденімен, 216-сы «Еңбек үздігі» медалімен марапатталды [14]. Қазақ мәдениет өкілдеріне берілген ордендер мен медальдар, әсіресе сол кездегі Кеңес үкіметінің ең жоғары марапаты болып саналатын Ленин ордені қазақ халқының мерейін үстем етті. Бұл марапаттар қазақ халқының рухын көтеріп, ұлттық санасының кемелденуіне жол ашты.

Алайда кеңес үкіметі Қазақстанда өзінің өктем саясатын жүргізе берді. 1960-шы жылдардың басында орыстілді халықтың Қазақстанға қоныс аударуы жаппай сипат алды. Кеңестік жүйе мәдени кеңестікті біріктіріп, КСРО-ны унитарлы мемлекетке айналдырғысы келді, сол үшін барлық жерде орыстандыру саясаты жүргізілді. Одақтық мемлекеттерге, әсіресе Қазақстанға басқа ұлт өкілдерін, оның ішінде орыс

халқының үдере қоныс аударуын, империялық ұлттың елімізде көбеюін қолдауы - аталған мақсатқа жетудің негізгі әдістері болды.

Империялық кеңес мемлекетінің ономастикалық саясаты да бұл мақсатқа қызмет етті. 1961 жылдың наурыз айында Тың өлкесі озаттарының кеңесінде Н.С. Хрущев Ақмола қаласының атын қазақшадан орысшаға аударып беруін сұрады. Қазақшадан мақұрым сол кездегі Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Төрағасы И.Шарипов «белая могила» деп, сөзбе-сөз аударып берді. Қазақ басшыларының сол жерде тұрып-ақ қаланың дұрыс аудармасы «ақ мол» немесе «қасиетті мекен» болсын деген түсініктемесіне қарамастан, сабырсыз Н.С. Хрущев қаланың атауын Целиноград деп ауыстыруды ұсынды. Осыдан кейін бірден, 1961 жылдың 20 наурызында Ақмола қаласы өзінің тарихи атауынан айырылып, Целиноград болып кете барды.

Кейбір партиялық басшылар Хрущевке жағымпазданамыз деп республикадағы басқа қалалардың атын ауыстыру жөнінде ниет білдірді. Сол кезде көш соңында қалған Павлодар облыстық партия комитеті бюросының мүшелері арттарын жабу үшін Қазақстан КП ОК Павлодар қаласын Хрущевград деп ауыстыру туралы ұсыныс жіберді. Жағдайға Д.А. Қонаев араласып бастаманың күшін жойды [15, 329 с.].

Хрущевтың басқарған жылдары бітпейтін реформаларға толы болды. 1962 жылдың көктемінде Пицундадағы кеңесте Хрущев партияның ауыл кеңестерін жойып, ауданаралық өндірістік басқарма құруды ұсынды. Қазақ басшылары бұған қарсы шығып, КОКП ОК бірінші хатшысынан дөрекі ұрыс естіді [15, 330 с.].

Республикадағы өлкелерді құру жөнінде де Н.С. Хрущев пен қазақ басшылары арасында келіспеушіліктер болды. Қазақ басшылары ОК-ке экономиканы басқаруды жақсарту мақсатымен Торғай облысын құруды ұсынды. Хрущев бұл идеяның өңін айналдырып, тың игеретін облыстары жөнінде Қазақстан КП ОК Бюросын құруды талап етті. Келесі қадам аталған Бюроны тікелей Мәскеуге бағынатын Тың өлкесіне айналдыра салу болды. Сонымен қатар Қазақстанның ішкі егемендігі мен Қарағанды облысын Тың өлкесіне енгізу мәселесі күн тәртібіне тікесінен қойылды. Тек Микоянның араласуымен ғана Қарағандыны ұстап қала алды. Содан кейін Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстан өлкелері құрылып, Шығыс Қазақстан өлкесін құру ұсынысы дайындалып жатты. Сол кезде Ортаазиялық бюро құрылып, оған Өзбекстан, Тәжікстан, Түркменстан, Қырғызстан, Қазақстанның Шымкент облысы кірді. Хрущевтың бар ойы КСРО кезінде сақталған республикалар арасындағы ұлттық мемлекеттілік пен шекараны бірте-бірте жою болатын. Елімізді миллиондаған келімсектермен толтырғаны аздай енді жерімізге де көз тікті.

60-шы жылдардың басында Хрущев аяқ астынан мұнай орындарын тезірек игеру қажеттілігін алға тартып, Маңғыстауды түркмендерге беруді ұсынды. Қазақ басшылары аяқтарынан тік тұрып, Қонаев Қазақстандағы барлау жұмыстарының жоғары деңгейде дамыту мүмкіндіктері туралы, республика өз күшімен Маңғыстау мұнайын игере алатының ғылыми түрде негіздеп, баяндама жасады. Қазақтардың дәлелін қолдаған КСРО геология министрі ғана дауды шешіп бере алды [15, 331-с.].

Алайда бірнеше жылдан кейін Қазақстан елдің оңтүстігіндегі біраз территориясынан айырылды. 1956 жылдың өзінде Бетпақдаланың біраз бөлігі мен Бостандық ауданы, ал 1963 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Киров, Мақтарал және Жетісай аудандары Өзбекстанға өтіп кеткен еді. Кейіннен, 1971 жылы Қазақстан басшыларының күш-жігерінің арқасында соңғы үш аудан Қазақстанға қайтарылды. Республиканың барлық мақта егетін аудандарын Өзбекстанға беру идеясын Қазақстандағы партия обкомдарының бір хатшысы, ұйғыр И. Юсупов Хрущевке жағымпаздану үшін айтқаны белгілі. Юсупов республиканың басшысы лауазымына дейін көтерілді. Бірақ Хрущев орнынан алынғаннан кейін, республика басшылығының талабы бойынша өзбектер жерді қайтаруға мәжбүр болды.

Талқылау: 1960-шы жылдардың басында жарияланған коммунизм құрудың жаңа саяси бағыты елдегі қоғамдық саяси жағдай мен ұлт мәселесін жаңаша қабылдауға алып келді. «Ұлттар арасындағы айырмашылықтарды жою» тезисін билік өкілдері тым қарабайыр түсінді. Олардың ойынша коммунизм кезінде ұлттық айырмашылықтар екінші орынға ығыстырылып, ұлттық ерекшеліктерін жоғалтқаннан кейін адамдардың жаңа қоғамы құрылуы тиіс еді. Бір сөзбен айтқанда ешқандай ұлттық құндылықтары жоқ, кеңестік принциптерге сүйенген совет халқы (тобыры) құрылуы тиіс болатын. Барлық ішкі саясат осы мақсатқа бағытталды.

«Халықтар достығы», «мәдениеттердің жақындасуы мен гүлденуі», «ұлттар арасындағы айырмашылықтарды жою», «жаңа тарихи қоғамды құру» тезистері мен лозунгтарын жасау арқылы совет идеологиясы ушығып тұрған мәселелерді айналып өткісі келді. Ұлт мәселесі жөніндегі қиыншылықтар туралы билік өкілдері жұмған аузын ашпады. Сондықтан да шынайы ұлт мәселесін зерттеу мүмкін болмады. Идеология КСРО-дағы ұлт мәселесі толығымен шешілді деп халықтың санасына сіңірді.

Елді ұлттық құндылықтарымыздан аластап, ұлтсыздандырудың тағы бір құйтырқы әрекеті - ол ұлтаралық некені насихаттау еді. Қазақстан КП ОК үгіт және насихат бөліміне Қостанай облыстық комитеті «Еңбекшілерді интернационалдық тәрбиелеу жөніндегі облыстық газеттердің жұмысы туралы

анықтамада» ұлтаралық некені үлкен жетістік ретінде жазды. Онда бір жанұяны мысалға келтіріп, отағасының жұбайы мен балаларының жұбайларының басқа ұлт өкілдерінен екендігі мақтанышпен жазылған [16]. Әлбетте ұлттың ұйытқысы, ұлт тәрбиешісі әйел адам екенін ескерсек интернационалдық некенің астарында не жатқанын түсіну қиын емес.

Хрущевтік «жылымық» кезеңінде советтік ұлт саясатына көңілдері қалған білімді, еркін ойлауға қабілетті, ресми идеологияны сыни қайта бағамдай алатын жастар жаңа концепциялар жасап, оны белсенді түрде насихаттады. 1963 жылдың қараша айында Мәскеу қаласының ЖОО-да оқитын бір топ қазақ жастары «Жас тұлпар» шығармашылық ұйымын құрды. Жастұлпарлықтар Кеңестік өкімет қолданған интернационалистік идеологияның қазақ ұлтының тамырына балта шауып жатқанын жәй біліп отыра берген жоқ, оған ұлт құндылықтарын, қазақ өнерін қарсы қоюға ұмтылыс жасады. Олар өмірдегі қасіретті өнердегі көркем дүние арқылы көпшілікке жеткізу сияқты қазақтың сүйекке сіңген ата салтын тамаша қолдана білді.

Жастар ұйымының көш басында Мұрат Әуезов, Болатхан Тайжанов, Алтай Қадыржанов, Әнуар Сартбаев, Болат Хисаров, Темірхан Бектібаев, Серік Байкенов, Мақаш Тәтімөв, Советқазы Ақатаев, Марат Балтабаев және тағы басқалары болды. Жастұлпарлықтардың бәрі дерлік өз ойларын жетер жеріне жеткізе алатын, сөздері өткір, топ жарған Ресейде оқитын қазақтың жайсаң жастары еді [17].

Зерттеу нәтижесі: «Жылымық» жылдарындағы кеңестік Қазақстан қоғамында белең алған орыстандыру, ұлтсыздандыру секілді келеңсіз құбылыстарды баяндай отырып, шығармашылық интеллигенцияның ұлттық кодтың негізі болған тілді сақтап қалуға батылдығына ғылыми тұрғыда баға берілді. Кеңестік жүйенің шығармашылық интеллигенцияға деген ұстанымының дағдарысқа ұшырауы, уақыт үдерісіне сай келмеуі айқындалды. Ұлттық құндылықты дарытатын да, өшіретін де әйел екенін ескерсек, құйтырқы саясат кеңестік жүйенің сұранысына жауап беретін аралас некенің ұтымды тұсын шебер пайдаланды.

Қорытынды: Коммунизмнің мақсаты ұлттарды қосып, советтік халық жасау екені белгілі. Сталиннің «түрі ұлттық, мазмұны социалистік», «мәдениеттердің гүлденуі» формуласының орнына Хрущев және оның бас идеологы Сулов «ұлттардың гүлденуі мен жақындасуы» атты жаңа формуланы ойлап тапты. Хрущев коммунизмді құрудың нақты мерзімдерімен қатар ұлттардың қосылуына қатысты мәселе де ойында болды. Хрущевтің ойынша ұлттардың қосылуы олардың жақындасуы арқылы қол жеткізіліп, орыс тілі барлық ұлттарға ортақ ана тілі болуы тиіс еді. Жалпы осы хрущевтік өктемдік – волонтаризм өктемдігі, яғни барлық деңгейдегі мәселелерді «тізеге салып» шешу, ғылымға сүйенбей құрғақ қиялдың жетегінде кетіп, қаланы да, селоны да, барлық халық шаруашылығын құрға жаздады.

Алайда осындай саяси жағдайға қарамастан қазақтың шығармашылық интеллигенциясы өзінің ұлттық рухпен сусындаған туындыларымен ұлтқа қызмет етті. Дегенмен, олардың еркін әрекеттенуіне коммунистік партияның көреген көзі, зұлым саясаты ерік бере қоймады. Кеңестік билік қазақтың мүддесін қорғайтын, сол жолда бас біріктіруге қабілетті озық ойлы тұлғалардың алдына тосқауыл қойды. Бірақ, соның өзінде шеңберге сыймай, әділдікті жақтаған, қара қылды қақ жарып, өзіне зиян екенін біле тұра шындықты айтқан, биліктің теріс шешіміне қарсы тұрған тұлғалар болды. Көлеңкеден қорыққан заманда шындықты айтып, ұлттық рухын, азаматтық намысын жоғары ұстаған интеллигенция өкілдері, зиялы қауым – халықтың тілі мен үні екенін дәлелдеді. Олар туған халқының болашағына алаңдаушылықты жеке басынан жоғары қойып, қазақтың ұлттық руханияты мен мәдениетін өздерінің шығармашылық әлеуеті, әдеби туындылары, музыкалық шығармалары арқылы сақтап қалған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. – Астана: Ана тіл – Ата тарих, 2007. – 272 б.
2. Тәтімөв М. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – 160 б.
3. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 1395. П. 20-24, 117, 125, 126, 139, 140, 244, 245.
4. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 170. П. 44.
5. ҚРПА. Қ. 708. Т. 30. Іс. 73. П. 43-45.
6. ҚРОМА. Қ. 1778. Т. 2. Іс. 231. П. 14.
7. Бейісқұлов Т. Цензура: (1922-1989 жылдардағы қазақ баспасөзіндегі цензура тарихы) // Егемен Қазақстан. – 2003, тамыз – 27.
8. ҚРПА. Қ. 708. Қ. 29. Іс. 1384. П. 150.
9. Кәкішев Т.К. Мерей. Ғылыми – библиографиялық жинақ. – Алматы, 2002. – Т. 1. – 260 б.
10. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Іс. 1481. П. 1, 17, 150.
11. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Іс. 1481. П. 1, 17, 150.
12. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Іс. 1481. П. 1, 17, 150.
13. Әуезов М. Шабьт шалқары, естен кетпес он күн. – Алматы, 1961. – 225 б.
14. ҚРОМА. Қ. 1890. Т. 1. Іс. 976. П. 29-57.

15. Абен Е., Арын Е., Тасмагамбетов И. и др. Первые лица государства: политические портреты (с точки зрения истории и современности). – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 368 с.
16. ҚРПА. Қ. 708. Т. 33. Ис. 1544. П. 4-7, 21-26, 42-45.
17. Әлпейісов Ә. «Жас тұлпар» дүбірі. – Алматы: Асыл сөз, 2013. – 216 б.

Reference:

1. А́бжанов Н.М. *Qazaqstan: tarıh, til, ult.* – Astana: Ana til – Ata tarıh, 2007. – 272 b
2. Tátimov M. *Qazaq álemi.* - Almaty: Qazaqstan – Atamura, 1993. – 160 b.
3. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Ис. 1395. P. 20-24, 117, 125, 126, 139, 140, 244, 245.
4. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Ис. 170. P. 44.
5. ҚРПА. Қ. 708. Т. 30. Ис. 73. P. 43-45.
6. ҚРОМА. Қ. 1778. Т. 2. Ис. 231. P. 14.
7. Beisqulov T. *Tsenzyra: (1922-1989 jyldardaǵy qazaq baspasózindegi tsenzyra tarıhy)* // *Egemen Qazaqstan.* – 2003, tamyz – 27.
8. ҚРПА. Қ. 708. Қ. 29. Ис. 1384. P. 150.
9. Kákishev T.K. *Merei. Ğylymı – bibliografualyq jınaq.* – Almaty, 2002. – Т. 1. – 260 b.
10. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Ис. 1481. P. 1, 17, 150.
11. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Ис. 1481. P. 1, 17, 150.
12. ҚРПА. Қ. 708. Т. 31. Ис. 1481. P. 1, 17, 150.
13. Áyezov M. *Shabyt shalqary, esten ketpes on kún.* – Almaty, 1961. – 225 b.
14. ҚРОМА. Қ. 1890. Т. 1. Ис. 976. P. 29-57.
15. Абен Е., Арын Е., Тасмагамбетов И. и др. *Pervye litsa gosydarstva: politicheskie portrety (s tochka zrenua istoru i sovremennosti).* – Almaty: Qazaqstan damy instituty, 1998. – 368 s.
16. ҚРПА. Қ. 708. Т. 33. Ис. 1544. P. 4-7, 21-26, 42-45.
17. А́лпейісов А. «*Jas tulpar*» дүбірі. – Almaty: Asyl sóz, 2013. – 216 b.

УДК 902:314.17(091)(574)

ГРНТИ 03.20.

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.03>

¹Ж.Ә. Құдайбергенова *

¹тарих ғалымдарының докторы, доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ,

Алматы, Қазақстан

E-mail: zhanaradoc@gmail.com

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада көші-қонның республиканың демографиялық жағдайын жақсартуға әсері қарастырылған. Бұл проблеманың өзекті мәселелері 1992-2017 жылдарда өткен құрылтайлардың шешімдерінде талқыланған. Жұмыста Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың көші-қон мәселесіне байланысты өрісті ойлары, сөйлеген сөздері мен толғаныстары мемлекеттіміздің демографиялық саясатындағы басты бағыт ретінде қарастырылған. Оны қазақ Қауымдастық (Ассоциациясы) қалыптасуы мен дамуында бағыт берушілік, басқарушылық рөлі ерекше көрсетілген.

Автор Қауымдастықтың «Отандастар» қорымен бірлесіп шетелдегі қазақ диаспорасын қолдап мүмкіндігінше оларды туған еліне көбірек оралтуда, олардың әлеуетін тиімді пайдаланып, қазақ халқының рухани жаңғыруына қосқан қызметіне тоқталған. Автор мемлекеттің, үкіметтің және қоғамдық ұйымдарының қолдауының арқасында отыз жыл арқасында Қазақстанға 1 миллионнан астам қандастарымыз елге оралып, олармен бірге тіл, ғылым, және жұмыс күші келіп, адам капиталының байи түскенін оң бағалай отыра, қазақ көшінің шешілмеген проблемаларын көрсеткен, оны жоюға бағытталған нақты ұсыныстар берген.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың елімізде демографиялық ахуалды жақсартудағы рөлі объективті бағаланған. Қасым-Жомарт Тоқаев та шетелдегі қандастарымыздың оралуының маңыздылығын ескеріп, оны іске асыруда мемлекеттік қолдау керектігіне мән беруде. Президент Қасым-Жомарт

Тоқаевтың «Көші-қон процесстерін реттеу мәселелері бойынша өзгертулер мен толықтыру туралы» заң қабылдауы, соңғы жылдары тоқырауға ұшыраған қазақ көшінің жандануына мүмкіндік туғызды.

Тірек сөздер: көші-қон, демография, Қауымдастық, қандастар, диаспора, шетелдер, президент, үкімет, мемлекет.

¹Кудайбергенова Ж.А.*

¹доктор исторических наук, доцент, КазНПУ им. Абая,

Алматы, Казахстан

E-mail: zhanaradoc@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ КАЗАХОВ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается влияние репатриации на улучшение демографической ситуации в стране. Актуальные вопросы этой проблемы обсуждались в решениях съездов, проведенных в 1992-2017. Разносторонние мысли, речи и размышления елбасы Н.А. Назарбаева по проблеме репатриации рассматривались в работе как основное направление демографической политики государства. Подчеркивается его руководящая и управленческая роль в становлении и развитии Казахской ассоциации (Ассоциации).

Автор совместно с Фондом Ассоциации «Отандастар» поддерживает казахскую диаспору за рубежом и максимально возвращает ее на родину, эффективно используя свой потенциал и способствуя духовному возрождению казахского народа. Благодаря поддержке государства, правительства и общественных организаций за последние тридцать лет в Казахстан вернулись более 1 миллиона наших соотечественников. Положительно оценивая возвращение соотечественников, которое способствовало развитию казахского языка, науки и умножению рабочей силы и человеческого капитала, автор показал нерешенные проблемы и пути их решения

Объективно оценена роль Президента Касым-Жомарта Токаева в улучшении демографической ситуации в стране. Касым-Жомарт Токаев, учитывая важность возвращения наших соотечественников за границей, подчеркивает необходимость государственной поддержки в его реализации. Принятие президентом Касым-Жомартом Токаевым закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам регулирования миграционных процессов» способствовало оживлению процесса репатриации казахов, который в последние годы находился в застое.

Ключевые слова: переселение, демография, Ассоциация, сородичи, диаспора, зарубежные страны, президент, правительство, государство.

¹Kudaibergenova Zh.A. *

¹Doctors of historical sciences, as. Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhanaradoc@gmail.com

IMPACT OF THE RESETTLEMENT OF FOREIGN KAZAKHS ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE REPUBLIC

Abstract

The article examines the impact of repatriation on improving the demographic situation in the country. Topical issues of this problem were discussed in the decisions of the congresses held in 1992-2017. Versatile thoughts, speeches, and reflections of Elbasy N.A. Nazarbayev on the problem of repatriation were considered in the work as the main direction of the demographic policy of the state. His leading and managerial role in the formation and development of the Kazakh Association (Association) is emphasized.

The author, together with the Otandastar Association Foundation, supports the Kazakh diaspora abroad and returns it to its homeland as much as possible, effectively using its potential and contributing to the spiritual revival of the Kazakh people. Thanks to the support of the state, government, and public organizations, over 1 million of our compatriots have returned to Kazakhstan over the past thirty years. Positively evaluating the return of compatriots, which contributed to the development of the Kazakh language, science, and the multiplication of the workforce and human capital, the author showed unsolved problems and ways to solve them

The role of President Kassym-Jomart Tokayev in improving the demographic situation in the country was objectively assessed. Kassym-Jomart Tokayev, given the importance of the return of our compatriots abroad,

emphasizes the need for state support in its implementation. The adoption by President Kassym-Jomart Tokayev of the Law "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Regulation of Migration Processes" contributed to the revitalization of the process of repatriation of Kazakhs, which has been stagnant in recent years.

Keywords: resettlement, demography, Association, kinsmen, diaspora, foreign countries, president, government, state.

Кіріспе. Біздің елдің жағдайы тұрғысынан қазіргі демографиялық ахуалымызбен жер аумағымыздың үйлесімі әлі де көңілден шықпайтынын статистикалық көрсеткіштер айқындап отыр. Оның себептерін Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2017 жылғы 10 сәуірде «Егемен Қазақстан» газетінде жарық көрген, өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталатын бағдарламалық сипатты мақаласында «Ұлтымызға адам айтқысыз, демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері жазылмай келеді» деп жазған еді [1]. Елбасымыздың осындағы демографиялық соққы деп отырғаны Кеңес өкіметінің солақай саясатының салдарынан халқымыздың қолдан ұйымдастырған ашаршылық пен саяси қуғын-сүргінге ұшырауы және қисапсыз қырғынға ұшырауы және еріксіз бас сауғалап, шетел асуы екені түсінді.

Қазақстанның тағдыры мен болашағына қатысты халық санын өсіру, проблемасын жедел шешудің бір жолы – шетелдерде тұратын қазақтарды мүмкіндігінше елге оралту еді. Бәлкім, Тәуелсіздіктің берген ерекше жетістігі де – қазақтың ата-баба жерінде бас қосуға мүмкіндік туындағаны. Тұңғыш президент Нұрсұлтан Назарбаевтың шақыруымен 1991 жылдан бастап әлемнің түкпір-түкпірінен қандастарымыз Қазақстанға орала бастады. Осылайша, тарихи әділдіктің орнауына даңғыл жол ашылды.

Өзектілігі. Тақырыптың ғылыми өзектілігі – өткен тарихи тәжірибені, оның нәтижелері мен салдары елдегі барлық этностар мүддесінің сақталуын ескере отырып, келешекте қазақ көшінің толастамай нәтижелі жалғасын табу жолдарын көрсету болып табылады. Зерттеудің қолданыстық маңызы еңбекте ұсынылған мәліметтерді, жасалған қорытындылар мен тұжырымдарды жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы, оның арнайы курстары, тарихи-демография оқылатын дәрістер мен семинарларда пайдалануға болатындығында.

Мақсаты мен міндеттері. Шетел қазақтарының көші-қон үдерістерінің барысын, түрлері мен нәтижелерін анықтап, оның республика халқының этнографиялық дамуына тигізген ықпалы мен салдарына талдау жасап, ғылыми тұрғыда баға беру. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер көзделді.

- Көші-қон мәселесін зерттеуде қол жеткізген нәтижелер мен олқылықтарын анықтау.
- Зерттеудің теориялық әдістемелік негіздерін нақтылап, деректік мәліметтерді тереңдету.
- Көші-қон үдерістерінің негізгі факторларын жіктеп, ерекшелігін талдау.
- Көші-қон үдерістерінің өркениетті даму жолындағы Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне сай ұлттық саясатын жүргізуде тұжырымдамасы ретінде практика да қолдануға болатын іс-шаралар бағыттарының қалыптасуындағы маңыздылығын айқындау.
- Көші-қон қозғалысының тұрақты дамуында Қауымдастық пен «Оралмандар» қорының рөлін нақты көрсету.

Материалдар мен әдістемесі. Зерттеу жұмысына қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін тарихи зерттеулердің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы, тарихилық, объективтік, сабақтастық, ғылыми таным принциптері назарда болды. Ғылыми танымның нақты тарихи сараптамалық принципін қолдау арқылы шетелдердегі қазақтардың тағдырына, Отанына оралу армандарының орындалуына республиканың басқара жүйесінің маңызды жұмысын айқындауға маңызды ұмтылысы жасалды. Шетел қазақтарының көші-қон проблемасы шетел, Ресей және отандық ғалымдардың еңбектері, ақпараттар мен мерзімді баспасөз, ғылыми басылым деректері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады.

Нәтижелерді талқылау. Шетелде орналасқан қазақтардың әлеуметтік-демографиялық мәселелері жөнінде алғаш Қазақстанда іргелі ғылыми еңбек жазған ғалым Г.М. Меңдікұлова. Оның «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» (1994) еңбегінде бірнеше архивтерден алынған деректер негізінде қазақ халқының тарихи тағдырын айқын көрсете алған. Сонымен қатар, көші-қонға байланысты «диаспора», «ирредента» терминдерінің мәні айқындалып, оның негізгі түрлері болып көрсетілді. Г.М. Меңдікұлова 2006 жылы шыққан «Казахская диаспора и современность» монографиясында дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының қызметіне ерекше тоқталып: «Данная деятельность является важнейшим условием укрепления независимости полиэтнического Казахстана, она характеризует как демократическое государство, заботящееся о консолидации и единении не только казахстанского

народа, как новой общности людей, проживающих в Казахстане, но и является защитником соотечественников, волею судьбы оказавшихся за пределами своей исторической родины [2].

Ғалым З.Қиянатұлының «Моңғолиядағы қазақтар», «Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы» еңбектерінде де қандастарымыздың басын қосып, олардың атажұртқа оралуына ықпал ету, көші-қон процессін дұрыс ұйымдастырудың моральдық-психологиялық астары бар екенін назарда ұстау керектігіне тоқталған. Қытайдан оралған белгілі ғалым Нәбижан Мұқаметханұлы «Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері» кітабының 4-ші бөлімі «Оралмандар туралы ойлар» деп аталған. Мұнда ғалымның ғылыми-конференцияларды, республикалық газеттерде, қазақ зиялыларымен кездесудегі пікірлері мен ұсыныстары көрініс тапқан. Мәселен, 2004 жылы 12 қыркүйекте ҚР Ақпарат, Мәдениет, және Қоғамдық Келісім министрі Алтынбек Сәрсенбайұлы, серіктері Төлеген Жүкеев, Сейдахмет Құттықадамдар қатысуымен өткен оралман зиялыларымен кездесуде Нәбижан Мұқаметханұлы төмендегідей пікір білдірген: «Үкімет оралмандар саясатын мемлекеттік ұлттық саясаттың маңызды бір құрамдас бөлігі ретінде қарастырғаны жөн. Қазақстанның болашақ дамуымен байланыстырып қарау керек. Қазақстанға келіп қосылған күш ретінде қарастырғанымыз жөн. Осындай түсінікте, осындай санада қарағанда ғана біз жергілікті халықтарға тез арада сіңісіп кетеміз [3]. Дүниежүзі қазақтар Қауымдастығының төрағасының бірінші орынбасарлары: Талғат Мамашев, Зауытбек Тұрысбеков, орынбасары Сұлтанәлі Балғанбаевтардың баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларында қауымдастықтың 30 жыл ішінде алыстағы ағайынның рухани және көші-қон жөніндегі мұң-мұқтаж-дарын, өтініш-тілектерін, қазақ үкіметіне басқа да тиісті орындарға жеткізіп, олардың шешілуіне ықпал жасаудағы қызметі көрініс тапқан.

Қазақ көші проблемасы туралы жазылған еңбектерді қорытындылай келе, 2017 жылы «Фолиант» баспасынан шыққан «Назарбаев. Көші-қон және қазақ әлемі» жинағында Елбасымыздың көші-қон мәселесіне ұлтымыздың ұлы тұлғалары мен халқымыздың бүгінгі мен болашағына қатысты айтқан өрісті ойлары, сөйлеген сөздері мен толғаныстары топтастырылған.

Талқылау. Тәуелсіздіктің 30-жылдығына тәуелсіздіктің халқымызға берген басты игіліктерінің бірі – алыс және жақын шетелдерден қазақтардың Отанына оралуына жол ашылғанына да 30 жыл толды. Қандастардың атажұртқа оралуы – еліміздің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани дамуына, демографиялық жағдайын жақсартуына, қорғаныс қабілетіміздің нығаюына әсер етуші үлкен әлеует.

Елдің тағдыры мен болашағына қатысты осынау күрделі мәселені жедел шешудің бір жолы – шетелдерде тұратын бауырларымызды мүмкіндігінше елге оралтып, сол арқылы ортамызды толтырып, кемімізді бүтіндеу еді. Президент Н.Ә. Назарбаев осыны ерте аңғарып қана қойған жоқ, іске де жедел кірісті. Тіпті елбасымыздың бұл бағыттағы қадамы республикамыз тәуелсіздік алмай тұрып-ақ басталып кетті. Н.Назарбаев 1991 жылдың қыркүйек айында ҚР президенті ретінде Түркияға барды. Сапар барысында Ыстамбұл қаласында қазақ диаспорасының өкілдерімен кездесіп, оларды елге көшіріп алуға уәде берді. Бұл оқиға сол кезде тек Түркия ғана емес, сонымен бірге шетте жүрген күллі қазақ диаспорасы өкілдерінің жүрегіне үміт отын жағып, болашаққа деген сенімін оятты.

Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың ұсынысымен Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі шешім қабылдап, 1991 жылдың 18 қарашасында Министрлер кабинеті «Өзге республикалар мен шетелдерден Қазақстанға келіп, ауыл шаруашылығында еңбек етуге тілек білдірген жергілікті ұлт өкілдерін көшіріп алу тәртібі мен шарттары туралы» қаулы қабылдады.

Қазақстан Республикасы өзінің Тәуелсіздігін жариялағаннан тура 15 күннен кейін Елбасымыз шетелдерге хабар тарататын «Шалқар» радиосы арқылы сөз сөйлеп, алыста жүрген ағайынға ақ тілегін білдірді: «Қымбатты отандастар! Ежелгі атамекенінен жырақтап қалған сіздерді кешегі күнге дейін ата-баба жеріне қайтып келе аламыз ба деген сұрақтың алаңдатып келгенін жақсы білемін. Туған жердің түтіні де ыстық дейді халқымыз. Қазақ бауырларымызды байырға ата қонысына тарту мақсатында Қазақстан үкіметі арнайы қаулы қабылдады. Сондықтан атамекенге келемін деуші ағайынға жол ашық. Ата-баба әруағы алдарыңыздан жарылғасын» деген еді [4].

Сонымен, шетелдердегі қандастарымыздың атамекеніне ат басын түзеген ұлы көші басталды.

Елбасымыздың нақты тапсырмасы арқасында ҚР Министрлер кабинетінің 27 тамыз 1992 жылғы №709-қаулысы шығып Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына әзірленуі мен оны өткізу туралы нақты жұмыстар қолға алынды.

Ұйымдастыру комитеті жасақталып, оның төрағасы болып сол кездегі премьер-министрдің орынбасары Мырзатай Жолдасбеков, төрағаның орынбасары болып Қазақстан жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Қалдарбек Найманбаев, тағы бір төрағаның орынбасары болып марқұм Алтынбек Сәрсенбаев тағайындалды.

1992 жылғы 28 қыркүйек пен 4 қазан арасында Дүниежүзі қазақтарының тұңғыш Құрылтайы өтті. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы қазақ елінің тәуелсіздігіне жалғасқан келелі тарихи оқиға болды. Әлем қазақтарының тұңғыш құрылтайының қарарымен Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығы құрылды.

Осы құрылтайда Қауымдастықтың төрағасы болып ҚР тұңғыш президенті. Нұрсұлтан Назарбаев бір ауыздан сайланған еді. Қауымдастықтың төрағасының бірінші орынбасары қызметіне көрнекті қаламгер, белгілі қоғам қайраткері Қалдарбек Найманбаев сайланып, ол кісі бұл қызметті өмірінің соңына дейін жемісті атқарды. 2004 жылдан бері Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары қызметі Талғат Мамашевқа жүктелді.

Тұңғыш құрылтай шетелдегі сан миллион қазақтардың ата-жұртқа деген ынта-ықыласын барынша артта түсті. Сондай-ақ, бұл құрылтай ҚР шетелдегі қазақтарға мәдени-рухани, оқу-білім саласынан қолдау көрсетудің негізгі бағыт-бағдары мен басты міндеттерін де нақтылап, көші-қонның қолға алынбай келе жатқан көптеген мәселелерінің оң шешімін табуына өз әсерін тигізді.

Көші-қон проблемасын шешуде Дүниежүзі қазақтар Қауымдастығының рөлі ерекше. Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығы өзі құрылғаннан бергі 30 жылға жуық жылдарда сырт жердегі қазақ диаспорасымен тұрақты байланыс жасайтын еліміздегі ең негізгі ұйымға айналды.

Қазіргі кезде бүкіл жұртшылық Қауымдастықты шетел қазақтарының мәдени-рухани, оқу-білім, ана тілі, экономикалық жағдайы және демографиялық өсіп-өнуі жөніндегі бүкіл мәліметтерді бір ортаға жинақтаған жүйеге түсіріп отыратын ұйым ретінде қарайды. Сондай-ақ, алыстағы ағайындардың ұлттық-рухани және көші-қон жөніндегі мұң-мұқтаждары мен өтініш-тілектерін Қазақстан үкіметіне, басқа да тиісті орындарға жеткізіп, олардың шешілуіне ықпал жасап отыруға айрықша көңіл бөледі.

Алыстағы ағайындармен тұрақты байланыс жасап, оларға қолдау-қамқорлық жасаудың және бір тиімді жолы ретінде қазақтар тұратын шетелдерде Кіші құрылтайлар, басқа да түрлі бас қосулар, мәдени шаралар өткізу дәстүрге айналған. Мұндай басқосулар қазақ халқының біртұтас ұлт ретінде өсіп-өркендеуіне үлкен ықпал жасайды.

Қазіргі кезде Еуропа елдерінің көбінде қазақ мәдени орталықтары құрылған, ойдағыдай жұмыс істеуде. Мысалы, Түркия, Германия, Франция, Австрия сияқты елдерде мұндай орталықтар бар.

Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург сияқты үлкен қалаларынан бастап Астрахань, Орынбор, Омбы, Саратов, Челябин, Түмен облыстары мен сонау Саха республикасында да қазақ мәдени орталықтары құрылған.

Қауымдастық осы мәдени орталықтармен тікелей байланысын бірлескен бағдарламалар негізінде көптеген шараларға ұйытқы болды. Мысалы, ол елдерде қазақ әдебиеті мен өнерінің мерекелері өткізіледі, жергілікті қазақ өнер ұжымдарына ұлттық киім мен музыкалық аспаптар жөнінен көмектеседі. Шетелдегі қазақ балаларын Қазақстанда өтетін қазақ тілі мен әдебиеті жөніндегі конкурстарға қатыстыру, «Балдәурен» сауықтыру орталығына әкеліп тынықтыру жоспарлы талапқа сай.

Бір сөзбен айтқанда, Дүниежүзі қазақтарының Қауымдастығы шетелдердегі қазақ диаспорасымен байланысты барынша нығайтып отыз жылға жуық уақытта айтарлықтай белестерге көтерілді.

Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының дүниеге келген уақыттан бері бес құрылтай, шамамен 200-ден астам әртүрлі тақырыптардағы дөңгелек үстелдер, халықаралық конференциялар, кіші құрылтайлар, көрмелер, фестивальдар өткізілді.

Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының республика бойынша бөлімшелері мен филиалдары Алматы, Атырау, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Орталық Қазақстан, Павлодар, Қостанай облыстары және Астана қаласында бар. Дүниежүзі қазақтарының Қауымдастығы әлемнің 35 елінде тұратын қазақтарымен тығыз қарым-қатынас орнатып, байланыс жасауда.

Қазақстан Қауымдастығының басшылығымен Түркияның Стамбул қаласында 1997 ж. Наурызында Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайы, осы жылы Қауымдастық пен «Мөлдір» мәдени орталығы мамыр айында Омбыда өткізілді [5].

Елге ағылған қандастарымыздың көшін жүйелеу мақсатында «Нұрлы көш» бағдарламасы қабылданды. Оны ойдағыдай іске асыруға мемлекет қазынасынан қомақты қаржы бөлінді. Бұл бағдарлама аясында алғашқы кезде іргелі істер атқарылды. Көші-қон шараларын қамтамасыз ететін мемлекеттік «Отандастар» қоры құрылды, жеңілдіктер мен компенсациялар бөлінді, барлық шығындарды төлейтін, жартылай қазақстандық қоғамға бейімделу шығындарын көтеретін, жыл сайын бөлінетін оралмандар квотасы белгіленді.

Мемлекеттік үкімет органдары: көші-қон және демография Агенттігі, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігі жағынан көші-қон комитеті құрылды.

Осы шаралардың барлығы көші-қон мәселелеріне этностық қазақтардың тарихи отанына оралуының ерекше маңызын көрсетеді. Өйткені, бұл процес, біріншіден, өткен жылдардағы этнодемографиялық сәйкессіздікті қалпына келтіреді. Екіншіден, тарихи шындықты орнатып, ұлттық бірегейлікті сақтаудағы маңызды қадам болып табылады. Үшіншіден, дамыған нарықтық қатынастар мен басқа ұлт арасында өмір сүрген отандастарымыздың бейімделу тәжірибесі қазақстандықтардың экономикалық менталитетін модернизациялауына әсер етуде. Төртіншіден, шетел қазақтарының қаймағы бұзылмаған қазақ тілі, әдет-ғұрып пен мәдениетін сақтауға ұлтымыздың рухани байлығына үлес қосады.

Соңғы құрылтай (2017 ж.) бұрынғы құрылтай шешімдерінің орындалуына қорытынды жасап, Дүниежүзі қазақтары Қоғамдастығының жұмысын жаңа сатыға көтеру міндеттерін қойды. «Отандастар қоры» КЕАҚ кұру жөнінде шешім қабылдады. Бұл шеттегі қазақты қолдаудың, елге оралуға ниетті ағайындарға ықпал етудің, келген қандастарды дұрыс жайғастырудың заман талабына сай тетіктерін жасау, мемлекеттің көші-қон және демографиялық саясатына ықпал ету мақсатындағы маңызды шешім болды.

Отыз жыл уақыт ішінде уақыт еліміз шетелдердегі қандастардың атамекенге оралуына мүдделі болумен қатар, оларға түрлі деңгейдегі қолдау көрсету мәселесін де назардан тыс қалдырған емес. Отыз жыл уақыт ішінде Қазақстан бұл бағыттағы іс-шараларды жүйелеу үшін Президенттің заңдар мен жарлықтары негізінде бірнеше бағдарлама мен жоспарлар әзірленген болатын. Соңғы бағдарлама 2009 жылға жұмыс істеп 2018 жылғы мамырда Үкіметтің №280 қаулысымен «Шетелдегі этникалық қазақтарды қолдау жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары» бекітілген еді.

Шеттен келген бауырларымызбен елге оралып жатқан мәдени құндылықтарымыз отандық мәдениетіміздің дамуы мен өркендеуіне тың тыныс және өріс сыйлады.

Атап айтқанда, қазақтың шұрайлы тілі мен бай әдеби мұралары, діни сезім-нанымымен халықтың салт-дәстүрі, ұлттық рух пен мінез-құлқы, ұлттық қол өнердің әртүрлі үлгілері, қазақ елінде ұмыт болып бара жатқан көптеген ән-күйлері мен билері осы оралмандарымызбен бірге отыз жыл ішінде отандық мәдениетінің қоржынына қосылды.

Бір ғана әдебиет саласына көші-қон саясатының арқасында қазақ қаламгерлерінің қатары жүздеген талантты ақын-жазушыларымен толыққанын көреміз. Елге оралған қандас шығармашылық иелерінің әдебиетімізге тың тыныс, жаңа леп алып келгелі өз алдына, бәрінен де маңыздысы, олардың қаламынан туған қазақ халқының өзге елдердегі тыныс-тіршілігі мен тағдыр-талапты отандық оқырмандардың жүрегіне жол тапты. Сондай-ақ, қазақ қиса – дастандарының ондаған томы, ағартушы ақындар Ақыт қажы Үлімжіұлының, Көдек Маралбайұлының, Әсет Найманбайұлының, Таңжарық Жолдыұлының шығармалары, Қажығұмар Шабданұлының 6 томдық «Қылмыс» романы ата-жұртта жарық көріп, еліміз руханиятының көк жиегін кеңейте түсті.

Арамызға қосылған жоғары білікті педагог, ғалым бауырларымыз да аз емес. Олардың бәрі бүгінде еліміздің жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу орталықтарында жемісті еңбек етуде. Әсіресе, Зардыхан Қинаятұлы, Мініс Әбділда, Қаржаубай Серікқожаұлы, Нәпіл Пазилханұлы, Нәбижан Мұхамедханұлы, Ислам Тұрсынхан Зәкенұлы т.б. қазақ тарихының ақтандақ беттерін толықтырып том-том сүбелі ғылыми еңбектері оқырманмен қауышып, еліміздегі азат ой-санамен жаңа тарихи көзқарастың қалыптасуына мұрындық болды.

Ал өнер саласында әлемінің түкпір-түкпірінен елге оралып жатқан бұлбұл көмей жез тандай әншілердің бәрін теріп жатпай-ақ бір ғана Майра Мұхамедқызының ән өнері мен музыка мәдениетін әлемдік белеске көтергенін айтсақ та жеткілікті.

Ұлттық би өнеріміз тәуелсіздік жылдарында өзінің жаңаша даму арнасын тапты десек, бұл салада Шұғыла Сапарқызы алып келген би мектебі атажұрттағы ағайынның қызығушылығын туғызып, қазақстандық жаңаша би өнерінің дамуында белсенді рөл атқарды. Ал ұлттық дәстүрлі би өнерінің жауһары болып саналатын «Қара жорға» биі бүгінгі еліміздегі бірегей әмбебап ұлттық құндылыққа айналды.

Тәэквондо – қазір еліміздегі қанатын кең жайып, тез өркендеп келе жатқан спорттың бірі. Оның қазақ топырағына келуі, тамыр жаюы Мұстафа Өзтүріктің есімімен тікелей байланысты еді.

Ал боксшыларымыз Бақыт Сарсекбаев пен Қанат Ильяс әлемдік шаршы алаңда ел абырайын асқақтатып, көк туымызды биікке желбіретуде.

Ал іскерлік-кәсіпкерлік салада да ел экономикасы мен қазақстандық өндірістің дамуына елеулі үлес қосып жүрген бауырларымыз да бар. Солардың көрнекті өкілі ретінде мыңдаған адамды жұмыспен қамтып отырған ерлі-зайыпты кәсіпкерлер Талғат Мамырұлы мен Фарида Мерхамитқызын айтуға болады. Фарида қазақ халқының салт-дәстүрі мен қолөнер шеберлігінің ежелгі әдісін сақтай отырып,

жаңа стильдегі жоғары сапалы киім, әртүрлі арнайы жұмыс киімдері мен сувенирлер шығаратын «Ерке-Нұр» компаниясының президенті.

Соңғы статистикалық мәліметі бойынша Өзбекстанда 1,5 млн., Ресейде 1 млн-ға жуық, Түркіменстанда 80 мың, Моңғолияда 140 мың, Қырғызстанда 45 мың қазақ тұрады. Қазақтар топтасып отырған мұндай жерлер Қазақстан, Иран, Түркия сияқты елдерден бастап Еуропаның Алмания, Франция, Швейцария, Дания сияқты алыс мемлекеттерде де баршылық.

Осылардың басым бөлігі, тарихы еліне Кеңес кезіндегі Қазан революциясы, азамат соғысы және күштеп ұжымдастыру, аштық пен бұқаралық репрессиялар салдарынан кетуге мәжбүр болғаны белгілі. Таяу шетелдегі қазақтар (ТМД) елдерінде Кеңес одағы тарағаннан кейін диаспора қатарын көбейтті.

Шетелден көшіп келетін қандастар үшін ең басты стимулы квота болды. Квота көлемін әр жыл сайын арттырып, шартарапқа шашыраған қазақты бір шаңыраққа ұйыстыру саясаты Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың стратегиялық маңызды жоспары болды. 1993 жылы бірінші рет жылдық квота бекітілген болатын. Осыған сәйкес 10 000 (шамамен 40 000 адам) отбасының көшіп келуіне мүмкіндік туды. Квота көлемі 2005 жылы 15 000 отбасына дейін артты. Квота мөлшері Президенттік жыл сайынғы қабылданған Жарлықтарымен бекітіліп отырды. Алғашқы жылдары Үкімет өңірлік квотаға 7 Оңтүстік облыстарды белгіледі. Кейін қандастарды қабылдауға Ақмола, Павлодар, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстары белгіленді.

Соңғы, бесінші құрылтайдың бір ерекшелігі – делегаттардың 60 пайызы 35 кейінгі жастар болды. Сондықтан жастардың жоғары білім алып, елімізге оралуы маңызды еді.

1991 жылдан бері Қазақстанда жыл сайын жоғары оқу орындарына студент қабылдаған кезде шетелден келген ұлты қазақ жастарға да 2 пайыз квота бөлінді. Бұл квота 2011 жылдан бастап 4 пайызға артты. Осынау игі бастама екі үлкен нәтиже берді. Ең бірінші, шетелде тұратын қазақтар тілін сақтап қалуы және жоғары білім алуы. Диплом алып, жұмыспен қамтылуы. Екінші пайдасы, шетелдегі қазақтарды елге тартуға ең тиімді жолдың бірі осы болды. Әуелі жастар келіп, диплом алып, жұмысқа тұрған соң, ата-анасын атажұртқа әкелгендер көбейді. Жастары осы жақтан оқып, тілін, менталитетін үйренген соң, өз үйлерін көшіріп әкелгенде, құжат алу кезінде кедергілерді оңай игерді.

2011 жылы Еліміздің 20-дан астам жоғары оқу орындарында даярлық бөлімі ашылды. Бұл бөлімнің мақсаты – Қазақстандағы жоғары оқу орындарына түсетін талапкерлерді жалпы білім беруге дайындау және деңгейін арттыру. Сонымен қатар Қазақстанда өмір сүруге бейімдеу. Осы уақытқа дейін мемлекеттік грант негізінде Қытай, Моңғолия, Өзбекстан, Қазақстан, Иран, Түркіменстан, Қазақстан, Қырғыз Республикасы және Еуропаның біраз елдерінен қазақ жастары келіп, білім алды.

Зерттеу нәтижесі. Бес құрылтайларда (1992, 2002, 2005, 2011, 2017) түрлі шешімдер қабылданғанымен олардың арасында жүзеге аспай қалғандары да болды. Мұның себептері әртүрлі екенін көреміз.

Біріншіден, көші-қонға байланысты заңда ереже-тәртіптер жиі өзгеріп отырған. Мысалы, 1997 жылы қабылданған «Халықтың көші-қоны туралы» заңға қаншама өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бірақ мәселе шешімін таппады. Өйткені, оның іс жүзінде орындалмауы басқа салалық заңдармен байланысы реттелмеген. Екіншіден, осы үдеріске байланысты заңдар мен ережелерді шетелден келіп жатқан қандастарымызға дұрыс түсіндіріп, жүйелі насихаттау және олардың бұлжытпай орындалуын қадағалау бір жүйеге түспеген. Үшіншіден, жоғарыда көрсеткен көшіп келген этникалық қазақтарға тұрақты тұруға рұқсат беру мәселесі күрделеніп, олардың азаматтық алуында елеулі қиындықтар туындаған.

Төртіншіден, қаржыландыру көзі айқындалып, Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты артықшылыққа ие болмағандықтан оның жұмысы көзге көрінбеді. Бірін-бірі қайталайтын бұл екі ұйымға мемлекеттен бөлінген қаржының есебі болмады.

Өкінішке орай, республикадағы түрлі мемлекеттік бағдарламаларды бір жүйеге келтіріп, оны көші-қон саясатымен үйлестірудегі олқылықтың салдарынан соңғы жылдары сырттан келетін қазақтардың саны күрт азайды. Соңғы 4 жыл уақыт ішінде шеттегі қазақтың квота арқылы Отанға оралуы бұрынғыдан сан мыңдаған отбасы емес, тіпті мың жарымнан аспады.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерді жою мақсатында төмендегідей ұсыныстар айтуға болады. Біздің ойымызша, біріншіден, шетелдегі қазақ диаспорасын қолдауды және Қазақстанға оралуын қамтамасыз ететін, нақтылы тетіктері белгіленген заң қажет. Қабылданатын заң қандастарымызға түсінікті болуы керек. Мысалы, 1957 ж. «Халықтың көші-қоны туралы» Заңның бастамашысы қоғам қайраткері Әкім Ысқақ еді. Заңды қабылдау барысында алдымен «Егемен Қазақстан» газетінде толық жарияланып, халықтың талқылауына ұсынылған еді.

Екіншіден, «Отандастар» қоры мен Қауымдастың бірлесіп жасайтын кешенді бағдарламада оралмандар көшінің маңыздылығы мен қажеттілігі жан-жақты ашылып көрсетілуі керек. Оралмандарды

көбейтудің бір жолы – өркениеті елдердің этностық көшті жүргізудегі озық тәжірибелерін тиімді пайдалану.

Бұл орайда кешенді шаралар қажет, жүйелі істер атқарған абзал. Мұнда Ресейдің шетелдегі диаспораларына қатысты әрекеттерін үлгі етуге болады. Онда шетелдегі орыс диаспораларымен қарым-қатынасты жүйелі жолға қою үшін министрлік деңгейге үлгі арнайы «Россотрудничество» дейтін ресми федералдық агенттік жұмыс істейді. Одан бөлек ондаған институттар, қорлар қызмет атқаруда. «Русский мир» қоры арқылы шетелдерде орыс тілі мен мәдениетін насихаттауға бюджеттен миллиондаған қаржы жұмсалуда [6]. Сондықтан, біздің елімізге де шетелдегі бес миллион халықтың мәселесімен айналысатын арнайы ресми мекеме ашу қажет. Таратылып кеткен комитет жаңадан жандануы тиіс.

Үшіншіден, Қазақстанға көшіп келген қауымдастарымызға қамқорлық жасаудың, көмек қолын созудың маңызды бір түрі – оралмандарды бейімдеу орталығын құру. Төртіншіден, олардың әлеуметтік бейімделуін заңдық тұрғыдан қамтамасыз етіп, шетелдерге тұратын қандастарымызды Қазақстанда оқыту мен Қазақстаннан шетелге оқуға түскен қазақ жастарының білім деңгейін арттыру жұмысына мемлекет тарапынан лайықты көңіл бөліп, үкіметаралық келісімдер жасаған жөн.

Бесіншіден, шетелдегі қандастардың Қазақстаннан жан-жақты хабар алып тұруына көмектесу керек. Ол үшін байланыс және ақпарат министрлігі «Каспионет» арнасынан қазақтар туралы хабарларды үздіксіз таратылуын қамтамасыз еткен жөн. Бұған қоса министрлік дүние жүзіндегі қазақ жастарының байланысын нығайту үшін арнайы веб-портал ашқаны жөн.

Алтыншыдан, Қауымдастық «Алтын бесік» журналы мен «Туған тіл» альманағы Қауымдастыққа үздіксіз жеткізіп, «Атажұрт» баспа орталығынан жылма-жыл алыс және жақын шетелдегі қазақтардың арасынан шыққан ақын-жазушылардың еңбектерін жарыққа шығарып, қазақ диаспорасының мәдени-рухани бай мұрасын насихаттауы өз қызметінің басты саласы деп санау керек.

Қазір Миграция және демография агенттігінің мәліметтері бойынша дүниежүзіндегі қазақ ұлтының өкілдері шамамен 13 миллион адам [7].

Шындығын айтсақ, олардың бәрінің елге оралуы екіталай. Оған Қазақстанның мүмкіншілігі де жоқ. Жалпы, көші-қон мәселесін мемлекеттің басқа мәселелерінен бөліп қарауға болмайды. Елдің қалыпты дамуы құқықтық базаның деңгейімен, басқару жүйесінің біліктілігімен, білім-ғылым, денсаулық, мемлекеттік идеологиямен, аумақ-тардағы демографиялық, экономикалық жағдайлармен, өндіріс саласының дамуымен тікелей байланысты.

2011 жылы 25-27 мамыр аралығында Астана қаласында өткен төртінші құрылтайында дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының төрағасы Н.Ә. Назарбаев: «Дүниеде жағдайдың әртүрлі екенін білесіздер. Біз дүниежүзілік дағдарыстан өзге елдермен бірге шығып келеміз. Сондықтан, «келемін дегендерінің бәріне қаражат, үй, жұмыс беріп, толықтай алып келетін жағдайымыз бар» деп ойламаңыздар. Біздің 20 мың отбасы деп отырғанымыз сондықтан. Ал бірақ өз бетімен көшіп келіп, ағайын болып, отбасымен қосылып, басқа жағдайлармен келсе, әсіресе жастар оқуға келем десе, оларға да ешқандай кедергі болмайды» деп ескерткен еді [8].

Бұл саясаттың өзгермейтінін Елбасы 2015 жылғы 15 желтоқсанда журналисттерге берген сұхбатында шегелеп тұрып айтқан болатын.

Қазақ көші қолдаусыз болмайтынын 2020 жылғы 13 мамырда Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процесстерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтаулар енгізу туралы» ҚР заңына қол қойып «Оралман» атауы «Қандас» деп өзгерту шешімінен де көреміз [9].

Қазақстанның Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі тарапынан елге оралған қандастарымызға құжат рәсімдеу анағұрлым жеңілдетіп «бір терезе» қағидасын енгізу туралы шешімі де қолдау табуда.

Қандастарды қоғамдық ұйымдардың қолдауының да маңызды екені сөзсіз. 2019 жылғы 11 желтоқсанда «Nur Otan» партиясы Төрағасының Бірінші орынбасары Бауыржан Байбек, «Отандастар қоры» КЕАҚ президенті Нұртай Әбіқаев және Дүниежүзі қазақтарының Қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Зауытбек Тұрысбеков әлемдегі қазақтарды тарихи Отаны төңірегінде ұйыстыруға қолдау көрсету, атажұрттан тыс жерде, басқа елде туып-өсіп, елге оралған қандастарымызға көмек қолын созу мақсатында ұшжақты меморандумға қол қойған болатын [10].

Қандастарға көрсетілетін қолдаудың сапасын арттыру мақсатында «Нұр Отан» партиясы, «Отандастар» қоры және Дүниежүзі Қауымдастығы арасында жасалған ұшжақты ынтымақтастық туралы меморандум әлі де күрделі қордаланып қалған көші-қон проблемасының іс жүзінде жан-жақты шешілуіне жол ашатынына сенім мол.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен де қымбат» атты бағдарламалық мақаласында: «Соңғы жылдары түрлі себепке байланысты бәсеңдеп қалған қандастар көшін барынша қолдап, оларды Солтүстік және Шығыс өңірлерге орналастыруды жалғастырамыз» деп атап көрсеткен болатын [11].

Көші-қон қарқынының төмендеуінің негізгі себептері төмендегідей еді: көші-қон агентствосының таратылуы, оның функцияларын түрлі министрліктер арасына бөліп-бөліп тастау, квота ұсынуды облыс әкімшіліктерінің еркіне беру бұл мәселені тіпті тұралатып тастады. Әкімдер шетелден келген қандастарымызды қабылдау, орналастыру және бейімдеу сияқты «машақаттан» қашқандықтан, квота бөлуді күрт төмендетті.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерді көрсете отырып, басқа да нақты фактілермен дәлелдеп, келешекте жағдайды жөнге келтіруге байланысты істелетін шаралар туралы Қазақстан халқы Ассамблеясынан бір топ депутаттар Премьер-Министр А.О. Маминге сауалдама жолдаған болатын.

Үкімет басшысының нақты жауабын Парламент Мәжілісіндегі Қазақстан Халқы Ассамблеясының депутаттық тобының жетекшісі Сауытбек Абдрахманов «Егемен Қазақстан» газетінде келтіріп: «Республикамызға келетін этникалық қазақтар үшін қолайлы жағдайлар жасалуда. Сондай-ақ, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының белгілінген көрсеткіштерін ескере отырып, қоныс аударушыларды және қандастарды қабылдаудың өкірлік квоталарын қалыптастыруды көздейтін көші-қон саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасының жобасы әзірленуде. Елдегі көші-қон және демографиялық процестерін тұрақтандыру, сондай-ақ қандастарын құқықтарын сақтау мәселелері Үкіметтің тұрақты бақылауында болатынын» алғыс айта хабарлап, тың тұжырымдама тың тыныс ашып, қандастарымыздың қатары қалындайтынына сенім білдірді [12].

Қорытынды. Қорыта айтсақ, қазақ көші атажұртқа сап түзегелі, қилы жағдайды басынан кешті. Әйткенмен, қазақ көші қолдаусыз болған емес. Биыл ел Тәуелсіздігінің 30-жылдығымен қатар қандастардың атажұртқа көшіп келе бастағанына да 30 жыл толды. Қазақ көшін жүйелі жүргізуге, жоғарыда көрсеткендей, бірқатар тарихи құжаттар мен оң шешімдердің ықпал еткені белгілі. Нәтижесінде, Еуропалық құқық және адам құқығы эксперттік институтының директоры Марат Башимовтың мәліметі бойынша 30 жылдың ішінде (1991-2021) алыс және жақын шетелдерден 315 мың жанұя Қазақстанға көшіп келді. Бұл үдеріс Республика халқының құрамында этникалық қазақтардың үлесі өскенін көрсетті. Егер 1990 жылы қазақ саны 40 %-дан аз болса, ал 2021 жылдың басында – 69.1 %-ға жетті [13]. Осы 30 жылдың ішінде қандастар тарихи Отанына не бере алды деген сұрақтың жауабы: елдің рухын көтеретін мықты азаматтар елге келді. Тек алуды ғана ойлаған жоқ, көп нәрсені бере білді. Олармен бірге тіл, ғылым келді, жұмыс күші келді. Соңғы жылдары Парламент, мемлекет, үкімет, Нұр Отан партиясының тарапынан жүзеге асқан және келешекте жоспарланған іс-шаралар қазақтың көші-қоны Тәуелсіздіктің айрықша жетістігі боларына толық сенім бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н. Назарбаев. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017, 12 сәуір*
2. Мендикулова Г.М. *Казахская диаспора и современность. – Алматы, 2006. – С. 285.*
3. Нәбижан Мұқаметханұлы. *Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері. – Алматы, 2010. – Б. 162.*
4. Н. Назарбаев. *Көші-қон және қазақ әлемі. Астана, 2017, «Фолиант» баспасы, б. 6*
5. *«Ресей империясының Орталық Азиядағы саясаты және рухани өмірі» атты халықаралық ғылыми-практикалық материалдары. 23 қараша, 2019. – Алматы. – Б. 137.*
6. Өмірзақ Айтбайұлы. *Көші-қон ісін жандандырайық. // Ана тілі, 2013, 19 желтоқсан*
7. Расул Жұмалы. *Қазақ көші – Тәуелсіздіктің айрықша жетістігі. // Түркістан, 2021, 18 қараша*
8. *Егемен Қазақстан, 2011, 28 мамыр.*
9. *Қасым-Жомарт Тоқаев. Закон о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам регулирования миграционных процессов // Казахстанская правда, 2020, 14 мая.*
10. *Егемен Қазақстан, 2020, 15 мамыр.*
11. *Қасым-Жомарт Тоқаев, «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // Егемен Қазақстан, 2021, 1 қаңтар.*
12. *Сауытбек Абдрахманов. Қандастардың қатары қалыңдайды // Егемен Қазақстан, 2021, 4 наурыз.*
13. *Игорь Прохоров. Забота и внимание – кандасам. // Казахстанская правда, 2021, 19 ноября.*

References:

1. N. Nazarbayev. *Orientation to the future: spiritual renewal* // *Egemen Kazakhstan*, 2017, April 12
2. Mendikulova G.M. *Kazakh diaspora and modernity*. Almaty, 2006, p. 285
3. Nabizhan Mukamethanuly. *Issues of diplomatic relations and Chinese studies*. Almaty, 2010, p. 162
4. N. Nazarbayev. *Migration and the Kazakh world*. Astana, 2017, Foliant Publishing House, p. 6
5. *International scientific-practical materials "Politics and spiritual life of the Russian Empire in Central Asia."* November 23, 2019, Almaty, p. 137
6. Umirzak Aitbayuly. *Let's revitalize migration*. // *Mother tongue*, December 19, 2013
7. Rasul Zhumaly. *Kazakh migration is a special achievement of Independence*.// *Turkestan*, 2021, November 18
8. *Egemen Kazakhstan*, May 28, 2011
9. Kassym-Zhomart Tokayev. *Law on Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Issues of Regulation of Migration Processes* // *Kazakhstanskaya Pravda*, 2020, May 14.
10. *Egemen Kazakhstan*, 2020, May 15.
11. Kassym-Zhomart Tokayev, *"Independence is the most precious thing"* // *Egemen Kazakhstan*, 2021, January 1.
12. Sautbek Abdrakhmanov. *The number of compatriots is growing* // *Egemen Kazakhstan*, 2021, March 4.
13. Igor Prokhorov. *Care and attention – for kandases* // *Kazakhstanskaya Pravda*, 2021, November 19.

ӘОЖ 631:658.8
МРНТИ 68.75.49

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.04>

¹ Е.И. Исibaева *

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: isibaeva.liza@mail.ru

НАРЫҚҚА ӨТПЕЛІ КЕЗЕНДЕГІ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ АХУАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада нарыққа өтпелі кезеңдегі ауыл шаруашылығының ауыр жағдайы туралы баяндалған. Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы саласындағы нарықтық қатынастарға көшу кезеңінде аграрлық құқықтың негізгі проблемаларының бірі ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақтандыру мен одан әрі дамыту және ауыл тұрғындарының әл-ауқатын арттыру проблемасы болып табылады. Өтпелі кезеңінде ауыл шаруашылығы экономикасын түбірінен қайта құру яғни, ауыл шаруашылығының дамуын нарық механизміне көшіру, мұны абыроймен жүзеге асыру әрбір шаруадан, әрбір жергілікті әкімдерден жаңаша ойлауды басқарудың ғылыми негізделген экономикалық әдістерін терең білуді және оларды өндірісте енгізе білуді талап етті. Жалпы, отандық экономиканы ауыл шаруашылығын реформалауды және оның болашағын нарықтың еркін күштері мен экономикалық өмірді мемлекеттік реттеу арасында оңтайлы "функцияларды бөлу" табылған мемлекеттің мақсатты экономикалық саясатынсыз елестету қиын. Мұндай тәсілдеме, әсіресе, халықтың тарихи жады мемлекеттің өмірдің барлық салаларындағы, оның ішінде белгілі бір аумақтағы экономикалық саладағы басым рөлімен тығыз байланысты. Ауыл шаруашылығын дамытудағы мемлекеттік реттеу азық-түлік қауіпсіздігін, ауыл шаруашылығы өнімдері нарықтарының тұрақтылығын қамтамасыз етуге, отандық тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қолдауға және республика халқының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған.

Тірек сөздер: ауыл шаруашылығы, колхоз, астық, нарықтық қатынас, мемлекет, экономика, басқару, халық

¹Исibaева Е.И.*

¹Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова,
Актөбе, Казахстан
E-mail: isibaeva.liza@mail.ru

ТРУДНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К РЫНОЧНЫМ ОТНОШЕНИЯМ

Аннотация

В статье рассказывается о тяжелом состоянии сельского хозяйства в период перехода к рыночным отношениям. В период перехода Республики Казахстан к рыночным отношениям в сфере сельского хозяйства одной из основных проблем аграрного права является проблема стабилизации и дальнейшего развития сельскохозяйственного производства и повышения благосостояния сельского населения. В переходный период коренная перестройка экономики сельского хозяйства, то есть переход сельского хозяйства к рыночному механизму, достойное его осуществление требовало от каждого сельского труженика, от каждого местного акима глубокого знания научно обоснованных экономических методов управления новым мышлением и умения внедрять их в производство. В целом отечественную экономику трудно представить без целенаправленной экономической политики государства по реформированию сельского хозяйства и его будущего, в которой обнаружилось оптимальное "распределение функций" между свободными силами рынка и государственным регулированием экономической жизни. Такой подход, особенно историческая память народа, тесно связан с доминирующей ролью государства во всех сферах жизни, в том числе и в экономической сфере в том или ином регионе. Государственное регулирование в развитии сельского хозяйства направлено на обеспечение продовольственной безопасности, стабильности рынков сельскохозяйственной продукции, поддержку конкурентоспособности отечественных товаропроизводителей и повышение уровня жизни населения республики.

Ключевые слова: сельское хозяйство, колхоз, зерно, рыночные отношения, государство, экономика, управление, народ.

¹Isibayeva E.I. *

¹Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov,

Aktobe, Kazakhstan

E-mail:isibaeva.liza@mail.ru

DIFFICULTIES OF AGRICULTURE DURING THE TRANSITION TO MARKET RELATIONS

Abstract

The article describes the difficult state of agriculture during the transition to market relations. During the transition of the Republic of Kazakhstan to market relations in the field of agriculture, one of the main problems of agrarian law is the problem of stabilization and further development of agricultural production and improving the welfare of the rural population. During the transition period, the radical restructuring of the agricultural economy, that is, the transition of agricultural development to a market mechanism, the implementation of which with honor required from every peasant, from every local akim, a deep knowledge of scientifically sound economic methods of managing new thinking and the ability to introduce them into production. In general, it is difficult to imagine the domestic economy without a purposeful economic policy of the state, which revealed the optimal "distribution of functions" between the free forces of the market and state regulation of economic life, the reform of agriculture and its future. This approach, especially the historical memory of the people, is closely related to the dominant role of the state in all spheres of life, including in the economic sphere in a particular territory. State regulation in the development of agriculture is aimed at ensuring food security, stability of agricultural markets, supporting the competitiveness of domestic producers and improving the standard of living of the population of the republic.

Keywords: agriculture, collective farm, grain, market relations, state, economy, management, people.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы саласындағы нарықтық қатынастарға көшу кезеңінде аграрлық құқықтың негізгі проблемаларының бірі ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақтандыру мен одан әрі дамыту және ауыл тұрғындарының әл-ауқатын арттыру проблемасы болып табылды. Нарықтық қатынасқа көшу барысында, ауыл шаруашылығын жан-жақты зерттемей, сыңнан өткен іс-тәжірбие кезінде мақұлданған реформалардың жетістіктерін ескермей, біржақты және шұғыл бетбұрыс шешімдер қабылдау ауыл шаруашылығы үшін маңызды кейбір мәселелерді назардан тыс қалдырды. Олардың қатарына төмендегілерді жатқыза аламыз:

- бұрынғы колхоздарды бірден, қысқа мерзімде жою үдерісі, ауыл шаруашылығы өндірісі көлемінің азаюына және құлдырауына, еңбек өнімділігі мен өндіріс тиімділігінің төмендеуіне алып келді;

- колхоз өндірісі саласында жаңа әдістер (мердігерлік, бригадалық, жанұялық-мердігерлік, аренда-лық, шаруа қожалықтары т.б.) қарама-қайшылық жағдайда қалыптасты. Олардың құқықтық мәселелерінің белгіленіп бекітілмеуі орындалды;

- мемлекет тарапынан қабылданған қаулы, қарарлар мен шаралар, жергілікті жерлерде орындалмай бұрмаланды, немесе өндірілген өнімді сатып өткізу мәселелері құқықтық тұрғыда шешілмеді;

- мемлекеттен бөлінген қаражат меншігінің қысқаруы мен жетіспеуінен ауыл-село тұрғындарының материалдық – әлеуметтік жағдайы төмендеді;

- аграрлық секторда білім, тәрбие, және мәдениет ошақтарының жүйесі назардан тыс қалды [1, 5-б.].

Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде экономикалық дағдарыс жағдайында республикада табиғи ресурстардың бай қорларының болуынан, өңірлер мен шаруашылық қызмет субъектілерінің баламалы меншік нысандарын қалыптастыру, қорғаныс кешенін конверсиялау және ғылыми-техникалық және өндірістік әлеуетті неғұрлым ұтымды пайдалану қажеттігінен туындайтын экономикалық қайта құрулар мен нарыққа көшудің өзіндік моделін іске асыру бағыты алынды. Экономиканың мемлекеттік емес секторы белсенді дами бастады. Сонымен бірге, 90-жылдардың басындағы нарықтық реформалар бұрынғы жоспарланған экономиканың салдарынан туындаған әлеуметтік-экономикалық жағдайдың шиеленісуі жағдайында ауыр болғанын атап өткен жөн [2,37-б.]. Реформалардың алғашқы жылдарында танымал болған және кейде радикалды реформаторлардың колхоздарды таратып, жерлерін шаруаларға таратуға үндеуі мүлдем шындыққа жанаспады. Мұндай ұсыныстарды іске асыру экономиканың аграрлық секторының толық құлдырауына алып келуі мүмкін болды. Бұрынғы колхоздардың қызметіндегі прогреске оларды нарық жағдайында тиімді жұмыс істеуге қабілетті тиімді меншік иесіне беру арқылы қол жеткізуге болады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жеке кәсіпорын, кооператив және ірі агроөнер-кәсіп-тік компания ауыл шаруашылығында тиімді меншік иесі бола алады. Сондықтан да мақаламыздың басты мақсаты республикамыздың ауыл шаруашылығының нарықтық негіздерге көшу мәселесін талдау болмақ.

Зерттеу әдістері. Мақаланың объектісі мен мәнін, тарихи маңыздылығын ашып берудің тәсілдері айқындалып, теориялық және эмпирикалық танымдық деңгейі қарастырылады. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда мақалада қарастырылып отырған мәселенің ақиқатын, себеп-салдарларын, әсерлері мен кері байланысын, субъективтік факторлардың рөлін ашып көрсету принциптерін негізге ала отырып, талдау, синтез, жалпы қорытындылау пайдалану.

Талқылау. Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастарға көшу кезеңінде Ауыл шаруашылығы саласындағы негізгі проблемаларының бірі ол ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақтандыру мен одан әрі дамыту, ауыл тұрғындарының әл-ауқатын арттыру проблемасы болып табылды. Республикадағы ауыл шаруашылығы өндірісінде қолданылған экономикалық әдістер адамдардың еңбектегі белсенділігін ынталандырғаны бүгінгі жеке меншік қожалыққа өтуге психологиялық, моральдық негіздер қалағаны анық. Осындай жағдайларды бағаламау инвестициялық қызметті, өндірістік қуаттарды, соның ішінде техника мен құрал-жабдықтарды жанартуды тежеді. Сонымен бірге, топырақтың құнарлылығы кеміп, еңбек өнімділігі төмендеді. Сондықтанда нарықтық қатынастар кезінде ауылшаруашылық саласының дамуының әрбір кезеңінде мақсаттарды анықтау, оларды жүзеге асыруда қаржы және материалдармен қамтамасыз етуді талап етті. Халық шаруашылығында қызмет көрсету нарығы көпшілікке қолайлы дамыды. Бірақ та, бұл факторлар азық-түлік нарығының қалыптасуына кері әсерін тигізді. Әсіресе, бұл халық табысының нақты дәрежесінің төмендеуінен, инфляциядан, борышты мерзімінде төлемеушіліктен көрінді [3, 74-б].

Қазақстанның ауыл шаруашылығы ұлан-байтақ жер ресурстары мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің танылған сапасының арқасында айтарлықтай өсу әлеуетіне ие. Жерге құнарлылығын қайтарып, жұмысқа орналасу үшін жаңа мүмкіндіктер жасайтын және тамақ өнімдерінің импортынан неғұрлым айқын тәуелсіздікті қамтамасыз ететін орнықты ауыл шаруашылығына көшу арқылы сектордың әлеуетін іске асыру қажет. Бүгінде республикада 2,2 миллион адам немесе Қазақстанның еңбек ресурстарының 26%-ы ауыл шаруашылығы секторында жұмыс істейді және суды Ұлттық тұтынудың 2/3-сі ауыл шаруашылығына тиесілі. ЖІӨ құрылымындағы ауыл шаруашылығының үлесі жыл сайын тұрақты түрде төмендеп келеді. 1990 жылы ол 34%-ды құрады, ал соңғы жылдары 5-тен аспады, алайда өзінің жұмысқа орналастыру, әсіресе ауылдық жерлерде жұмысқа орналастыру тұрғысынан маңыздылығына, Қазақстанның Су балансына әсеріне, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөліне байланысты ауыл шаруашылығы жалпыұлттық маңызы бар басым сектор болып табылады. Өткен ғасырдың аяғында-ақ, экономист-аграршылар агрорынок өнеркәсіп нарығынан туындайды және сыртқы жағдайларға тәуелді болады деп

тұжырымдаған болатын. Демек, ауыл шаруашылығы өнімдерінің орасан зор әр түрлі және көп салалы сипаты агроөнеркәсіп нарығының сәйкесті құрылымына объективті байланысты. Ал, С.В. Киселев өзінің «Өтпелі экономика жағдайында ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу» атты еңбегінде агрорыноқтың қалыптасуы үшін нарықтық инфрақұрылымды дамыту қажет, сондай-ақ тауар өндірушілер дайындауша, өңдеуші және басқа ұйымдармен келісім-шарттық қатынасқа өтуі қажет деген тұжырым жасады. Орталықтанған материалды-техникалық жабдықтау жүйесінің бұзылуы нәтижесінде, қазіргі уақытта ауылдың тауар өндіруші шаруашылықтары өндіріс құрал-жабдықтары мен қызметтерін жеткізушілерді және өздері өндірген өнімдерін сатып алушыларды нарықтан іздеуге экономикалық мәжбүрлікке айналды. Осы жерден аграрлық нарықтың – азық-түлік және ауылшаруашылық шикізаттарының өндірісі мен тұтынуы арасындағы экономикалық байланысының басты формасы болып табылды. 1991-1997 жылдары Қазақстан экономикасының аграрлық секторындағы реформалауға күш салу, күткен нәтижені бермеді. Оның себептеріне көбінесе жүргізілген шаралардың құқықтық қамтамасыз етілмеді [4, 13-б.]. Ішкі қаржылық тұрақтылықты нығайту мақсатында 1998 жылдан бастап республикада дәрменсіз ауыл шаруашылығы құрылымдарына банкроттық рәсімдерін қолдану жолымен қаржылық оңалту және санациялау процесі басталды. Ауыл шаруашылығында бай табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың маңызды шарты оны механикаландыру және электрлендіру, осы салада техникалық саясатты жүзеге асыру болып табылады. Кеңес Одағы кезінде ауыл шаруашылығын энергетикалық және ауылшаруашылық машиналарымен, жабдықтармен жарақтандырудың жоғары деңгейіне қол жеткізілді, реформалар техника мен ғылыми-техникалық өнімге сұраныстың күрт төмендеуіне әкелді. Техникалық құралдардың едәуір бөлігі пайдалану мерзімін баяғыда тауысқан, ауыл шаруашылығындағы және тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібінің бірқатар салаларындағы негізгі өндірістік қорлардың тозуы 40-70%-ды құрайды. 1.01.99 ж. жағдай бойынша жалпы республика бойынша 100 шаруа қожалығына 43 трактор, 22 трактор тіркемесі, 19 жүк автомобилі, 14 астық жинайтын комбайн, 27 тұқым сепкіш, 14 соқа, 10 қопсытқыш, 12 шөп шапқыш, 1 қондырғы және электр қырқу агрегаты тиесілі болды. Тұтастай алғанда, тәуелсіздік жылдары аграрлық секторды техникамен қамтамасыз ету деңгейі 50 еседен астам қысқарды. Реформалар жолындағы қозғалыс баға тепе-теңдігін қамтамасыз етуде ұзақ жылдар бойы болған қиындықтарды күшейтті. Ауыл үшін өндіріс құралдарына бағаның өсу көзі өздері өз қаражатынсыз қалған жабдықтау ұйымдарының үлкен үстеме бағалары және тауарларды тұтынушыға жылжытудың әр аралық кезеңінде есептелген ҚҚС болды. Ауыл шаруашылығы өндірушілері сатып алатын өнеркәсіп өнімдері бағасының өсуі көбінесе олардың энергетикалық ресурстарға өзгеруіне байланысты болды. Ауыл шаруашылығы климаттық жағдайлардың болжан бауымен байланысты жоғары тәуекел деңгейімен сипатталады. Оның өзі, ең алдымен, салалық ерекшеліктеріне байланысты баға тепе-теңдігін сақтай алмайды: өндіріс ассортимент пен маусымдық жағынан тұрақты; ауыл өндірушісі өндіріс құралдарын сатып алады және пайдаланады, әдетте, өз өнімдерінің бағасын білмейді. Бұл ерекшелік көптеген мемлекеттерді ауыл өндірушілерін баға айырмашылығынан қорғау үшін арнайы шаралар қолдануға мәжбүр етеді. ЕО елдерін қоса алғанда, шет елдердің баға саясаты тұтынушылардың да, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің де мүдделерін қорғауға бағытталған. Бұл шекті - жоғарғы және төменгі бағаларды белгілеу арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, АҚШ-та ауыл шаруашылығының барлық өнімдері бағаны мемлекеттік реттеуге ұшырамады, ал негізгі тауарлардың бір бөлігі 14 маңызды болды. Біз үшін астық, майлы дақылдардың тұқымдары, қант қызылшасының тамыр дақылдары, мақта, сүт және ет базалық болып табылады. Ауыл шаруашылығының басты проблемаларының бірі-ауыл шаруашылығы алқаптарының сапасының нашарлауы және дақылдарды қорғау. Кез келген статистикалық есеп жылдан жылға республиканың барлық өңірлеріндегі егістік жерлердегі қоректік заттардың теріс теңгерімін береді, бұл кезде қоректендіру элементтерін шығару топыраққа тыңайтқыш енгізуден асып түседі, бұл ретте Қазақстанның топырағы өзінің табиғи жағдайында және өнімділік қасиеттері төмен және үнемі жақсартуды қажет етеді. Химияландыру қызметінің деректері бойынша қазақстандық егістік жыл сайын өтеусіз 2,5 млн.тонна қоректік заттарды жоғалтады, топырақты қалпына келтіру үшін 1,8 млн. тонна фосфор, 1,1 млн. азот және 0,4 млн. тонна калий тыңайтқыштарын өндіру және жерге енгізу талап етіледі. 1998 жылы 1997 жылмен салыстырғанда тыңайтқыштар өндірісі 7 есе, ал 1990 жылмен салыстырғанда 73 есе қысқарды, оның үстіне фосфор тыңайтқыштарын шығару тиісінше 7 және 87 есе, азот тыңайтқыштарын шығару 7 және 49 есе азайды, ал калий тыңайтқыштары бес жыл ішінде мүлдем өндірілмейді. 1998 жылы азот тыңайтқыштарын өндіру оларды әртүрлі дақылдарға қолдану көлемінен 2,2 есе аз болды. Азот тыңайтқыштарын пайдалану көлемі апатты түрде азайды - барлық дақылдар бойынша 34 есе дерлік. Біздің республикамыздағы бұл көрсеткіштер Еуропа мен АҚШ-та экологиялық таза өнімдерді өсіру мен тұтынуға қаражат аямайтын нағыз бумды бастан кешіп жатқан баламалы органикалық егіншілікке көшу туралы әлі айтпай-

тыны түсінікті. Біз сатып алынған өнімдерде нитраттардың болмауы туралы емес, егіннің құлауының табиғи проблемасы туралы айтып отырмыз, оның көп бөлігі кез-келген жәндіктердің тәбетімен таралады. Егістіктерді химиялық өңдеудің болмауына байланысты шығындардың бір ғана фактісіне назар аударуға болады: осыған байланысты республика шегірткелердің басып кіруін ескермей, және де статистиктердің деректері бойынша жыл сайын 1 гектар жерден 3,4 центнер астық жоғалтады.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің технологиясының бұзылуы салдарынан, зиянкестер мен өсімдік кеселдері өнімділікті 30%-ға төмендетті. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарындағы барлық шаруашылық реформаларының басшылары және мамандары нарық жағдайын толық білмей, тікелей тауар өндірушілердің тиімді шаруашылық жүргізулеріне жағдай жасамады. Бұрынғы шаруашылықтарда қалыптасқан ішкі шарушалық қатынастарды реттеу механизмі бұзылды, жұмыс істелген уақытқа ғана төлеуге қайта көшті, өндіріс құрал-жабдықтарын және мүліктерді қолдануға бақылау болмады. Ауыл шаруашылығына бөлінген инвестиция қысқарды, өнімді өткізу, өндіріс құрал-жабдықтар және қызмет көрсету нарығы қалыптаспады, инфрақұрылым дамымады.

Дағдарыс кезінде ауылды жерлерде өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым толығымен бұзылды, көптеген тұрғын жерлерде электр энергиясы болмай қалды, медициналық көмексіз, мектепсіз қалды. Мемлекеттік ресурстың тапшы болу нәтижесінде, әлеуметтік қорғауға бөлінген қаржы аз еді. Жалпы ішкі өнімнен әлеуметтік қорғауға бөлінетін үлес салмағы 1992 жылы – 15, 1%, 1996 жылы – 6,6%-ға төмендеді. Әлеуметтік қорғаудың жаңа түрлерін, атап айтқанда, жұмыссыздарға жәрдем ақы, т.б. енгізілгенімен, оның реалды мөлшері азайды. 1999 жылы жалпы ішкі өнімнің өсуіне қарамастан, халықтардың санының азаюы, әлеуметтік сектор бойынша адамдардың жан басына шаққандағы шығаратын шығыны халықаралық стандарт бойынша да, басқа өтпелі кезеңнен өтіп жатқан мемлекеттер бойынша төмен болып шықты [5,51-6.]. Республиканың ауылшаруашылық өндірісін механикаландыру бағытында үлкен проблемалар тұрды. Өтпелі кезеңнің алғашқы жылдарында экономикалық құлдыраушылыққа байланысты сол кезде жұмыссыздар саны өсті. Өмір сүру деңгейінің барлық көрсеткіштері бойынша (табыс, тұтыну, қызметке төлем т.б.) Қазақстанның ауыл, село тұрғындары қаладан біршама қалып қойды. 1990-шы жылдардағы еліміздің халықтардың өмір сүру деңгейінің төмендеген жағдайында ауыл тұрғындарының да тұрмыс деңгейі күрт төмендеп кетті. Қала мен селоның арасындағы айырмашылық тереңдеді, ауыл халықтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайлары нашарлады. Табыста да айырмашылық болды. Ауылды жерлерде 73%-дан жоғары үй шаруашылығындағылар жан басына шаққанда орта есеппен 3000 теңгеден төмен айына табыс таба алады, оған қарсы қала тұрғындары 33%-ды құрады. Бұрынғы меншікті жаппай мемлекеттендірудің зардаптары болды, атап айтқанда, өндірістік ресурстар тиімсіз пайдаланылды, тауар өндіру, қызмет көрсету монополияландырылды, тауарлы-ақша қатынастарын толық мойындамады, оның барлық мүмкіндіктері түгелдей қолданылмады, өнім өндірушінің мүддесі тұтынушының мүддесінен жоғары қойылды, алып сатарлық, теңгермешілікке жол берілді. Өнеркәсіп өнімдеріне көтерме 15537 есеге, электр энергияға баға – 25421 есеге, мұнай шығарылатын саларда 22271 есеге, мұнай өңдейтін салаларда 20500 есеге, осы уақыттардағы нан өнімдеріне өндіретін көтерме баға 11009 есе, ет өнімдері 7339 есе, азық-түлік өнімдерінің бағасы үкіметтің шешімімен 1995 жылдан еркін қозғалысқа ие болды. Экономикалық қатынастардағы бағаның еркін қозғалысына осындай әміршілдік әдіс әсер етудің нәтижесінің ешқандай да жақсы болмады. Осындай баға саясатындағы болған кемшіліктерден ауылдың жағдайы нашарлады, экономиканың дамуы алға баспады, дағдарыс болды, инфляциялық көріністер етек жайды [6,73-6.].

Көп жерлерде топырақ құнарлылығы төмендеп, топырақ деградациясы орын алды. Оған себеп – ауылшаруашылық дақылдарын өсіру интенсивті технологиясымен жүргізілді. 1996 жылы егістікке бар-жоғы 14, 6 мың тонна минерал тыңайтқыштар (1991 жыл деңгейінен 2, 2) және 1140, 6 мың тонна органикалық (4, 8%) тыңайтқыштар енгізілді. Осындай жағымсыз өзгерістер мал шаруашылығында да орын алды. 1991-1997 жыл аралығында мал және құс саны 16, 6 миллионнан (шартты ірі қараға айналдырғанда) 8, 1 млн.-ға немесе 51%-ға кеміді. Жалпы алғанда, мемлекеттің ауыл шаруашылығын дамыту жөнінде қолданған шаралары жартыкеш болып шықты және халық шаруашылығының аса маңызды бұл саласында мардымды өзгеріс бола қойған жоқ. Басқарудың орталық органдары ауылшаруашылық өндірісін бір жүйеге түсіруге тырыса отырып, республиканың еңбек бөлінісі және оны жанжақты дамыту жөніндегі мүддесін, аймақтық біліктіліктің мүмкіндіктері мен мұқтаждарын есепке алды. Елді біртұтас халықшаруашылық кешені деп есептеу жағдайында республиканың орталықтан тәуелділігі арта түсті. Ауыл шаруашылығының құлдырау жағдайына түсуінің бір себебі, шаруалардың бүгінгідей әкімшілік жүйенің билігінде болуы еді. Колхоздар мен совхоздардың шаруашылық дербестігін кеңейту жөніндегі әлденеше рет қабылданған шешімдерін бұл жүйе тұншықтырып тастап отырды. Аудандық партия, атқару

комитеттері, ауылшаруашылық органдары селода қалыпты экономикалық қатынастың болмауы әкімшілік жолмен қалайда толықтыруға тырысатын органдар болды. Кадрлардың шаруашылық ой-ұсыныстарына жол берілмеді, сондықтан олардың шаруашылық нәтижесі үшін жауапкершілігі нашарлады, нақты ұйымдастыру жұмысы орнына кеңсешілдік орын алды. Ауыл шаруашылығын басқару жүйесін шұғыл өзгерту жөнінде анда-санда жасалған талпыныстар жеміс бермеді [7,78-6]. Бұдан басқа, республика халқын ауыз сумен қамтамасыз ету мәселелерін шешу үшін 2002-2010 жылдарға арналған "Ауыз су" салалық бағдарламасы іске асырылды. Несиелеу бағдарламалары аясында ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің қажеттіліктеріне бағытталған тиімді қаржы құралдары құрылды, мысалы, дала жұмыстарын жүргізуге жеңілдетілген несие беру, ауылдық тұтыну кооперативтері, ауылшаруашылық техникалары мен технологиялық жабдықтардың лизингі, ауылдық несие серіктестіктерінің жүйесі, шағын несие, астық қолхаттары және оларды кепіл ретінде пайдалану және т.б. [8, 85-6.]. Лизингтік қатынастарды дамыту жөніндегі жүйелі жұмыс және техникалық жарақтандыруды арттыру бойынша көрсетілетін мемлекеттік қолдау шаралары агроқұрылымдардың энергетикалық жарақтандырылуын айтарлықтай жақсартуға әкелді. Ауылдық тауар өндірушілер үшін кредиттік ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз ету бойынша жұмыс жүргізілді. Осы мақсатта "Аграрлық несие корпорациясы" АҚ мемлекеттік компаниясы құрылды. Қазіргі уақытта оның қатысуымен республиканың 13 облысында ауылдық тауар өндірушілерге жылдық 9%-дан аспайтын сыйақы мөлшерлемесімен кредит беретін 161 кредиттік серіктестік құрылды. Ауыл жылдарында іске асырылған мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасының қисынды жалғасы болды. Бағдарламаларды іске асыру жылдары экономиканың аграрлық секторында қалыптасқан орнықты дамудың оң үрдістерін нығайтуға қол жеткізілді және нәтижесі ретінде – өндірістік көрсеткіштердің тұрақты өсуі, ауылда қаржы қызметтері нарығының дамуы, ауыл халқының өмір сүру сапасының жақсаруы болды. Осы шаралардың барлығы, сайып келгенде, азық-түліктің негізгі түрлері бойынша елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Мемлекеттің аграрлық саладағы ғылыми-технологиялық активтерін басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында 2007 жылы ғылыми-өндірістік орталықтар базасында "ҚазАгроИнновация" мамандандырылған компаниясы құрылды, ол қазіргі уақытта аграрлық ғылымның институционалдық және өндірістік инфрақұрылымын дамыту бойынша жұмыс жүргізуде. Бүгінгі таңда еліміздің ауыл шаруашылығында 60 мыңнан астам шаруа қожалығы құрылды. Шаруалар меншік иелері ретінде өтті, Мемлекеттік тапсырмалар мен жоспарлы жеткізілімдер жоқ, көтерме нарықтық бағаларды қалыптастыру процесі жүріп жатыр, бұл шаруаларға өз өнімдерін төмен бағамен сатпауға мүмкіндік береді. 1997 жылы егістіктің жалпы алаңы 1996 жылмен салыстырғанда 1,5 млн. гектарға қысқарды; осыған қарамастан, 13,5 млн. тоннаға артық өнім алынды.

Мал шаруашылығында күрделі жағдай қалыптасты. Жыл сайын мал басы азайды. Ауыл шаруашылығында қалыптасқан жағымсыз жағдайды ескере отырып, Үкімет ауыл шаруашылығын қолдауға бағытталған бірқатар шаралар қабылдады. 1989-1995 жылдары Үкімет шаруашылықтарға мақсатты несиелер бөлді. Өндірістерді және олардың өсуін ескере отырып, кредиттердің жалпы сомасы 61 млрд. теңгені құрады. Ауыл шаруашылығына шетелдік инвестициялар да тартылуда. Қазақстанның ауыл шаруашылығын қайта құруға және дамытуға Дүниежүзілік банк 100 млн., Азия банкі – 50 млн. Қазақстанда ауыл шаруашылығын реформалауға ықпал ететін заңдар қабылданды. ҚР "Қазақстан-2030" даму стратегиясында жергілікті әкімшілік органдар шаруаның шаруашылық істеріне араласпауы керектігі айтылған. Республикада қажетті жағдайлар жасау кезінде ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу жөніндегі өнеркәсіп саласын дамыту үшін, өнеркәсіп кәсіпорындарымен әріптестік қатынастар орнату және сауданы дамыту үшін барлық алғышарттар бар. Бұл, өз кезегінде, республиканың азық-түлікке қажеттілігін қамтамасыз ететін жаңа прогрессивті технологияны енгізу үшін мүмкіндіктер туғызады. 2003-2005 жылдар Ауыл шаруашылығын дамыту жылдары деп жариялануына байланысты 2003 жылы мұқтаждықтарды қанағаттандыру үшін мемлекет 50 млрд. теңгеден астам қаражат бөлді, келесі жылы бұл қаражат 70 млрд. теңгеге дейін өсті.

Ауылды қайта түлету бойынша мемлекет өткізген іс-шаралардың арқасында Қазақстан жоғары сапалы астықтан мол өнім ала бастады. Қазіргі уақытта бұл астық әлемнің 40-тан астам еліне экспортталады. 2006 ең үлкен астық жинау жылы болды - 8 миллион тонна. Мал шаруашылығында да ілгерілеушілік байқалады. Мал шаруашылығы өнімдерінің барлық түрлерінің және мал басының өндіріс көлемі өсті. 2002 жылы өткен жылмен салыстырғанда мал басының өсімі 3-7% құрады.

Зерттеу нәтижелері. Нарық жағдайында бұрынғыдай бюджеттік қаржыландыруға сенген, жаңаша жұмыс істемеген ауыл кәсіпорындары көп шығынға ұшырады. Олар сол кезде бірінші күннен бастап, өздерінің қаржыларына қарап, пайдалы жұмыс істеп, өндірістің тиімділігін аттыруларына көбінесе қолайлы жағдай таба алмады. Нарықтық экономика кезеңінде ауыл шаруашылық өнімдеріне сұраныс пен

ұсыныста нақтылық, ұдайылық болған жоқ. Республикада әлі де болса жетілген бәсеке қалыптаспады. Өзгеріс отыратын сұраныс жағдайына тез бейімделіп отырған кәсіпорындар ғана сақталып қала алмады. Сол кездері көптеген кәсіпорындар нарық жағдайына бейімделе алмады. Кәсіпорындардағы өндірістің төмендеуін, төлемдерін төлей алмаулары шаруашылық басшыларының нарыққа тез бейімделіп, тиімді ұйымдастыруды болмады. 1997 жылдан бастап 2007 жылғы 1 қаңтарға дейін 616 кәсіпорын банкрот деп танылды, оның ішінде 599-ы жойылды, оның ішінде 2007 жылы 13 кәсіпорын. Бұдан басқа, 2003-2007 жылдар кезеңінде 343 шаруа қожалығы банкроттық рәсіміне ұшырады, олардың 263-і тиісінше таратылды. Мәселен, Ақтөбе облысымызда ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының кредиторлық берешегі 17,3 млрд. теңгені құрайды, оның ішінде банк кредиттері 6 млрд. теңге, бюджетке борыштар 106 млн. теңге. Шаруа қожалықтарын дамыту мүддесінде Қаржы нарығын кеңейту мақсатында облыста 15 ауылдық кредиттік серіктестік құрылды. Нарық жағдайында өнімді өндіруді оны өткізу қатар болуға тиісті, бірінен-бірі қалып қойса, кәсіпорынның тиімсіз жұмыс істеуіне алып келді. Бірақ осыған қарамастан осы аса маңызды проблеманың көптеген ұйымдық-құқықтық аспектілері Қазақстан Республикасының шаруа қожалығы туралы, меншік туралы, ауылды, селоны және АӨК-ні дамытудың басымдығы туралы, мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы заңдарында, дағдарысқа қарсы шұғыл шаралардың үкіметтік бағдарламасында және экономиканы тұрақтандыру және нарыққа көшу кезеңінде әлеуметтік-экономикалық реформаларды тереңдетуде өз көрінісін таба білді.

Қазір өндіргіш күштердің қазіргі даму деңгейінде, өндіріс ауқымында және экономикалық байланыстардың күрделілігінде азық-түлік өндірушілерінің мемлекеттік қолдаусыз мүмкін емес деген түсінік қалыптасты. Республика экономикасының ауыл шаруашылығы секторының дамуын шектейтін негізгі проблемалар мен факторлардың қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- ауыл шаруашылығы өнімінің әлсіз бәсекеге қабілеттілігі;
- дайын өнімнің түпкілікті бағасындағы ауыл шаруашылығы үлесінің төмендеуі, өйткені оны сату процесінде тікелей өндіріске қатысы жоқ делдалдардың едәуір саны туындайды;
- ауыл шаруашылығы өндірушілерінің міндеттемелер бойынша жинақталған берешегінің жоғары деңгейі;
- ауыл шаруашылығының климаттық жағдайларға айтарлықтай тәуелділігі;
- ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру және жануарларды өсіру кезінде жергілікті жердің табиғи-климаттық әлеуетін тиімсіз пайдалану;
- егістікті ұтымсыз пайдалану;
- мөлшері материалдық, еңбек және өзге де ресурстарды неғұрлым толық пайдалануды ескере отырып, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізуге мүмкіндік бермейтін агроөнеркәсіптік құралымдардың көптігі;
- білікті кадрлардың жетіспеушілігі және өзін-өзі жұмыспен қамтығандар санының өсуі, бұл ауыл шаруашылығы өндірісіндегі еңбек өнімділігінің төмен болу себептерінің бірі болып табылады;
- ауыл халқы табысының төмен деңгейі.

Талдау көрсеткендей, нарық жағдайында экономика АӨК пен қоршаған табиғи орта арасында экологиялық және экономикалық проблемалар туындайды. Бұл ең алдымен егіншілік пен мал шаруашылығының тез қарқындылығымен түсіндіріледі механикаландыру, электрлендіру деңгейін арттыру, салаларды химияландыру, шоғырландыру және мамандандыру агроөнеркәсіптік интеграция базасы. Дәл осы жерде

экологиялық тепе-теңдік нәтижесіз, жанама әсерлердің пайда болуына байланысты бұзылады. Ауыл шаруашылығы өндірісі, қоршаған ортамен өзара әрекеттесудің теріс әсер етеді, ол келесідей көрінеді:

- ауыз су қасиеттерінің нашарлауы есебінен жер құнарлылығының төмендеуі;
- топырақтың, судың және өсімдіктерді химиялық қорғау құралдарымен ауа (пестицидтер мен улы химикаттар);
- егістік жерлер ауданының ұлғаюы салдарынан жел және су эрозиясы көрінісінің күшеюі және табиғи ресурстардың үлес салмағының күрт фитосеноздар;
- топырақтың егістік қабатының жыл сайынғы өңдеудің артуы, әсіресе ауыр Ауылшаруашылық машиналарын шамадан тыс пайдалану нәтижесінде;
- аумақтың су режимінің бұзылуына байланысты су көздерін реттеу жолымен жер үсті ағынын қайта бөлу;
- жер бетінің минералдануының артуы және жер асты суларын пайдалану нәтижесінде тыңайтқыштар. Жерді ұтымды пайдалану мәселесі көптеген шараларды қамтиды, олардың басты мақсаты – әрқайсысының ең жоғары қайтарымы

өнімділігін арттыру, егіншіліктің ұтымды жүйесіне сәйкес келетін жеке егіншілікті есепке алу. Республикада соңғы егіншілік саласындағы уақыт жағымсыз тұздану, шөлейттену, ирригациялық эрозия процестерінің даму құбылыстары. Жерді ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету жөніндегі мынадай шаралар:

– құрылымын жетілдіру жер құрамын нысаналы мақсат санатына экономика салаларын дамыту және қоршаған ортаны қорғау талаптарына сәйкес келтіру;

- тиімді ведомстволарлық өзара іс-қимылды қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік жер кадастрын құру және жүргізу, оны автоматтандырылған технологияларға көшіру;

- Жерге орналастыруды, Жер ресурстарын басқарудың экономикалық тетіктерін, жер заңнамасының сақталуын бақылауды жетілдіру.

Қазақстанда Жерді пайдаланудың сандық және сапалық көрсеткіштерін төмендету проблемалары бар. Соңғы жылдары жердің топырақ құнарлылығының қарқынды төмендеуі байқалады минералдық және органикалық тыңайтқыштарды, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі мен топырақ құнарлылығын арттырудың, сондай-ақ елдің азық-түлік қауіпсіздігінің негізі болып табылатын өсімдіктерді қорғау құралдарын пайдалану көлемі күрт төмендеді. Егер 1990 ж. Қазақстанға жыл сайын 1 485 мың тонна минералдық тыңайтқыш өндірілсе, 2007 жылы республиканың егіс алқаптарын қамтамасыз ету үшін небәрі 300,5 мың тонна ғана минералдық тыңайтқыш өндірілді

кем дегенде 1,5 миллион тонна минералды тыңайтқыш қажет. Айта кету керек, өндірісті өзгерту бойынша жүргізілген түбегейлі реформалар Агроөнеркәсіптік кешендегі қатынастар алаңның азаюына әкелді. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер. Соңғы жылдары Қазақстанда егістіктен 12,8 өнім шығарылды көшеттерге айналған миллион гектар жер арамшөптер, зиянкестер мен аурулар үшін. Бір мезгілде Жер Қорының құрылымында жер топырақтың төмен және өте төмен тиімді және ықтимал құнарлылығы. Мұны атап өту жеткілікті тың игеру кезеңінде Қазақстанның қара топырағында және тынайған жерлер, қарашіріктің жоғалуы 25-30% құрады, ал суармалы жерлерде 40-50%. Сондай-ақ орнатылған, көптеген экологиялық шығындар ауыл шаруашылығы, жетілмеген құрылыммен байланысты ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тыңайтқыштарды, құралдарды қолданбай ұтымсыз пайдалануы ғылыми негізделген ауыспалы егісті сақтамай өсімдіктерді қорғау топырақ құнарлылығының төмендеуіне және тозу мен шөлейттену процестерінің қарқынды өсуіне ықпал етті.

Ауыл шаруашылығы тиімді жұмыс істеу үшін, келесі іс-шаралар іске асуға тиіс: бұл ауыл шаруашылығында инфрақұрылымды дамыту; ауыл шаруашылық өнімдермен басқа сала арасындағы баға паритетін реттеу; қазіргі қаржы-несие механизмін қалыптастыру; сала арасындағы байланысты қалпына келтіру; ауыл шаруашылық саласының тиімділігін көтеру үшін мамандану мен шағырлануды тереңдету; мемлекеттің несие саясатындапайыз ставкасын төмендету; ауыл шаруашылығында ипотекалық несиені дамыту; еңбек, қаржы ресурстарын үнемдеу, соның негізінде шығынды азайтып, оның сапасын жақсарту, пайдалы жұмыс істеу болып табылады.

Республикада өндірілетін астық, мал өнімдері және тағы басқа ауыл шаруашылық өнімдері әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті болатындығы белгіленді, аграрлық сферадағы жүргізіліп жатқан экономикалық реформаның мәні тек меншік формасын өзгерту емес, ол ауылшаруашылық жүйесін түгелдей өзгертуді қажет етті. Сондықтан, селодағы нарықтық қатынастар субъектісін қалыптастыру күрделі және көп уақытты, үлкен қаржы ресурсын талап етті, бұл жұмыста нарықтық қайта жаңарту жағдайында әртүрлі экономикалық үлгінің даму перспективасын, кемшілігін, артықшылығын, тарихи мәнін, экономикалық үдерісінің объективті дамуы анықталды. Отандық ауылшаруашылық тауар өндірушілерді қорғау, жеңілдік несие беру, салық жеңілдігін жасау, инвестицияны тарту, оны тиімді қолдану, шаруашылықтың көптеген формаларының болуы, олардың нарықтық қатынастаржағдайында тиімді қызмет істеуі, шығарған өнімдердің соңғы нәтижелерінің көлемінен, оны өткізуінен, тұтынушылардың сұраныс табуынан көрінетіндігі табылды. Республикада 1 гектар егістіктің орташа өнімділігі, мамандардың айтуынша АҚШ-пен салыстырғанда 3 есе, Батыс Еуропамен салыстырғанда 2 есе төмен. Аграрлық саясат жасауда бұл факторларды да есепке алмай болмайды [8, 348-б.]. Аграрлық саясат сол саланың алдында тұрған мақсатын ғана белгілемейді, сол мақсатқа жету тетігін ұсынады, ол үшін қалыптасқан жағдайға талдау жасайды. Бұнда ең негізгі көрсеткіш – жанбасына шаққанда ішкі жалпы өнімнің көлемі. Ол АҚШ валютасына шаққанда 1400 доллар көлемінде. Ал, Жапонияда – 38 млн. доллар, Польшада – 4000 доллар [9]. Яғни, Қазақстан төмен табысты елдер құрамына кіреді. Оның жылдық өсуі 2%-дың шамасында. Республикада шығаратын өнімдердің ішінде бәсекелес бола алатыны тек бидайдың қатты сорттары мен аздаған мақта талшығы. Өкінішке орай, мақталық алқаптарға төніп тұрған қауіп те жоқ. Мақта орналасқан

жерлер басым түрде сортаңдауда, оларда мелиоративтік жақсарту жұмыстары ауыспалы егіс жүйесі, минералды тыңайтқыш пайдалану совхоз-колхоздар тарағалы тоқтады немесе өте азайды. Бұл факторлар ауыл шаруашылығы өнімдерінің төмендеуіне алып келді. Мұндағы көрсеткіштің төмендеуіне қант қызылшасын өндіру саласы да өз «үлесін» қосуда. Қант қызылшасын өндіру еш уақытта да тиімді болған емес. Оның үстіне сырттан келетін қамыстық қанттарға кедендік тарифтердің төмен болып, өзге қосалқы салықтардың болмағаны ішкі өндірушіні тұншықтырды. Бүгінгі күні республикада қант қызылшасы өндірісін қайта қалпына келтіру аса қиын, тіпті мүмкін болмай қалды. Нәтижесінде, Жамбыл, Алматы облыстарында жүздеген мың адам жұмыссыз қалып, ондаған мың гектар жер қараусыз қалды. Кезінде бағаның бірден босатылуы үкіметті сырттан келетін тауарларды тоқтатпақ түгілі оларды әкелуге несиелік қолдау көрсетуге мәжбүр етті. Ішкі нарық күн көру үшін өзінен-өзі бәсекелестікке түсіп кетеді деп есептеді. Алайда, бұрын тек айтқанды орындап, өз инициативасы азайған халық нарыққа бірден қалыптасып кете алмады. Осы жағдай адамдардың бай мен кедейге бөлінуіне, жұмыссыздыққа, малбасы мен егілген жердің қысқаруына әкеліп соқты. Егер 1991 жылы «байлар» мен «кедейлердің» табысының ара қатынасы 4:1 болса, 1997 жылы ол көрсеткіш 80-ші:1 болды. Халықтың басым көпшілігінің табысы, зейнетақысы ең төменгі тұтыну қоржынынан 1, 5 – 2 есе төмен түсіп кетті. Осының бәрі елдегі аграрлық саясаттың кемшіліктері еді. Аграрлық реформа дұрыс жүруі үшін оны жүргізу жолында біржақты шешімдер қабылданып кетпеуін қадағалау керек еді, ол үшін жергілікті жерлердегі ерекшеліктер ескеріліп, талқылауларға қалың көпшілік пен кәсіпорындар араласып отыруы керек еді. Бізде екеуі де болмады, олай етудің орнына кәсіподақтар жүйелі түрде шеттетіліп отырды. Ауыл шаруашылығын нарық қатынастарына бейімдей жетілдіру мынадай принциптерге негізделу керек еді: нағыз меншік иесін қалыптастыру және меншік пен шаруашылық жүргізудің формаларын таңдаудың еркіндігін қамтамасыз ету, жер қатынастарын дамыту, кәсіпкерлікті қолдау, бәсекелестік пен хабарламалар жүйесін қалыптастыру, әлеуметтік дамыту әділеттілікті қамтамасыз ету, мемлекеттік қолдау шараларын ұдайы жүргізді [10, 275-б.].

Қазіргі кезде елімізде әлеуметтік-экономикалық экологиялық, азық-түлік мәселелерінің барын жоққа шығара алмаймыз. Бір-біріне тәуелді, байланысты бұл мәселелер кешенді шешілген жағдайда ғана ауыл шаруашылығына экономикалық өркендеуге қол жеткізу мүмкіндігінің болуы сөзсіз. Республиканың алдында тұрған маңызды мәселелерінің бірі – еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі. Осы азық-түлік мәселесінің қаншалықты тиімді шешілетіндігі мен оның қаншалықты бәсекелік қабілетті дамитындығынан Қазақстанның әлемдік нарықтағы орны мен ролі айқындалды. Екінші бір маңызды мәселе – күрделі экономикалық және социобиологиялық жүйелер ретіндегі ауыл шаруашылығының спецификасын ескере отырып, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізудің негізі ретінде жердің құнарлылығын арттыру мен қоршаған ортаны қорғау. Өйткені, ауыл шаруашылығы өнім өндірісі қоғамдық мүдделерді қанағаттандыруға бағытталғандықтан, ауыл шаруашылығы өндірісін ұйымдастыру қоғам мүшелерінің барлық қажеттіліктерін қанағаттандырумен тығыз байланысты. Бұл жерде тек қана қажеттіліктерді қанағаттандыру емес, сол қажеттіліктердің дамуы маңызды мәнге ие болды. Ауыл шаруашылығына қажеттіліктер басты өндіріс құралы және адамдардың өмір сүру ортасы ретінде олар үшін қажетті еңбек заттарының, өндірістің мәңгі факторы болып табылатын жерді пайдаланумен тікелей байланысты болғандықтан, жерге қатысты қатынастар қазіргі кезде жер ресурстарын сақтау, тиімді пайдалануды қажет етеді. Аграрлық қатынастардың бұл аспектісі қоршаған ортаны қорғау тұрғысында да ерекше мәнге ие. Аграрлық реформа барысында ал мемлекетіміздегі фермерлік шаруашылықтар толық экономикалық дербестікке ие болды, алайда олардың еңбек өнімділігін арттырудағы, ауыл шаруашылығы өнімдерінің жоғары тиімді өндірісін ұйымдастырудағы мүмкіндіктері бірқатар шешілмеген проблемалардың салдарынан іске асырылмай қалып отыр. Қаржының өткір жетіспеушілігі, өнім үшін мемлекеттің уақтылы есептемеуі, қатаң несиелік және салықтық қысым – бұл көптеген фермерлердің қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын көрмей, өз бетінше басқаруға деген қызығушылығын жоғалтуының және өз қызметін тоқтатуының басты себептері. Фермаларды құру процесі күрт баяулады. Мәселен, соңғы үш жылда шаруа (фермер) қожалықтарының саны жылдан жылға небәрі 2-3%-ға ұлғайды, ал 1992-1993 жылдар кезеңінде фермерлердің саны 6 есе ұлғайды.

Қазіргі уақытта әрбір бесінші фермерлік шаруашылықтың тракторлары, жартысынан көбі - жүк автомашиналары жоқ. Фермерлер тіркеме машиналарымен және технологиялық жабдықтармен одан да нашар қамтамасыз етілген. Осы себепті олардың көпшілігі жұмыстың барлық кешенін уақтылы жүргізе алмайды, минералды және органикалық тыңайтқыштарды мол мөлшерде қолдана алмайды. Шаруашылықтардың жартысында кірме жолдар жоқ, үштен бірі электрлендірілмеген, басым көпшілігінде сумен жабдықтау жоқ. Бұл фактілер мемлекеттің басқарудың барлық нысандарына тең қарым-қатынас принципі іс жүзінде жүзеге асырылмайтындығын көрсетеді. Фермерлердің экономикалық мүдделері барынша

бұзылған. Шаруа қожалықтарының бестен бір бөлігі өндірісті одан әрі кеңейту мүмкіндігін қамтамасыз ететін мөлшерде кіріс алатындығы анықталды. Шаруа қожалықтарының 36% қызметі шығынды болды.

Қорытынды. Елдің аграрлық саясаты нарықтық негізге қайта бағдарланған болатын, соның нәтижесінде республика посткеңестік кеңістікте терең аграрлық реформаларды жүргізуді алғашқылардың бірі болып бастады: заңнамалық-құқықтық база және аграрлық реформаларды іске асыру тетігі қалыптасты, мемлекеттен жеке меншік нысанына көшу жүзеге асырылды, бұл көп салалы экономиканың дамуына әкелді. Реформа жылдарында жер үлестерін дербестендіру және натурализациялау жүргізілді, жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері заңмен бекітілді, жердің нарықтық айналымын дамыту үшін база құрылды. Агроөнеркәсіптік кешенді басқару жүйесін монополиясыздандырудың жүргізілуіне байланысты шаруашылық жүргізудің нарықтық әдістері дамыды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Медеуов Т.Ж. Қазақстандағы колхоз құрылысының соңғы кезеңі: дағдарыстан шығу жолдарын іздестіру тәжірбиесі (1981-1991): т.ғ.к. ... дисс.авторефераты. – Алматы, 1999. – 27 б.
2. Аминов Т.М. Казахстанская модель экономического развития. Научно-методический журнал «Қазақ тарихы», № 6, август 2018. – С. 37-40.
3. A.G. Manchester, Food Marketing Industry Responds Social Forces. Economic Research Service. Германия. Факты. Раздел «Торговля». Изд. «Социетэс ферлаг», Франкфурт-на-Майне, 2019
4. Қалтаев С. Нарыққа өтпелі кезеңдегі аграрлық қатынастар: Экономика ғылымдары кандидаты...дисс. авторефераты. – Алматы, 2001. - 27 бет.
5. Гусманов У.Г., Терехов А.И., Гусманов Р.У. Научно-методические основы оптимизации производства в зерновом хозяйстве и растениеводстве. – М.: Россельхоз академия, 2018. – 384 с.
6. Гусманов У.Г., Кликич Л.М. Взаимосвязь экономики и социального развития села / В кн.: Устойчивое развитие сельских территорий в Республике Башкортостан. – Уфа: БГАУ, 2019. – С. 73-76.
7. Стомба Е.В., Абдрашитова А.Т. Этапы построения моделей оптимизации производственной структуры агроорганизаций на уровне сельских территорий // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. - 2019. - № 4. – С. 348-355.
8. Устойчивое развитие сельских территорий: региональный аспект: научные труды ВИАПИ им. А.А. Никонова / под общ. ред. А.В. Петрикова. – Вып. 25. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: ЭРД, 2009. – 272 с.
9. Hennessy T. Modelling Policy Scenarios at Farm Level. - Dublin: Rural Economy Research Centre, 2020.
10. Қазыбаева М.Н. Ауыл шаруашылығының бәсеке қабілеттілігін арттырудың негізгі мәселелері //Ізденістер, нәтижелер. – 2011. - №2. – 275 б.

References:

1. Medeuov T. Zh. Qazakstandagy kolhoz qurylysynyn songy kezeni: dagdarystan shygy joldaryn izdestiry tajirbiesi (1981-1991): t.g.k. diss.avtoreferaty. - Almaty, 1999. - b. 27.
2. Aminov T. M. Kazahstanskay model ekonomicheskogo razvityi. Nauchno-metodicheskii jurnal "Qazaqh Tarihy", № 6, Avgust 2018. - s. 37-40.
3. Manchester A.G., Cibum Venalicium Industria Respondet Socialis Copias. Oeconomicarum Research Service. Germania. Fakty.Razdel "Torgovly". Izd, "Societets Ferlag", Frankfurt na Maine, 2019
4. Kaltaev S. Naryqqa otpeli kezendegi agrarlyq qatynastar:Ekonomika gylymdary kandidaty diss. avtoreferaty.- Almaty: 2001. - 27 s.
5. Gusmanov U. G., Terehov A. I., Gusmanov R. U. Naushno-metodichkie osnovy optimizacii proizvodstva v zernovom hozyistve i rastenivodstve. – М.: Rosselhoz academia, 2018. - 384 p.
6. Gusmanov U. G., Klikich L. M. Vzaimosvyz ekonomiki i socialnogo razvityi sela/ v kn.Ustoichivoe razvitie selskih territorii v Respublike Bashkortostan. - Ufa: BGAU, 2019. - pp. 73-76.
7. Stovba E.V., Abdrashitova A.T. Etapy postroeniy modelei optimizacii proizvodstvennoi strukturyagroorganizacii na urovne selskih territorii// //Vestnik Belgorodskogo universiteta kooperacii,ekonomiki i prava - 2019. - № 4. - s. 348-355.
8. Ustoichivoe razvitie selskih territorii : regionalnyi aspekt: nauchnye trudy VIAPI im. A.A. Nikinova / pod. obch. red. A.V. Petrikova. – Vyp. 25. – М.: VIAPI im. A.A. Nikinova ERD, 2009. – 272 с
9. Hennessy T. Modelling Policy Scenarios at Farm Level. - Dublin: Rural Economy Research Centre, 2020.
10. Kazybayeva M.N. Auyl charuachylygynyn baseke qabiletiligin arttyrudyn negizgi maseleleri //Izdenister,natijeler. - 2011, № 2. – B. 275

УДК 94(574) (075.8)
МРНТИ 03.20.55

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.05>

¹ С.К. Тулбасиева *

¹Тарих ғалымдарының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы,
Алматы, Қазақстан
E-mail: saule-kt@list.ru

1928-1934 ЖЫЛДАРДАҒЫ АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫНЫҢ ТАРИХЫ: ШАРУАЛАРҒА ЖАСАЛҒАН САЯСИ ҚЫСЫМ (АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

XX ғасырдың 1928-1934 жылдарында «өркениетті кооператорлар қоғамын» құру идеясы КСРО-дағы социализм құрылысының құрамдас бөлігіне айналды. Ауылда кооперативтік қозғалыстың дамуы барысында шаруаларды кооперативтендірудің жоғары формаларына кезең-кезеңмен өту ұстанымдары жарияланды. Оны бір жағынан мемлекеттің қарамағына алынған жерлерде совхоздар (кеңшарлар), МТС-тер (машина-трактор стансалары), екінші жағынан колхоздар (ұжымшарлар) құру арқылы шешу көзделді. Осы кездегі Қазақстанның астықты аудандарында колхоз құрылысының негізгі формасы – ауылшаруашылық артелі, ал малшаруашылығымен айналысатын аудандарында жерді бірлесіп өңдеу мен шөп шабу жөніндегі серіктестік болуы тиіс еді. Дегенмен, жаппай ұжымдастыруда да Қазақстанға тән өлкелік ерекшеліктер ескерілмеді. Қатал шаралар мен ет, астық дайындау науқандарындағы асырасілтеушіліктер жүзеге асып, қарапайым халық жазаланды. Мақаламыздың тақырыптық арқауы 1928-1934 жылдардағы астықты дайындау науқаны, шаруаларға жасалған саяси қысымдар тарихының беттеріне Алматы қаласы архив материалдары негізінде қала тұрғындарының тарихына қысқаша шолу жасау болып табылады.

Тірек сөздер: Қазақстан, Алматы, астықты-ет науқаны, ауыл шаруашылығы, шаруа, ұжымдастыру, репрессия.

¹Тулбасиева С.К.*

¹Кандидат исторических наук,
Казахский Национальный -педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail: saule-kt@list.ru

ИСТОРИЯ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНОЙ КАМПАНИЙ 1928-1934 ГОДА: ПОЛИТИЧЕСКОГО ДАВЛЕНИЯ НА КРЕСТЬЯН (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА АЛМАТЫ)

Аннотация

В 1928-1934 годах XX века идея создания «общества цивилизованных кооператоров» стала составной частью строительства социализма в СССР. В ходе развития кооперативного движения в деревне были провозглашены принципы постепенного перехода к высшим формам крестьянской кооперации. Решить ее планировалось с одной стороны путем создания совхозов (совхозов), МТС (машинно-тракторных станций), с другой стороны, колхозов (колхозов) на совхозных землях. Основной формой колхозного строительства в зерновых районах Казахстана в то время была сельскохозяйственная артель, а в районах, занимающихся животноводством, должны были быть товарищества для совместной обработки земли и заготовки сена. Однако региональная коллективизация не учитывала специфику региона. Проводились строгие меры и злоупотребления мясными и хлебными походами, наказывались простые люди. Тема нашей статьи - краткий обзор истории населения г. Алматы на основе архивных материалов на страницах истории хлебоуборочной кампании 1928-1934 гг., политического давления на крестьян.

Ключевые слова: Казахстан, Алматы, хлебо-заготовительная кампания, сельское хозяйство, крестьянство, коллективизация, репрессия.

¹Tulbassiyeva S.K.*

¹ Candidate of Historical Sciences,

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: saule-kt@list.ru

HISTORY OF THE GRAIN PROCUREMENT CAMPAIGN OF 1928-1934: POLITICAL PRESSURE ON THE PEASANTS (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF ALMATY)

Abstract

In 1928-1934 of the 20th century, the idea of creating a "society of civilized cooperators" became an integral part of building socialism in the USSR. In the course of the development of the cooperative movement in the countryside, the principles of a gradual transition to higher forms of peasant cooperatives were proclaimed. It was planned to solve it on the one hand by creating state farms (state farms), MTS (machine and tractor stations), on the other hand, collective farms (collective farms) on state farm lands. The main form of collective farm construction in the grain regions of Kazakhstan at that time was an agricultural artel, and in areas engaged in animal husbandry, there should have been partnerships for joint cultivation of the land and hay. However, regional collectivization did not take into account the specifics of the region. Strict measures and abuses of meat and grain campaigns were carried out, ordinary people were punished.

The topic of our article is a brief review of the history of the population of Almaty based on archival materials on the pages of the history of the grain harvest campaign of 1928-1934, political pressure on the peasants.

Keywords: Kazakhstan, Almaty, grain procurement campaign, agriculture, peasantry, collectivization, repression.

Кіріспе. 1920 жылдардың соңы мен 1940 жылдарға дейінгі тарихи кезеңбірқатар маңызды оқиғаларды қамтыған Кеңестік дәуір болып табылды. Бұл әлеуметтік төңкеріс кезеңі болды деуге де болады. Себебі миллиондаған адамдардың кәсібін өзгертуіне себепшіболған мемлекеттік саясаттар жүзеге асқан болатын. 20-жылдардың ортасынан бастап өріс алған кеңейтілген ауқымдағы индустрияландыру саясаты орасан зор қаражатты талап етті. Ал біздің мемлекетіміз негізінен аграрлық шаруашылықты болғандықтан, ауылдық мекендер қажетті ресурсты табатын мемлекеттің негізгі көзіне айналуы тиіс болды. Осыған байланысты ауылшаруашылық саласындағы кеңестік жаңғыртулардың жүзеге асырылуы ауылдық жерлердегі халықтың тұрмыс-тіршілігінің, әлеуметтік жағдайларының түбегейлі өзгеруіне алып келді. Өңірлерге жаңа коммунистік құндылықтардың енгізілуі дәстүрлі дүниетаным мен жаңашылдық арасындағы қайшылықты туындатып, таптық күреске алып келді. Дегенмен, әкімшілік қысымның көмегімен өкіметтік органдар шаруаларды асығыс құрылған және материалдық базасы дайын емес колхоздарға біріктірді. Шаруаларды колхоздарға біріктіру тәркілеу заңымен бірге жүзеге асырылып, ол дәстүрлі шаруашылықтың күйреуіне 1931-1932 жылдардағы аштыққа алып келген болатын. Ауыл шаруашылығындағы реформалар дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылықтардың әлеуметтік-экономикалық тетіктерін бұзып, шаруалар күткен үмітті ақтамады. Шаруа қожалықтарының қалыптасқан дәстүрін күшпен бұзған ұжымдастыру мемлекеттің қысымымен әйтеуір орнады. Дегенмен, дәстүрлі құндылықтар инновацияланды, толығымен жойылған жоқ, бірақ түрленген, жаңашылдықпен ұштасқан, әлеуметтік мәдениеттің қарым-қатынастық алгоритімі орнады. Сондықтан да ауыл халқының даму ерекшеліктерін, мемлекеттің ресми және бейресми саясатының практикалық тұрғыдағы көрінісін өңірлік деңгейде зерттеп білмейінше толық қанды зерттеуге қол жеткізу мүмкін емес. Ауыл тұрғындарының күнделікті өмірін жан-жақты зерттеу, жаңа әлеуметтік-экономикалық бетбұрыстарды қабылдауының көрінісімен қоса өңірлік тарихтың тұтастығын береді. Егер әрине ол зерттеулер стратегиялық маңызы бар, әлеуметтік-экономикалық аймақтың тарихына арналса. Бүгінгі біздің мақаламыздың тақырыптық арқауы- ғасырлар тоғысынан бері Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінің орталығы болған, көп ұлтты және көп конфессияналды өңір орталығы - Алматы қаласының ұжымдастыру жылдарындағы астықты дайындау науқанымен қатар мемлекеттік органдардың тарапынан жүргізілген қысымшылықтар мен күштеу шараларының шаруалардың күнделікті өміріне әсері болып табылады.

Тақырыптың өзектілігі. 1926 жылы 18 ақпандағы Қазақ Орталық Атқару Комитетінің қаулысымен республика әкімшілік-аумақтық құрылымы 18 губернияға бөлінгенде, Алматы қаласы Жетісу губерниясы мен Алматы уезінің әкімшілік орталығы болып белгіленеді [1]. Сол кезден бастап Алматы қаласының аумағына Үлкен станица (Большая станица); Татар және Жаңа слабодаларымен қоса бау-бақшалар, өнеркәсіп учаскелері, саяжайлар қарайды. Осылайша жиырмамыншы ғасырдың 20 -жылдарында Жетісу облысының орталығы болған Алматы қаласына маңындағы 3789 шаруашылық тіркелген.

Осы кезде бастау алған, 1928-1934 жылдардағы ұжымдастыру кезеңінде Алматы қаласындағы астық дайындау науқанының тарихы әлі күнге дейін зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Шаруашылық науқандары барысында шаруаларға қарсы кеңестің биліктің жасаған зорлық-зомбылығы, сот органдары мен үштік ұйымдардың тарапынан қылмыстық жазалауларға тартылуы барысындағы қуғын-сүргінге ұшырауы, сот процесстерінің жүру барысына да сараптамалар жүргізіліп, зерттеулер мүлдем жүргізілмеген. Белгілі болғаны астық дайындау науқаны кезінде жергілікті басқару органдары тарапынан төтенше жазалау шараларының жаппай қолданылғандығы яғни заңсыз немесе асыра сілтеушілік әрекеттерге жол берілгендігі архив қойнауында сақталған жеке тұлғаларға қатысты істерден айқындалып отыр. Нәтижесінде, жазықсыз сотталып, құрбан болған мыңдаған адамдардың есімдерін анықтап, ақтауға ұсыну бүгінгі таңдағы Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың саясатына сәйкес, басты міндеттердің біріне айналып отыр. Осыған орай Алматы қаласы төңірегіндегі астық жинау науқанының барысын қарастыру біздің мақаламыздың тақырыптық арқауын құрайды.

Ғылыми мақаланың мақсаты: 1928-1934 жылдар аралығында ұжымдастыру науқанының Алматы қаласында жүзеге асқандығын көрсету. Сонымен қатар, Кеңес өкіметі кезінде астық, ет дайындау науқандары кезіндегі шаруаларға жасалған қысымдар мен негізсіз қозғалған қылмыстық істер құрбандарының тарихын архив құжаттары негізінде көрсету болып табылады.

Зерттеу әдістемесі. Әдіснамалық негізін тарихшылық пен жүйелі көзқарас ұстанымдары қалыптастырды. Проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, типологиялық әдістер қолданылды. Мұрағат материалдары мен тарихи фактілерді зерттегенде, олардың жағдайларын, өзара ықпалын ескере отырып, логикалық талдау әдісі қолданылды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазіргі таңда Коммунистік партия тарихының тарихи аспектілерінен жан-жақты хабар беретін тарихнамалық зерттеулердің бар екендігі баршамызға белгілі. Г.Ф. Дахшлейгердің [2], С.Л. Ковалевскийдің [3], Б.А. Аманбаевты [4], Ж.Жұмабековтың [5], Е.А. Кузнецовтың [6], Б.А. Төлепбаевтың [7], А.Б. Тұрсынбаевтың [8] ғылыми еңбектерінде Қазақстанның аграрлық саласының даму аспектілерінің негізгі бағыттары туралы жалпы түсінікті алуға болатын мағлұматтар бар.

1980 жылдардың аяғында демократиялық өзгерістердің екпінімен ұлттық тарих мәселесін қамтуда, бұрынғы қалыптасқан концептуалды мәселелер мен методикалық тәсілдер қайта қарала бастады.

1990 жылдардың басында академик М.Қ. Қозыбаевтың бастамасымен комиссия құрылып, онда Қазақстандағы ауыл шаруашылығындағы ұжымдастыру мәселесін қайта зерттеу мәселесі көтерілді. Алғаш рет ұжымдастыру кезіндегі Қазақстан халқының жаппай қырылуының себептері мен ауқымы туралы мәселелер көтерілді [9]. Г.Ф. Дахшлейгер мен К.Нүрпейісовтің аграрлық мәселеге арнаған ғылыми еңбектерін ерекше атап өткен жөн [10]. Бұл ғылыми зерттеулер әлі күнге дейін өз өзектіліктерін жойған жоқ және бұл еңбектердің жақсы деректену мен зерттеу базасына негізделген екендігін атап өткен абзал.

Сонымен қатар, ұжымдастыру кезеңіндегі астық дайындау науқаны жайында қалам тартқан ғалымдар қатарында ғалым-профессор Т.О. Омарбековтың [11] де еңбектерін ерекше атап өтуіміз керек.

Сондай-ақ жақсы зерттеу жұмыстары қатарына 1920-1930 жылдардағы кеңестік саясаттың шаруашылықты қайта құрудағы әлеуметтік-экономикалық аспектілерін зерттеген Ж.Б.Әбілхожиннің еңбегін жатқызуға болады [12]. Сондай-ақ оның М.Л. Акулова және А.В. Цаймен бірігіп жазған «Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление.» атты еңбегі 1930-1940 жылдардағы Қазақстандағы сталиндік қуғын-сүргін тарихын қайта қарастырған құнды еңбектер қатарына жатқызуға болады [13]. Олар кеңестік тоталитарлық мемлекеттік басқару жүйесінің мәнін ашып, XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы азап шегу мен адам құқықтарының бұзылуы кезеңінің ұжымдық жадын сақтаудың маңыздылығын көрсетті. Осы ретпен 1930 жылдардағы тарихи тәжірибені қайта қарастыру тек қазақ ғалымдарының ғана емес, орыс тарихшыларының да еңбегі болды. Осы тұрғыдан алғанда В.П. Данилов пен А.Ильин концептуалды тарихи білімнің белгілі бір серпілісін білдіреді [14]. Өз зерттеулерінде олар 1920 жылдардың аяғында большевиктер басшылығы шаруалар шаруашылығы жағдайында бірінші

дәрежелі индустрияландыру идеясын көздейтін социалистік құрылыстың сталиндік нұсқасын әдейі таңдады деген қорытындыға келді деп мәлімдеді.

Дегенмен, тарихнамалық шолуымыз көрсеткендей, біз қарастырып отырған кезеңдегі Алматы қаласының тарихы жалпылық тұрғысында қарастырылып, қалып қояды. Ал, өңірлік тарихтың зерттелуі тұрғысынан келсеңіз зерттеулерді әлі де болса қажет ететін тұстарды бар екендігіне көз жеткізесіз.

Зерттеуіміздің дерек көздік базасы ретінде мұрағат деректері, әсіресе Алматы қаласының қалалық мұрағаты, Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты пайдаланылды. Оның ішінде бұрын соңды ғылыми айналымға тартылмаған, жарияланбаған мұрағат материалдарының құндылығы зор.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының мұрағатынан алынған материалдарды пайдаландық. Атап айтқанда, қор-44 Қазақ АКСР Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты (СҚО ҚИ) 1929 жылдан Алма-Ата), қор-74 (Кир АССР Ауыл шаруашылығы халық комиссариаты (Қаз Наркомзем) 1929 жылдан Алма-А. Фун-А. -83. Кир АССР Еңбек Халық Комиссариаты (КирНарк. және еңбек) 1929 жылдан Алматы.

Фонд-135 27.08.1928 Феодалдарды жер аудару жолымен мүлікті тәркілеу комиссиясының орталығы. Бейстің шағымдары. (ҚР ССА), ҚР ҚҚК құпия департаменті қорының материалдары Қор-251,1102 Жоғары соттың іссапарлары, хаттамасы сақталған.

16.07.1920-09.01.1942 аралығындағы архив материалдары Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің материалдары, мысалы, Қор-141, Алма-Ата ауданындағы шығанақтарды тәркілеу материалдары және Алматы қаласы Мемлекеттік мұрағатының мұрағат материалдары, атап айтқанда, 174-қор, іс. - 22, Сайлау құқығынан айырылған адамдар жөніндегі қалалық сайлау комиссиясы мәжілістерінің хаттамалары және ұйымдастыру мәселелері 70-Алматы қалалық халық сотының істері қорында 1928-1935 жылдар аралығы бойынша сақталған.

Оларда азаматтардың мүлікті заңсыз алып қою және дауыс беру құқығынан айыру туралы арыздары, сайлау құқығынан айырылған адамдар туралы қалалық сайлау комиссиясы отырыстарының хаттамалары қамтылған. Сондай-ақ бұл мұрағаттық құжаттарда саяси құқықтардан айырумен байланысты әлеуметтік категориялардың негізгі қызметін сипаттайтын тарихи деректер бар.

Бұдан басқа, оларда сайлау комиссияларының қаулыларынан үзінді көшірмелер, хаттамалардың стенограммалары мен сайлау науқандары бойынша жасалған кестелер, сайлау құқығынан айырылған адамдарға арналған мінездеме, сондай-ақ сайлау құқығынан айырылған адамдар санатының экономикалық қызметінің негізгі көрсеткіштерін жаңғыртуға мүмкіндік беретін басқа да ақпараттық құжаттар қамтылған.

Негізгі бөлім. Астық өткізуде белгіленген жоспардың орындалмауының нақты себептерінің бірі - шаруалардың мемлекетке төмен бағамен астық сатудан бас тартуы болды. Кеңес үкіметі астық дағдарысын сатып алудың ақылға қонымды, теңгерімді баға саясаты арқылы шешудің орнына ұсақ шаруа қожалықтарына астықты өндіріп алатын төтенше, яғни қысым жасау шараларын қолдану арқылы өндіріп алу шараларына көшкен болатын. Нақты айтқанда Кеңес өкіметі шаруаларды артық астықты төмен мемлекеттік бағамен сатуға мәжбүрлеу көндіру үшін әкімшіліктік және соттық қысымды практикалық тұрғыда қолданған болатын. Әрине, үкімет жергілікті атқару комитеттері арқылы бұл шараларды біртіндеп жүзеге асырып отырды. Астық дағдарысы кезінде БКП(б) Орталық Комитеті елді-мекендерге бірқатар нұсқаулар жіберіп, шаруалардың мемлекетке салық өткізудің сақтандыру, тұқымдық несиелер бойынша барлық төлемдерінің мерзімін барынша жеделдету, өнеркәсіп тауарларын ұсыну, ауылшаруашылық техникаларын кепілдікке алу шараларын қолданды. 1928 жылдың қаңтар-ақпан айларында И.Сталин Сібір өлкесінің Новосибир, Барнаул, Рубцовск, Омбы қалаларында болып, Омбыда өткен жиналысқа Өлкелік Атқару Комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекинді және қазақ өлкесінің Сібірге жақын орналасқан губерниялардың партиялық атқару комитеттері хатшыларын шақыртып, кездеседі. Жиналыстың қорытындысы бойынша астық дайындаудың нақты жоспары бекітіліп, «үштіктерге» оны орындату барысында шаруаларға қарсы әкімшіліктік жазаларды қолдануға, РКФСР Қылмыстық кодексінің 61-баптың II-III бөлімдері бойынша істерді халық соттары арқылы қарастыруды жүктейді.

Біздің зерттеу кезеңімізде Алматы қаласы халқының әлеуметтік құрылымы аймақтың экономикалық ерекшеліктерімен анықталды, ол қала және ауыл тұрғындарының кәсіптерінен көрініс тапты. Облыстық статистика басқармасының мәліметі бойынша 1923 жылы Алматыда Үлкен Алматы станицасын қосқанда 411182 адам тіркелген. Пайыздық қатынаста ұлттық құрамы мынадай: 69% - орыстар мен украиндар, 9,6% - ұйғырлар, 5,3% - қазақтар, 3,7% - татарлар, 3,6% - дүнгендер, 3,4% - өзбектер, поляктар және т.б. Еуропалықтар 0,8%, еврейлер 0,2% және шетелдіктер, негізінен қытайлықтар 4,4% құрады [15].

Бұл кезеңде ауыл шаруашылығы қала экономикасында әлі де болса шешуші рөл атқарды. Алматы қаржы инспекциясының мәліметі бойынша 1924 жылы қалада ауыл шаруашылығы салығы объектілері ретінде 2338 шаруа қожалығы болған.

1928 жылы Қазақстанда жалпы КСРО сияқты әкімшілік-аумақтық құрылым реформасы жүргізілді. Төрт деңгейлі басқару жүйесі (губерниялық, уездік, болыс, ауыл (қала, ауыл)) жойылып, үш деңгейлі басқару жүйесі – (уезд, уездік, ауыл (қала, ауыл)) басқару енгізілді. Уезд губерниядан кіші, округ уезден кіші, бірақ болыстан үлкен болды. Губерниялық, уездік және большевиктік өкіметтерді тарату іс жүзінде 1928 жылдың тамыз-қыркүйек айларында аяқталды. Қазақстан территориясында 13 округ, оның ішінде Алматы уезі құрылған [16,172].

1928 жылдың 3 қыркүйегінен Алматы округы 21 ауданға бөлінгенде Алматы қаласы округ орталығына айналды. Алматы қаласының территориясында Ленин ауданы Кіші Алматы, Ленин станицалық кеңестері, Калинин болысының болысының құрамына енген 15 станицалық және ауылдық кеңестерден құралды. Ауданның орталығы Алматы қаласы болды. Іле ауданы құрамына солтүстікке қарай орналасқан Сұлтан және Қазыналық тоғай ұйғыр ауылдары енді. Сөгеті ауданына Дала-Бутаков пен Қотырбұлақ ауылдары енді [17]. 1929 жылы 19 шілде айында Алматы – Қазақ АКСР астанасына айналғанда Алматыға алғашқы көштің легі басталды. Халық саны күрт өсіп, 1929 жылдың қаңтары – 48 379 адам болса, жылдың аяғында – 71 мың адамға жеткен.

1928-1934 жылдар аралығында Алматы қаласының қарамағына кірген колхоздар саны 21 болған [18].

№	Наименование колхозов	число хозяйств в колхозе	В т.ч. от кочевников	получ на апрель хозтв.	едаков.	предпол. контингент на май-июнь/ хоз	едаков
1	Красный Восток	123	29	129	428	123	439
2	Измухан	102	48	116	455	78	409
3	Карасу	68	28	55	158	41	143
4	Ужет	105	37	99	216	60	180
5	Берлик	59	56	56	230	59	245
6	Кзыл-Ту№3	96	50	96	251	90	240
7	Кзыл-Ту№4	156	40	151	431	140	400
8	Бурундай	88	29	55	196	166	107
9	Социалды	156	26	112	381	70	210
10	Кзыл Гайрат	89	8	51	205	40	112
11	Сталина	133	9	95	392	63	103
12	Турксиб	83	15	71	202	50	150
13	Вторая пятилетка	141		65	177	29	83
14	Красный Буккер	24		23	93	14	54
15	Красный Трудовик	71	10	18	59	19	39
16	Ленин	200	60	50	145	60	180
17	Заря Востока	200	40	65	275	65	275
18	Ф.Энгельса	136	30	80	319	22	66
19	Карла- Маркса	142	35	22	18	60	180

20	Заря Коммунизма	144	40	51	149	51	149
21	Париж.коммуна	142	25	108	410	80	240
	ИТОГО	2459	615	1558	5297	1378	4004

Қала тұрғындарының басым көпшілігінің негізгі күнкөріс көзі ауыл шаруашылығымен айналысу болған. Әсіресе Алматы Қалалық Кеңесіне қатысты ауылдық аймақтарда егістікпен, бау-бақшасымен қоса мал ұстаумен күн көрген. Олар салық төлеуші ретінде Алматы Қалалық Кеңесінің есебінде болған. 1928 жылдың қаңтар-наурыз айларында Алматы Қаласы Кеңесіне шаруаларға цифрлық алымды толық өтемегендері үшін әкімшіліктік және соттық қысымды жүзеге асырған. Бұл астық дайындаудағы шаруалар көрген жазаланудың бірінші кезеңі болған. Екінші толқыны 1928 жылдың сәуірі-маусым айлары аралығында жүзеге асқан. Алматы қалалық кеңесі астық науқанын ұйымдастыруды қожалықтармен тиімді жүргізу үшін Алматы қаласын 16 ауданға бөліп, «үштіктер» белгілеген нұсқаулар негізінде жұмысын жүргізеді. Әр ауданда астық дайындау науқанын қадағалайтын комиссиялар жұмыс жасайды. Құжаттарда оларды комсодтар деп атаған. Оларға Алматыдағы бөлінген аудандар бойынша бекітілген тізім арқылы астық міндеткерлігін өтемеген қожалықтарды тексеру, орындамаған жағдайда істерін қалалық Халық сотына бағыттау ісі тапсырылған. Сонымен қатар, оларға ОГПУ қызметкерлерінің араласуымен кулактарға теңестірілген бай-шонжарлардың шаруашылықтарын анықтап, олардың мүлкілік жағдайын белгілеу құзыры берілген. Комсодтар жасаған тізімдер округтік және аудандық «үштіктерге» жіберіліп, істі сотқа беру, тұтқындау шешімдерін қабылдап отырған. Астық дайындау барысында жазаланғандардың Алматы қалалық халық соты істерінің материалдары 70-ші қордың 1-2 тізбесіндегі 1928-1935 жылдар аралығына жататын қылмыстық істерде сақталған.

Атап айтқанда, Алматы қалалық халық сотының 70-қорында 1928-1936 жылдардағы қылмыстық істер біріктірілген. Қордағы сақталған құжаттар бойынша қылмыстық істердің ішінде астықты тапсыру кезінде бақылау көрсеткішін толық орындамағаны үшін сотталғандардың істері іріктелді. Мысалы осы қордың 813-іс материалдары бойынша іс бойынша 8 адамның тағдыры қаралады. Петр Федорович Лажневті, Степан Варламович Нестревті, Георгий Кириллович Бендюковты, Афанасий Кириллович Бендюковты, Валентин Николаевич Вязигинді, Василий Федорович Шияновты, Василий Кузьмич Денякинді, Поросковья Уляшевті және Николай Николаевичті Кодексінің 61-бабының III-бөлімі бойынша қылмыстық іс қозғалып, астық өткізудегі белгіленген сандық норманы орындамағандары үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады. олардың ішінде жетеуі сотталады, 1-і кассасациялық шағым арқылы босатылды). Жеті адамның әрқайсысына 2 жыл мерзімге қатаң оқшаулауға, барлық мүлкінің тәркіленуіне және әрқайсысын бүкіл отбасымен бірге 5 жыл мерзімге Қазақстаннан тыс жерлерге жер аударып, мүлкітерінің тәркіленуіне сот шешімі қабылданады. Барлығыда Алматы округіне қарасты Калинин ауданы, Ленин селолық кеңесінің Қарғалы жер-қоғамында тұрған [19]. Мәселен, Мұрағат қорының материалдары бойынша Астық науқаны кезінде ұн, нан сату алаяқтық, алып сатарлық деп танылып, ұсталғандарға КСРО үкіметінің 1932 жылғы 7 тамыздағы қаулысымен көзделген қылмыс бойынша айыптағылып, іс халық сотында қаралған.

Ұжымдастыру кезеңіндегі астық өткізуде белгіленген жоспардың орындалмауының нақты себептерінің бірі - шаруалардың мемлекетке төмен бағамен астық сатудан бас тартуы болып табылды. Кеңес үкіметі астық дағдарысын сатып алудың ақылға қонымды, теңгерімді баға саясаты арқылы шешудің орнына ұсақ шаруа қожалықтарына астықты өндіріп алатын төтенше, яғни қысым жасау шараларын қолдану арқылы өндіріп алу шараларына көшкен болатын. Нақты айтқанда Кеңес өкіметі шаруаларды артық астықты төмен мемлекеттік бағамен сатуға мәжбүрлеу көндіру үшін әкімшіліктік және соттық қысымды практикалық тұрғыда қолданған болатын. Әрине, үкімет жергілікті атқару комитеттері арқылы бұл шараларды біртіндеп жүзеге асырып отырды. Әрқайсысы 10 жылға бас бостандығынан айыру. Мемлекет кірісінің пайдасына мүлікін тәркілеумқатар концлагерьлерде жазасын өтеу шешімдері қабылданған. Нақты айтқанда, 140-қордың, 438 -ісінде, Алматы қаласының тұрғыны, Вокзальная көшесі № 29 үйде тұрған, Юсупов Абдулла ісі қаралған 48 беттен тұратын құжаттар сақталған. Абдулла-нанды өзі пісіріп, сатумен айналысқан. Ол, ұн сатып алып тұрған жерінде құқық қорғаушыларына ұсталады. 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша 10 жылға бас бостандығынан айырылады. РКФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабы. 1933 жылдың 26 қаңтар күні үкімі шығады. Мемлекет пайдасына барлық мүлікі тәркіленеді [20].

Сонымен қатар, 440-іс бойынша Батыс Сібірдің Томск қаласынан шыққан, Алексей Павлович Куликовтың ісі қаралған. Мамандығы бойыншаол көлікжүргізушісі. Астық дайындау науқаны кезінде

шөп дайындау ісінің агенті қызметін атқарған. Жауап алу хаттамасында тұрғылықты жері ретінде, Алматы қаласы, Лепсинская №114 мекенжайы көрсетілген. 3-ші аудан полициясының хабарламасы бойынша Алексей Павлович Куликов 12.10.1932 күні ұн және ет бойынша алыпсатарлық жасағаны үшін ұсталған. Ұсталу кезінде одан 3пұт, 20 грамм ұн тәркіленген. Жалпы сомасы 470 рубль 6 тиынды құраған. Қылымыстық іс қозғалып, №1418-1932 жылғы заң бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Сот үкімі бойынша ҚАССР еңбекпен түзеу колониясында жазасын 10 жыл өтеген. Оның тінту кезінде табылған барлық мүлкі мемлекет пайдасына тәркіленген [21].

448-іс бойынша 1932 жылдың 22 тамызындағы заң бойынша Агадилов Нурхаметке қылмыстық іс қозғалған. Агадилов Нурхамет- 1901 жылы, Әулие-ата қаласында дүниеге келген, қара жұмысшы болған, тұрғылықты жері ретінде Алматы қаласының №1 Ауыл Кеңесі көрсетілген. Ұн сатып алғаны үшін алаяқтық жасады деп айыпталып, 1932 жылғы 7 тамыздағы заңына сәйкес, РКФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айырылып, сотталады [22].

Сонымен қатар, 140-қордың, 441-ісінде, азамат Мамбеков Махаштың ісіне қатысты материалдар сақталған. Дерекке сәйкес, 1932 жылы 20 қарашада Алматы қаласынан шығып бара жатқан Момбеков Махаш 4 қадақ тары, 3 қап ұн және 1 қап картопты алып бара жатқан жерінде ұсталған. Оның араб әліпбиінде түсіндірмесі берілген. Жауап алу хаттамасына сәйкес, ол 30 жаста. Ұлты қазақ. 1932 жылғы 22 тамыздағы заңы бойынша, РСФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабы бойынша 8 жылға бас бостандығынан айырылған, ал тінту кезінде табылған барлық мүліктері мемлекет кірісіне тәркіленген [23].

1933 жылы 4 наурызда «Луч-Восток» колхозына жататын, Ауыл Кеңесіндегі түнгі қарауылдық кезекшілігі кезінде асыл тұқымды «Кабыла масти» жылқысы ұрланады. Ұрлады деп айыпталушы Ковелько Иван Власович, 40 жаста, Полтава ауданының тумасы. Колхозшы, «Луч-Восток» колхозының бригадирі болады. Алматы қалалық халық сотының үкімімен Гужев Николай Степанович концентративті лагерьде жазасын өтеуге кесіліп, 10 жылға бас бостандығынан айырылады [24].

Алматы қалалық архив қорында Алматы қалалық атқару комитетіне жазылған Азаматтардың мүлкі таңсыз тәркілеу және сайлау құқығынан айыру туралы арыздары және басқа да хат-хабарлар да сақталған. Солардың біріне тоқталып өтуді жөн көрдік. Нақты айтқанда, Алматы қаласының Казаначейская 95 үй тұрғыны болған Арфаницкая Анисия Васильевна шағымы. Калинин атындағы РИКА Президиумының 1930 жылғы 28 қаңтардағы шешімі негізінде А.В. Арфаницкаяға астық жинауды уақтысында өткізбегені үшін қаулыда көрсетілгендей, 16882 рубль мөлшерінде айыппұл салынған. Соның нәтижесінде оның мүлкі: төрт бөлмелі үйі, бір қорасы, екі сарайы, май зауыты, төрт сиыры, асыл тұқымды екі құнажыны, сондай-ақ асыл тұқымды екі бұқасымен шаруашылық құрал-жабдықтары, жиһаздары, тіпті киім-кешектері, өткен, өндірістік бағасыз, ауылдық орындаушының бұйрығымен іріктеліп тәркіленіп күшпен әкетілген. Шағымда мүлік иесі аудандық атқарушы органға тәркілеудің таңсыз әрекет екендігін бірнеше айғақтармен дәлелдер көрсетеді. Атап айтқанда, бұл шешімін мүлде қате деп санаймын және келесі негіздер бойынша күшін жоюға болады деп көрсетеді.

Ауданның атқарушы комитеті президиумының отырысының хаттамасы бойынша 1929 жылдың 16 қазанынан 26 қарашасына дейін бар болғаны 455 фунт, 1930 жылдың алты ай көлемінде (1930 жылдың сәуірі мен қазаны аралығында А.В. Арфаницкая өзіне міндеттелген астық бойынша 3533 фунт тапсырысты орындаған. 1929 жылғы астық дайындаумен, екіншіден, күздік дақылдар егілуін ескере отырып, өңдеуге арналған тұқыммен қамтамасыз етілмедік. Нәтижесіндегі май зауытындағы жұмысты кешіктірудің басты себебі де осы болды. 1929 жылы 26 қарашада Терең-Қарасу өзенінде мұзды мұз кептелісі жарылуы салдарынан судың ерекше күшті қысымымен А.В. Арфаницкая иелегендегі май заводы сумен қамтамасыз ететін платина 14 метрден астам жерге құлап, 300-ден астам жерді алып кетеді. Арфаницкая Нан Одағының (Союз хлеб) өкілі ИЗБОЙНИКОВқа көрсетіліп ауданның атқару комитетіне уақтысында ескертіледі. Мұның бәрінен басқа, - май зауытын қажетті өндіріс бірлігі ретінде сақтау үшін А.В. Арфаницкая платинаны қалпына келтіруге 2800 рубль жұмсайды. Ол қаражатын Талғар К.ОБ-ға ағылшың тұқымды 1-ші асыл тұқымды айғырын 1200 рубльге сатудан өндіріп, қалған қаражатты әртүрлі тұлғалардан қарызға алған құжаттарымен ауданның атқару комитетіне көрсетіп, дәлелдейді. Алайда астықты өткізу көрсеткішін уақтылы орындамады деген айыппен тұтқынға алынып, айыппұл салынады да оның мұршасы заводқа қарауға да келмейді. Нәтижесінде, жесір әйел жан ұясындағы балаларымен бірге шаруашылығы күйреген халге түсіп нәтижесінде мүлкі талан-таражға түседі. Үй-жайы тәркіленіп саяси құқығынан айырылады [25].

Осылайша, РКФСР Қылмыстық кодексінің 107-бабы-Астықты-ет дайындау кезеңіндегі күн-көріс үшін жасаған әрекеттері үшін «алып сатарлар», «алаяқтық» деп айыпталған азаматтарға кеңінен қолданылып, олардың тағдырына балта шапқан сорақы бап болып табылды.

Архив қорларында 1930 жылғы Алма-Ата қаласының 12-ші округінің астық дайындауға жәрдемдесу комиссиялары отырыстарының хаттамаларының материалы және егіншілер тізімі ерекше фонд қорында ақталған. Онда сонымен қатар, астық сатып алу бойынша азаматтардың өтініштері және басқа да құжаттар да бар. Бұл құжаттар дәлелдейтіндей, ұжымдастыру кезінде

Списку подлежащих к выселению как кулацких хозяйство из селении Николаевского Калининского РИКа

Наименование населенного пункта	Фамилия имя и отчество	Национальность	Возраст	Количество членов семьи	Не служил ли кто в Красной армии	Перечень имущества и других источников дохода	Количество уплаченного в с х н	Подвергался раскулачиванию и других репрессии за отказ выполнения госповинностей, в чем выразилось раскулачивание.	Сведения о лишение прав	Политфизаномия
селение Николаевское	Трегубов Семен Васильевич жена: Александра Павловна --- --- сын: Николай Семен.	Русский	45 28 7	3	нет	Дом в 3-х комнаты столовая, и 2 амбара, надворная постройка Караван сарай	311 руб.	Был штрафован за неспасу хлеба излишек и конфискован, в настоящая время в исправдоме	Лишен в 1928 г. и понастоящая время	Политически неблагонадежен Сидит в исправ доме за избиение члена с/совета
Селение Николаевское	Самигуллин Хафиз Хуснутдин. жена: Газизи --- дети: Гульсима--- --/ Фарида -- --/ Ибрагим--- --/ Измаил --		60 38 28 7 4 1	6	нет	Дом дерев. 2 ком. Надворная постройка, 2 лошади, корова, мелочная торговля	38 руб.	Не раскулачивался, был арестован в 1920 г. За спекуляциу козламова	Лишен в 1928.	В 1927-28 и 1929 г. Торговал и несколько раз страховался за невзное урав сбора, есть признаки укрьтия скота.

1928 жылы тамыздың 30-да Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отрықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысы қабылданып, соған сәйкес аудандар белгіленді. Науқанды 1928 жылдың 1 қарашасында аяқтау жоспарланды, яғни бір ай ішінде бітіру керек деп шешті. Кейінірек ол тағы 10 күнге ұзартылды. 1928 жылғы 30 тамыздағы қаулыға сәйкес сонымен қатар тәркіленгендерді жер аударуға тиісті аудандар да анықталды.

Тәркілеуге байланысты декретте әсіресе, көшпелі аудандардағы шаруа қожалықтарына деген қаталдық айқын болды. Осы көшпелі аудандағылардың малы тәркілеу мөлшерінен аз болған күннің өзінде де, егер бұл адамдар ауылда ықпалды болса, кеңестендіруге қауіпті элемент ретінде жер аударуға тиіс болды. Тәркілеу туралы ереже бойынша жер аударылғандардың бәрі сайлау құқығынан айырылды.

Байларды тәркілеуді жүзеге асыру үшін комиссиялар құрылды. Уәкілдер бастаған комиссия мүшелері тәркілеу барысында кеңес үкіметінің нұсқауларын, яғни байларды тәркілеу туралы ережені өрескел

бұрмалады. Ауыл белсенділері жоғарыдан келген уәкілдің қолдауымен тіпті ауқатты адамдарды да қыспаққа түсірді.

Қазақ қоғамында ірі байлардың көп болмағанын осы 1928 жылғыжүргізілген тәркілеу барысы мен оның нәтижелері көрсетіп берді. Алдын-ала жасалған жоспар бойынша үкімет жоғарыдағы байлардан 225972 бас малды тәркілейміз деп үміттенген еді. Бірақ үміт ақталмады, барлығы 144474 бас мал ғана тәркіленді: бұл белгіленген жоспардың 64%-і ғана. Оның себебі алдын-ала жасалынған малдың есебі дұрыс емес еді. Қазақстан басшылығы кейіннен оны мойындауға мәжбүр болды. Барлық тәркіленген малдың 10,2% отрықшы аудандардан, 83,3% жартылай көшпелі аудандардан және 6,5% көшпелі аудандардан еді. Тәркіленген малдың 118919 басы жекешаруашылықтарға (74,3%) және колхоздарға (25,7%) таратылып берілді [26] Қазақстандағы колхоздастыру, астық дайындау науқандары кезінде жазықсыз жазаға ұшыраған шаруаларды ақтау тақырыбы бойынша қазіргі таңда республика, өңірлік, қала бойынша осы саланы зерттеуде комиссия құрылып, жұмыс істеуде.

Сонымен, Алматы өңіріндегі қалыптасқан шаруашылықтың дәстүрлі мәдениетін күйреткен ХХ ғасырдың 1928-1934 жылдары Қазақстан тарихының құрамдас бөлігі ретіндегі өңірлік тарихтың әлі де болса зерттеуді қажет ететін тұстардың бірі екендігіне көз жеткіздік.

Шектен шыққан ұжымдастыру науқаны Ұлы даланы бұрын-соңды болмаған ауқымды гуманитарлық апатқа ұрындырды. Халқымыз небір зобалаңды көрсе де рухын аласартқан жоқ. Бірлігін бекемдеп, ынтымағын арттыра түсті. Тәуелсіздік таңы атқаннан кейін біз арыстарымызды ақтауға кірістік. Кезінде жазықсыз жазаланған мыңдаған азаматтың есімін ел жадында жаңғырттық. Былтыр қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау үшін Мемлекеттік комиссия құрылды. Комиссия солақай саясаттан жапа шеккен қазақстандықтарға қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіруге тиіс болып отыр. Бұл - мемлекеттің ғана міндеті емес, бүкіл қоғамның парызы. Төл шежіреміздегі қайғылы кезеңдерді ұлттық бірегейлігімізден бөле-жара қарау мүмкін емес. Сондықтан, біз саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарының рухына тағзым етіп, есімдерін мәңгі есте сақтаймыз. Тарихтан тағылым алып, мұндай тауқымет ешқашан қайталанбауы үшін бәрін жасайтын боламыз - деп бастама көтерген мемлекет басшысы Қ.Қ. Тоқаев бастамасымен қолға алынуда.

Қазақстан Жоғарғы Кеңесі төралқасының комиссиясы анықтаған жекелеген фактілер бойынша ғана мәжбүрлі түрде астық, ет және өзге де ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау барысында 56 мың 498 адам әкімшілік-қылмыстық жауапқа тартылған, оның ішінде 34 мыңнан астам азаматымыз сотталды. Қазрайкомның бұрынғы басшысы Ф.И. Голощекин тек астық дайындау науқаны бойынша 1928 жылдың қазанынан 1929 жылдың 1 желтоқсанына дейін сот желісімен 125 адам, ОГПУ желісі бойынша – 152 адам атылғандығы қазіргі кезде мұрағат деректер бойынша анықталып отыр [27].

Ұжымдастыру жылдарында аштыққа ұшырағандарды, сондай-ақ туған жерінен кетуге мәжбүр болғандарды да еске аламыз. Бұл зобалаңның қасіретін үш миллионға жуық адам тартты. Сол жылдардағы орасан зор адам шығыны мен тағдыр тауқыметі әрбір азаматтың жүрегіне жара салды. Тоталитаризмнен зардап шеккен көптеген ұлт өкілдері үшін қазақ жері құтты мекенге айналды. Ата-бабаларымыздан дарыған қайсарлық пен төзімділіктің арқасында қатаң сыннан абыроймен өтіп, біртұтас ұлт ретінде бірігуге мүмкіндік алдық. Бүгінде республика өңірлерінде «Қазақ халқына – мың алғыс» монументтері орнатылған. Бұл – қазақ жұртының ақ пейілі мен даналығына деген шексіз ризашылықтың белгісі.

Тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмыстарын аяқтап, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырдым.

Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз. Болашақтың берік негізі Тәуелсіздіктен бастау алады. Өткен ғасырдағы ең қилы кезеңнің бірінде жазықсыз жапа шеккендердің рухына тағзым ету – баршамыздың перзенттік борышымыз.

Қазақстан тәуелсіздігінің отыз жылдығы Кеңес өкіметінің мұрасын қайта қарауға тамаша мүмкіндік болғандай. Дегенмен, қазіргі заманғы шындықты ескере отырып, ол әлі де көп зерттеуді қажет етеді. Бұған қоса, бұл Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаевтың саясатымен де қолдау тауып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Постановление Президиума ВЦИК от 27 декабря 1933 года «О новом административно-территориальном делении Казакской АССР» // <https://ru.wikisource.org> /Постановление ВЦИК от 27.12.1933 О новом административно-территориальном делении Казакской АССР

2. Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929гг.). – Алма-Ата: Наука, 1965. – 536 с.
3. Ковальский С.Л. Коммунистическая партия - организатор освоения земельных ресурсов Казахстана в предвоенные годы социалистического строительства (1928-июнь 1941 гг.). Дис.докт.истор.наук, Алма-Ата, 1979. Амантаев Б.А. Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства. – С.10-14.
4. Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. Руководство КПСС вовлечением трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. – Алма-Ата, 1973. – С.4-13.
5. Кузнецов Е.А. Партийное руководство развитием трудовой активности крестьянства Казахстана (1928-1941 гг.). – Алма-Ата, 1974. – С. 7-8.
6. Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстана. – М., 1971. – С.15-42.
7. Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. – Алма-Ата, 1957. – С.11-12.
8. Қозыбаев М.Қ. Тарих тағылым. – Алматы. – 344 б., Алдажуманов Қ.С., Әбілхожин Ж.Б.Қазақстандағы күйпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – С.36.
9. Қозыбаев М.Қ., Алдажуманов Қ.С., Әбілхожин Ж.Б.Қазақстандағы күйпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – С.36.
10. Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К. Н., История крестьянства Советского Казахстана. – Алматы: Наука, 1985. - Т.1. – 247 с.
11. Омарбеков Т.О. XX ғасырдағы өзекті мәселелер. – Алматы. – 403 б.
12. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
13. Абылхожин Ж.Б., Акулов М.Л., Цай А.В. «Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление». – А., 2019. – 272 с.
14. Данилов В.П., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было // Урок дает история. – М.: Политиздат, 1989. – С.128-141.
15. ГАА КГУ Ф-174, Описание-2, Дело-6, на 45 листах.
16. В братском единстве народов СССР. Сб. документов. – Алма-Ата, 1972. – С-172.
17. Ф-70, описание -1, Дело-88, связка 4, на 40 листах.
18. ГАА КГУ ФОНД 174, Описание-13, Дело-143 Переписка Алма-Атинского горсовета с пригородными колхозами 1.02.1934-19.10.1934 на 8 страницах.
19. Фонд-140, Описание-1 уч., Дело-438, на 48 листах
20. Фонд-140, Описание-1 уч., Дело-440, на 21 листах
21. Фонд-140, Описание-1 уч., Дело-438, на 48 листах
22. 140-фонд, Описание-1, Дело-441, на 17 листах.
23. ГАА КГУ Фонд-174 Описание-16 уч., Дело-5, на 167 листах
24. фонд-140, Описание-1 уч., Дело-649, на 17 листах
25. / <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9011/>
26. Құғын-сүргін құрбандары көбінде заңның қай бабымен атылып, сотталған // <https://www.inform.kz/kz/kugyn-surgin-kurbandary-kobinde-zannyn-kay-babymen-atylyp-sottalghan>.
27. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-baylanysty-undeui-3042646>

Reference:

1. Resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of December 27, 1933 "On the new administrative-territorial division of the Kazakh ASSR" // https://ru.wikisource.org/Decision_of_the_CEC_of_27.12.1933_O_new_administrative-territorial.
2. Dachshleiger G.F. Socio-economic transformations in the countryside and rural areas of Kazakhstan (1921-1929). - Alma-Ata: Science. - 1965. 536 p.
3. Kovalsky SL The Communist Party is the organizer of the development of the land resources of Kazakhstan in the early years of socialist construction (1928-June 1941). Doctor of Historical Sciences, Alma-Ata, 1979. Amantaev BA Socialism and the transformation of the social nature of the Kazakh peasantry, pp.10-14.

4. Zhumabekov Zh. *Lenin's road. Leadership of the CPSU with the involvement of labor peasants of Kazakhstan in the construction of socialism.* Alma-Ata, 1973, pp.4-13.
5. Kuznetsov EA *Party leadership in the development of labor activity of the peasantry of Kazakhstan (1928-1941).* Alma-Ata, 1974, p. 7-8.
6. Tulepbaev BA *Celebration of Leninist ideas of socialist transformation of agriculture in Central Asia and Kazakhstan.* M., 1971, pp.15-42;
7. Tursunbaev AB *Victory of the collective farm in Kazakhstan.* Alma-Ata, 1957, p.11-12.
8. Kozybayev MK *History lessons.* Almaty, 344p., Aldazhumanov KS, Abilkhozhin Zh.B. *Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence.* - Almaty. - 1992. С36.
9. Kozybayev MK, Aldazhumanov KS, Abilkhozhin Zh.B. *Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence.* - Almaty. - 1992. С36.
10. Dakhshleyger GF, Nurpeisov K. N., *History of the peasants of Soviet Kazakhstan.* - Almaty: Nauka, 1985. - Vol.1. - 247 p.
11. Omarbekov TO *Topical issues of the XX century.* Almaty, 403p.
12. F-70, description -1, Case-88, binding 4, on 40 sheets.
13. Fund-140, Opis-1 uch, Delo-438, on 48 sheets
14. Fund 140, Description-1, Case-441, on 17 sheets.
15. *Victims of repressions are often shot and convicted under which article // <https://www.inform.kz/en/kugyn-surgin-kurbandary-kobinde-zannyn-kay-babymen-atylyp-sottalghan>.*
16. *In the fraternal unity of the peoples of the USSR. Collection of documents.*Alma-Ata. 1972.S-172.
17. F-70, inventory -1, File-88, bundle 4, on 40 sheets.
18. GAA KSU FUND 174, Inventory-13, Case-143 *Correspondence of the Alma-Ata City Council with suburban collective farms 1.02.1934-19.10.1934 on 8 pages.*
19. Fund-140, Inventory-1 account, File-438, on 48 sheets
20. Fund-140, Inventory-1 account, File-440, on 21 sheets
21. Fund-140, Inventory-1 account, File-438, on 48 sheets
22. 140-fund, Inventory-1, Case-441, on 17 sheets.
23. GAA KGUFond-174 Inventory-16 account., File-5, on 167 sheets
24. fund-140, Inventory-1 account, Case-649, on 17 sheets
25. / <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9011/>
26. *Kugyn-syrgin қырbandary kobinde заңнуң kay babymen atylyp, sottalghan//<https://www.inform.kz/kz/kugyn-surgin-kurbandary-kobinde-zannyn-kay-babymen-atylyp-sottalghan>.*
27. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-baylanysty-undeui-3042646>

УДК 930
МРНТИ 03.20.39

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.06>

¹Мырзатаева З.Б.*, ²Белоус С.Г.

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: zabyra73@mail.ru

²Доктор PhD, старший преподаватель
Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: Sbelous978@gmail.com

СОВЕТСКИЙ КАЗАХСТАН В ПАМЯТИ ПОЛЬСКИХ И КАЗАХСКИХ ДЕТЕЙ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (НА МАТЕРИАЛАХ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В статье представлены воспоминания поляков, депортированных в Туркестанский регион в годы войны, материалы интервью с жителями Туркестана и фрагменты ряда архивных документов. В них

нашли отражение особенности повседневности и практики адаптации к сверхтяжелым условиям военного времени. Рассмотрен феномен советского труда в памяти детей войны. Осуществлена попытка определить значение индивидуальных устных свидетельств и эго-документов в изучении сопротивления советской паспортизации, голода и зверского отношения сотрудников НКВД в тылу. В воспоминаниях раскрывается тыловая повседневность человека, противопоставившего себя советскому. На первый план выходят неприглядные стороны жизни, о которых было не принято говорить. Одним из главных объектов негативного восприятия выступает сама советская система.

Для отечественной исследовательской практики актуально изучение проявления идентичности в экстремальных условиях, опыт переживания травмы. Авторы попытались изучить рядового человека военного времени, показать эмоциональное состояние работников тыла. Исторические интервью поляков и казахов о жизни в тылу во время Второй мировой войны в Туркестане помогают по-новому реконструировать историю региона. Подобные исследования необходимы не только с точки зрения изучения белых пятен, но и сохранения коллективной исторической памяти народа.

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта ИРН АР 09259432 «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ»

Ключевые слова: Вторая мировая война, депортация, поляки, казахи, Туркестан, устные воспоминания.

¹ З.Б. Мырзатаева*, ² С.Г. Белоус.

¹Тарих ғалымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: zabyra73@mail.ru

²PhD докторы, аға оқытушы, Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: Sbelous978@gmail.com

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАН ПОЛЯК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ЖАДЫНДА (ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада соғыс жылдары Түркістан өңіріне жер аударылған поляктардың естеліктері, Түркістан тұрғындарымен сұхбат материалдары және бірқатар мұрағат құжаттарының үзінділері берілген. Олар күнделікті өмірдің ерекшеліктерін және соғыс уақытының аса ауыр жағдайларына бейімделу тәжірибесін көрсетеді. Соғыс кезеңі балаларының жадындағы Кеңестік еңбек феномені қарастырылды. Кеңестік паспорттауға, аштыққа және НКВД қызметкерлерінің тылдағы қатыгез қарым-қатынасына қарсылықты зерттеуде жеке ауызша көрсетулер мен эго-құжаттардың маңыздылығын анықтауға әрекет жасалды. Естеліктерде совет адамына қарсы тұрған қарапайым халықтың күнделікті өмірі баяндалады. Өмірдің жағымсыз жақтары ерекше көрініс табады. Теріс қабылдаудың негізгі нысандарының бірі - кеңестік жүйенің өзі болып табылады.

Отан тарихын зерттеуде төтенше жағдайлардағы жеке адамдар өмірі және олардың жадындағы ауыр естеліктер ерекше құнды мәліметтер бере алады. Авторлар соғыс уақытындағы қарапайым адамды зерттеуге, тыл қызметкерлерінің эмоционалды жағдайын көрсетуге тырысты. Поляктар мен қазақтардың екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Түркістандағы тылдағы өмірі туралы тарихи сұхбаттары өңір тарихын жаңаша жаңғыртуға көмектеседі. Мұндай зерттеулер тарихтағы ақтандақтарды зерттеу тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге халықтың ұжымдық тарихи жадын сақтау тұрғысынан да қажет.

Тірек сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, депортация, поляктар, қазақтар, Түркістан, айтылған тарих.

¹Myrzatayeva Z.B.*, ²Belous S.G.

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law,
Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zabyra73@mail.ru

²Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law,
Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: Sbelous978@gmail.com

SOVIET KAZAKHSTAN IN THE MEMORY OF POLISH AND KAZAKH CHILDREN DURING THE SECOND WORLD WAR

(ON THE MATERIALS OF TURKESTAN REGION)

Abstract

The article presents the memoirs of the Poles deported to the Turkestan region during the war, the materials of the interviews with the Turkestan inhabitants and the fragments of some archival documents. They reflect the peculiarities of everyday life and the practice of adaptation to the extremely severe wartime conditions. The phenomenon of Soviet labor in the memory of the children of war was examined. The article makes an attempt to determine the significance of individual oral testimonies and egodocuments in the study of resistance to Soviet passportization, афшыту and the brutal treatment of the NKVD employees in the rear. The memoirs reveal the rear everyday life of a man who opposed the soviet. The unsightly aspects of life, which it was not customary to talk about, come to the fore. One of the main objects of the negative perception is the Soviet system itself.

For domestic research practice is relevant to the study of identity manifestation in extreme conditions, the experience of overcoming trauma. The authors attempted to study the average wartime person and show the emotional state of the home front workers. Historical interviews of Poles and Kazakhs about life on the home front during World War II in Turkestan help to reconstruct the history of the region in a new way. Such research is necessary not only from the point of view of studying white spots, but also to preserve the collective historical memory of the people.

Keywords: World War II, deportation, Poles, Kazakhs, Turkestan, oral memoirs.

Введение. Вторая мировая война стала самой суровой войной в истории человечества. Многочисленные испытания она принесла польским гражданам, подвергшимся депортации. В статье впервые анализируются воспоминания поляков, депортированных в Туркестанский регион в годы войны, материалы интервью с жителями Туркестана и многочисленные архивные документы. В рамках исследования проведен анализ взглядов поляков и казахов на советскую систему в условиях военного времени.

Материалы и методы. Одним из современных методологических достижений исторической науки является применение инструментария устной истории. Он позволяет выявлять факты, ранее не вошедшие в научный оборот, разностронне дополняющие картину прошлого. Метод устной истории нашел отражение в публикациях М.К. Койгелдиева, З.Б. Мырзатаевой, Т.Іsański, Т.Т. Далаева, С.Г. Белоус [1] и др. В опубликованных работах впервые были представлены интервью жителей Кентау-Ащысай и воспоминания поляков, размещенных в Туркестанском регионе в годы Второй мировой войны, позже вернувшихся на свою родину. Изучены проявления социокультурной идентичности работников старшего поколения Ачисайского полиметаллического комбината и жителей Кентау. Сотрудники научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» с 2015 года проводят работу по сбору исторических интервью с жителями г. Кентау и окрестных поселков Ащысай, Байылдыр, Бургем, Хантаги. Всего проведено около 50-ти встреч с респондентами трех поколений. Воспоминания польских граждан, депортированных в 1940-1945 гг., повествуют о повседневной жизни местного населения, показывают реалии советской действительности.

История депортации нашла отражение в текстах архивных документов [2]. Материалы из Архива Президента Республики Казахстан содержат сведения о поляках, переселенных в разные уголки Казахстана. Информация о депортации сегодня размещена на международных мемориальных сайтах (в формате визуальных музеев и архивов) [3], где можно обнаружить видео интервью и их электронные текстовые версии устных свидетельств.

Обсуждение. Изучению истории поляков в годы войны в Казахстане посвящены работы Р.М. Жумашева, С.В. Елеухановой, Л.К. Шотбаковой [4]. В представленных работах депортация рассматривается как одна из форм политических репрессий.

В процессе исследования удалось связаться с людьми, высказавшимися о документальном фильме российского и казахстанского кинорежиссера Розы Орынбасаровой – «Ачисай» (1988 г.). Своим мнением о фильме поделились: Tadeusz I. (г. Chelm), Janusz Kobryń (г. Bystrzyca Kłodzka), волонтеры «Bystrzyckie Stowarzyszenie Pamięci», Лев Дмитриев из Москвы и др. Особенно тесное общение сложилось с Tadeusz I. Он с большим энтузиазмом обратился к истории жизни своей матери Wanda (была депортирована в годы Второй мировой войны в Туркестан) и ее семьи в Казахстане. На основе схематической карты, отправленной господином Tadeusz Isański, были определены места захоронения его дедушки Jan и тети Halina. Ответным письмом ему удалось направить фотографии и видеоматериалы, за которые он выразил искреннюю благодарность. Он выяснил, что на месте кладбища в Сибири, где похоронена ее прабабушка, построена дорога. Сегодня не осталось даже следов от него [5, 6]. Эти

кладбища были наглядным доказательством преступлений советской власти, а потому повсеместно уничтожались.

На книгу Wanda Isańska «Мои годы в казахской степи» была опубликована рецензия «Świadectwo zaporomniany chześlańców» в газете «Nowytydzien» 18 сентября 2019 г. (г. Хелм, Люблинское воеводство, Польша) [6]. О необходимости обращения к проблематике заявлялось в периодических изданиях [7].

Результаты. В письме, направленном 21 января 1960 года в Кентауское городское отделение милиции Южно-Казахстанской области, майору милиции Чергейко под грифом «Совершенно секретно» было указано: «В соответствии с приказом МВД КазССР №14, 5-2150 ст. от 16 июля 1950 года снести и сравнять с землей все могильные холмы и все знаки кладбищ военнопленных: 1) одно кладбище, оставшееся из 9-ти кладбищ на руднике Мыргалымсай, 2) одно кладбище, оставшееся из 8-ми кладбищ поселка Хантаги, 3) одно кладбище, оставшееся из 21-го кладбища в поселке Ачисай». Однако казахи сумели сберечь память о переселенцах. Сегодня обнаруживаются сохранившиеся кладбища военнопленных и спецпереселенцев, которые оберегали вопреки официальным приказам властей [5].

В книге Wanda Isańska «Мои годы в казахской степи (воспоминания спецпереселенца)» – опубликованы воспоминания о жизни семьи Глуховских, депортированной в Туркестанский район во время сталинских репрессий. В своих записях Wanda Isańska повествует о жизни ее семьи в казахском ауле. Эти воспоминания – документальные источники, состоящие из свидетельств очевидцев о повседневности тех лет. Она писала: «Пишу, как диктует мне сердце и ум. Как иначе можно писать о крови и слезах? Можно ли мучителя назвать другом? Черное никогда не будет белым. Но в сердце у меня нет ненависти. Не чувствую ненависти к простым советским людям. Зная о том, что они тоже испытали много горя. Их жизнь в этой стране была намного хуже. Нас мучили чужие, их мучили свои».

С началом войны советское правительство обращало внимание населения на агрессивность нацистской Германии. Формируя образ врага, оно пыталось изъять из памяти людей негативные последствия своих деяний: практику проведения коллективизации, конфискацию скота, массовые репрессии. Формирование советской идентичности в 1920-1940-е гг. было направлено на установление контроля над сознанием.

Анализ воспоминаний местных жителей и депортированных польских граждан, которые находились на территории Южного Казахстана во время войны на Ащысайском полиметаллическом комбинате, демонстрирует, что ссылка стала борьбой за выживание, многим принесла смерть, болезни, потерю близких. В 1941 году Лев Дмитриев, эвакуированный в Ащысай, писал: «В дороге запомнилось лазурное Аральское море и где-то под Ташкентом толпа умирающих от голода поляков, эта картина до сих пор в моих глазах ... Мы были доставлены в Ащысай на поезде ... Сейчас мне 83 года, а я помню далекое прошлое ...»¹.

Сегодня страх в сознании населения стал понемногу рассеиваться. Тем не менее представители старшего поколения делятся воспоминаниями с опаской.

Феномен советского труда в памяти детей войны Туркестанского района.

Советская историография, посвященная изучению подвигов тыловиков, строилась на пропаганде оптимизма и энтузиазма, проявившихся в общественном труде. Теневая сторона жизни замалчивалась. Противоречивость жизни советского времени раскрывается сегодня в устных воспоминаниях и архивных документах.

Итак, каким был образ советских людей в глазах польских граждан, прибывших в Казахстан? Встречаем такие описания: «Выбежали босые молодые казашки, одетые в штаны из кретонной ткани и рубашку, у них маленькие глаза и длинные волосы, вплетенные в косу. Мужчины ходили в хлопковых штанах, они были без волос, а борода, как у коз. Наши маленькие дети боялись их и начали плакать». Очевидно, что столкнулись две культуры, представители которых не были готовы к столь разительным отличиям в образе жизни. В Казахстане остро ощущалась нехватка одежды и питания. В воспоминаниях говорится о том, что жители аула проявили сострадание к иностранным гостям и предлагали им свой хлеб. Избы (коржын уй)², построенные из глины, были выданы переселенцам в качестве жилья. Они не скрывают того, что боялись казахов – из-за чего могли не спать всю ночь. Еще большую обеспокоенность вызывали слова главы колхоза: «Спите, казахи вас не съедят».

Советские реформы, проводившиеся в Казахстане в 1928-1937 годах, привели к тяжелым затяжным последствиям. Основной их период пришелся на 1929-1930 гг. – годы сплошной коллективизации.

¹ Письмо респондента, поступило 21 мая 2015 г. – М.З.

² Изба с прихожей, от которой расходятся направо и налево две комнаты.

Реформы вызвали массовое недовольство среди населения и череду восстаний с 1929 по 1932 годы в различных регионах Казахстана. Например, около 400 казахов, восставших в Созаке, подверглись жестоким наказаниям – были расстреляны, повешены, заключены в тюрьмы. В результате советского геноцида в 1931-1933 гг. погибло 48% населения Казахстана. Проводились массовые репрессии против зажиточного населения, ишанов и интеллигенции. Советское государство выступило против своего народа.

Казахские аулы, которые еще не оправились от предыдущих событий, казались страшными для невольно сосланных поляков. Напротив, казахские аксакалы о живших по соседству поляках и евреях отзывались как о людях жизнерадостных. Нургожаев Тажи (1924 г.р.) отмечал их приветливые и яркие лица. Респондент рассказал о том (вернулся с фронта в 1945 г.), что он был особенно впечатлен печальной судьбой этого народа, испытанной советской системой. Он вспоминает: «В 1943 году им (полякам) была прекращена выдача продуктов – начался страшный голод. Погибли сотни спецпереселенцев» [8]. Подобные описания проходят красной нитью через воспоминания людей, воссоздавая целостную картину жизни народов, раздавленных советской властью.

Взгляды на трудовую политику Советского государства.

Тыл в военные годы превратился в арену стахановского труда, который был основан «не на энтузиазме непосредственно, а при помощи энтузиазма». В районных газетах активно шла пропаганда (рекорды в декадах, перевыполнение обязательств, изложение недостатков и достижений, имеющихся в региональных производствах, советизация сознания населения), все находилось под строгим контролем. Газеты служили официальным идеологическим инструментом власти, перед которым не ставилось цели говорить о реалиях жизни. То, что описывалось в газетах, не совпадало с истинной картиной происходящего. Когда люди страдали от болезней, голода и тяжелой работы, в газетах писали о жизни счастливых женщин и детей в советском государстве.

16 августа 1941 года была утверждена директива Совнаркома о полном переходе к производству военной продукции. Женщины-матери, пожилые, несовершеннолетние дети, наряду с выполнением хозяйственных работ, направлялись на тяжелые работы в шахты. Польские дети также были вовлечены в трудовую деятельность. Edmund Frydryk (1929 г.р.), рассказывая о своей трудовой жизни в колхозах Шолаккорган и Карабулак Созакского района Шымкентской области писал, что никогда не забудет слова председателя колхоза: «Дети старше 11-ти лет должны работать». Он вспоминает, что занимался работой, которой никогда раньше не делал: «Утром мы с отцом немного перекусив, уходим в поле» [9]. Подлинность воспоминаний подтверждают архивные документы тех лет. В заявлении начальника совхоза Горняк говорилось: «Из Ачисая мы завтра отправляем 180 человек – школьников старших классов в Хантаги. Кроме того, в Хантагах мобилизованы школьники в количестве 70-ти человек, которые уже работают на полевых работах, правда, школьники младшего возраста, в основном от 12-ти до 14-ти лет» [10]. Эксплуатация детского труда – одно из многочисленных преступлений власти того времени.

Дети войны писали, что очень страдали от тяжелой работы. Г-жа Wanda, вспоминая о тех днях, озвучила слова одного казаха: «Не плачь доченька, если ребенок плачет, Аллах тоже плачет! Устала – отдохни, а я скажу бригадиру, что трактор сломался. Казах приостановил свой трактор и стал следить, а услышав звук копыт лошади бригадира, призвал к работе: «Эй, кызым-ка, бригадир едет». За нарушение трудовой дисциплины в годы войны грозило тюремное заключение [11].

Не было никаких существенных различий в жизни спецпереселенцев и местных жителей. Уазика Арыкбаева [12] рассказала: «Жесткость бригадиров превышала предел, женщин избивали камышом. На работу выходили от нужды, если не выйдешь, то в тот же день останешься без еды (трудодень), помрешь с голода. Антисанитария и вшивость приводили к чесотке. Оооо! Я помню, как однажды утром, когда я проснулась, мои ногти все были в крови...». Трудности сельскохозяйственных работ проявлялись в нехватке воды, очистке посевных бескрайних полей, сборе хлопка на жаре и т.д.

Работа в шахте у подножия Каратау была еще более изнуряющей (обвал, угарный газ, ручные работы и др.). Тяжелый труд ложился на плечи женщин и детей. По данным 1942 г. – 528 рабочих находилось на Ащысайском руднике, из них 428 – женщины. В шахтах работали 13-летний Witold Stepień (1928 г.р.), Станислав Галка (1928 г. р.) и другие дети, не достигшие 16-летнего возраста, сбежавшие из детского дома. Шли они на этот шаг, дабы спастись от «приюта – дома смерти». Дети были вынуждены спускаться в опасные шахты, чтобы не умереть от голода.

Ащысайский рудник обеспечивал фронт боеприпасами, потому работники шахты находились под «московской опекой». «Забота» ограничивалась обеспечением рабочих пищей, едва поддерживавшей существование. Witold Stepień писал: «Мастер объявил экскурсию по шахте. Мы пошли группой. У входа в шахту часовой проверил коллективный пропуск у мастера. Шли мы за ним по крутым коридорам, как

гуси – один за другим. Тут мы встретили старших горняков, которые грузили руду на вагонетки. Электрического света не было. Этим же коридором ходил я потом уже как рабочий. 30 месяцев. Фонари были только у мастера и инструктора. Я боялся, что ударюсь головой о скалу. Пришли мы к рабочей бригаде. Рабочие грузили в вагонетки желтую руду. Мастер сказал нам: «Тут будете работать, привозить дрова, строить рамы, сыпать лопатами руду на вагонетки, а в свободное время чистить вагонетки». Он признавался, что молодые люди, работавшие в шахте, молились при спуске в нее. Люди погибали каждый день, работая в тяжелых условиях [13]. Сверлить камни с помощью перфоратора и грузить их в вагоны было сложной задачей. Потому неудивительно, что о регионе говорили: «Если ад находится под землей, то он находится под Туркестаном, если ад над землей, то он над Туркестаном».

В документах с секретным грифом находим доказательства того, что дети нередко погибали от солнечного удара. 9 августа 1945 года шестеро детей в возрасте от 6 до 12 лет посадили в сломанную телегу после работы в подходе, находившегося в 40 км от приюта № 8 Арыского района. Стояла жаркая погода и по пути не было воды. Телега была непригодна для перевозки и дети остались на дороге. Они не знали что делать и пошли в разные стороны. Одна из девушек по имени Зоя Храмцова умерла от сильного солнечного удара. Бухгалтер подхоза, который был с детьми, оставил ее тело на том же месте и сообщил об этом только на второй день. В результате поисков выяснилось, что животные истерзали тело девушки. Раймулдин, директор детского дома, знал, что дети отправились на сломанной телеге, но никто не проконтролировал их передвижение [14]. Никому не пришло в голову позаботиться об их безопасности.

Во время интервью ветераны-шахтеры села Ащысай с большим волнением рассказывали о своей трудной жизни и детстве. До сих пор они не могут свободно говорить, осуждать, критиковать, публично выражать свое мнение о советской системе.

Белорусская писательница Светлана Алексиевич отмечает: «Советский человек – это человек, полностью подчиненный идее. Его жизнь не имеет ценности, представления о жизни ничтожны, идея выше. Свобода личная, любая иная не обсуждается. Ее нет. Есть государство, а человека нет. И вот это такой деформированный человек...» [15]. Действительно, Дилдаш и Сулушаш Мырзатайқызы (жители села Байылдыр Ащысайского района, бабушки автора) всю жизнь мечтали получить образование, однако не склонны в чем-либо винить советскую власть, объясняя все страдания только нападением нацистов. Незначительно число тех, кто критикует советскую систему. Восприятие людей, находившихся под перманентной угрозой репрессий, трансформировалось. Люди воспитывались в духе безаговорочного патриотизма. Очевидно, что процесс советизации не был реализован полностью. Несмотря на отравление сознания, дух нации сохранился, об этом свидетельствует восстание казахской молодежи 16–18 декабря 1986 года против советской власти.

Польские граждане, вышедшие из состава советского государства, открыто осуждали действия правительства и высказывали свое мнение. Y. Dzyga пишет: «Мне кажется, что нас мучила не нацистская Германия, а что-то другое» [16]. С ней солидарна г-жа Wanda I.: «Мучителями называли только германцев, а Советский Союз представлялся будто-бы нашим испытанным, надежным другом и союзником. Именно эти испытанные, надежные союзники и друзья довели до смерти моего отца Jan, маму Rozalia, бабушку Franciszka, сестру Halina, которая родилась в Советской стране» [20, 9]. Г-н Witold Stępień в своих воспоминаниях пишет: «Когда я собирался в Польшу, ко мне пришел парень-немец. Он сказал: «Когда вы будете в Польше, расскажите, что происходит в этой стране!». Это было похоже на крик заключенного, попавшего в плен советского общества. Witold на обратном пути в Польшу запечатлел образы четверых казахов в возрасте от 8-ми до 15-ти лет, тайно идущих к железной дороге утром, ведущей в Ташкент. Сироты бежали из детского дома. У них не было нормальной одежды – все оборванное. «Дети были очень счастливы, когда мы им дали маленький кусочек заплесневелого черного хлеба». Позже он скажет: «Истощенные дети советского общества! Мы бежим, чтобы найти убежище в нашей собственной стране, а они вынуждены искать убежище за пределами своей страны. Какое грустное зрелище!» [13].

Мемуары и интервью о сопротивлении советской паспортизации, голоде и зверском отношении сотрудников НКВД в тылу.

«... После амнистии польских граждан по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 12 августа 1941 г. последовали новые аресты, в частности, сотрудников территориальных представительств («делегатур») польского посольства в СССР и тех, кто отказывался принять советское гражданство, в ходе проводившейся в 1943 г. паспортизации «бывших польских граждан». Всего после амнистии 1941 по 1944 гг. были арестованы и осуждены около 3-х тысяч поляков, из них 1583 – за отказ от советских

паспортов. Польские граждане оказали сильное сопротивление принятию советского гражданства, совершив настоящий подвиг.

17-летняя Wanda детально рассказывала о своей матери Rozalia Głuchowska, которая за отказ от советского паспорта сидела в тюрьме в рабочем поселке Хантагы, где и погибла в начале февраля 1944 года. Также Władysława Kowalik (z domu Wiernicka), проживавшая в поселке Балдысу, отказалась получить советский паспорт и была заключена в тюрьму с 15 апреля 1943 года по 15 апреля 1945 года. Госпожа Сливинская одна из первых, кто решительно отказался принимать советское гражданство. Сначала она была заключена в тюрьму в Чулаккургане, а потом отправлена в тюрьму в Туркестан, где вскоре умерла. В тюрьме ее часто избивали. Тюрьмы Чулаккургана и Туркестана были переполнены поляками.

Wanda в 1943-1946 гг. работала на Ащысайском полиметаллическом комбинате. Ее стремились завербовать в качестве «доносчика» сотрудники НКВД.

Архивные документы содержат сведения, которые раскрывают реалии «счастливой советской страны». Многочисленные незаконные действия были совершены сотрудниками НКВД. В одном из документов 1943 года описывается следующее положение заключенных: «Работники местной тюрьмы вместо создания минимальных условий заключенным в вопросах питания, медпомощи и санитарии, доводят заключенных до полного истощения, а затем буквально выбрасывают их за ворота тюрьмы». 4 февраля 1943 года 22 человека, истощенные, заболевшие от голода, были отправлены из тюрьмы №23 на грузовиках в здание эвакуационного пункта. В больнице не было свободных мест и им было отказано в госпитализации, тогда сотрудники тюрьмы бросили больных перед больницей и уехали [17].

Устные свидетельства детей войны о голоде при советском режиме.

Проблема голода в тылу в Казахстане еще не полностью изучена. Современницы событий – Марзия Ибрагимова (1918 г.р.) и Садиева Мушарапхан Саиткаримовна (1930 г.р.) вспоминали о том, как в годы войны видели множество людей, страдающих от кахектических отеков. Архивные документы свидетельствуют о фактах каннибализма: «Непосредственной причиной голода стали жестокость местных советских властей и нехватка продовольствия», – Нарком внутренних дел КазССР Н.К. Богданов неоднократно писал и докладывал в Москву о тяжелом положении людей. В 1944 году в городах Караганда и Акмола от голода погибли 340 человек. На фоне голодания у людей проявлялись психические отклонения, что выливалось в каннибализм [18]. В ходе проверки были выявлены сведения о четырех тысячах семей колхозников, которые погибли от голода. Цифры по регионам следующие: Алматинская область (погибло 40 человек), Семипалатинская область (погибло 47 человек), Акмолинская область (погиб 21 человек), Северо-Казахстанская область (погибло 10 человек). В числе жертв были и местные жители, и депортированные.

Н.К. Богданов, обращаясь к Л. Берии, описывал сложную ситуацию: «Число людей, страдающих от голода, составило 40 человек в Абайском районе в городе Семей, 60 человек в Андреевском районе Алматинской области. Сообщается, что в колхозе им. Кирова Дзержинского района семьи 22-х колхозников не получали деньги за свой труд и все попали в больницу в результате голодания. 44 ученика страдают от голода в селе Капал. 110 семей фронтовиков находилось при смерти в больнице Зыряновского района Восточно-Казахстанской области, 69 человек были госпитализированы в амбулаторию Куйбышевского района Павлодарской области и др.». В письме секретаря Южно-Казахстанского областного комитета Пазикова секретарю КПСС Туркестанских большевиков Розыкулову сообщалось, что с 13 мая 1944 года по 1 июня 1945 года – 230 человек погибли от голода. Большинство погибших были специальными ссыльными. Люди искали пути выхода из такого положения, использовали в пищу мясо кошек, собак и даже погибших животных.

В докладе Ж.Ш. Шаяхметова о работе ЦК Компартии Казахстана на IV съезде большевиков в 1949 году говорилось: «...Нужно отметить, что в годы войны совхозами и колхозами республики было отправлено гораздо больше зерна, чем за пять лет до войны: хлеба – 30,8 пудов, картофеля – 14,4 пудов, от сектора колхозного крестьянства – 15,8 млн. пудов, молока – 3 млн. 194 тыс. литров, сукна – 176 тыс. центнеров». Историк В.Ф. Зима в своем труде писал: «Собранные в тылу запасы не оправдали такой необходимости, так как Анастас Микоян, председатель комитета продовольственно-вещевого снабжения Красной Армии, сообщал заместителю СНК СССР, что до 1 января 1944 года на заготовке Наркомата имелось 4 миллиона государственных запасов. До конца войны они были нетронуты» [19].

Голод польских детей затрагивается во всех воспоминаниях, с которыми мы смогли ознакомиться. Устные свидетельства Ванды Исанской описывают то, как дети отбирали кость у большой собаки:

«Собака в этом поединке проиграла. Дети разожгли костер, кость опалили до бронзового цвета. Затем они обгрызали кость добела и снова пекли. И так до того, пока не съели полностью» [5]. Были случаи, когда люди ели ежей и лягушек. Голод был причиной всех несчастий этих детей.

В отчете (1944 г.) по Южному Казахстану приводились данные об умерших от тифа: «Люди жили в условиях антисанитарии, питание организовано не было. В результате, при вспышке тифа, из 200 заболевших спецпереселенцев умер 101 человек» [5]. Приведенные примеры демонстрируют жестокость власти и пренебрежение к человеческой жизни независимо от национальности.

Заключение. Авторы попытались посредством воспоминаний и архивных документов изучить рядового человека военных лет, чтобы показать через призму повседневной жизни эмоциональное состояние работников тыла во время войны. Исторические интервью поляков и казахов о жизни в тылу во время Второй мировой войны в Туркестане помогают по-новому реконструировать историю региона. На протяжении многих лет официальная политическая и социальная стороны жизни советского времени имели положительный окрас, вне внимания исследователей оставалась реальная сторона жизни простых людей. Подобные исследования необходимы не только для восстановления истины, но и сохранения коллективной исторической памяти народа.

Список использованной литературы:

1. *Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – XXI ғ.б.). Естеліктермен тарихи сұхбаттар жинағы. / Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев, Т.Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева. / М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: «Асаба» баспасы, 2019. – 392 б.; Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – XXI ғ.б.). Ұжымдық монография /Авторлары: М.Қ. Қойгелдиев, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева, Е.Д. Пазылов / М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: «Балауса» баспасы, 2020. – 464 б.; Исанская В. Мои годы в казахской степи (воспоминания спецпереселенца) / Под редакцией НАН РК М.Койгелдиева. – Алматы: Изд-во «Асаба», 2019. – 176 с. (Алғысөз: Мырзатаева З.); Белоус С.Г. Инструментарий устной истории в лаборатории историка //Парадигма современной науки глазами молодых: сборник материалов XV международной науч.-практ. конференции, посвящ. памяти основателей Костанайского филиала «ЧелГУ» Т.Ж. Атжанова и А.М. Роднова, 12 апреля 2021 г. – С. 634–636.; Белоус С.Г. Человек на войне: устные свидетельства казахстанцев // История России с древнейших времен до XXI века: проблемы, дискуссии, новые взгляды: сборник статей Международной научно-практической школы-конференции молодых ученых (11–14 октября 2021 г.) / Отв. ред.: Ю.А. Петров, О.А. Плех; Министерство науки и высшего образования РФ; Институт российской истории РАН; Совет молодых ученых ИРИ РАН. – М.: Институт российской истории РАН. 2021 г. – С. 362–370.*
2. *Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг) Сборник документов: из истории депортаций. Архив Президента Республики Казахстан / редактор Л.Д. Дегитаева. – Алматы: ТОО «Издательский «Казахстан», 2000. – 344 с.; Казахстан 1930–1935 гг.: сборник документов / Ассамблея народа Казахстана. Архив Президента Республики Казахстан; Центральный государственный архив Комитета информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан – Алматы: ЛЕМ, 2012. – 769 с.*
3. *Центр исследования тоталитаризмов. [https://www.memo.ru/ru-ru/]; [http://archiwum.radiopolsha.pl/6/42/Tematy/140802] (қаралған күні 13.04.2022)*
4. *Жумашев Р. М., Елеуханова С. В. Депортация поляков в Казахстан в 30-40-е годы XX в.: анализ исторических источников [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <https://articlekz.com/article/8893> (дата обращения: 10.11.2021); Шотбакова Л.К. Из истории депортации поляков в Казахстан (первая пол. XX в.) [Электронный ресурс]. – URL: <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/06/19/75ef99df96bf7ff18b433fa90103fd87.pdf> (дата обращения: 10.11.2021).*
5. *Исанская В. Мои годы в казахской степи (воспоминания спецпереселенца) / Под редакцией НАН РК М.Койгелдиева. – Алматы: Изд-во «Асаба», 2019. – 176 с. (Алғысөз: Мырзатаева З.)*
6. *Тадеуш Исанский Świadectwo zaporotniany chzesłańców – Свидетельство о забытых ссыльных // газета «Новая неделя» (Польша, г.Хелм – г.Люблин), 2019, 18 сентября. // Отзыв на книгу «Wanda Isanska. Мои годы в казахской степи. (Воспоминания спецпереселенца) / Под редакцией академика НАН РК М. Койгелдиева [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.nowytydzien.pl/swiadectwo-zaporotnianych-zeslancow/> (дата обращения: 25.01.2022).*

7. Сейдоллаулы У. Уроки истории нужны молодому поколению. // Кентау, 15 февраля 2020 г. – С. 4.
8. Тәжібаев. Саудагерге сот. // Кировишы, 1942 ж., 8 апрель №29 (622). Егіс жұмысына кедергі келтіргендер жауапқа тартылды // Кировишы 1942 ж., 8 апрель № 29 (622); Жұмыс көлігін сақтау және оны көктемгі егіс жұмыстарына әзірлеу шаралары туралы. // Социалистік шаруа, 1945 ж., 23 февраль; Егіс жұмысына кедергі келтіргендер жауапқа тартылды // Кировишы, 1942ж., 11 апрель, №30 (623).
9. Мырзатаева З.Б. Айтылған тарих дерекқорын құру және оны құжаттау: оқу-әдістемелік құрал. / Мырзатаева З.Б., – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2017 – 112. (97 б.)
10. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 725. Оп. 4. Д. 320. Л. 4–5.
11. Ольчик Ванда (1927 – 2002 жж). Мензылес деревнясының тұрғыны (1939 - Белорусская ССР) 1940 жылы Қазақстанға Ақтөбеге жер аударылған. (аударма авт: Еж Кобрынь)
12. Interview with Uazika Nysanbaykuzy (1912), was born in South Kazakhstan, recorded by Z. Myrzatayeva, December 16, 2014.
13. Memories Witold Stepień was born in Poland. Deported in 1940 to South Kazakhstan, (translated into Russian by E. Kobryń, provided by Janusz Kobryń, volunteer from the “Union of Siberians” organization).
14. АП РК Ф. 725. Оп. 4. Д.890. Л.5.
15. На улице – бюст Сталина, в моей голове – каша. Писательница Светлана Алексиевич о советских людях XXI века [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <https://nv.ua/world/countries/svetlana-aleksievich-o-staline-i-nasledii-sssr-novosti-ukrainy-50057586.html> (дата обращения: 13.04.2022).
16. Memories Y. Dzyra (1929) was born in Poland, deported in 1940 in the village of Suzak, South Kazakhstan region. (translated into Russian: E. Kobryń, by JanuszKobryń).
17. АП РК. Ф. 725. Оп. 4. Д. 507. Л. 2.
18. Канафина Ж. Неизвестный голод 1943 года [Электронный ресурс]. – 2005. – URL: <https://www.caravan.kz/articles/neizvestnyj-golod-1943-goda-376123/> (дата обращения: 13.04.2022).
19. Zima V.F. O smertnosti sel'skogo naseleniya v tylu (po arkhivnym svodkam 1941–1945 gg.) (On mortality of the rural population in the rear (according to archival reports of 1941–1945) // Lyudskiyepoteri SSSR v period Vtoroy mirovoy voyny (USSR human losses during the Second World War): Sat. scientific articles: materials conf. March 14–15, 1995. – St. Petersburg: Blitz, 1995. – P. 160–165. [in Russian].

References:

1. Aşçısay-Kentaw turğındarınıñ ömirindegi älewmettik-mädeni biregeylik (1927 j. – XXI ğ.b.). Esteliktermen tarixi suxbattar jınaǵı. / Qurastırwşılar: M.Q. Qoygeldiev, T. İsanskiy, Z.B. Mirzataeva, T.T. Dalaeva. / M.Q. Qoygeldiev redaktorlıǵımen. –Almatı: «Asaba» baspası, 2019. - 392 b.; Aşçısay–Kentaw turğındarınıñ ömirindegi älewmettik-mädeni biregeylik (1927 j. – XXI ğ.b.). Ujımdıq monografiya /Avtorları: M.Q. Qoygeldiev, Z.B. Mirzataeva, T.T. Dalaeva, E.D. Pazilov / M.Q. Qoygeldiev redaktorlıǵımen. – Almatı: «Balawsa» baspası, 2020. – 464 b.; İsanskaya V. Moı godı v kazaxskoy stepi (vospominaniya specpereselenca) / Pod redakciyey NAN RK M.Koygeldieva. – Almatı: İzd-vo «Asaba», 2019. – 176 s. (Alǵısöz: Mirzataeva Z.); Belous S.G. Instrumenty ustnoy istorii v laboratorii istorii // Paradigma sovremennoy nauki glazami molodezhi: sbornik materialov XV Mezhdunarodnoy nauchnoy praktiki. konferentsii, posvyashcheniye. v pamyat' osnovateley Kostanayskogo filiala «ChelGU» T.ZH. Atzhanova i A.M. Rodnova, 12 aprelya 2021 g. - S. 634–636.; Belous S.G. Chelovek voyny: rodnyye svidetel'stva kazakhov // Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do XXI veka: problemy, diskussii, novyye vzglyady: sb. statey Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy shkoly-konferentsii 21 oktyabrya (molodezh'). izd.: YU.A. Petrov, O.A. Plech; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossiyskoy Federatsii; Institut rossiyskoy istorii RAN; Sovet molodykh uchenykh IRI RAN. – M.: Institut rossiyskoy istorii RAN. 2021 - S. 362–370.
2. Iz i storii polyakov v Kazakhstane (1936-1956 gg) Sbornik dokumentov: iz istorii deportatsiy. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan / redaktor L.D. Degitayeva. – Almaty: TOO «Izdatel'skiy «Kazakhstan», 2000. – 344 s.; Kazakhstan 1930–1935 gg.: sbornik dokumentov / Assambleya naroda Kazakhstana. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan; Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Komiteta informatsii i arkhivov Ministerstva kul'tury i informatsii Respubliki Kazakhstan – Almaty: LEM, 2012. – 769 s.
3. Tsentr issledovaniya totalitarizmov. [https://www.memo.ru/ru-ru/]; [http://archiwum.radiopolsha.pl/6/42/Tematy/140802] (qaralǵan küni: 13.04.2022).
4. Zhumashev R. M., Yeleukhanova S. V. Deportatsiya polyakov v Kazakhstan v 30-40-ye gody KHKH v.: analiz istoricheskikh istochnikov [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <https://articlekz.com/article/8893> (data obrashcheniya: 13.04.2022); Shotbakova L.K. Iz istorii deportatsii polyakov v Kazakhstan (pervaya pol. XX v.)

[Elektronnyy resurs]. – URL: <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/06/19/75ef99df96bf7ff18b433fa90103fd87.pdf> (data obrashcheniya: 13.04.2022).

5. Isanskaya V. *Moi gody v kazakhskoy stepi (vospominaniya spetspereselentsev) / Pod redaktsiyey NAN RK M. Koygel'diyevoy.* – Almaty: Izdatel'stvo Asaba, 2019. – 176 s. (Predisloviye: Myrzatayeva Z.)

6. Tadeush Isanskiy Świadectwo zozapomniany chzeslańców – Svidetel'stvo o zabytykh ssylkakh // Gazeta «Novaya nedelya» (Pol'sha, Khel'm-Lyublin), 18 sentyabrya 2019 g. // Retsenziya na knigu «Vanda Isanska. Moi gody v kazakhskoy stepi. (Vospominaniya spetspereselentsa) / Pod redaktsiyey akademika NAN RK M.Koygel'diyeva [Elektronnyy resurs]. – URL: <https://www.nowydzien.pl/swiadectwo-zapomnianych-zeslancow/> (data obrashcheniya: 25.01.2022).

7. Seydollauly U. Uroki istorii nuzhny molodomu pokoleniyu. // Kentau, 15 fevralya 2020 g. – S. 4.

8. Tājibaev. Sawdagerge sot. // Kirovşı, 1942 j., 8 aprel №29 (622). Egis jumısına kedergi keltirgender jawapqa tartıldı // Kirovşı 1942 j., 8 aprel № 29 (622); Jumis köligin saqtaw jāne onı köktemgi egis jumıstarına āzirlew şaraları twralı. // Socialistik şarwa, 1945 j., 23 fevral; Egis jumısına kedergi keltirgender jawapqa tartıldı // Kirovşı, 1942j., 11 aprel, №30 (623).

9. Mirzataeva Z.B. Aytılğan tarix derekqorın qurw jāne onı qujattaw: oqw-ādistemelik qural. / Mirzataeva Z.B., – Almatı: «Qarataw KB» JŞS, «Dästür» baspası, 2017 – 112. (97 b.)

10. Arxiv Prezidenta Respubliki Kazaxstan (AP RK). F. 725. Op. 4. D. 320. L. 4–5.

11. Olçik Vanda (1927 – 2002 jj). Menziles derevnyasınıñ turğını (1939 - Belorwsskaya SSR) 1940 jılı Qazaqstanğa Aqtöbege jer awdarılğan. (awdarma avt: Ej Kobryn)

12. Interview with Uazika Nysanbaykyzy (1912), was born in South Kazakhstan, recorded by Z. Myrzatayeva, December 16, 2014.

13. Memories Witold Stepień was born in Poland. Deported in 1940 to South Kazakhstan, (translated into Russian by E. Kobryń, provided by Janusz Kobryń, volunteer from the “Union of Siberians” organization).

14. AP RK F. 725. Op. 4. D.890. L.5.

15. Na ulitse – byust Stalina, v moyey golove – kasha. Pisatel'nitsa Svetlana Aleksiyevich o sovetskikh lyudyakh XXI veka [Elektronnyy resurs]. – 2019. – URL: <https://nv.ua/world/countries/svetlana-aleksievich-o-staline-i-nasledii-sssr-novosti-ukrainy-50057586.html> (data obrashcheniya: 13.04.2022).

16. Memories Y. Dzyra (1929) was born in Poland, deported in 1940 in the village of Suzak, South Kazakhstan region. (translated into Russian: E. Kobryń, by JanuszKobryń).

17. AP RK. F. 725. Op. 4. D. 507. L. 2.

18. Kanafina ZH. Neizvestnyy golod 1943 goda. [Elektronnyy resurs]. – 2005. – URL: <https://www.caravan.kz/articles/neizvestnyj-golod-1943-goda-376123/> (data obrashcheniya: 13.04.2022).

19. Zima V.F. O smertnosti sel'skogo naseleniya v tylu (po arkhivnym svodkam 1941–1945 gg.) (On mortality of the rural population in the rear (according to archival reports of 1941–1945) // Lyudskiyepoteri SSSR v period Vtoroy mirovoy voyny (USSR human losses during the Second World War): Sat. scientific articles: materials conf. March 14–15, 1995. – St. Petersburg: Blitz, 1995. – P. 160–165. [in Russian].

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 9.94 (41/99)
МРНТИ 03.09.55

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.07>

¹Кокебаева Г.К.*

¹доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>
E-mail: kokebayeva@gmail.com

УЧАСТИЕ СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В «ОПЕРАЦИИ ЦЕППЕЛИН»

Аннотация

Военная разведка имела колоссальное значение в период второй мировой войны. При каждом крупном сражении – Московской, Сталинградской, Курской и других битвах немцы недооценивали резервы и восстановительные способности Красной Армии, что имело для Вермахта ужасные последствия. Советская служба государственной безопасности умело пресекала операции немецких агентов в СССР, не позволяла им заполучить достоверные сведения, также и вводила в заблуждение немецкую разведку. Надеясь на эффективность участия советских людей в разведывательной работе, немцы привлекали к этой работе военнопленных. Этот аспект истории второй мировой войны является малоизученной проблемой в исторической науке. В данной статье исследуется участие советских военнопленных в осуществлении «Операции Цепелин», разработанной службами безопасности Третьего Рейха. Результаты исследования получены на основе анализа документального материала из фондов архивов Германии и России, использованы также и опубликованные источники. На основе анализа источников можно констатировать, что «Операция Цепелин», разработанная как амбициозный план работы по глубокому политическому разложению тыловых районов Советского Союза, потерпела крах.

Ключевые слова: Операция Цепелин, военнопленные, Абвер, служба безопасности, агенты, диверсанты, подрывная работа, разведка, контрразведка.

¹Г.К. Кокебаева*

¹тарих ғалымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>
E-mail: kokebayeva@gmail.com

КЕҢЕС СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ «ЦЕППЕЛИН ОПЕРАЦИЯСЫНА» ҚАТЫСУЫ

Аңдатпа

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде әскери барлау орасан зор маңызға ие болды. Мәскеу, Сталинград, Курск және басқа ірі шайқастарда немістер Қызыл Әскердің резерв қорлары мен қалпына жылдам келу мүмкіндіктерін дұрыс бағалай алмады, мұның өзі Вермахт үшін аса жаман зардаптарға әкелді. Кеңестік мемлекеттік қауіпсіздік қызметі неміс барлауының Кеңес Одағындағы барлық әрекетін әшкерелеп отырды, сондай-ақ неміс барлауын шатастырып жіберді. Кеңес азаматтарының барлау жұмысына қатысуынан үміттеніп, немістер бұл әрекетке соғыс тұтқындарын тартты. Екінші дүниежүзілік соғыс тарихының бұл аспектісі – тарих ғылымындағы ең аз зерттелген мәселе. Ұсынылып отырған мақалада соғыс тұтқындарының Үшінші Рейх қауіпсіздік қызметі жоспарлаған «Цепелин операциясына» қатысу мәселесі зерттелген. Зерттеу нәтижелері Германия мен Ресейдің архивтерінен алынған құжаттық материалдарға негізделген, сондай-ақ жарияланған деректер де пайдаланылды. Деректерге талдау жасау

нәтижесінде Кеңес Одағының тылында саяси толқулар туғызуға бағытталған амбициялық сипаттағы «Цепелин операциясы» сәтсіз аяқталды деген қорытынды жасауға болоады. соғыс тұтқындары,

Тірек сөздер: Цепелин операциясы, соғыс тұтқындары, Абвер, қауіпсіздік қызметі, агенттер, бүлдіргіштік әрекет, барлау, қарсы барлау.

¹Kokebayeva G.K.*

¹dr. Phd, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6638-4663>

E-mail: kokebayeva@gmail.com

PARTICIPATION OF SOVIET PRISONERS OF WAR IN “OPERATION ZEPPELIN”

Abstract

Military intelligence was of enormous importance during World War II. In every major battle - Moscow, Stalingrad, Kursk and other battles - the Germans underestimated the reserves and recovery capabilities of the Red Army, which had terrible consequences for the Wehrmacht. The Soviet State Security Service skillfully suppressed operations of German agents in the USSR, did not allow them to get reliable information, and also misled the German intelligence. Hoping for the effectiveness of the Soviet people in the intelligence work, the Germans involved prisoners of war in it. This aspect of the history of World War II is an understudied problem in historical science. This article examines the participation of Soviet POWs in "Operation Zeppelin" developed by the security services of the Third Reich. The results of the study are based on the analysis of documentary material from the archives of Germany and Russia, as well as published sources. Based on the analysis of the sources, we can state that "Operation Zeppelin", developed as an ambitious work plan for the deep political degradation of the Soviet Union's rear areas, has failed.

Keywords: Operation Zeppelin, prisoners of war, Abwehr, security service, agents, saboteurs, subversion, intelligence, counterintelligence.

Введение. В условиях роста напряженности в международной арене мир становится нестабильным, в международных отношениях господствует враждебная логика, а война является возможным результатом соперничества и разногласий. И быть готовым к войне означает не только бесконечное накопление человеческих и материальных средств защиты, необходимо также уметь выявлять возможных противников, оценивать их силы, определять их стратегию и предсказывать их действия. Поэтому армия должна иметь свою разведывательную службу, занимающуюся сбором информации. В начале XX в. европейским правительствам требовалось все больше стратегической разведки, чтобы конкурировать в силовой политике и идти в ногу с достижениями в области военных и коммуникационных технологий. Соответственно, разведывательные бюро распространились по всему европейскому континенту, что привело к соответствующему росту контрразведки.

Военная разведка имела колоссальное значение в период второй мировой войны. При каждом крупном сражении – Московской, Сталинградской, Курской и других битвах немцы недооценивали резервы и восстановительные способности Красной Армии, что имело для Вермахта ужасные последствия. Советская служба государственной безопасности умело пресекала операции немецких агентов в СССР, не позволяла им заполучить достоверные сведения, также и вводила в заблуждение немецкую разведку. Надеясь на эффективность участия советских людей в разведывательной работе, немцы привлекали к этой работе военнопленных. Этот аспект истории второй мировой войны является малоизученной проблемой в исторической науке.

Материалы и методы. Результаты исследования получены на основе анализа документального материала из фондов архивов Германии и России, использованы также и опубликованные источники.

Основу методологии исследования составляет причинно-следственный подход. Политические и социальные события содержат сложные причинно-следственные связи, одно событие может быть как причиной, так и следствием другого события. В изучении проблемы участия советских военнопленных в германской разведывательной работе этот методологический подход позволяет исследователю гибко думать о природе сложных отношений и избежать односторонней, конъюнктурной оценки коллаборационизма военнопленных.

Как инструмент качественного исследования используется нарративный анализ, с помощью которого исследователь сосредотачивается на теме и анализирует данные, собранные из источников и

тематических исследований. Для проведения нарративного анализа необходимо понимать предысторию, обстановку, социальный и культурный контекст предмета исследования. Это особенно верно в таких контекстно-обогащенных исследованиях, как проблема военнопленных второй мировой войны, где есть много скрытых смысловых слоев, которые могут быть обнаружены только путем глубокого понимания источников, исторического времени и пространства.

Обсуждение. В связи с закрытостью архивов государственных органов безопасности тема разведки и контрразведки в годы второй мировой войны относится к числу неизученных проблем мировой истории. Особое место среди исследований занимает монография Р.У. Стефана, написанная на основе рассекреченных документов американских архивов, материалов разведки, трофейных немецких документов и опубликованных советских источников [1]. В книге проанализированы все аспекты деятельности советской контрразведки, в том числе основные советские радиоигры, которые использовались, чтобы ввести немцев в заблуждение и привели к провалу германской «Операции Цеппелин». Исследование К.Пэлер посвящено истории деятельности службы политической внешней разведки Третьего Рейха, в частности, VI управления РСХА (Reichssicherheitshauptamt – Главное управление имперской безопасности) и его руководителя Вальтера Шелленберга. В пятом разделе книги освещены разработка и реализация «Операции Цеппелин» [2]. В работе рассматривается также роль нацистской идеологии в концептуализации немецкой разведки в период второй мировой войны. Книга основана на рассекреченных документах из архивов США, Германии и России. История создания, структура и деятельность разведывательного органа Третьего Рейха (Абвера) представлена также и в книге С.Г. Чуева [3,4]. В этой работе детально рассматривается ход организации «Операции Цеппелин» на территории России, Украины и Кавказа. Однако, детально излагая ход этой операции, автор не указывает использованные источники. Отдельные аспекты реализации операции «Цеппелин» нашли отражения в статьях П. Биддискомба, К.-М. Мальманна, Ф.Деккера, А.Ангрика, Б.М.Фелдера, К.Н. Максимова и Ф.С. Ерёмичева [5,6,7,8,9,10,11].

Результаты исследования. К весне 1942 года советская сторона оправилась после первоначальных бедствий 1941 года и Красная армия заняла эффективную позицию, чтобы остановить любое наступление немецких войск. В эти успехи внесли значительную роль и хорошо организованная советская разведка и контрразведка, в результате работы которых немецкие разведывательные службы были выведены из равновесия, и многочисленные действия немецких агентов стали неэффективными. И тогда немцы осознали необходимость более качественной разведки в восточном направлении. Несмотря на успех немецких армий на фронте, глава СС Генрих Гиммлер и начальник РСХА Рейнхард Гейдрих выражали обеспокоенность по поводу качества и количества информации о планах и действиях руководителей советских войск, а также по поводу возрастающей угрозы со стороны советских партизан. Они оказали давление на начальника шестого управления Вальтера Шелленберга с целью улучшения разведывательных данных по СССР, и высказывали идею о создании разведывательных и партизанских групп, которые будут действовать в тылу Красной Армии. Здесь учитывался также опыт работы сотрудников Абвера (Военная разведка и контрразведка Германии), которые еще раньше проверяли советских военнопленных, содержащихся в немецких лагерях, находили людей с хорошими перспективами и отправляли в тренировочные лагеря в Катовице, Бреслау и Варшава. После этого полностью подготовленные агенты передавались сотрудникам СД – внешней разведки СС (Sicherheitsdienst / Ausland), которые действовали вблизи линии фронта и засылали агентов в тыл советских войск. На этом этапе большинство операций сводилось к сбросу диверсантов с парашютом в неоккупированную территорию Советского Союза. Агентов сбрасывали группами по 5-10 человек, каждая группа была оснащена переносным передатчиком. При посадке обычно устанавливалась статическая радиостанция, с оператором во главе, инструкции и запасные части для радиоприемников сбрасывались через равные промежутки времени. Некоторые группы работали хорошо, передавая обратно важную информацию, другие исчезали после их первоначальной отправки. Агенты использовались также и для проникновения в советские партизанские отряды.

Шестое управление РСХА (служба внешней разведки) в марте 1942 года разработало «Операцию Цеппелин», в ходе которой вербовались добровольцы из советских военнопленных для шпионских операций на территории СССР. Целью этой организации было, как говорил Шелленберг на допросе в период Нюрнбергского процесса, «выбрать несколько умных и подходящих русских заключенных для развертывания на восточном фронте в тылу русских» [12, с.1623]. Руководителя СС Г.Гиммлера и начальника заграничного отдела Службы безопасности В. Шелленберга заинтересовали возможности организации антисоветских партизанских отрядов и агентурной сети в тылу Красной армии.

Первая группа агентов под названием «Спецкоманда Z» («Z-Sonderkommando») была создана в апреле 1942 года в составе Оперативной группы А (Einsatzgruppe A) службы безопасности СС. Эта группа располагалась на северном участке фронта и занималась расстрелом евреев и советских работников в Прибалтике. Основной целью «Спецкоманды Z» был сбор сведений о политическом и военно-экономическом положении СССР, допрос военнопленных во временных прифронтовых и транзитных лагерях для военнопленных, выявление лиц, подходящих для вербовки в реализации «Операции Цепелин» в качестве агентов. Его деятельность в дальнейшем была расширена с включением в арену его действия территории северных районов Белоруссии и РСФСР, уделяя основное внимание городу Ленинграду [13, с.263]. «Спецкоманда Z» систематически собирало различные документы и информацию, представляющие оперативный интерес для будущих агентов «Цепелина».

В команду включили завербованную из числа местного населения женщину, которая была конспиративно доставлена в лагерь для военнопленных в г. Красногвардейск в качестве медсестры. Она должна была собрать следующую информацию путем бесед с военнопленными: 1) с какими документами можно путешествовать на железнодорожном и автотранспорте в тылу Советской Армии; 2) расположение разведшкол и пунктов, откуда советская агентура перебрасывается в тыл к немцам; 3) содержание новых приказов, связанных с деятельностью Советской Армии, а также содержание новых советских фильмов, пьес, песен и книг. Кроме того, этот агент должен был выкупать у военнопленных в обмен на продукты питания красноармейские билеты и другие документы, советские ордена, медали и знаки различия [13, с. 264].

Были созданы также и маленькие мобильные отряды, состоящие из двух-трех советских добровольцев, хорошо осведомленных о политической и экономической жизни СССР, и немецкого офицера. Большинство из немцев были прибалтийскими немцами, владеющие русским языком. Эти мобильные «ауссенкоммандос» были направлены на передовую, в подразделения вермахта, подразделения полиции безопасности, чаще всего в пункты большого наплыва советских военнопленных, они также несли ответственность за сбор информации и вербовку советских военнопленных для подрывной работы в тылу Советской армии. Некоторые из этих отрядов успели обучать своих новобранцев и перебросить их через линию фронта. Например, отряд «Крым», базировавшийся под Симферополем, участвовал в таких операциях еще в 1942 году. На этом раннем этапе действия внимание агентов было направлено в основном на сбор тактической информации и передача сведений в Восточный департамент внешней разведки СД [5, с. 1116].

Завербованные военнопленные освобождались из плена и получали статус немецких солдат, им разрешалось носить униформу Вермахта. 11 ноября 1942 года глава отдела военнопленных получила от ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ) секретное распоряжение о проведении разъяснительной работы в лагерях военнопленных об условиях их освобождения: «Рейхсфюреру СС поручено в интересах сражающихся частей завербовать небольшое количество политически особо благонадежных советских военнопленных» для службы в интересах Рейха, и «после нескольких недель льготного режима» отобранных представителем рейхсфюрера СС освободить из плена для участия в операции «Цепелин» [14, с.23]. Этим агентам, которых немцы называли «активистами», также должны были давать чистую одежду, чистые помещения и лучшую еду, проводить среди них нацистскую пропаганду и, чтобы усилить их мотивацию, разрешить им совершить поездки по Германии.

Отобранные военнопленные были сосредоточены в Сборном лагере (расположен на территории концлагеря Бухенвальд), где проверяли состояние их здоровья, пригодность к секретной службе и надежность. После проверки так называемые «надежные активисты» переезжали в предварительные лагеря, где происходила дальнейшая проверка надежности и пригодности, политическая подготовка посредством пропаганды, общее образование, базовая подготовка радистов. Отобранные после двух этапов проверки агенты отправлялись в лагеря, которые объединялись в Главный лагерь. Предварительные и главные лагеря «Цепелин» были оснащены необходимым оборудованием, чтобы активисты занимались спортом, были также и «театры», где ставились спектакли, в основном комедии, на русском языке. К 10 августу 1942 года в лагерях «Цепелин» были собраны:

- 1) В Сборном лагере – 985 русских, кавказцев и туркестанцев.
- 2) В предварительных лагерях: в Заксенхаузене – 178 русских, Освитце – 200 русских, Аушвице (Освенциме) – 32 кавказцев, Легионово – 225 туркестанцев.
- 3) В Главном лагере: в Яблоне – 80 русских, Евпатории – 185 кавказцев [13, с.268].

В результате обучения и тренировок к 10 сентября 1942 года 50 активистов были в полной боевой готовности: из них 38 парашютистов без рации, 4 парашютиста с радиоприемниками, 8 агентов, работаю-

щих по заданию. Все наземные операции были начаты в районе Ленинграда, частично с помощью гребных лодок в ленинградских портовых районах [13, с.269]. Однако обучение агентства шло без особого успеха, в конце ноября 1942 года обучалось всего 16 агентов для переброски в Ленинград. В дальнейшем переброска двух групп агентов в Ленинград и Архангельск не удалась. Ленинградская группа в составе двух человек не могла дойти до Ленинграда пешком из-за хорошо налаженной советской линии обороны и, просидев два дня на нейтральной полосе и не выполнив своей задачи, вернулась. Одного агента немцы расстреляли за трусость, а другого готовили к новому проникновению в Ленинград [13, с.267].

Большое внимание в операциях уделялось также и территории Кавказа, городам Грозный, Баку, Поти и Орджоникидзе. В конце июля 1942 года, когда немецкие войска вплотную приблизились к границам Кавказа, группа агентов, подготовленные из числа военнопленных кавказских народов были переброшены на территорию Осетии и в район Майкопа, однако они тоже не смогли выполнить поставленную перед ними задачу [15, с.118]. Тем временем вербовка и подготовка агентов продолжалось. С ноября 1942 года по май 1943 года в разведшколе РСХА прошли обучение 30 агентов из числа армянских военнопленных [13, с. 392]. 21 сентября 1942 года были подготовлены 104 активиста для переброски в южные и северные регионы Советского Союза, из них 92 активиста, в том числе 11 радистов предназначались для Кавказа, 11 активистов должны были работать в северных районах, один радист был подготовлен для переброски в Сталинград [16, с.37]. К концу 1942 года 267 активистов были готовы к участию в предстоящих операциях. Кроме того в лагерях «Цепелина» 1374 активиста обучались на курсах радистов и изучали тактику диверсионных работ. В течение сентября операции по переброске диверсантов и радистов должны были развертываться в первую очередь в районах восточнее Москвы и до Урала [13, с.269].

Осуществление операции было отложено из-за проблем снабжения средствами связи, также и из-за отсутствия самолетов, которые ВВС должны были предоставить для высадки активистов. Шелленберг неоднократно жаловался на нехватку самолетов и говорил, что «нет ничего более разрушительного для нервов агента, чем заставлять его ждать переброску слишком долго» [1, с.184]. Например, в течение нескольких недель, в течение которых группе грузинских агентов приходилось ждать свободного самолета, агенты напивались и отказывались подчиняться своим командирам. Советским агентам удалось связаться с членами группы и выяснить подробности ее миссии [1, с.184]. Чтобы выйти из этого трудного положения рейхсфюрер СС Гиммлер приказал оберстгруппенфюреру СС Далуйге встретиться с рейхсмаршалом Герингом и обсудить с ним важность обеспечения «Операции Цепелин» транспортными средствами. После обсуждения было решено выделить три парашютных самолета для Службы безопасности [13, с.269]. Для реализации «Операции Цепелин» был разработан комплекс специальных операций, направленных на ослабление экономической и военной мощи СССР. Первая спецоперация была нацелена на уничтожение обширных нефтяных месторождений под Уфой; вторая операция проводилась с целью разрушения Уральской высоковольтной линии электропередач путем подрыва недоступных опор в районе Свердловска; третья спецоперация состояла из ряда диверсионно-подрывных работ по уничтожению российских железнодорожных путей снабжения. С 1 августа по 1 января 1942 года органами НКВД были задержаны 222 агентов-парашютистов, из них добровольно явились 76 человек, 15 агентов были убиты при оказании сопротивления. В числе задержанных были советские военнопленные – бывшие командиры, политруки и рядовые солдаты Красной Армии, эмигранты [17, с.103].

В конце 1942 года возникли значительные трудности с размещением активистов и оборудования, предназначенного для «Операции Цепелин». Ожидалось прибытие 40 тысяч военнопленных-лотарингцев, которых намеревались использовать для создания легиона, поэтому для них готовили лагерь с хорошими условиями. Легионово (Польша), где находились туркестанцы, подготовленные для шпионажа в Средней Азии, также необходимо было перевести в другой лагерь, так как ОКВ планировал увеличение состава Туркестанского легиона в составе Вермахта. Поэтому пришлось объединить все три вида лагеря (сборный, предварительный и главный) для активистов организации «Цепелин». Лагерь по подготовке «среднеазиатских» активистов переехал из Легионово в местечко Воломин в Польше [16, с.38].

Весной 1943 года Агентство по организации «Операции Цепелин» создало три главных команд, прикрепленных к группам армий «Север», «Центр» и «Юг», эти команды подчинялись штабу Агентства. Каждый штаб главных команд «Цепелина» был разделен на три отдела: первый контролировал обучение и переброску агентов, второй отдел занимался административными делами и материальным обеспечением отрядов агентов, третий изучал, анализировал и передавал поступающую информацию в штаб, расположенный в Ванзее. Каждая Главная команда «Цепелина» имела также свои собственные воинские части», их называли «вспомогательными батальонами», их использовали в основном для борьбы с советскими партизанами. Впоследствии эти «вспомогательные батальоны» стали называться

«дружинами». Основной «вспомогательный батальон» при группе армий «Север» был сформирован в марте 1942 года, командиром был завербованный военнопленный, бывший начальник штаба дивизии Советской армии. Эту «дружину» немцы использовали против советских партизан в Белоруссии. При группе армий «Центр» были созданы две дружины: Дружина I, в составе которой было 501 активиста, проводила карательные операции против партизан в Смоленской области; Дружина II в составе 229 активистов, боролась против партизан в окрестностях Люблина; кроме того был создан охранный отряд из 100 казаков [13, с.270]. В целях национал-социалистической обработки военнопленных в лагерях создавались антисоветские «политические партии», в состав этих организаций привлекали преимущественно офицеров и военнопленных с расчетом подбора и подготовки из них наиболее квалифицированных агентов, преподавательского состава и сотрудников особых лагерей и школ «Цепелина», а также немецких ставленников в оккупированных районах. Например, в марте 1942 г. по инициативе Службы безопасности (СД) в Сувалкском лагере из советских военнопленных был создан «Боевой союз русских националистов». Вскоре руководящий состав союза перевели в предварительный лагерь «Цепелина», расположенный на территории концлагеря Заксенхаузен. [18, с.1004,1025]. Завербованные этим «Союзом» агенты из русских военнопленных были переброшены 6 октября 1942 года в район г.Хвалынска Саратовской области, в течение двух-трех дней все они были арестованы [17, с. 352-356].

Главная команда «Цепелина» при группе армий «Юг» должна была подготовить агентов для переброски на территорию кавказских и среднеазиатских советских республик, начальником команды был штурмбаннфюрер СС Рольф Рэдер, затем с октября 1943 года назначили гауптштурмфюрера СС Хайнца Феннера. Вербовка военнопленных из этих групп для диверсионной работы шла медленно, они, как заметил Шелленберг, «не могли быть мотивированы исключительно демонстрациями и призывами к более высокому уровню жизни, антисоветизму и добродетелям национал-социализма», и «единственный эффективный способ привлечь больше агентов – завербовать их на основе обещания будущей национальной автономии для их регионов» [1, с.184]. Поэтому пропагандисты усилили внимание на такие исторические факты из истории Кавказа и Средней Азии, как колониальные завоевания русского царизма, карательные меры царских и советских вооруженных отрядов против национально-освободительной борьбы и невозможность достижения национальной независимости при советской власти. В январе 1943 года Феннер получает приказ разработать план крупной воздушно-десантной операции на территории Туркестана [16, с.539]. И в августе подготовленная группа агентов была даже сброшена в Среднюю Азию, где она пыталась повернуть казахское общественное мнение в сепаратистское русло, проповедуя возможности достижения независимости в будущем в качестве германского протектората. [19, с.101]. Главная команда при группе армий «Юг» десантировал несколько групп агентов в местность в 30 милях от Гурьева, откуда они получили приказ отправиться еще дальше на восток, в нефтяной район Эмбы, чтобы перерезать трубопровод, идущий из этого района к Каспийскому морю. Все они могли сообщить только об успехах пропаганды, но нефтепровод, который они послали уничтожить, остался нетронутым [5, с.1133]. В марте 1943 года НКВД пяти среднеазиатских республик получили от заместителя наркома внутренних дел В.Н. Меркулова секретное сообщение о том, что в Туркмении и Каракалпакской АССР действуют диверсионные группы, немцы подготовили также и две диверсионные группы под кодовым названием «Жасмин» и «Мирт» для переброски в район Ашхабада. Органы безопасности республик должны были «принять необходимые меры к розыску и ликвидации» этих диверсантов и «обеспечить непрерывное наблюдение за воздухом в районе предполагаемой выброски с самолетов диверсионных групп и их ликвидации» [20, с. 245-246].

К началу 1943 года в результате поражения немецкой армии под Москвой и в Сталинграде численность добровольцев стало сокращаться. В 1943 году удалось отправить в тыл советских войск 19 групп, состоящих из 115 агентов. Из них только половина предоставила какую-либо информацию, и многие из вернувшихся были расстреляны [1, с.183-184; 21, с.360-361]. С этого момента, по показаниям Шелленберга на Нюрнберге, «возникла необходимость перейти от массового использования русских военнопленных, например, сбрасывая их с парашютом, к использованию нескольких высококвалифицированных, интеллигентных русских», которые работали на стороне немцев «по своему убеждению» [12, с.1623]. В начале 1944 года, когда на восточном фронте участились поражения германской армии, Шелленберг созвал чрезвычайную конференцию по «Операции Цепелин» Zeppelin, целью которой были поиски способов сохранить проект. В своем выступлении перед официальными лицами, занимающимися разработкой и организацией данной программы, Шелленберг объявил, что намечается отказ от подготовки больших групп для проведения массовых мероприятий, новая политика будет направлена на необходимость обучения и развертывания меньшего числа более тщательно отобранных

агентов. Он также предположил, что команды Цеппелин будут находиться под более тщательным контролем, и впредь в каждую группу будут включены немецкие разведчики и советские военнопленные.

Однако немецкая разведка не отказалась от идеи использования советских военнопленных в диверсионных работах, эти действия продолжались еще и в 1944 году. В этот период основная работа была направлена на нарушение коммуникаций, связывающих фронт с глубоким тылом, поэтому агенты были подготовлены для работы в регионах, где, по предположению организаторов, должно быть большинство протестных элементов, недовольных советской властью и действующих бандформирований. Подготовленные группы снабжались оружием, взрывчатками, поддельными документами и пропагандистскими материалами. Германская разведка забрасывала свои группы в Ярославскую, Тамбовскую, Вологодскую, Архангельскую области, в Закавказье, Казахстан и Мордовскую АССР [22, с.252]. Для группы диверсантов, подготовленных для переброски в Казахстан оперативная группа Л-63 начала готовить документы и другие материалы уже в начале 1944 года. 16 февраля доктор Паульсан отправил в эту группу два экземпляра карт Гурьевской области и две фотокопии карт городов Астрахань и Уральск [13, с.182]. 6 мая 1944 года десант агентов в количестве 14 человек был переброшен в Жилокосинский район Гурьевской области. 16 мая два парашютиста добровольно сдались оперативной группе советских органов безопасности, семеро погибли при перестрелке, и до 24 мая группа немецких десантов была полностью ликвидирована. В кармане командира группы были найдены его дневник и список туркестанских военнопленных, якобы завербованных им лично в диверсионный отряд. Для завязывания радиоигры радист этой группы был передан в отдел контрразведки «Смерш» Южно-Уральского военного округа [22, с. 489, 492, 495]. Радиоигра с участием немецких парашютистов-радиостов велась еще с 1942 года, перевербованные радисты сообщали немцам о проведении активной работы по привлечению антисоветского элемента, осуществлению диверсионных актов, а также установлению связи с немцами, находящимися в лагерях военнопленных. Радисты отрядов агентов, переброшенных в Грузию и Казахстан, передавали немцам ложную информацию об установлении связи с националистическими элементами и бандами, а также о подготовке повстанческих групп [22, с. 253]. Пока еще не найдены документы, по которым можно было бы определить общую численность советских военнопленных, отобранных для операции "Цеппелин", к тому же из них почти никто не выжил. Для нацистов жизнь советских военнопленных, использованных в реализации «Операции Цеппелин», не имела никакой ценности. Инициатором проведения операции было Главное управление безопасности Рейха (РСХА), штаб-квартира аппарата подавления СС под командованием Рейнхарда Гейдриха, в состав которого входило «Еврейское управление» Эйхмана, а также гестапо и служба внешней разведки, шансы добровольцев на выживание были равны нулю. Тех, кто не был перехвачен советскими органами безопасности в тылу и успел вернуться к немцам, ликвидировали как свидетелей секретной операции.

Заключение. «Операции Цеппелин» начиналась как амбициозное мероприятие, организую которого руководители органов безопасности Третьего Рейха предполагали, что массы хорошо обученных агентов, набранных из числа советских военнопленных, будут развернуты в тылу советских войск для сбора разведанных и ведения партизанской войны в советском тылу. Цели сбора разведанных включали, но не ограничивались получением информации о снабжении продовольствием в СССР, советской угольной и нефтяной промышленности, антисоветских движениях и о том, как лучше всего использовать антисоветскую пропаганду в СССР. Однако «Операции Цеппелин» не достигла поставленных целей, плохая организация, нехватка самолетов, ускоренная подготовка агентов, успешная радиоигра советских органов безопасности способствовали провалу Цеппелина. Советская контрразведка работала эффективно и быстро уничтожила переброшенных в тыл агентов, тем самым способствовала провалу всех тайных операций РСХА по подрывной деятельности на территории СССР.

Благодарности: Исследование проведено в рамках реализации грантового проекта AP08855857 «Туркестанское национальное объединение и его деятельность среди военнопленных второй мировой войны».

Список использованной литературы:

1. *Stephan R.W. Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941-1945. – Lawrence: University Press of Kansas, 2004. – 364 p.*
2. *Paehler K. The Third Reich's Intelligence Services. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 372 p.*

3. Чувев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга I. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 384 с.
4. Чувев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга II. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 448 с.
5. Biddiscombe P. Unternehmen Zeppelin: The Deployment of SS Saboteurs and Spies in the Soviet Union, 1942–1945 // *Europe-Asia Studies*. – 20005, Vol.52, Is.6. – P.1115-1142.
6. Mallmann K.-M. Der Krieg im Dunkeln. Das Unternehmen »Zeppelin« 1942–1945 // *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hrsg. Wildt M. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – S. 324-346.
7. Decker A. Stand Hitlers „5. Kolonne“ Im Sowjetischen Hinterland? Zu Einsatz Und Verfolgung Deutscher Agenten Im Ural Während Des Zweiten Weltkriegs // *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. – 2004, vol. 52, № 3. – S. 421-431.
8. Angrick A. Unternehmen „Zeppelin“ // *Einvernehmliche Zusammenarbeit? Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene*. Hrsg. J.Ibel. – Berlin, 2008. – S. 59-70.
9. Felder B.M. „Mit Lettland leben - mit Lettland sterben“. Der SS-Jagdverband Ost -Unternehmen Wildkatze" und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944-1945) // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. – 2005, H..54 (1). – S.98-127.
10. Максимов К. Н. Разведывательно-диверсионные планы спецслужб фашистской Германии в Калмыкии в годы Великой Отечественной войны // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения*. – 2018, Т. 24, № 1. – С. 109-122.
11. Ерёмичев Ф. С. Немецкая агентура и советская контрразведка на территории Ярославской области в 1941–1945 гг. // *Ярославский педагогический вестник*. – 2010, № 2. – С.78-89.
12. *Nazi Conspiracy and Aggression. Supplement B*. – Washington: US Government printing office, 1948. – 1713 p.
13. *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* (Архив Министерства безопасности бывшей ГДР), MfS HA IX/11. FV 6/74. Bd.1.
14. Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО), Ф.500, Д.113.
15. Абрамян Э. Кавказцы в Абвере. – М.: Издатель Быстров, 2006. – 352 с.
16. *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* (Архив Министерства безопасности бывшей ГДР), MfS HA IX/11. FV 6/74. Bd.9.
17. От обороны к наступлению (1 июля – 31 декабря 1942 года). Сборник документов. – М.: Изд-во «Русь», 2003. – 701 с.
18. Генерал Власов: история предательства. Документы. В 2 т., 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова. Т.1. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 1160 с.
19. Коровин В. В., Шибалин В. И. Гитлеровский абвер терпит поражение // *Новая и новейшая история*. 1968. № 5. С. 97-109.
20. Секреты операции «Цитадель» (1 января – 30 июня 1943 года). Сборник документов. – М.: Изд-во «Русь», 2008. – 796 с.
21. Kahn, David. *Hitler's Spies: German Military Intelligence in World War II*. – New York: Macmillan, 1978. – 671 p.
22. Вперед на Запад (1 января – 30 июня 1944 года). Сборник документов. – М.: Кучково поле, 2007. – 728 с.

References:

1. Stephan R.W. *Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941-1945*. – Lawrence: University Press of Kansas, 2004. – 364 p. [in English].
2. Paehler K. *The Third Reich's Intelligence Services*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 372 p. [in English].
3. Chuev S. G. *Spethsluzhby Tret'ego Reikha. Kniga I*. – SPb: Neva; M.: OLMA-PRESS Obrazovanie, 2003. – 384 с. [in Russian].
4. Chuev S. G. *Spethsluzhby Tret'ego Reikha. Kniga II*. – SPb: Neva; M.: OLMA-PRESS Obrazovanie, 2003.. – 448 с. [in Russian].

5. Biddiscombe P. Unternehmen Zeppelin: The Deployment of SS Saboteurs and Spies in the Soviet Union, 1942–1945 // *Europe-Asia Studies*. – 2005, Vol.52, Is.6. – P.1115-1142. [in German]
6. Mallmann K.-M. Der Krieg im Dunkeln. Das Unternehmen »Zeppelin« 1942–1945 // *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hrsg. Wildt M. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – S. 324-346. [in German]
7. Decker A. Stand Hitlers „5. Kolonne“ Im Sowjetischen Hinterland? Zu Einsatz Und Verfolgung Deutscher Agenten Im Ural Während Des Zweiten Weltkriegs // *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. – 2004, vol. 52, № 3. – S. 421-431. [in German]
8. Angrick A. Unternehmen „Zeppelin“ // *Einvernehmliche Zusammenarbeit? Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene*. Hrsg. J.Ibel. – Berlin, 2008. – S. 59-70. [in German]
9. Felder B.M. „Mit Lettland leben - mit Lettland sterben“. Der SS-Jagdverband Ost -Unternehmen Wildkatze" und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944-1945) // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. – 2005, H..54 (1). – S.98-127. [in German]
10. Maksimov K.N. Razvedyvatel'no-diversionnye plany spetssluzhby fashistskoi Germanii v Kalmykii v gody Velikoi Otechestvennoi voyny // *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria 4, Istorica. Regionovedenie. Meshdunarodnye otnoshenia*. – 2018. T. 24, № 1. S. 109-122. [in Russian].
11. Eremichev F.S. Nemetskaia agentura i sovetskaia kontrrazvedka na territorii Iaroslavskoi oblasti 1941-1945 // *Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik*. – 2010, № 2. –S.78-89. [in Russian].
12. *Nazi Conspiracy and Aggression. Supplement B*. – Washington: US Government printing office, 1948. – 1713 p. [in English].
13. *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Архив Министерства безопасности бывшей ГДР), MfS HA IX/11. FV 6/74. Bd.1. .* [in German]
14. Tsentral'nyi archiv Ministerstva oborony RF (TSAMO), F.500, D.113. [in Russian].
15. Abramian E. *Kavkaztsy na Abvere*. – M.: Izdatel' Bystrov, 2006. – 352 s. [in Russian].
16. *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Архив Министерства безопасности бывшей ГДР), MfS HA IX/11. FV 6/74. Bd.9.* [in German]
17. *Ot oborony k nastupleniu (1 iulia – 31 dekabria 1942 goda). Sbornik dokumentov*. – M.: Izd-vo Rus', 2003. – 701 s. [in Russian].
18. *General Vlasov: istoria predatel'stva. Dokumenty. T.1*. – M.: Politicheskaiia entsiklopedia, 2015. – 1160 s. [in Russian].
19. Korovin V.V., Shibalina V.I. *Gitlerovskii abver terpit porazhenie // Novaia i noveishaia istoria*. – 1968, № 5. – S. 97-109. [in Russian].
20. *Sekrety operatsii "Tsitadel'" (1 ianvaria – 30 iunia 1943 goda). Sbornik dokumentov*. – M.: Izd-vo Rus', 2008. – 796 s. [in Russian].
21. Kahn, David. *Hitler's Spies: German Military Intelligence in World War II*. – New York: Macmillan, 1978. – 671 p. [in English].
22. *Vpered na Zapad (1 ianvaria – 30 iunia 1944 goda). Sbornik dokumentov*. – M.: Kuchkovo pole, 2007. – 728 s. [in Russian].

УДК 930:314
МРНТИ 03.81.35

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.08>

¹М.К. Тулекова *, ²А.Р. Джакипбаева

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail.ru: mereke_55@mail.ru

²педагогикалық ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail.ru: aigerimka_85.85@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТІНДЕГІ ХХІ-ҒАСЫРДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада еліміз бен көрші мемлекеттердегі қазіргі демографиялық ахуал, ондағы халық санына әсер етуші факторлар салыстырмалы түрде талданады. Егемендік жылдардағы халық санының өсуі мен кемуі және себебі баяндалады. Демографиялық жағдай – бұл белгілі бір территорияда олардың қарқыны, белгілі бер кезең мен зардаптардың нәтижелерінен өтетін демографиялық процестердің (туу, өлім, миграция, неке, ажырасу) құрама сандық сипаты мен сапалы бағасы. Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттері өздерінің геосаяси (Қытай, Пәкістан, Үндістан, Иран, Ауғанстанмен көрші жатқандығынан) және экономикалық маңыздылығымен, табиғи және адам байлығымен, трансқұрлықтық сауда және көлік қатынасының алтын көпір болу мүмкіндігіне ие болуымен әлемдік қауымдастықтың басты назарына ие болып отыр.

Аймақ елдері өздерінің жерінің көлемі, тұрғындарының саны, экономикалық мүмкіндігі, табиғи ресурстарының қоры және әлеуметтік, экологиялық, басқару саласындағы жағдайы бойынша үлкен айырмашылықтарға ие. Аймаққа деген аса қызығушылық толыққанды түсінікті және заңды құбылыс, сондықтан осы мақаланың аясында Орталық Азияның адам ресурсына тоқталғанды жөн көріп отырмын.

2050 жылы өзбекстандықтар Орталық Азия халқының 43,3%-ын құрайды БҰҰ соңғы мәліметтеріне сүйенсек, көрші елдің халық саны 2050 жылы 40,9 миллионның шамасында болады екен. Осылайша өзбекстандықтар Орталық Азиядағы 5 мемлекетте өмір сүретін халықтың 43,3%-ын құрайды. Ал Қазақстанның бүгінгі демографиялық ахуалын сараптаған мамандар аталмыш кезеңде халықтың жалпы саны – 22,9 миллионның шамасында болатындығын болжап отыр.

Тірек сөздер: демография, миграция, промил, пайыз, иммиграция

¹Тулекова М.К. *, ²Джакипбаева А.Р.

¹доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail.ru: mereke_55@mail.ru

²кандидат педагогических наук, старший преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail.ru: aigerimka_85.85@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ И РОССИИ В ХХІ ВЕКЕ

Аннотация

В статье проводится сравнительный анализ современной демографической ситуации в стране и странах ближнего зарубежья, факторов, влияющих на ее население. Описаны причины роста и уменьшение населения за годы независимости. Демографическая ситуация представляет собой совокупную количественную и качественную оценку демографических процессов (рождения, смерти, миграции, брака, развода), происходящих в результате определенного периода и последствий на данной территории. Сегодня государства Центральной Азии находятся в центре внимания мирового сообщества благодаря своему геополитическому (близость к Китаю, Пакистану, Индии, Ирану, Афганистану) и экономическому значению, природным и человеческим ресурсам, трансконтинентальному торгово-транспортному потенциалу в качестве золотого моста.

Страны региона имеют большие различия в размерах их земель, численности населения, экономических возможностях, природных ресурсах и социально-экономических, экологических и

управленческих условиях. Большой интерес к региону понятен и закономерен, поэтому в этой статье я хотел бы остановиться на человеческих ресурсах Центральной Азии.

К 2050 году узбеки составят 43,3% населения Центральной Азии. Согласно последним данным ООН, к 2050 году население соседней страны достигнет 40,9 млн человек. Таким образом, узбеки составляют 43,3% населения, проживающего в пяти государствах Центральной Азии. Анализируя текущую демографическую ситуацию в Казахстане, эксперты прогнозируют, что общая численность населения в этот период составит около 22,9 млн человек.

Ключевые слова: демография, миграция, на тысячу, проценты, иммиграция.

¹Tulekova M.K.*, ²Dzhakipbaeva A.R.

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of Abai kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

E-mail.ru:mereke_55@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences senior lecturer of of Abai kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

E-mail.ru:aigerimka_85.85@mail.ru

PROBLEMS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIAN STATES AND RUSSIA IN THE XXI CENTURY

Abstract

The article provides a comparative analysis of the current demographic situation in the country and neighboring countries, the factors affecting its population. The reasons for the growth and decline of the population during the years of independence are described. Demographic situation is a combined quantitative and qualitative assessment of demographic processes (births, deaths, migration, marriages, divorces) that occur as a result of a certain period and consequences in a given area. Today, Central Asian states are in the spotlight of the world community due to their geopolitical (proximity to China, Pakistan, India, Iran, Afghanistan) and economic importance, natural and human resources, transcontinental trade and transport potential as a golden bridge.

The countries of the region have significant differences in terms of land area, population, economic opportunities, natural resources and social, environmental and governance status. The great interest in the region is understandable and legitimate, so in this article I would like to focus on the human resources of Central Asia.

Uzbeks consists 43.3% of Central Asia's population by 2050 according to the latest UN figures, the neighboring country's population will reach 40.9 million by 2050. Thus, Uzbeks make up 43.3% of the population living in the five Central Asian states. Analyzing the current demographic situation in Kazakhstan, experts predict that the total population during this period will be about 22.9 million.

Keywords: demography, migration, per thousand, percentages, immigration.

Кіріспе. Егемен еліміздің халқының саны бүгінгі күні 19 047 081 адамға жетті. Тұрғындарының саны жағынан әлемде 64 орын алады, бір шаршы км жерге 6,93 адамнан келеді. Еліміздегі қазақтардың үлесі 70% жетті. Өмір сүру ұзақтығы 74 жасқа жетіп жалпы халық санына шаққанда жастар саны өсіп отыр.

Өзектілігі. Елімізде 200 ден астам ұлт өкілдері бейбіт қатар өмір сүруде. Демографиялық өсу қарқыны бір қалыпты жүріп отырса 2050 жылы 25 миллионға жетеді деген болжам бар [1]. Қазақстанда ашаршылық, жаппай құғын-сүргін болмаса халық саны одан да көп болары анық, 1930-1933 жж.-1,8 млн адамнан айырылды. Елімізде 1917-1926 жж. 10-13 млн.адам болды, ал 1897 жылы толық емес санақ қорытындысында-4091176 адам болған. 1916-1918 жылдары -1,5-2 млн-ға кемісе, босып кеткендер-300 мыңға жетті. 1929 жылғы ашаршылықтан 30% кемді, 1926 жылы 6 198 467 болса, ашаршылықтан соң 5 350882 болды. Егер елімізде нәубет болмаса халқымыздың саны 50-60 млн жетер еді [2].

Мақсаты мен міндеттері. Демографиялық ахуал қазіргі кезде көрші жатқан Ресей мемлекетінде де күрделі болып отыр. Неге Ресей демографиясы кері кетті? деген сұрақ туады. Оның бірнеше себептері бар. Ресейде 146 млн 171015 адам бар, Әлемде 9 орында. Ерлерің орташа жасы 40, әйелдердікі 42,8, 65 жастан асқандар 15,8%, ерлер 46,4%, әйелдер 53,6%, 1 кв.шаршы метрге 74,95 адамнан келеді, ауылдағы тұрғындар үлесі 25,44%, елде 200 ден астам ұлт өкілдері тұрады. Халқының саны жағынан ең ірі қала Мәскеуде 12 655 000 адам тіркелген, ал күніне 3 млн астам халы келіп кетеді. Туу көрсеткіші 2000 жылы-2,97(2.1), Тывада -0,6. Табиғи жолмен өсуі 2012 жылдан бастап өте төмен болды 0,03%. 2017 ж. бірінші рет 14 жылдан соң табиғи өсу байқалды -42% өсті. Иммиграция 27% болып отыр. 1 әйелге 1,5 баладан

келеді. Некелесу 34% болса, ал ажырасу көрсеткіші 39%. Туу көрсеткіші 2020 ж. - 1,82% болса, өлім көрсеткіші -26,9%-ға тең. Ал 2036 жылы Ресейде 134 277 195 (төмен туу, төмен миграция) 2025 ж. табиғи өсім 15,7 мың жоғарғы көрсеткіш. 150 126 296 адам (жоғары туу, жоғарғы миграция) халық санының өсуі жоғары 386,8 млн. 2021 жылы өсім 39845 мың болып халық саны 146023195 жетті. 1 жылда 1855194 адам туса 2023052 адам өледі, туу 5083 бала 1 күнде, өлу 5543 адамға тең, ал миграция-624 адам. 2021 жылы өлім коэффициенті 0,044-ке тең [3].

Қазіргі кезде әлемдегі халық санының өсуі тез қарқынмен жүріп отыр.

2021 ж. -7 млрд. 89 млн.; 2019 ж.-7 млрд. 674 млн.; 2024 ж.-8 млрд.; 2042 ж.-9 млрд. болып жалпы өсу -1,23% болып отыр [4].

Материалдар мен әдістемесі. Орталық Азия елдері арасында халық саны жағынан ең тез өсіп келе жатқан Өзбекстан Республикасы, онда халық саны 35 000 524 болды, ерлер саны-49,7%; әйелдер-50,3%, әлемде халық саны жағынан 41-орында. 1 ш.м.75,5 адам, орта өмір сүру жасы 75,7. Ерлер саны 17,567 млн., 17,4 млн. әйелдер [5]. Өзбекстан Республикасында халық санының тез өсуіне ондағы демографиялық дамудың бірқалыпты жүріп отыруы, ауыл мен қала халқындағы бала санының бірдей көп болуы және тұрақты әлеуметтік жағдай әсер етті.

Негізгі бөлім. Қазақстан республикасының егемендік жылдарындағы әлеуметтік-демографиялық дамуы, оның ішінде көші-қон үрдісі тарихына тоқтала отырып мынадай қорытындылар мен тұжырымдар жасауға болады:

1. Ресей империясының аймақтағы отаршылдық саясаты мен оның зардаптары, елдегі территориялық-әкімшілік жағынан қайта құрулар мен аймақтағы жүргізілген экономикалық реформалар, аймақтағы саяси басқару жүйесі түгелімен жергілікті халықты отарлықта ұстауға негізделі отырылып жүргізілді. Аймақтағы шешімін таппаған жер мәселесіндегі шиеленіс жергілікті халықты ұлт азаттық көтеріліске шығуға, өздерінің тәуелсіздіктері үшін күрес жолына әкелді. Оның өзі елдегі оның аймақтарындағы әлеуметтік- демографиялық жағдайлардың шиеленісін туғызды. Осындай шиеленістер әсіресе Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, 1916 жылғы көтерілісте және 1917 жылғы Қазан революциясында, интервенция кезінде, азамат соғысы жылдары мен одан кейінгі халық шаруашылықтарын қалпына келтіру жылдарында, аштық кезінде, репрессия мен Ұлы Отан соғысы жылдарында, тотаритарлық жүйе кезі мен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасында ерекше көрінді.КСРО ыдыраған кездегі өтпелі кезеңде аймақтағы әлеуметтік-демографиялық жағдай шиеленісіп кетті;

2. Тоқтамай жүріп отырған миграциялық процестер де еліміздегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсер етті. Ол әсіресе патша үкіметінің орыс шаруаларын күшпен жер аударуынан басталса одан кейінгі орыс мұжықтарының аймаққа өз бетімен келіп қоныс аударуы және жергілікті ұлт өкілдерінің жерін тартып ала бастауы, казактардың келуі болды. Одан кейінгі соғыс жылдарындағы миграциялық процестің дамуы да үлкен әсер етті. Сыртқы миграция мен қоса облыс аралық және ішкі миграциялық процестер де жиілеп кетті. Кейінгі кездердегі КСРО ыдыраған кездегі көптеген басқа ұлт өкілдерінің аймақты тастап кетуі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсері болды.

3. Зерттеліп отырған кезде елімізде тұрып жатқан әртүрлі этникалық тап өкілдері біріге отырып аймақтың әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени дамуына өз үлестерін қосып қана қоймай, демографиялық дамуға да өз үлестерін қосып отырды;

4. Елімізге шеттен көшіп келген басқа ұлт өкілдері оның ішінде ұйғұрлар, дүнгандар, немістер, украиндықтар және басқа да аз ұлт өкілдері жалпы аймақтағы дамуға тікелей әсер етті;

5. Республикадағы көші-қон аймақтағы халықтың ұлттық құрамының өзгеруіне әсер етіп оны көп ұлтты аймаққа айналдырды. Қазір ел аймағында жүзден аса ұлт өкілдері өмір сүреді;

6. Елімізде жүргізілген индустриализацияның негізінде халықтың сапалық құрылымында ірі өзгерістер болып, әлеуметтік топтар арасындағы ең көп санды жұмысшы табы қалыптасты, сонымен қатар елімізде колхозшылар мен қызметкерлер саны да өсті;

7. Зерттеліп отырған кезеңде білім деңгейі жағынан өте төменгі сатыдан еліміз ірі ғылым-білім орталығы орналасқан, халықтың білім деңгейі жоғары сатыға көтерілген мәдени-ғылыми орталықтардың біріне айналды;

8. 1991-2011 жылдар аралығында ішкі және сыртқы экономикалық байланыстар мен әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамудан еліміздегі халықтың сандық және сапалық құрамы өзгерді.

9. Нарықтық экономика сатысына өткеннен бастап еліміздегі сыртқы және ішкі, облысаралық миграциялық қозғалыстар өсіп, ел халқының механикалық жолмен дамуына алып келді, жұмыссыздар, өз бетімен жұмыс іздеп келушілер елімізде көбеюі еліміздегі этнодемографиялық жағдайға көп әсер етті.

Қазіргі кезде республикада қазақтар санының өскендігін көрсетіп отыр және сыртқа көшудің азаюы да көрініс беріп отыр.

Талқылау. Еліміздің жалпы әлеуметтік-демографиялық дамуға әсер еткен: сырттан қоныс аударғандар, 1916 жылғы көтеріліс, 1918-1920 жж. азамат соғысы, 1921 ж. аштық, 1928-1934 жж. болған тағы аштық, 1937-1938 жж. репрессия, 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы-қазақтардың демографиялық дамуындағы қайғылы кезеңдер болды. 1928-1934 жж. 610 мың адамның өмірі қиылды. Жүздеген мың адам РСФСР, Өзбекстан, Түрікменстан, Қытай жерлеріне қашты. Одан кейін 1936-1939 жж. репрессия басталды. Нәтижесінде қазақтар өз республикасында азшылыққа айналды. 1939 жылы қазақтар өздерінің демографиялық дамуының бірқалыптылығын жойып алды және тың жерді игергеннен кейін олардың үлесі 30 пайызға дейін кеміді. Тек 1985 жылы ғана ол табиғи жолмен өзінің өсу деңгейіне жете алды. Ең жоғарғы көрсеткіш 1979 жылға сәйкес келді, ол сол жылғы табиғи жолмен өсу болса, екіншіден, өз жеріне бұрынғы қоныс аударған қазақтардың келуі, әсіресе Қытайдан. 1991 жылы қазақтардың үлесі 41,5, ал орыстар-38 пайыз болды [6].

1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін-ақ сыртқа басқа ұлт өкілдерінің көші-қоны көбейді. Орыстар, немістер, украиндар, еврейлер Қазақстанды тастап көше бастады. Оған негізгі себеп елдегі экономикалық дағдарыс, жанұясына қажетті заттармен қамтамасыз етудің төмендеуі, азық-түлік бағасының өсуі, өз туыстарының қасына жақын орналасуды қалауы. Әлеуметтік-экономикалық жағынан жұмыссыздықтың көбеюіне тікелей байланысты. Ал немістер мен еврейлерге келер болсақ олар Германия мен Израилдағы керемет тамаша өмір туралы естіп, соған қызығу нәтижесінен де көп көшсе, ал екіншіден тиімді кезде өздерінің жоғалтқан отандарына оралуды ойлады.

Демографиялық миграциялық процестердің елдің келешектегі геосаяси, экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуын білу үшін қажет. Ең бастысы қазіргі демографиялық проблемадағы басым бағыттарды дәл анықтап, оны шешудің тиімді жолдарын таба білу қажет. Осыған орай әлемде индустриализация мен урбанизацияның жоғарғы қарқынды жүруімен туындап жатқан ғаламаттық сипаттағы проблемалар бар. Оның қатарына «өркениет ауруы» атанған-туудың азаюы, өлім-жітімнің өсуі, тұрғындар қатарындағы қариялардың көбеюі. Туындаған мәселелерді шешу қоғамдағы саяси тұрақтылық пен халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартудың негізгі тірегі-экономикалық дамуға тікелей байланысты. Әлеуметтік-демографиялық және көші-қон саясатын саралай отырып шешуді қажет етеді.

Еліміздің өзіне тән ерекшеліктері, оңтүстіктегі астана ретінде мәдени және экономикалық жағынан дамуы, шетелдік инвестициялардың елдің экономиксын дамытуда көптеп қолданылып жатқаны да, халықтың аймақта тығыз орналасуы және оның табиғат жағдайы да әлеуметтік-демографиялық дамуына қолайлы жағдай жасай алады. Келешекте Жетісу өңірінің халықтары жоғары әлеуметтік-демографиялық сатыға көтеріліп жалпы республикадағы этнодемографиялық дамумен тығыз байланыста дамуына толық мүмкіндік бар. Қазіргі кезде Егемен Қазақстан Республикасына демографиялық саясаттағы проблеманы шешу негізгі мәселе болып табылады. Жан-жақты зерттей отырып ғылыми тұрғыдан халықтың даму тарихына талдау жасау қажеттігі туып отыр. Оны уақытында шешу, дұрыс бағасын беру және халық арасындағы үгіт-насихат жұмыстары Республикадағы және аймақтағы халықтардың тұрақтылығын сақтауға негіз болады және қазақ халқының қайта өрлеуіне негіз салып Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан тәуелсіз өмір сүруіне негіз салады.

Экономиканың тұрақтылығы мен дамуы, халықтың материалдық жағдайының жақсаруы, қазақстандықтардың рухани жағынан дамуы-халықтың демографиялық жағынан дамуының негізі болып табылады. Оған әсер ететін факторлар қатарына Қазақстан мемлекетінің сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, саяси және ұлттар арасындағы тұрақтылықты сақтау. Қазақстандағы өнеркәсіп орындары жаппай іске қосылып, жұмыссыздық жойылып, халықаралық қоғамдастықтағы тең құқықтық рөлге ие болғанда елдегі жалпы демографиялық жағдай да жақсарады. Сондықтан республикамыздағы жекелеген аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық процестерді зерттеуді онан әрі жалғастыра түскен абзал. Алдағы кезеңде көші-қондық процестерді, әлеуметтік құрылыс ерекшеліктерін өз алдына бөлек нәрсе ретінде қарастыру. Бүгінде аймақ халқының саны 70 млн-нан асып жығылады. Мәселен, Қырғызстан мен Өзбекстан тұрғындарының өмір сүру ұзақтығының күрт артқандығы байқалады. Сарапшылар өңірдегі жалпы демографиялық көрсеткіштердің өсімі ондағы бірқатар әлеуметтік мәселелердің оңалуы мен өлім-жітімнің төмендеуімен байланыстырып отыр.

- Бүгінгі таңда Қазақстан мен жалпы Орталық Азия елдеріндегі халықтың өмір сүру деңгейі біршама жақсарып келеді. Әлеуметтік мәселелердің шешілуінің есесіне ондағы халықтың өмір сүру ұзақтығы артып отыр. Қарт адамдардың қатары 4,5 пайызға өскен. Бұның бәрі аймақтағы тұрғындардың көбеюіне оң әсерін тигізуде. Бұған аталмыш мемлекеттердегі медицина саласының дамуы да өз септігін беріп

отыр. Біріккен Ұлттар Ұйымы жүргізген зерттеу нәтижесінің қорытындысы бойынша, аймақтағы орташа өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші артқан. Мәселен, Өзбекстанда ол – 73,8 жас, Тәжікстанда – 73,7, Қазақстанда бұл көрсеткіш – 72,4 жасқа жетсе, Қырғызстанда – 70,9 жасты құрап отыр, Ал Түркменстанның орташа өмір сүру ұзақтығы – 70,4 жас. Жалпы аймақтағы аға буын өкілдерінің үлесі 5 пайызға артқандығы байқалады. Бұл орайда ең жоғарғы өсім Қазақстанда болса, ең төменгі көрсеткіш Тәжікстан елінде тіркеліпті. Сондай-ақ отандық сарапшылардың мәлімдеуінше, бүгінде Орталық Азия елдеріндегі 14 жасқа дейінгі балалардың саны 20,5 млн-нан асыпты. Бұл аймақтағы бар тұрғындар санының 29 пайызына тең. Осы тұрғыда Тәжікстан елі көш бастаса, Қырғызстандағы көрсеткіш баяулай түскен. Егер де бұл өсім бүгінгі қарқынынан таймаса, 2018 жылы аймақтағы балалардың үлесі 30 пайызға жететін болады. Бұл өте жақсы көрсеткіш. Демографтардың айтуынша, қазір өңірде туу көрсеткіштері өсіп, халықтың негізгі дені жастардың үлесінде. Осылайша, өткен ғасырдың 80-ші жылдарындағы қалыпты дамыған демографиялық көрсеткіштердің деңгейіне жеттік деп сеніммен айта аламын. Сарапшылардың пайымынша, Орталық Азия елдерінің үкіметтері халықтың өсуіне байланысты мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерін ескеріп, әлеуметтік бағдарламаларды шешуге ден қоюы керек. Мәселен, биыл Қазақстан мен Қырғызстан елдерінде халық санағы жүргізілмек. Айта кетейік, жергілікті тарап бұл іске былтырдан бастап білек сыбана кіріскен. Ел ішінде халықтың демографиялық көрсеткішін бақылап отыру үшін өткен жылы қанатқақты жоба ретінде онлайн санақ жүйесі қосылды.

Орталық Азиядағы демографиялық даму ерекшеліктері

Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттері өздерінің геосаяси (Қытай, Пәкістан, Үндістан, Иран, Ауғанстанмен көрші жатқандығынан) және экономикалық маңыздылығымен, табиғи және адам байлығымен, трансқұрлықтық сауда және көлік қатынасының алтын көпір болу мүмкіндігіне ие болуымен әлемдік қауымдастықтың басты назарына ие болып отыр.

Аймақ елдері өздерінің жерінің көлемі, тұрғындарының саны, экономикалық мүмкіндігі, табиғи ресурстарының қоры және әлеуметтік, экологиялық, басқару саласындағы жағдайы бойынша үлкен айырмашылықтарға ие. Аймаққа деген аса қызығушылық толыққанды түсінікті және заңды құбылыс, сондықтан осы мақаланың аясында Орталық Азияның адам ресурсына тоқталғанды жөн көріп отырмын.

Тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азиядағы бірінші халық санағы 1995 Түрікменстанда (4,481 млн адам) жүргізілді, Өзбекстанда халық санағы Кеңес Одағы заманынан (1989 ж. – 19,905 млн адам) бері жүргізілмеді. 1999 жылы Қазақстанда (14 953 126 адам), Қырғызстанда (4 млн 851 мың адам) және 2000 ж. Тәжікстанда (6 млн 127,5 мың адам) ұлттық санақ жүргізілді. Аймақ мемлекеттерінде ары қарайғы санақ бойынша 2009 жылы Қазақстанда 16009,6 мың адам мен Қырғызстанда 5 107 640 адам, Тәжікстанда 2010 жылғы санақ бойынша 7 млн 565 мың адам (ұлттық халық санағының есебі). БҰҰ жаңалықтар Орталығының хабары бойынша Түрікменстан ТМД-ға халықтың электронды санағын сынақтан өткізген алғашқы мемлекет болды, Түрікменстанда толыққанды халық санағы электронды нұсқада 2012 жылдың желтоқсанында жүргізілуі тиіс.

Тәуелсіздікті жариялағаннан кейінгі 1990-2004 жж. аралығындағы Орталық Азия тұрғындарының өсу қарқыны Орталық Азиядағы адам дамуы туралы Есебінің мәліметі бойынша үш себептің негізінде алдыңғы жылдарға қарағанда едәуір төмендеген. Біріншісі – көші-қон, әсіресе Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында. Екіншісі – 1992 ж. бастап барлық аймақтарда туу көрсеткішінің 25% төмендеуі, бес жасқа дейінгі балалардың санының күрт төмендеуі байқалады. Мысалға алсақ, Тәжікстанда 1990 ж осы топ, халықтың 18% құраса, ал 1998 жылы 13,5% құраған. Соңғы үшінші себеп, Орталық Азияның барлық елдерінде 1990 жылдан бастап денсаулық сақтаудың мемлекеттік жүйесінің күйреуі мен әлеуметтік салаға бөлінетін қаржының едәуір азаюы туу мөлшерінің төмендеуіне алып келді. Сонымен бірге Орталық Азия елдерінің тұрғындарында туу көрсеткіші төмендегенімен, тұрғындардың жас мөлшері өте жас саналады: 17 жасқа дейінгі балалар саны Қазақстан мен Тәжікстанда 32%-дан 48%-ға дейінгі аралықта тербеліп отырады. Бүтіндей алғанда Орталық Азиядағы соңғы 20 жылдағы туу көрсеткішінің төмендеуін мынандай себептермен түсіндіруге болады: реформаның алғашқы жылдарында отбасының игілігіне, балалардың тууына әсер беретін өмір деңгейінің құлдырауы; еңбек миграциясына көлемінің ұлғаюы салдарынан болатын некелердің санының төмендеуі және ерлерінің алыс сапарларға жұмыс іздеп кетуімен байланысты көптеген отбасыларда жұбайларының жоқтығы немесе ұзақ мерзімге сапарда болу салдарынан ыдырауы. Ерекше атап өтетін жайт, соңғы жылдарда әйелдер уақытша мигранттардың басым бөлігін камтиды, сараптама көрсеткендей, олардың саны өсуде және аймақ елдерінде еңбек миграциясы әйелдік сипатқа айналууда. Туудың азаюы мен төмендеуіне контрацепция құралдарының қол жетімділігі, отбасын жоспарлау, отбасындағы тууды реттеу үлкен әсер етуде.

2005 жылға қарай Орталық Азиядағы адамзаттың дамуы туралы Есебі бойынша Орталық Азия мемлекеттері – Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстанда 60 миллионға жуық тұрғын өмір сүрген. Егер де ЮНПФА жоғарыда көрсетілген мәліметтеріне сүйенер болсақ, 2010 жылы

Орталық Азия тұрғындары – 61,5 млн адамды құраған, оның ішінде тұрғындардың 45% – Өзбекстанға, 26% – Қазақстанға, 12% – Тәжікстанға, 9% – Қырғызстанға, 8%-ы Түрікменстанға тиесілі. Тұрғындардың өсімінің ең төмен көрсеткіші (2005-2010 жж.) – 0,7 – Қазақстан Республикасында, ары қарай – Өзбекстан – 1,1, Қырғызстан – 1,2, Түрікменстан – 1,3, ең жоғарғы көрсеткіш Тәжікстан Республикасында – 1,6. Қазіргі уақытта аймақ елдерінің тұрғындарының демографиялық әрекетінде балалары аз санды отбасыларға бағытталған тенденцияны байқауға болады. Көптеген зерттеулерде демографиялық ахуалдың төмендеуі экономикалық және әлеуметтік факторлардың себебінен екендігі ашық көрсетілуде. Бірақ туудың төмендеуі белгілі бір жағдайларға қатысты алғанда үлкен рөл атқарғанымен, тек қана әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты емес, сонымен қатар ментальды және психологиялық факторларға да байланысты. Осындай кейіпте, Орталық Азиялық аймақта туудың мемлекеттерге, аймақтарға, қалалар мен ауылдарға, әйелдердің этникалық және әлеуметтік топтары бойынша жіктелетін төмендеу деңгейі қалыптасып отыр. Әйелдердің білім деңгейінің жоғарылауы мен абаттандыру деңгейінің өсуі туу көрсеткішіне төмендетуші фактор ретінде әсер етеді. Аймақтың кейбір елдеріне, мысалға Қазақстанда, мемлекеттік шаралар тууды көбейтуге бағытталса, басқа мемлекеттерде (Өзбекстан, Тәжікстан) тоқтатуға бағытталған. Көптеген елдердің, соның ішінде ТМД елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, туудың күрт төмендеуі кеселге айналып, орны толмас сипатқа ие болып, нәтижесінде депопуляцияға алып келуі мүмкін. Мұндай жағдай, мемлекет тарапынан халықтың қалыпты өсімін қамтамасыз етіп отыратын, туудың орташа деңгейін сақтап, қолдап отыратын тиімді саясат жүргізуін қажет етеді. 21 қазанда Алматыда Түркітілдес мемлекеттер достастығы кеңесінің 1 саммиті өтті, онда біздің мемлекетіміздің Бірінші Президенті Н.Назарбаев «Біздің мақсатымыз – түркі әлемінің қуатын арттыру» деп атап өтті. Қазіргі уақытта, әлемде екі жүз миллионға жуық түркі халқы бар, тек Түркия мемлекетінің халқы (Түрік статистикалық ұйымының мәліметі бойынша) 2010 жылдың аяғына қарай 73 миллион 722 мың 988 адамға жеткен. Орталық Азиядағы тәуелсіз мемлекеттердің өмір сүруінің 20 жылдық тәжірибесі аймақ елдерінің мәдени-тарихи байланысының өте тығыз екендігін көрсетуде. Ортақ тарих, халықтардың ертеден қалыптасқан мәдени байланысы, дәстүрдің ортақтығы, қарым-қатынаста тіл кедергісінің болмауы, күшті демографиялық қуат, барлық түркі тілдес халықтардың ары қарайғы достығының тереңдеуіне негіз болады.

2020 жылға қарай Орталық Азия халқының саны 80 млн-нан асады

Орталық Азия халқының саны 7 жылдан кейін 80 млн-нан асады. Бұл туралы «Еуразиялық көліктік интеграция. Энергетика шеңберінен тыс – геосаяси сын қатер, бизнес мүмкіндіктері мен болашақ әлеуеттер арасындағы жаңа әлем үшін жаңа ықпалдастық» халықаралық конференция барысында «ИТС – Орталық Азия» АҚБ (Өзбекстан) атқарушы директоры Абдулла Хашимов мәлім етті, деп хабарлайды BNews.kz тілшісі. Алдағы 10-20 жылда Орталық Азиядағы үлкен демографиялық үрдістерге байланысты көлікке деген мұқтаждық арта түседі. 2020 жылға қарай Орталық Азиядағы жалпы халық саны 80 млн адамнан асады. Мысалға, Өзбекстанда урбанизация 2030 жылға қарай 65%-ға жетеді. Жаңа қалалар, агломерация, халықтың мобильділігі қалыптасады – осының бәрі көлікке үлкен салмақ түсіріп, көлік және коммуникацияны дамыту жайын жаңаша көзқараспен қайта жетілдіруді талап етеді», - деді ол [8].

Орталық Азия халқының саны 2050 жылға қарай 96 миллионға жетеді. Бұл жөнінде Қырғызстанның Ұлттық стратегиялық зерттеулер институтының баспасөз қызметі хабарлады. Олардың мәліметінше, 2050 жылға қарай Тәжікстан мен Қырғызстан халқының саны екі есеге өседі. Ал қалған аймақтарда өсім бірқалыпты баяу болады.

Халықаралық PRB (Population Reference Bureau) қызметінің болжамы бойынша 2050 жылы Қырғызстанда халық саны шамамен 11,6 миллион адамға жетеді.

Орталық Азиядағы адам саны көп Тәжікстан мен Өзбекстанда 2050 жылға қарай өсім жалғасады. Ал Қазақстан саны 2050 жылы 24 миллионға жетеді деп болжанады.

Ал Түркіменстанның демографиялық жағдайы 2050 жылы аз ғана өзгереді. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігінің төрағасы Әлихан Смайылов мемлекеттегі соңғы демографиялық ахуалға байланысты брифинг өткізді. Демографиялық саладағы соңғы көрсеткіштерді жағымды деп айтуға болады. Агенттік төрағасының берген мәліметтері бойынша жыл басынан бері Қазақстанның халық саны 42 мың адамға өсіп, 2013 жылдың 1 наурызына 16 млн. 953 мың адамға жетті. Осы жылдың алғашқы екі айында 66,4 мың сәби дүниеге келді. Бұл өткен жылдың көрсеткіштерінен 0,8 пайызға артық. Өлім көрсеткіші 2012 жылдың алғашқы екі айымен салыстырғанда 2,3 пайызға кеміп, 25 мың адам болды. Біздің елге келгендер – 3209 адам, елден кеткендер – 2650 адам, осылайша миграциялық сальдо 559 адамды құрады. Алдын ала болжанғандай осы жылы тұңғыш рет Қазақстанның тарихында халық саны 17 миллиондық межеге жетеді. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігінің төрағасы Әлихан Смайылов мемлекеттегі соңғы демографиялық ахуалға байланысты брифинг өткізді. Демографиялық саладағы соңғы көрсеткіштерді жағымды деп айтуға болады. Агенттік төрағасының

берген мәліметтері бойынша жыл басынан бері Қазақстанның халық саны 42 мың адамға өсіп, 2013 жылдың 1 наурызына 16 млн. 953 мың адамға жетті. Осы жылдың алғашқы екі айында 66,4 мың сәби дүниеге келді. Бұл өткен жылдың көрсеткіштерінен 0,8 пайызға артық. Өлім көрсеткіші 2012 жылдың алғашқы екі айымен салыстырғанда 2,3 пайызға кеміп, 25 мың адам болды. Біздің елге келгендер – 3209 адам, елден кеткендер – 2650 адам, осылайша миграциялық сальдо 559 адамды құрады. Алдын ала болжанғандай осы жылы тұңғыш рет Қазақстанның тарихында халық саны 17 миллиондық межеге жетеді. Жалпы, демографиялық мәселе біздің ел үшін қазіргі таңдағы маңыздылардың бірі. Кеңес Одағы орнаған тұста қазақ халқының демографиялық потенциалы өте жоғары болатын. Сол кезеңде қазақтар Орталық Азияда басқа этностардың арасында саны жағынан ең көбі болды. Қазіргі күнді алатын болсақ, көршілес Өзбекстанның халық саны 30 миллионға жетіп отыр, ал Қазақстанда 17 миллионға жуықтап қалды (оның ішінде 11 млн. қазақ). Кейбір тарихи оқиғалар қазақ халқының демографиясына үлкен соққы тигізді. Оның ішінде қазақ даласында орын алған ашаршылықтың зардабы ауыр болды. Белгілі демограф Мақаш Тәтімұның айтуынша, аштық әсерінен қазақтар халық санының жартысына жуығынан айырылған. Сонымен қатар, екінші дүниежүзілік соғыста 2 миллионнан аса қазақтың 350 мыңы соғыста қайтыс болды. Демографтың ойынша, егер осы оқиғалар болмағанда, қазақтардың саны осы күні 32-35 миллионға жетуі мүмкін еді [9].

Мемлекетіміздің қазіргі демографиялық бейнесіне толығырақ тоқталайық. Территориясының көлемі бойынша тоғызыншы орын алатын Қазақстанда бір шаршы шақырымға не бары 6,2 адамнан ғана келеді екен. Халық тығыздығы бойынша мемлекетіміз әлем елдері арасында 184-орында тұр. Тәуелсіздік алғаннан кейін Кеңес Одағының көптеген бұрынғы мемлекеттеріндегідей Қазақстанда да демографиялық дағдарыс басталды. Экономикалық жағдайдың нашарлауы бала туу көрсеткішінің күрт төмендеуіне алып келген болатын. Бірақ соңғы жылдары әлеуметтік жағдайдың жақсаруы бала туудың үздіксіз өсуіне септігін тигізді. Төмендегі кестеде бала туу көрсеткіші бойынша ақпараттар берілген:

Кесте -1

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Қазақ- стан респуб- ликасы	24794 6	273028	278977	301756	321963	356575	357552	367752	372544
1000 адамға шаққанда									
Қазақ- стан Респуб- ликасы	16,63	18,19	18,42	19,71	20,79	22,75	22,00	22,53	22,50

Қазақстан Республикасының статистика агенттігі

Кестедегі сандарға сараптама жасайтын болсақ, 2003 жылмен салыстырғанда 2011 жылы туылған балалардың саны 1,5 есеге (124598 адам) өскен. 1000 адамға шаққандағы туу көрсеткіші 22,50 болып отыр. Бұл дегеніміз 2011 жылы халық санының 2,25%-на тең сәби дүниеге келді. Біріккен Ұлттар Ұйымы, АҚШ Орталық барлау басқармасы, Дүниежүзілік банк секілді құрылымдардың деректеріне сүйенсек, 1000 адамға шаққандағы туу көрсеткіші бойынша біз бұрынғы Кеңес Одағы мемлекеттері арасында Тәжікстан мен Қырғызстаннан кейінгі үшінші орында тұрмыз. Халық санының тиімді өсуі үшін туу көрсеткішінің жоғары болуымен қатар, өлім деңгейінің кемуі де қажет. Қазақстандағы 1000 адамға шаққандағы бұл көрсеткіш 2011 жылы 8,71-ге дейін кеміді. Біздің мемлекеттің экономикалық тұрғыда Орталық Азия елдерінен әлдеқайда озық тұрғанына қарамастан, өлім деңгейі ол елдерде біздікінен төмен: Қырғызстан – 6,9, Тәжікстан – 6,49, Түркіменстан – 6,21, Өзбекстан – 5,29.

Кесте -2

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Қазақ- стан респуб- ликасы	155277	152250	157121	157210	158297	152706	142780	145875	144213
1000 адамға шаққанда									
Қазақ- стан Респуб-	10,41	10,14	10,37	10,27	10,22	9,74	8,00	8,94	8,71

ликасы									
--------	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Қазақстан Республикасының статистика агенттігі

Сонымен қатар, Қазақстанның өзіне тән демографиялық ерекшеліктері бар. Ең басты үрдіс - әртүрлі этностардың, әртүрлі демографиялық көрсеткіштерінде. Азиялық этностарда бала туу деңгейінің жоғары және өлім деңгейінің төмен болуы байқалуда. Керісінше, еуропалық халықтарда өлім туудан көп болып отыр. Осы орайда, саны жағынан ең көп екі халық – қазақ және орыс этностарын алып қарастырайық [10].

Кесте -3

Бала туу көрсеткіші	2009	2010	2011	1000 адамға шаққанда		
				2009	2010	2011
Барлығы	357552	367752	372544	22,22	22,53	22,50
Қазақтар	257027	266460	272707	25,35	25,69	25,62
Орыстар	48683	47879	47770	12,91	12,77	12,77

Тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азиядағы бірінші халық санағы 1995 Түрікменстанда (4,481 млн адам) жүргізілді, Өзбекстанда халық санағы Кеңес Одағы заманынан (1989 ж. – 19,905 млн адам) бері жүргізілмеді. 1999 жылы Қазақстанда (14 953 126 адам), Қырғызстанда (4 млн 851 мың адам) және 2000 ж. Тәжікстанда (6 млн 127,5 мың адам) ұлттық санақ жүргізілді. Аймақ мемлекеттерінде ары қарайғы санақ бойынша 2009 жылы Қазақстанда 16009,6 мың адам мен Қырғызстанда 5 107 640 адам, Тәжікстанда 2010 жылғы санақ бойынша 7 млн 565 мың адам (ұлттық халық санағының есебі). БҰҰ жаңалықтар Орталығының хабары бойынша Түрікменстан ТМД-ға халықтың электронды санағын сынақтан өткізген алғашқы мемлекет болды, Түрікменстанда толыққанды халық санағы электронды нұсқада 2012 жылдың желтоқсанында жүргізілуі тиіс.

Тәжікстан – бұл Орталық Азияның көш басшысы. Осы жуырда ғана Тәжікстанның 9 миллионыншы тұрғыны тіркелген. Бұл ел қарқынды демографиялық өсім көрсетіп отыр. Демографиялық өсу жағынан алғанда бұл ел екпінді дамуда. БҰҰ есептерінде Тәжікстандағы отбасылардың 55%-ы көп балалы (6 және оданда көп бала) екендігі көрсетілген. Түрікмен халқының жалпы саны қазір 20,0 млн. артық деген дерек бар. Түрікмендер Ауғанстан, Иран, Түркия, Ирак, Сирия секілді елдергеде жайылған. Елдегі түрікменнен кейінгі көп халық өзбектер, одан кейін орыстар. Қазақтардың саныбұрын 120,0 мыңнан асқан екен. Қазір соның жартысына жуығы ата жұртқа көшіпті. Қазір 60,0 мыңға жетер-жетпес қазақ бар көрінеді. Бұлардан басқа армяндар, әзірбайжандар, түріктер, иран халықтары, т.б. халықтардың өкілдеріде тұрады. Қазіргі таңда біздің шығыс көршіміз Қытай экономика көлемі бойынша АҚШ-тан кейінгі екінші орынға жайғасты. Көптеген мамандардың пайымдауынша, оның қарқынды дамуына әсер еткен факторлардың бірі – халық саны. Соңғы деректерге сүйенсек, ҚХР халқы 1,3 млрд. болып отыр.

Батыстағы және Азиядағы дамыған елдердегі жұмыс күшінің қымбаттауы ондағы ірі компаниялардың арзан және сапалы еңбек ресурстарын іздеуге мәжбүрледі. Әлемнің әйгілі компаниялары өзінің зауыттарын аспан асты елінде сала бастады. Осылайша олар «әлемнің фабрикасына» айналды. Бұл ҚХР-дың дамуына үлкен бір серпіліс берді. Қазіргі таңда Қытай экспорт көлемі жөнінен әлем бойынша бірінші орында.

Жұмыссыздық-бұл нәтижесі үздіксіз өзгерістер сұраныс пен ұсыныс жұмыс күшінің нарықтық жүйесінің негізгі мәселесі. Олардың арасындағы айырма ретінде айқындалатын саны жұмысқа жарамдыларға кіретіндер, жалпы көп жұмыс күшін беретін және жұмыспен қамтылғандар саны деп бөліне отырып еңбек қызметінің сипаттамасын береді. Егер көптеген дамыған елдерде нарықтық экономика жұмыссыздық нормасы 1991 жылы өзгеріп отырып,промильдік шегінде 6-12% болса, Швецияда бұл көрсеткіш 2% -ға, Жапонияда – 2,3%, бұл нәтижесі болып табылады ақылға қонымды қолдану ұлттық модельдерін ұйымдастыру, еңбек нарығы бұл елдерде жоғары [11].

Жұмыссыздар санының тез өзгеруі мен олардың арасындағы айырмашылықтан, оның әртүрлілігінің нәтижесінде үздіксіз өзгерістер сұраныс пен ұсыныс, жұмыс күшінің өзгеруіне, ауысымдық жұмыс орнының ашылуына алып келеді. Жұмыс жасындағылар үшін, білімді қызметкерге бұл жұмыссыздық уақытша болып табылады. Құрылымдық жұмыссыздық — пайда болған кезде құрылымы жұмыс күшінің ұсынысы сәйкес келмейді сұраныс құрылымындағы оған қашан ескі, тиімсіз өндіріс саласының жабылуы, ал жаңа саланың дами бастауы және бір уақытта жұмыс істеу үшін қызметкерлерді қайта даярлау және ауыстырудан жаңа жұмыс орны ашылады. Мамандандырылған жұмыссыздық сұранысты қысқарту, қызметкерлердің ескірген мамандықтар бойынша бір мезгілде бос жұмыс орындары бойынша жаңа

мамандықтар алуының нәтижесінде қалыптасады, жаңа мүмкіндіктер тудырады. Циклдық жұмыссыздық – жұмыссыздық түрі өндірістің құлдырау кезінде туындайтын жағдайында жұмыскерлер санының үміткер жұмыс орындарына берілген орыннан олардың санының артуы. Циклдық жұмыссыздық-бұл экономикалық құлдыраудың немесе өсудің жалпы жұмыссыздық деңгейіне әсері.

Циклдік жұмыссыздық, әдетте, құлдырау кезінде өседі және экономикалық өрлеу кезінде төмендейді және экономикалық саясаттың негізгі бағыты болып табылады.

Циклдік жұмыссыздық-маусымдық, құрылымдық, үйкеліс және институционалдық факторларды қоса алғанда, жалпы жұмыссыздыққа ықпал ететін көптеген факторлардың бірі. Циклдік жұмыссыздық-бұл жалпы жұмыссыздықтың ажырамас бөлігі, ол экономикалық өрлеу мен құлдырау циклдерінің тікелей нәтижесі болып табылады. Жұмыссыздық әдетте рецессия кезінде жоғарылайды және экономикалық өрлеу кезінде азаяды. Рецессия кезінде циклдік жұмыссыздықты болдырмау экономиканы зерттеудің негізгі мотивациясы және үкіметтер экономиканы ынталандыру үшін қолданатын әртүрлі саяси құралдардың мақсаты болып табылады. Ерікті жұмыссыздық – жұмыссыздық түрі орын алған жағдайда, ерікті емес жұмыспен қамту кейбір топтарын (үй шаруасындағы әйелдер және басқа да тұлғалар, жұмыс істеуге тілек білдіруші қандай да бір себептермен). Жасырын жұмыссыздық – бұл мазмұны кәсіпорындар мен ұйымдарды сақтау мүддесінде еңбек ұжымдарының артық жұмыс орындарын сақтау, ол уақытша өндірістің құлдырауы кезінде болды. Мұндай жағдай негізінен мәжбүрлі толық емес жұмыс күніне (аптасына) көшу және мәжбүрлі еңбек (ішінара ақы төлеуге немесе сақталмайтын ұстау) әкімшіліктің бастамасы бойынша жүзеге асырылады. Осылайша, жұмыссыздық болып табылады, ерекшелігі нарықтық экономика. Сондықтан, толық жұмыспен қамту өндіріс орындарын заманауи технологияны қолдана отырып нарықтық шаруашылықты дамыту. Бірақ жұмыссыздықты азайтудың белгілі бір шеңбері, нарық кезінде қол жеткізіледі, еңбек тиімділігінің өсу жағдайы мен экономикалық тұрақтылық.

Жұмыссыздық, табиғи процесс, қоғам дамуының мінсіз табиғи деңгейі, деген атауға ие болды. Кэмпбелла Р.Макконелла мен Стенли Л. Брю «Экономикс» деген кітабында ХХ ғ. 60-шы жылдары АҚШ-та табиғи жұмыссыздық деп санағандар көрсеткішін 4%-ы жұмыспен қамтылған жұмыс күшінің ара қатынасы. Бүгінде оның деңгейі көтерілді-деген 5-6%. Жұмыссыздық деңгейі өлшенеді, үлесі ретінде өндірісте ресми тіркелген жұмыспен қамтылған жұмыссыздар саны. Жұмыссыздықты сипаттайтын орташа жұмыс уақытының ұзақтығы. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейін жоғарылататын факторлар және төмендететін жалақы, бағалар және тепе-теңдік. Бұл ең жоғары жұмыспен қамту деңгейі, тиісті әлеуетті ЖҰӨ. Тұжырымдамаға сәйкес табиғи деңгейінің әлеуетті ЖҰӨ қол жеткізіледі, яғни негізгі капиталды толық жүктеу кезіндегі жағдай индексі өндірістік қуаттарды пайдалануды өңдеуші өнеркәсіп тең шамамен 86%. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі әрдайым нөлден жоғары болады, өйткені ол белгілі бір шамада бар әрқашан фрикциялық немесе құрылымдық нысандары.

Тәуелсіздік жылдарында Өзбекстанда жаңа демографиялық жағдай қалыптасты бірінші орында тұрғындар санының азайып кетуінен көрініс алды, орташа жыл сайынғы өсуі-1,5-1,6 % болды. Республика халқының саны 1991 ж. 20,7 млн. адамнан- 2006 жылы 26,8 млн. адамға ғана өсті. Бұл ТМД елдері ішіндегі үшінші орында, Ресей және Украинадан соң. Егер демографиялық процесті сол кезде қалыптасқан шетелдегі жағдаймен салыстырсақ 1991-2004 жылдар аралығында Өзбекстан тұрғындарының саны 5 млн.асты немесе жыл сайын 400 мың адамға өсіп отырған, ол Грузия (4,9 млн.), Қырғызстан (5млн.), Молдова (3,6 млн.) немесе Түркіменстан халқының (4,8 млн.) санынан да көп. Тіпті экономикалық жағынан тез дамып кеткен елдер Норвегия, Финляндия, Дания елдерінде де халық саны өспеді. Осы кезеңде ТМД елдерінде де халық санының өсуі көрінбеді. Керісінше, Ресей, Украина және Қазақстанда тұрғындар санының кемігені көрінді: 5,2, 4 және 2 млн. адамға [12].

Республикада жаңару процесі өте қолайсыз әлеуметтік кезеңде көрініс алған. Бір жағынан, мемлекеттің жеткіліксіз қаржылай-экономикалық мүмкіндігінен тұрғындардың тұрмыс жағдайы төмендеп кетті, екінші жағынан, бұрынғы жүйенің ескіргендігі, қамтамасыз ете алмайтындығы байқалды. Өзбекстан тұрғындарының кейінгі онжылдықта санының тез азайып кетуіне әсер еткен миграциялық ағымнан болды, сонымен қатар туу да азайып отыр. Сонымен қатар ірі проблемалар да бар, өткен кезеңнен сақталып қалған тоталитарлық билік, өтпелі кезеңдегі қиыншылықтар.

Туудың азаюы ХХ ғ.80 жылдардың аяғынан бастап қазірге дейін созылып сол бірқалыпты жағдайды сақтап отыр. Қалалық жерлерде туу 1,3 есе түссе, ал ауылдық жерлерде-1,5 есе. Осы процесс тек егде жастағы әйелдер арасында ғана емес, жастар арасында да болып отыр. Мысалы, тұрғындардың табиғи жолмен өсуі 1000 адамға алып есептегенде 1991-2001 жылдар аралығында 28,4 тен 15,9-ға дейін азайып кеткен. Туудың азаюының тағы бір себебі бала туу жасындағы әйелдер (20-29 жас) санының азайып кетуі және 15-49 жас аралығындағы әйелдер саны 1991-2005 жылдарда 37,2 % -тен 32,3 %-ке кеміді. Осылайша

барлық бала туу жасындағы әйелдердің көп балалы болуы тез азайып кеткен, сонымен қатар ана мен бала өлімінің көрсеткішінің өсуі де әсер етуде [12].

2050 жылға қарай Орталық Азия елдерінің халық саны қаншалықты өседі.

БҰҰ Экономика және әлеуметтік мәселелер департаменті әлемдегі демографиялық ахуал және оның келешегі жөнінде есеп жариялады. Онда Орталық Азия елдерінің халқы қалай өсетіні туралы да болжам айтылған деп хабарлайды Вақ.kz ақпарат агенттігі.

БҰҰ болжамына сәйкес, Орталық Азияда халық саны алдағы отыз жыл ішінде кемінде 26 миллион адамға өседі. Мәселен, **Қазақстан** тұрғындарының саны 17,5 миллионнан 23 миллионға өседі. Яғни, осы уақыт ішінде біздің елдің халқы 5,5 миллионға көбеймек. **Қырғызстандағы** халық саны қазіргі 5,8 миллионның орнына 8,1 миллион болуы мүмкін.

Түрікменстанның демографиялық ахуалы да шамамен осылай өзгереді – 5,5 миллионнан 7,8 миллионға. Ең ірі өсім **Тәжікстан** мен **Өзбекстанда** өсім болады деген жорамал бар. Тәжікстанның халқы екі есеге жуық көбейгелі отыр: 8,5 миллионнан 14,5 миллион адамға. Ал Өзбекстанда тұрғындар саны 10 миллион адамға өседі – қазір 30,9 миллион болса, 2050 жылға қарай 40,9 миллион. Яғни, отыз жыл ішінде өзбек еліне қосылатын адам саны Қырғызстан мен Түрікменстандағы қазіргі халық санын қосып алғандағымен шамалас болғалы отыр.

Осы болжамға сәйкес, Ресейде демографиялық ахуал қиындай бермек. Бұл елдегі тұрғындар саны 2015 жылғымен салыстырғанда 10 миллион адамға азайып, 133 миллион болуы мүмкін. Ресей статистика мамандары 2017 жылы туу деңгейі 10%-ға құлағанын айтқан болатын. Бұл соңғы он жылдағы ең жоғарғы көрсеткіш. Мамандардың болжамына қарағанда бұрынғы Кеңес одағының еуропалық бөлігіндегі өзге елдерде де халық саны азая бермек. Мәселен, Беларусь пен Молдованың әрқайсысында тұрғындар саны бір миллионға кемиді. Украинаның халқы бірден 8 миллионға азайып, 36,5 миллион адам болады. Латвия мен Литвада кему – 25% шамасында, бұл 500 мың адам деген сөз. Сонымен қатар мамандар 2050 жылға қарай Жер шары тұрғындарының 74%-ы қалаларда тұратынын айтады [13].

Халықтың көші-қоны, - адамдардың бір ауданнан екінші ауданға тұру үшін қоныс аударуы болып табылады. Көші-қон (**миграция**) - өте күрделі әлеуметтік процесс (былай айтқанда танымайтын жерге орнығу). Бұл тек қана көшіп бару емес, барған жеріне бейімделуің керек (мүмкін өмір сүру деңгейі ол жерде мүлдем басқаша болуы мүмкін). Осы кезде адамның жинақылығы, шыдамдылығы, кәсіпшілігі және жаңа жердің жағдайына үйренісуі байқалады. Сондықтан да халықтың көшіп қонуы - мемлекеттің даму деңгейін көрсетеді. Көші-қонның қоғамдағы рөлі ерекше орында. Ол қазақ халқының қалыптасуына, мәдениетіне, тіліне үлкен өсер етті. Бұл процеске қазір де үлкен мән берілуде:

- 1) Шетелдегі қандастарымыздың елге қайта оралуы (оралмандар, қандастар);
- 2) Халық санының көбеюі және жетіспейтін жұмысшылар орнының толықтырылуы;
- 3) Аумақ бойынша тиімді орналастыру.

Бұл мәселелердің шешімін табу мемлекетті модернизациялаудың алғышарттарының бірі, яғни экономикалық әлуетті толық пайдалану. Көші-қон - халықтың табиғи қозғалысына және құрылымына әсер етеді. **Мигранттардың** көбісі жастар, әсіресе әйел адамдар. Сондықтан көшіп келушілер көп аймақтарда туған балалардың саны артады, сыртқа кетушілер көп аймақтарда керісінше болады. Көшіп келушілер көбейсе, әйел адамдардың саны артып, көшіп кеткен жағдайда ер адамдар кебейеді. Туу деңгейі төмен аудандардан халықтың кешуі карт адамдардың санын арттырады. Халық қартайып, өлім жоғарылайды, табиғи өсім төмендеп, аяғында депопуляцияға ұшырайды.

Бағыты бойынша оны ішкі және сыртқы деп бөледі. Сыртқы көші-қонға **эмиграция** (елден кету), **иммиграция** (елге келу) және **реэмиграция** немесе **репатриация** (лат.*patria* - *отан*) (көшіп кеткендердің елге қайта оралуы) жатады. Көшіп келгендер мен көшіп кеткендердің арақатынасы халықтың механикалық өсімін анықтайды. Оны көші-қон **сальдосы** (итал.*caldo* - *қалдық*) деп атайды. Оң белгілі сальдо - халықтың өсімін көрсетеді, ал теріс белгілі сальдо - халықтың азаюын көрсетеді. Адамдардың **қоныс аударуының** ең көп таралғаны экономикалық-әлеуметтік себептер, яғни олардың өмір сүру деңгейі жоғары жерлерді іздеуі, оқуға бару, отбасылардың туысқандарына барып қосылуы, т.б. Ірі көші-қон барысы саяси себептерге, атап айтқанда соғыс, мемлекеттік шекара өзгерісіне байланысты. Мысалы, мемлекеттің құлауы немесе бірігуі нәтижесінде ауқымды репатриацияның пайда болуын жатқызуға болады.

Экологиялық көші-қонға – халық қоршаған ортасы лас аудандар мен экологиялық апат аймақтарынан басқа жақтарға қоныс аударуы жатады. Көші-қон ұзақтығына қарай тұрақты және уақытша деп екіге бөлінеді. Уақытшаға - вахталық (ауыспалы) жұмысқа келу жатады. Ол көбінесе табиғи ресурстарды игеру аймақтарына тән. Келесі мысал – маусымдық, құрылыс және ауыл шаруашылық жұмыстарына

келу. Уақытша көші-қонды туристер, жас еңбек отрядтары, гастарбайтерлер (шетелдік жұмысшылар) қалыптастырады. Формасына қарай - ерікті және еріксіз деп бөлінеді.

Ерікті түрде көшу – өз еркімен (ұйымдаспаған көші-қон) және мемлекет ұйымдастырған (ұйымдасқан көші-қон) жағдайда болады. Мысалы, тың және тыңайған жерді игеруді, шет елдегі қандастарға елге оралуды мемлекет тарапынан ұйымдастыру.

Еріксіз көші-қон – сталиндік репрессия тұсындағы халықты отырған жерінен күшпен көшіріп жіберу. 1937-44 жылдар аралығында Қазақстанға корейлер, поляктар, немістер, шешендер, ингуштар, балқарлар және басқа халықтар күшпен кешіріліп әкелінді. Барлығы 1 млн адамға жеткен Сыртқы көші-қонның бірдей деңгейдегі 3 ағымы бар.

• Біріншісі – ұлғаюшы ағым. Шетелден қандастардың көшіп келуі (репатриация). Ол көрші елдерде қалыптасқан. Бұл елдерде 3,5 млн қазақ бар. Көшіп келушілердің 9/10 бөлігі Өзбекстаннан, Ресейден, Қытайдан және Монғолиядан келуде. Олар барлық аймақтарға

бөлінгенімен, көбінесе оңтүстік-батыс аймақтарда қоныстануда.

• Екінші – саябырсыған ағым - орыс және украиндардың Ресейге, немістердің Германияға көшуі. Олар көбінесе Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстан тұрғындары. Олардың 9/10 бөлігі Ресейде орналасуда.

• Үшінші – еңбек күші ағымы (гастарбайтерлер). Батыстағы мұнай-газ өндірісіне жұмыс істеуге келгендер. Ішкі көші-қонның масштабы сыртқы көші-қоннан үш есе артық. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап халықтың 1/3 бөлігі мекен жайын ауыстырған. Қазақстан халқы дүние жүзіндегі ең икемді халықтың бірі болып шықты.

Облыс ішіндегі көші-қонның екі ағымы бар:

- 1) ауыл халқының қалаға көшуі;
- 2) кіші-гірім қалалардан үлкен қалаға көшу.

«Қаладан - ауылға», «ауылдан - ауылға» ағымдарының мөлшері өте аз. Облысаралық көші-қон арасында 2 көшбасшы қала бар, олар - Астана және Алматы. Көшіп кеткендердің жартысы осы қалаларға қоныс тебуге. Даму әлуеті жоғары болғандықтан, бұл қалаларға көшіп келушілер саны болашақта да арта бермек. Мемлекеттің көші-қон саясаты екі мәселені шешуге бағытталған.

Бірінші мәселе - көші-қон көлемін төмендегі жағдайлар бойынша көтеру:

- 1) репатрианттар - қандастар;
- 2) реэмигранттар - бұрынғы Қазақстан азаматтары;
- 3) экономикалық және экологиялық жағдайы қолайсыз аудандардан көшіру.

Екінші мәселе - мемлекетті модернизациялау үшін халықты тиімді орналастыру және емір сүру сапасын жоғарылату. Бұл шаралар жаңадан шыққан «Нұрлы көш» бағдарламасында қарастырылған

Зерттеу нәтижесі. Қазақстандағы демографиялық шешімін күтетін мәселелер:

Неке және ажырасу: жас отбасын құрғандарға мемлекет тарапынан әлеуметтік қорғау, жер беру, жеңілдіктермен үй мәселесін шешу, жас от бастарына жәрдемақы, оларды салықтан босату, қазір ажырасу өте көп және толық емес отбасылар саны жылдан жылға өсіп отыр, белгілі бір заң арқылы алдын алу, мысалы ажырасқаны үшін көп көлемде салық төлеттіру, неке келісімін жасату және онда нақты міндеткерліктер белгілеу, немесе араб елдері секілді ажырасқанда баланы анаға бермеу оның құқығын айыру; үйленбей жүрген ер балаларға бойдақтар салығын қайтадан енгізу, себебі қазір үйленбеген орта жастағы ер азаматтар саны көп.

Көші қон процесін реттеу халық санын өсіру үшін сыртқа көшу үрдісін азайту, қазір көптеген жастарымыз шетелдерге көшіп жатыр, себебі елдегі саяси ахуал, әлеуметтік жағынан қорғалмауы, тегін білім ала алмауы, ауылдық жерлердегі жұмыссыздық, коррупция, т.б.

Ана мен бала өлімінің көбейіп кетуі бізді шекарамызда халқының саны жағынан бірнеше мың есе екі ірі мемлекет қоршап отыр, өзіміздің кең байтақ территориямызда адам тығыздығы 6,5 ғана, ал сол территориямызды қорғау үшін адами ресурс керек [7].

Еліміздегі көп балалы аналарға, отбасыларына мемлекет тарапынан нақты көмек беруіміз керек: әр балаға туғанда төленетін жәрдем ақыны көбейту; араб елдеріндегідей әр бала дүниеге келгенде бір рет үлкен көлемде ақшадай көмек беру; көп балалы отбасыларын салықтан босату, коммуналдық төлемдерден босату, немесе жеңілдіктер беру, тегін білім алуына, тегін дәрігерлік көмекті қамтамсыз ету, көп балалы отбасыларына мемлекет тарапынан тегін үй салып беру және олардың жұмысқа тұруына көмектесу;

Ресей мемлекетіндегідей Материнский капитал секілді анаға жәрдем ақы беру;

Бала күтіміне байланысты жұмыс істемеген жылдарын жалпы жұмыс өтіліміне есептеу және жұмыс орындарын сақтау, егер ол жұмыс жабылып қалса мемлекет тарапынан жұмысқа орналастыру.

Жастарды нарыққа байланысты қайта даярлай отырып жұмыспен қамту және еңбек ақысын көбейту, ер адамның отбасындағы рөлін арттыру, ежелгі қазақ дәстүріне сай отбасылық құндылықтарды қалпына келтіру; Отбасы тәрбиесіне ерекше көңіл бөле отырып отбасылық құндылықтарды Рухани мұра бағдарламасы негізінде жүзеге асыруда оған көп балалы отбасыларын тарту.

Шетелдегі қандастарымызды елге қайтару ісін қайта жаңғырту және ол үшін: бірден елге келгенде бірден азаматтық беру, жәрдем ақы мен үймен немесе жермен қамтамасыз ету, оларды әлеуметтік қорғау мен адаптациядан өтуіне көмектесу және өздерінің біліміне сай жұмысқа орналастыру, еңбекке тарту, квота мәселесін қайта қарау, мемлекет тарапынан арнайы заңдарды қолдана отырып отандастарымызды елге қайтару жолдарын қарастыру;

Шетелдегі қандастарымызбен байланысты жақсарту, ондағы жастарды елге шақырып туған жердің тарихымен таныстыру, тілді үйрету курстарын ашу, жастардың бойында өз еліне, отанына деген қызығушылықты дарыту, себебі еуропалық қазақтардың қазір балалары сол тұрып жатқан елдің тілінде сөйлейді, олар біртіндеп еуропаланып бара жатыр, қазақ тілінде сөйлемейді.

Еліміздің 2050 жылдарға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын жүзеге асыру үшін 25 млн. адам, яғни адами капитал қажет, яғни дені сау жұмысқа қабылетті жастар керек [14]. Бұл мәселе мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ол үшін мемлекеттің демографиялық, миграциялық саясатта нақты қадамдар жасау. Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының жаңа Концепциясын жасау.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайын жақсарту үшін:

Денсаулықты жақсарту және адамдардың өмір сүру жасын ұзарту; бала туу жасындағы адамдардың денсаулығын жақсарту мәселесін шешу. Салауатты өмір сүруге үйрету; созылмалы ауруы бар адамдар мен мүгедектерге мемлекет тарапынан жәрдем ақыны көбейту және оларды тегін дәрімен, емделумен қамтамасыз ету, жастар мен балалардың денсаулығын сақтау, денсаулыққа зиянда темекі шегу, есірті қолдануды болдырмаудың алдын алу мәселелерін шешу; дене тәрбиесіне ерекше мән беру, адамдарды өзінің денсаулығына мән беруге тәрбиелеу; ана мен баланы қорғау; жалпы баспасөз құралдары арқылы еліміздегі демографиялық ахуалды жариялап отыру, отбасылық құндылықтарды жиі насихаттау, салауатты өмір салты туралы хабарларды жиі беру, отбасының бірігіп демалуына ерекше мән бере отырып ана, әке, бала арасындағы қатынастарды, жалпы жанұяның қоғамдағы рөлін арттыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие / С.А. Арутюнова. – М., 2000. – 198 с.
2. Материалы Всесоюзной статической конференции 1927 г. //Вестник статистики. №2. – М., 1927. – С.44.
3. Ермаков С.П., Захарова О.Д. Демографическое развитие России в первой половине XXI века (методические подходы и предварительные результаты прогноза). ИСПИ РАН. М., 2000. С. 70; Антонов А.И., Медков В.М., Архангельский В.Н. Демографические процессы в России XXI века. / Под ред. проф. А.И. Антонова. – М.: «Грааль», 2002. – С. 93-142
4. Демографический ежегодник России. 2010: Стат. сб. / Росстат. – М., 2010. – С. 102-107.
5. Курбанов Ш.Б. Развитие городских поселений и проблема урбанизации низовых административных районов Узбекистана // Социально-экономическая география. Вестник Ассоциации российских географов-обществоведов. - 2014. - № 3. – С. 106
6. Основные итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова. - Алматы, 1999. – 211 с.
7. Иватова Л.М., Мейрманов С.Т. Қазақстан Республикасының мемлекеттік демографиялық саясаты.-Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 350 бет.
- 8.https://ehistory.kz/ru/publications/view/b_ayagan_nesmotrya_na_malii_obem_izdanie_bogato_illustirova_po_4890© e-history.kz
9. Асылбеков М.Х., Козина В.В. «Демографическое развитие республики Казахстан в условиях суверенитета». – Алматы: Өркениет, 2001. –112 с.
10. Программа демографического развития Республики Казахстан на 2001-2005 годы // Официальная газета.№46 (47), 17 ноября 2001 г. – С.4.

Иванов Д.В. Вынужденная и трудовая миграция населения в международном и национальном праве. – М.:БИ., 2010. – 240 с. Демографический ежегодник Казахстана. 2005: Стат сб./Под ред.К.Абдиева. – Алматы, 2005. – 448 с.

11. Россия-Казахстан: фронтъерская миграция. Сб. Научных трудов (под общ. Ред. Ж.Зайончиновской и М.Н.Сдыкова. РСО. 2002. – 236 с.

12. Зиновьев В.П. Страны СНГ / В.П. Зырянов. – М.: Дрофа, 2005.

13. Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. – Алма-Ата, 2001. – 260 с.

14. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9314/> Социально-демографические процессы в Казахстане (1897-1992 гг.).

Reference:

1. Arutyunov S. A. Peoples and cultures. Development and interaction / S.A. Arutyunova. – М., 2000. – 198 с.

2. Materials of the All-Union Static Conference of 1927 // Bulletin of Statistics. No. 2. - М., 1927. – p.44.

3. Ermakov S.P., Zakharova O.D. Demographic development of Russia in the first half of the XXI century (methodological approaches and preliminary results of the forecast). ISPI RAS. М., 2000. P. 70; Antonov A.I., Medkov V.M., Arkhangelsky V.N. Demographic processes in Russia of the XXI century. / Edited by prof. A.I. Antonov - М.: "Grail", 2002. pp. 93-142

4. Demographic Yearbook of Russia. 2010: Stat. sat. / Rosstat - М., 2010, pp. 102 - 107.

5. Kurbanov Sh.B. Development of urban settlements and the problem of urbanization of the lower administrative regions of Uzbekistan // Socio-economic geography. Bulletin of the Association of Russian Geographers and Social Scientists. - 2014. - No. 3. - p. 106

6. Main results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection / Edited by A.A.Smailov.-Almaty, 1999.-211 p.

7. Ivatova L.M., Meirmanov S.T. Kazakhstan Republikasyn memleketik demografyalyk sayasaty. - Almaty: Kazakh University, 2012.-350 bet.

8 https://ehistory.kz/ru/publications/view/b_ayagan_nesmotrya_na_malii_obem_izdanie_bogato_illustrirova_no_4890 © e-history.kz

9. Asylbekov M. H., Kozina V.V. "Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty". - Almaty: Orkeniyet, 2001. -112s. The program of demographic development of the Republic of Kazakhstan for 2001-2005 // Official Gazette.No.46 (47), November 17, 2001-p.4.

10. Ivanov D.V. Forced and labor migration of the population in international and national law. - Moscow:BI.,2010.-240s.; Demographic Yearbook of Kazakhstan. 2005: Stat Sat./Ed.K.Abdiyaa. - Almaty, 2005.– 448 s.

11. Russia-Kazakhstan: frontier migration. Collection of scientific papers (under the general Ed. Zh.Zaionchinovskaya and M.N. Sdykova. RSO. 2002. - 236 с.

12. Zinoviev V.P. CIS countries / V.P. Zyryanov. - М.: Bustard, 2005.

13. Sadovskaya E.Y. Migration in Kazakhstan at the turn of the XXI century: main trends and prospects. - Alma-Ata, 2001. 260 p.

14. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9314/> Socio-demographic processes in Kazakhstan (1897-1992).

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 341
МРНТИ 04.21.21

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.09>

¹Бурибаев Е.А. *, ²Хамзина Ж.А.

¹доктор юридических наук, профессор Института истории и права при КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2631-6372>,

E-mail: yermek-a@mail.ru

²доктор юридических наук, профессор Института истории и права при КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0913-2002>,

E-mail: 292803@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ГАРАНТИИ ПРАВ НА ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО И ЗАПРЕТ
ДИСКРИМИНАЦИИ: ДЕЙСТВИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Гендерное равенство на рабочих местах — традиционно продвигаемый мировым сообществом социально значимый элемент укрепления социальной стабильности. Этот несомненно важный институт только входит в современный обиход Казахстана тесно связан с концепцией устойчивого развития, заставляет определить, что лежит в основе его международно-правового регулирования. Цель исследования - определить место и роль международно-правовых инструментов в формировании национальных методов гендерного равенства и процессов, связанных с совершенствованием механизмов защиты от дискриминации. Вопрос исследования: какова роль Конвенций МОТ в стимулировании подлинного обеспечения равенства в социально-трудовой сфере Казахстана на современном этапе? Анализ основан на предположении, что международные трудовые соглашения обладают необходимыми рычагами для воздействия на национальные системы законодательства, а их эффективная имплементация и применение отвечает общественным интересам. Обзор сформирован на примере казахстанской правовой системы в сравнительной перспективе. Результаты исследования развивают гипотезу о том, что международные соглашения могут влиять на национальную политику только в том случае, если государства желают и способны имплементировать международные обязательства в свое национальное законодательство, а также обеспечить их применение и исполнение. Результаты показывают проблемы, которые сопровождают реформы национальной социальной политики в области занятости, продвигаемые международными соглашениями в Казахстане.

Ключевые слова: международное право, международные институты, права человека, гендерное равенство, дискриминация.

¹ Е.А. Бәрібаев *, ² Ж.А. Хамзина

¹ заң ғылымдарының докторы,

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих және құқық институтының профессоры, Алматы, Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-2631-6372>,

E-mail: yermek-a@mail.ru

² заң ғылымдарының докторы,

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және құқық институтының профессоры, Алматы, Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-0913-2002>,

E-mail: 292803@mail.ru

ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІК ЖӘНЕ КЕМСІТУШЛІККЕ ТЫЙЫМ САЛУ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КЕШІЛДІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІС-ҚИМЫЛЫ

Аңдатпа

Жұмыс орындарындағы гендерлік тендік - дәстүрлі түрде әлемдік қоғамдастықты ілгерілететін әлеуметтік тұрақтылықты нығайтудың әлеуметтік мәні бар элементі. Бұл сөзсіз маңызды институт Қазақстанның қазіргі күнделікті өміріне енді ғана еніп келеді және тұрақты даму тұжырымдамасымен

тығыз байланысты, ол бізді оның халықаралық құқықтық реттеуінің негізінде не жатқанын анықтауға мәжбүрлейді. Зерттеудің мақсаты - гендерлік теңдіктің ұлттық әдістерін және кемсітушіліктен қорғау тетіктерін жетілдірумен байланысты процестерді қалыптастырудағы халықаралық-құқықтық құралдардың орны мен рөлін айқындау. Зерттеу сұрағы: қазіргі кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-еңбек саласындағы теңдіктің шынайы қамтамасыз етілуін ынталандырудағы ХЕҰ конвенцияларының рөлі қандай? Халықаралық еңбек келісімдері ұлттық заңнама жүйелеріне әсер ету үшін қажетті тетіктерге ие және оларды тиімді іске асыру және қолдану қоғамдық мүдделерге сәйкес келеді, - деген болжамға талдау негізделген. Шолу салыстырмалы перспективада қазақстандық құқықтық жүйе үлгісінде қалыптастырылған. Зерттеу нәтижелері мемлекеттер халықаралық міндеттемелерді өздерінің ұлттық заңнамасына имплементациялауға, сондай-ақ олардың қолданылуы мен орындалуын қамтамасыз етуге тілек білдірген және қабілетті болған жағдайда ғана халықаралық келісімдер ұлттық саясатқа әсер етуі мүмкін, - деген гипотезаны дамытады. Нәтижелер Қазақстанда халықаралық келісімдермен ілгерілетілген жұмыспен қамту саласындағы ұлттық әлеуметтік саясат реформаларымен қатар жүретін мәселелерді көтереді.

Тірек сөздер: халықаралық құқық, халықаралық институттар, адам құқықтары, гендерлік теңдік, кемсітушілік.

Buribayev E.A. *,² Khamzina Zh.A.

¹*Doctor of Law, Professor of the Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0003-2631-6372>,*

E-mail: yermek-a@mail.ru

²*Doctor of Law, Professor of the Abay Kazakh National Pedagogical University Abaya, Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0003-0913-2002>,*

E-mail: 292803@mail.ru

INTERNATIONAL GUARANTEES OF RIGHTS TO GENDER EQUALITY AND PROHIBITION OF DISCRIMINATION: ACTION IN KAZAKHSTAN

Abstract

Gender equality in the workplace is traditionally promoted by the world community as a socially significant element in strengthening social stability. This undoubtedly important institution is only entering the modern everyday life of Kazakhstan and is closely connected with the concept of sustainable development, it forces us to determine what underlies its international legal regulation. The purpose of the study is to determine the place and role of international legal instruments in the formation of national methods of gender equality and processes related to the improvement of mechanisms for protection against discrimination. Research question: what is the role of the ILO Conventions in stimulating genuine equality in the social and labor sphere of Kazakhstan at the present stage? The analysis is based on the assumption that international labor agreements have the necessary leverage to influence national legal systems, and that their effective implementation and application is in the public interest. The review is formed on the example of the Kazakh legal system in a comparative perspective. The results of the study develop the hypothesis that international agreements can influence national policy only if states are willing and able to implement international obligations into their national legislation, as well as ensure their application and enforcement. The results show the problems that accompany the reforms of the national social policy in the field of employment, promoted by international agreements in Kazakhstan.

Keywords: international law, international institutions, human rights, gender equality, discrimination.

Введение. Выбор направления исследования и научной гипотезы основан на выводах ряда авторитетных исследований. В работе Б. Симмонс [1] сформированы выводы о том, что международное право в области прав человека внесло позитивный вклад в реализацию прав человека в большей части мира. Хотя правительства иногда ратифицируют договоры о правах человека, делая ставку на то, что на них не будет оказываться особого давления с целью их соблюдения, обычно это не так. Сосредоточив внимание на заинтересованных сторонах в области прав, а не на давлении со стороны ООН или государства, Б. Симмонс демонстрирует посредством сочетания статистического анализа и тематических исследований, что ратификация договоров в среднем приводит к улучшению практики соблюдения прав. По ряду показателей улучшаются гражданские и политические права, права женщин, право не подвергаться пыткам и права детей, особенно в очень большом неоднородном наборе стран, которые не являются ни стабильными автократиями, ни стабильными демократиями. Положительное влияние

международного права на формирование национальных правовых систем резюмируется в ряде других работах [2, 3, 4].

Исследование З. Элкинс и др. [5] показывает, что международные документы по правам человека, начиная со Всеобщей декларации прав человека, в значительной степени сформировали структуру прав личности в национальных конституциях. Эти соглашения, судя по всему, координируют образ действий национальных законодателей, независимо от того, привержены ли страны условиям соглашений (хотя соблюдение усиливает эффект). Ратификация Международного пакта о гражданских и политических правах побуждает страны отстаивать права, которые в противном случае они, очевидно, не приняли бы. Этот вывод подтверждает взаимосвязь между ратификацией договора и национальными конституционными нормами и предполагает, что национальная конституция может быть важным каналом для обеспечения эффективности договора.

В исследованиях утверждается, что международное право внесло положительный вклад в реализацию прав человека во многих странах мира [2, 6, 7, 8]. Однако сам по себе тезис о «влиянии» международного права на национальные стандарты прав человека не имеет существенного практического смысла, если мы не можем четко сформулировать условия, при которых начинается воздействие международного права на национальное, определить барьеры и дать рекомендации по их устранению. Иными словами «теоретические дебаты о том, имеет ли значение международное право, устарели. Сейчас важно изучить условия, при которых формируется и действует международное право. Международное право является продуктом специфических сил и факторов; оно достигает своих целей при определенных условиях» [9]. Мы, основываясь на методе оценки соответствия внутреннего права международным стандартам, развиваем гипотезу о возможностях передового влияния Конвенций МОТ на закрепление и в конечном счете исполнение стандартов наемного труда в Казахстане.

Кроме того, идея настоящего анализа опирается на опыт предшествующих исследований о том, что ратификация конкретной страной Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW) связана с улучшением условий для женщин [10]. Улучшения после ратификации CEDAW были особенно сильны в демократических странах и в странах с обширными связями с международными организациями, ориентированными на женщин [11]. Ратификация CEDAW положительно влияет на соблюдение прав женщин [4]. CEDAW предоставляет собой способ уяснения интересов женщин, является широким, инклюзивным и достаточно гибким инструментом, чтобы отражать изменения с течением времени [12]. Международное право в области прав человека – это значительный аспект успеха женского движения, важный больше из-за его роли в обеспечении роста и процветания движения. Существование таких документов, как CEDAW, имеет смысл, не только из-за их прямой юридической ценности. Документы помогают людям общаться через национальные границы и развивать чувство общей цели, общий язык, общий набор требований и ощущение прогресса [13].

Ратификация основных конвенций, принятых Международной организацией труда (МОТ), создает юридические обязательства по улучшению трудовых стандартов в национальной экономике, особенно в отношении прав профсоюзов, минимального возраста и запрета дискриминации при приеме на работу, а также запрещения принудительного труда [14].

МОТ считает гендерное равенство ключевым элементом в своем видении достойного труда, стремится поддерживать своих трехсторонних участников – правительства, профсоюзы и организации работодателей – в воплощении на практике принципов гендерного равенства, работая по продвижению и осуществлению стандартов МОТ в области гендерного равенства, в частности, Конвенции 1951 года О равном вознаграждении за труд равной ценности (100), Конвенции 1958 года О недопущении дискриминации в сфере труда и занятий (111), Конвенции 1981 года О работниках с семейными обязанностями (156) и Конвенции 2000 года О защите материнства (183).

Помимо выше приведенных стандартов, МОТ относит к основным соглашениям в области обеспечения гендерного равенства: Конвенцию № 175 «О работе на условиях неполного рабочего времени», Конвенцию № 189 «О достойном труде домашних работников». Перечисленные акты Казахстаном не ратифицированы.

Вместе с тем, подавляющее большинство актов МОТ в области гарантий равенства возможностей и обращения ратифицированы Казахстаном 10-20 лет назад, однако присоединение к универсальным стандартам не позволило принципиально продвинуться в вопросе построения инклюзивного рынка труда и занятости. В исследовании мы проверили гипотезу о том, что «поверхностное» исполнение Казахстаном требований актов МОТ, отсутствие реальных механизмов выполнения их положений и

недостаточная имплементация в законодательство и практику являются серьезными барьерами в продвижении минимальных стандартов запрета дискриминации.

Метод. На первоначальном этапе мы дифференцировали конвенции МОТ в области равенства в зависимости от наличия или отсутствия ратификации Казахстаном. В дальнейшем анализ был разделен на два блока. Первое – это проведение сопоставительного анализа содержания ратифицированных актов и фактического наполнения казахстанского трудового законодательства. Второе – это моделирование возможностей для ратификации конвенций, в отношении которых Казахстан воздерживается от признания. В данном направлении нами проводился сопоставительный анализ основных положений Конвенций, требующих воспроизведения во внутреннем праве, формулировались выводы о целесообразности либо нежелательности ратификаций, моделировались прогнозы положительных или негативных последствий.

В отношении первой части исследования была выбрана методика сопоставительного анализа, мы изучали конкретные случаи несоответствия внутреннего казахстанского трудового законодательства международным стандартам. Мы сделали анализ пяти основных конвенций в области гендерного равенства, ратифицированных Казахстаном. При этом сосредоточились не только на проблемах запрета гендерной дискриминации в области труда и занятий, но и изучили вопросы бремени доказывания дискриминации, запрета косвенной дискриминации, запрета виктимизации, средств защиты от неравенства, а также дискриминации лиц с семейными обязанностями. Первичная информация для данного направления исследования включала в себя не только непосредственное содержание международного и национального права, но и отчеты Правительства Казахстана о выполнении требований конвенций, а также Комментарии Комитета экспертов (СЕАСР) МОТ.

В отношении второй части исследования мы проанализировали следующий предмет: соответствует ли современное состояние казахстанского трудового законодательства актам МОТ, будет ли их ратификация способствовать дальнейшему совершенствованию условий рынка труда, а также сделали фокусировку на том, какие изменения в законы необходимо будет внести в будущем.

1 Имплементация стандартов гендерного равенства в национальное законодательство.

Наибольшие замечания СЕАСР вызывает реализация в Казахстане требований Конвенции 1951 года О равном вознаграждении (100). Контрольный орган МОТ делает замечания:

в отношении неадекватного закрепления в ТК РК понятия «заработная плата», не соответствующего Конвенции;

об отсутствии четкого перечня работ (секторов экономической деятельности), на которых разрешается установлением минимальной оплаты труда,

об отсутствии закрепления правительством объективных методов оценки для обеспечения гендерного равенства при определении вознаграждения;

об отсутствии конкретных мер, принятых в сотрудничестве с организациями работодателей и трудящихся для реализации принципа равного вознаграждения мужчин и женщин за труд равной ценности;

об отсутствии предоставления статистики о характере и количестве нарушений законодательства, связанных с принципом равного вознаграждения мужчин и женщин за труд равной ценности, которые были выявлены трудовыми инспекторами или доведены до их сведения; о предоставленных средствах правовой защиты и назначенных наказаниях; и любых судебных или административных решениях в отношении принципов Конвенции.

Дополнительно отметим, что наше исследование показало отсутствие судебной, административной практики о привлечении к ответственности не только за нарушение принципа равной оплаты за труд равной ценности, но и в целом за нарушение принципа дискриминации в сфере труда по любым основаниям.

Было проведено исследование открытой официальной судебной статистики, представленной Верховным Судом РК³ в период 2015-2020 гг., которая показывает, что: отсутствует судебная практика по делам о восстановлении равенства при доступе к мерам социальной защиты, привлечения к ответственности за дискриминационные действия. Устойчивая система правосудия должна поддерживать верховенство права, эффективное управление и усилия по решению проблем неравенства и развития. Однако этот механизм фактически не используется в Казахстане. Содержащиеся в законодательстве гарантии гендерного равенства остаются практикой не востребованными, фактически отсутствуют

³ Отчеты о рассмотрении гражданских дел судами первой инстанции. Статистические данные о рассмотрении гражданских дел Верховного Суда Республики Казахстан.

обращения в суды и иные компетентные органы за восстановлением прав. Полагаем, что факт отсутствия обращений свидетельствует не об отсутствии гендерной или иной дискриминации, а о слабости правовых, публичных, общественных механизмов обеспечения и восстановления прав.

В соответствии с отчетами о работе судов первой инстанции⁴ в 2019-2020 году не было ни одного факта привлечения к уголовной ответственности за нарушение равноправия человека и гражданина (ст.145 УК РК), а также за необоснованный отказ в заключении трудового договора с женщиной или необоснованное прекращение с ней трудового договора по мотивам ее беременности, или необоснованный отказ в заключении трудового договора, или необоснованное прекращение трудового договора с женщиной, имеющей детей до трех лет, по этим мотивам, а равно необоснованный отказ в заключении трудового договора или необоснованное прекращение трудового договора с инвалидом по мотивам инвалидности либо несовершеннолетним по мотивам его несовершеннолетия (ч. 2 ст. 152 УК РК). В 2018 году в суды поступило 1 уголовное дело по ч. 2 ст. 152 УК РК, которое было прекращено по одному из оснований, исключающих производство по делу и предусмотренных пунктами 1), 2), 5), 6), 7) и 8) ч.1 ст.35 УПК РК; по ст. 145 УК РК производств в 2017-2018 гг. не было. В 2017 году в суды поступило 2 уголовных дела о привлечении к ответственности по ч. 2 ст. 152 УК РК, которые в последующем были прекращены на основании наличия обстоятельств, исключающих производство по делу и на основании примирения сторон. В период 2015-2016 гг. в суды РК не поступило ни одного уголовного дела по обвинению по ст. 145 и ч. 2 ст. 152 УК РК. Приведенная статистика может трактоваться противоположно: с одной стороны в обществе отсутствуют факты дискриминации, в том числе при приеме на работу, а с другой – не работают механизмы противодействия неравенству с позиции реальных гарантий привлечения к ответственности за противоправное поведение.

В Казахстане сохраняется устойчивый гендерный разрыв в оплате труда, несмотря на ратификацию Конвенции 100 и возникновение нормативных обязательств у государства по обеспечению равной оплаты занятости. Реальная практическая работа Конвенции в национальных условиях требует проведения взаимосвязанных реформ нормативных положений, институтов, устанавливающих заработную плату, постоянную мобилизацию государственных уполномоченных органов и социальных партнеров для стимулирования изменений. Мы приходим к выводу, что национальное законодательство о труде, гендерном паритете не является эффективным для продвижения справедливости в оплате занятости. Более того, учитывая фактическое отсутствие практики правоприменения Закона Казахстана «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» (от 8 декабря 2009 года № 223-IV), сложный отход от традиционного распределения гендерных ролей в обществе, предполагаем, что гендерное неравенство в оплате труда останется постоянной чертой казахстанской занятости.

Отсутствие сведений о судебной, административной практике привлечения к ответственности за нарушение требований о равенстве на рынке труда Казахстана CEACR высказывает в качестве существенного упущения в отношении применения Конвенции 1958 года «О дискриминации в области труда и занятий» (111):

отсутствие принятия Правительством необходимых мер для обеспечения эффективного осуществления Конвенции;

отсутствие конкретной информации об осуществлении соответствующего законодательства, а также обо всех нарушениях, выявленных инспекцией труда, и о решениях административных или судебных судов, касающихся принципа, установленного Конвенцией, включая предоставленные средства правовой защиты и наложенные наказания;

отсутствия статистические данные в разбивке по полу, о воздействии принятых мер, направленных на поощрение и обеспечение на практике равенства возможностей и обращения для мужчин и женщин в сфере занятости и занятий по широкому кругу профессий, включая должности высокого уровня и те, которые имеют перспективы карьерного роста и др.

В отношении Конвенции О трудящихся с семейными обязанностями (156) CEACR сформированы замечания о выполнении следующих положений:

отсутствие сведений о том, как Конвенция применяется к трудящимся мужчинам и женщинам, несущим ответственность за других членов их ближайших семей, которые явно нуждаются в их заботе и поддержке;

⁴ Отчеты о работе судов первой инстанции по гражданским делам на информационной службе Комитета правовой статистики и специального учета Генеральной прокуратуры Республики Казахстан.

неэффективности правовых и практических мер, принятых для того, чтобы позволить мужчинам и женщинам, работающим с семейными обязанностями, заниматься трудовой деятельностью без дискриминации и делать это без противоречия между их занятостью и семейными обязанностями;

отсутствие принятых мер для обеспечения того, чтобы права, направленные на совмещение работы с семейными обязанностями, предоставлялись мужчинам и женщинам на равной основе;

нет информации о деятельности контролирующих органов и правоохранительных механизмов, включая службу инспекции труда, в целях осуществления положений Конвенции, с указанием любых административных или судебных решения, касающиеся применения Конвенции.

В отношении применения Конвенции Об охране материнства (183) высказаны следующие замечания:

отсутствие законодательных положений, предусматривающих, что бремя доказывания того, что причины увольнения не связаны с беременностью и родами и их последствиями или с уходом за больными, ложится на работодателя (статья 8(1));

не внедрены законодательные положения, обеспечивающие право работающей женщины вернуться на эквивалентную должность, оплачиваемую по той же ставке, по окончании ее отпуска по беременности и родам (статья 8(2)).

Как видно из приведенного обзора, фиксируемые СЕАСР нарушения требований конвенций, являются весьма существенными, наш анализ показал объективность декларируемых проблем. Дополнительно мы сделали выводы о расхождении содержания национального законодательства с положениями международных актов об обязательствах внедрения законодательства и поощрения таких образовательных программ, которые смогут обеспечить принятие и соблюдение политики равенства возможностей и обращения в отношении труда и занятий с целью искоренения всякой дискриминации. Со стороны государственных органов отсутствует контроль и мониторинг многочисленных нарушений установленной политики равенства в деятельности учреждений по профессиональному ориентированию, профессиональному обучению и трудоустройству (Конвенция 111).

В трудовом законодательстве Казахстана отсутствует понятие «работники с семейными обязанностями». В нарушение требований Конвенции 156 в национальном трудовом праве не закреплена дефиниция «работники, имеющие обязанности в отношении других ближайших родственников-членов их семьи, которые действительно нуждаются в уходе или помощи, когда такие обязанности ограничивают их возможности подготовки, доступа, участия или продвижения в экономической деятельности», а законодательством, коллективными договорами, правилами внутреннего трудового распорядка предприятий, решениями судов или сочетанием этих методов, или любым иным способом, соответствующим национальной практике, не определен порядок выделения указанной категории работников. Трудовой кодекс Казахстана фактически не проводит дифференциацию условий труда для работников с семейными обязанностями, как это закрепляет Конвенция 156 в части «насколько это возможно, гармонично сочетая профессиональные и семейные обязанности».

В 2012 году Казахстан ратифицировал Конвенцию О пересмотре Конвенции (пересмотренной) 1952 года Об охране материнства, принятую в Женеве 88-й сессией Генеральной конференции Международной организации труда 15 июня 2000 года. В Казахстане не имплементированы гарантии Конвенции о том, что размер денежных пособий по беременности и родам должен быть установлен на уровне не менее двух третей от предыдущих заработков женщины или тех ее заработков, которые принимаются во внимание при исчислении пособий. В Казахстане отсутствует практика и государственные гарантии помощи женщинам по беременности и родам, не имеющим право на социальные выплаты, из каких-либо средств (фондов, бюджета), что не соответствует гарантиям Конвенции, как и отсутствие обязательства выплачивать пособие из фонда страхования без привлечения средств работодателя.

2 Анализ конвенций на предмет соответствия законодательству Казахстана и возможности ратификации

Мы проанализировали возможности ратификации Конвенции 175 «О работе на условиях неполного рабочего времени», которая предусматривает широкие гарантии обеспечения неполной занятости, которые являются привлекательными и которыми пользуются в национальных условиях в большей степени женщины с семейными обязанностями.

Конвенцией предусмотрены меры, обеспечивающие чтобы трудящимся, занятым неполное рабочее время, были предоставлены условия, эквивалентные тем, которые имеют трудящиеся, занятые полное рабочее время и находящиеся в сравнимой ситуации. В целом казахстанское трудовое законодательство не содержит ограничений для лиц, занятых неполное рабочее время в трудовых правах, предусмотренных международным соглашением.

Однако нами выявлены проблемы. Так, национальное законодательство не содержит гарантий Конвенции того, чтобы:

переход с работы на условиях полного рабочего времени на работу на условиях неполного рабочего времени или наоборот осуществлялся добровольно;

были регламентированы меры, облегчающие доступ к производительной и свободно избранной работе на условиях неполного рабочего времени;

запрет на дискриминацию по основанию неполной занятости был закреплен в законодательстве. дискриминации в области труда и занятий

Ратификация Конвенции 175 потребует внесения изменений и дополнений в действующие нормы национального трудового законодательства.

Конвенция 189 «О достойном труде домашних работников» выбрана нами для анализа на предмет возможности ратификации Казахстаном, поскольку наибольшее число домашних работников в местных условиях – это женщины из уязвимых групп населения. Распространение ценностей МОТ на домашних работников является важнейшим шагом как для самих этих работников, так и для всех тех, кто стремится к достойному труду. Кроме того, принятие данной Конвенции будет иметь серьезное влияние на положение дел в сфере миграции и гендерного равенства. На наш взгляд, Казахстан еще не готов ратифицировать Конвенцию 189, поскольку практически все отношения между работниками и работодателями-физическими лицами лежат в сфере неформальной экономики, и в Казахстане не выработано эффективных механизмов контроля за складывающимися отношениями, что не позволяет ни создать условий для реализации указанными работниками права на объединение, права на достойные условия труда, а также на эффективную защиту своих трудовых прав. Конвенция МОТ 189 может быть ратифицирована Казахстаном только после создания необходимых социальных, экономических и правовых условий, стимулирующих надлежащее оформление отношений между работодателями-физическими лицами и работниками, заключающими трудовые договоры в целях личного обслуживания таких лиц и помощи по ведению домашнего хозяйства. Кроме того, непременным условием ратификации должно стать создание государством условий для эффективной защиты домашних работников от недобросовестной практики, набранных или трудоустроенных частными агентствами занятости. Законодательством Казахстана созданы предпосылки для обеспечения права домашних работников на обращение в суд и государственную инспекцию труда, однако соответствующие споры в судах не рассматриваются по причине отсутствия обращений. Количество жалоб в государственную инспекцию труда также ничтожно мало, так как трудовые отношения с домашними работниками оформляет минимальное количество работодателей.

Конвенция МОТ О насилии и домогательствах 2019 года (190) вступила в силу 25 июня 2021 года одновременно с Рекомендацией МОТ № 206. Конвенция 190 является первым международным стандартом, направленным на искоренение насилия и домогательств на работе, признающим, что каждый человек имеет право на свободу от насилия и домогательств в своей трудовой жизни. Конвенция – новый жизненно важный инструмент, призванный устранить пробелы в национальном законодательстве и правоприменительной практике. Наряду с бытовым насилием, гендерное насилие и домогательства на рабочих местах являются важными проблемами современного Казахстана. Ратификация международного соглашения потребует от государства проведения комплекса изменений и дополнений в законодательство, предусмотренных Конвенцией, в том числе в части:

имплементации терминов «насилие и домогательства» в сфере труда», «гендерное насилие и домогательства»;

включение в сферу применения гарантий Конвенции 190 отношений занятости и трудоустройства, ученичества, наставничества, стажировок, профессиональной подготовки, внутрикорпоративных отношений по управлению организацией;

закрепление перечня ситуаций, связанных с насилием и домогательствами в сфере труда, возникающих в период работы, связанных с работой или возникающих в связи с работой;

внедрение государством инклюзивного, комплексного и гендерно чувствительного подхода к предотвращению и устранению насилия и домогательств в сфере труда, включающего системные меры;

принятие законодательных и нормативных правовых актов, определяющих и направленных на законодательный запрет насилия и домогательств; соответствующую политику, обеспечивающую противодействие насилию и домогательствам;

обеспечение действенных средств инспекционных проверок и разбирательств случаев насилия и домогательств, в том числе с участием служб инспекции труда и других компетентных органов.

В данном направлении от Казахстана потребуются большая работа, в том числе с вовлечением социальных партнеров, для реализации всех мер, регламентируемых Конвенцией 190. Безусловно, ее ратификация востребована и актуальна, позволит выйти на новый уровень защиты от домогательств и насилия на рабочих местах, но не менее важна предварительная подготовка с тем, чтобы ее нормы стали реальными трудовыми стандартами в национальных условиях. Примечательно, что на конец 2021 года только для двух стран, Уругвая и Фиджи, Конвенция 190 вступила в силу. Еще для ряда стран Конвенция вступит в силу в 2022 году, но ни одна из них не входит в G-20 или клуб ОЭСР (за исключением Аргентины и Греции), то есть пример имплементации передовых универсальных стандартов подают отнюдь не государства-лидеры международной политики или экономики.

3 Соответствие национального законодательства международным соглашениям

Регулирование вопросов противодействия дискриминации в Казахстане, а также набор правовых механизмов защиты от дискриминации, которым могут воспользоваться пострадавшие, является крайне недостаточным, а меры защиты — несоразмерными нарушениям.

Нормативное регулирование вопросов дискриминации в местных условиях является минимальным и развивается крайне медленно с момента принятия в 2009 году Закона Казахстана «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин», в который не вносились за весь период действия сколько-нибудь существенные изменения, усиливающие гарантии или внедряющие реальные гарантии равноправия полов.

Наш анализ показал, что вопреки требованиям международных соглашений в Казахстане отсутствуют: механизмы восстановления прав лиц, подвергшихся дискриминации; фактические возможности привлечения к ответственности за дискриминацию; механизмы, способствующие профилактике и недопущению дискриминации. Напротив, дискриминация в общественном сознании является скорее как явление с индифферентным отношением, которое рассматривается как неизбежно свойственное нашему обществу. Единственным способом защиты лица, столкнувшегося с дискриминацией, является признание допущенной в отношении него дискриминации с возможной выплатой компенсации причиненного морального вреда, размер которой, как правило в части общей практики возмещения морального вреда, является крайне незначительным.

Важный аспект запрета дискриминации связан с запретом не только прямой, но и косвенной дискриминации. Необходимо нормативное закрепление терминов, признаков и характеристик прямой и косвенной дискриминации, в казахстанском законодательстве отсутствуют характеристики, разделяющие эти два вида дискриминации.

К косвенной дискриминации могут быть отнесены: участие работника в профсоюзе, а также основания сексуальных предпочтений, возраста, физической или умственной инвалидности работника, семейного положения, семейных обязанностей, беременность, религии, политических убеждений, национального или социального происхождения. Запрещении дискриминации, вводит новые определения прямой и косвенной дискриминации. Под прямой дискриминацией может квалифицироваться ситуация, когда дискриминационное действие напрямую ведет к предпочтению или исключению людей, приводит к отрицанию или ущемлению их равных возможностей и обращения в трудовых отношениях. Косвенная дискриминация означает, что конкретная мера, практика или применяемый критерий в основном нейтральны (то есть действия, предпринимаемые работодателем, как таковые, соответствуют закону). Однако последствия таких мер, практики или действий приводят к полному или частичному исключению, или предпочтению, которое отдается определенным группам работников (женщинам и мужчинам, молодым и пожилым, основному населению и этническим меньшинствам и т.д.). Должны быть запрещены любые действия, предпринимаемые работодателем, следствием которого является косвенная дискриминация в отношении определенных групп работников.

Согласно требованиям международных стандартов, если работник полагает, что он стал жертвой несправедливого и неравного обращения, то он подает жалобу в компетентный орган или в суд. Процессуальное законодательство должно предусматривать, что работодатель несет бремя доказывания во всех случаях, связанных с нарушением равного обращения в отношении пола.

Однако в казахстанских условиях лицо, считающее, что оно подверглось дискриминации в сфере труда, будет обязано доказывать этот факт в суде. На практике это сделать очень сложно, указанный фактор, полагаем, может влиять на реальное отсутствие судебной практики в Казахстане о дискриминации работников по любым основаниям. Правила о доказывании в гражданском процессе

Казахстана не делают исключений для работников по делам, связанным с дискриминацией. Однако выработанные мировым сообществом стандарты исходят из того, что в делах такого рода стандартные правила доказывания возлагают на заявителя непосильное бремя, не позволяющее установить наличие дискриминационных намерений лица или дискриминационных последствий какой-либо меры. Международными соглашениями рекомендуется ввести специальные нормы, регулирующие распределение обязанностей по доказыванию (облегчение процедуры доказывания) по делам, связанным с дискриминацией.

Наконец, в Казахстане в принципе «не ощущается» тенденция сопротивления сексуальным домогательствам на рабочих местах. В современном европейском антидискриминационном законодательстве в рамках гендерной дискриминации выделяются такие формы, как harassment, sexual harassment. В Казахстане отсутствуют правовые нормы, регулирующие недопустимость сексуального преследования на рабочем месте. В этом смысле общие меры уголовной ответственности, предусмотренные национальным уголовным кодексом (ст. 123) за понуждение лица к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или совершению иных действий сексуального характера путем шантажа, угрозы уничтожением, повреждением или изъятием имущества либо с использованием материальной или иной зависимости потерпевшего (потерпевшей), недостаточными. На наш взгляд, установление лишь общей уголовной ответственности не может решить возникающие в этой сфере проблемы, так как этот вопрос является очень чувствительным, сложно доказуемым, а случаи, за которые установлена уголовная ответственность, не покрывают того спектра случаев, которые рассматриваются как недопустимое сексуальное преследование.

Результаты и заключение. Как глобальный принципал, государства обязаны соблюдать национальные и международные законы о правах человека, соблюдать мягкие законы и универсальные стандарты, в том числе в области гендерного равенства на рынке труда. Учитывая низкую эффективность применения в Казахстане международных соглашений в рассматриваемой сфере, наличии после 10-20 лет, прошедших с ратификации, серьезных системных проблем, является необходимым запуск в стране всеобъемлющего Национального плана в области запрета дискриминации. Бремя ответственности за невыполнение плана действий, в том числе по подлинной имплементации в национальную практику и законодательство стандартов равенства должно быть возложено на государственные органы, как на центральное правительство, так и органы власти всех уровней, включая местный, которые обязаны выполнять обязательства в области запрета дискриминации, обеспечения прав человека, в том числе убеждать работодателей, что поддержка принципов нетерпимости к проявлениям дискриминации, равенства на рабочих местах ведет к продвижению устойчивого развития экономики.

В результате исследования мы сформировали предложения о возможностях трансформации международных стандартов в национальное законодательство Казахстана. Выводы сделаны на основе проведения оценки выполнения Казахстаном международных обязательств в области обеспечения гарантий принципа недискриминации в трудовом законодательстве. Мы разработали предложения о присоединении Республики к универсальным общепризнанным правовым стандартам, сформировали выводы, предложения о современных актуальных направлениях повышения качества и форм правового регулирования гарантий запрещения дискриминации в социально-трудовой сфере, что позволяет обобщить следующие заключения.

В национальных условиях востребованы следующие меры по продвижению гендерного равенства на рабочих местах:

определение в законодательстве признаков и характеристик прямой и косвенной дискриминации;

требует внимания проблема переложения бремени доказывания на работодателя в случаях подачи работником заявления о дискриминации в части доказывания того, что специальные условия труда для конкретного работника носят объективный характер;

востребовано рассмотрение вопроса о включении в Уголовный кодекс Казахстана ответственности за сексуальное домогательство на рабочем месте как за отдельный состав преступления;

внедрение механизмов защиты и обеспечения равенства в отношении работников с семейными обязанностями;

исполнение гарантий международных актов в области социальной защиты работающих женщин в период беременности и родов, ухода за ребенком.

В целях усиления качества национального законодательства, имплементации лучших современных стандартов в области борьбы с неравенством, создания правовых предпосылок для совершенствования условий недопущения дискриминации в трудовых отношениях, инициируем постановку вопроса перед

Правительством о ратификации Казахстаном Конвенций МОТ «О работе на условиях неполного рабочего времени» и «О насилии и домогательствах (175 и 190). Ратификация Казахстаном международных соглашений позволит запустить законотворческий процесс, который будет направлен на выполнение их универсальных стандартов, обеспечивающих гарантии равенства при неполной занятости, а также предотвращение насилия и домогательства в сфере труда, в том числе на гендерной почве.

Пандемия COVID-19 выявила и ускорила многие проявления гендерного неравенства на рынке труда Казахстане и во всем мире. Можно резюмировать, что традиционные «болевые области» дискриминации в национальных условиях только углубились вследствие кризиса на рынке труда, вызванного продолжающейся пандемией. Важнейшими проблемами, стоящими перед казахстанским обществом, решение которых требует включения международных стандартов, являются:

расширение инструментов обеспечения гендерного паритета в оплате труда, в том числе путем борьбы с традиционной отраслевой сегрегацией;

решение проблемы обеспечения более справедливого распределения неоплачиваемого ухода с гендерной точки зрения;

противодействие гендерному насилию на рабочих места и за их пределами.

Благодарность

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP09259109).

References:

1 Simmons B.A. *Mobilizing for human rights: international law in domestic politics*. – Cambridge University Press, 2009. doi:10.1017/CBO9780511811340.

2 Hazenberg H. *On Human Rights, The Idea of Human Rights (review essay)* //Tijdschrift voor Filosofie. – 2012. – Т. 74. – №. 1. – С. 176-179. doi:10.1093/acprof:oso/9780199572458.001.0001.

3 Abbott K. W. et al. (ed.). *International organizations as orchestrators*. – Cambridge University Press, 2015. – S. 1-430.

4 Hill Jr D. W. *Estimating the effects of human rights treaties on state behavior* //The Journal of Politics. – 2010. – Т. 72. – №. 4. – С. 1161-1174. doi:10.1017/S0022381610000599.

5 Elkins Z., Ginsburg T., Simmons B. A. *Getting to Rights: Treaty Ratification, Constitutional Convergence, and Human Rights Practice* //Harvard international law journal. – 2013. – Т. 54. – №. 1. – С. 61-95.

6 Goodman R., Jinks D. *Socializing States: Promoting Human Rights through International Law*. – Oxford University Press, 2013.

7 Boyle E. H., Kim M. *International human rights law, global economic reforms, and child survival and development rights outcomes* //Law & Society Review. – 2009. – Т. 43. – №. 3. – С. 455-490. doi:10.1111/j.1540-5893.2009.00379.x.

8 Nielsen R. A., Simmons B. A. *Rewards for Ratification: Payoffs for Participating in the International Human Rights Regime?* //International Studies Quarterly. – 2015. – Т. 59. – №. 2. – С. 197-208. doi:10.1111/isqu.12142.

9 Shaffer G., Ginsburg T. *The empirical turn in international legal scholarship* //American Journal of International Law. – 2012. – Т. 106. – №. 1. – С. 1-46. doi:10.5305/amerjintelaw.106.1.0001.

10 Gray M. M., Kittilson M. C., Sandholtz W. *Women and globalization: A study of 180 countries, 1975–2000* //International Organization. – 2006. – Т. 60. – №. 2. – С. 293-333. doi:10.1017/S0020818306060176.

11 Cole W. M. *Government respect for gendered rights: The effect of the Convention on the Elimination of Discrimination Against Women on women's rights outcomes, 1981–2004* //International Studies Quarterly. – 2013. – Т. 57. – №. 2. – С. 233-249. doi:10.1111/isqu.12000.

12 Baldez L. *The UN Convention to Eliminate All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW): A new way to measure women's interests* //Politics & Gender. – 2011. – Т. 7. – №. 3. – С. 419-423. doi:10.1017/S1743923X11000183.

13 Nussbaum M. C. *Women's Progress and Women's Human Rights* //Human Rights Quarterly. – 2016. – С. 589-622. doi:10.1353/hrq.2016.0043.

14 Baccini L., Koenig-Archibugi M. *Why do states commit to international labor standards? Interdependent ratification of core ILO conventions, 1948–2009* //World Politics. – 2014. – Т. 66. – №. 3. – С. 446-490. doi:10.1017/S0043887114000124.

Список использованной литературы:

- 1 Симмонс Б.А. Мобилизация в защиту прав человека: международное право во внутренней политике. – Издательство Кембриджского университета, 2009. doi: 10.1017/CBO9780511811340.
- 2 Хазенберг Х. О правах человека, Идея прав человека (обзорное эссе) //Tijdschrift voor Filosofie. – 2012. – с. 74. – №. 1. - с. 176-179. doi:10.1093/acprof:oso/9780199572458.001.0001.
- 3 Эбботт К. У. и др. (ред.). Международные организации в качестве организаторов. – Издательство Кембриджского университета, 2015. – 430 с.
- 4 Хилл-младший Д. У. Оценка влияния договоров по правам человека на поведение государств // Журнал политики. – 2010. – Т. 72. – №. 4. - Т. 1161-1174. doi:10.1017/S0022381610000599.
- 5 Закари Э., Гинзбург Т., Симмонс Б. Переход к правам: ратификация договоров, конституционное сближение и практика в области прав человека // HARVARD INTERNATIONAL LAW JOURNAL. – 2013. – С. 54. – №. 1. – С. 61-95.
- 6 Гудман Р., Джинкс Д. Социализация государств: Поощрение прав человека с помощью международного права. – Издательство Оксфордского университета, 2013.
- 7 Бойл Э. Х., Ким М. Международное право в области прав человека, глобальные экономические реформы и результаты в области прав на выживание и развитие детей //Обзор права и общества. – 2009. – № 43. – № 3. – № 455-490. doi:10.1111/j.1540-5893.2009.00379.x.
- 8 Нильсен Р. А., Симмонс Б. А. Вознаграждение за ратификацию: Вознаграждение за участие в Международном режиме прав человека? //Ежеквартальные международные исследования. – 2015. – № 59. – № 2. - № 197-208. doi:10.1111/isqu.12142.
- 9 Шаффер Г., Гинзбург Т. Эмпирический поворот в международной юридической науке //Американский журнал международного права. – 2012. – Т. 106. – №. 1. – С.1-46. doi: 10.5305/amerjintelaw.106.1.0001.
- 10 Грей М. М., Киттилсон М. К., Сандхольц У. Женщины и глобализация: Исследование 180 стран, 1975-2000 годы //Международная организация. – 2006. – № 60. – № 2. - № 293-333. doi:10.1017/S0020818306060176.
- 11 Коул У. М. Уважение правительством гендерных прав: Влияние Конвенции о ликвидации дискриминации в отношении женщин на результаты в области прав женщин, 1981-2004 годы//Международные исследования ежеквартально. – 2013. – с. 57. – №. 2. - С. 233-249. doi:10.1111/isqu.12000.
- 12 Балдез Л. Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW): новый способ измерения интересов женщин //Политика и гендер. – 2011. - № 7. – № 3. – № 419-423. doi:10.1017/S1743923X11000183.
- 13 Нуссбаум М. С. Прогресс женщин и права человека женщин //Human Rights Quarterly. – 2016. – С. 589-622. doi:10.1353/hrq.2016.0043.
- 14 Бакчини Л., Кениг-Арчибуги М. Почему государства обязуются соблюдать международные трудовые стандарты? Взаимозависимая ратификация основных конвенций МОТ, 1948-2009 гг. //Мировая политика. – 2014. – С. 66. – №. 3. - С. 446-490. doi:10.1017/S0043887114000124.

ӘӨЖ 32:001.12/.18

МРНТИ 23.00.01, 07.00.10

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.10>

¹Симтиков Ж.К.*, ²Давлетбаева Ж.Ж., ³Загребин А.В.

¹доктор политических наук, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: zhomart-67@mail.ru

²кандидат социологических наук, профессор

Национальной школы государственной политики Академии

государственного управления при Президенте Республики, Казахстан, Нур-Султан, 010000, Казахстан

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva@apa.kz

³магистр антикоррупционной политики, заместитель руководителя,
управление предпринимательства и промышленности Акмолинской области

Кокшетау, 020000, Казахстан

E-mail: alexandr.zagrebina80@gmail.com

ОСНОВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В КОНТЕКСТЕ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ И БЛАГОПОЛУЧИЯ ГРАЖДАН В ИСТОРИИ СОВРЕМЕННОСТИ

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Модернизация антикоррупционной политики в контексте повышения качества жизни и благосостояния граждан Республики Казахстан», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант ИРН АР08857262).

Аннотация

В статье представлены некоторые результаты социологического исследования «Разработки комплекса механизмов модернизации антикоррупционной политики в контексте повышения качества жизни и благосостояния граждан Республики Казахстан». Основное внимание уделено вопросам исследования методологии, применяемой в различных социологических исследованиях коррупции, а также анализ различных методологических подходов социологических исследований в контексте повышения качества. Основной исследовательский акцент сделан на сопоставлении интересов и были изучены и сделаны выводы по методам измерения коррупции, которые позволяют не только оценить ее общий уровень в стране, но и выявить сектора, наиболее подверженные коррупции. Такой подход позволяет авторам выявить алгоритм методов измерения коррупции. Показатели коррупции выступают своего рода индикаторами политической, экономической и социальной ситуации, что имеет большое значение для реализации антикоррупционной политики. Проведен анализ подходов к анкетированию, наиболее часто задаваемых вопросов респондентам. Проведена оценка объективности социологических опросов восприятия коррупции, а также их эффективности с точки зрения выработки мер по повышению уровня жизни и благосостояния населения.

Ключевые слова: уровень коррупции, восприятия коррупции, повышения качества жизни и благосостояния граждан, реализации антикоррупционной политики, инфляция, конкурентоспособность, качество жизни.

¹ Ж.Қ. Сымтиков *, ² Ж.Ж. Дәулетбаева, ³ А.В. Загребин

¹ саяси ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhomart-67@mail.ru

² әлеуметтану ғылымдарының кандидаты,

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Мемлекеттік ұлттық саясат мектебінің профессоры, Нұр-Сұлтан, 010000, Қазақстан

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva@apa.kz

³ сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат магистрі, басқарманың басшысы,

Ақмола облысының кәсіпкерлік және өнеркәсіп басқармасы, Көкшетау, 020000, Қазақстан

E-mail: alexandr.zagreb80@gmail.com

ҚАЗІРГІ ТАРИХТАҒЫ АЗАМАТТАРДЫҢ ӨМІР СҰРУ САПАСЫ МЕН ӘЛ-АУҚАТЫН АРТТЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТТЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗГІ ТЕТІКТЕРІ

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын «Қазақстан Республикасы азаматтарының өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыру жағдайында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жаңғырту» жобасы аясында дайындалды. Қазақстан Республикасы (IRN Грант AR08857262).

Аңдатпа

Мақалада «Қазақстан Республикасы азаматтарының өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыру жағдайында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жаңғырту тетіктерінің кешенін әзірлеу» социологиялық зерттеудің кейбір нәтижелері берілген. Сыбайлас жемқорлықтың әртүрлі социологиялық зерттеулерінде қолданылатын әдістемені зерттеуге, сондай-ақ сапаны арттыру аясында әлеуметтанулық зерттеулердің әртүрлі әдістемелік тәсілдерін талдауға басты назар аударылады. Зерттеу жұмысының негізгі бағыты мүдделерді салыстыруға бағытталған және елдегі оның жалпы деңгейін бағалауға ғана емес, сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа бейім секторларды анықтауға мүмкіндік беретін сыбайлас жемқорлықты өлшеу әдістері зерттеліп, қорытындылар жасалды. Бұл тәсіл авторларға сыбайлас жемқорлықты өлшеу әдістерінің алгоритмін анықтауға мүмкіндік береді. Сыбайлас жемқорлық көрсеткіштері сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыру үшін үлкен маңызы бар саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайдың өзіндік көрсеткіштері ретінде әрекет етеді. Сұрақ қою тәсілдеріне, респонденттерге жиі қойылатын сұрақтарға талдау жүргізілді. Сыбайлас жемқорлықты қабылдаудың әлеуметтік зерттеулерінің объективтілігіне, сондай-ақ олардың халықтың өмір сүру деңгейі мен әл-ауқатын арттыру жөніндегі шараларды әзірлеу бөлігіндегі тиімділігіне баға берілді.

Тірек сөздер: сыбайлас жемқорлық деңгейі, сыбайлас жемқорлықты қабылдау, азаматтардың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыру, инфляция, бәсекеге қабілеттілік, өмір сүру сапасы.

¹Simticov Zh.K. *, ²Davletbayeva Zh.Zh., ³Zagrebin A.V.

¹ doctor of political sciences, KazNPU named after. Abaya, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zhomart-67@mail.ru

² candidate of sociological sciences, Professor of National School of Public
Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva@apa.kz

³ Master of Anticorruption Policy, Deputy Head, Department of Entrepreneurship and Industry
of Akmola Region, Kokshetau, Kazakhstan
E-mail: alexandr.zagrebin80@gmail.com

MAIN MECHANISMS OF ANTI-CORRUPTION POLICY MODERNIZATION IN THE CONTEXT OF THE QUALITY OF LIFE AND WELL-BEING OF CITIZENS IN MODERN HISTORY

The article was prepared within the framework of the project "Modernization of anti-corruption policy in the context of improving the quality of life and welfare of citizens of the Republic of Kazakhstan", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN Grant AR08857262).

Abstract

The article presents some results of a sociological study "Development of a set of mechanisms for the modernization of anti-corruption policy in the context of improving the quality of life and welfare of citizens of the Republic of Kazakhstan." The main attention is paid to the study of the methodology used in various sociological studies of corruption, as well as the analysis of various methodological approaches of sociological studies in the context of improving quality. The main research focus is on the comparison of interests, and conclusions were studied and drawn on methods for measuring corruption, which allow not only to assess its general level in the country, but also to identify the sectors most prone to corruption. This approach allows the authors to identify the algorithm of methods for measuring corruption. Corruption indicators act as a kind of indicators of the political, economic and social situation, which is of great importance for the implementation of anti-corruption policy. The analysis of approaches to questioning, the most frequently asked questions to respondents was carried out. An assessment was made of the objectivity of sociological surveys of the perception of corruption, as well as their effectiveness in terms of developing measures to improve the living standards and welfare of the population.

Keywords: level of corruption, perception of corruption, improvement of the quality of life and welfare of citizens, implementation of anti-corruption policy, inflation, competitiveness, quality of life.

Введение. Действительно, если взаимосвязь уровня коррупции с уровнем социально-экономического развития стран были исследованы в достаточной мере научным сообществом, то вопросы реализации антикоррупционных программ в данном контексте, в привязке к качеству жизни населения на сегодняшний день – тема достаточно слабо изученная и актуальная. Особенную актуальность данный вопрос приобретает в свете послания Главы государства Токаева Касым-Жомарта Кемеловича народу Казахстана от 1 сентября 2021 года, где президент одной из ключевых целей своей работы обозначил обеспечение благополучия народа и отметил особое внимание необходимости искоренения бытовой коррупции. Как мы знаем, в настоящее время агентство по противодействию коррупции активно работает над разработкой нового стратегического антикоррупционного документа – программой действий на среднесрочный период.

В этой связи работа нашей научной группы приобретает особую актуальность, и ее ценность возросла бы многократно, если наши наработки и предложения были учтены при принятии новой антикоррупционной программы.

Цель. В статье анализируются различные социологические исследования по определению уровня восприятия коррупции по итогам круглого стола на тему «Модернизация антикоррупционной политики РК в контексте повышения качества жизни и благосостояния граждан» [1], которое состоялось в 28 октября 2021 года. Разработана система индикаторов для измерения Индекса восприятия коррупции. Проведен анализ антикоррупционных мер. В данном материале представлены анализ эффективности системы противодействия коррупции, определение эффективных инструментов антикоррупционной

политики, направленных на повышение качества жизни и благосостояния граждан. Научной новизной данного исследования является его междисциплинарный характер в разработке комплекса механизмов модернизации антикоррупционной политики в контексте повышения качества жизни и благосостояния граждан Республики Казахстан. На основании полученных результатов выработать среднесрочные прогнозные оценки, рекомендации для эффективного решения проблем.

Материалы и методы: Исходя из цели и предмета социологического исследования был определен основной метод сбора и анализа информации – массовый опрос (количественный метод) и из этого поставлены следующие задачи:

- Проведение анализа эффективности системы противодействия коррупции, определение эффективных инструментов антикоррупционной политики направленных на повышение качества жизни и благосостояния граждан;

- Анализ различных методологических подходов социологических исследований в контексте повышения качества;

- Изучение взаимосвязи действующих антикоррупционных мер с показателями качества жизни;

Определены основные методики измерения коррупции, применяемые в международной практике: метод статистического анализа, метод экспертных оценок, социологический опрос. При этом изучено содержание каждого из методов, их достоинства и недостатки, возможность с помощью этих методов измерить степень влияния коррупции на качество жизни населения, что позволило оценить их достоверность, надежность и применимость в Казахстане. Установлено, наиболее достоверные и надежные оценки об уровне коррупции дают те рейтинговые агентства, которые применяют в своих исследованиях комплексный подход, то есть используют, как статистические данные, так и результаты социологических и экспертных опросов. Проведен предварительный анализ действующей системы противодействия коррупции в Республике Казахстан с социально-экономическими показателями благосостояния и качества жизни.

В рамках анализа мер противодействия коррупции, принимаемых уполномоченными государственными органами, определены факторы, которые не в полной мере позволяют оценить влияние действующей системы противодействия коррупции на повышение благосостояния население, на улучшение социально-экономических показателей качества жизни.

Обсуждение результатов. В Стратегии «Казахстан - 2050» отмечается, что для вхождения в число 30 наиболее развитых стран мира, казахстанская экономика должна стать более диверсифицированной, государственный аппарат должен работать эффективнее и действеннее, а борьба с коррупцией должна быть резко усилена [2].

Следует отметить, что научные дебаты о коррупции в Казахстане в целом отражают как глобальные, так и национальные аспекты. Некоторые исследования были посвящены вопросам того, как лучше всего измерить коррупцию в казахстанском контексте [3], в то время как другие исследовали коррупцию и ее влияние в нескольких секторах. В данном отношении Шарипова [4] отметила, что коррупция повлияла на распределение государственного жилья, Румянцева [5] и Ока [6] проанализировали коррупцию в секторе образования, Нурғалиев и др. [7] исследовали коррупцию в полиции, Калюжнова и Белицкий [8] оценили влияние коррупции на результаты деятельности компаний, а Сулейменова и др. [9] изучали участие малых и средних предприятий в коррупции. Одной из особенностей этого объема исследований является то, что значительное внимание было уделено тому, какие решения могут быть внедрены для борьбы с коррупцией [10].

Несмотря на такой большой и постоянно растущий объем научных исследований, некоторые вопросы все еще остаются без ответа. Так, остается не в полной мере исследованной взаимосвязь того, как уровень коррупции варьируется в зависимости от регионов и секторов. Также, требуют более глубоких исследований вопросы о том, снизился ли уровень коррупции в результате волна антикоррупционных реформ, стратегий и мероприятий, и какие вмешательства были наиболее эффективными в снижении уровня коррупции в стране.

Благосостояние народа, граждан любой страны тесно связано с такими понятиями, как качество и уровень жизни. Само понятие и способы измерения **уровня жизни** в международном масштабе впервые были систематизированы ООН в 1961 году, в международном руководстве (справочнике) International definition and measurement to level of living. Под уровнем жизни, согласно данному руководству, подразумеваются «фактические условия жизни людей», а в качестве компонентов уровня жизни предложены следующие 9 показателей: **здоровье, питание и потребление продуктов, образование, занятость и условия труда, жилье, социальное обеспечение, одежда, отдых и свободы** человека.

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ: Определение ООН «Фактические условия жизни людей»

Компоненты уровня жизни, согласно руководству ООН:

Health	Employment and work conditions	Clothing
Food consumption & Nutrition	Housing	Recreation
Education	Social security	Human Freedoms

Источник: UN / International definition and measurement of levels of living / 1961

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) под **качеством жизни** определяет восприятие человеком своего положения в контексте культуры и систем ценностей, а также в отношении целей, ожиданий, стандартов и проблем

С целью проведения оценки качества жизни специальной группой ВОЗ разработана универсальная методика, которая могла бы применяться в различных странах и культурах, и 2 типа опросников – WHOQOL-100 и WHOQOL-BRIEF, включающие 100 и 26 вопросов соответственно, по различным факторам и параметрам качества жизни.

КАЧЕСТВО ЖИЗНИ: определение ВОЗ

«Восприятие человеком своего положения в контексте культуры и систем ценностей, а также в отношении целей, ожиданий, стандартов и проблем»

Универсальная методика опроса

WHOQOL-100	100 вопросов
WHOQOL-BRIEF	26 вопросов

Опросники включают вопросы относительно самочувствия, работоспособности, эмоционального состояния, уверенности в будущем, доступности основных благ, сервиса, коммуникаций и т.д.

Источник: <https://www.who.int>

Что касается исследований уровня коррупции и удовлетворенности жизнью граждан – они относительно немногочисленны. На слайде представлены ключевые выводы по итогам анализа таких исследований:

- Уровень жизни населения измеряется как *объективными* количественными и качественными показателями, так и *субъективным* восприятием;
- Коррупция имеет обратное влияние на социально-экономические показатели развития, причем эта корреляция не всегда односторонняя (*высокий уровень жизни сам по себе в свою очередь способствует снижению уровня коррупции*).

- Взаимосвязь коррупции и качества жизни не столь однозначная, в отдельных случаях коррупция может нивелировать недостатки слабого управления (косвенно это подтверждается при анализе Индексов счастья и человеческого развития, о чем будет сказано далее).

- Сферы, наиболее подверженные коррупции – образование, здравоохранение, налоговая и правоохранительная система, земельные отношения, инфраструктура;

- Различные формы коррупции требуют разных мер и не всегда могут быть эффективны в условиях конкретной страны;

- Выработка эффективной антикоррупционной политики усложняется не всегда ожидаемым результатом от реализации мероприятий.

Как бы то ни было, коррупция сама по себе имеет негативное влияние на качество жизни, а значит – объективное благополучие, также, как и на субъективное восприятие удовлетворенности, в связи с низким уровнем доверия государству, институтам и обществу в целом. Наглядным примером обратной взаимосвязи уровня коррупции и качества жизни, может служить сравнительный анализ показателей Индекса восприятия коррупции Transparency International, Индекса счастья Всемирного банка и Индекса человеческого развития ООН.

Топ-10 во всех трех рейтингах в основном – одни и те же страны, однако Республика Казахстан, при 94-й позиции по уровню восприятия коррупции занимает гораздо более высокие позиции по индексам, характеризующим качество жизни.

Топ-10 стран и Республика Казахстан в международных рейтингах

Рейтинг стран по Индексу восприятия коррупции Transparency International (2020)	Рейтинг стран по Индексу счастья World Bank (2020)	Рейтинг стран по Индексу человеческого развития (ИЧР) ПРООН (2019)
1. Новая Зеландия	1. Финляндия	1. Норвегия
2. Дания	2. Исландия	2. Ирландия
3. Финляндия	3. Дания	3. Швейцария
4. Швейцария	4. Швейцария	4. Гонконг
5. Сингапур	5. Нидерланды	5. Исландия
6. Швеция	6. Швеция	6. Германия
7. Норвегия	7. Германия	7. Швеция
8. Нидерланды	8. Норвегия	8. Австралия
9. Люксембург	9. Новая Зеландия	9. Нидерланды
10. Германия	10. Австрия	10. Дания
94. Казахстан	45. Казахстан	51. Казахстан

<https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nz1>
<https://worldhappiness.report/>
<http://hdr.undp.org/en/data>

Социологический опрос, проведенный в рамках научного проекта охватил 5,5 тысяч респондентов в 16 регионах Казахстана. Данный опрос был направлен не только на установление восприятия и терпимости к коррупции наших граждан, но и на их оценку социально-экономического развития страны и региона проживания, а также собственного благополучия в динамике.

Согласно результатам опроса, большая часть респондентов за последний год не сталкивались с ситуацией, когда от них требовалось дать взятку (88%). Позитивно оценивают эффективность мер по борьбе с коррупцией за последнее время более половины опрошенных (29,5% считают, что ситуация значительно улучшилась, 24,6% - что просто улучшилась). О необходимости наказания тех, кто дает взятки, высказалось подавляющее большинство респондентов – 79,4%.

Источник: по данным социологического исследования в рамках проекта

Динамику своего финансового состояния за последний год оценили как положительную также более половины респондентов (значительно улучшилось – 15,2%, скорее улучшилось – 45,7%). Ухудшилось – у ¼ опрошенных (25%).

Источник: по данным социологического исследования в рамках проекта

Международный институт управленческого развития (IMD), публикует ежегодные аналитические обзоры конкурентоспособности стран World Competitiveness Yearbook (Ежегодник мировой конкурентоспособности), которые в включают в себя ряд показателей уровня жизни. Согласно данным IMD, по рейтингу конкурентоспособности по итогам 2020 года Республика Казахстан заняла 42 место из 63 стран (годом ранее – 34 место).

Согласно отчету IMD, 2020 год завершился для экономики Республики Казахстан с отрицательным результатом, **реальный ВВП** страны снизился сразу на 2,6 процентных пункта. Это отразилось и на показателе **ВВП на душу населения**, который упал с 29,2 до 26,6 тыс. долларов США. **Уровень безработицы** немного вырос (до 4,9%). Зафиксирован существенный **рост потребительских цен** (на 6,8%) за последний отчетный год.

Кроме того, IMD при формировании Ежегодника мировой конкурентоспособности выделяет показатель «**Качество жизни**» в структуре направления «Инфраструктура», раздела «Здоровье и окружающая среда». Согласно шкале от 0 до 10, где 10 – максимальное значение, соответствующее высокому показателю качества жизни, за 2018-2020 годы наблюдается снижение показателя для Республики Казахстан с 5,07 до 4,77.

Анализ социально-экономических индикаторов и показателей качества жизни

Основные макроэкономические показатели Республики Казахстан согласно отчету IMD за 2018-2020 годы

Наименование показателя	2018г.	2019г.	2020г.
ВВП (млрд. долларов США)	170,5	179,3	169,8
ВВП на душу населения (долларов США)	27 906	29 220	26 556
Рост реального ВВП (%)	4,1	4,5	-2,6
Индекс потребительских цен (%)	6,03	5,24	6,80
Уровень безработицы (%)	4,80	4,80	4,90
Качество жизни, баллы	5,07	5,02	4,77

Источник: <https://worldcompetitiveness.imd.org>

Ключевым международным индикатором качества жизни является Индекс человеческого развития (ИЧР), ежегодно публикуемый в рамках программы развития ООН (ПРООН), начиная с 1990 года. Индекс человеческого развития является сводным показателем средних достижений по следующим трем основным параметрам: здоровье и долголетие, знания, достойный уровень жизни. Динамика ИЧР для Республики Казахстан за 2017-2019 годы, как видно на слайде, значительных изменений не претерпела, прослеживается небольшое поступательное движение в сторону улучшения по основным компонентам.

19

Динамика ИЧР Республика Казахстан за 2017-2019 годы

Показатели/компоненты	2017		2018		2019	
	Баллы	Рейтинг	Баллы	Рейтинг	Баллы	Рейтинг
Индекс человеческого развития	0,800	58	0,817	50	0,825	51
Ожидаемая продолжительность жизни при рождении, лет	70,0		73,2		73,6	
Ожидаемая продолжительность обучения, лет	15,1		15,3		15,6	
Средняя продолжительность обучения, лет	11,8		11,8		11,9	
Валовый национальный доход на душу населения, долл. США по ППС	22 626		22 168		22 857	

Источник: <http://hdr.undp.org/>

С 2012 года специальным подразделением ООН публикуется ежегодный World Happiness Report (Всемирный доклад о счастье). Динамика рейтинга Республики Казахстан, согласно вышеуказанному докладу, приведена на слайде. Согласно графику, в период с 2013 по 2020 годы наблюдалось снижение рейтингового места до 60-го, после чего произошло улучшение восприятия до 50-го и 45-го места. Учитывая общее количество обследуемых стран – 149 (согласно отчету за 2018-2020 гг.), можно считать данный показатель достаточно неплохим, в том числе на фоне других стран:

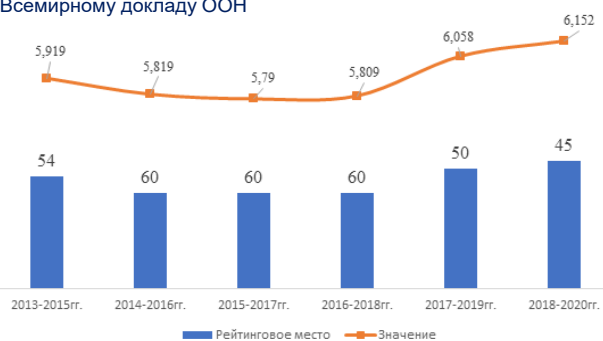
- Узбекистан - 42 место (6,179),
- Кыргызстан - 67 место (5,744),
- Россия - 76 место (5,477),
- КНР - 84 место (5,339),
- Турция - 104 место (4,948).

Как можно видеть, страны с гораздо более сильной экономикой, такие как КНР, Российская Федерация и Турция, гораздо менее «счастливы», чем, к примеру, Республика Казахстан и Республика Узбекистан.

20

Анализ социально-экономических индикаторов и показателей качества жизни

Динамика Индекса счастья в Республике Казахстан согласно Всемирному докладу ООН

Источник: <https://worldhappiness.report/>

Согласно официальным статистическим данным за 2018-2020 годы **доля населения**, имеющего доходы ниже прожиточного минимума, выросла с 4,3 до 5,3% (показатель в сельской местности вдвое больше, чем в городах). Несмотря на номинальный рост, **доходы домашних хозяйств**, использованные на потребление, снизились за период 2018-2020 годы как в сельской местности (на 0,4%), так и в городах (на 6%) в долларовом эквиваленте.

Снизилось соотношение доходов, использованных на потребление, к прожиточному минимуму со 196,6 до 185,8%.

Среднедушевые номинальные денежные доходы при этом, демонстрируют небольшой рост как в номинальном значении в тенге и в долларах, так и в реальном выражении: в 2018 году составляли 270,2 доллара США, в 2020 году – 278,5. **Индекс реальных денежных доходов** в 2020 году составил 103,3%.

Показатели соотношения основных групп населения по их благосостоянию (индекс Джини, соотношение 10% наиболее и наименее обеспеченного населения, доля населения с доходами ниже 60% от медианного уровня) за 2018-2020 годы сохраняются практически без изменений.

Среднемесячная номинальная заработная плата выросла на 9,1% в долларовом исчислении, на 30,7% - в тенге (со 162,7 до 212,6 тыс. тенге).

В целом можно отметить, что большинство показателей качества жизни за последние 3 года имеют тенденцию к снижению, как по данным международных источников, так и на основе официальной статистической информации Республики Казахстан.

21

Официальная статистика Республики Казахстан

№	Индикаторы	2018	2019	2020
1	Доля населения, имеющего доходы ниже величины прожиточного минимума (уровень бедности), %	4,3	4,3	5,3
2	Среднедушевые номинальные денежные доходы населения, тенге/долларов США	93 135/ 270,2	104 282/ 272,5	114 995/ 278,5
3	Индекс реальных денежных доходов, %	105,0	106,4	103,3
4	Соотношение 10% наиболее и 10% наименее обеспеченного населения (коэффициент фондов), раз	6,0	6,0	5,9
5	Коэффициент концентрации доходов (индекс Джини)	0,289	0,290	0,291
6	Доля населения с доходами, ниже 60% от медианного уровня доходов, %	10,0	9,7	9,9
7	Среднемесячная номинальная заработная плата			
	тенге	162 673	186 815	212 634
	долларов США	472	488	515

Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Согласно отчету Transparency International по итогам 2020 года Республика Казахстан в рейтинге Индекса восприятия коррупции набрала 38 баллов, что позволило подняться до 94-го места в перечне 180 стран, что является существенным прогрессом за всю историю исчисления индекса, рост достигнут к предыдущему 2019 году, годом ранее заметное улучшение позиций также наблюдалось к 2018 году.

Рассчитанный на основе опросов экспертов 9 различных исследований, Индекс восприятия коррупции Республики Казахстан, хотя и демонстрирует положительную динамику последние три года, по-прежнему является достаточно низким. Эксперты отмечают сохранение ряда проблемных вопросов, требующих принятия незамедлительных мер:

- Отсутствие свободы слова и прозрачности избирательного процесса,
- Недостаточная экономическая трансформация и зависимость от сырьевого сектора (рейтинг странового риска EconomistIntelligenceUnit, PRS Group: международная оценка странового риска, Всемирный экономический форум: опрос мнений менеджеров),
- Спорная независимость судебной системы от государственной власти (IHS GlobalInsight: показатели риска и состояния экономики);

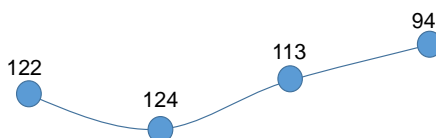
В качестве позитивных изменений были отмечены меры по развитию инвестиционного климата и поддержке малого и среднего бизнеса (IHS GlobalInsight: показатели риска и состояния экономики).

Анализ эффективности действующей системы противодействия коррупции

Динамика ИВК Республики Казахстан за 2017-2020 годы

Показатели	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Значение	31	31	34	38

Рейтинговое место

Источник: <https://www.transparency.org>

Анализ основных антикоррупционных мер, принимаемых в Республике Казахстан, включая законодательные базы, антикоррупционные проекты в сфере государственного управления, мероприятия по повышению роли общественного контроля, показывает, что данные меры, в основном, направлены на борьбу с коррупцией как с явлением, и не взаимосвязаны с показателями уровня жизни.

В качестве примера можно рассмотреть такую меру, как декриминализация клеветы. Принятие данной нормы, как маркера свободы слова, продиктовано давлением общественников и международных организаций, в частности – ООН. Перевод клеветы из уголовной в административную ответственность, несомненно, будет оценен позитивно международным сообществом и даст Казахстану дополнительные баллы, в том числе, в рейтинге восприятия коррупции. При этом, связь данного мероприятия с уровнем коррупции, как и с качеством жизни, не однозначная. Как предполагается, эта мера позволит журналистам и гражданам активизироваться в плане разоблачения потенциальных коррупционеров, и снизит коррупционные риски. Но свобода выражения своего мнения, не всегда объективного и подкрепленного фактами, как форма протеста, может иметь как положительные, так и отрицательные последствия для общества в целом и конкретно взятого гражданина страны.

Аналогично, запрет владения счетами в иностранных финансовых учреждениях для госслужащих и ряда других категорий должностных лиц, является заимствованием практики, уже реализованной в других государствах (в частности – в Российской Федерации). Данная мера направлена, в первую очередь, на введение дополнительного ограничения для чиновников и депутатов, при этом прямого влияния на благосостояние общества в целом не оказывает, и не может рассматриваться как эффективная профилактическая антикоррупционная мера, так как данное ограничение не распространяется на близких родственников должностных лиц, но никак не может влиять на уровень бытовой коррупции.

№ п/п	Антикоррупционная инициатива	Взаимосвязь с уровнем жизни
Законодательные акты		
1	Запрет владения счетами в иностранных финансовых учреждениях для госслужащих, депутатов Парламента и судей	отсутствует
2	Уголовная ответственность сотрудников правоохранительных и специальных государственных органов за провокацию преступления	косвенная
3	Исключение досрочного и условно-досрочного освобождения за тяжкие и особо тяжкие коррупционные преступления	косвенная
4	Принятие Административного процедурно-процессуального кодекса	косвенная
5	Декриминализация клеветы	отсутствует
6	Введение института антикоррупционной экспертизы нормативно-правовых актов	косвенная

Заключение. Подводя промежуточные итоги исследования, можно сформулировать следующие тезисы.

Динамика основных социально-экономических показателей Республики Казахстан, характеризующих качество жизни, как показали результаты оценки международных организаций и данные официальной статистики, за последние три года демонстрируют разнонаправленную динамику, преимущественно в сторону ухудшения. Несмотря на номинальный рост доходов домашних хозяйств, населения в целом и заработных плат наемных работников, растет количество граждан, живущих ниже прожиточного минимума. Таким образом, можно констатировать отсутствие взаимосвязи принимаемых антикоррупционных мер с показателями благосостояния, которые по-прежнему являются отражением текущего состояния дел в экономике, влияния негативных факторов экономического характера, пандемии, мировых инфляционных процессов и т.д. Данный вывод подтверждается и анализом взаимосвязи основных антикоррупционных мероприятий с показателями качества жизни – конечной целью большинства мероприятий является выполнение международных рекомендаций, профилактика коррупции как таковой. При этом четко выраженный социальный и экономический эффект от таких мероприятий не прослеживается.

В этой связи, нами рассматриваются следующие моменты:

Первое: «Субъективные страдания» граждан Казахстана от проявлений коррупции не ярко выражены в связи с достаточно высоким уровнем терпимости к коррупционным проявлениям на бытовом уровне. Подтверждением тому являются высокие рейтинги «счастья» и «человеческого развития» при низких рейтинговых местах восприятия коррупции и социально-экономического развития. В связи с этим, в целях улучшения объективных факторов качества жизни необходимо сконцентрироваться на искоренении коррупции на бытовом уровне.

Второе: Формирование антикоррупционных программ и стратегий Республики Казахстан необходимо осуществлять в привязке к ключевой цели – повышение благосостояния граждан. Для этого потребуются тесная интеграция антикоррупционных и социальных программ.

Третье: Необходимо минимизировать коррупцию при реализации национальных проектов, направленных на улучшение качества жизни. Одним из таких проектов, к примеру, является газификация 10 наиболее загрязненных городов в Республике Казахстан к 2025 году, что напрямую влияет на качество жизни. Необходимо разработать и внедрить эффективный механизм реализации данных проектов, мониторинга освоения выделяемых средств.

Ключевые промежуточные выводы по итогам анализа

Коррупция, качество жизни и уровень счастья взаимосвязаны, но эта взаимосвязь не всегда однозначная. Население в странах с низкой коррупцией и высоким уровнем жизни могут быть более «несчастно».

В обществах с высоким уровнем бытовой коррупции население испытывает меньше «страданий» и неудобств от случаев более масштабной коррупции (broken windows theory).

Положительная динамика в рейтингах коррупции не всегда ведет к повышению уровня жизни (пример Республики Казахстан за период 2018-2020 годы).

Антикоррупционные меры не интегрированы с социальной политикой государства и не рассматриваются в контексте повышения уровня жизни.

Результаты работы: Изучены различные социологические исследования по определению уровня восприятия коррупции. Разработана система индикаторов для измерения Индекса восприятия коррупции. Проведен анализ антикоррупционных мер. Были изучены методологии социологических исследований коррупции, а также проведен анализ подходов этих исследований. Проведен обзор методов измерения коррупции. Был проведен обзор различных исследований по изучению понятий «благополучие» и «качество жизни». Проведен анализ динамики благополучия и качества жизни в Республике Казахстан по результатам международных исследований.

На основе изучения различных социологических исследований определено, что международные социологические исследования уровня восприятия коррупции основаны преимущественно на стандартизированных показателях и не учитывают мнение населения; большинство социологических анкет по теме коррупции не включают вопросы, позволяющие выявить связь (влияние) коррупции с благополучием и уровнем жизни; в силу международной терминологии коррупция рассматривается как социальные отношения между государством, бизнесом и гражданами, лишь косвенно затрагивая квазигосударственный и частный сектора, являющиеся существенной частью экономики. С учетом проведенного анализа разработана система индикаторов для измерения Индекса восприятия коррупции в Казахстане.

Также проведен анализ антикоррупционных мер, принимаемых уполномоченными государственными органами, что позволило установить отсутствие прямой взаимосвязи Антикоррупционной стратегии с таким индикатором как «показатели качества жизни». С учетом этого разработаны рекомендации по актуализации целей и задач Антикоррупционной стратегии.

Закключение. На основе изучения различных социологических исследований определено, что международные социологические исследования уровня восприятия коррупции основаны преимущественно на стандартизированных показателях и не учитывают мнение населения; большинство социологических анкет по теме коррупции не включают вопросы, позволяющие выявить связь (влияние) коррупции с благополучием и уровнем жизни; в силу международной терминологии коррупция рассматривается как социальные отношения между государством, бизнесом и гражданами, лишь косвенно затрагивая квазигосударственный и частный сектора, являющиеся существенной частью экономики.

С учетом проведенного анализа разработана система индикаторов для измерения Индекса восприятия коррупции в Казахстане.

Также проведен анализ антикоррупционных мер, принимаемых уполномоченными государственными органами, что позволило установить отсутствие прямой взаимосвязи Антикоррупционной стратегии с таким индикатором как «показатели качества жизни». С учетом этого разработаны рекомендации по актуализации целей и задач Антикоррупционной стратегии.

Список использованной литературы:

1 Аналитический отчет по результатам социологического исследования «Модернизация антикоррупционной политики в контексте повышения качества жизни и благополучия граждан Республики Казахстан». – Усть-Каменогорск: Издательство «Медиа-Альянс», 2020. – 120 с.

2 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства

3 Pelizzo, Riccardo, Omer Baris, and Saltanat Janenova. *Objective or perception-based: A debate on the ideal measure of corruption* // *Cornell Int'l* - 2017. - P.77.

4 Sharipova, Dina. *Who gets what, when and how? Housing and informal institutions in the Soviet Union and Post-Soviet Kazakhstan* // *Central Asian Affairs* - 2.2 – 2015. - P.140-167.

5 Romyantseva, Nataliya L. *Higher education in Kazakhstan: The issue of corruption* // *International Higher Education* - 2004 – P.37

6 Oka, Natsuko *Grades and degrees for sale: Understanding informal exchanges in Kazakhstan's education sector* // *Problems of Post-Communism* - 66.5 – 2019. - P.329-341.

7 Nurgaliyev, Bakhyt, Kuatzhauulyev, and Branislav Simonovich *Police corruption in Kazakhstan: The preliminary results of the study* // *Rev. Eur. Stud* - 7 – 2015. - P.140.

8 Kalyuzhnova, Yelena, and Maksim Belitski *The impact of corruption and local content policy in on firm performance: Evidence from Kazakhstan* // *Resources Policy* - 61 – 2019. - P.67-76.

9 Suleimenova, Gulimzhan, et al. *SMEs development and corruption: case of Kazakhstan* // *Business: Theory and Practice* – 19 – 2018. - P.1-8.

10 Sheryazdanova, Gulmira, and Jim Butterfield *E-government as an anti-corruption strategy in Kazakhstan* // *Journal of Information Technology & Politics* - 14.1 – 2017. - P.83-94.

11 Источник: UN / *International definition and measurement of levels of living / 1961*

12 Источник: <https://www.who.int>

13 Центр прикладных исследований Талап

14 <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nz><https://worldhappiness.report/http://hdr.undp.org/en/data>

15 Центр прикладных исследований Талап

16 Источник: по данным социологического исследования в рамках проекта

17 Источник: по данным социологического исследования в рамках проекта

18 Источник: <https://worldcompetitiveness.imd.org>

19 Источник: <http://hdr.undp.org/>

20 Источник: <https://worldhappiness.report/>

21 Источник: Бюро национальной статистики Республики Казахстан

22 Источник: <https://www.transparency.org>

23 Центр прикладных исследований Талап

24 Центр прикладных исследований Талап

References:

1 *Analiticheskij otchet po rezul'tatam sociologicheskogo issledovaniya «Modernizaciya antikorrupcionnoj politiki v kontekste povysheniya kachestva zhizni i blagosostoyaniya grazhdan Respubliki Kazahstan»*. – Ust'-Kamenogorsk: Izdatel'stvo «Media-Al'yans», 2020. – 120 s.

2 *Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana, g.Astana, 14 dekabrya 2012 goda Strategiya "Kazahstan-2050": novyj politicheskij kurs sostoyavshegosya gosudarstva*

3 Pelizzo, Riccardo, Omer Baris, and Saltanat Janenova. *Objective or perception-based: A debate on the ideal measure of corruption* // *Cornell Int'l* - 2017. - P.77.

4 Sharipova, Dina. *Who gets what, when and how? Housing and informal institutions in the Soviet Union and Post-Soviet Kazakhstan* // *Central Asian Affairs* - 2.2 – 2015. - P.140-167.

5 Romyantseva, Nataliya L. *Higher education in Kazakhstan: The issue of corruption* // *International Higher Education* - 2004 – P.37

6 Oka, Natsuko *Grades and degrees for sale: Understanding informal exchanges in Kazakhstan's education sector* // *Problems of Post-Communism* - 66.5 – 2019- P.329-341.

7 Nurgaliyev, Bakhyt, Kuatzhauulyev, and Branislav Simonovich *Police corruption in Kazakhstan: The preliminary results of the study* // *Rev. Eur. Stud* - 7 – 2015- P.140.

8 Kalyuzhnova, Yelena, and Maksim Belitski *The impact of corruption and local content policy in on firm performance: Evidence from Kazakhstan* // *Resources Policy* - 61 – 2019- P.67-76.

9 Suleimenova, Gulimzhan, et al. SMEs development and corruption: case of Kazakhstan // *Business: Theory and Practice* – 19 – 2018 P.1-8.

10 Sheryazdanova, Gulmira, and Jim Butterfield E-government as an anti-corruption strategy in Kazakhstan // *Journal of Information Technology & Politics* - 14.1 – 2017- P.83-94.

11 Istochnik: UN / *International definition and measurement of levels of living / 1961*

12 Istochnik: <https://www.who.int>

13 Centr prikladnyh issledovaniy Talap

14 <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nz><https://worldhappiness.report/http://hdr.undp.org/en/data>

15 Centr prikladnyh issledovaniy Talap

16 Istochnik: *po dannym sociologicheskogo issledovaniya v ramkah proekta*

17 Istochnik: *po dannym sociologicheskogo issledovaniya v ramkah proekta*

18 Istochnik: <https://worldcompetitiveness.imd.org>

19 Istochnik: <http://hdr.undp.org/>

20 Istochnik: <https://worldhappiness.report/>

21 Istochnik: *Byuro nacional'noj statistiki Respubliki Kazahstan*

22 Istochnik: <https://www.transparency.org>

23 Centr prikladnyh issledovaniy Talap

24 Centr prikladnyh issledovaniy Talap

ӘОЖ 327

МРНТИ 13.11.22

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.11>

¹ М.Б. Асыл *, ² Д.Б. Дәуен

¹PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: monikaassyl@gmail.com

²PhD, Абылай хан атындағы

Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, Алматы, Қазақстан

E-mail: dinara_dauen@mail.ru

СЯОКАН ҚОҒАМЫН ҚҰРУ БАРЫСЫНДАҒЫ КЕДЕЙЛІКПЕН КҮРЕС: ҚЫТАЙЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін қытай халқы ұлттық дамуды жүзеге асыру барысында Қытай Коммунистік партиясының (ҚКП) басшылығымен кедейлікпен күресті алдыңғы қатарлы мақсаттар қатарына қойды. Реформалар мен ашық есік саясаты жарияланғаннан кейін Қытай кедейлікті қысқарту бойынша кең көлемдегі жұмыстарды бастады және дамуға бағытталған қытайлық ерекшелігі бар кедейлікпен күрестің жаңа жолын салып өтті. Маңызды жетістіктерге жеткізген бұл жол Қытайдағы “сяокан” қоғамын (орта дәулетті қоғам) құру үдерісінің маңызды құраушы бөлігі болып табылады. 2012 жылы өткен ҚКП-ның 18-ші съезінен кейін партия, мемлекет пен қоғам жаңа қарқынмен кедейлікпен толық көлемде күресуге жұмылдырылды. Бас хатшы Си Цзиньпиннің кедейлікпен күрес туралы маңызды тұжырымдамаларының басшылығымен жүргізілген бұл күрес Қытайдың жаңа дәуірдегі дамуына бағытталған кедейшілікпен күрестің жаңа кезеңінің бастамасы болды. Бүгінгі таңда Қытайдағы кедейлікті жою мәселесі аса өзекті тақырыптардың бірі болып отырғандықтан, мақаламыздың негізгі мақсаты – миллиардтан аса халқы бар Қытай елі үшін кедейлікпен күрес жолында қысқа мерзімде үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндік берген кедейлікті жою бағдарламаларын, оның ерекшеліктерін, бұл мәселені шешудің жолдары мен тәсілдерін қарастыру. Себебі Қытайдың кедейлікті жою бойынша тәжірибесі дәл осындай проблемалары бар дамушы елдер үшін жоғары маңыздылыққа ие.

Тірек сөздер: ҚХР, кедейлікпен күрес, сяокан қоғамы, ҚКП, кедейлікпен нүктелі күрес саясаты, қаржылық саясат, кедейшілік шегі, Си Цзиньпин.

¹Асыл М.Б. *, ²Дәуен Д.Б.

¹PhD докторант, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: monikaassyl@gmail.com

²PhD, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

E-mail: dinara_dauen@mail.ru

БОРЬБА С БЕДНОСТЬЮ В КОНТЕКСТЕ ПОСТРОЕНИЯ ОБЩЕСТВА СЯОКАН: КИТАЙСКИЙ ОПЫТ

Аннотация

После образования Китайской Народной Республики китайский народ боролся с бедностью на фоне национального развития под руководством Коммунистической партии Китая (КПК). После реализации политики реформ и открытости Китай организовал широкомасштабную практику сокращения бедности, добившись значительных успехов, и проложил новый путь сокращения бедности, ориентированной на развитие, с китайской спецификой. Этот путь является неотъемлемым компонентом процесса построения общества “сяокан” (среднезажиточное общество), отображающего суть китайского социализма. После 18-го Всекитайского съезда КПК в 2012 году вся партия, страна и общество были призваны к полномасштабной борьбе с бедностью под руководством важных заявлений генерального секретаря Си Цзиньпина о борьбе с бедностью, что открыло новый этап борьбы с бедностью, ориентированной на развитие Китая в новую эпоху. Вопрос ликвидации бедности в Китае на сегодняшний день является весьма актуальной, в связи с этим главная цель статьи – рассмотреть программы ликвидации бедности в Китае, ее специфику, пути и методы ее решения, позволившие в короткие сроки добиться ликвидации бедности в стране с миллиардным населением. Опыт Китая по сокращению бедности может иметь большое положительное значение для большинства развивающихся стран в решении их проблем.

Ключевые слова: КНР, борьба с бедностью, общество сяокан, КПК, политика адресной борьбы с бедностью, фискальная политика, черта бедности, Си Цзиньпин.

¹Assyl M.B. *, ²Dauen D.B.

¹ PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: monikaassyl@gmail.com

²Phd doctor, associated professor

of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

E-mail: dinara_dauen@mail.ru

POVERTY ALLEVIATION IN THE CONTEXT OF BUILDING A XIAOKANG SOCIETY: THE CHINESE EXPERIENCE

Abstract

Since the founding of the People's Republic of China, the Chinese people have struggled against poverty as part of national development under the leadership of the Communist Party of China (CPC). China has organized large-scale poverty alleviation practices with considerable results since the implementation of the reform and opening-up policy, paving a new path of development-oriented poverty alleviation with Chinese specificity. This path is an integral component of the process of building the “xiaokang” society (moderately prosperous society), which reflects the essence of Chinese socialism. Since the 18th CPC Congress in 2012, the whole Party, the country and society have been called upon to fully combat poverty under the guidance of General Secretary Xi Jinping's important anti-poverty statements. This opened a new phase of poverty alleviation oriented towards China's development in a new era. The issue of poverty eradication in China today is highly current now; therefore, the main goal of the article is to examine China's poverty eradication programmes, its specifics, ways and methods that have enabled the country with a billion population to eliminate poverty in a short period of time. China's experience in poverty reduction could be extremely beneficial to most developing countries in resolving their issues.

Keywords: PRC, poverty alleviation, Xiaokang Society, CCP, targeted poverty alleviation policy, fiscal policy, poverty line, Xi Jinping.

Кіріспе. Модернизацияның қытайлық моделінің негізгі мақсаттарының бірі Қытай халқын кедейліктен арылту, әл-ауқатының деңгейін арттыру, материалдық тұрмыс жағдайын жақсарту болып табылады. Бұл даму бағыты 1970-ші жылдардың соңында Қытайдың ұлттық жағдайына сәйкес келетін сяокан қоғамын (орта дәулетті қоғам) құру тұжырымдамасында көрініс тапты. 1983 жылы шілдеде жапондық делегациямен кездесу барысында Дэн Сяопин: “Төрт модернизацияның ақтық мақсаты ғасыр соңына қарай сяокан деңгейіне жету болып табылады... Сяокан деңгейі деп отырғанымыз, ЖІӨ (жалпы ішкі өнім) жағынан алып қарасақ, адам басына шаққанда 800 АҚШ доллар көрсеткішіне жетуді білдіреді... социалистік бөлініс қағидасына сәйкес, сяокан деңгейіне жету жалпы барлығына ортақ деңгейде жүзеге асырылуы тиіс”, - деп айтқан болатын (Deng X., 1994:64). “Сяокан” тұжырымдамасы социализм қағидаларымен берік байланыстырылды. Тамақ пен киімнің жеткіліксіздігі мәселесін шешу үшін елдің ЖІӨ-нің адам басына шаққандағы 1980 жылғы көрсеткішін 1990 ж. қарай екі есе көбейтуге, ал халықтың өмір сүру деңгейін сяокан деңгейіне жеткізу үшін 2000 ж. қарай төрт есе көбейтуге шешім қабылданды. Компартияның Орталық комитетінің (ҚКП ОК) XIII-ші шақырылымның 7-ші пленумында сяокан деңгейіне жету 90-шы жылдардың экономикалық құрылысының негізгі міндеті деген шешім қабылданды. Халық жақсы өмір сүру керек деген ұран бесжылдық жоспарлардың негізгі қағидасы болды. Қытай алдыға қойған мақсаттарына мерзіміне сәйкес жетсе де, елде әлі де 130 миллионға жуық адам кедейліктің төменгі шегінде өмір сүріп жатты. Дэн Сяопин өз уақытында «кедейлік – бұл социализм емес, социализм кедейлікті түбегейлі жою керек» деп айтқан болатын (Deng X., 1994:247). Кедейлікті жою қоғамның үйлесімді дамуы үшін қажетті социализмнің басты талабы және реформалар жылдарында мемлекеттің күнтізбіндегі басты мәселе болды. Осы себептен де сяокан қоғамын құруға бағытталған ұзақ мерзімді стратегиялық жоспардың негізгі бөлігін кедейлікті жою мәселесі құрады.

21 ғасыр басында Қытай сяокан қоғамын құрудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Әлеуметтік-экономикалық даму саласында қытайлық үкімет 2000-2020 жылдарға жаңа мақсаттар қойды – Қытай халқы үшін “жан-жақты” сяокан қоғамын құру (“全面建设小康社会” чуаньмиен цзиенши сяокан шэхуей). 2020 жылға қарай Қытай кедейлікті толықтай жеңеді және сяокан қоғамын құруды аяқтайды деп жарияланды. Бірінші жүзжылдықтың мақсаты деп айқындалған бұл бағытта үкімет кең көлемді жұмыс-тар атқарды. Бүгінгі таңда Қытайда кедейлікті жою проблемасы Covid-19 коронавирусы эпидемиясы сияқты әлем бойынша қызу талқыланып жатқан тақырыптардың бірі. 2021 жылдың 1 шілде күні Қытай Коммунистік партиясының құрылуының 100-жылдық мерейтойына орай ұйымдастырылған мерекелік шарада Бас хатшы Си Цзиньпин Қытайдың кедейлікті түбегейлі жойғандығы және сяокан қоғамын құруды аяқтағандығы жайлы ресми түрде мәлімдеуі үкіметтің қырық жылдан астам уақыт бойы тынымсыз күш-жігерінің шарықтау шегі болды. Осы себептен, 1,4-миллиард халқы бар Қытай елінің осындай қысқа мерзімде кедейлікті түбегейлі жоюға алып келген сәтті тәжірибесін, мемлекеттік бағдарламаларын, аталмыш қиындықты шешудің жолдары мен әдіс-тәсілдерін зерттеп қарастыру аса өзекті болып табылады.

Мақаламыздың негізгі мақсаты – Қытайдағы кедейлікпен күрес саясатының дамуын сипаттай отырып, кедейлікті жою бойынша қабылданған бағдарламаларды қарастыру және Қытайдың кедейлікті жою тәжірибесін саралау. Себебі қытайлық тәжірибе дамыған елдер үшін қызықты болмаса да, дәл осындай мәселелері бар көптеген дамушы елдер үшін жақсы үлгі болары анық.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың теориялық негізін қытайлық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің Қытайдың әлеуметтік-экономикалық дамуы, қытайлық ерекшелігі бар социализм теориясы, “сяокан” концептісін, кедейлікпен күрес мәселесін жекелеген зерттеулер бойынша ғылыми еңбектері құрайды. Зерттеудің қайнаркөзі ретінде бірінші кезекте Дэн Сяопин шығармаларының жинағы, Си Цзиньпиннің ресми мәлімдемелері мен ҚКП-нің съездерінің материалдары, екінші кезекте ғылыми басылымдар қолданылды. Ақпарат көздері ретінде сонымен қатар ҚХР Мемлекеттік статистика комитетінің мәліметтері, Қытайдың кедейлікті жою тақырыбындағы мерзімді басылымдары мен ресми сайттардағы мәліметтер қолданылды.

Зерттеуді жүргізу барысында ғылымның сараптау мен синтез, индукция мен дедукция сияқты жалпы әдістері және шығыстану, саясаттану мен әлеуметтанудың жеке әдістері қолданылды. Әдебиетті сараптау әдісі мен шынайылықты зерттеу әдістерін қатар қолдану арқылы Қытайда кедейлікпен күрестің теориялық негіздері мен жалпы тәжірибесін зерттей келе, кедейлікпен күресудің қытайлық ерекшелігі бар жолы айқындалды. Статистикалық сараптама мен жүйелік сараптама әдістерін қолдану зерттеу нысаны болып табылатын Қытайдың кедейлікпен күрес саясатының негізгі жетістіктері мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мақалада Қытай басшыларының сөздерін сараптау барысында дискурс анализ әдісі де қолданылды.

Талқылау. Қытайда орын алып жатқан әлеуметтік-экономикалық үдерістерді зерттеуге арналған қытайлық, батыстық және ресейлік ғалымдардың жұмыстары өте көп. “Сяокан” тұжырымдамасын ғылыми тұрғыдан зерттеу Қытайдың өз ішінде 90-шы жылдардың басында теориялық тұрғыдан да, партияның саяси бағыты тұрғысынан да жан-жақты кең ауқымда жүргізілуде. “Сяокан” тұжырымы Қытайдың Әлеуметтік Ғылымдар Академиясының Әлеуметтану Институты мен Мемлекеттік статистикалық Бюро аясында зерттеліп, жыл сайын осы бағытта жасалған зерттеулердің нәтижелері жинақтар мен есептер түрінде жариялануда. Қытайдағы сяокан проблемасын зерттеумен айналысып жатқан атақты ғалым Ху Аньган. 2012 жылы ғалымның “2020 жылы Қытай жан-жақты сяокан қоғамын құрады” атты көлемді еңбек жариялады.

Қытайдан сырт, “сяокан” концептісіне жалпы ғылыми ортада қызығушылық жоғары. Қытайдың дамуындағы “сяокан” ұғымының алар орнын, осы тұжырымдама шеңберіндегі әлеуметтік мәселелерді зерттеуде ресейлік ғалымдар да кең көлемдегі зерттеулерін жариялау үстінде. Олардың ішінде РФА Қиыр Шығыс Институтының зерттеу жұмыстары ерекше атауға тұрарлық. 2018 жылы А.В. Островский бас редакторлығымен “13-ші бесжылдық (2016-2020) – Қытайда орта дәулетті қоғам “сяоканды” құрудың маңызды кезеңі” атты мақалалар жинағы жарық көрді. 2020 жылы Саяси зерттеулер мен болжамдар Орталығының ұйымдастыруымен “Қытай мемлекеті “орта дәулетті қоғам” құрудың шешуші кезеңінде” атты ғылыми конференция материалдары басылып шықты. “Сяокан” концептісі мен Қытайдағы кедейлікпен күрес мәселесін зерттеуде А.В. Островский, А.В. Ломанов, Э.П. Пивоварова, Л.Д. Бони, О.Б. Бальчиндоржиева сынды ресейлік ғалымдардың жұмыстары үлкен ғылыми мәнге ие.

Батыс ғылыми ортада “сяокан” концептісін зерттеу қытайлық ерекшелігі бар социализм теориясы шеңберінде жүргізілуде. Сяокан қоғамы концептісі мен кедейлікпен күрес саясатын байланыстыра зерттеу жұмыстары негізінен соңғы онжылдықта, әсіресе Си Цзиньпин билікке келген соң қарқынды жүргізілуде. Аталмыш тақырыпта шыққан соңғы жұмыстар қатарында автор Роланд Боердің 2021 жылы шыққан “Socialism with Chinese characteristics: a guide for foreigners” (Қытайлық ерекшелігі бар социализм: шетелдіктер үшін нұсқаулық) атты еңбегін атап өтсек болады. Бұл еңбекте автор Қытайдың әлеуметтік-экономикалық трансформациясының теориялық негізі мен нақты нәтижелерін сараптау арқылы, партия басшыларының бес буынның қосқан үлесі туралы жан-жақты зерттеу жүргізген.

Зерттеу нәтижелері. Қытайда кедейлікпен күрес Қытай Халық Республикасы құрылған алғашқы жылдарынан-ақ басталған болатын. Алғашқы кезеңдерде бірінші кезектегі міндеттер халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету, жұмыссыздық, сауатсыздыққа қарсы күрес мәселелерін шешу болатын. Кедейлікпен күресте негізгі күш-жігер мен онды нәтижелер соңғы қырық жылда, яғни реформалар мен ашық есік саясаты жүргізілген кезеңде байқалды. «Сяокан» қоғамын құру мен жан-жақты экономикалық және әлеуметтік дамуды жүзеге асыру талпынысында Қытайдың үкіметі кедейлер арасындағы азық-түлік пен киім-кешек мәселесін шешу мақсатымен кең көлемдегі кедейлікпен күресті жоспарлап, ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді. Бұл қадамдар кедейлік мәселесін шешуді біршама жеңілдетті. Кедейлікпен күрес саясатының даму үдерісін шартты түрде екі үлкен кезеңге бөліп қарастыруға болады: бірінші кезең 1978 жылдан 2000 жылға дейін және екінші кезең 2001 жылдан 2020 жылға дейін. Бұлай екі кезеңге бөлуіміздің себебі қоғамдық дамудың екі кезеңі – “вэньбао” (тамақ пен киім жеткіліктілігі) мен “сяокан” (орташа дәулетті) деңгейлеріне жетуді жүзеге асыру мерзімдерімен тікелей байланысты. Бұл үлкен екі кезеңнің әрқайсысында кедейлікпен күресудің өзіндік сатылары болды. 1978 жылдан бастап 2000 жылға дейінгі кезеңде кедейлікпен күрес саясатының дамуы үш сатыдан өтті: 1. Халықтың кедей жіктерінің жағдайын жақсартуға бағытталған институционалдық реформалар кезеңі (1978-1985) 2. Кедейлікпен күрес жөніндегі саясатты кең ауқымда дамыту кезеңі (1986-1993) 3. Кедейлікпен күрес кезеңі (1994-2000) (Davie G. және басқалар, 2021:245). Дәл осы үшінші сатыда ҚХР Үкіметі кедейлікті қысқарту бойынша шаралардың алғашқы мемлекеттік бағдарламасын қабылдаған болатын. Бұл бағдарлама кедейлікпен күресте нақты мақсаты, міндеттері, шаралары мен мерзімдері көрсетілген құжат болды. 1994 жылдың наурыз айында Үкімет “Кедейлікпен күрес бойынша жеті жылдық бағдарламаны” (国家八七扶贫攻坚计划) гуоцзя бачи фупин чжэнцзиен цихуа) жариялады. Аталмыш бағдарлама 1994 жылдан бастап 2000 жылға дейінгі жеті жыл ішінде 80 миллион адамды абсолютті кедейліктің құрсауынан шығаруға бағытталған еді. Бағдарлама Қытай мемлекеті адамдық, материалдық және қаржылық ресурстарын жинақтап, қоғамның барлық топтарын жұмылдырып, 2000 жылдың аяғына қарай ауылдық өңірлердің кедей халқының азық-түлік пен киім-кешек мәселесін шешу үшін тынбай еңбек ету керектігін нақты айқындады (ҚХР Сыртқы істер министрлігі сайты, 2002). Қытайлық үкімет алдыға қойған бұл стратегиялық мақсатына жету үшін көптеген қаражат пен күшін жұмсады. Алайда 20 ғасыр соңында елде әлі де ондаған миллион ауылдық тұрғындар кедейлік құрсауында қалып, кедей халықтың саны Қытай мемлекеті үшін алаңдаушылық

тудыртты. Мәселені қиындатқан факт – кедейлердің көп бөлігі ескі революциялық аймақтарда, этникалық аймақтарда, шекараға жақын аймақтарда және табиғи жағдайы нашар, жетуге қиын аймақтарда өмір сүргендігі. Бұл аймақтардың негізгі жағдайы өте қиын болды, кедейлік деңгейі терең болғандықтан оларды дамыту көп қаражатты қажет етті. (Жэньминь, 2016). Ауқымды күш-жігер жұмсалғанына қарамастан, 21 ғасырға Қытай толыққанды шешілмеген кедейліктің проблемасымен аяқ басты.

Белгілі бір дәрежеде және белгілі бір аймақтарда сақталып отырған кедейлік мәселесін шешуді тездету үшін Қытай 2001 жылдың мамыр айында кедейлікпен күрес және даму жөніндегі Орталық жұмыс конференциясын ұйымдастырды. Конференция барысында 21 ғасырдың бірінші онжылдығына Қытайдың кедейлікпен күресу және ауылдық жерлерді дамыту бойынша кешенді жоспарлары қарастырылды. Бұл конференциядан кейін Қытай үкіметі 2001-2010 жж. арналған “Қытайдың кедейлікпен күресі және ауылдық жерлерді дамытудың негізгі бағыттары” атты бағдарламалық құжатты ресми түрде жариялады. Бұл құжатта үкімет басшылары алдыңғы он жылға арналған Қытайдың кедейлікпен күресі мен ауылдық аймақтарды дамыту саясатының мақсаттарын және жетекші идеологиясын баяндады. Бұл бағдарламалар ауылдық өңірлердің тұрғындарының табыстарын көтеруге мүмкіндік берді (ҚХР Сыртқы істер министрлігі сайты, 2002).

Қытайда кедейлік мәселесін шешуде соңғы онжылдық кезең аса ерекшеленеді. Партияның 18-ші съезінен (2012 ж.) бастап кедейлікпен күрес жұмысы ерекше қарқынмен жүргізіле бастады. Мұндай белсенділік ел үкіметінің ауысуымен, партия басшылығының бесінші буыны – Си Цзиньпиннің билік тізгініне келуімен байланысты болды. Партия, мемлекет пен қоғам жаңа қарқынмен кедейлікпен кең көлемде күресуге жұмылдырылды. Бас хатшы Си Цзиньпин кедейлікпен күрес міндетін алдыңғы қатарға шығарды және өз басшылығымен ірі көлемді кедейлікпен күрес кампаниясын бастады. Партияның Орталық Комитеті кедейлікті жою міндетін “сяокан” қоғамын құру стратегияның бір бөлігі ретінде және де аталмыш қоғамды құру үдерісінің маңызды көрсеткіші ретінде алға тартты. Бұл Қытайдың жан-жақты «сяокан» қоғамын құру жолындағы шешуші кезең және маңызды нышан болды.

ҚКП-нің 18 съезі қарсаңында Қытайда 100 млн-ға жуық кедей тұрғындар болды. Қытайлық ғалымдардың елдің кедей аймақтарының жағдайын зерттеулері келесідей мәлеметтер берді: 1) Елдегі кедейліктің басты себептерін негізгі 4 типке бөліп жіктеуге болады: аурулар, табиғи апаттар, білім беру мәселесі және отбасында жұмыс қолының (асыраушының) болмауы. Түрлі аурулар себебінен туындаған кедейлік ең кең таралған түрі; 2) Қытайдың кедей халқының орналасуы тым біркелкі емес және негізгі бөлігі елдің батыс аймақтарында орналасқан. 14 ең кедей деп танылған ауылдық аймақтар қол жетімсіз таулы және қыратты аймақтарда, үстірттерде орналасқан, сондықтан бұл жерлерде даму өте шектеулі. Реформалар саясатының басталуы, экономикалық даму және кедейлікке қарсы күрестің күшеюі салдарынан кедей халықтың саны азайғанымен, аймақтық кедейлік түбегейлі өзгерістерге ұшырамады, керісінше нарықтық экономиканың дамуы және “алдымен кейбір адамдар мен аймақтар бірінші болып байысын” деген Дэн Сяопиндік стратегиясының жүзеге асырылуына байланысты одан сайын нашарлай түсті (Бони Л.Д., 2020:6). Цзянь Цзэминнің тұсында басталған “Батыс аймақтарын дамыту” бағдарламасы осы аудандардағы кедейлікпен күресте аса тиімді болмады. Бұл жағдайдың барлығы үкіметтен бірқатар шаралар қабылдауды және кедейлікпен күрес әдістерін қайта қарауды, сонымен қатар жаңа қаржылық саясатты бастауды талап етті. Кедейлікпен күрестің ескі тәсілдері халықтың қажеттіліктер деңгейін қамтамасыз етуде тек “вэньбао” деңгейіне дейін ғана көтеріп, өз мүмкіндіктерін сарқып алғандықтан, жаңа жағдайларда кедейлік мәселесіне неғұрлым терең ғылыми тұрғыдан келу міндеті тұрды.

2011 жылдың желтоқсан айында ҚКП Орталық комитеті мен ҚХР Мемлекеттік кеңесі “2011-2020 жылдарға арналған кедей ауылдық өңірлердің дамуына арналған бағдарламаны” жариялап, кедейлікті жою бойынша нақты шараларды қабылдаудың қағидалары мен стандарттарын айқындады. ҚКП Орталық комитеті төраға Си Цзиньпиннің басшылығымен кедейлікпен күресте шешуші шабуылды жүзеге асыра бастады. 12-ші бесжылдықта (2011–2015 жж.) кедейлікпен қарқынды күресте біршама алдыға жылжулар байқалды, атап айтқанда мұқтаж халықтың саны жыл сайын 10 млн адамға қысқарып отырды. Кедейлік коэффициенті төмендеп, жылдық ЖІӨ-нің орташа өсімі 8%-ға жетті (Бальчиндоржиева О.Б., 2018:31). 2015 жылы президент Си Цзиньпин 2020 жылы елде абсолютті кедейлікте өмір сүріп жатқан бірде-бір азамат қалмайды деп мәлімдеді. ҚКП-нің құрылуының 100-жылдық мерейтойына орай, яғни 2021 жылға қарай кедейлікті толықтай жою партияның Орталық комитетінің мемлекет үшін алдыға қойған негізгі мақсаты болды (Жэньминь, 2018). Си Цзиньпин басшылығымен партияның Орталық комитеті Қытай халқының алдында осындай салтанатты міндеттемені алды.

Қытайдағы кедейлік шегі мен кедейлікпен нүктелі күрес тұжырымдамасы.

Реформалар мен ашық есік саясаты жарияланған күннен бастап бүгінге дейін Қытайда кедейлік шегі бірнеше рет белгіленген болатын: 1986, 1994, 2001 және 2010 жылдарда. Қытайда кедейлік шегі инфляциялық факторларды ескере отырып өзгертіліп отыруда. Мысалы, 2010 жылы ескі кедейлік шегіне сәйкес елдегі кедейлер саны 26,88 млн адамды құрады, алайда жаңадан қабылданған кедейлік шегіне сәйкес олардың саны 165,67 млн адамға өзгерді (韩雨莲, 安锦, 2020:118). Қытайдағы кедейлікпен күрес барысын қарастыруда басын анықтап алуға қажетті бір мәселе бар, ол – кедейлік сатысы. Әлемдік социологияда кедейліктің екі негізгі сатысы бөліп қарастырылады: абсолютті және салыстырмалы. Абсолютті кедейлік ретінде адам өзінің кірісіне тамақ, киім, тұрғын жай сияқты базалық қажеттіліктерін өтей алмайтын күй түсініледі. Мұндағы кедейлік шегінің сандық көрсеткіші ретінде ең төменгі күнкөріс деңгейі қарастырылады. Қытайда 2011 жылы кедейлік шегі жыл бойына адам басына 2300 юань шамасында бекітілді, алайда инфляцияны ескере келе 2020 жылы бұл көрсеткіш 4 000 юаньға дейін көтерілді. Абсолютті кедейліктің шегі болып танылған бұл критерий ҚКП Орталық комитетінің 18-ші шақырылымының 5-ші пленумында (2015 ж.) өмір сүрудің бес негізгі қажеттіліктеріне кепілдік беретін – “екі қамқорлық” пен “үш кепілдік” (“两不愁三保证” лян бучоу сань баочжэн) критерийі атына ие болды. Яғни, халық тамақ пен киімді уайымдамай, қалыпты өмір сүруді қамтамасыз етудің 3 кепілдігі – 9-жылдық білім, негізгі медициналық қызмет және тұрғын үй қауіпсіздігімен қамтамасыз етіледі дегенді білдірді. (Бони Л.Д., 2020: 8). Осыған сәйкес, ҚКП Орталық комитетінің 18-ші шақырылымының 5-ші пленумында кедейлікті жою бойынша қабылдаған міндеті тек абсолютті кедейлікті жоюға ғана бағытталғанын байқаймыз. Кедей халықтың басым көпшілігі ауылдық өңірлерде тұратындықтан кедейлікті жоюдың соңғы қабылданған бағдарламасы тек ауылдық өңірлердегі кедейлікті жоюға бағытталғанын ескерсек, онда Қытайдағы сяокан қоғамын құру елдегі кедейліктің толықтай жойылатындығын меңзейтіндігін, тек қана кедейліктің “төменгі” қабаты жойылатындығын білдіреді деген қорытындыға келуге болады. Бұл дегеніміз, сяокан қоғамының құрылуы аяқталған соң Қытай үкіметі ендігі кезекте ауыл мен қалалардағы салыстырмалы кедейлікпен күрес шараларын бастайды деген болжам жасауымызға негіз береді.

ҚКП-ның 18-съезінен кейін Қытай ғылымының елдегі кедейлік мәселесіне, оның негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктерін зерттеуге, кедейлікпен күресудің жаңа тәсілдерін іздестіруге назары едәуір артты. Кедейліктің таралу көрсеткіштері жылдан жылға төмендей бастады. Кесте 1-ден көріп тұрғанымыздай, Қытайда кедейлікте өмір сүріп жатқан халықтың саны 2010 жылдан бері елеулі қысқарған. Ең үлкен төмендеулерді 2010-2011 жылдары байқауға болады. 2013 жылдан бастап кедейліктің деңгейі тұрақты түрде азайып, 2019 жылы көрсеткіш 0,6 % мәресіне жетті. Мұндай күрт қысқару Қытайдың кедейлікпен күрес тарихындағы жаңа тұжырымдаманың жариялануымен байланысты болды.

Кесте 1. 2010 мен 2019 жылдар аралығындағы кедейліктің таралуындағы өзгерістер

Жыл	Кедей халықтың саны (10 мың адам)	Кедейлік деңгейі
2010	16567	17,2%
2011	12238	12,7%
2012	9899	10,2%
2013	8249	8,5%
2014	7017	7,2%
2015	5575	5,7%
2016	4335	4,5%
2017	3046	3,1%
2018	1660	1,7%
2019	551	0,6%

Ақпарат көзі:” 2019中国农村贫困监测报告”

2013 жылдың қараша айында Бас хатшы Си Цзиньпин өзінің Хунань өлкесіндегі сапарында кедейлікпен күрес мәселесін шешу үшін алғаш рет өзінің “кедейлікпен нүктелі күрес” (“精准扶贫” цзинджун фупин) жүргізу тұжырымдамасын ұсынған болатын (Жэньминь, 2016). Кейінірек Төраға әр

түрлі жағдайларда бұл тұжырымдаманың мағынасын нақтылап, байытып, теориядан практикаға қарай бағытталған жүйелі идеяны қалыптастырды. Бұл тұжырымдама Қытайдың кедейлікпен күрес жөніндегі жұмысының маңызды басшылығына айналып қана қоймай, сонымен қатар Қытайдың жан-жақты сяокан қоғамын құруға бағытталған кедейлікпен күрес бойынша партиялық жұмыстың идеологиялық негізін қалады. Си Цзиньпин ұсынған күрес моделі кедейлікті жоюдың қытайлық ерекшелігі бар жаңа жүйесін қалыптастырды. Кедейлікпен нүктелі күресу стратегиясы ҚКП билігінің жан-жақты нығайтудың жаңа қаруына айналып, жеке жауапкершілік жүйесінің қалыптасуына, тәжірибе жүзінде кедейлік ауқымын азайтуға ықпал жасады.

Үш тараптың – партияның, үкіметтің, ғылымның қарқынды жұмысы қысқа мерзімде жаңа модельдің – кедейлікпен нүктелі күрес моделінің тұтас конструкциясын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Кедейлікке қарсы нүктелі күрес стратегиясы төмендегі 6 негізгі бағытты қамтыды: 1) партияның басшылығы, ұйымның кепілдігін күшейту; 2) кедейлікке қарсы нүктелі күрестің стратегиясы; 3) инвестицияларды ұлғайту, кедейлікке қарсы күресті қаржылай қолдауды күшейту; 4) қоғамды жұмылдыру, барлық тараптардың күштерін шоғырландыру; 5) талаптардың қатандығын негізге алу, осы бағытта жұмысты ілгерілету; 6): бұқара – субъект бағытын жүзеге асыру, ішкі әлеуетті күштерді ынталандыру (Davie G. және басқалар, 2021:247). Алайда жаңа стратегияның басты қағидаты мен ерекшелігі нүктелілік тұжырымдамасы болды. Нүктелілік ұғымы, шын мәнінде, нақты жағдайды ескеруді және нақты мәселелерді талдауды, мақсатты жұмыс жүргізуді, белгілі бір мақсатқа ие болуды, тиімділікке қол жеткізу талаптарын білдірді. Яғни, кедейлікте өмір сүріп жатқан әр бір отбасының жағдайын жеке талдап, нүктелі түрде әр отбасыға жеке көмек көрсетуді меңзеді.

Кедейлікпен күрес барысындағы жетістіктер мен қаржылық саясаттағы қиындықтар.

Кедейлікпен күрес саясатының жетістігі жан-жақты ойластырылған мақсаттық бағдарламаларға және қатаң әкімшілік бақылауға негізделеді. Сонымен қатар бұл жүйе келесідей салаларға арқа сүйеуде: инфрақұрылым, қоныс аудару, білім беру, денсаулық сақтау, қаржы, кәсіпкерлік, туризм, интернет. Дамыған инфрақұрылымсыз кедейлікті жеңу мүмкін емес екенін түсіне отырып, Қытай сенімді және тиімді инфрақұрылым құруға басымды назар аударды. Кедейлікпен күрес аясында қытай кедей ауылдық жерлерде су және электрмен жабдықтау, суару, көлік байланысы, телекоммуникация жүйелері сияқты жобаларды жүзеге асырды. Автомобиль жолдары мен заманауи теміржол желілері дамытылды. Ерекше шалғай және жетуге қиын аудандардан салыстырмалы түрде қолайлы табиғи жағдайлары бар жерлерге тұрғындарды көшіру де күрделі міндеттердің бірі болды. 2016 жылдан 2018 жылға дейін Қытай билігі 8,69 миллион адамды жаңа мекендерге сәтті көшірді (Алимов Р., 2020:29).

Білім беруді дамыту арқылы кедейлікпен күресті жедел қарқынмен алға жылжыту қолға алынды. Білім кедейлікті жоюға және “кедейліктің бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілуін” тоқтататын сенімді жолдардың бірі ретінде қарастырылды. Бұл саладағы басты бағыттардың бірі мектептегі білімнің қолжетімділігін арттыру болды. Ауылдық жерлерде көптеген мектептер салынды, көптеген мұғалімдер біліктілігін арттыру курстарынан өтті. Сондай-ақ, Қытайда жоғары оқу орындарының саны мен жоғары білім алатын студенттер саны да артты. 2017 жылы көктемгі семестрінен бастап міндетті білім алатын қалалық және ауылдық оқушыларды оқу ақысынан және басқа да алымдардан босатудың, аз қамтылған отбасылардан шыққан мектеп-интернаттардың оқушыларына оқулықтарды тегін берудің және жәрдемақылар берудің біріздендірілген саясаты іске асырылатыны жарияланды. Елдің жетекші жоғары оқу орындарына қабылданған кедей аудандардағы ауылдардан келген талапкерлерінің саны 21,3%-ға өсті. 2017 жылға арналған бюджет шығыстары саясатының негізгі бағыттарының ішінде бірінші кезекке білім беру қойылды. Қоныс аудару да, білім беру де кедейлікпен күресудің қымбат әдісі болғандықтан, Қытай басшылары мұқтаж адамдарға көмектесу үшін инвестицияларды көбейтуді жалғастыру қажеттілігін мойындады. Бұл үкіметтік инвестициялардың жетекші рөлі мен Үкіметтің кедейлікті жою жұмысының субъектісі ретіндегі рөлінің маңыздылығын көрсетті. (Пивоварова Э.П., 2018: 42).

Қытайдағы кедейлікті жою шаралары денсаулық сақтау жүйесін жетілдірумен қатар жүрді. 2015 жылдан бастап Үкімет 3438 стандартталған қалалық медициналық орталықтардың және 14 мың ауылдық медициналық орталықтардың құрылысына қолдау көрсетті. 2018 жылдың соңында медициналық клиникалар Қытай ауылдарының 94%-да жұмыс істеді (Алимов Р., 2020: 30).

Үлкен қаржылық инвестициялар мен ойластырылған саясаттың көмегімен кедейлікпен күрес жұмысы оңды нәтижелер берді. Әрбір өңірде кедейлікпен күрес жөніндегі жоспарлар мен жобалар әзірленді, сондай-ақ жергілікті жағдайларға сәйкес оларды іске асыру үшін тиісті қызметкерлер жіберілді. Алайда, кедей аудандарда әлі де ішкі мотивацияның жеткіліксіздігі, жобалардың нашар іске асырылуы және барлық деңгейдегі департаменттер арасындағы өкілеттіліктер мен жауапкершіліктердің анық

бөлінбеуі сияқты бірқатар қиындықтары да болды. Кедейлік деңгейін төмендетуге бағытталған мақсаттық қаржы саясатын жүргізу неғұрлым күрделі мәселелерге тап болады. Сяокан қоғамын құру жағдайында қаржылық кедейлікпен “нүктелі күрес” жүргізу үшін дұрыс фокус табу, одан әрі кірістер мен шығыстар құрылымын және бағалау көрсеткіштерін оңтайландыру, қадағалау мен жауапкершілікті енгізу, дұрыс қаржылық саясатты жүргізу өте маңызды болды. Алайда, қаржылық саясат саласында кедейлікпен күресуге кедергі келтірген бірқатар мәселелер де болды:

(1) Қаражат бөлінген жобалар аймақтық жағдайларға сәйкес келмеді және шығындар құрылымы орынсыз болды. Мысалы, кейбір кедей аудандарда қоныс аудару жобалары жүзеге асырылып қойғанына қарамастан, үкімет уақытында хабардар етілмегендіктің себебінен, қоныс аударуға қаражат бөліну жалғастырылып отырды. Нәтижесінде қаражат мұқтаж аудардарға “кешіктіріліп” жатты. Осындай мысалдардың бірі – Ганьсу провинциясындағы жағдай. 2017 жылы орталық үкімет осы провинциядағы кедейлікке қарсы жобаларды қолдау үшін арнайы әлеуметтік әл-ауқат қорынан 40 миллион юань бөлді. Алайда, Ганьсу провинциясының қаржы департаменті келесі әрекеттердің тиісті механизмін жасамады және өз міндеттерін тиімсіз атқарғандықтан, нәтижесінде құнды қаражат 146 күн қозғалыссыз жатты. Екіншіден, қаражатты бөлу кейбір кедей аудандардағы аймақтық жағдайларына сәйкес келмеді. Қаражаттың көп бөлігі инфрақұрылымды дамытуға жұмсалып, нағыз мұқтаж салалар қаржысыз қалып отырды (韩雨莲, 安锦, 2020:119).

(2) Ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығына байланысты қаражаттың тұрақты емес интеграциялануы. Ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығына қатысы бар қорлардың интеграциясын жүзеге асыруда негізінен туындаған қиындықтар: Біріншісі - қаражаттың шоғырлануы әр түрлі жобалар мен департаменттердің қатысуымен жүргізілді және көптеген көздерден түсіп отырды. Бұл белгілі бір дәрежеде тиісті шоттарды құруға кері ықпал етті; Екіншіден, интеграциядан кейін өкілеттіліктер мен міндеттер дұрыс ұйымдастырылмады, ал кедейлікпен күрес департаменттері көп міндетті режимде жұмыс істеді. Шыңжаң кедейшілікпен күрес басқармасының мәліметінше, Бюро кедейшілікпен күрес бойынша өзінің тікелей жұмысын атқарып қана қоймай, Құрылыс Бюросы мен Су ресурстары Бюросы айналысуға тиісті инфрақұрылымдық жобаларды, сондай-ақ су таратқыштарды көшіру жөніндегі жобаларды инспекциялап, бекітуге тиісті екені белгілі болды (韩雨莲, 安锦, 2020:119).

(3) Уездер мен ауылдар деңгейінде қаражатты жеткіліксіз пайдалану және қадағалау. Уездер мен ауылдар деңгейінде қаражатты пайдалануды бақылаудың нақты тәртібі болмады. Кейбір төменгі кадрлар экономикалық заңдылықтарды білмегендіктен келісімшарттарға күні жоқ немесе тиісті заңдарға сәйкес келмейтін шарттармен қол қойды. Ақырында, ауыл деңгейінде кедейлікке қарсы қорларды пайдалану кезінде қаражат қозғалысы туралы есеп жиі жасалмады. Бұл қаражатты төменнен жоғары қарай пайдалануды бақылауды біршама қиындатты.

(4) Кедейлікпен күрес бойынша қаржылық қорлар басқаруды тиімді жүргізе алмады. Кедей аймақтардың көпшілігі өнеркәсіп пен активтерден түсетін кірістер арқылы кедейлікпен күресуге көңіл бөлуді жөн көрді. Алайда, кедейліктің үлкен ауданы мен кедей адамдар санының көптігі кедейлікпен күресуге бөлінген қаражатты тиімді басқаруды қиындатты. Негізгі мәселелерге мыналар жатты: Біріншіден, өнеркәсіпті дамыту арқылы кедейлікпен күресу тәсілінде ең үлкен мәселе – кедей үй шаруашылықтары ұзақ мерзімді перспективаға ие болмады және табысын арттыру үшін мемлекет таратқан мал мен жемді сатты немесе тіпті сойды, осылайша кедейлікке қарсы өнеркәсіптік қорлар қажетті нәтижеге қол жеткізе алмады. Екіншіден, активтердің кірістерін қолдана отырып кедейлікпен күресу тәсілінде ең көп таралған жұмыс әдісі – “мемлекет + кооператив + кедей үй шаруашылықтары” болды. Алайда, үкімет кәсіпорынның сипатын, кірісі мен сенімділігін алдын-ала түсіне алмағандықтан, сондай-ақ қарапайым дивидендтер фермерлерді өндіріске деген құлшыныстарын ашпағандықтан, кірісті жоғарылатуға қажетті нәтижелерге қол жеткізілмей жатты (韩雨莲, 安锦, 2020:118).

(5) Кедейлікпен күрес жөніндегі қорлар жұмысының тиімділігін бағалаудың сәйкесінше тетігінің болмауы. Кедейлікпен күреске бөлінетін қаражатты пайдалануды одан әрі реттеу мақсатында мемлекет тиісінше әр түрлі бағалау көрсеткіштерін шығарды. Кедей аудандардағы кедейлікке қарсы тиісті бөлімдердің бұл көрсеткіштерді жоғалтпауға тырысу мақсатында бюджеттік ресурстар туралы есеп беру кезінде кедейлікке қарсы қаражаттың нақты пайдаланылу тиімділігін әдейі азайтып көрсетуге әкеліп соқтырды. Төлемдер туралы құжаттар бөлінген қаржылармен синхронды жүргізілмеді, нәтижесінде оларды төменгі деңгейде бөлу және пайдалану қиынға соқты. Сонымен қатар, қаражатты пайдалану мақсаты нақты көрсетілмегендіктен немесе департамент функцияларының шектеулі болуы қаражатты тексеруді қиындатты, бұл өз кезегінде шоттардағы сәйкессіздіктерге әкеліп жатты.

Жоғарыда аталған мәселелерге қарамастан, Қытай үкіметі барлық кемшіліктерді уақытында анықтап, кедейлікпен күрес жұмыстарын бақылауды күшейтіп, үлкен нәтижелерге қол жеткізе алды. Қаржы салымы ұлғайған сайын көптеген кедей аудандар кедейлік шегінен шыға алды. Мемлекеттің кедей аудандарға көмегі негізінен мынадай аспектілерді қамтыды: шикізат экономикасын белсенді дамыту, эндогендік даму серпінін күшейту және динамиканы тұрақты түрде жақсарту. Кедей аудандарда сырттан “қан құядан” өздерінің өндірістік салаларын құруға көшті. Бағдарлама кедей халықтың дүниетанымдық көзқарастарын өзгертіп қана қоймай, өндірісті ынталандырып, Шығыс және Батыс аймақтардың ресурстық артықшылықтарын толықтырды, Шығыс пен Батыстың дамуын үйлестірді және көптеген кедей адамдардың кедейліктен шығуына көмектесті. 2013-2016 жылдардағы кедейлікті бақылау жөніндегі ұлттық Есептің деректері бойынша кедейлік құрсауынан шыққан адамдардың саны жыл сайын 10 миллионнан астам адамға артып, жалпы саны 55,64 миллионға жетті. Кедейлік деңгейі 5,7 пайыздық тармаққа төмендеді (Davie G және басқалар, 2021:250).

Жан басына шаққандағы қолда бар кірісті (бастапқы бөлу мен қайта бөлуден кейін өз еркіне қарай тұтынушылық шығындар мен жинақ жасауға жұмсай алатын кіріс мөлшері) және осы кірістің әр аймаққа тиісті өсімін талдау кедейлікті қысқартуға жұмсалған күш-жігердің тиімділігі туралы нақты түсінік беріп, кедей аудандардағы шаруалардың өміріндегі нақты өзгерістерді түсінуге, әр аймақтың ауылдық аудандары арасындағы айырмашылықтарды салыстыруға мүмкіндік береді. Орталық үкімет 2013 жылы “кедейлікке қарсы нүктелі күрес” саясатын енгізгеннен бастап, ауылдық және кедей аудандарда жан басына шаққандағы қол жетімді табыс негізінен жоғарылап, 2019 жылы сәйкесінше 16021 юань мен 11567 юаньға жетті. Алайда, жалпы ел бойынша және кедей аудандардағы ауыл тұрғындарының бұл кірістері арасындағы айырмашылық та біршама өсті. Егер 2013 жылы жалпы ел бойынша ауыл тұрғындарының кірістері кедей аудандарындағы ауыл тұрғындарының кірістерінен 3,351 юань артық болса, 2019 жылы бұл айырма 4,454 юаньды құрады (韩雨莲, 安锦, 2020:120). Бұл дегеніміз, аталмыш айырмашылықты қысқарту үшін кедей аудандардағы ауылдарға әлі де қаржылық көмекті көрсетуді жалғастыру қажет дегенді білдіреді.

Covid-19 эпидемиясы және кедейлікпен күрестегі жеңіс.

Қаржы инвестицияларының өсуі мен бүкіл партия мен қоғамның бірлескен күш-жігерінің арқасында Қытайдың кедей аймақтарындағы жағдай жақсаруда. Көптеген аудандар кедейліктен сәтті шығып, өркендеуге бет алды. 2010-2019 жылдардағы ұлттық кедейлік мониторингіне сәйкес Қытайдағы кедей адамдардың саны айтарлықтай азайды. Есепке сәйкес, Қытайда кедейшілікте өмір сүретін адамдардың саны 2010 жылдың аяғында 165,67 миллион адамнан 2019 жылдың соңында 55,11 миллион адамға дейін азайды. Кедейлік деңгейі 17,2%-дан 0,6%-ға дейін төмендеді (Yearbookchina.com, n.d, 2019). Алайда кенеттен пайда болған жаңа Covid-19 коронавирустық пневмония эпидемиясы кедейлікпен күрес барысына айтарлықтай әсер етті және Үкіметтің мақсатты уақытылы орындауына үлкен қауіп төндірді.

Эпидемия белгілі бір дәрежеде кедей аудандарда күрес жұмыстарын қиындатты. Карантиндік шараларды енгізу кейбір ауыл жұмысшылары мен кедейлікпен күрес жөніндегі қызметкерлердің өз жұмыс орындарына уақытында келе алмауына, олардың жұмысының қиындауына әкелді. Олар кедейлерге дер кезінде нүктелі көмек көрсете алмады. Қызметкерлердің негізгі жұмысы індеттің алдын алуға және оған қарсы күреске бағытталды. Бұл сонымен қатар кедейлікке қарсы жұмыстың тиімді жүргізілуіне әсер етті. Кедейлікпен күрес жөніндегі жұмыс негізінен басқа жерлерге қоныс аударуға және өндірісті ынталандыруға негізделген болатын. Эпидемияның өршуі көктемгі егістік егуге қатты әсер етті. Ауыл шаруашылығы саласы үшін жем-шөп жеткізу және олардың өнімін өткізу тоқтатылды, бұл өз кезегінде мал шаруашылығы саласындағы ішкі және сыртқы проблемаларға әкеп соқты. Қалыптасқан жағдайда фермерлердің көпшілігі жұмыссыз қалды. Кедейлікпен күресудің тиімді шарасы болып табылатын қоныс аудару эпидемиядан зардап шекті және кедейлікпен күресудің әртүрлі арнайы жобалары, мысалы, қоныс аудару орындары мен инфрақұрылым объектілерін салу уақытында жүзеге асырыла алмады. “Chongqing Daily” газетінің хабарлауынша, 2020 жылдың наурыз айындағы жағдай бойынша Чунцин қаласының аудандары мен уездеріндегі кедейлікке қарсы жобалардың жағдайы нашар болды: 2020 жылдың қаңтарынан ақпанына дейін 4 398 жобаны бастау жоспарланған болатын, бірақ іс жүзінде 1 340 жоба ғана жүзеге асырылды (韩雨莲, 安锦, 2020:117). Жобаларды орындаудың нақты деңгейі шамамен 30%-ды құрады. Экономика мен қоғам үлкен қауіп-қатерге тап болды және Қытайдың кедейлік аурудан туындаған, кедейлік ауруға байланысты қайта оралған және аурудың салдарынан кедейлік жойылмайтын бітпес айналымға түсу қаупі жоғары болды.

Алайда, Covid-19 пневмониясы эпидемиясының тигізген теріс әсеріне қарамастан, Қытай өзінің мақсатына жетуге деген сенімі мен бар қабілетін көрсетті. Саяси және институционалдық артықшылық-

тарын пайдалана отырып Қытайға індеттің таралуын бақылауға алуы үшін екі ай ғана уақыт қажет болды. Бұл кедейлікті жою бойынша жүйелі және ретке келтірілген жұмыстардың жүргізілуін қамтамасыз етті. Үкіметтің жоғары деңгейде ұйымдастырылған індетке қарсы шаралары мен қатаң бақылауы алдыға қойылған мақсатты мерзімінде аяқтауға мүмкіндік берді. 2020 жылдың аяғында Қытай үкіметі қытайлық ерекшелігі бар социализмнің жаңа дәуірдегі негізгі мақсаты - абсолютті кедейлікті жоюға қол жеткізді. Кедейлік шегінің қазіргі көрсеткішінен төмен тұратын ауылдық жерлердегі 98,99 миллион адамның бәрі кедейліктен құтылды, барлық 128,000 кедей ауылдар мен 832 кедей уездер кедейліктің құрсауынан босатылды. Си Цзиньпин бұл науқанды “толық жеңіс”, “адамзат үшін жасалған ғажайып” және Қытайдың әлемнің дамуына қосқан үлкен үлесі деп атады (Синьхуа, 2021).

Қорытынды. Қытайдың кедейлікпен күрестегі бұрын-соңды болмаған жетістіктері кедейлікпен күресу жолын қытайлық ерекшелігі бар жолмен байыта түсті. Экономикалық даму Қытайдағы кедейлікпен күресте үлкен рөл атқарса да, кедейлікпен күресудің тұжырымдамалары мен Үкіметтің рөлі осы саясатта шешуші рөл атқарды. Кедейшілікпен күрес жөніндегі жұмыстың бірқалыпты ілгерілеуі ел көшбасшыларынан Үкіметтің көмегімен жоғарыдан төменге қарай егжей-тегжейлі жоспар әзірлеуді және мониторинг үшін тиімді кері байланыс тетігін құруды талап етті. Қытай реформалар мен ашықтық саясатын жүргізудің қырық жылдық мерзімінде 740 миллионға жуық адамды кедейліктен құтқарып, нәтижелі механизмдер жиынтығын құра алды. Қытайдың кедейлікті жою тәжірибесі дамыған елдер үшін маңыздылық тудырмаса да, бірақ көптеген дамушы елдер үшін үлкен оң мәнге ие болуы мүмкін.

Қытайдың кедейлікті жоюдағы үлкен жетістіктері бірнеше факторларға байланысты болды: Біріншіден, Қытай үкіметі өз жолын тапты – қытайлық ерекшеліктері бар кедейлікті жою жолын; екіншіден, ұзақ мерзімді ел экономикасының өсуі кедейлікпен күресу үшін сенімді материалдық базамен қамтамасыз етті. Реформалар мен ашық есік саясатын жүргізуге бағытталған 40 жыл бойы жұмсалған күш-жігердің арқасында Қытайда салыстырмалы түрде үлкен материалдық негіз қалыптасты. Үшінші факторды кедейлікпен күрес саясатын жүргізуге берік негіз берген саяси және институционалдық артықшылықтар деп атауға болады. ҚКП басшылық еткен орталықтандырылған үкімет және құрылған нақты шаралар жүйесі, кедейлікті жою жөніндегі мақсатты бағдарламалар және қатаң әкімшілік бақылау кедейлікпен күрес ісінде өздерінің орасан зор жемісін берді. Төртінші фактор – жеке фактор – Си Цзиньпиннің кедейлікпен күрес жолындағы жаңа тұжырымдаманың авторы және жетекшісі ретіндегі тәжірибесі мен беделі. Алайда, кедей халықтың табыс деңгейін кедейлік шегіне дейін көтеру және одан асып түсіру бір мәселе, ал екінші мәселе-бұл деңгейді ұстап тұру және халықтың қайтадан кедейлікке ұшырауына жол бермеу үшін барлық жағдайды қамтамасыз ету. Бұл тұста Қытай үкіметін жаңа сынақтар күтуде және жағдайды теңестіру үшін қайтадан жаңа серпіліспен бар күшін салуға тұра келеді.

2020 жылы бір кезең - абсолютті кедейлікті жою кезеңі аяқталды. 2021 жылы Қытай келесі кезеңнің - салыстырмалы кедейлікпен күресудің тұжырымдамасы мен стратегиясын әзірлеуге кірісті, себебі бұл мәселе мәні мен мазмұны жағынан әлеуметтік теңсіздік проблемасының маңызды бөлігі болып табылады. Нарық жағдайында жедел экономикалық даму жылдарында күшейе түскен әлеуметтік теңсіздікті жою, қоғам ішіндегі байлар мен кедейлердің кірістері арасындағы алшақтықты жою сяокан қоғамынан кейінгі келесі жүзжылдықтың мақсаты ретінде жарияланған “ортақ баю” тұжырымдамасын іске асыруда аса өзекті және абсолютті кедейлікті жоюға қарағанда әлдеқайда қиын болмақ. Қытай кезекті бұл күресте қандай тактика мен жолды таңдайдығына әзірге тек болжаулар жасай аламыз, алайда нақтысын 2022 жылы өтетін ҚКП-нің 20-шы съезі көрсетер. Дегенмен, объективті қиындықтар мен кемшіліктерге қарамастан елде кедейлікті жою ісінде жасалған үлкен жұмыс маңыздылығы бойынша жаңа “қытай кереметі” деп атауға тұрарлық.

Пайданылған әдебиет тізімі:

1. *Deng Xiaoping (1994) Selected Works of Deng Xiaoping. Beijing: Foreign Languages Press. Volume 3*
2. 习近平精准扶贫精准脱贫思想的实践和理论意义//人民网。2016 年2月9日。[Си Цзиньпиннің кедейлікпен нүктелі күрес идеясының практикалық және теориялық мәні//Жэньминь сайты. 09.02.2016.] [Электрондық ресурс]. URL :<http://politics.people.com.cn/n1/2016/0209/c1001-28118280.html> (қаралған күні 25.10.2021)
3. 中国的农村扶贫开发//中华人民共和国外交部网。2002 年7月5日。[Қытайдың ауылдық өңірлердегі кедейлікпен күресінің басталуы мен дамуы // ҚХР Сыртқы істер министрлігінің сайты. 05.07.2002.] [Электрондық ресурс]. URL: https://www.fmprc.gov.cn/web/ziliao_674904/zt_674979/ywzt_675099/wzzt_675579/2296_675789/t10544.shtml (қаралған күні 28.10.2021)

4. Бони Л.Д. Ликвидация бедности в Китае Часть 1 // Азия и Африка сегодня. –2020. – №8. – С. 4-12. DOI:10.31857/S032150750010444-0
5. Бальчиндоржиева О.Б. Среднезажиточное общество в КНР: основные этапы его строительства // Евразийство и мир. – 2018. – №1. – С.30-33.
6. 韩雨莲, 安锦. 全面建成小康社会背景下精准扶贫的财政政策研究 // 内蒙古财经大学学报. 2020年第18卷第6期. 117-120页. [Жан-жақты саяокан қоғамын құру барысында кедейлікпен нүктелі күрес жүргізудің қаржылық саясатын зерттеу // Ішкі Моңғолия Қаржы және экономика университетінің Хабаршысы. 2020. №6. 117-120 бет]. DOI:10.13895/j.cnki.jimufe.2020.06.032
7. Алимов Р. Восемь китов борьбы с бедностью // Китай. – 2020. – №6. – С.28-31.
8. Пивоварова Э.П.. О некоторых трудностях на важнейшем этапе построения в Китае общества малого благоденствия «сяокан» // В сборнике: 13-я пятилетка (2016 - 2020 гг.) - важнейший этап построения в Китае общества малого благоденствия "сяокан". Отв.ред.А.В. Островский; сост. П.Б. Каменнов. – М., 2018. – С. 36-42.
9. 习近平：在全国脱贫攻坚总结表彰大会上的讲话// 新华网. 2021年2月25日. [Си Цзиньпин: Кедейлікпен күрес жұмысын бағалау және нәтижелерін қорытындылау бойынша Ұлттық конференцияда сөйлеген сөзі // Синьхуа сайты. 25.02.2021.] [Электрондық ресурс]. URL:http://www.xinhuanet.com/politics/2021-02/25/c_1127138102.htm (қаралған күні 02.11.2021)
10. Davie G., Wang M., Rogers S., Li J. (2021) Targeted Poverty Alleviation in China: A Typology of Official-Household Relations. *Progress in development studies*, 21(3), pp.244-263. DOI10.1177/14649934211018911
11. 2019年中国农村贫困监测报告//统计年鉴分享平台. [Қытайдың ауылдық өңірлеріндегі кедейлікті бақылау Есебі 2019 жыл//Жылдық статистикалық есептердің платформасы.] [Электрондық ресурс]. URL :<https://www.yearbookchina.com/navibooklist-n3020031902-1.html> (қаралған күні 20.10.2021)
12. 坚决打赢脱贫攻坚战，谱写人类反贫困历史新篇章——学习《习近平扶贫论述摘编》 // 人民网. 2018年08月21日 [Кедейлікпен күресте батыл жеңіске жету және оны жоюда адамзат тарихында жаңа тарау жазу. "Си Цзиньпиннің кедейлікпен күрес туралы сөздерінен үзінділер" еңбегін зерттеу // Жэньминь сайты. 21.08.2018] [Электрондық ресурс]. URL: <http://politics.people.com.cn/n1/2018/0821/c1001-30239990.html> (қаралған күні: 05.11.2021).

References:

1. Deng Xiaoping (1994) *Selected Works of Deng Xiaoping*. Beijing: Foreign Languages Press. Volume 3
2. People.cn (n.d) (2016) Xi Jinping jingzhun fupin jingzhun tuofu sixiang de shixian he lilun yiyi [The practical and theoretical significance of Xi Jinping's idea of precise poverty alleviation and precise poverty eradication]. [Electronic resource]. URL :<http://politics.people.com.cn/n1/2016/0209/c1001-28118280.html> [in Chinese]
3. Fmprc.gov.cn (n.d) (2002) Zhongguo de nongcun fupin kaifa [Rural poverty alleviation and development in China]. [Electronic resource]. URL: https://www.fmprc.gov.cn/web/ziliao_674904/zt_674979/ywzt_675099/wztt_675579/2296_675789/t10544.shtml [in Chinese]
4. Boni L.D. Likvidacia bednosti v Kitae. Chast' 1 [Poverty alleviation in China. Part 1] // Asia I Afrika segodnya. -2020.- №8. – pp. 4-12. DOI:10.31857/S032150750010444-0 [in Russian]
5. Bal'chindorzhievaya O.B. Srednezazhitochnoye obshchestvo v KNR: osnovnyye etapy yego stroitel'stva [A moderately prosperous society in the PRC: the main stages of its construction] // Yevraziystvo i mir. – 2018. – №1. – pp.30-33. [in Russian]
6. Han Yulian, An Jin (2020) Quanmian jiancheng xiaokang shehui beijing xia jingzhun fupin de caizheng zhengce yanjiu [Research on the Fiscal Policy of Targeted Poverty Alleviation under the Background of Building a Well-off Society in an All-round Way]. *Journal of Inner Mongolia University of Finance and Economics*, №6. pp.117-120 DOI:10.13895/j.cnki.jimufe.2020.06.032 [in Chinese]
7. Alimov R. Vosem' kitov bor'by s bednost'yu [Eight whales in the fight against poverty] // Kitay.– 2020. – №6. – pp.28-31. [in Russian]
8. E.P. Pivovarova. O nekotorykh trudnostyakh na vazhneyshem etape postroyeniya v Kitaye obshchestva malogo blagodenstviya «syaokan» [On some difficulties at the most important stage of building a small prosperity society "xiaokang" in China]. // V sbornike: 13-ya pyatiletka (2016 - 2020 gg.) - vazhneyshiy etap postroyeniya v Kitaye obshchestva malogo blagodenstviya "syaokan". Отв.ред.А.В. Островский; сост.П.Б. Каменнов.– М., 2018. – pp. 36-42. [in Russian]

9. Xinhuanet: inf.website (n.d.) (2021) Xi Jinping: zai quanguo tuopin gongjian zongjie biao Zhang dahui shang de jianghua [Xi Jinping: Speech at the National Poverty Alleviation Summary and Commendation Conference]. [Electronic resource]. URL:http://www.xinhuanet.com/politics/2021-02/25/c_1127138102.htm [in Chinese]

10. Davie G., Wang M., Rogers S., Li J. (2021) Targeted Poverty Alleviation in China: A Typology of Official-Household Relations. *Progress in development studies*, 21(3), pp.244-263. DOI10.1177/14649934211018911

11. Yearbookchina.com (n.d.) (2019) 2019 nian Zhingguo nongcun pinkun jiance baogao [Poverty monitoring report of rural China]. [Electronic resource]. URL :<https://www.yearbookchina.com/navibooklist-n3020031902-1.html> [in Chinese]

12. People.com (n.d.) (2018) Jianjue daying tuopin gongjianzhan, puxie ranlei fan pinkun lishi xin pianzhang – xuexi “Xi Jinping fupin lunshu zhaibian” [Resolutely win the battle against poverty and write a new chapter in the history of human anti-poverty-earning "Excerpts from Xi Jinping's Discourse on Poverty Alleviation"]. [Electronic resource]. URL: <http://politics.people.com.cn/n1/2018/0821/c1001-30239990.html> [in Chinese]

IRSTI code 911:33(574-25)

MRSTI 11.07.51

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.12>

¹Sarkytkan K. *, ²Massimkhanuly D.

¹ candidate of humanities, professor of Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kaster0102@mail.ru

² doctor of philology, professor, director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kaster0102@mail.ru

THE STATE AND THE IMPORTANCE OF ITS GEO-ECONOMIC CAPABILITIES IN GEOPOLITIES. (ON THE EXAMPLE OF KAZAKHSTAN)

Abstract

The article deals with The role of economic development in ensuring the stability of state independence comparative advantages in the internationalgeoeconomic system in comparison with other countries after the transition of Kazakhstan to the latest market economic relations. Relative priority is the basis of the continuing geographical position between States and the development of diversity and integration processes in the natural resource, economic, transport, social, scientific, and technical sectors. For Kazakhstan, in particular, the comparative priority-a key place, along with the transit potential located in the centre of the Eurasian giant space, occupies the enormous natural-territorial and natural-resource potential. In addition, the preference for the country is the availability of production complexes formed in the Soviet Union and almost literacy of the entire population.

Keywords: state, national wealth, comparative advantages, natural resources, economic independence, investment, transit potential, integration.

¹ К.Сарқытқан *, ² Д.Масимханұлы
¹ гуманитарлық ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан
E-mail: kaster0102@mail.ru
² филология ғылымдарының докторы, профессор,
Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институты директоры, Алматы, Қазақстан
E-mail: kaster0102@mail.ru

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІНІҢ ГЕОСАЯСАТТАҒЫ МАҢЫЗЫ. (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақалада мемлекеттің тәуелсіздігінің баянды болуындағы экономикалық дамудың маңызы және егеменді Қазақстанның нарықтық қатынастарға өткеннен кейінгі халықаралық геоэкономикалық жүйедегі басқа елдермен салыстырғандағы салыстырмалы артықшылықтары қарастырылған. Салыстырмалы артықшылықтың негізі – елдердің географиялық орналасуы, табиғи-ресурстық, экономикалық, көліктік, әлеуметтік және техникалық салалардағы әртүрлілік, сонымен қатар интеграциялық үдерістердің дамуы. Атап айтқанда, Қазақстан үшін транзиттік әлеуеттің Еуразияның орталығында орналасуы, үлкен табиғи аумақтар және энергетикалық, жер, топырақ, су, орман, биологиялық, минералдық, климаттық және рекреациялық ресурстарды қамтитын табиғи ресурстардың әлеуеті басым әлеует болып саналады. Кеңес Одағы кезінде іргесі қаланған кәсіпорындардың болуы еліміз экономикасының дамуына тиімді фактор ретінде саналатыны, халықтың жаппай сауаттылығы, жоғары білікті азаматтардың болуының тәуелсіздік үшін маңызды рөл атқаратындығы жазылған.

Тірек сөздер. мемлекет, ұлттық байлық, салыстырмалы артықшылықтар, табиғи ресурс, экономикалық тәуелсіздік, инвестиция, транзиттік әлеует, интеграция.

¹ Сарқытқан К. *, ² Масимханұлы Д.
¹ кандидат гуманитарных наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail: kaster0102@mail.ru
² доктор филологических наук, профессор, директор институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
Алматы, Казахстан
E-mail: kaster0102@mail.ru

ГОСУДАРСТВО И ЗНАЧЕНИЕ ЕГО ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В ГЕОПОЛИТИКЕ. (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

Аннотация

В данной работе рассматриваются значение экономического развития в обеспечении устойчивости государственной независимости и сравнительные преимущества суверенного Казахстана по сравнению с другими странами в международной геоэкономической системе после перехода на рыночные отношения. Основой сравнительного преимущества является географическое расположение стран, разнообразие в природно-ресурсной, экономической, транспортной, социальной и технической сферах, также развитие интеграционного процесса. В частности, для Казахстана приоритетным потенциалом считается расположение транзитного потенциала в центре Евразии, большие природные территории и потенциал природных ресурсов, который включает в себя энергетические, земельные, почвенные, водные, лесные, биологические, минеральные, климатические и рекреационные ресурсы. Преимуществам для нашей страны можно считать предприятия, основанные во времена советского союза. Немаловажную роль в развитии государства играют грамотные, высококвалифицированные граждане.

Ключевые слова: государство, национальное богатство, сравнительные преимущества, природные ресурсы, экономическая независимость, инвестиции, транзитный потенциал, интеграция.

Introduction. There are about 2,000 nations on earth, of which only about 200 have a sovereign state. Although incomplete or incomplete, the historical and territorial integrity of the rest, the national economy, historical traditions and customs, language and writing, still can not form a nation-state. There are many reasons for this. It is a separate topic, and our point is - how can an established state build and develop its strength, or how can it assess its economic, geographical, historical, and social advantages? The question arises. This, of course, is a very important world for a country like Kazakhstan, which has just gained independence 30 years ago, has a very large territory but a tiny population, and is economically based on the extraction and enrichment of raw materials.

Before discussing the geopolitical environment of Kazakhstan and its advantages and disadvantages, we should consider how the country is formed as a political institution. And talk about how the country gets. The state is the legal owner of the territory and provides all-around opportunities for developing the population living there. In other words, a particular form of organization of political power in a society that has sovereignty and manages society through unique mechanisms (apparatus) or a central institution of the political system (Russian-Kazakh Explanatory Dictionary, 2006). Its origin can be attributed to the natural features of man. As human beings, they lived together in a particular area. As a result, a state-legal society was created, and people worked in that system for thousands of years.

In the state's existence, the formation of a tribe, a form of ethnic common benefit of humanity, played an essential role in the first social construction. Like the members of the tribe, they were united based on blood ties. It is known that women have a high place in the system of self-government of such a tribal democratic unit. However, due to society's transition to a military-democratic structure, such forms of government as the People's Assembly, the Council of Elders, and tribal elders began to come to power. As a result of such development, private property was formed. In particular, the transformation of military democracy into open class democracy has become a significant factor in forming the state political structure. As a result, the territory's population was divided on a territorial basis and became subordinate to the local authorities. These protracted processes gradually gave birth to states.

The emergence of the state is, in fact, a very long socio-political process. The time and operation of the emergence of states varied depending on the level of political, military, socio-economic development of different regions of the globe. For example, the first states before our era in the IV-III centuries, the Egyptian and Babylonian states in Mesopotamia in the Tigris and Euphrates and Nile rivers, in the middle of the III millennium Indian civilization in the Indus Valley, in the II millennium - in the Aegean basin, in Asia Minor - the Hittite civilization, in Asia Minor Phoenician, Jurassic ancient Chinese civilizations began to emerge. Before our era in the first millennium, states started to appear in most Central America (Myrzabekova RS, 2017). However, the scientific literature does not mention the history of the nomadic civilization in Central Asia - the historical formation of the Hun state's contribution to the development of human culture. There are also political reasons for this. Academician Orazaly Sabden wrote: "*In the vast steppes of ancient Eurasia there were Stone Age, Bronze, Iron Age, Scythian, Saka, Hun, Kangli, Uisun states, Turkic khaganates and other medieval states and khanates. known*" (Sabden O., 2021). This shows that it is time to look at the history of the Kazakh people from a new perspective. *The Kazakh people are Turkic ethnos with 3,000 years of development history. Not to mention the ancient times, in the 550-year history of the khanate, the people experienced the most difficult political, spiritual, socio-economic processes* (The history of Kazakhstan from ancient times to the present day, 2010). Studying the state structure, geographical boundaries, military, the economic, cultural, and historical influence of nomadic peoples in ancient civilizations is essential in determining the place and significance of modern Kazakhstan in the geopolitical system formed in the territory of nomadic culture.

Materials and methods. In determining the place and role of Kazakhstan in the region and the transboundary geopolitical system, it is necessary first to analyze its geo-economic potential. To do this, Kazakhstan's geographical location, natural resource potential, economic, social, and road transport opportunities, investment climate, etc. For this purpose, the theoretical basis was the works of domestic and foreign scientists and articles published in the Scopus database. For example:

Myrzabekova R. S. history of World Civilization: Textbook

Sabden O. thoughtful book (doctrine of modernization of society)

A. Beisenova, A. Samakova, ecology and rational use of nature

The history of Kazakhstan from ancient times to the present

In five volumes and Ekaterina Grigorevaa, Liliya Garifova. The economic security of the state (Elsevier); Ma Haitao, Sun Zhan the Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries (based on Acta Geographica Sinica/ Scopus). In addition, from the world's most

significant electronic publications: <https://www.visualcapitalist.com>; <https://www.adb.org/countries>; [HTTP: www.data.worldbank.org](http://www.data.worldbank.org) data from World sources and domestic statistical data were obtained.

In analyzing the collected materials and at the stage of obtaining results and concluding conclusions, it was necessary to use a large number of scientific research methods. For this purpose, historical, descriptive, geographical modeling (*in geography: linguistic, graphical, cartographic, mathematical, etc. modeling methods*), statistical and comparative analysis methods were used.

Discussion: If we look at the literature that served as the theoretical basis for writing the article, first of all, the emergence of states in the world and the stages of their development can be found in R.S. Myrzabekova's textbook "History of World Civilization". The manual shows that the time and process of the emergence of states are inextricably linked with the level of political, military, socio-economic development that has developed in each region of the world. The diversity of the structure and territorial integrity of states formed in the historical period coincides with the characteristics of modern states. In R.S. Myrzabekova's work, we considered the main prerequisites for the emergence of states, Types, Causes of development and collapse. In the XXIX volume of orazaly Sabden's "The Book of thought" or the doctrine of modernization of society, we discussed the problems of Kazakhstan's 30-year history, including its development, and how to solve these hindering problems. According to the textbook "Ecology and rational use of Nature", co-authored by A. Beisenova and A. Samakova, the overall state of nature and natural resource potential of Kazakhstan are considered, as well as environmental problems arising in the course of economic development and ways to solve them. In our article, we tried to compare the basics of Kazakhstan's geo-economic potential, which were discussed in this textbook.

And the scientific research article "The economic security of the state: the institutional aspect Procedia Economics and Finance", authored by Ekaterina Grigorieva, Liliya Garifova, provided a theoretical basis for the importance of political independence for the sustainable development of the state and the importance of economic security among many factors of national security of the state. On this basis, we tried to analyze the primary need for the full development of the national economy in perpetuating Kazakhstan's independence. This is especially evident in the current situation, where domestic production is suffering due to the sanctions imposed on Russia by Western countries and the United States in connection with the war between Russia and Ukraine.

Another essential theoretical basis for writing our article is "the Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries" by Ma Haitao and Sun Zhan. This scientific article, published based on Scopus, examines the overall economic and social development of 5 states in Central Asia. In particular, the potential of Kazakhstan within the countries of the region is highlighted. This work contributed to the reflection of Kazakhstan's economic and social opportunities in our article. Following the purpose of our paper, the necessary materials of domestic scientific publications and government programs and reference dictionaries and electronic media were used.

Analysis of results. If we look at the history of the development of the Kazakhs as the founders of Kazakhstan, the ancient people, we know that there were periods of growth at the global level. It is known that in 1000-1500 years, the peoples of the East (Chinese, Turks, Arabs, Persians, etc.) dominated the world in science, culture, literature, economics, and political and military life. At that time, the Western world was younger than civilization. However, the influence of theoretical sciences from Eastern nations on European society was the impetus for their transition to mass production. The rise of the industry began in the West, travelling the world, colonizing other countries, and plundering their wealth. European countries, rich in resources and rapidly industrialized, developed science and technology and colonized other countries.

The eastern countries with traditional economic and administrative rules became insolvent and colonized from this period. However, over time, the countries of the East are gradually developing. The Turkic-speaking countries of the Soviet Union, including Kazakhstan, gained their independence and strengthened their position as members of the world community.

The modern world geopolitical system is not divided into capitalist and socialist systems but into democratic and autocratic. An example of this is the Support to Democracy Summit held in November 2021 in the United States online, attended by more than 100 countries. However, Russia, China, and Central Asian countries were not invited to the summit. That probably means a lot. Unfortunately, Kazakhstan is a neighbor of non-democratic, dictatorial, bureaucratic, and especially imperialist countries, and they are our main partners in trade, military, political and cultural relations. However, our citizens are worried about losing their independence. However, even the tiny dwarf countries in Europe, which have much less territorial size, population, natural resource potential, economy, and military power, are not in such a "disturbing mood» But we have.

There are several types of general independence. They are political, economic, cultural, and information-ideological independent. Like Central Asia, which was part of the Soviet Union, Kazakhstan is a politically

independent state, but on the other hand, it has not yet become a fully independent state. This is a common feature not only in Kazakhstan but also in many developing and former colonies worldwide. However, the basis of political independence is economic and cultural independence. Because if a state is economically dependent on other countries, then its political independence will not be stable. Economic security is a complex socio-economic category with a constantly changing impact. It is a material production environment; it is associated with external and internal economic threats. Economic security is the basis of national security. And the main task for the state is to ensure national security (Ekaterina Grigoreva a1, Liliya Garifova b., 2015). It is dangerous for countries in the middle of countries with imperial ambitions that do not value personal values. Therefore, their development of the national economy will be very important. The most important of them are GDP, national wealth, per capita income, etc. indicators apply. In particular, we would like to talk about national wealth, which is not often mentioned. National wealth is the most crucial indicator of a country's strength and potential. It is the result of the material and spiritual labor of the humiliated person in the history of the development of the state and the general natural resource potential of the state. It includes: citizens' qualifications, scientific and technical achievements, know-how, cultural values, the experience of the past, etc. values are included.

The material and intangible values formed in the historical development of society, which is a national treasure, are accumulated at different levels in countries around the world. As Adam Smith put it, "Where there is a great property, there is great inequality," and there are countries that control much of the world's wealth. The wealth of nations ultimately consists of the wealth of individuals. Their assets, such as property, cash, equity, and business interests, after deducting any liabilities to be repaid, are the main factors that make up the national wealth of the state. In other words, the wealth in the hands of a small number of people in capitalist countries is the principal capital that makes up the national wealth of that country. This means that the more prosperous the state, the greater the national wealth. That is why the economy, culture, sports, and creativity development in developed countries. In a country with a backward economy, all industries are stagnant. Table 1 below shows the current and future situation of the ten countries that have concentrated the world's wealth in their hands.

Table 1. Present and future of the 10 wealthiest countries in the world
(trilliondolls.theUSA)(www.visualcapitalist.com)

Rank	Country	Wealth (2018)	Wealth (2028F)	Approx. Increase
№1	USA	60,7	72,8	20%
№2	China	23,6	51,8	120%
№3	Japan	19,1	24,9	30%
№4	India	8,1	22,8	180%
№5	Australia	6,0	10,8	80%
№ 6	United Kingdom	9,1	10,0	10%
№ 7	Germany	8,8	9,7	10%
№ 8	Canada	6,0	7,8	30%
№ 9	France	5,9	6,4	10%
№10	Italy	3,8	4,2	10%

There are many bases for the wealth of states. Among them are Land and natural resource potential; Level of production and technical development, Human capital. Based on these three factors, aggregate capital development determines Gross Domestic Product (GDP). And GDP is an important economic indicator that determines the current level of opportunities for the formation and development of national wealth. Kazakhstan is not among the ten countries mentioned above. Our country has a higher natural resource potential than most countries among these countries. However, the national economy of our people, which had been under colonial oppression for a long time, developed slowly, and its production and technical capacity remained at the level of the Soviet Union. And the potential of human capital has been realized only in recent years. Therefore, in the 30-year history of Kazakhstan's independence, the inability to leave the country of enrichment of raw materials is a threat to the economic freedom of the country. Therefore, the diversification of the state economy should be the main direction of further development.

Kazakhstan's economy has been growing steadily since independence. For example, Zhumabek Sarabek, an expert at the Institute of World Economy and Politics, said in an interview with the "Weekly" program on January 16, 2022, that Kazakhstan's gross domestic product in 1993 amounted to \$ 12 billion, and in 2020 GDP amounted to \$ 190 billion. So there is growth. However, the growth isn't observed in all sectors of the economy, but in the production of raw materials, especially in the oil sector.

Due to the pandemic situation of the last year, the country's economy, like other countries, is experiencing relatively tricky conditions. For example, according to the Asian Development Bank, the poverty rate in Kazakhstan increased from 4.3% in 2019 to 6.1% in 2020 (www.adb.org). According to the World Bank, unemployment in Kazakhstan has remained at 5% for the past five years. For example, the unemployment rate in 2020 was 4.89 percent (data.worldbank.org). According to the World Bank, Kazakhstan's economy began to recover in the second half of 2020, but real GDP is still below COVID-19. In the third quarter of 2020, the situation gradually improved. In the 1st quarter of 2021, real GDP grew by 1.9%. In 2021, growth was expected to reach 3.2% (documents.worldbank.org). Economic growth in 2022 may be lower than in 2021 due to the revival of COVID-19 and the introduction of restrictions, inflation, and the political, economic, and social consequences of the "January tragedy" in early 2022.

Given these circumstances, to address current and future economic and social issues and establish political stability in the country, it is necessary to comprehensively assess Kazakhstan's geopolitical and geoeconomic potential and make a general economic and geographical assessment. One of the main conditions is the state of nature and natural resource preconditions. These are important for production location, the international division of labor, and public life development. From this point of view, since most of the territory of Kazakhstan is flat, it is suitable for the construction of agriculture, industry, roads. We have enough resource potential for it. For example, the Republic's mineral resources are not challenging to develop, as they are located close to each other. In addition, almost all of the most important mineral resources are found in the country. The world produces the highest quality chromite, the highest quality phosphate in the CIS, the cheapest copper and iron ore, and coal. It takes first place in the CIS in lead, copper, silver, tungsten, chromite, bismuth, vanadium, barite. It is second only to oil, molybdenum, cadmium, bauxite, phosphorite, and asbestos. Coal is the third most abundant source of minerals in the mining industry. It is in the top ten in the world regarding oil reserves. It is the largest producer of silver in Asia. More than 200 oil and gas fields, as well as more than 100 deposits of the most valuable uranium ore, have been identified (G. Berdygulova, E. Akhmetov, 2011).

In addition to my country's mineral resources, land resources are also very rich. The total area of land resources is 270.1 million hectares. 80% of them are agricultural. According to agriculture, every citizen owns 15 hectares of land. This figure is much higher than in many countries around the world. For example, this figure is 0.87 hectares in Russia, 1.7 hectares in Canada, 0.54 hectares in the United States, and 0.03 hectares in Japan (A. Beisenova, A. Samakova, 2004). However, the high rate does not indicate the development of domestic agriculture. Any of the above countries are ahead of us in agriculture. This explains the fact that the vastness of the land does not solve the problem.

On the contrary, even with a small area, it is possible to get a rich harvest through the development of science and technology. However, the abundance of land resources is not a compelling factor but a free, favorable factor. The problem is its optimal and high-quality use.

The main problem of agriculture in the country is the shortage and inequality of water. 80% of water is used for irrigation industrial and communal needs in the country. The country's inland water supply is 115.3 billion cubic meters, of which 60.4 billion cubic meters come from the territory of the Republic and 54.9 billion cubic meters from neighboring countries (Qazsu.kz). The location of inland water bodies in the country is also different. For example, 62% of water resources belong to the South Kazakhstan economic region 30% to the North Kazakhstan economic region. The remaining 10% of water resources belong to other districts. This situation harms the uniform distribution and development of the agricultural sector in the regions. Countries with less ecological conditions than ours, living in the desert region, are developing the agricultural sector and exporting agricultural products abroad. It all depends on the needs and science and technology. There is no great need for land resources in the country. This is due to the small population and vastness of the country. If we had a large population and a shortage of land, as in those developed countries, we would find a way to create it more efficiently.

The above-mentioned abundant natural and resource opportunities will not be possible for a young state like ours without the help of foreign investment. All developing countries in the world are in a competitive position in attracting investment. There are good reasons for attracting foreign investment in the economy. They:

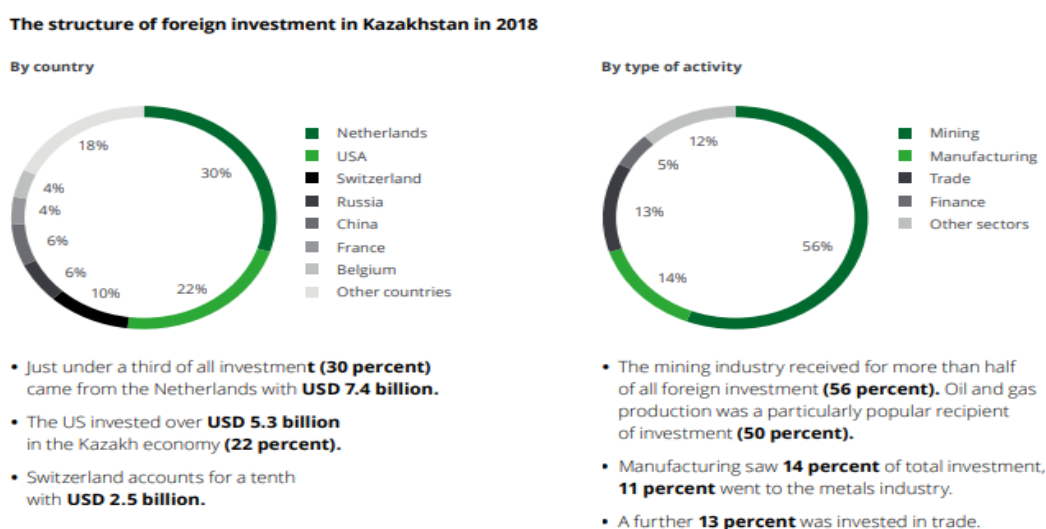
- *Rich in natural resources;*
- *Favorable geographical location;*
- *Political stability;*
- *Favorable business climate;*
- *Protection of the rights of investors;*
- *Presence of multinational companies*

Our country fully meets these requirements. Therefore, a large amount of foreign investment is attracted to the country. To prove our point, let's look at the investments made since independence in 2017. The total investment involved is 250 billion US dollars. Of that, \$ 42 billion has been in the last two years. 40% of it belongs to the oil and mining industry (N. Abibullah, 2018). According to the official website of the United States Government, Kazakhstan has attracted a total of \$ 161.2 billion in foreign investment since independence from 1991 to 2020. Of this, \$ 36.5 billion came from the United States. (Through the investment climate in Kazakhstan in 2018, shown in Figure №1 below, it is possible to conclude the countries that have invested in the country as a whole, as well as the areas of investment).

Moreover, Kazakhstan's efforts to eliminate bureaucratic barriers have been quite successful, with Kazakhstan ranked 25th out of 190 countries in the World Bank's Doing Business annual report in 2020 (state.gov/reports/2020). In addition, Kazakhstan became a World Trade Organization (WTO) member in 2015. In June 2017, Kazakhstan joined the Declaration on International Investment and Multinational Enterprises of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). It became an associate member of the Investment Committee of the organization. All this is the result of Kazakhstan's years of independence. Let's take an example of 2018 when foreign investment in Kazakhstan was high.

Figure № 1. Structure of attracted foreign investment in Kazakhstan. (2018) (www2.deloitte.com)

- The Netherlands (7.4 billion US dollars / 30 percent).
- The United States (5.3 billion US dollars / 22 percent).
- Switzerland (2.5 billion US dollars) /10 percent), Russia, China, France, and Belgium.

They account for 82% of the total investment. As for the structure: 56% was invested in the mining industry (including 50% - oil and gas), 14% - production, 13% - trade, and 5% in finance. The remaining 12% to another sphere. Although this is a one-year report, it can provide information on the overall investment climate in Kazakhstan. There are no significant changes in the countries and industries invest. However, we need to consider supporting other processing industries rather than mining. Only then can small and medium-sized enterprises of the state become competitive and embark on the path of natural development.

Due to the pandemic, the volume of foreign direct investment in the global economy in 2020 decreased by 42%. The crisis has even hurt developing countries. As a result, the importance of foreign investment fell by 77%. As a result of this crisis, the number of new projects worldwide has halved. Kazakhstan attracted *мерелдік* 17.1 billion in foreign direct investment in 2020. Excluding the crises of 2015 and 2020, Kazakhstan has attracted about 2 24 billion foreign direct investment each year on average over the past ten years (<https://strategy2050.kz>). Thanks to the successful attraction of foreign investment, many important projects were implemented in Kazakhstan in 2020. You can see these projects in the table below.

Table № 1. Major projects implemented as a result of attracting foreign investment in Kazakhstan in 2020

№	Location of project execution	Project object	The invested State and its company	Amount of attracted investments
1	Turkestan region	construction of a new airport	YDA Holding, Turkey	\$ 206 million
2	Mangystau region	Tourist hotel complex	Sembol Construction and Engineering, Turkey	\$ 173 million
3	Jambyl region	power plant	Total Eren, France	\$ 130 million
4	Karaganda region	technical gas production industry	Linde Group, Germany	\$ 83 million
5	Almaty region	HYUNDAI car manufacturing industry	Hyundai Trans Kazakhstan, South Korea	\$ 58.5 million
6	Aktobe region	greenhouse farming	FoodVentures, Netherlands	\$ 22.3 million

As mentioned above, the development of significant investments in various sectors of our country's economy is directly related to the development of road transport and infrastructure of the country. Therefore, the development of this industry will be the main guarantee for the country's development as a whole. In addition, in our article, we said that the country's territory is mostly flat and flat. It is essential not only for agriculture but also for developing infrastructure and the road transport industry. No matter which country we look at, the first road transport infrastructure is considered and paid attention to as a bloodthirsty system at the heart of the industrial economy and social spheres. Any developed country, first of all, pays special attention to the road transport infrastructure as a system for the development of the industrial economy and social spheres. In our country, paying attention to this direction, built the highway "Astana - Kapagan–Almaty,» "Astana - Pavlodar - Ust-Kamenogorsk», "Almaty - Kapchagai - Ust-Kamenogorsk.» The built roads have increased the transit potential of our country. Through this message, he was able to connect Europe and Asia, North and South (N. Nazarbaev, 2016)

In recent years, the volume of transit traffic has increased by 40%. Due to this, the amount of income has increased. Implementation of this project has reduced travel time from 40 days to 10 days and the distance of the road by 8-15 thousand km compared to the Suez Canal for freight transportation. Geographically, the territorial location of Kazakhstan is located in an efficient transport space. On the one hand, Kazakhstan has a network that connects the Asia-Pacific region with Europe and Russia with Central Asia, the Middle East, and the Persian Gulf with the Indian Ocean. At the beginning of the development of this sector for Kazakhstan, the only difficulty is the continental location of the country inland, far from the open sea. However, Kazakhstan is trying to solve this problem by using the Chinese port of Liang Yungan.

Today's most important direction of the country's road and transport industry is the Western Europe - Western China highway. The total length of the road is 8,445 km, of which 2,233 km belong to the Russian Federation, 3,425 km to China, and the rest to Aktobe, Kyzylorda, Turkestan, Zhambyl, and Almaty regions of the country. The total cost of the project is 825 billion tenge. Thirty-five thousand people and 4.5 thousand vehicles were involved in the construction work. The road can be paved from beginning to end in 10-14 days. The project has three main directions: China-Kazakhstan; China-Central Asia; Provides paid freight transportation in the direction of China-Kazakhstan-Russia-Western Europe (www.El.kz, 2014).

Presently the trade turnover between Europe and China is about 800 billion US dollars. Therefore, the transport project is essential for developing the country's economy. According to estimates, the government will earn 33.9 billion tenge annually when the project is fully implemented. In addition, due to the improvement of road quality, traffic jams will be reduced, saving 49.9 million tenge, and there venue associated with the growth of GDP will be 82.9 billion tenge (N. Nazarbaev, 2017). This is in addition to the significant regional projects. For example, in early August 2015, the opening ceremony of the international container train "Nomadexpress" took place in Baku. The Nomadexpress container train operated on the route Shikhezi (KXP) - Dostyk - Aktau (KP) - Alyat (Azerbaijan) - Kishly (a city near Baku). According to the information provided by "Kazakhstan Temip Zholy», this freight train covered 3,500 kilometers in 5 days, passing through the steppes of Kazakhstan and the Caspian

Sea. According to the International Monetary Fund experts, the trade turnover between Asia and Europe exceeds 600 billion US dollars a year. According to leading expert economists, the volume of trade between China and the European Union will reach 500 billion US dollars, and in 2020 it will reach 800 billion US dollars. Freight traffic between China and Europe will reach 170 million tons (<http://e-history.kz>, 2013).

Conclusion. Today, it is essential to maintain the political security of independent states globally, especially when there are neighbouring countries around which large and democratic values are not valued. At the same time, various unexpected geopolitical situations are currently taking place. For example, Russia's military attacks Ukraine and attempts to conquer a sovereign country. These conditions are important for the Central Asian region, including Kazakhstan.

Geopolitical competition in the political, economic, military, information and other spheres requires a new and comprehensive consideration of the state's policy in the field of national security. The requirements for ensuring national security must be taken into account in strategic planning of the country's main directions and stages of socio-economic development, as well as in the story, adoption and implementation of legislative and other regulatory legal acts in this area.

At the same time, the strategic goals of ensuring national security are to ensure the implementation of the national interests of the Republic of Kazakhstan, respect for the rights of the state of Man and citizens, protection of the values of Kazakhstan's society and the foundations of the constitutional order. Thus, the state's policy in the field of national security is to protect the national interests of Kazakhstan in the International and defence spheres, the economy, domestic political, social and information spheres, spiritual life and culture.

In the implementation of these things, first of all, it is essential to analyze the geopolitical situation and geo-economic advantages of the state. To this end, in this article, we analyzed the situation in Kazakhstan and tried to identify priority areas.

The country has many advantages in strengthening global and regional market economic relations. We evaluate it as a comparative advantage of Kazakhstan compared to other countries in the geo-economic system of the region. To systematize these advantages, we must first start with the efficiency of our geographical location. The location of our country in the heart of the Eurasian space allows it to play the role of a "golden bridge" between West and East. The next task is to use these advantages to benefit the country. We have long been the largest landlocked country on land.

We consider this geographical feature an obstacle to our economy's development. However, we need to consider the geographical location of our country in the heart of Eurasia as an effective geographical environment on the continent. Because we cannot relocate our country, however, turning the disadvantages of nature into compelling advantages remains a current requirement. Then our natural geographical conditions and natural resource potential have an advantage over many countries worldwide. The presence of many different climates and geomorphology has given a variety of fauna and flora. This situation allows diversifying the economy. And the natural resource potential is at the forefront of many countries around the world. The natural conditions and natural resources necessary for developing the agro-industrial complex are enough to increase the priority in the region. In addition, mass literacy of the population, infrastructure development, availability of production facilities, political stability, etc. The country has almost all the necessary conditions to attract foreign investment. However, we cannot rule out the geopolitical influence of the surrounding countries. Such involuntary influences harm the development of the national economy. However, if we can correctly evaluate and effectively use the powerful geo-economic potential of our country, there is every reason to perpetuate the independence of our sovereign country.

References:

1. *Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: Sociology and Political Science / Headed by the General Editor, Doctor of Economics, Professor E. Aryn - Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO.» 2006. – 569 p.*
2. *Myrzabekova RS. History of world civilization: textbook. – Almaty: Kazakh University, 2017. – 188 p.)*
3. *Sabden O. Thoughtful book (The doctrine of social modernization) Volume XXIX. Almaty: Service Press, 2021*
4. *The history of Kazakhstan from ancient times to the present day. Five volumes. – Almaty: Atamura, 2010*
5. *Ekaterina Grigoreva a1, Liliya Garifova b., The economic security of the state: the institutional aspect Procedia Economics and Finance 24 (2015). 266-273. ELSEVIER*
6. <https://www.visualcapitalist.com/map-wealth-of-nations/>
7. <https://www.adb.org/countries/kazakhstan/poverty>

8. <https://data.worldbank.org>
9. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents>
10. G. Berdygulova, E. Akhmetov. The current state of development of Kazakhstan's economy. Ili Pedagogical University magazine "Scientific," «China, Kulja -2011. №1 issue, 95 p.
11. A. Beisenova, A. Samakova, Ecology and rational use of nature. Textbook. - Almaty: "Science", 2004. - 328 p.
12. <https://www.Qazsu.kz>
13. H. Abibullah attracted \$ 250 billion in foreign investment over the years of independence. [www. baq. kz](http://www.baq.kz) 28.09.2018
14. 2020 Investment Climate Statements: Kazakhstan <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/kazakhstan/>.
15. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/research-center/Business_Outlook_Kazakhstan_2019_en.pdf
16. Nazerke Suindik. Attracting investment from abroad: projects, new algorithm and problems of 2020. <https://strategy2050.kz/news-> May 31, 2021.
17. N.A. Nazarbayev's article "The plan of the nation - the path to the Kazakhstani dream" // <http://www.akorda.kz/2016>
18. Western Europe - Western China: What are the benefits of the corridor for the country forever? [www. El.kz](http://www.El.kz) 30.07.2014
19. N. Nazarbayev. "The Third Revival of Kazakhstan: Global Competitiveness" January 31, 2017
20. Socio-economic development of the Republic of Kazakhstan August 29, 2013, <http://e-history.kz/en/contents/view/1061>

Список использованной литературы:

1. Русско-казахский толковый словарь: Социология и политология / Под ред. главного редактора, доктора экономических наук, профессора Е. Арына. – Павлодар: Научно-производственное объединение "ЭКО". 2006. – 569 с.
2. Мырзабекова Р.С. История мировой цивилизации: учебник. – Алматы: Казахский университет, 2017. – 188 с.).
3. Сабден О. Вдумчивая книга (Доктрина социальной модернизации). Том XXIX. – Алматы: Пресс-служба Службы, 2021
4. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Пять томов. – Алматы: Атамұра, 2010
5. Екатерина Григорьева а1, Лилия Гарифова б., Экономическая безопасность государства: институциональный аспект *Procedia Экономика и финансы* 24 (2015) 266-273. ЭЛЬЗЕВИР
6. <https://www.visualcapitalist.com/map-wealth-of-nations/>
7. <https://www.adb.org/countries/kazakhstan/poverty>
8. <https://data.worldbank.org>
9. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents>
10. Г. Бердыгулова, Е. Ахметов. Современное состояние развития экономики Казахстана. Или педагогический университет магазин "Научный», «Китай, Кульджа -2011. Выпуск №1, 95 с.
11. А. Бейсенова, А. Самакова, Экология и рациональное природопользование. Учебник. – Алматы: "Наука", 2004. – 328 с.
12. <https://www.Qazsu.kz>
13. Н.Абибулла привлек 250 миллиардов долларов иностранных инвестиций за годы независимости. [www. baq. kz](http://www.baq.kz) 28.09.2018
14. Заявления об инвестиционном климате 2020 года: Казахстан <https://www.state.gov/reports/2020-zayavleniya-ob-investitsionnom-klimate/kazakhstan/>.
15. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/research-center/Business_Outlook_Kazakhstan_2019_en.pdf
16. Назерке Суиндик. Привлечение инвестиций из-за рубежа: проекты, новый алгоритм и проблемы 2020 года. <https://strategy2050.kz/news-> 31 мая 2021 года.
17. Статья Н.А. Назарбаева "План нации - путь к казахстанской мечте" // <http://www.akorda.kz/2016>

18. Западная Европа - Западный Китай: Каковы преимущества коридора для страны навсегда? www.El.kz 30.07.2014

19. Н.Назарбаев. "Третье возрождение Казахстана: глобальная конкурентоспособность" 31 января 2017 года

20. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан 29 августа 2013 года, <http://e-history.kz/en/contents/view/1061>

УДК 94"04/15"
МРНТИ 03.20.11

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.13>

¹М.Б. Сабыр*, ²С.Б. Даутова

¹филология ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан
инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, 090000, Орал, Қазақстан
E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: a730chn@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МҰРАСЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰЛТТЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақала Алтын Орданың мұрагері кім деген өзекті мәселені талдауға арналған. Авторлар осы бір күрделі сұраққа жауап іздеу үшін тек тарихи деректер ғана емес, тілдік және әдеби деректерге де жүгінуіміз шарт дейді. Тарихтың ұзын жолында бабаларымыздың ізі ең әуелі тілдің бойынан көрінеді дей келіп, ұлттың тарихы тілінде сақталады деген тұжырымды ұсынады. Алтын Орда дәуіріндегі жазба мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты екендігі талданған. Байырғы қыпшақтардың, Алтын Орданың мұрагері қазақ жұрты деген пікір толық дәлелденген. XV-XVII ғасырлардағы қазақ тарихы ру-тайпалық мүдде мен жалпы мемлекеттік мүдделердің өзара тартысы жағдайында өтті. Еларалық қатынастар тынымсыз жаугершілік пен феодалдық қақтығыстардан тұрған бұл тарихи кезең жалпыұлттық мүдденің маңызын тура түсініп, мақсатты және саналы түрде қызмет жасаған белсенді тұлғаларды да өмірге алып келді. Бұл тұлғалар, ұлттың өзін-өзі тануы, басқа этностармен қатынаста өз мүддесін түсінуі нәтижесінде өмірге келсе, өз ретінде олар ұлттық ұюдың тезірек жүруіне, ұлттық құндылықтардың пісіп-жетілуіне пәрменді ықпал жасады. XVII ғасырда қазақ халқы сандық және сапалық өсу жолында тұрды, ол жалпыұлттық сананың қалыптасуына ұласты, ал бұл рухани-интеллектуалдық дәрежеде жүретін жинақы көрініс, мемлекеттік құрылымның бой көтеруі болатын.

Тірек сөздер: Алтын Орда, жазба ескерткіштер, қыпшақтар, қазақтар, мұрагер, тіл, әдебиет

¹Сабыр М.Б.*, ²Даутова С.Б.

¹доктор филологических наук, профессор
Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, 090000, Uralsk, Kazakhstan
E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: a730chn@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА НАСЛЕДИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

Статья посвящена анализу актуальной проблемы - выявлению истинных наследников Золотой Орды. В раскрытии данного вопроса безусловно играют исторические факты, однако авторы подчеркивают важность учета прежде всего языковых фактов.

Формирование казахского народа на всех его этапах исторического развития находят отражение в его языке. В силу этого авторы придерживаются концепции, что история нации сохраняется в его языке. В частности, изучение письменных памятников эпохи Золотой Орды дают возможность сделать вывод, что он напрямую связан с современным казахским языком. Авторы пришли к основному выводу, что казахи

являются истинными наследниками древних кипчаков и Золотой орды. азахская история XV-XVII веков проходила в условиях взаимного противостояния родоплеменных интересов и общегосударственных интересов. Этот исторический период, в котором отношения между странами состояли из неустанной вражды и феодальных конфликтов, привели к жизни заурядных личностей, которые действовали целенаправленно и осознанно, прямо понимая значение общенациональных интересов. Эти личности, появившиеся на свет в результате самоидентификации нации, понимания своих интересов в отношениях с другими этносами, как свои, активно способствовали ускорению Национального свертывания, вызреванию национальных ценностей. В XVII веке казахское население встало на путь количественного и качественного роста, которое переросло в формирование общенационального сознания, а это была компактная картина духовно-интеллектуального развития, возведение государственного устройства.

Ключевые слова: Золотая Орда, письменные памятники, кипчаки, казахи, наследник, язык, литература.

¹Sabyr M.B. *, ²Dautova S.B.

¹Doctor of Philology, Professor of West Kazakhstan Innovation and Technology University, 090000, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor, KazNPU named after. Abaya, Almaty, Kazakhstan

E-mail: a730chn@mail.ru

SOCIO-POLITICAL NATIONAL BASIS OF THE GOLDEN HORDE HERITAGE

Abstract

The article is devoted to the analysis of the actual problem of the successor of the Golden Horde. The authors emphasize the importance of learning linguistic facts, and not just historical information. Throughout the history of our ancestors, the formation of a people is primarily reflected in its language. The authors propose the concept that the history of a nation is preserved in its language. The written monuments of the era of the Golden Horde are directly related to the modern Kazakh language. In conclusion, the authors conclude that the Kazakhs are the successors of the Golden Horde and the ancient Kipchaks. The Kazakh history of the XV-XVII centuries took place in conditions of mutual confrontation of tribal interests and national interests. This historical period, in which relations between countries consisted of relentless hostility and feudal conflicts, led to the life of ordinary individuals who acted purposefully and consciously, directly understanding the importance of national interests. These personalities, who were born as a result of the nation's self-identification, understanding of their interests in relations with other ethnic groups as their own, actively contributed to the acceleration of National coagulation, the maturation of national values. In the XVII century, the Kazakh population embarked on the path of quantitative and qualitative growth, which developed into the formation of national consciousness, and this was a compact picture of spiritual and intellectual development, the construction of a state structure.

Keywords: Golden Horde, written monuments, Kipchaks, Kazakhs, successor, language, literature

Кіріспе. Ұлт тарихын түгендеуде қашанда күрделі мәселелер бар. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға туристер назарын аудару тұрғысынан атап өткен жөн», - деді. Тарихтағы өз орнымызды саралауда Алтын Орда кезеңіне соқпай кете алмаймыз. Соңғы жылдарда Ресей тарапы Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми қалыптасқан көзқарастарын қайта қарап жатқаны белгілі. Екі жүз елу жыл татар-монғол басқыншылығының езгісінде болып, елдікке азаттық күрестердің нәтижесінде жеттік дейтін тұжырымдардан гөрі ел болып, етек жеңімізді жинауға Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі тікелей ықпал етті деген пікірлер ұсынылуда. Әрине Алтын Орда ыдырағаннан кейін күшейген Мәскеу Русы мемлекеттік жүйені Алтын Орда дәстүрімен қалыптастырғаны аян. Осы тұжырымның артында Алтын Орданың мұрагері біз, Ресей деген ашық ой жатыр. Түптеп келгенде байырғы Алтын Орданың мұрагері Ресей болса, сол Алтын Ордадан тамырын алған бүгінгі елдердің, күллі Еуразияның кожасы Ресей деген өктем саясаттың да шеті қылтып тұр.

Мақсаты мен міндеттері. Мақала Алтын Орда мұрасының саяси-әлеуметтік ұлттық негізі кім деген өзекті мәселені талдауға арналған. Элементтік құрамын тарихи деректер ғана емес, тілдік және әдеби деректерге де жүгіну арқылы анықтау да шарт.

Материалдар және методология. Соңғы уақытта жарияланған Хакас мемлекеттік университетінің доценті Г. Тюньдешевтің «Великий хан Батый - основатель Российской государственности» атты кітабы көптеген пікір қайшылықтарын тудыруда. «Нынешняя Россия формировалась не на почве Киевской Руси,

которая распалась на несколько суверенных государств еще в XII веке, за век до появления „монголов“, не в соперничестве с ордынцами, с которыми не было у русских трений на религиозной или культурной почве. Россия возникла на совершенно новой московской почве, которая была органической частью золотоордынской государственности; она выросла из соперничества Московии с ханствами, входившими ранее в Золотую Орду, за право наследия распадающегося великого государства», - дейді ғалым.

Талқылау. Алтын Орданың ежелгі территориясының қырық пайызы бүгінгі Қазақстан иелігі, байырғы қазақ жұртының ата-мекені. Алтын Орданың мұрагеріміз деп пікір айтуға біздердің де толық құқымыз бар. Биылғы жыл Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толып отыр. Ал мұрагеріміз деп құр кеуде соғудан гөрі оның айқын дәлелін тарихтан да, тілден де, әдебиеттен де іздеу шарт. Кез келген тобыр ұлт бола алмайды. Қазақ халқы да ұлт болып қалыптасу жолында қилы-қилы тарихи кезеңдерді бастан кешірді. Бүгінгі қазақтар көне қыпшақтардың заңды жалғасы, мұрагері. Қыпшақтар қайдан шықты, қайда барды, қайда кетті деген күрделі сұрақтарға ғылымда соңғы кездері нақ жауаптар, тың тұжырымдар айтыла бастады. Белгілі тарихшы Мурад Аджи былай деп жазды: “Кыпчак – это имя одного из древнейших тюркских родов. Возможно, он когда-то первым отселился с Алтая, и других переселенцев стали называть его именем” [1,83-84]. Бұдан әрі ғалым тарихтағы халықтардың ұлы қоныс аударуының көш басында қыпшақтар болғанын айта келіп: “...Тогда, то есть к концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь загнула на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым многочисленным народом мира... Один народ дал жизнь десятком других народов”, - дейді [2, 165]. Міне, осы қыпшақтар половцы, кумандар атала жүріп мың жылдан астам уақыт тарихта белгілі болған. “Кыпшак” сөзі ең алғаш Селенгі өзенінің бойында тасқа қашалып бедерленген. Элетміш Күл Білге қағанның (747-757) басына қойылған құлпытаста былай жазылған: “түрк кыбчак еліг йыл ол дурмысың (когда тюрки-кыбчаки властвовали над нами пятьдесят лет) [3,24]. Араб зерттеушілерінің еңбектеріне үңілсек қыпшақтар IX ғасырдан белгілі болған [4,28]. Сонымен қатар IX-X ғасырларда тарих сахнасында оғыздардың да үлкен орны болды. Олар Солтүстік Каспий, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі маңайын жайлады. Бірақ XI ғасырдағы қыпшақ тайпаларының өсіп, өркендеп, билік басына келуі оғыздарды ығыстырып, басқа да түрлі тайпалардың қыпшақ одағына сіңіп, ортақ қыпшақ тілінде сөйлеуіне мәжбүр қылды. С.Г. Агаджанов былай дейді: “В конце X-первой половине XI в. в политических рамках державы сырдарьинских ябгу происходит интенсивный процесс формирования огузской народности, он стимулировался распадом старых кровнородственных связей, образованием новых территориально-хозяйственных объединений и становлением раннефеодальных отношений. Однако данный процесс не получили своего завершения и был прерван гибелью огузского государства в середине XI в. в результате кипчакского движения [5,36]. Басында Қимақ қағанатының құрамында өмір сүріп, кейін дара тайпа болып бөлінген [6,53] қыпшақтар XI ғасырдан бастап Ә.Құрышжановтың сөзімен айтқанда “тарих сахнасының авансценасына” шығады. Орта ғасырлық қыпшақтар тарихын арнайы зерттеген С.М. Ақынжанов: “әртүрлі тарихи деректерге қарағанда, Қазақстан даласының солтүстік аймақтарында XI-XII ғасырларда түркі тайпаларының басында хан билігі бар қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты”, - деп тұжырымдады [7,205]. Қыпшақтар ұлан байтақ территорияны игеріп Балқаш көлінің жағалауларындағы жазық далалардан бастап Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларына дейінгі аралықты мекендеді. Мафазат әл-гузз (оғыздар даласы) атауының орнына Дешті қыпшақ (қыпшақтар даласы) атауы пайда болды. Қыпшақ тайпалары Қытай қорғанынан бастап Шығыс Түркістан, Алтай таулары, Орта Азия, Еділ аймағы, Алтын Орда, одан әрі Европаға дейін тарады.

Ал монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Бұл жерде М. Аджидің “Дешт-и-кипчак при новом монгольском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, ...которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках” деген сөзінің маңызы зор [1,102]. Сол қыпшақтар қазақ халқының жеке этникалық топ болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде тарих дастарханынан өзіне лайық орын алуына, сондай-ақ қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қырым татарлары, қарашай, балқар, құмық, қарайым, алтай, қырғыз халықтарының ұлт болып қалыптасуына игі ықпалын тигізді.

Қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасуында, өсіп-жетіліп, өркендеуінде Алтын Орда мемлекеті зор рөл атқарды. Осыдан төрт жыл бұрын ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлытау төріндегі сұхбатында мемлекетіміздің түп-тамыры сонау ғұн-үйсін, Түркі дәуірінен бастау алып, Алтын Орда мемлекетіне ұласқанын айта келіп, Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғанын ашып айтқан еді.

Алтын Орда дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар облысы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Әуелде Жошы ұлысы ретінде дүниеге келген Алтын Орда Бату хан (1227-1255), кейін Берке хан (1257-1266) тұсында дәуірлеп, Мөңке Темір хан (1266-

1280), Өзбек хан (1312-1342) мен Жәнібек хан (1342-1357) тұсында Еуразияның апайтөс даласында билік құрған қаһарлы мемлекетке айналды. Алтын Орданың нағыз гүлденген кезеңі – Берке хан мен Өзбек ханның билік жүргізген дәуірі. Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер етті. Беркенің сарайына мемлекеттің төрт бұрышынан ғалымдар, ақындар, суретшілер келе бастайды. Қала мәдениеті өркендейді. Бұл жайында Э.Н. Наджип былай деп жазды: “Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орды сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах” [8,1,29]. XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер, медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды.

Алтын Орда мемлекетінің территориясын мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы әртүрлі мәліметтер бар. Түркітанушы П.М. Мелиоранский “Араб филолог о турецком языке” деген еңбегінде: “Золотая Орда состояла из смеси различных турецких и монгольских племен” деп көрсеткен [9,13]. Белгілі ғалым Ә. Құрышжанов тарихи деректерге сүйене отырып, Алтын Орда халқының дені қыпшақ рулары болған деген қорытындыға келеді. Сол қыпшақ рулары қазіргі қазақ халқының арғы тегі екені даусыз. Бұл ру, тайпалар әлемдік мәдениетке өз үлестерін қосып, кейінгі ұрпақтарға мол мәдени мұралар қалдырып кетті.

Ә.Кекілбаев «Қазақтың төрт мың жылдық тарихы бар, дәйекті, деректемелі тарихы екі мың жылдың көлемінде» десе, ал қазақтың сүйегін зерделеп жүрген, антрополог ғалым Оразақ Смағұлов «қазақтың тарихы бір тал шашында» деп, ұлтымыздың 40 ғасырлық тарихын бұлтартпас деректермен дәлелдеп отыр. Алаш ардагері Ә.Бөкейханов «қазақ тарихы – қазақ әдебиетінде» деген еді, ал біздің ойымызша, ең дәйекті, ең деректемелі тарих тілдің бойында сақталады. Қазақтың тарихы-қазақ тілінде. Сол тілде сөйлеп, сол тілді жазып жүріп, осыдан төрт, тіпті бес мың жыл бұрынғы ата-бабамыз айтқан сөзді, түбірді, жұрнақты, тіпті дыбысты айтып, күнде қайталап жүргенімізді өзіміз байқамаймыз.

Ұлт тарихын зерделеуде тілдің қалыптасу үдерісін ескермей алысқа бара алмаймыз. Тіл тарихы-ұлт тарихы. Ал қазақ тілінің ең көне тілдік деректері Орхон-Енисей жазба мұраларында сақталған. Академик Ә.Т. Қайдаров мына пікірі аса өзекті: “Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін [10,34].

Қыпшақ тілдерін, оның ішінде қазақ тілінің тағдырын сөз еткенде орта ғасырларда, дәлірек айтсақ Алтын Орда дәуірінде, XIV ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіштер тіліне жүгінеміз. Атап айтсақ, олар Құтыптың “Хұсрау мен Шырын”, Сеиф Сарайидің “Түлистан би-түркі”, Хорезмидің “Мұхаббат - наме”, Махмуд бин-Алидің “Нахдж әл-Фарадис” атты шығармалары. Отандық түркітануда орта ғасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу ісі Э.Н. Наджип, Э.Фазылов, А.К. Боровков, А.М. Щербак, Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықұлы, Ә.Керімов, А.Ибатов сияқты ғалымдардың есімімен тығыз байланысты. Жалпы ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша, XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда мен Мысыр жерінде пайда болған ескерткіштер екі түрлі аралас тілдің бірінде: не қыпшақ-оғыз аралас тілінде, не оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған (Наджип, Щербак, Баскаков). Дегенмен, қыпшақ-оғыз элементтері аралас келгенмен бір-бірінен алшақ кетпей, бір әдеби дәстүрге бағынған. А.Зайончковскийдің “XIII-XV вв. сложился единый тюркский литературный или письменный язык” [11, 93], - деген пікіріне сүйене отырып, аталмыш жазба ескерткіштер ортақ, бірегей түркі тілінде жазылған деп айтуға әбден болады. XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас тілдердің бәріне ортақ, әртүрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті орта түркі тілі болғаны анық. Ә.Құрышжанов пен Ә.Ибатов “Орта түркі әдеби тілі өз заманында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің барлық түкпірі мен солтүстік аймақтағы түркі халықтарын түгел, Европа жеріндегі “Дешті қыпшақ” пен Қырым халықтары, тіпті сонау жер ортасы – Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба ескерткіштердің бәрін қамтитын, солардың бәріне ортақ әдеби тіл болған [12, 101], - деп тұжырымдады. Осы орта түркі тілінің сол орта ғасырлардың өзінде-ақ деп екі үлкен тармағы, қыпшақ және оғыз варианты өзіндік белгілерімен даралана бастаған еді. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз сабақтас, экстралингвистикалық жағдайларға тәуелді.

Орта түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты басқаларға қарағанда XIII-XIV ғасырларда тарих сахнасында мойны озық болды, өйткені Дешті қыпшақта, Алтын Ордада және Мысырда қыпшақтар гегемондық рөл атқарды. Сондықтан біртұтас орта түркі тілі, нақтырақ айтсақ көне қыпшақ тілі еді. XIII-XIV ғасырларда Еуразия кеңістігінде, Жібек жолының бойында халықаралық тілге айналған да осы көне қыпшақ тілі болатын. Алтын Орданың ресми тілі де көне қыпшақ тілі еді. Жазба мұрағаттар көне қыпшақ тілінде жазылған. Осы мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты, қазақ әдеби тілінің басты бір арнасы.

Қазақ тілі бір тұтас, монолитті тіл, бірақ бұл тұтастықтың бастауы көне түркі заманынан басталып, орта ғасырларда шындалып, ұлттық деңгейде даралана бастайды. Сол дәуірлерден баз-баяғы қалпында, дыбыстық және мағыналық тұлғасы өзгермей қазақ тіліне жеткен сөздер байырғы сөздік қорды құрайды. Ал Алтын Орда жазба ескерткіштерінде қазақ тіліндегі баламаларымен дәлме-дәл 420-дан астам сөз бар. Олар: *адым, азық, ай, алма, ала, сары, кең, тар, төрт, тоқсан, айыр, бар, кет* т.б. Кейбір сөздердің қолданылу жиілігі 20-ға дейін барады.

Қазақ тілінің материалдық мәдениет лексикасы қалыптасуының бір арнасы Алтын Орда дәуірі мұралары. Осы жазба ескерткіштердің тілінен байқағанымыз, ата бабаларымыздың баққан малын (*ат, бағлан, йылқы, оғлақ, сығыр, тева, қысрақ, қозы, қой*) біз де бағып жүрміз. Ал таққан әшекейін (*асырға, йүзук*) тағып, ыдыс-аяқтарын (*айақ, ызыш, бычақ, чанақ, чөмчә, қазған, қашуқ*), үй-іші мүліктерін (*ачгуч, бешик, йастуқ, йоғурған, кийиз, килім, сипурткә*) тұтынып, киген киімдерін (*тон, чапан, кәмәр, құр, кафтан, көнләк, бөрк, башипақ*) киіп жүрміз. Киім тігілетін материалдарын да (*бөз, йуң, чөбрәк, қайыш, атлас, йибек, көн, мамұқ, тәри*), еңбек құралдарын да (*балта, бурғу, ырғақ, көрүк, тарғақ/тырнауыш, арава, йиб, тузақ, чәләк, қазуқ, қоңырағу*) қолданып, ішкен-жеген тамағын да (*аш, ет, бал, йоғұрт, саркут, туз, ун, қаймақ, сүт*) ішіп жүрміз. Бұның өзі этномәдени сабақтастықты көрсетеді.

Түркі тілдерінде түбір аса күрделі құбылыс. Олар күллі лексикалық қордың - мәйегі. Академик Ә.Қайдаров қазақ тіліндегі 3000 бір буынды түбірлерді айқындаған еді. Тілдің даму үдерісінде кейбір түбірлер көмескіленіп, түпкі түбірге не өлі түбірге айналады. Өлі түбір деген ұғым шартты түрде айтылып жүр. Түбір мүлде өлмейді, ол көмескіленіп, өзіне туындаған кейінгі тұлғаға сол мағынасын аманаттап тұрады. Өсімдіктің тамыры іспеттес. Бүгінгі қазақ тіліндегі синхрондық тұрғыдан түбір мен қосымшаға бөлінбейтін тұлғаларды диахрондық тұрғыдан буынға жіктеуге болады. Мысалы, *Сы (сы-н, сы-н-дыр), ай (ай-т), бод (бод-ан), бош (бус-ан), кәп/кәб (кәб-енек), йит (жіт-ім//өлім-жітім), қар (қар-ым-қатынас), саб (сөз сап-тау), тын (тын-ым)*. Бұдан байқағанымыз, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан өлі түбірлер Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінде дербес сөз, дербес түбір тұлға күйінде қызмет атқарған. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің сабақтастығының жарқын дәлелі-осы түбірлер.

Ал тұрақты тіркестер ұлттың дүниетанымының - көрінісі. Фразеологизмдер – тілдің көркемдігін, суреттемелігін, бейнелілігін көрсететін тілдік бірліктер. Тұрақты тіркестердің қалыптасуы ұзақ үдеріс. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Халықтың өмір сүрген ортасына көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің бойынан анық көрінеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түп тамырын жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерделесек, сабақтастықты, ортақтықты анық көреміз. Мәселен, *Он төртінчи түннүң толун айы* – он төртінші түннің толған айы, сұлу. Йелиб он төрт күн йар тиләйи, ол он төртінчи түннүң толун айы “он төртінші түннің толған айын (сұлуды) тілеп, он төрт күн, түн желді”.

Йүзин йергә қойуб – жүзін жерге қойып, ұялып. Бир ақил вазир шафаат йүзин йергә қойуб айтты “бір ақылды уәзір, жүзін жерге қойып, айтты”. “Ұялу, ұятқа қалу” мағынасын *йүз сувын төк* тұрақты тіркесі де береді.

Йети иқлим ичиндә – бүкіл әлем, жеті ықылым. Йети иқлим ичиндә көркә хали, сениң тек бир тағы сұлтан йоқ, ей жан “Бүкіл әлемде сенен асқан көрікке бай сұлтан жоқ, ей жан”. Қазақ тілінде *жеті ықылым* “дүние”, “бүкіл әлем” мағынасын білдіреді. Бұл деректер сөз жоқ қазақ тілінің көнелігін, қалыптасу жолын көрсетсе, қазіргі қыпшақ тілдерінің бұрынғы да, бүгінгі де ұйытқысы қазақ тілі екенін дәлелдейді. М.Жұмабаевтың “қыпшақтардың бір кезде дәуірлеп жасаған жазира даласының қара шаңырағының мұрагері де сол қазақтар” деген сөзі нақ шындық.

Ал Алтын Орда мұралары қазақ жазба әдебиетінің де басты арнасы. Қазақ жазба әдеби тілінің негізін салушы ұлы Абайдың ғылымда үш мектебі айтылады. Біріншісі-ауыз әдебиеті, екіншісі-шығыс әдебиеті, үшіншісі-орыс және Батыс Еуропа әдебиеті. Абайдың ақын болып қалыптасуындағы тағы бір арна, төртінші мектеп – ол Ж. Баласағұнның «Құдатғу білігінен» басталған түркілік жазба әдебиет еді. Абай өзіне дейінгі жазба дәстүрді, жазба әдебиетті жақсы білген және содан нәр алған. Абайдың қазақ әдебиетінде алғаш қолданған айшықты сөз тіркестерінің түп негізі Алтын Орда әдебиетінде жатыр.

Мысалы, Құтып ақында:

Көңіл құшы бу гашық отында учар,

Хайалы ол Шырын Хусрауны қучар

деп, көңіл құшы түрінде айтылса,

Абайда:

Көңіл құсы құйқылжытар шар тарапқа

Адам ойы түрленіп алған шақта

деген сияқты **көңіл құсы** түрінде мағыналық, тұлғалық жағынан дәлме-дәл келіп, Құтыпта да, Абайда да бұл фраза “жүйрік қиял” мағынасында айтылып отыр. Немесе *сынуқ көңул* тұрақты тіркесі Құтыпта:

Мені қадғумда аз хор қылғыл

Сындук көңүлүмні бәс азар қылған

түрінде айтылса,

Абайда:

Сынық көңілім көп кешер

Майда қолмен ұстасаң

деп келеді. Осындағы *сынық көңіл* фраземасы екі дәуір ақынында “жабырқаңқы, қайғылы көңіл күйді” білдіреді. Сонымен қатар ұлы Абайда *көңілдің жайлауы, көңілдің күні* сияқты бояуы қанық, жаңаша өрілген фразеологизмдер ұшырасады.

Бұл деректерге қарап, XIX ғасырдағы Абай поэзиясы, орта ғасырлық қыпшақ жазба поэзия дәстүрінің заңды жалғасы, дәстүрлі өнер сабақтастығы деп айтуға болады. Ғасырлар қойнауынан өзгермей, тарихтың ызғарлы желіне түтіліп кетпей келе жатқан тұрақты тіркестерден тұтас бір ұлттың қазақи бет-бейнесі анық көрінеді.

Қорыта айтқанда, осындай тарихи, тілдік және әдеби деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың бүгінгі басты мұрагері-қазақ ұлты, Қазақстан Республикасы деп тұжырымдауымға толық негіз бар.

Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштерінен өз бастауын алатын қазақ әдебиеті, кенестік кезеңде идеологиялық бұрмалаушылыққа ұшырап, шынайылықтан ажыратылды. Бірақ, Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алған соң, қазақ әдебиетінде маңызды орын алатын Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауына (репрезентациялануына) талдау жасай отырып, оны жаңа көзқарас негізінде зерделеуді қолға алды. Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, Қазақстанның дамуында елеулі орын алатын дәстүрлерді жаңғыртуда, ұлттық-рухани сананың дұрыс пайымдалуындағы қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелендіретін тіл, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлттың мәдени кодын құрайды [1].

Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері басқа сипаттағы және мақсаттағы композициялар болғанымен, олардың ішінде сөздіктер, эпитафиялық жазбалар, ресми құжаттар, ханның этикеткалары, ғылыми трактаттар, діни кітаптар, саяхат жазбалары, көркем шығармалар бар. Олардың басым көпшілігі түркі тілдес халықтарға ортақ түрік-татар, араб, парсы тілдерінде жазылған. Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеген Н.Келімбетовтың еңбегінде: «Рабғузидың шығармаларында египеттік жазба үлгілерінің сюжеті, көркемдік тәсілдері қолданылған» делінген. Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасында» Сүлеймен, Дәуіт, Мұса т.б. ел билеген патшалардың іс-әрекеттерін баяндауда мәдени-көркемдік сипаттаулар аясының кеңдігі ерекше көңіл аудартады. Ондағы түркілік мәдени-көркемдік кодтары қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі қиял-ғажайып ертегі-аңыздарына ұқсас келеді» деп, жазылған [2]. Автор Рабғузидың шығармалары діни аңыз-әңгімелермен қоса, халық ауыз әдебиеті дәстүрлері негізінде жазылған прозалық көркем туынды екенін айта келіп, Алтын Орданың әдеби тілі барлық түркі тілдес халықтарға түсінікті, түркі әдеби жазба тілінде қыпшақ-оғыз диалектісі болған деген, тұжырым жасайды. Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерінің тілі ортақ қыпшақ тілі дегенімен, бұл кезеңнің шығармалары фоно-морфологиялық, лексика-семантикалық зерттеу жүргізу арқылы, бүгінгі тілдік деректермен салыстыра зерттеуді қажет етеді. «Рабғузи қисасы» Алтын Орда дәуіріне жататын ортақ түркі әдеби тілінде жазылғандықтан, ол қазақ тіліне ұқсас болып келеді және кейбір сөздердің сыртқы тұлғасы фонетикалық өзгеріске ұшырағанымен башқұрт, татар, ноғай тілдерінде сол қалпында сақталған. Алтын Орда дәуірінде ортақ қыпшақ тілі қазақ, татар, башқұрт, өзбек тілдерінің қалыптасуы негізінде жеке тілдік өзгеріске ұшырады.

Осы кезеңге жататын Рабғузи, Махмуд әл-Булғари және басқа да ғалымдардың әдеби шығармаларының негізгі мәдени-көркемдік кодтары тілдік өзгеріске ұшырағандығын, қолжазбалардың бірнеше түркі тіліндегі нұсқаларының сақталуынан көреміз [3]. Бұл әдеби мұраларда сақталған Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ерекшеліктері, кейінгі қазақ, өзбек, ұйғыр әдебиетіндегі дәстүрлермен тығыз байланысатын жазба

ескерткіштер. Х.Ю. Миннегулов өз еңбектерінде, Алтын Орда дәуіріндегі жазба әдебиеттердің интеллектуалдық, моральдық және психологиялық жағдайы нақты деректер негізінде беріліп, жаңа көзқарас негізінде ғылыми тұжырымдар жасалған [4]. Сондай-ақ автор, XV ғасырдың екінші жартысы - XVI ғасырдың бірінші жартысындағы сөз өнері тіл жағынан да, идеялық, тақырыптық және поэтикалық ерекшеліктерінде Алтын Орда әдебиетінің дәстүрлері сақталған деген пікір айтады. Ол мұсылмандық идеологиямен, сопылық мотивтермен және бейнелермен қаныққан. Бұл Рабғузи мен Махмуд әл-Булғаридың мәдени мұраларынан Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ортақтығын көруге болады. Онда, өткен ғасырлардағы әдебиеттегідей, араб-парсы және түркі әдебиеттерінің әсері айтарлықтай күшті. Бұл кезеңдегі еңбектерде адам өмірі мен қоғамның әр түрлі мәселелеріне байланысты моральдық сипат тақырыбы кеңінен таралған. Ағартушылық, адамгершілік жағынан таза, білімді, діндар адам – Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің авторларының идеалы болды. Алтын Орда дәуіріндегі жазушылар мен ақындар өздерінің ерекше шығармаларын дастан, қисса, хикаят, поэма, ертегі, т.б. тұрғысынан жазды. Рабғузи, Махмуд әл-Булғари сияқты авторлар өздерінің шығармаларын фольклор мен мифология, діни және тарихи кітаптарға, объективті шындықты түркі мәдени-көркемдік кодтар негізінде жазу арқылы Алтын Орда дәуірі әдебиеттерінің толысуына үлес қосты [5]. Алтын Орданың ақын-жазушылары адам өмірінің мәнін, қоғамның моральдық-этикалық проблемаларын, өркениеттің мағынасын ашуда, іздеуде әртүрлі ізденістерді дамытты және белсенді түрде жүргізді. Онда адам өмірі, адамның Құдайға қатынасы, махаббат, билеушілер мен олардың бағынушылары арасындағы қарым-қатынастар көбінесе діни сопылық көзқарастармен астасып жатты. Адамгершілік, білім мен парасат Алтын Орда дәуірі әдебиетінде эстетикалық идеалдың негізгі компоненттері болып саналады, олар адамдардың жақсылығы мен пайдасы үшін өмір сүріп, еңбек етіп, артында «жақсы есім» қалдыру адам өмірінің мәні екендігін айтады.

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы даналық тағылымдарында адам өмірінде ізгі істер, адам өмірі құндылығы бірінші орында болды. Бұл уақыт өзгеруіне сәйкес, бүгінгі күні күллі әлемнің конституциялық заңнамасында ең басты құндылық адам өмірі деген сөзден басталуына әкелді. Яғни, бүгінгі қоғамда да, Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари қолжазбаларында да адам өмірі басты құндылық. Ал одан туындайтын адамның іс-әрекеттері материалдық және рухани деп қарастырылғандығын көруге болады.

Рабғузидың «Қисас-ул әнбиясы» жастарға дүниетанымдық тәрбие беруде өте маңызды, құндылығы жағынан жоғары құрал ретінде қала береді және уақыт талабына сай өзгеріске ұшаруы да мүмкін [5, 182-183]. Рабғузидің еңбектеріндегі «ақиқат» түсінігі уақыт өтсе де, түркі тілдес халықтардың рухани мұрасындағы мәдени құндылықтармен толықтырылып, назардан тыс қалдырылмай адамгершілік концепцияларында өзінің жалғасын табуда. Оның шығармасында адам баласы әр іс-әрекетінде ақиқат алдында жауапкершілікті жоғары сезінуі тиіс екендігі айтылған. Рабғузидың прозалық шығармасын құраған өлең жолдары мен әңгімелерден бөлек құран сүрелері, уағыздар қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі жалғасып келе жатқан наным-сенімдерінің бөлінбес мәдени бөлшегі. Осы идея тұрғысында жазылған Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі» діни-дидактикалық сипаттағы туындылардың қатарына жатады. Бұл шығарма XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың қоғамдық-саяси өмірінде болған оқиғаларға байланысты туындаған. Ш.Марджани өзінің «Мостафадел ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» атты еңбегінде Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадис» шығармасына талдау жасаған. Қ.Насыри 1884 жылы өзінің «Фаваких ал-джуласа» (әдеби әңгімелердің жемістері) атты еңбегіде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасындағы кейбір әңгімелерін жаңартып, қайта жасаған. Қолжазба мәтінін зерттеуді 1930 жылы Қырым ғалымы Я.Кемаль жүргізген. Осы кезде белгілі төрт тізім бойынша сыни мәтінді жариялау қажеттілігі туралы мәселе көтерілген. Я.Кемаль «Нахдж әл-Фарадисті» оқыған әрбір мұсылман түркі ислам туралы толық және біртұтас түсінік алады, сондықтан бұл кітап қалалық және далалық түріктер арасында кеңінен таралып, автордың көзі тірісінде көп оқылған, деген пікір айтады [6]. Б.Яфаров «Нахдж әл-Фарадис» шығармасын Еділ бұлғарларының әдеби мұрасын зерттеудің маңызды көзі ретінде қарастырып, өзінің 1949 ж. зерттеуінде осы прозалық шығармадан 31 үзінді келтірген. Түркітанушы Е.Экманның жетекшілігімен 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасының факсимилесі мен транскрипциясы 1956 жылы Стамбулда басылып шығарылған. Р.М. Амирханов өз зерттеулерінде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасының Алтын Орда дәуірінің тарихындағы әлеуметтік-қоғамдық идеялық мазмұнын ашуда алатын орнын анықтауға тырысқан [7].

«Нахдж әл-Фарадис» шығармасы Алтын Орда кезеңіндегі сопылықты құрудың мәдени-тарихи алғышарттарын зерттеу сипатын анықтауға мүмкіндік береді. «Нахдж әл-Фарадисте» Алтын Орданың рухани мәдениетін дамытудағы мұсылмандық Шығыс дәстүрлерінің маңыздылығы ашылған. Көп

жағдайда «Нахдж әл-Фарадис» туындысының идеологиялық бағыты Әбу Хамид әл-Газали «Воскрешение наук о вере» шығармашылығының интерпретациясы және Хусейн әл-Багавидің «Масабих ас-сунна» хадистер жинағы арқылы қарастырылады. «Нахж әл-Фарадис» шығармасын А.М. Ахунов мұсылман дінінің негізгі діни-этикалық негіздерінің көркемдік көрінісі деп санауға болатынына назар аудартады [8]. Бұдан ортағасырлық әлеуметтік ой мен мұсылман халықтарының мұраттарын байланыстыратын сабақтастық пен Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтарының ортақ белгілерін көруге болады.

Ғалым Г.М.Давлетшин татар халқының рухани мәдениетінің даму тарихы туралы тұжырымдамасында, «Нахж әл-Фарадис» сол кездегі өмірдің, әсіресе сопылық идеялардың әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің сенімді көрінісі деген пікір айтады [9]. Ол сондай-ақ, Алтын Ордадағы исламның рөлі туралы саяси және әлеуметтік сананы қалыптастырудың факторы ретінде ерте мұсылман тарихын зерттеуде, Алтын Ордадағы исламдану дәрежесін анықтау үшін Махмуд әл-Булғари шығармашылығының идеялық бағыты: сопылық және моральдық-этикалық принциптерін қарастырған.

М.Усманов жазба деректер жүйесінде XII-XVIII ғасырлардағы түркі тілдес ескерткіштер ерекше орын алатынын бірнеше рет атап көрсеткен. Оқиғаларды сырттан бақылайтын араб және орыс дереккөздерінің авторларынан айырмашылығы, түркі жазушыларының басым көпшілігі зерттелетін дәуірдің фактілері мен құбылыстарын іштей қамтиды [10]. Махмуд әл-Булғари Аллаға сілтеме жасап, Тәңірі терминін қолданғандығы «Нахж әл-Фарадис» еңбегінде көрініс тапқан. «Нахж әл-Фарадистің» идеологиялық мазмұны Алтын Орда билеушілері жүргізген саясатқа, оның ішінде діни саясаттың ықпалдығы көрсетілген. «Нахдж әл-Фарадис» атауы араб тілінен аударылған «нахж» бірнеше мағынаға ие: жол, әдіс, бағыт және т.б. «Нахдж әл-Фарадис» зерттеушілерінің көпшілігі оны аударуда «жұмаққа апаратын жол» нұсқасымен келіскен. Бұл атау осы кітаптың дүниетанымдық нұсқауларын нақты анықтайды және адам өзін-өзі жетілдіре алатын жолды көрсетеді. Демек, «Нахж әл-Фарадис» кітабында Махмуд әл-Булғари өзінің Аллаға көтерілу жолын немесе сопылық ілімін сипаттаған.

Қазақтың көптеген рулары мен тайпалары сол кезде Алтын Орда құрамында болды. Кіші жүз тайпалары Еділдің төменгі жағындағы мемлекеттің мәдени орталықтарына жақын жерде жүрді. Олар өз кезегінде «Әлім ұлы», «Бай ұлы» және «Жеті ру» тайпасынан тұрды. Соңғысы жеті үлкен рудан тұрды, олардың бірі Күрдер руы болды. Бұл болжам бізге «Нахдж әл-Фарадис» авторының шығу тегін қазақ руы Күрдермен байланыстыруға мүмкіндік береді, дейді. Миннегулов Х.Ю. өзінің жанрлық және композициялық құрылымы жағынан «Нахдж әл-Фарадис» «қораптық композиция» деп аталатын шығармаларға жатады деп есептейді. Олардың барлығы әр түрлі халықтық, салыстырмалы тәуелсіз композициялық бірліктерден тұрады - хикаяттар. Оларда келтірілген әңгімелер өмірлік материалды қолдана отырып, хадис идеясын, оның даналығы мен ақиқатын көрсетті [11]. «Нахдж әл-Фарадис» кітабы 3 бөлімге бөлінеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Негізгі бөлім 4 тараудан тұрады, олардың әрқайсысы 10 бөлімге бөлінген. Бірінші тарау Мұхаммед пайғамбардың өміріне арналған. Екінші тарауда төрт әділ халифаның: Әбу Бәкірдің, Омардың, Османның, Әлидің Мұхаммед пайғамбардың туыстары - оның қызы Фатима, немерелері Хасан мен Хусейннің ізгі қасиеттері туралы айтылады. Үшінші тарауда Құдайға ұнамды істер туралы айтылады: білімге ұмтылу туралы, намаздың керемет қасиеттері туралы, садақа мен зекеттің артықшылығы туралы, оразаның, қажылықтың, әке мен шешеге бағынудың қасиеттері туралы. Тек рұқсат етілген тамақты ғана қабылдау, жақсы істер жасау, жамандыққа тыйым салу, күндіз-түні дұрыс жүру мен бақытсыздыққа шыдамдылық таныту туралы айтылған. Төртінші тарау адамды Алладан алыстататын амалдарға арналған. Яғни кісі өлтіру, неке адалдығы, мас болу қаупі туралы, тәкаппарлық, өтірік пен сырттай ғайбат айту, екіжүзділік, реніш пен қызғаныш сияқты.

Махмуд әл-Булғари өз дәуірінің әдеби дәстүрлеріне сүйене отырып, жинақ кітабының кіріспесінде кітапты құрудың негізгі идеясы баяндалып, әрі қарай: «Егер бір Құдайға сенетін, сенушілерден біреу менің кітабымнан осы қырық хадисті естімегендерге жеткізсе, оларға бұл хадистерді үйретсе, онда құдіреті шексіз ғалымдарды бұл одаққа тіркейді және сенім үшін өлгендермен бірге тіріледі. Бұл кітап «Нахдж әл-Фарадис» деп аталды, ол «жұмаққа ашық жол...» дегенді білдіреді [12]. «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі мазмұны өзіндік ерекшеліктері бар хадистік мәтін. Өртүрлі мазмұндағы хадистер жинақтары, хадистер тарихнамасы бойынша үлкен әдеби кешенді құрайды. Хадистік зерттеулердің сенімділігі байыпты мәтіндік және дереккөздік зерттеулерге негізделген анықтамалық аппараттың сенімділігіне негізделген. «Нахдж әл-Фарадисте» кейбір жағдайларда дереккөзге сілтеме мүлдем жоқ екенін және бұл дәстүрлі теологтардың сынына ұшырайтынын атап өту маңызды, олар үшін иснад хадистің ажырамас құжаттық бөлігі болып табылады. Бұл кейде көп мәтіннің өзіне қарағанда маңызды. Бірақ «Нахдж әл-Фарадис» авторы шынайы таратушылар туралы ақпараттан гөрі, хадистің өзін білдіру үшін маңызды болды. Осылайша, «Нахдж әл-

Фарадис» - сол кезде өте кең тараған синтетикалық форманың дидактикалық композиция жанрының үлгісі, діни-этикалық ілімнің оны бейнелеудің, өндеудің көркемдік формасының бір түрі. Жоғарыда айтылғандар «Нахдж әл-Фарадис» туындысын құру кезінде Алтын Ордадағы ішкі саяси жағдай біршама түсініксіз болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Махмуд әл-Булғаридің билеушінің жоғарғы билік институтын қарастыруында. «Нахдж әл-Фарадис» басқа да осы тәрізді еңбектер сияқты алғашқы ислам тарихының дереккөзі ретінде де, оны жасаушы Мұхамед пайғамбардың дәуірі мен нақты дүниетанымын көрсететін шығарма ретінде де зерттелуі тиіс. Махмуд әл-Булғари билік мұсылмандық дәстүрлерді сақтаумен тікелей байланысты болуы керек деп есептеді [12, 75].

Зерттеу нәтижесі: Діни және саяси функциялардың бірлігін сақтау билік пен адам біріккен жағдайда ғана мүмкін болады, дейді. Билікті күшпен жою арқылы басып алу кезінде көрініс тапқан, өздерінің мүдделерін ғана ойлайтын билеуші топтардың дүниелік ұмтылыстарында ислам дәстүрлері ұмытылып кетті деп алаңдады. Рабғузи, Булғари және т.б. сияқты орта ғасырлық түрік-татар әдебиетінің ескерткіштері жазылды. Эстетикалық идеалдың негізгін, арман мен шындықтың арақатынасын XIV ғасырдағы түркі тілдес ақындар адамның ішкі және сыртқы әлемі арасындағы үйлесімділік немесе дисгармония қатынасы ретінде қарастырады. Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари сияқты жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан ғұламалардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу – ғасырлар тереңінде жатқан қазақ халқының өзіне тән бай мәдениетін толыстырады.

Қорытынды. Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдары әлемді Көк пен қара Жердің арасындағы байланысты ислам дінінің негізінде түсіндіруінен, түркі халықтарында тәңірге сенім мен тотемдік ұғымдардың кең орын алуын байқаймыз. Әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайды және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аджи М. *Полынь Половецкого поля*. – М.: *Новости*, 2000. – 210 с.
2. Аджи М. *Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи*. — М.: *Новости*, 1999. — 230 с.
3. Малов С. Е. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. — М.-Л.: *Изд. АН СССР*, 1995. — 260 с.
4. Кумекоев Б.Е. *Арабские и персидские источники по истории кипчаков VIII-XIV в.в.* — *Алма-Ата: Наука*, 1987. — 160 с.
5. Агаджанов С.Т. *К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Проблемы современной тюркологии*. — *Алма-Ата*, 1980. — С. 35-37.
6. Кляшторный С.Т. *Кыпчаки в рунических памятниках // Сб. Тюркология*. — Л.: *Наука*, 1986. — С. 53-60.
7. Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. — Алматы: *Ғылым*, 1995. — 294 с.
8. Наджип Э.Н. *Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык*. — Алматы: *Наука*, 1975. — Ч. 1. — 208 с.
9. Мелиоранский П.М. *Араб филолог о турецком языке*. — СПб., 1900. — 200 с.
10. Қайдаров А.Т. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. — Алматы, 1998. — 303 б.
11. Зайончковский А. *К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI вв) // Вопросы языкознания*. — 1967. — № 6. — С. 10-14.
12. Құрышжанов Ә., Ибатов А. *Ежелгі түркі жазба-ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары*. — Алматы: *Ғылым*, 1981. — 97-124 бб.
13. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. // *Егемен Қазақстан*, №70, 12 сәуір 2017 жыл, 1-2 беттер
14. Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті*. — Алматы: *Атамұра*, 2005. — 336 б.
15. Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы*. — А.: *Санат*, 1996. — Б. 102, 74
16. Миннегулов Х.Ю. *Сәйф Сарай. Гулистан. Лирика. Дастан*. Казань: *Татар китабы нәшр*. 1999. — 296 б.
17. Қыраубаева А. *Тамыр жайған бәйтерек*. // *Егемен Қазақстан*. 2000. — 20 қазан
18. *Рукопись XIV века «Нахджел-фарадис» // Духовное наследие: поиски и открытия / под. ред. И.Г. Гумерова Казань: ИЯЛИ, 2017 Вып. 4. С 131. Кемаль Я. Тюркско-татарская рукопись XIV века «Нехджу аль-Фарадис». Симферополь, 1930. С. 13*
19. Амирханов Р.М. *Татарская социально-философская мысль Средневековья «XIII-середина XVI вв.) Казань, 1993. Кн. 2. — С. 75-81*

20 Ахунов А.М. *Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы: на материале трудов ат-Табари*. Казань, 2001. – С. 12

21 Давлетшин Г.М. *Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа*. – Казань, 2004. – С. 218

22 Усманов М.А. *Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи. //Источниковедение истории Улуса Джучи 1223-1556 гг.* – Казань, 2002. – С. 5

22 Миннегулов Х.Ю. *Татарская литература и восточная классика: Вопросы взаимосвязей и поэтики*. Казань, 1993. – С. 243

23 Сайфетдинова Э.Г. *Источники религиозной мысли в Золотой Орде*. Казань: Институт истории им. Ш.Маджани АН РТ, 2018. – 164 с.

References:

1. Aji M. *Wormwood of the Polovtsian field*. – M.: Novosti, 2000. - 210 p.
2. Aji M. *Kipchaki. The ancient history of the Turks and the Great Steppe*. – M.: Novosti, 1999. – 230 p.
3. Malov S. E. *Monuments of ancient Turkic writing of Mongolia and Kyrgyzstan*. – M.-L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1995. -260 p.
4. Kumekov B.E. *Arabic and Persian sources on the stories of the Kipchaks of the XIII-XIV centuries* — Alma-Ata: Nauka, 1987. -160 p.
5. Agadzhanov S.T. *To the ethnic history of the Oguz of Central Asia and Kazakhstan // Problems of modern Turkology*. —Alma-Ata, 1980. — pp. 35-37.
6. Klyashtorny S.T. *Kypchaks in runic monuments // Collection of Turkology*. – L.: Nauka, 1986. – pp. 53-60.
7. Akhinzhanov S.M. *Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan*. – Almaty: Gylym, 1995. – 294 p.
8. Najip E.N. *The Turkic-speaking monument of the XIV century "Gulistan" of the Sarai Safe and its language*. – Almaty: Nauka, 1975. — Part I. - 208 p.
9. Melioransky P.M. *Arab philologist about the Turkish language*. – St. Petersburg, 1900. - 200 p.
10. Kaidarov A.T. *Kazak tilinin ozekti maseleri*. – Almaty, 1998. - 303 b.
11. Zaionchkovsky A. *To the study of medieval monuments of Turkic writing (XI-XVII centuries) // Questions of linguistics*. -1967. —N 6. —pp. 10-14.
12. Kuryshzhanov A., Ibatov A. *Yezhelgi turki zhazba-eskertkishi zhayynda // Kazak adebi tilinin kalyptasu tarikhy men damu zholdary*. —Almaty: Gylym, 1981. – 97-124 bb.
13. Nazarbayev N.A. *Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru*. //Egemen Kazakhstan, No.70, 12 sauir 2017 zhyl, 1-2 better
14. Kelimbetov N. *Yezhelgi dauir adebieti*. – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b.
15. Amanzholov A. *Turki philologiyasy zhane zhazu tarikhy*. – A.: Sanat, 1996. – B. 102, 74
16. Minnegulov H.Yu. *Sayf Shed. Gulistan. Lyrics. Dastan*. Kazan: Tatar Kitabs nasr. 1999. – 296 b.
17. Kyraubayeva A. *Tamyr zhaygan baiterek*. //Egemen Kazakhstan. 2000. – 20 kazans
18. *Manuscript of the XI century "Nakhjel-faradis" // Spiritual heritage: searches and discoveries/ edited by I.G. Gumerov Kazan: IYALI, 2017 Issue 4. From 131. Kemal Ya. Turkic-Tatar manuscript of the XI century "Nehju al-Faradis". Sinferapol, 1930. p. 13*
19. Amirkhanov R.M. *Tatar socio-philosophical thought of the Middle Ages "XIII-mid-XII centuries.) Kazan, 1993. Book 2. pp. 75-81*
20. Akhunov A.M. *Arabic source of medieval Turkic-Tatar literature: based on the works of at-Tabari*. Kazan, 2001. p. 12
21. Davletshin G.M. *Essays on the history of the spiritual culture of the ancestors of the Tatar people*. Kazan, 2004. p. 218
22. Usmanov M.A. *The state and prospects of the source study of the history of the Ulus of Jochi. //Source study of the history of the Ulus of Jochi 1223-1556*. Kazan, 2002. p. 5
22. Minnegulov H.Y. *Tatar literature and Oriental Classics: Issues of interrelations and poetics*. Kazan, 1993. – p. 243
23. Sayfedinova E.G. *Sources of religious thought in the Golden Horde*. Kazan: Institute of History named after Sh.Majani AN RT, 2018. – 164 p.

УДК 314.1(574)
МРНТИ 05.11.21

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.14>

¹Сарсембаева Г.А. *, ²Краснобаева Н.Л.

¹кандидат исторических наук, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

²кандидат исторических наук, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: krasn_nelli@mail.ru

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ВЗРЫВ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: ПРИЧИНЫ, РИСКИ, ПОСЛЕДСТВИЯ⁵

Аннотация

Значительный рост показателей рождаемости в Казахстане в начале XXI века позволяет сделать выводы о наметившейся тенденции демографического взрыва. В период 2000-2020 годы происходит рост общего коэффициента и суммарного коэффициента рождаемости населения в городах и селах республики. Суммарный коэффициент рождаемости в среднем по Казахстану в 2020 году составил 3,13, достигнув наибольшего значения за период с 2000 года, и увеличившись на 73%.

Особый всплеск рождаемости населения страны отмечается с 2020 года. Большая часть прироста обеспечивалась за счет четвертых (пятых) в очередности рождений детей. Можно утверждать, что сегодня рост рождаемости в Казахстане преимущественно определяет поколение 80-х годов. Наиболее действенным среди мер по стимуляции рождаемости является введение нового ежемесячного пособия для семей, имеющих четырех и более детей с января 2020 года.

Авторы статьи ставят вопрос о необходимости разработки комплексной, регионально дифференцированной, долгосрочной, поддерживающей демографической программы, включающей несколько этапов и секторов: систему образования, строительства, субсидирования, ипотечного кредитования. По мнению авторов, программа поддержки многодетных семей должна включать решение вопросов, связанных с безработицей, создания новых рабочих мест.

Авторами сделан вывод о том, что программа поддержки многодетных семей, в целом, рождаемости в Казахстане, должна работать на опережение и разрабатываться на основе компетентных научных демографических прогнозов.

Ключевые слова: рождаемость, суммарный коэффициент рождаемости, регион, программа, многодетная семья, пособие.

¹Г.А. Сарсембаева *, ²Н.Л. Краснобаева

¹тарих ғылымының кандидаты, Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен, Қазақстан
E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

²тарих ғылымының кандидаты, Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен, Қазақстан
E-mail: krasn_nelli@mail.ru

XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАРЫЛЫС: СЕБЕПТЕРІ, ТӘУЕКЕЛДЕРІ, САЛДАРЫ

Аңдатпа

XXI ғасырдың басында Қазақстанда туу көрсеткіштерінің айтарлықтай өсуі демографиялық жарылыстың байқалған үрдісі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. 2000-2020 жылдар кезеңінде Республиканың қалалары мен ауылдарында халықтың жалпы коэффициенті мен туудың жиынтық

⁵ Статя подготовлена в рамках реализации научного проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP09260600).

коэффициентінің өсуі байқалады. Қазақстан бойынша туудың жиынтық коэффициенті 2020 жылы 3,13-ті құрап, 2000 жылдан бергі кезеңде ең жоғары мәнге жетіп, 73%-ға артты.

2020 жылдан бастап ел халқының туу көрсеткішінің өсуі байқалады. Өсімнің көп бөлігі туу кезектілігінде төртінші (бесінші) есебінен қамтамасыз етілді. Бүгінгі таңда Қазақстанда туудың өсуін негізінен 80-ші жылдардағы ұрпақ анықтайды деп айтуға болады. Тууды ынталандыру шараларының ішіндегі ең тиімдісі – 2020 жылдың қаңтарынан бастап төрт немесе одан да көп баласы бар отбасылар үшін ай сайынғы жаңа жәрдемақыны енгізу. Мақала авторлары бірнеше кезеңдер мен секторларды: білім беру, құрылыс, субсидиялау, ипотекалық кредит беру жүйесін қамтитын кешенді, өңірлік сараланған, ұзақ мерзімді, қолдау көрсететін демографиялық бағдарламаны әзірлеу қажеттілігі туралы мәселе қояды. Авторлардың пікірінше, көп балалы отбасыларды қолдау бағдарламасы жұмыссыздыққа байланысты мәселелерді шешуді, жаңа жұмыс орындарын құруды қамтуы керек.

Авторлар көп балалы отбасыларды, жалпы Қазақстанда тууды қолдау бағдарламасы алдын-ала жұмыс істеуі керек және құзыретті ғылыми демографиялық болжамдар негізінде жасалуы керек деген қорытынды жасады.

Тірек сөздер: туу, туудың жиынтық коэффициенті, аймақ, бағдарлама, көп балалы отбасы, жәрдемақы.

¹Sarsembaeva G.A.*, ²Krasnobaeva N.L.

¹candidate of Historical Sciences, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

candidate of Historical Sciences, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: krasn_nelli@mail.ru

DEMOGRAPHIC EXPLOSION IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: CAUSES, RISKS, CONSEQUENCES

Abstract

A significant increase in the birth rate in Kazakhstan at the beginning of the XXI century allows us to draw conclusions about the emerging trend of demographic explosion. In the period 2000-2020, there is an increase in the total coefficient and the total fertility rate of the population in cities and villages of the republic. The total fertility rate on average in Kazakhstan in 2020 was 3.13, having reached the highest value since 2000, and increased by 73%.

A special surge in the birth rate of the country's population has been observed since 2020. Most of the increase was provided by the fourth (fifth) in the order of births of children. It can be argued that today the growth of the birth rate in Kazakhstan mainly determines the generation of the 80s. The most effective among the measures to stimulate the birth rate is the introduction of a new monthly allowance for families with four or more children from January 2020.

The author of the article raises the question of the need to develop a comprehensive, regionally differentiated, long-term, supportive demographic program that includes several stages and sectors: the education system, construction, subsidies, mortgage lending. According to the author, the program of support for large families should include the solution of issues related to unemployment, the creation of new jobs.

The author concludes that the program to support large families, in general, the birth rate in Kazakhstan, should work ahead of schedule and be developed on the basis of competent scientific demographic forecasts.

Keywords: fertility, total fertility rate, region, program, large family, allowance.

Введение. Для демографических процессов Казахстана в современный период характерным является значительный рост рождаемости. Обозначенные тенденции все больше приобретают черты демографического взрыва, то есть значительного увеличения диспропорции между смертностью и рождаемостью, в пользу последней. Социально-экономические преференции со стороны государства (пособия, повышение социального статуса материнства, многодетности и прочее) актуализировали рост числа рождений четвертых (пятых и т.д.) детей, простимулировав, тем самым, увеличение многодетных семей.

На повестке дня вопрос: что будет с детьми, рожденными в начале XXI века (поколение бэби-бумеров), через 15-20 лет? Насколько государство, сами семьи способны обеспечить данных детей необходимым уровнем образования для дальнейшей их интеграции в казахстанский рынок занятости.

Необходимо осознать, что демографические процессы (в конкретном случае - рождаемость) – это не последствия социально-экономического развития, а их первопричина. Значительные трансформации в процессах рождаемости сегодня могут повлиять на всю систему социально-экономических эволюций в будущем.

Актуальность проблематики статьи продиктована необходимостью создания комплексной, разновекторной и регионально дифференцированной демографической программы, ориентированной на долгосрочную перспективу и разработанной на основе компетентных научных демографических прогнозов.

Цель. Дать анализ причин, последствий и основных рисков демографического взрыва Казахстана в начале XXI века. Рассмотреть динамику суммарного коэффициента рождаемости в период 2000-2020 годы. Показать региональную дифференцированность эволюций рождаемости населения республики. Актуализировать разработку долгосрочной комплексной, регионально дифференцированной поддерживающей программы, аккумулирующей демографическое, социально-экономическое развитие страны.

Материалы и методы. Исследование демографического взрыва в Казахстане в начале XXI века осуществлено на основе данных статистики за отмеченный период, а также материалов интернет-ресурсов

В представленной статье были использованы основные общеисторические методы – историко-типологический, историко-сравнительный, историко-системный. Данные методы использовались во взаимосвязи с методами демографического анализа, прежде всего статистического, и с общенаучными методами – анализ и синтез, описание и объяснение.

Обсуждение результатов. Особенности процессов воспроизводства населения Казахстана рассматриваются в работах следующих ученых: С.К. Уалиева, А.Б. Есимова, А.Г. Мухамеджанова, А.Н. Алексеенко, З.Н. Айтказина и других [1, 2, 3, 4].

Результаты исследования. Начало XXI века ознаменовало собой значительный рост показателей рождаемости в Казахстане. В период 2000-2020 годы происходит рост общего коэффициента и суммарного коэффициента рождаемости населения в городах и селах республики (рисунок 1, 2).

В связи с тем, что более корректную оценку динамики рождаемости иллюстрирует ее суммарный коэффициент, рассмотрим его подробнее. Суммарный коэффициент рождаемости в среднем по Казахстану в 2020 году составил 3,13, достигнув наибольшего значения за период с 2000 года, и увеличившись на 73%. У сельского населения суммарный коэффициент рождаемости выше, чем у городского (в 2020 году – соответственно 3,53 и 2,89). Однако в начале 2000-х в городских поселениях суммарный коэффициент рождаемости повышался более устойчиво и существенно, чем в сельской местности.

Для Казахстана является актуальной региональная дифференциация демографического развития. Особенно заметна она в процессах рождаемости и формирования семьи. Сегодня в стране можно наблюдать двухкратные и даже большие различия показателей рождаемости по регионам и областям, что является причиной формирования ее различных демографических типов. В этом плане Казахстан представляет своеобразную модель мира, где присутствуют традиционный (расширенный) тип воспроизводства, переходной (промежуточный), а также современный (суженный). Все зависит от региона, репродуктивных установок населения, религиозных норм и пр. Так, региональный анализ суммарного коэффициента рождаемости в 2020 году выявил, что наибольшая его величина зафиксирована в Туркестанской (4,75), Мангистауской (4,26), Алматинской (4,03), Жамбылской и Кызылординской (3,96), Атырауской областях (3,86), то есть в Южном и Западном регионах Казахстана. Самые низкие показатели суммарного коэффициента рождаемости в Костанайской (1,89), Северо-Казахстанской (2,03), Павлодарской (2,3), Карагандинской (2,41) и Восточно-Казахстанской областях (2,48) или на Северо-Востоке страны.

Как видим, суммарный коэффициент рождаемости в Туркестанской области более чем в два раза выше в сравнении с областями Северного Казахстана. Те же региональные особенности характерны для общего коэффициента рождаемости. В связи с тем, что Южный и Западный Казахстан – это районы сосредоточения титульного населения, региональный анализ коэффициентов рождаемости позволяет утверждать, что их динамику сегодня определяют казахи. Таким образом, для современного периода демографического развития Казахстана характерно повышение коэффициентов рождаемости как у всего населения, так и у казахов, в частности. Более того, динамика суммарного коэффициента рождаемости за последние 20 лет иллюстрирует тенденцию приближения его к показателям слаборазвитых стран мира. К примеру, СКР таких стран, как Лесото (Южная Африка), Кения, Пакистан, Тонга составил в 2019 году в среднем 3,0 – 3,5. Для простого воспроизводства населения при современном уровне смертности необходим суммарный коэффициент рождаемости в 2,1.

Рисунок 1. Общий коэффициент рождаемости населения Казахстана по данным текущей статистики 2000–2020 гг. [5, 6]

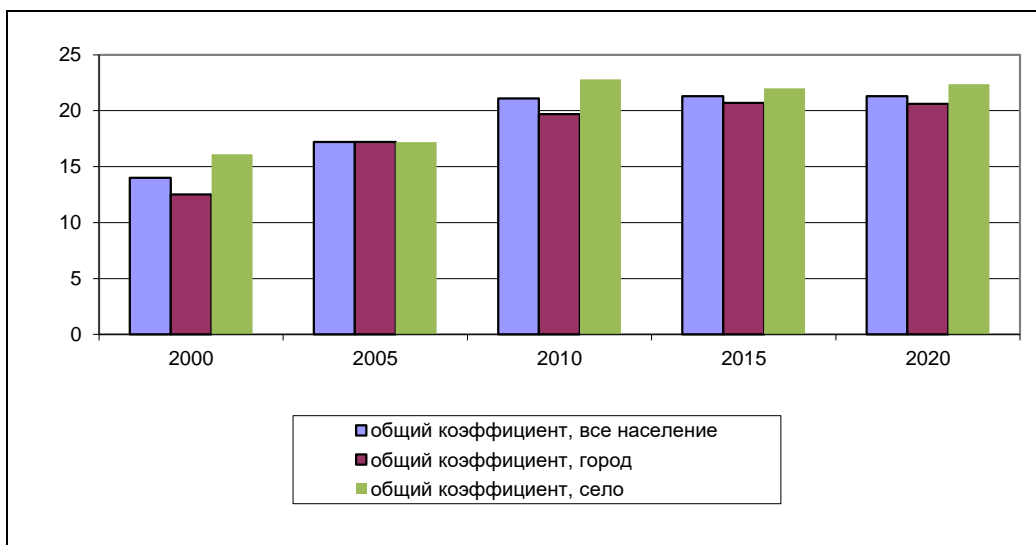
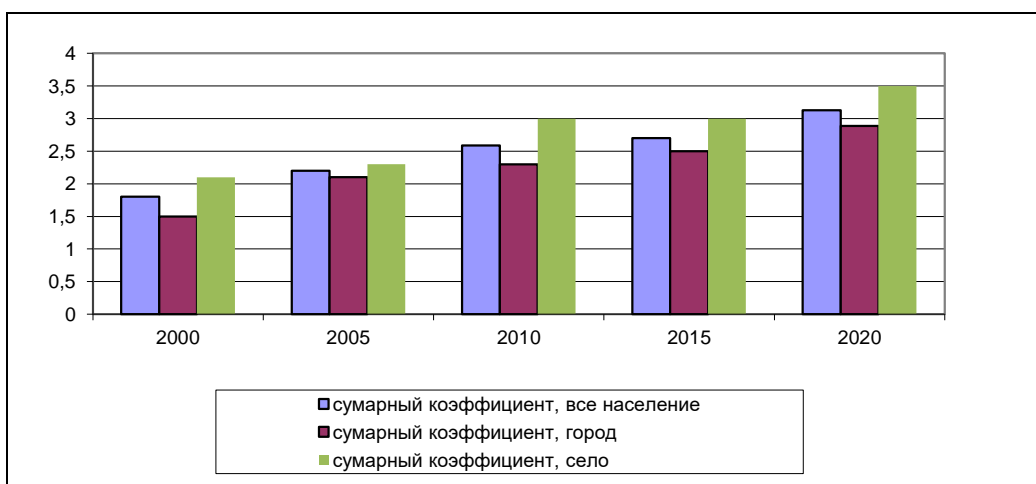

Рисунок 2. Суммарный коэффициент рождаемости населения Казахстана по данным текущей статистики 2000–2020 гг. [5, 6]

Несмотря на общую тенденцию роста рождаемости с 2000-х годов, особый всплеск ее отмечается с 2020 года. Большая часть прироста – 65,0% (в 2020 г в сравнение с 2019 г.) обеспечивалась за счет четвертых в очередности рождений детей. 24,0% прироста приходится на рождение пятых детей. То есть, значительное увеличение показателей рождаемости в стране произошло за счет рождений четвертых, отчасти, пятых детей. Исходя из этого, можно утверждать, что сегодня рост рождаемости в Казахстане преимущественно определяет поколение 80-х годов.

Таблица 1.

Коэффициенты рождаемости по возрастным группам за 2017-2020 гг. [7]

Годы	На 1000 женщин соответствующих возрастных групп		
	В разрезе возрастных групп		
	30-34	35-39	40-44
2017	118,2	69,1	17,9
2018	122,9	71,8	18,6
2019	124,2	74,5	20,3
2020	136,8	84,4	22,9

Как видно из таблицы 1, в средних и старших возрастных группах населения произошло увеличение показателей рождаемости в период с 2017 г. по 2020 г. В группе 30-34 лет на 15,7%, 35-39 лет – 22,1%, 40-44 лет – на 27,9%. Наибольший рост рождаемости отмечен в возрастных когортах от 35 до 44 лет. Это еще раз служит подтверждением выдвинутого ранее тезиса о том, что положительная динамика воспроизводства обеспечивается в целом старшими возрастными группами населения.

Поколение 80-х годов, реализуя отложенные рождения, компенсирует, тем самым, демографический провал 90-х годов, вызванный экономическим кризисом. Данная возрастная когорта женщин рождена в советский период, отличается в большинстве своем патерналистским сознанием, «воспитана в традиционном формате, основой которого является брак и дети» [8].

В связи с чем, все мероприятия и программы, реализуемые государством в рамках поддержки материнства и детства, являются стимулирующим фактором для роста рождаемости в указанной группе населения. Среди последних: пособия, льготы, адресная социальная помощь, безвозмездные гранты и льготные микрокредиты на развитие бизнеса, помощь с трудоустройством, освобождение от определенных видов налогов, первоочередное получение жилья из государственного фонда, снижение возраста выхода на пенсию и прочие.

Наиболее действенным среди перечисленных мер является введение нового ежемесячного пособия для семей, имеющих четырех и более детей с января 2020 года. На 1 января 2021 года пособие составляет: на четверых детей – 46760 тг., пятерых – 58457 тг., шестерых – 70154 тг. и т.д. Именно данное пособие, на наш взгляд, экономически простимулировало принятие решения о рождении четвертого, пятого, шестого и т.д. ребенка в семье, явилось причиной беби-бума в республике.

В 2020 г. в Казахстане зарегистрировано 425,6 тысячи родившихся. Этот показатель на 22,6 тысячи человек, или 5,6% больше, чем в 2019 г. В городской местности число родившихся составило 248,7 тысячи человек, или 58,4%, в сельской – 176,9 тысячи человек, или 41,6%. По национальности матери родилось 79,8% казахов, 7,9% русских, 4,4% узбеков, 1,5% уйгур, 0,9% украинцев и по 0,7% татар и немцев [9].

Более половины всех родившихся зарегистрировано в трех областях (Туркестанской – 14,4%, Алматинской – 12,7%, Жамбылской – 6,9%) и трех городах страны (Алматы – 8,3%, Шымкент – 7,4%, Нур-Султан – 7%). Общий коэффициент рождаемости в 2020 г. составил 22,40, суммарный коэффициент рождаемости – 3,12 [8].

Исходя из вышесказанного можно констатировать, что сегодня значительный рост рождаемости в Казахстане обеспечивается в целом городским казахским населением средних возрастов.

Таким образом, начало XXI века ознаменовалось ростом рождаемости в Казахстане. Согласно классической модели демографического перехода, на этой стадии развития рост рождаемости замедляется. Однако, этого не происходит. Более того, как видно из рисунка 2, СКР стабильно растет. Несмотря на то, что показатели рождаемости определяются в целом Южным и Западным регионами, данная тенденция постепенно распространяется на весь Казахстан.

Таблица 2.

Средний размер семьи в период 1999-2009 гг. [10]

Регионы	1999	2009
Казахстан	4,0	3,5
Акмолинская	3,6	3,2
Актюбинская	4,1	3,5
Алматинская	4,3	3,7
Атырауская	4,9	3,8
Западно-Казахстанская	4,0	3,4
Жамбылская	4,5	3,7
Карагандинская	3,5	3,2
Костанайская	3,4	3,1
Кызылординская	5,2	4,0
Мангистауская	4,4	3,9
Южно-Казахстанская	5,2	3,4
Павлодарская	3,5	3,1
Северо-Казахстанская	3,5	3,0
Восточно-Казахстанская	3,6	3,1
г. Астана	3,7	3,1
г. Алматы	3,4	3,1

Рассмотрим средний размер семьи в разрезе регионов страны. Как видим из данных, приведенных в таблице 2, наибольший размер семьи зафиксирован в 2009 году в Кызылординской, Мангистауской, Атырауской, Алматинской и Жамбылской областях (в среднем 3,8 человека), то есть на Юге и Западе республики.

Что явилось причиной роста рождаемости в Казахстане? Отвечая на этот вопрос, можно указать несколько факторов. Как было уже отмечено выше, одной из главных причин повышения рождаемости является введение пособия для многодетных семей, которое простимулировало рождение 4-х, 5-х и далее детей. Немаловажным также является введение всевозможных преференций со стороны государства, социальных программ поддержки материнства и многодетности в Казахстане. Наряду с экономическим фактором отмеченной демографической тенденции, можно указать также на ряд сопутствующих причин. Прежде всего, влияние на процессы рождаемости идеологии и стратегических приоритетов государства. Смена внутривнутриполитического курса страны от создания казахстанской нации до создания национального государства на основе национальной (казахской) культуры, истории и традиционных ценностей, постепенно приводит к архаизации и этнизации общества. Объявленную в государственных программах модернизацию экономики и общественной жизни страны предполагают реализовывать на традиционной основе («возврат к корням», «возврат к прошлому»). Как показывает опыт других стран, вставших на путь так называемой консервативной модернизации (на основе традиционных норм и ценностей) и не добившихся существенных успехов в этом направлении, данный курс нежелателен для Казахстана.

Демографические процессы, являясь составной частью всего социально-экономического и общественного развития, трансформируются в соответствие с обозначенными государственными приоритетами. Отсюда возврат к традиционным моделям репродуктивного поведения, повышение рождаемости. Вследствие активной урбанизации казахов (в 2018 г. - 62% в общей численности всего городского населения), высокие показатели рождаемости характерны не только для сел, но также и для городов республики.

Еще одним фактором обозначенной тенденции в динамике рождаемости является попытка казахов противостоять вызовам глобализации, которая может повлечь за собой процессы дальнейшей русификации, вестернизации и прочее. Риск утраты национальной идентичности, растворения в западной или какой-либо другой культуре, приводит к попытке накопления демографического потенциала, обеспечивающего сохранение национальной ментальности казахов. Наряду с этим, сложившееся положение дел, на наш взгляд, объясняется большей обусловленностью рождаемости, в сравнение со смертностью, социокультурными факторами.

Таким образом, современный период развития демографических процессов Казахстана характеризуется ростом рождаемости и замедлением перехода от традиционного типа воспроизводства к современному. В связи с тем, что состав населения Казахстана с каждым годом становится все более моноэтническим, а стратегические программы государства ориентированы на долговременный период, можно прогнозировать устойчивость обозначенной тенденции.

В связи с ростом показателей рождаемости справедливо возникает вопрос: в состоянии ли Казахстан обеспечить детям из многодетных семей достойное будущее? При высоком приросте населения, мало кто сегодня задумывается над тем, где завтра будут работать те, кто под аплодисменты сторонников многодетности рождается сегодня. Согласно прогнозам, в ближайшие пять лет население республики увеличится еще на миллион. Но уже сегодня нам катастрофически не хватает школ, детских садов, больниц, поликлиник, а главное – педагогов, врачей и среднего медперсонала. Возникает опасный парадокс: государство стимулирует рождаемость, но какой будет жизнь «избыточных» детей никто не желает задумываться – ни родители, ни государство.

Публикации в СМИ, касающиеся данной темы, носят в целом позитивный характер: «В Казахстане в 2020 году родилось рекордное число детей», «Показатель рождаемости побил рекорд 1987 года», «Бэби-бум в Казахстане в 2020 году...». Однако, все больше авторов начинают задумываться над последствиями демографического взрыва.

«Фактически мы уже находимся в состоянии «медленного» социального взрыва, когда недовольство нарастает постепенно, выливаясь в преступность, агрессию, а в лучшем случае – в трудовую миграцию. К такому положению привело отсутствие демографической политики, возрождение традиций, призывающих рожать как можно больше, не задумываясь о последствиях. Следует также признать, что нынешняя помощь государства лишь поддерживает нищету и провоцирует иждивенчество» [11].

В связи с чем считаем, что необходимо создание комплексной, разновекторной и регионально дифференцированной поддерживающей программы, ориентированной на долгосрочную перспективу. Данная программа должна включать в себя несколько этапов и секторов.

Во-первых, систему образования с самых первых ее ступеней. Строительство в регионах с высоким показателем рождаемости новых детских садов, общеобразовательных и спортивных школ, вузов. Открытие бесплатных спортивных секций, языковых курсов, кружков и прочих учреждений и составляющих системы внешкольного дополнительного образования. Предоставление возможности присвоения новых грантов на обучение в вузах страны для детей из многодетных семей.

«Без немедленного вмешательства в скором времени мы получим целые поколения, не имеющие доступа к образованию и развитию, перебивающиеся случайными заработками и криминалом» [11].

Во-вторых, программа социальной поддержки многодетных семей, наряду с образовательным и строительным сегментами, должна включать банковский сектор экономики, функционирующий в сфере ипотечных займов. Необходимы меры, нацеленные на увеличение доступности жилья для обозначенной категории населения, субсидирование государства на ипотечный заем и прочее.

В-третьих, решение вопросов, связанных с безработицей, особенно среди молодежи, создание новых рабочих мест, реализация мер по стимуляции малого и среднего бизнеса. Необходимо осознать, что цифровизация приведет к кадровой оптимизации и сокращению рабочих мест в некоторых отраслях экономики. В связи с чем в трудоизбыточных регионах страны через 15-20 лет можно спрогнозировать рост безработицы и, возможно, рост социального напряжения.

«Численность безработного населения в 2021 году составила 451,3 тысячи человек, это на 2% больше, чем в прошлом году. Самые «безработные» регионы (Алматы, Туркестанская область и Шымкент) являются также и самыми населенными» [11].

Следующая составляющая программы поддержки многодетности – демографическая. Необходима разработка адекватной миграционной политики, нацеленной на равномерное расселение населения, предотвращающей оголение территорий или, напротив, их трудоизбыточность. Необходимо учитывать современные демографические тренды Казахстана. А это, прежде всего, урбанизация. В связи с чем, рост городов, их инфраструктуры, улучшение условий проживания в хинтерланде и прочее, должны стать составляющими новой демографической политики страны. При разработке программы важно также учитывать региональные особенности страны, особенно в показателях рождаемости.

Однако данные меры не должны провоцировать иждивенчество и обнищание в казахстанском обществе.

Необходимо понять, что разработка и реализация программы поддержки многодетных семей стратегически необходимы уже сегодня. В противном случае поколение бэби-бумеров начала XXI века пополнит трудовые рынки России, трудодефицитных стран СНГ или стран мира с более динамично развитой экономикой. Необходимо осознать, что целесообразным являются не разовые мероприятия, не пособия и преференции государства, а комплексная многопрофильная программа, охватывающая практически все сферы жизни общества.

Известный западный демограф П.К. Велптон, исследуя бэби-бум в США в 40-60-е годы XX века, писал об необходимых изменениях, которые повлечет за собой всплеск рождаемости: «Когда количество людей быстро увеличивается, необходимо готовиться к увеличению. Дома и квартиры должны быть построены; улицы должны быть вымощены; необходимо расширить системы электроснабжения, света, воды и канализации; существующие фабрики, магазины и другие бизнес-структуры должны быть расширены или построены новые; и много машин должно быть произведено» [12].

Заключение. Демографические и социально-экономические, социокультурные процессы – это взаимодополняющая и взаимодействующая система. Изменения в одной из ее частей влекут трансформации во всех остальных. Рост рождаемости сегодня в республике должен изменить всю систему социально-экономического планирования и субсидирования.

Программа поддержки многодетных семей, в целом, рождаемости в Казахстане должна работать на опережение и разрабатываться на основе компетентных научных демографических прогнозов. Нужен постоянный системный научный анализ демографических процессов в Казахстане, на основе которого принимались бы обоснованные социально-экономические решения.

Благодарности. Автор выражает благодарность Комитету науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, при финансовой поддержке которого подготовлена статья в рамках реализации научного проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы», грант AP09260600.

Список использованной литературы:

1. Уалиева С.К. Основные тенденции брачности и разводимости в Казахстане // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сборник научных трудов VIII Международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2007. – С. 368-381.
2. Есимова А.Б. Особенности репродуктивного поведения и проблемы реализации репродуктивных прав женщин Казахстана. – Шымкент: Гасыр-Ш, 2006. – 152 с.
3. Мухамеджанова А.Г. Состояние здоровья населения как фактор риска для развития человеческого капитала в республике // Вестник КазГУ. Серия экономическая. - 2001. - №6. – С. 29–35.
4. Репродуктивные установки женщин Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 256 с.
5. Демографический ежегодник Казахстана, 1997 // Статистический сборник. – Алматы, 1997.
6. Этнодемографический ежегодник Казахстана, 2006 // Статистический сборник / Под редакцией Ю.Шокаманова. – Алматы, 2006. – 613 с.
7. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> (дата обращения: 10.12.2021).
8. Baby-boom в Казахстане по итогам 2020 года – с чем связан прирост [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: https://www.inform.kz/ru/baby-boom-v-kazahstane-po-itogam-2020-goda-s-chem-svyazan-prirost_a3758653 (дата обращения: 15.12.2021).
9. В Казахстане в 2020 году родилось рекордное число детей. Показатель рождаемости побил рекорд 1987 года [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%> (дата обращения: 19.12.2021).
10. Брак и семья. Итоги Национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан // Статистический сборник. – Астана, 2010. – 172 с.
11. Бектенова А., Что ждет многодетных в Казахстане? [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://nomad.su/?a=3-202109230034> (дата обращения: 25.12.2021).
12. Валлтон П.К. Когортная фертильность. Коренные белые женщины в Соединенных Штатах. – Принстон, Нью-Джерси: Издательство Принстонского университета, 1954. – 492 с.

References:

1. Ualiev S. K. The main trends of marriage and divorce in Kazakhstan // Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: collection of scientific papers of the VIII International Scientific and Practical Conference. - Ust-Kamenogorsk: Media-Alliance, 2007. - p. 368-381. [in Russian]
2. Yessimova A. B. Features of reproductive behavior and problems of the implementation of reproductive rights of women in Kazakhstan. - Shymkent: Gasyr-Sh, 2006 – 152 p. [in Russian]
3. Mukhamedzhanova A. G. The state of health of the population as a risk factor for the development of human capital in the republic. Economic series. - 2001. - No. 6. - p. 29-35. [in Russian]
4. Reproductive attitudes of women in the East Kazakhstan region. - Ust-Kamenogorsk: Media-Alliance, 2006. - 256 p.5. Демографический ежегодник Казахстана, 1997 // Статистический сборник. – Алматы, 1997. [in Russian]
5. Demographic yearbook of Kazakhstan, 1997 // Statistical collection. - Almaty, 1997. [in Russian]
6. Ethnodemographic yearbook of Kazakhstan, 2006 // Statistical collection / Edited by Yu. Shokamanov. - Almaty, 2006– - 613 p. [in Russian]
7. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> (date of application: 10.12.2021). [in Russian]
8. Baby-boom in Kazakhstan by the end of 2020 – what is the reason for the increase [Electronic resource]. - 2021. - URL: https://www.inform.kz/ru/baby-boom-v-kazahstane-po-itogam-2020-goda-s-chem-svyazan-prirost_a3758653 (accessed: 12/15/2021). [in Russian]
9. A record number of children were born in Kazakhstan in 2020. The birth rate broke the record in 1987 [Electronic resource]. - 2021. - URL: <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%> (accessed: 12/19/2021). [in Russian]
10. Marriage and family Results of the 2009 National Population Census in the Republic of Kazakhstan // Statistical collection. - Astana, 2010. - 172 p. [in Russian]

11. Bektenova A., What awaits the large families in Kazakhstan? [electronic resource]. - 2021. - URL: <https://nomad.su/?a=3-202109230034> (accessed: 12/25/2021). [in Russian]

12. Welpton K. Pascal. Cohort fertility. Indigenous white women in the United States. - Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1954. - 492 p. [in Russian]

УДК 314.554
МРНТИ 05.11.15

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.15>

¹Столярова Э.О.*, ²Аубакирова Ж.С., ³Өмірзақ Т.Е.

¹кандидат социологических наук, главный научный сотрудник
НИИЦ «Алтайтану» ВКУ имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: leonora193967@gmail.com

²кандидат исторических наук, директор НИИЦ «Алтайтану» ВКУ имени Сарсена Аманжолова.
Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

³преподаватель-магистр кафедры истории Казахстана, КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: jugger_515@mail.ru

ПОЛЯРИЗАЦИЯ В ПРОЦЕССАХ РОЖДАЕМОСТИ ГОРОДСКИХ КАЗАХОВ: ИНСТРУМЕНТЫ ИЗУЧЕНИЯ, ТРЕНДЫ

Аннотация

В статье на примере изучения процессов рождаемости городского казахского населения в начале XXI века авторы демонстрируют исследовательские возможности различных методов и инструментов - коэффициент корреляции Пирсона, метод кластеризации по совокупности взаимосвязанных признаков и метод анализа амплитуды между значениями-экстремумами. В результате применения указанных инструментов и логического сопоставления полученных результатов был сделан ряд выводов: выявлена устойчивая корреляция между удельным весом казахского населения и значением суммарного коэффициента рождаемости в городах республики; статистически зафиксирована высокая поляризация репродуктивных процессов в регионах Казахстана с тенденцией ее нарастания. На основе доказанной связи между этническим составом городского населения и показателями суммарного коэффициента рождаемости регионы республики были проранжированы и была составлена четырехкластерная классификация по двум демографическим показателям. Это позволило, с одной стороны, сохранить системный взгляд на единую демографическую систему Казахстана, с другой – выявить ее внутренний дисбаланс. С помощью метода экстремумов была выявлена новая демографическая тенденция: нарастание региональных различий в показателях рождаемости (от значения 2,64 в 2009 г. до значения 2,71 в 2019 г.) несмотря на постепенное выравнивание удельного веса городского казахского населения в разных регионах республики (амплитуда региональных колебаний снижается с 76,1% в 2009 году до 64,1% в 2019 году). Поляризация репродуктивных трендов и выбор репродуктивных сценариев определяются не столько этнической принадлежностью как таковой, сколько тем ценностным значением, которое вкладывается в этническую идентичность в разных регионах страны.

Ключевые слова: Казахстан, рождаемость, демографические процессы, репродуктивное поведение, кластеры, поляризация.

Благодарности. Статья написана при финансовой поддержке КН МОН РК (научный проект «Оценка уровня демографической безопасности Республики Казахстан (АРО8856205)»)

¹ Э.О. Столярова*, ² Ж.С. Аубакирова³, Т.Е. Өмірзақ

¹ алуеметтік ғалымдарының кандидаты, Сарсен Аманжолов атындағы
ШҚУ «Алтайтану» ҒЗО бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан

E-mail: leonora193967@gmail.com

² тарих ғалымдарының кандидаты, Сарсен Аманжолов атындағы ШҚУ «Алтайтану» ҒЗО директоры,

Өскемен, Қазақстан

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

³ оқытушы - магистр Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасы, Алматы, Қазақстан

E-mail: jugger_515@mail.ru

ҚАЛАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТУУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ПОЛЯРИЗАЦИЯ: ЗЕРТТЕУ ҚҰРАЛДАРЫ, ТРЕНДТЕР

Аңдатпа

Мақалада ХХІ ғасырдың басындағы қалалық қазақ халқының туу деңгейінің процестерін зерттеу мысалында авторлар әртүрлі әдістер мен құралдардың – Пирсон корреляция коэффициентінің, кластерлеу әдісінің өзара байланысты белгілер жиынтығы және экстремумды мәндер арасындағы амплитуданы талдау әдістерінің зерттеу мүмкіндіктерін көрсетеді. Осы құралдарды қолдану және алынған нәтижелерді логикалық сәйкестендіру нәтижесінде бірқатар қорытындылар жасалды. Қазақ халқының үлесі мен республиканың қалаларындағы жалпы туу көрсеткішінің мәні арасында тұрақты корреляция анықталды. Қазақстан аймақтарында өсу тенденциясы бар репродуктивті процестердің статистикалық жоғары поляризациясы тіркелді. Қала халқының этникалық құрамы мен бала туудың жалпы коэффициентінің көрсеткіштері арасындағы дәлелденген байланыс негізінде республика аймақтары аумақталып, екі демографиялық көрсеткіш бойынша төрт кластерлік классификация жасалды. Бұл, бір жағынан, Қазақстанның біртұтас демографиялық жүйесіне жүйелі көзқарасты сақтауға, екінші жағынан, оның ішкі теңгерімсіздігін ашуға мүмкіндік берді. Экстремумдық әдісті қолдану арқылы жаңа демографиялық тенденция анықталды: туу көрсеткішінің аймақтық айырмашылығының артуы (2009 жылы 2,64-тен 2019 жылы 2,71-ге дейін) республиканың әртүрлі аймақтарындағы қалалық қазақ халқының үлес салмағының біртіндеп теңестірілуіне қарамастан (аймақтық ауытқулар амплитудасы 2009 жылы 76,1%-дан 2019 жылы 64,1%-ға дейін төмендеді). Репродуктивті трендтер поляризациясы мен репродуктивті сценарийлерді таңдау этникалық ерекшелікпен ғана емес, елдің әртүрлі аймақтарындағы этникалық бірегейлікке салынған құндылықтар мәнімен анықталады деген қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: Қазақстан, туу, демографиялық үрдістер, репродуктивті мінез-құлық, кластерлер, поляризация.

Алғыс. ҚР БЖҒМ ҒК қаржылық қолдауында мақала жазылған («Қазақстан Республикасының демографиялық қауіпсіздік деңгейін бағалау (АРО8856205)» ғылыми жобасы)

¹Stolyarova E.O.*, ²Aubakirova Zh.S., ³Omirzak T.E.

¹ PhD, Chief Researcher of the SIC "Altaytanu", Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University.

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: leonora193967@gmail.com

² PhD, Director of SIC "Altaytanu", Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University.

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

³ Teacher - master of the sub-department of History of Kazakhstan Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: jugger_515@mail.ru

POLARIZATION IN THE FERTILITY PROCESSES OF URBAN KAZAKHS: STUDY TOOLS, TRENDS

Abstract

The article studies the processes of the birth rate of the Kazakh population in cities. The authors demonstrate the research capabilities of various methods and tools - the Pearson correlation coefficient, the clustering method based on a set of interrelated features and the method of analyzing the amplitude between values-extremes. As a result of the use of these tools and logical comparison of the results, a number of conclusions were made: a stable correlation between the specific weight of the Kazakh population in the cities and the total fertility rate of the republic was revealed; statistically, a high polarization of reproductive processes in the regions of Kazakhstan with a tendency of its increase was recorded. Based on the proven relationship between the ethnic structure of the urban population and total fertility rate, the regions were ranked and a four-cluster classification was compiled according to two demographic indicators. This allowed, on the one hand, to maintain a systematic view of the unified demographic system of Kazakhstan, on the other – to identify its internal imbalance. Using the method of extremes, a new demographic trend was revealed: an increase in regional differences in fertility rates (from a

value of 2.64 in 2009 to the value of 2.71 in 2019) despite a gradual alignment of the specific weight of the city of the Kazakh population in different regions of the country (regional amplitude of the oscillations decreases 76.1% in 2009 to 64.1% in 2019). The polarization of reproductive trends and the choice of reproductive scenarios are determined not so much by ethnicity as by the value value that is invested in ethnic identity in different regions of the country.

Keywords: Kazakhstan, fertility, demographic processes, reproductive behavior, clusters, polarization.

Введение. Анализ демографического развития современного Казахстана выявляет высокие в среднем по стране показатели роста численности населения. Определенную роль в этих процессах сыграли программы этнической репатриации, но основная доля прироста приходится на естественное движение и впечатляющие цифры расширенного воспроизводства населения. Еще одна особенность – региональная неравномерность этого процесса, что само по себе усложняет планирование социального и экономического развития страны. До недавнего времени данная тенденция обуславливалась и объяснилась значительными различиями в этнической структуре регионов. По мнению авторов, эта неравномерность имеет тенденцию к нарастанию. Чтобы подтвердить это предположение были использованы несколько исследовательских инструментов, которые позволяют не только зафиксировать поляризацию демографических процессов, но и выявить основные риски, с этим связанные – коэффициент корреляции Пирсона, метод кластеризации по совокупности взаимосвязанных признаков, метод анализа амплитуды между экстремумами.

Обсуждение. На материалах отечественных и зарубежных исследований впервые изложил теорию репродуктивного поведения А.И. Антонов. Теоретические и методологические проблемы репродуктивного поведения были представлены им в исследовании «Социология рождаемости» [1].

В современных публикациях таких зарубежных авторов как Л.Салвати [2], А.Лопес-Гей [3], Г.Эгиди [4], Дж. Родриго-Комино, А.Сатериано, С.Попони, А.Морера [5] рождаемость рассматривается как пространственно нестационарное свойство региональных демографических систем, выявляются различия в показателях рождаемости внутри одной городской агломерации, анализируется особая роль пригородов и циклическая природа роста и снижения рождаемости. Эти подходы представляют большой интерес и открывают новые возможности в исследовании казахстанских демографических процессов.

В числе немногих казахстанских специалистов, изучающих демографические трансформации городского населения необходимо выделить А.Алексеевко [6]. В монографиях М.Асылбекова и В.Козиной основное внимание уделено демографическим процессам в конце XX – начале XXI вв. [7]. К изучению этой проблемы обращается Г. Сарсембаева [8]. Другим известным казахстанским демографом является М.Татимов [9]. А.Есимова и З.Валитова сфокусировали внимание на возможностях применения социологических инструментов для исследования репродуктивных процессов [10]. Исследований, посвященных изучению социокультурной адаптации казахов в городе, столкновению на территории городского пространства традиционных и модернизационных предпочтений, также немного: работы А.Султангалиевой [11], Н. Романовой [12].

Новые демографические исследования отмечают активный процесс урбанизации казахского этноса. Такое сочетание высоких темпов превращения сельского населения в городское и сохранение высоких показателей суммарного коэффициента рождаемости приводит к возникновению ряда вопросов – имеет ли место демографическая аномалия или изучение этих феноменов требует поиска новых подходов, которые позволят увидеть более реальную картину и выявить не столь явные на сегодняшний день тенденции. Одной из таких тенденций, по мнению авторов, является поляризация демографических сценариев, характерная для современного Казахстана.

Фактически, имеют место два демографических полюса – условные «Юго-Запад» и «Северо-Восток». Первому соответствуют ярко проявляющиеся черты моноэтничности и сверхвысоких показателей рождаемости (к 2019 году 93,5% казахов в составе городского населения Кызыл-Ординской области, суммарный коэффициент рождаемости 4,45 в Алматинской области), второму – сохранение преобладающей доли других этносов и депопуляционные показатели рождаемости (к 2019 году 29,3% казахов в составе городского населения и суммарный коэффициент рождаемости 1,74 в Северо-Казахстанской области). Хронологический период данного исследования определен между 1999 г. и 2019 г. 2019 год берется для рассмотрения как последний год до начала пандемии COVID-19, влияние которой на демографические процессы (в том числе, рождаемость) требует отдельного изучения. Статистика фиксирует демографический разрыв между территориями, и эта проблема усугубляется, а демографическая поляризация регионов продолжает нарастать.

Материалы и методы. Не только исследовательские вопросы привлекают внимание ученых – на повестке дня стоит оценка рисков, которые возникают в процессе демографического развития. Сегодня в нашем распоряжении есть ряд подходов и инструментов, позволяющих по-новому увидеть природу социально-экономических и социально-политических проблем, с которыми сталкивается Казахстан, выявить региональную специфику, определить демографические тренды на перспективу. К таким подходам и инструментам можно отнести методы кластерного анализа, определение степени корреляции различных процессов с помощью коэффициента Пирсона, расчет амплитуды экстремумов и др.

Одним из кажущихся очевидным выводов по актуальной демографической ситуации в Казахстане является связь между ростом удельного веса казахского этноса в составе городского населения и положительной динамикой рождаемости в городах. Однако, наблюдений и логических заключений может быть недостаточно для обоснованных научных выводов, на основе которых должно осуществляться планирование развития территорий. Поэтому, авторами был применен анализ и оценка возможной связи между этими процессами с помощью коэффициента корреляции Пирсона. Этот метод позволяет с большой долей вероятности установить отсутствие или наличие связи между процессами на определенном промежутке времени если имеются необходимые статистические данные. В данном случае в нашем распоряжении есть результаты переписей населения Казахстана за 1999, 2009 годы и данные текущей статистики за 2019 год. Среднее значение по республике доли казахов в числе горожан в 1999 г. составило 44,7% - менее половины [13]. В 2009 г. этот показатель по республике составил уже более половины всех горожан и достиг 58,4% [14]. К 2019 г. доля городского казахского этноса продолжает расти и среднее значение достигает 64,2% [15] (рисунок 1).

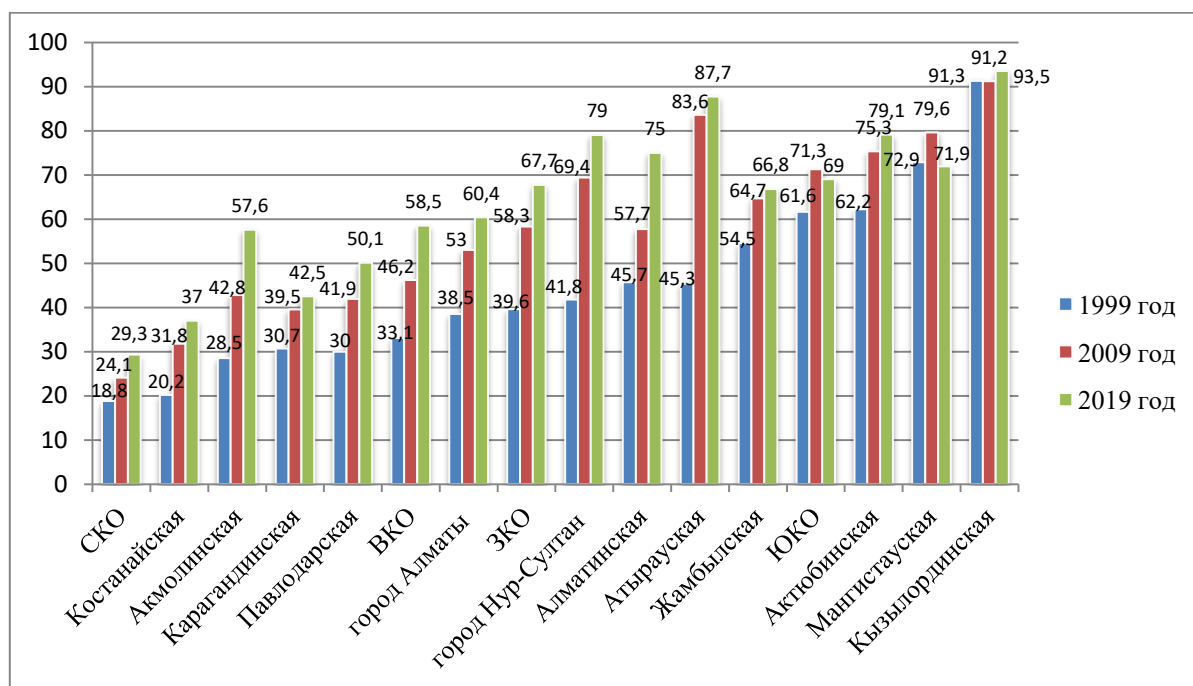

Рисунок 1 – Доля городского казахского этноса в 1999- 2019 г., %

На рисунке 2 представлена динамика суммарного коэффициента рождаемости в городах Казахстана за тот же период времени. Среднее значение суммарного коэффициента рождаемости в 1999 году составило 1,69, что характерно для суженного воспроизводства населения. В 2009 году среднее значение по республике суммарного коэффициента рождаемости городского населения составило уже 2,53 – устойчивый переход к расширенному воспроизводству. Среднее значение по республике суммарного коэффициента рождаемости городского населения в 2019 году составило 3,0 – рождаемость продолжает расти, данный уровень обеспечивает уже расширенный тип воспроизводства населения.

Таким образом, появляется возможность рассчитать коэффициент корреляции в трех хронологических точках и с большой достоверностью не только подтвердить или опровергнуть наличие связи между изменением этнического состава городского населения и ростом показателей рождаемости в городах, но и охарактеризовать эту связь с точки зрения силы и устойчивости.

Коэффициент корреляции Пирсона замеряется в диапазоне от -1 до $+1$, где 0 означает отсутствие всякой связи, а отклонения от нуля могут свидетельствовать о существовании обратной или прямой связи. Чем ближе значение коэффициента к пределам измерения, тем сильнее связь. Для расчета был использован онлайн-калькулятор (<https://statpsy.ru/pearson/onlajn-raschet-korrelyatsionnogo-analiza-po-pirsonu>).

В результате измерения были получены следующие значения: в 1999 г. коэффициент корреляции Пирсона между удельным весом казахского населения и значением суммарного коэффициента рождаемости в городах республики составил $0,747$. Такое значение оценивается как сильная положительная связь между изучаемыми процессами. В 2009 г. эта связь усилилась и составила $0,752$. В 2019 году эта корреляционная связь остается сильной – $0,718$.

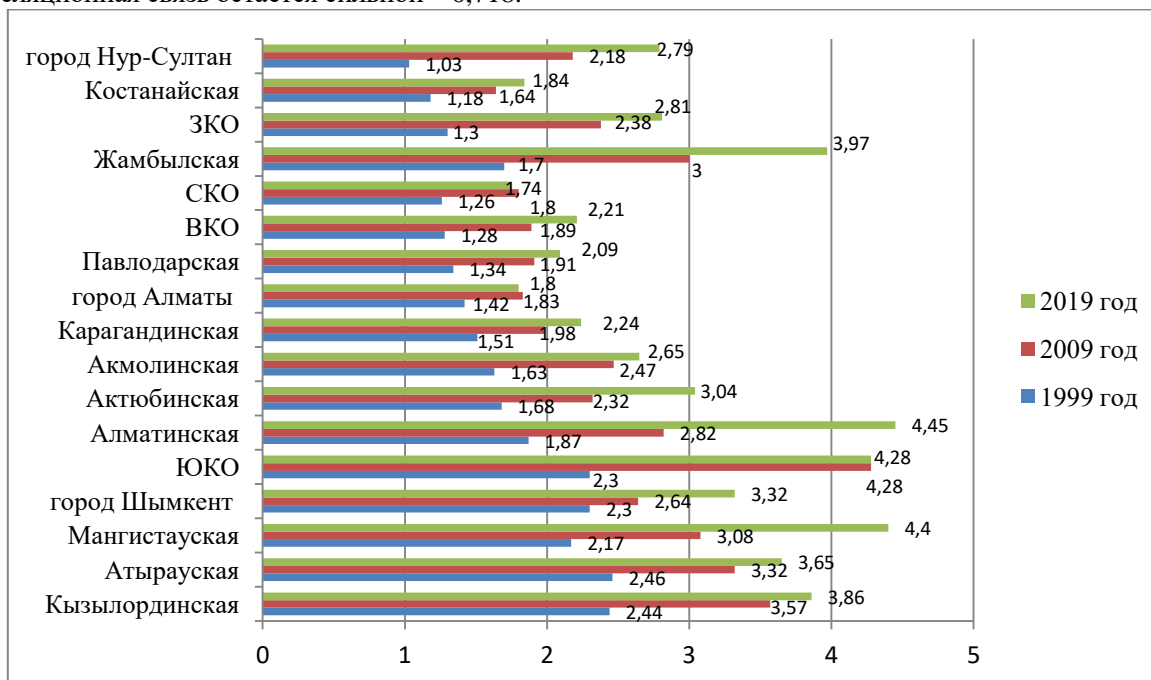

Рисунок 2 – Суммарный коэффициент рождаемости городского населения в регионах Казахстана (1999–2019 гг.).

Результаты исследования. Будучи статистически доказанной, связь между этническим составом городского населения и показателями суммарного коэффициента рождаемости позволяет перейти к следующему этапу исследования – выявлению региональных особенностей и кластеризации территории страны с точки зрения преобладания различных демографических трендов. Процедура кластеризации проходила через два этапа: первый - логическая группировка регионов по каждому процессу отдельно, и второй - объединение регионов по признаку совпадения принадлежности к группам. Группировка и конечная кластеризация основана на данных за 2019 год и обладает значительной актуальностью.

Группировка I по значениям суммарного коэффициента рождаемости (СКР):

Группа 1 - СКР выше 4,0: городское население Туркестанской, Мангыстауской, Алматинской областей.

Группа 2 - СКР от 3,0 до 4,0: городское население Актюбинской, Атырауской, Кызыл-Ординской, Жамбылской областей, г. Шымкент.

Группа 3 - СКР от 2,0 до 3,0: городское население ВКО, Карагандинской области, Акмолинской, ЗКО, Павлодарской областей и г. Нур-Султан.

Группа 4 - СКР ниже 2,0: городское население СКО, Костанайской области, г. Алматы.

Группировка II по доле казахов в составе городского населения:

Группа 1 – менее 50%: СКО, Костанайская и Карагандинская области.

Группа 2 – от 50% до 70%: ВКО, ЗКО, Павлодарская, Акмолинская, Жамбылская, Туркестанская области, г. Алматы и г. Шымкент.

Группа 3 – от 70% до 80%: Мангистауская, Алматинская, Актюбинская области, г. Нур-Султан.

Группа 4 – свыше 80%: Атырауская и Кызылординская области.

После объединения регионов по признаку совпадения принадлежности к группам был получен следующий результат (таблица 1), где каждый регион атрибутирован соответствующим демографическим кластером.

Таблица 1. Соотношение показателей отобранных демографических процессов

Области	Доля казахов в составе городского населения	Суммарный коэффициент рождаемости	Демографический кластер
Акмолинская	2	2	2
Актюбинская	4	3	3,5
Алматинская	4	4	4
Атырауская	4	3	3,5
Восточно-Казахстанская	2	2	2
Жамбылская	3	3	3
Западно-Казахстанская	3	2	2,5
Карагандинская	2	2	2
Костанайская	2	1	1,5
Кызылординская	4	3	3,5
Мангистауская	4	4	4
Павлодарская	2	2	2
Северо-Казахстанская	1	1	1
Туркестанская	3	4	3,5
г. Алматы	3	1	2
г. Нур-Султан	4	2	3
г. Шымкент	3	3	3

Шкала значений демографического кластера: 1 (единица) означает минимально низкое значение для Казахстана, 4 (четверка) указывает на максимально высокое значение для Казахстана. Соответственно, 2 (двойка) и 3 (тройка) – это условно средние значения, которые тяготеют либо к минимуму (2), либо к максимуму (3).

Выделение демографических кластеров позволяет достичь компромисса между обобщенными оценками на уровне всей страны, не дающими увидеть глубинную сущность и противоречивость демографических процессов, и узко региональным подходом, который рассматривает каждую область в отрыве от прилегающих территорий. Кластерный подход с одной стороны, сохраняет системный взгляд на единую демографическую систему Казахстана, с другой – выявляет ее внутренний дисбаланс.

Однако, чтобы увидеть векторы демографического развития и высветить продолжающуюся поляризацию демографической системы, кластерного подхода может оказаться недостаточно. Для этих целей эффективно применить метод экстремумов, который предполагает сравнение минимальных/максимальных значений и расчет амплитуды их колебаний (таблицы 2 и 3).

Таблица 2. Динамика суммарного коэффициента рождаемости и амплитуда региональных колебаний демографических экстремумов [13, 14, 15].

Год	Максимальное значение суммарного коэффициента рождаемости городского населения	Минимальное значение суммарного коэффициента рождаемости городского населения	Амплитуда региональных колебаний	Среднее значение по республике
1999	2,46 (Атырауская область)	1,03 (г. Нур-Султан)	1,43	1,7
2009	4,28 (Туркестанская область)	1,64 (Костанайская область)	2,64	2,53
2019	4,45 (Алматинская область)	1,74 (Северо-Казахстанская область)	2,71	3,0

Таблица 3. Динамика относительного числа казахов в числе горожан и амплитуда региональных колебаний демографических экстремумов [16, 7, 18].

Год	Максимальное значение доли казахов в составе городского населения	Минимальное значение доли казахов в составе городского населения	Амплитуда региональных колебаний	Среднее значение по республике
1999	91,3% (Кызылординская область)	18,8% (Северо-Казахстанская область)	72,5% (шаг группировки – 18,1%)	44,7%
2009	91,2% (Кызыл-Ординская область)	24,1% (Северо-Казахстанская область)	76,1% (шаг группировки – 16,8%)	58,4%
2019	93,5% (Кызыл-Ординская область)	29,3% (Северо-Казахстанская область)	64,2% (шаг группировки – 16,1%)	64,2%

Метод экстремумов выявляет важную характеристику процессов рождаемости – несмотря на то, что удельный вес казахского населения в республике в последнее время имеет тенденцию к выравниванию (амплитуда региональных колебаний снижается с 76,1% в 2009 году до 64,1% в 2019 году), региональные различия в показателях рождаемости продолжают нарастать – от значения 2,64 в 2009 г. до значения 2,71 в 2019 г.

Заключение. Мы наблюдаем как процессы, определявшиеся полиэтничностью населения республики, трансформируются в новое качество, когда внутренняя поляризация репродуктивных трендов носит все более внутриэтнический характер. А это значит, что меняется и природа демографических рисков – они все более приобретают черты внутриэтнического противоречия. Выбор репродуктивных сценариев определяется не столько этнической принадлежностью как таковой, сколько тем ценностным значением, которое вкладывается в этническую идентичность в разных регионах страны. Таким образом, показатели рождаемости могут служить своего рода маркерами цивилизационного выбора, которые делают казахи, проживающие в городах Казахстана. В ближайшие годы этот выбор обусловит установки не только на количество детей, но и на условия их социализации, а в перспективе определит качество социального капитала.

Список использованной литературы:

1. Антонов А. Социология рождаемости (теоретические и методологические проблемы). – М., 1980. – 270 с.
2. Сальвати Л. Рождаемость и город: городские циклы и растущая социально-пространственная неоднородность в условиях низкой рождаемости // Журнал экономической и социальной географии. 112 (2). 2021. - С. 195–215. DOI: 10.1111/tesg.12454
3. Лопес-Гей А., Сальвати Л. Полицентрическое развитие и местная рождаемость в столичных регионах: эмпирический анализ для Барселоны, Испания // Население, пространство и место. 27 (2). 2021. DOI: 10.1002/psp.2402
4. Эгиди Г., Сальвати Л. Изменения во времени пространственной структуры показателей рождаемости как динамического показателя городских преобразований // Качество и количество. 55 (1)2021. С. 151–172. DOI: 10.1007/s11135-020-00998-4
5. Родриго-Комино Дж., Эгиди Г., Сатериано А., Попони С., Москони Э.М., Морера А.Г. Рождаемость в пригородах и циклы мегалополисов: анализ европейских городов // Устойчивое развитие (Швейцария). 13 (4). 2021. – С. 1-14. DOI: 10.3390/su13042181
6. Алексеенко А. Н., Байхонова С. З. Внутренние миграции и эволюции городского пространства Республики Казахстан // Востоковедные исследования на Алтае. № 7. 2015.– С. 203–208.
7. Асылбеков М.Х., Козина В. В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1995. – 128 с.
8. Сарсембаева Г. Демографическое развитие казахского этноса в Республике Казахстан в конце XX — начале XXI веков. – Барнаул: Типография АЗБУКА, 2013. – С.122
9. Есимова А., Валитова З. Х. Новые тренды в репродуктивном поведении населения юга Казахстана // Сборник научных трудов XX Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. – Усть-Каменогорск-Москва, 2021. - С. 73–79.
10. Татимов М. Татимова М. Глобализация демографии. – Алматы: «Типография ЦАУ», 2010. – 157 с.

11. Романова Н. Этнопсихологические аспекты миграционных процессов в Казахстане. Евразийское сообщество: общество, политика, культура. № 1. 1999. – С. 135–139.
12. Султангалиева А. Город и люди: опыт социокультурной трансформации в Казахстане. - Алматы, 2010. – С.240.
13. Демографический ежегодник регионов Казахстана. Ст. сборник. – Алматы, 2006. – С. 277.
14. Демографический ежегодник Казахстана. 2009. Ст. сборник. – Астана, 2010. – С. 127-146.
15. Демографический ежегодник Казахстана. Ст. сборник. – Нур-Султан, 2020. – С. 96, 99, 102, 105, 108, 111,114,117,129,12,12,129,132,135,137,139.
16. Национальный состав населения Республики Казахстан. Результаты переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Т.1. Под ред. А.Смаилова. – Алматы, 2000. – С. 29, 41.53, 65,77,89, 101,13, 125,137,149,161,173,185,195,199.
17. Аналитический отчет «Итоги переписи населения Республики Казахстан в 2009 году». Под ред. А. Смаилова. – Астана, 2010.
18. Численность населения Республики Казахстан по отдельным этническим группам на начало 2020 года. <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> (дата обращения: 2 января 2022 года).

References:

1. Antonov A. *Sociology of fertility (theoretical and methodological problems)*. - Moscow, 1980. - 270 p. [in Russian]
2. Salvati L. *Births and the City: Urban Cycles and Increasing Socio-Spatial Heterogeneity in a Low-Fertility Context* // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2021.112 (2). - 195-215 pp. DOI: 10.1111/tesg.12454
3. Lopez-Gay A., Salvati L. *Polycentric development and local fertility in metropolitan regions: An empirical analysis for Barcelona, Spain* // *Population, Space and Place*. 2021. 27 (2). DOI: 10.1002/psp.2402
4. Egidi G., Salvati L. *Changes over time in the spatial structure of fertility rates as a dynamic indicator of urban transformations* // *Quality and Quantity*. 2021. 55 (1). - pp. 151-172 DOI: 10.1007/s11135-020-00998-4
5. Rodrigo-Comino J., Egidi G., Sateriano A., Poponi S., Mosconi E.M., Morera A.G. *Suburban fertility and metropolitan cycles: Insights from european cities. Sustainability (Switzerland)*. 2021. 13 (4). pp. 1-14. DOI: 10.3390/su13042181
6. Alekseenko A.N., Baykhonova S.Z. *Internal migrations and evolution of urban space of the Republic of Kazakhstan* // *Oriental studies in Altai*. 2015. No. 7. - pp. 203-208.
7. Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demographic processes of modern Kazakhstan*. - Almaty: Atamura, 1995. - 128 p. [in Russian]
8. Sarsembayeva G. *Demographic development of the Kazakh ethnos in the Republic of Kazakhstan at the end of the XX - beginning of the XXI centuries*. - Barnaul: The printing house ABC, 2013. p.122. [in Russian]
9. Yessimova A., Valitova Z.H. *New trends in reproductive behavior of the population of the south of Kazakhstan* // *Collection of scientific papers of the XX International scientific and practical conference "Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories*. - Ust-Kamenogorsk-Moscow, 2021. - pp. 73-79. [in Russian]
10. Tatimov M. Tatimova M. *Demography*. - Almaty: "UCA printing house", 2010. - 157 p. [in Russian]
11. Romanova N. *Ethnopsychological aspects of migration processes in Kazakhstan. Eurasian community: society, politics, culture*. 1999. No. 1. - pp. 135-139. [in Russian]
12. Sultangaliev A. *City and people: experience of socio-cultural transformation in Kazakhstan*. Almaty, 2010. – 240 p. [in Russian]
13. *Demographic yearbook of the regions of Kazakhstan. Stat. collection*. Almaty, 2006. - p. 277. [in Russian]
14. *Demographic yearbook of Kazakhstan. 2009. Stat. collection*. - Astana, 2010. pp. 127-146. [in Russian]
15. *Demographic yearbook of Kazakhstan. Stat. collection*. Nur-Sultan, 2020. - pp. 96, 99, 102, 105, 108, 111,114,117,129,12,12,129,132,135,137,139. [in Russian]
16. *The national composition of the population of the Republic of Kazakhstan. Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan*. Т.1. Smailov Alihan ed. Almaty, 2000. - pp. 29,41.53,65,77,89,101,13,125,137,149,161,173,185,195,199. [in Russian]
17. *Analytical report "Results of the national population census of the Republic of Kazakhstan in 2009*. Smailov, Alihan, ed. Astana, 2010. - p. 20. [in Russian]
18. *The population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2020*. <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> assessed January 2, 2022. [in Russian]

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 327 (4/9)
МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.16>

¹Кожирова С.Б.*, ²Шукыжанова А.Н.

¹доктор политических наук, профессор, Международный научный комплекс «Астана»,
Нурсултан, Казахстан

E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

²ассоц. профессор, PhD,

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ЛИМОЛОГИИ:
ТРАДИЦИОННЫЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ
(ОБЗОР РОССИЙСКОЙ И КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Аннотация

В статье анализируется трансформация исследовательской лимнологической парадигмы от общего к частному, от изучения физико-географических границ к изучению политико-административных и государственных границ. В статье отмечается, что у истоков лимнологии стояли такие видные специалисты, как Б.Б. Родоман, В.Л. Каганский, В.Е. Шувалов, Л.Б. Вардомский, Н.С. Мироненко, Л.В. Смирнягин, В.С. Тикунов, С.Е. Ханин, Г.А. Горностаева, С.А. Тархов, П.М. Полян, Б.М. Эккель, Л.К. Казаков, Н.С. Касимов, В.Н. Солнцев и другие. После распада СССР появляются новые методологические подходы, выдвинутые такими учеными, как В.А. Колосов, С.В. Голунов, О.В. Цветкова, О.Ф. Русакова, В.М. Русаков, Ю.К. Саранчин и др. Изучаются «псевдогосударственные границы» (А.П. Васильев, М.И. Ключников Н.Л. Туров), трансграничность и пограничная политика (М.Ю. Шинковский, А.А. Зыков, А.А. Киреев, Ф.С. Мусин, И.Н. Воробьева, О.Н. Тынянова, В.В. Шумов, В.О. Корепанов, Л.И. Попкова, Н.П. Романова и др.). В статье рассмотрены также исследовательские подходы к различным аспектам российско-казахстанского пограничья (Г.Т. Каженова, П.С. Белан, А.М. Ауанасова, А.М. Сулейменов, Н.Б. Сейдин, К.Г. Шаймерденова, С.М. Акимбеков, В.А. Колосов, Ж.Е. Токбулатова, С.В. Голунов, М.С. Карпенко, М.Ю. Семененко, Е.А. Семенов, Д.В. Григорьевский, А.А. Чибилев и др.). В статье сформулированы также задачи политической лимнологии в быстро меняющихся геополитических условиях.

Ключевые слова: политическая география, лимнология, погранология, граница, пограничье, приграничье, трансрегион, трансграничность, пограничная безопасность

¹ С.Б. Кожирова *, ² А.Н. Шукыжанова

¹саяси галымдарының докторы, профессор, «Астана» халықаралық комплексі, Нұрсұлтан, Қазақстан

E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

²қауым. профессор, PhD, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,

Алматы, Қазақстан, E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

ЛИМОЛОГИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕРІ:
ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕМЕЛЕР
(РЕСЕЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНА ШОЛУ)

Аңдатпа

Мақалада шекараларды зерттеу эволюциясы, соның ішінде зерттеу парадигмасының жалпыдан нақтыға өтуі, физикалық-географиялық шекараларды зерттеуден саяси-әкімшілік пен мемлекеттік шекараларды зерттеуге дейінгі трансформациясы талданады. Мақалада лимнология зерттемелерінің

басында Б.Б. Родоман, В.Л. Каганский, В.Е. Шувалов, Л.Б. Вардомский, Н.С. Мироненко, Л.В. Смирнягин, В.С. Тикунов, С.Е. Ханин, Г.А. Горностаева, С.А. Тархов, П.М. Полян, Б.М. Эккел, Л.К. Казаков, Н.С. Касимов, В.Н. Солнцев және т.б. секілді мамандардың тұрғаны атап өтіледі. КСРО ыдырағаннан кейін В.А. Колосов, С.В. Голунов, О.В. Цветкова, О.Ф. Русакова, В.М.Русаков, Ю.К. Саранчин және т.б. сияқты ғалымдар ұсынған жаңа әдістемелік тәсілдер пайда болды. «Псевдомемлекеттік шекаралар» (А.П.Васильев, М.И.Ключников Н.Л.Туров), трансшекаралық және шекаралық саясат (М.Ю. Шинковский, А.А. Зыков, А.А.Киреев, Ф.С.Мусин, И.Н.Воробьева, О.Н. Тынянова, В.В. Шумов, В.О. Корепанов, Л.И. Попкова, Н.П. Романова және т.б.) секілді танымдар зерттеледі. Мақалада сондай-ақ Ресей-Қазақстан шекаралас аймақтарының әртүрлі аспектілерін зерттеу тәсілдері қарастырылады (Г.Т. Қаженова, П.С. Белан, А.М. Ауанасова, А.М. Сүлейменов, Н.Б. Сейдин, К.Г. Шаймерденова, С.М. Әкімбеков, В.А. Колосов, Ж.Е.Токбулатова, С.В. Голунов, М.С. Карпенко, М.Ю. Семенов, Е.А. Семенов, Д.В. Григорьевский, А.А. Чибилев және т.б.). Мақалада сондай-ақ тез өзгеретін геосаяси ортадағы саяси лимологияның міндеттері тұжырымдалған.

Тірек сөздер: саяси география, лимология, шекаратану, шекара, шекаралық, трансрегион, трансшекаралық, шекаралық қауіпсіздік.

¹Kozhirova S.B. *, ²Shukyzhanova A.N.

¹ doctor of political science., professor, International Scientific Complex "Astana",
Nursultan, Kazakhstan

E-mail: Aiym.shukizhanova@gmail.com

²associate professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: Aiym.shukizhanova@gmail.com

THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF LYMOLOGY: TRADITIONAL AND INNOVATIVE APPROACHES (REVIEW OF RUSSIAN AND KAZAKH HISTORIOGRAPHY)

Abstract

The article analyzes the evolution of the study of boundaries, including the transformation of the research paradigm from the general to the specific, from the study of physical and geographical boundaries to the study of political, administrative and state boundaries. The article notes that such prominent specialists as B.B. Rodoman, V.L. Kagansky, V.E. Shuvalov, L.B. Vardomsky, N.S. Mironenko, L.V. Smirnyagin, V.S. Tikunov, S.E. Khanin, G.A. Gornostaeva, S.A. Tarkhov, P.M. Polyan, B.M. Eckel, L.K. Kazakov, N.S. Kasimov, V.N. Solntsev and others. The new methodological approaches appeared after the USSR's collapse, introduced by the scientists as V.A. Kolosov, S.V. Golunov, O.V. Tsvetkova, O.F. Rusakova, V.M. Rusakov, Yu.K. Saranchin and others. The piece studied the definitions as the 'pseudo-state borders' (A.P. Vasiliev, M.I. Klyuchnikov, N.L. Turov), transboundary and border policy (M.Yu. Shinkovsky, A.A. Zykov, A.A. Kireev, F.S. Musin, I.N. Vorobieva, O.N. Tynyanova, V.V. Shumov, V.O. Korepanov, L. I. Popkov, N. P. Romanova and others). The article also discusses research approaches to various aspects of the Russian-Kazakh borderland (G.T. Kazhenova, P.S. Belan, A.M. Auanasova, A.M. Suleimenov, N.B. Seidin, K.G. Shaimerdenova, S.M. Akimbekov, V.A. Kolosov, Zh.E. Tokbulatova, S.V. Golunov, M.S. Karpenko, M. Yu. Semenenko, E.A. Semenov, D.V. Grigorevsky, A.A. Chibilev and others). The article also formulates the tasks of political limology in a rapidly changing geopolitical environment.

Keywords: political geography, limology, border studies, border, borderland, transregion, transboundary, border security.

*Статья подготовлена в рамках программы целевого финансирования проекта BR10965282 «Казахстанско-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность» Министерства образования и науки Республики Казахстан

Введение. В быстро меняющихся геополитических условиях XXI века, на фоне нерешенных погранично-территориальных конфликтов на постсоветском пространстве, актуализировались вопросы лимологии, погранологии, политической географии и других наук. В данной статье анализируется эволюция методологических подходов к вопросам лимологии, применяемые российскими и казахстанскими учеными. Значительное внимание уделено прикладным аспектам лимологии, в том числе

– проблемам пограничной политики, пограничной безопасности, трансграничным регионам, трансграничному сотрудничеству. Особый акцент сделан на истории казахстанско-российского приграничья, а также на его современном состоянии и перспективах. Безусловно, в рамках статьи невозможен детальный анализ поставленных проблем, речь идет лишь о кратком обзоре состояния дел в этой сфере.

Методы исследования. Учитывая историографический характер данного исследования, нами были использованы прежде всего исторический и сравнительный методы, позволяющие наилучшим образом проследить эволюцию традиционных и инновационных подходов в сфере лимологии и погранологии, а также выявить качественные изменения в российских и казахстанских работах конца XX – начала XXI вв.

Результаты и обсуждение. У истоков изучения феномена границ в советской науке стояли такие исследователи, как Б.Б. Родоман, В.Л. Каганский, В.Е. Шувалов, Л.Б. Вардомский, Н.С. Мироненко, Л.В. Смирнягин, В.С. Тикунов, С.Е. Ханин, Г.А. Горностаева, С.А. Тархов, П.М. Полян, Б.М. Эккель, Л.К. Казаков, Н.С. Касимов, В.Н. Солнцев и др. Важным событием стала коллективная монография вышеназванных ученых «Географические границы» (1982). В частности, в своей программной статье В.Л. Каганский отмечает, что невозможность охватить феномен границы наводят на мысль «зажать» границы в ряд парадоксов: парадокс континуальности и дискретности, объективности и реальности, парадокс контурности, парадоксы картографического изображения и др. При этом для границ характерны две главных функции – барьерная и контактная ^[1]. Б.Б. Родоман констатирует: «Граница есть нечто, расположенное между двумя предметами и разделяющее их, или нечто, лежащее непосредственно вокруг одного предмета и отделяющее его от всего остального, но само это «нечто» обычно пренебрежимо мало по сравнению с разделяемыми явлениями, предметами, сущностями» ^[2]. В.Е. Шувалов полагает, что границы – это «пространственные образования, состоящие из элементов разграничиваемых ими географических объектов» ^[3]. Л.Б. Вардомский и Н.С. Мироненко обозначают две актуальные задачи: «что нужно изменить в структуре и функционировании социально-экономической территориальной системы, если признать, что ее границы оптимальны? И наоборот, как изменить границы, чтобы они лучше соответствовали реальным географическим системам?» ^[4].

После распада СССР начался поиск новых теоретико-методологических подходов. Появляются исследования в сфере *лингвистической лимологии*. С.В. Гринев-Гриневич, Э.А. Сорокина и Л.А. Чернышова напоминают, что понятие, обозначенное в русском языке словом «граница», восходит к немецкому *Grenze* и общеславянскому «грань». Формируется синонимический ряд: *бок – борт – водораздел – грань – граф – забор – кайма – критерий – кромка – линия – лимит – межа – мера – область – ограда – ограждение – периметр – полоса – порог – предел – ребро – рубеж – рубикон – ряд – стык – словораздел – сторона – страна – строка – черта – финиш* ^[5]. Э.А. Зойдзе упоминает такие синонимы, как *черта, стык, рубеж, рамки, предел, порог, периметр, мера, межа, линия, край, лимит, борт*. Английский синонимический ряд представлен лексемами *boundary, frontier, limit, bound, edge, end, line, borderline, margin, fringe* ^[6]. По мнению О.В. Цветковой, англоязычными терминами, которые переводятся на русский язык словом «граница», являются *border, borderland, boundary, frontier*, хотя значение каждого из них имеет свой оттенок ^[7]. А.С. Макарычев классифицирует английские аналоги термина «граница»: демаркаторы территориального пространства (*boundaries*), линии перехода на сопредельную территорию (*borders*), периферийные единицы (*margins*), линии столкновения с соседями (*frontiers*), региональные единицы, характеризующиеся тесным сотрудничеством с соседями и мультикультурализмом (*borderlands*) ^[8].

В.М. Кузьмин различает теоретическую и прикладную лимологию. *Теоретическая лимология* исследует природу и функции границ, теорию охраны границ, историю границ и приграничных регионов, методы исследования границ и различных форм взаимодействия на сопредельных территориях, сохранение национальной идентичности в приграничье и др. *Прикладная лимология* или *погранология* – это дисциплина, имеющая своей целью «научное обеспечение пограничной политики, в первую очередь тех её аспектов, которые связаны с пограничной безопасностью, деятельностью субъектов охраны границы, развитием сотрудничества на сопредельных территориях» ^[9].

Активизировалось изучение границ *на стыке политической географии и политической лимологии*. Так, В.А. Колосов отмечает, что изучение границ – «одна из традиционных и вечных» тем всех географических дисциплин. В отличие от физико-географических границ, политические границы – резкие, фронтальные. По их линии, обычно означенной на местности, происходит качественная смена одного из основных признаков, определяющих развитие социально-экономических систем – суверенитета, юрисдикции местных властей и т.п.» ^[10]. В.А. Колосов разделил теоретические подходы к лимологии на традиционные и постмодернистские. К традиционным подходам он отнес историко-

картографический, классификационный, функциональный и географо-политологический^[11]. Постмодернистские подходы В.А. Колосов разделил на четыре группы: 1) исследования границ через призму миросистемной теории и идентичности (*world-system theory*) и «послебартовской» теории территориальных идентичностей; 2) геополитические подходы: а) школа исследований воздействия глобализации и интеграции на политические границы; б) исследования границ с точки зрения безопасности; 3) границы как социальные представления; 4) другие аналитические подходы, в том числе «ПВП-подход», то есть анализ через призму политики, восприятия и практики^[12]. В рамках «ПВП-подхода» работает и С.В. Голунов, который отмечает, что граница «не имеет самостоятельного онтологического значения, являясь проекцией институтов и политик сопредельных стран, восприятий и практик прямо или косвенно взаимодействующих с ней людей»^[13].

Л.Л. Божко отмечает, что феномен границы изучают специалисты в области ряда общественных и естественных наук: «Каждая из наук, имея свой предмет исследования, определяет угол зрения, под которым рассматривает проблематику границ, пограничья и приграничья. Более того, практически во всех перечисленных науках сложились в качестве самостоятельных направлений исследований лимнологические направления, претендующие на то, чтобы считаться самостоятельными научными дисциплинами»^[14]. О.В. Цветкова подчеркивает, что граница и разделяет, и соединяет разграничиваемые ею пространства^[15]. В её работах упоминается ряд известных исследователей феномена границ (*Ф. Ратцель, Г. Гёртц, П. Диль, Дж. Р.В. Прескотт*), но забыт К. Хаусхофер, в трудах которого содержится детальная классификация границ, призванная обосновать территориальную экспансию Германии, проигравшей Первую мировую войну^[16].

А.П. Васильев, М.И. Ключников и Н.Л. Туров предложили типологию псевдогосударственных границ: 1) хронологическая устойчивость границы: а) более 10 лет без существенных изменений; б) менее 10 лет без существенных изменений; 2) делимитация и демаркация границы; 3) наличие или отсутствие за последние 10 лет вооруженных столкновений на границе, приведших к существенному изменению проведения линии границы; 4) соотношение функций псевдогосударственной границы; 5) проницаемость границы: а) теоретическая; б) фактическая; в) разница между фактической и теоретической транспортной проницаемостью границы^[17]. О.Ф. Русакова и В.М. Русаков считают необходимым обновление исследовательского инструментария. Прежнее представление о границах претерпевают важные изменения, которые идут в русле отхода от «плоскостной» концепции границ («геополитическая планиметрия») к объёмному представлению («геополитической стереометрии»)»^[18]. Этот же подход нашел своё отражение в статье В.М. Русакова и Ю.К. Саранчина^[19].

А.Н. Фартышев, исследуя степень совпадения политических границ с природными рубежами, пришел к следующему выводу: «Россия обладает как границами с наивысшей степенью естественности, такими как граница с Южной Осетией или западный участок границы с Китаем, так и полным отсутствием естественных границ с Латвией, и Польшей, проходящим по равнинам. Надо заметить, что малый коэффициент естественности абсолютно не показывает наличия какой-либо политической напряженности на соответствующих участках границы. Однако усиленное внимание России к странам Центральной Азии и Восточной Европы может быть трактовано как наличие предпосылок для сотрудничества, а длинная естественная граница с Монголией является одной из причин, по которой РФ не стремится к распространению своего экономического, политического и культурного влияния на нее. В районе Кавказа ситуация обратная: несмотря на высокую естественность границ, РФ стремится сохранить влияние на непризнанные республики Южная Осетия и Абхазия, чтобы не покинуть этот регион, оставшись в пределах своих естественных границ»^[20].

Ряд политологов исследовали проблемы *трансграничности*. Упомянем работы А.А. Киреева^[21], Ф.С. Мусина^[22], И.Н. Воробьевой^[23], О.Н. Тыняновой^[24], В.В. Шумова^[25], В.О. Корепанова и В.В. Шумова^[26], Л.И. Попковой^[27], А.М. Дронова^[28], А.А. Горбуновой и С.А. Сарыглар^[29], С.В. Голунова^[30], А.В. Клюева и О.А. Пастарнаковой^[31], И.П. Черной и М.Ю. Шинковского^[32], И.Ф. Редновой^[33], Л.Г. Осмоловской^[34], А.Г. Манакова^[35], М.С. Михалева^[36], Н.В. Котляра^[37], Е.А. Шлапеко^[38], А.Ю. Александрова^[39] и др. По мнению М.Ю. Шинковского и А.А. Зыкова, трансграничность – это «целостная органическая саморазвивающаяся система, характеризующаяся самопроизвольными изменениями (влияющими на состояние пограничного режима), «импульсами к движению» (развитие приграничных территорий и в целом общих трансграничных пространств), противоречивостью и другими диалектическими свойствами»^[40]. Трансграничный регион – это «сопредельные пограничные территории (микрорегионы) государств, находящихся в определенных

отношениях (связях), базирующихся на определенном природном, экономическом, социокультурном, этническом единстве в условиях динамичных процессов глобализации»^[41].

Н.П. Романова и К.В. Леконцева считают *трансграничный* регион «пространством идентичности», связанным с изучением жизненных стратегий его жителей, в том числе образовательных и потребительских^[42]. Под *трансграничьем* К.В. Леконцева понимает пространственно интегрированную форму взаимодействия, которое пересекает границы национальных административных практик и старается сформировать, вопреки этим границам, а также осознание связанности, взаимозависимости и общих интересов^[43]. Т.И. Герасименко подчеркивает, что не все территории по обе стороны границы можно считать едиными трансграничными регионами, их следует различать с приграничными, которые в силу разных причин (повышенной роли барьерной функции границы и принадлежности к разным, некомплиментарным культурным мирам) слабо связаны с зарубежными соседями^[44]. Изучая трансграничные процессы, Т.И. Герасименко классифицирует их *по охвату территории* – на локальные, региональные и глобальные; *по содержанию* – на экологические, политические, демографические, миграционные, социальные, этнические, конфессиональные, криминальные, хозяйственные, культурные и научные трансграничные процессы; *по характеру* – на регулируемые, плановые, стихийные; *по интенсивности* – на барьерные, нейтральные, контактные; *по историческим особенностям* – на колониальные, постколониальные, поствоенные, советские, постсоветские; *по форме* – на интеграционные и трансформационные; *по направлению* – на центробежные, центростремительные, нейтральные^[45].

В.Н. Гурба и В.Н. Коновалов анализируют особенности трансграничного региона с действующим конфликтом на примере РФ и Украины. Ученые приходят к выводу: «В настоящее время наблюдается сильная барьерность и, соответственно, слабая контактность. Такая комбинация чревата негативными последствиями по многим направлениям. Социальная напряженность детерминирована неконтролируемой миграцией, теневым бизнесом, ростом преступности, распространением незаконного оружия. Необходимость активизировать приграничное сотрудничество, стимулировать эффективно функционирующий трансграничный регион (с действующим конфликтом) определяется задачей свести к минимуму деструктивный потенциал трансконфликтного региона»^[46].

В настоящее время актуализировалась проблема *российско-казахстанского пограничья*. Появился ряд казахстанских работ, в которых главное внимание было уделено истории формирования казахстанско-российского пограничья. Так, Г.Т. Каженова изучила роль Северного, Восточного и Центрального Казахстана в стратегии Российской империи, а также мероприятия, направленные на ликвидацию независимости Казахстана^[47]. В работе П.С. Белана^[48] на основе документов и материалов Центрального государственного архива, Архива Президента РК, а также материалов СМИ освещена история формирования и эволюции границ Казахстана, в том числе казахстанско-российской границы. В 2014 году была опубликована монография «Правда о государственной границе Республики Казахстан»^[49], в которой освещены такие вопросы, как национально-территориальное размежевание 1920-1930-х гг., делимитация и демаркация казахстанско-российской границы. А.М. Ауанасова и А.М. Сулейменов проанализировали процесс делимитации государственных границ Казахстана^[50]. В работе Н.Б. Сейдина^[51] исследованы такие вопросы, как оформление государственной границы Казахстана при советской власти, территориальная целостность в политике государства, влияние геополитических изменений на определение пограничных рубежей и т.д. Отметим также труд К.Г. Шаймерденовой^[52], в котором исследованы вопросы формирования границы Казахстана с Россией и странами Центральной Азии. Вопросы истории формирования казахстанско-российской границы нашли своё освещение и в труде С. Акимбекова «Казахстан в Российской империи»^[53].

Российские ученые также внесли свой вклад в изучение казахстанско-российского пограничья. В 2004 г. вышла статья В.А. Колосова, в которой отмечено, что участки новой границы РФ различаются по происхождению и «возрасту», степени совпадения с этнокультурными рубежами и хозяйственной освоенности приграничных районов, обеспеченности трансграничными коммуникациями»^[54]. По мнению В.А. Колосова, по сравнению с концом 1990-х гг. усилились угрозы со стороны протяженной границы с Казахстаном. Многие россияне видят решение проблем безопасности в возведении «стен» на границах с Закавказьем и Средней Азией. Отметим также статью В.А. Колосова и Ж.Е. Токбулатовой^[55], а также статью В.А. Колосова, П. Тореза и Ж. Тореза о трансграничном сотрудничестве России и Казахстана^[56]. Заслуживают внимания и работы С.В. Голунова, посвященные различным аспектам казахстанско-российского пограничья^[57]. В 2005 г. вышла статья С.В. Голунова, в которой автор освещает стихийную казачью колонизацию, результатом которой стало основание в 1613 год Яицкого городка^[58]. Позднее возникли такие поселения, как Бийская (1709), Омская (1716) и Бердская крепости

(1716), Семипалатинск (1718), Коряковский форпост (1720), Усть-Каменная (1720), которые позднее получили статус города. Идеи, заложенные в данной статье, получили развитие в диссертационном исследовании С.В. Голунова «Фактор безопасности в политике России и Казахстана по отношению к их общей границе»^[59].

Актуальные вопросы казахстанско-российского приграничного сотрудничества нашли также свое отражение в работах М.С. Карпенко^[60], М.Ю. Семенов^[61], Е.А. Семенова, Д.В. Григорьевского и А.А. Чибилёва^[62], Е.А. Семенова^[63]. Необходимо также упомянуть монографию под редакцией В.А. Колосова «Российское пограничье: вызовы соседства»^[64], одна из глав которой посвящена приграничным районам России и Казахстана в условиях евразийской интеграции. В частности, рассмотрены такие сюжеты, как становление казахстанско-российской границы, своеобразие расселения, размежевание культурного пространства, а также вопросы «малой интеграции». В работе отмечается, что становление казахстанско-российской границы в 1990-х годах осложнялось рядом проблем (слабая пограничная инфраструктура, «серая» приграничная торговля, незаконный наркотрафик и т.д.). Однако Россия и Казахстан сумели согласовать линию государственной границы. Исследователи также признают, что события 2014 года в Крыму и на Донбассе актуализировали опасения части казахстанской элиты относительно территориальной целостности своего государства.

Заключение. Анализ историографии свидетельствует о том, что лимнология как наука о границах начала формироваться и быстро прогрессировать в 1980-х гг. ещё в СССР. У истоков лимнологии стояла группа видных интеллектуалов, среди которых можно выделить таких специалистов в сфере экономической и политической географии, как Б.Б. Родоман, В.Л. Каганский, В.Е. Шувалов, Л.Б. Вардомский, Н.С. Мироненко и др. Благодаря их усилиям были созданы теоретические основы лимнологии, сформулированы её главные цели и задачи, выявлена сущность физических и политических границ, определены их основные функции (*контактная, фильтрующая и барьерная*), а также предложены различные типологии и классификации границ по различным параметрам и критериям.

Новый этап в развитии политической лимнологии начался в постсоветский период, когда остро стала ощущаться потребность в новых теоретико-методологических подходах. Стало ясно, что необходимо различать лимнологию как теоретическую дисциплину и погранологию как прикладную лимнологию. Важную роль сыграли работы В.А. Колосова, который указал на дискурсивную природу границ, а также разделил теоретические подходы на традиционные и постмодернистские. Ряд работ посвящен переходу от «геополитической планиметрии» к «геополитической стереометрии». Появились новые типологии границ, работы о степени совпадения политических границ и природных рубежей, а также труды по вопросам пограничной политики и пограничной безопасности. Большая группа исследований посвящена трансграничности, трансграничным и приграничным регионам.

Следует также отметить ряд работ, касающихся различных аспектов казахстанско-российского пограничья. В частности, изучением истории казахстанско-российского пограничья плодотворно занимались такие казахстанские ученые, как Г.Т. Каженова, П.С. Белан, А.М. Ауанасова, А.М. Сулейменов, Н.Б. Сейдин, К.Г. Шаймерденова и др. Значительный вклад в изучение казахстанско-российского пограничья внесли такие российские исследователи, как В.А. Колосов, С.В. Голунов, М.С. Карпенко, М.Ю. Семенов, Е.А. Семенов, Д.В. Григорьевский, А.А. Чибилев и др.

В целом, перед современной политической лимнологией стоит множество актуальных задач, которые обострились в результате обострения международной обстановки, подрыва международного права, перекройки политической карты мира, появления непризнанных государств, торможения глобализационных процессов и ускорения процессов регионализации мировой экономики.

Список использованной литературы:

1. Каганский В.Л. *Географические границы: противоречия и парадоксы* // *Географические границы. Под ред. Б.Б. Родомана и Б.М. Эккеля.* – М.: Изд-во МГУ, 1982. – с.16.
2. Родоман Б.Б. *Основные типы географических границ* // *Географические границы. Под ред. Б.Б. Родомана и Б.М. Эккеля.* – М.: Изд-во МГУ, 1982. – с.20.
3. Шувалов В.Е. *Географическая граница как фактор районообразования* // *Географические границы. Под ред. Б.Б. Родомана и Б.М. Эккеля.* – М.: Изд-во МГУ, 1982. – с.33.
4. Вардомский Л.Б., Мироненко Н.С. *К проблеме изучения границ, их виды и функции* // *Географические границы. Под ред. Б.Б. Родомана и Б.М. Эккеля.* – М.: Изд-во МГУ, 1982. – с.39.

5. Гринева-Гринева С.В., Сорокина Э.А., Чернышова Л.А. Лимнологические исследования о слове «граница» и о термине «граница» // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. – 2018. – №6. – с.9.
6. Зойдзе Э.А. О сущности понятия граница в филологических дисциплинах: границы языка и границы в языке // Лингвистическая лимнология. Сборник статей по материалам Международной научной конференции. Отв. ред.: А.А. Боронин, 2019. – с.67.
7. Цветкова О.В. Политическая лимнология: концепт границы // Регионоведение. – 2015. – №3 (92). – с.6-7.
8. Макарычев А.С. «Игра понятий»: новая геометрия регионализма в современном европейском контексте // Международные процессы. – 2003. – №3. – с.68-77.
9. Кузьмин В.М. Становление политической лимнологии и ее место в системе наук о границах и функционировании приграничных территорий // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2009. – №3. – с.106.
10. Колосов В.А. Современная политическая география и исследования государственных границ // В сборнике: Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития. Материалы Международной научной конференции. Под редакцией А.Г. Дружинина, В.Е. Шувалова. 2010. – с.56.
11. Колосов В.А. География государственных границ: идеи, достижения, практика // Известия РАН. Серия географическая. – 2008. – №5. – с.8.
12. Колосов В.А. Теоретическая лимнология: новые подходы // Международные процессы. – 2003. – Т.1. – №3 (3). – с.44-59.
13. Голунов С.В. Фактор безопасности в политике России и Казахстана по отношению к их общей границе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук. Нижний Новгород, 2008. – с.5.
14. Божко Л.Л. Трансформация взглядов в контексте междисциплинарных исследований границ // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2010. – Т.6. – №10 (67). – с.74.
15. Цветкова О.В. Концепции границ в географических и политических исследованиях // Вестник университета. – 2014. – №4. – с.149.
16. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // Хаусхофер К. О Геополитике. Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – с.7-250.
17. Васильев А.П., Ключников М.И., Туров Н.А. К вопросу о феномене псевдогосударственных границ в современном мире // Региональные исследования. – 2016. – №1 (51). – с.108-110.
18. Русакова О.Ф., Русаков В.М. Уроки лимнологии и геополитическая стереометрия // Социум и власть. – 2-17. – №1 (63). – с.53.
19. Русаков В.М., Саранчин Ю.К. Геополитика: от политической планиметрии к политической стереометрии // Дискурс-Пи. – 2014. – № 2-3 (15-16). – с.12-18.
20. Фартышев А.Н. Степень естественности политических границ как геополитическая категория // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение. – 2016. – т.17. – с.40.
21. Киреев А.А. Подходы к проектированию пограничной политики: критический анализ и типологизация // Ойкумена. Регионоведческие исследования. – 2016. – №3 (38). – с.65-79.
22. Мусин Ф.С. Проблемы изучения концепта «эволюция пограничной политики» // Вестник Тувинского государственного университета. №1. Социальные и гуманитарные науки. – 2017. – №1 (32). – с.93-100.
23. Воробьева И.Н. К вопросу о конкретизации понятия приграничного региона // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2014. – №4 (36). – с.57-60.
24. Тынянова О.Н. Десекуритизация границы как часть национальной стратегии современной России // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2010. – Т.3. – №1. – С.6-17.
25. Шумов В.В. Классификация и обзор погранометрических моделей // Труды Института системного анализа Российской академии наук. – 2012. – Т.62. – №1. – с.26-39.
26. Корепанов В.О., Шумов В.В. Модели пограничной безопасности // Геополитика: теория, история, практика. – 2012. – №1. – с.114-119.
27. Попкова Л.И. Методика исследования населения приграничных территорий // В сборнике: Российско-белорусское приграничье: проблемы и перспективы развития. Сборник материалов научной конференции, 2016. – с.57-64; Попкова Л.И. Приграничье в зеркале географических исследований // Региональные исследования. – 2018. – №3 (61). – с.133-137.

28. Дронов А.М. Междисциплинарная практика изучения границ и пограничья // Историческая экспертиза. – 2017. – №3. – с.128-143.
29. Горбунова А.А., Сарыглар С.А. Социальная безопасность приграничных территорий: этнокультурный аспект. – 2018. – Т.1. – №1. – с.40-47.
30. Голунов С.В. Безопасность пограничных пространств // Международные процессы. – 2007. – Т.5. – №2 (14). – с.27-37; Голунов С.В. Пограничная безопасность: проблема концептуализации // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2007. – №12. – с.78-89.
31. Ключев А.В., Пастарнакова О.А. Приграничное сотрудничество в контексте государственной политики: теоретические и прикладные аспекты // Личность. Культура. Общество. – 2007. Вып. 2 (36). – с.282-291.
32. Черная И.П., Шинковский М.Ю. Приграничный регион в условиях глокализации: теоретико-концептуальные подходы // Пространственная экономика. – 2005. – №2. – с.46-60.
33. Реднова И.Ф. Трансграничные экономические связи и трансграничная регионализация: глобальный тренд и российская специфика // Terra Economicus. – 2012. – Том 10. – №3. Часть 2. – с.160-163.
34. Осмоловская Л.Г. Функции границы как фактор развития приграничных регионов и формирования трансграничных регионов // Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. Серия: Естественные и медицинские науки. – 2016. – №1. – с.45-54.
35. Манаков А.Г. Приграничные общности людей как объект исследования социально-культурной географии // В сборнике: Культурный ландшафт пограничья: прошлое, настоящее, будущее. Сборник материалов Международных научных конференций в Риге (21.02. – 22.02.2013) и Пскове (05.12 – 07.12.2013), посвященных проблемам приграничья. – 2015. – с.317-327.
36. Михалев М.С. Приграничье – территория скрытых возможностей. К вопросу о корректировке исследовательской парадигмы // Центр и периферия. – 2019. – №1. – с.4-10.
37. Котляр Н.В. Коммуникационно-географические законы современных международных отношений: безграничные возможности российской границы // Политическая наука. – 2010. – №3. – с.153-169.
38. Шлапек Е.А. Факторы приграничной интеграции бизнеса // В сборнике: Наука сегодня: вызовы и решения. Материалы международной научно-практической конференции. Научный центр «Диспут», 2016. – с.106-107.
39. Александров А.Ю. Политико-административные границы: от барьера к туристскому ресурсу // Вестник Московского университета. Серия 5: география. – 2012. – №3. – с.15-20.
40. Зыков А.А., Шинковский М.Ю. Проблема дефиниции феномена «трансграничность» // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. – 2009. – №1 (1). – с.35.
41. Зыков А.А., Шинковский М.Ю. Трансграничность в современном политическом дискурсе // Политическая наука. – 2010. – №3. – с.35-36.
42. Романова Н.П., Леконцева К.В. Трансграничный регион: эволюция теоретико-методологических подходов // Вестник Забайкальского государственного университета. – 2013. – №6 (97). – с.102.
43. Леконцева К.В. Интерпретация понятия «трансграничный регион» через призму современной социологической методологии // Вестник Забайкальского государственного университета. – 2013. – №8 (99). – с.61.
44. Герасименко Т.И. Трансграничные этнокультурные регионы: методологические подходы к изучению // Известия Русского географического общества. – 2005. – Т. 137. – №1. – с.73-83.
45. Герасименко Т.И. Концептуальные основы трансграничных исследований // В сборнике: Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития. Материалы Международной научной конференции. Под редакцией А.Г. Дружинина, В.Е. Шувалова. – 2010. – с.216.
46. Гурба В.Н., Коновалов В.Н. Трансграничный регион vs трансконфликтный регион: общее и особенное в управлении территориальными границами // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2019. – Т.11. – №5. – с.115-116.
47. Каженова Г.Т. Степной край Казахстана в геополитической стратегии Российской империи // Проблемы востоковедения. – 2012. – №2 (56). – с.26-31.
48. Белан П.С. Границы Казахстана: краткая история формирования. Алматы: Тарих тағылымы, 2008. – 156 с.
49. Аманжолова З.А., Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. Правда о государственной границе Республики Казахстан (под редакцией К.-Ж. Токаева). – Изд. 3-е, перер. и доп. – Алматы: Жибек жолы, 2014. – 228 с.

50. Ауанасова А.М., Сулейменов А.М. Из истории делимитации государственных границ Республики Казахстан // *Евразийский юридический журнал*. – 2010. – №4 (23). – с.10-15.
51. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006.
52. Шаймерденова Қ.Ф. Қазақстан және шектес мемлекеттер: оқу құралы. – Алматы: Times New Roman, 2011. – 170 б.
53. Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. – 562 с.
54. Колосов В.А. Как изучать «новое пограничье» России? // *Международные процессы*. – 2004. – Т.2. – №3 (6). – с.90.
55. Токбулатова Ж.Е., Колосов В.А. Образ Казахстана в России в зеркале общественного мнения // *Региональные исследования*. – 2018. – №2 (60). – с.58-67.
56. Колосов В.А., Торез П., Торез Ж. Россия – Казахстан: возможности трансграничного сотрудничества. Россия 2015. Ежегодный доклад Франко-российского аналитического центра. – М.: Обсерво, 2015. – с.400-411.
57. Голунов С.В. Российско-казахстанская граница в 1990-е годы: проблемы безопасности и специфика их восприятия // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*. – 2008. – №1 (13). – с.82-91; Голунов С.В. Приграничное сотрудничество России и Казахстана: проблемы и пути развития // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2009. – №6. – с.84-91 и др.
58. Голунов С.В. Российско-казахстанская граница: история формирования // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*. – 2005. – Вып. 10. – с.69.
59. Голунов С.В. Фактор безопасности в политике России и Казахстана по отношению к их общей границе. Автореферат на соискание ученой степени доктора политических наук. Нижний Новгород, 2008.
60. Карпенко М.С. Приграничное измерение евразийской интеграции России и Казахстана: вызовы для сотрудничества // *Известия РАН. Серия географическая*. – 2019. – №1. – с.24-36.
61. Семенов М.Ю. Социально-демографические характеристики стабильности российско-казахстанского приграничья // *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки*. – 2006. – №2 (57). – с.217-223.
62. Семенов Е.А. Современные интеграционные процессы на территории оренбургско-казахстанского трансграничного региона // *Известия Оренбургского отделения Русского географического общества*. – 2017. – №9 (42). – с.17-24.
63. Семенов Е.А. Проблемы и перспективы трансграничного сотрудничества регионов степной зоны России: пример Оренбургской области // В сборнике: *Региональные проблемы геологии, географии, техносферной и экологической безопасности. II всероссийская научно-практическая конференция*. – Оренбург, 2020. – с.514-520.
64. *Российское пограничье: вызовы соседства / Под ред. В.А. Колосова*. – Москва: ИП Матушкина И.И., 2018. – 562 с.

References:

1. Kaganskii V.L. *Geograficheskie granitsy: protivorechiia i paradoksy* // *Geograficheskie granitsy. Pod red. V.B. Rodomana i V.M. Ekkelia*. – М.: Izd-vo MGU, 1982. – с.16.
2. Rodoman V.B. *Osnovnye tipy geograficheskikh granits* // *Geograficheskie granitsy. Pod red. V.B. Rodomana i V.M. Ekkelia*. – М.: Izd-vo MGU, 1982. – с.20.
3. Shuvalov V.E. *Geograficheskaia granitsa kak faktor raionoobrazovaniia* // *Geograficheskie granitsy. Pod red. V.B. Rodomana i V.M. Ekkelia*. – М.: Izd-vo MGU, 1982. – с.33.
4. Vardomskii L.B., Mironenko N.S. *K probleme izuchenii granits, ikh vidy i funktsii* // *Geograficheskie granitsy. Pod red. V.B. Rodomana i V.M. Ekkelia*. – М.: Izd-vo MGU, 1982. – с.39.
5. Grinev-Grinevich S.V., Sorokina E.A., Chernyshova L.A. *Limologicheskie issledovaniia o slove «granitsa» i o termine «granitsa»* // *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serii: Lingvistika*. – 2018. – №6. – с.9.
6. Zoidze E.A. *O sushchnosti poniatii granitsa v filologicheskikh distsiplinakh: granitsy iazyka i granitsy v iazyke* // *Lingvisticheskaia limologiiia. Sbornik statei po materialam Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Otv. red.: A.A. Boronin*, 2019. – с.67.
7. Tsvetkova O.V. *Politicheskaia limologiiia: kontsept granitsy* // *Regionologiiia*. – 2015. – №3 (92). – с.6-7.

8. Makarychev A.S. «Igra poniatii»: novaia geometriia regionalizma v sovremennom evropeiskom kontekste // *Mezhdunarodnye protsessy*. – 2003. – №3. – s.68-77.
9. Kuzmin V.M. Stanovlenie politicheskoi limologii i ee mesto v sisteme nauk o granitsakh i funktsionirovanii prigranichnykh territorii // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*. – 2009. – №3. – s.106.
10. Kolosov V.A. Sovremennaiia politicheskaiia geografiia i issledovaniia gosudarstvennykh granits // *V sbornike: Teoriia sotsialno-ekonomicheskoi geografii: sovremennoe sostoianie i perspektivy razvitiia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Pod redaktsiei A.G. Druzhinina, V.E. Shuvalova*. 2010. – s.56.
11. Kolosov V.A. Geografiia gosudarstvennykh granits: idei, dostizheniia, praktika // *Izvestiia RAN. Seriya geograficheskaiia*. – 2008. – №5. – s.8.
12. Kolosov V.A. Teoreticheskaiia limologiya: novye podkhody // *Mezhdunarodnye protsessy*. – 2003. – T.1. – №3 (3). – s.44-59.
13. Golunov S.V. Faktor bezopasnosti v politike Rossii i Kazakhstana po otnosheniiu k ikh obshchei granitse. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoj stepeni doktora politicheskikh nauk. Nizhnii Novgorod, 2008. – s.5.
14. Bozhko L.L. Transformatsiia vzgliadov v kontekste mezhdistsiplinarnykh issledovaniia granits // *Natsionalnye interesy: priority i bezopasnost*. – 2010. – T.6. – №10 (67). – s.74.
15. Tsvetkova O.V. Kontseptsii granits v geograficheskikh i politicheskikh issledovaniiaakh // *Vestnik universiteta*. – 2014. – №4. – s.149.
16. Khauskhofer K. Granitsy v ikh geograficheskom i politicheskom znachenii // *Khauskhofer K. O Geopolitike. Raboty raznykh let*. – M.: Mysl, 2001. – s.7-250.
17. Vasilev A.P., Kliuchnikov M.I., Turov N.A. K voprosu o fenomene psevdogosudarstvennykh granits v sovremennom mire // *Regionalnye issledovaniia*. – 2016. – №1 (51). – s.108-110.
18. Rusakova O.F., Rusakov V.M. Uroki limologii i geopoliticheskaiia stereometriia // *Sotsium i vlast*. – 2-17. – №1 (63). – s.53.
19. Rusakov V.M., Saranchin Iu.K. Geopolitika: ot politicheskoi planimetrii k politicheskoi stereometrii // *Diskurs-Pi*. – 2014. – № 2-3 (15-16). – s.12-18.
20. Fartyshev A.N. Stepen estestvennosti politicheskikh granits kak geopoliticheskaiia kategoriia // *Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Politologiya. Religiovedenie*. – 2016. – t.17. – s.40.
21. Kireev A.A. Podkhody k proektirovaniuu pogranichnoi politiki: kriticheskii analiz i tipologizatsiia // *Oikumena. Regionovedcheskie issledovaniia*. – 2016. – №3 (38). – s.65-79.
22. Musin F.S. Problemy izucheniia kontsepta «evoliutsiia pogranichnoi politiki» // *Vestnik Tuvinskogo gosudarstvennogo universiteta. №1. Sotsialnye i gumanitarnye nauki*. – 2017. – №1 (32). – s.93-100.
23. Vorobeva I.N. K voprosu o konkretizatsii poniatiia prigranichnogo regiona // *Vestnik Altaiskoi akademii ekonomiki i prava*. – 2014. – №4 (36). – s.57-60.
24. Tynianova O.N. Desekiurizatsiia granitsy kak chast natsionalnoi strategii sovremennoi Rossii // *Problemy analiz i gosudarstvenno-upravlencheskoe proektirovanie*. – 2010. – T.3. – №1. – s.6-17.
25. Shumov V.V. Klassifikatsiia i obzor pogranomricheskikh modelei // *Trudy Instituta sistemnogo analiza Rossiiskoi akademii nauk*. – 2012. – T.62. – №1. – s 26-39.
26. Korepanov V.O., Shumov V.V. Modeli pogranichnoi bezopasnosti // *Geopolitika: teoriia, istoriia, praktika*. – 2012. – №1. – s.114-119.
27. Popkova L.I. Metodika issledovaniia naseleniia prigranichnykh territorii // *V sbornike: Rossiisko-belorusskoe prigraniche: problemy i perspektivy razvitiia. Sbornik materialov nauchnoi konferentsii*, 2016. – s.57-64; Popkova L.I. Prigraniche v zerkale geograficheskikh issledovaniia // *Regionalnye issledovaniia*. – 2018. – №3 (61). – s.1333-137.
28. Dronov A.M. Mezhdistsiplinarnaia praktika izucheniia granits i pogranichia // *Istoricheskaiia ekspertiza*. – 2017. – №3. – s.128-143.
29. Gorbunova A.A., Saryglar S.A. Sotsialnaia bezopasnost prigranichnykh territorii: etnokulturnyi aspekt. – 2018. – T.1. – №1. – s.40-47.
30. Golunov S.V. Bezopasnost pogranichnykh prostranstv // *Mezhdunarodnye protsessy*. – 2007. – T.5. – №2 (14). – s.27-37; Golunov S.V. Pogranichnaia bezopasnost: problema kontseptualizatsii // *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia*. – 2007. – №12. – s.78-89.
31. Kliuev A.V., Pastarnakova O.A. Prigranichnoe sotrudnichestvo v kontekste gosudarstvennoi politiki: teoreticheskie i prikladnye aspekty // *Lichnost. Kultura. Obshchestvo*. – 2007. Vyp. 2 (36). – s.282-291.
32. Chernaiia I.P., Shinkovskii M.Iu. Prigranichnyi region v usloviiakh glokalizatsii: teoretiko-kontseptualnye podkhody // *Prostranstvennaia ekonomika*. – 2005. – №2. – s.46-60.

33. Rednova I.F. *Transgranichnye ekonomicheskie sviazi i transgranichnaia regionalizatsiia: globalnyi trend i rossiiskaia spetsifika* // Terra Economicus. – 2012. – Tom 10. – №3. Chast 2. – s.160-163.
34. Osmolovskaia L.G. *Funktsii granitsy kak faktor razvitiia prigranichnykh regionov i formirovaniia transgranichnykh regionov* // Vestnik Baltiiskogo federalnogo universiteta im. I. Kanta. Serii: Estestvennye i meditsinskie nauki. – 2016. – №1. – s.45-54.
35. Manakov A.G. *Prigranichnye obshchnosti liudei kak obiekt issledovaniia sotsialno-kulturnoi geografii* // V sbornike: *Kulturnyi landschaft pograničia: proshloe, nastoiashchee, budushchee. Sbornik materialov Mezhdunarodnykh nauchnykh konferentsii v Rige (21.02. – 22.02.2013) i Pskove (05.12 – 07.12.2013), posviashchennykh problemam prigraničia.* – 2015. – s.317-327.
36. Mikhalev M.S. *Prigraniche – territoriia skrytykh vozmozhnostei. K voprosu o korrektyrovke issledovatel'skoi paradigmy* // Tsentri i periferiia. – 2019. – №1. – s.4-10.
37. Kotliar N.V. *Kommunikatsionno-geograficheskie zakony sovremennykh mezhdunarodnykh otnoshenii: bezgranichnye vozmozhnosti rossiiskoi granitsy* // Politicheskaiia nauka. – 2010. – №3. – s.153-169.
38. Shlapeko E.A. *Faktory prigranichnoi integratsii biznisa* // V sbornike: *Nauka segodnia: vyzovy i resheniia. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii.* Nauchnyi tsentr «Disput», 2016. – s.106-107.
39. Aleksandrov A.Iu. *Politiko-administrativnye granitsy: ot barera k turistskomu resursu* // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 5: geografiia. – 2012. – №3. – s.15-20.
40. Zikov A.A., Shinkovskii M.Iu. *Problema definitsii fenomena «transgranichnost»* // *Territoriia novykh vozmozhnostei.* Vestnik Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i servisa. – 2009. – №1 (1). – s.35.
41. Zikov A.A., Shinkovskii M.Iu. *Transgranichnost v sovremennom politicheskom diskurse* // *Politicheskaiia nauka.* – 2010. – №3. – s.35-36.
42. Romanova N.P., Lekontseva K.V. *Transgranichnyi region: evoliutsiia teoretiko-metodologicheskikh podkhodov* // Vestnik Zabaikalskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – №6 (97). – s.102.
43. Lekontseva K.V. *Interpretatsiia poniatiiia «transgranichnyi region» cherez prizmu sovremennoi sotsiologicheskoi metodologii* // Vestnik Zabaikalskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – №8 (99). – s.61.
44. Gerasimenko T.I. *Transgranichnye etnokulturnye regiony: metodologicheskie podkhody k izucheniiu* // *Izvestiia Russkogo geograficheskogo obshchestva.* – 2005. – T. 137. – №1. – s.73-83.
45. Gerasimenko T.I. *Kontseptualnye osnovy transgranichnykh issledovaniia* // V sbornike: *Teoriia sotsialno-ekonomicheskoi geografii: sovremennoe sostoiianie i perspektivy razvitiia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Pod redaktsiei A.G. Druzhinina, V.E. Shuvalova. – 2010. – s.216.
46. Gurba V.N., Konovalov V.N. *Transgranichnyi region vs transkonfliktnyi region: obshchee i osobennoe v upravlenii territorialnymi granitsami* // *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl.* – 2019. – T.11. – №5. – s.115-116.
47. Kazhenova G.T. *Stepnoi krai Kazakhstana v geopoliticheskoi strategii Rossiiskoi imperii* // *Problemy vostokovedeniia.* – 2012. – №2 (56). – s.26-31.
48. Belan P.S. *Granitsy Kazakhstana: kratkaia istoriia formirovaniia.* Almaty: *Tarikh tazylymy*, 2008. – 156 s.
49. Amanzholova Z.A., Atanov M.M., Turarbekov B.Sh. *Pravda o gosudarstvennoi granitse Respubliki Kazakhstan (pod redaktsiei K.-Zh. Tokaeva).* – Izd. 3-e, perer. i dop. – Almaty: *Zhibek zholy*, 2014. – 228 s.
50. Auanasova A.M., Suleimenov A.M. *Iz istorii delimitatsii gosudarstvennykh granits Respubliki Kazakhstan* // *Evraziiskii iuridicheskii zhurnal.* – 2010. – №4 (23). – s.10-15.
51. Seidin N.B. *Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы.* – Almaty: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006.
52. Shaimerdenova Қ.Ф. *Қазақстан және шектес мемлекеттер: оқи қыралы.* – Almaty: *Times New Roman*, 2011. – 170 b.
53. Akimbekov S. *Kazakhstan v Rossiiskoi imperii.* – Almaty: *TOO «Institut Aziatskikh issledovaniia»*, 2018. – 562 s.
54. Kolosov V.A. *Kak izuchat «novoie pogranichie» Rossii?* // *Mezhdunarodnye protsessy.* – 2004. – T.2. — №3 (6). – s.90.
55. Tokbulatova Zh.E., Kolosov V.A. *Obraz Kazakhstana v Rossii v zerkale obshchestvennogo mneniia* // *Regionalnye issledovaniia.* – 2018. – №2 (60). – s.58-67.
56. Kolosov V.A., Torez P., Torez Zh. *Rossiia – Kazakhstan: vozmozhnosti transgranichnogo sotrudnichestva. Rossiia 2015. Ezhegodnyi doklad Franko-rossiiskogo analiticheskogo tsentra.* – M.: *Observe*, 2015. – s.400-411.
57. Golunov S.V. *Rossiisko-kazakhstanskaia granitsa v 1990-e gody: problemy bezopasnosti i spetsifika ikh vospriiatiia* // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii 4. *Istoriia. Regionovedenie.*

Mezhdunarodnye otnosheniia. – 2008. – №1 (13). – s.82-91; Golunov S.V. Prigranichnoe sotrudnichestvo Rossii i Kazakhstana: problemy i puti razvitiia // Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia. – 2009. – №6. – s.84-91 i dr.

58. Golunov S.V. Rossiisko-kazakhstanskaia granitsa: istoriia formirovaniia // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii 4. Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia. – 2005. – Vyp. 10. – s.69.

59. Golunov S.V. Faktor bezopasnosti v politike Rossii i Kazakhstana po otnosheniiu k ikh obshchei granitse. Avtoreferat na soiskanie uchenoi stepeni doktora politicheskikh nauk. Nizhnii Novgorod, 2008.

60. Karpenko M.S. Prigranichnoe izmerenie evraziiskoi integratsii Rossii i Kazakhstana: vyzovy dlia sotrudnichestva // Izvestiia RAN. Serii geograficheskaiia. – 2019. – №1. – s.24-36.

61. Semenenko M.Iu. Sotsialno-demograficheskie kharakteristiki stabilnosti rossiisko-kazakhstanskogo prigranichia // Vestnik Iuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii: Sotsialno-gumanitarnye nauki. – 2006. – №2 (57). – s.217-223.

62. Semenov E.A. Sovremennye integratsionnye protsessy na territorii orenburgsko-kazakhstanskogo transgranichnogo regiona // Izvestiia Orenburgskogo otdeleniia Russkogo geograficheskogo obshchestva. – 2017. – №9 (42). – s.17-24.

63. Semenov E.A. Problemy i perspektivy transgranichnogo sotrudnichestva regionov stepnoi zony Rossii: primer Orenburgskoi oblasti // V sbornike: Regionalnye problemy geologii, geografii, tekhnosfernoi i ekologicheskoi bezopasnosti. II vs Rossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia. – Orenburg, 2020. – s.514-520.

64. Rossiiskoe pograniche: vyzovy sosedstva / Pod red. V.A. Kolosova. – Moskva: IP Matushkina I.I., 2018. – 562 s.

ӘОЖ 930 (574)
МРНТИ 03.81.37

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.17>

¹ Т.Т. Далаева *, ² Б.Т. Калиева

¹тарих ғалымдарының кандидаты,
академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru

²академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының
«6D011400-Тарих» мамандығының докторанты,
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: tynysbekovna@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ ЖАДЫНЫҢ ТАРИХИ БЕЙНЕЛЕРІ: БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы мәдени жадының тарихи бейнелері, олардың ерекшеліктері мен эмоционалдық сипаттамасы қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады. Авторлар тарихи идеялар мен бейнелердің қалыптасуы ерте балалық шақтан басталатынына, кейін олардың мектептегі білім беру кезеңінде жинақталатынына, алайда кейінгі жылдарда, ұрпақ алмасуы кезінде тың мәліметтер мен бұрын азырақ белгілі тарихтың беттерін ашатын жаңадан табылған тарихи құжаттар негізінде олардың әсерінен өзгеруі мүмкін екендігіне назар аударады. Тарихи жады бейнелерін қалыптастырудағы негізгі мақсаттар мен олардың эмоционалдық сипаттамаларын салыстыру мақсатында кеңестік мектептегі және қазіргі жағдайдағы тәрбие тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалған. Атап айтқанда, ХХ ғасырдың 40-50 жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы коммеморативтік тәжірибелерді тарих сабақтарында және тарихи түсініктерді қалыптастыру мақсатында сыныптан тыс жұмыстарды бейнелейтін мұрағат материалдары берілген. Мақаланың негізгі мазмұны Қазақстанның Алматы облысының материалдарында суреттелген.

Тірек сөздер: бейне, мәдени жады, коммеморация, тарихи жады, белгі, эмоция, мектеп

¹Далаева Т.Т.*, ²Калиева Б.Т.

¹кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: tenliktd@mail.ru

²докторант кафедры Истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
по специальности «6D011400-История», КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: tynysbekovna@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ В КАЗАХСТАНЕ: СИМВОЛИКА И ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В статье рассматриваются исторические образы культурной памяти в Казахстане, формирование их особенностей и эмоциональных характеристик как одна из наиболее актуальных проблем современного общества. Авторы обращают внимание на то, что формирование исторических представлений и образов начинается с раннего детства, затем получает закрепление в период школьного образования, однако в последующие годы в период смены поколений могут быть изменены под влиянием новой информации, вновь открытых исторических документов, которые открывают ранее малоизвестные страницы истории. Дан сравнительный анализ практик воспитания в советской школе и в современных условиях, чтобы сопоставить основные цели в формировании образов исторической памяти и их эмоциональных характеристик. В частности, приведены архивные материалы, отражающие коммеморацию памятных практик 40-50-х годов XX века и в начале XXI века на уроках истории и во внеклассной работе для формирования исторических представлений. Основное содержание статьи проиллюстрировано на материалах Алматинской области Казахстана.

Ключевые слова: образ, культурная память, коммеморация, практика, историческая память, знак, эмоция, школа

¹Dalayeva T.T.*, ²Kaliyeva B.T.

¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU, Almaty Kazakhstan

E-mail: tenliktd@mail.ru

²doctoral student in the specialty «6D011400-History», Abai KazNPU, Almaty Kazakhstan

E-mail: tynysbekovna@mail.ru

HISTORICAL IMAGES OF CULTURAL MEMORY IN KAZAKHSTAN: SYMBOLS AND EMOTIONAL CHARACTERISTICS

Abstract

The article discusses the historical images of cultural memory in Kazakhstan, the formation of their features and emotional characteristics as one of the most pressing problems of modern society. The authors draw attention to the fact that the formation of historical ideas and images begins in early childhood, then they are consolidated during the period of school education, however, in subsequent years, during the generational change, they can be changed under the influence of new information, newly discovered historical documents that open previously little-known history pages. A comparative analysis of upbringing practices in the Soviet school and in modern conditions is given in order to compare the main goals in the formation of images of historical memory and their emotional characteristics. In particular, archival materials are presented that reflect the commemoration of memorable practices of the 40-50s of the 20th century and at the beginning of the 21st century in history lessons and in extracurricular work to form historical ideas. The main content of the article is illustrated on the materials of the Almaty region of Kazakhstan.

Keywords: image, cultural memory, commemoration, practice, historical memory, sign, emotion, school

Кіріспе. «Тарихи жадының» қалыптасуы қазіргі қоғамда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, тарихи жадыны қалыптастыру арқылы қоғам, жалпы еліміздің азаматары өз елінің тарихын сүйеге, құрметтеуге, өзге ел азаматтарына оны өз деңгейінде түсіндіріп бағалауына бағыттауы мүмкін. Тарихи мәдени жады қоғам үшін біріктіруші құндылықтарды көрсететін тарихи бейнелерде бейнеленген.

Тарихи жад бейнелері белгілі бір жад картасын, қоғамдық сананың өзегін құрайды [1, 243 б.]. Тарихи бейнелерді беру отбасы деңгейінде де, белгілі бір әлеуметтік топтар мен қауымдастықтарда да әртүрлі ақпараттық арналар арқылы жүзеге асырылады. Тарихи бейнелерді қабылдау балалық шақтан басталады. Оларды түсіну және олардың мағыналық мазмұнын өзгерту көбінесе өмір бойы жалғасады. Тарихи бейнелердің едәуір бөлігі мектеп табалдырығынан есте қалады, өйткені олар тарих сабақтарында және тәрбие сағаттарында нақты коммеморативті тәжірибелермен бекітілген.

«Тарихи жад» - (сонымен қатар ұжымдық немесе әлеуметтік жады) – бұл қазіргі кезде маңызды «жаңа жинақталған әлеуметтік тәжірибені» жаңа ұрпаққа беру үшін өткен туралы ақпаратқа айналдыратын әлеуметтік білімді басқаратын және өзгертетін әлеуметтік-мәдени әдістер мен институттар жүйесі. Ғылыми қолданыста баламалы ұғымдар бар, олардың кейбіреулері ертеректе қолданылған: тарихи жад, ұжымдық жады, әлеуметтік жады, ұжымдық ми, адам жады, әлем жады [2].

«Мәдени жады» терминін алғаш рет неміс египтологы Ян Ассман Морис Халбвакстың ұжымдық жады теориясын әзірлеген «Мәдени жады» кітабында пайдаланды [3]. Ян Ассман және кейінірек Андреас Хуессен сияқты ғалымдар естелікке қызығушылық таныта бастады, бұл мемориалдық орындар мен ретро мәдениет және 1980 жылдардың басындағы мнемотехника сияқты әртүрлі құбылыстармен суреттелген.

«Коммеморация» – бұл өткенді еске сақтауды нығайту және беру тәсілі. «Еске алу» терминін күнделікті өмірге француз тарихшылары енгізді, олар оның контекстінде ұжымдық жадының материалдық компонентін зерттеудің маңыздылығын негіздеді [4].

Музей педагогикасы - музей ісін тәрбие жүйесі ретінде қарастыратын музейтану, педагогика және психологияның тоғысқан жеріндегі ғылыми пән; сонымен қатар мәдени (көркемдік) тәжірибені музейлік ортада педагогикалық процесс арқылы беруге бағытталған заманауи музейдің ғылыми-практикалық қызметінің саласы. Музейлердің тарихын, мәдени-ағартушылық қызметінің ерекшеліктерін, келушілердің әртүрлі категорияларына әсер ету әдістерін, музейлердің оқу орындарымен өзара байланысын зерттейді [5].

Музейлердің тәрбиелік мәні бар іс-әрекеттердің ішінде қазіргі уақытта ең танымалы музей сабақтары болып табылады. Олар оқушылардың белгілі бір тақырыптар бойынша білімін бекіту және олардың ойлары мен тарихи бейнелерін тереңдету үшін арналған. Музей нысаны мұнда иллюстрация ретінде ғана емес, сонымен қатар зерттеу көзі ретінде де әрекет етеді. Музей сабағы оқушылардың мектеп бағдарламасының тақырыбы бойынша білімдерін тереңдету мақсатында тікелей музей экспозициясында өткізіледі. Оның ерекшелігі музейдің оқу-тәрбие ортасында мектептегі тәрбие міндеттерін жүзеге асыруында.

Жұмыс барысында негізгі мәселелерді көрсете отырып, «тарихи жад», «мәдени жад», «коммеморация» және «музей педагогикасына» тоқталып, ендігі кезекте коммеморацияларды жүргізу барысында қандай сезімдермен ұштасуына мән беріп, оларға сипаттама берсек. Солардың бірі ретінде жалпы эмоция дегенміз не және оның қандай түрлері болады, жалпы тоқталып өтсе. Эмоция-француз тілінен аударғанда emotion, яғни адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсерінің реакциясы. Қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күй. Эмоция организмнің әр түрлі қажетсінулерге қанағаттануына (ұнамды эмоция) немесе қанағаттанбауына (ұнамсыз эмоция) байланысты [6]. Эмоцияларды айта отырып, «эмоционалдық нормалар» және «эмоцияларды басқару» түрлеріне тоқталу тақырыбымызды ашып көрсетеді. Эмоционалдық нормалар: 1) дұрыс емес сезіну; 2) сезімдердің қарқындылығы; 3) сезімдердің ұзақтығы; 4) эмоцияларды тым ерте немесе тым кеш бастан кешіру; 5) сезімдерін білдірудің орындылығы. Эмоцияларды басқарудың өзі «үстірт орындалуы» және «тереңірек орындалуы» болып қарастыруға болады. Үстіртін орындалу эмоцияларының 5 түрін көрсетуге болады: 1) сөздік тұжырым; 2) дауыс ырғағы; 3) мәнерлі мимика; 4) дене қимылдары; 5) киімі арқылы. Тереңірек орындалу эмоцияларының 3 түрін көрсетуге болады: 1) дененің терең орындалуы; 2) мәнерлі терең орындау; 3) когнитивті терең орындау [7].

Сонымен қатар, зерттеу жұмыста негізгі басшылық Совет өкіметі кезеңіндегі тәрбие және сыныптан тыс сабақтарының жүргізілу барысына, сонымен қатар сол кезеңдегі осы мәселенің жан-жақты қаралып, талдануына басты назар аударылған. Не себепті Совет өкіметі кезеңіндегі сыныптан тыс жұмыстардың жүргізілу барысын бүгінгі ХХІ ғасыр қоғамына салыстыруға алып келінгендігі жұмыстың зерттеу нәтижесінде көрсетілген.

Мақсаты. Мақаланың мақсаты – ХХ ғасырдағы және ХХІ ғасырдың басында Алматы облысының материалдары негізінде мектепте тарихты оқыту тәжірибесін салыстырмалы талдау негізінде тарихи жады бейнелерінің берілу ерекшеліктерін сипаттап, оның негізгі анықтаушы белгілері мен өскелең ұрпаққа эмоционалдық әсерін анықтау. Қазақстандағы мәдени жадының тарихи бейнелерін, белгілерінің қалыптасуын, эмоционалдық сипаттамасын анықтап, негізгі мәнісін ашу. Оқушыларда тарихи жадыны қалыптастыру үшін қандай коммеморативті тәжірибелерді сабақ барысында жүргізу қолайлы

болатындығын көрсету. Нәтижесінде сыныптан тыс сабақтарға эмоционалдық талдау жасай отырып, сипаттамасын көрсетіп, оның маңыздылығына тоқталу.

Материалдар мен әдістер. Жұмыста негізгі дерек көзі болып Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ары қарай ҚР ОМА), Талдықорған қаласының мемлекеттік архиві (ары қарай ТМА) материалдары негізінде толықтырылды. Сонымен қатар, «Тарих» пәні аясындағы оқулықтар, газет, журнал беттердегі зерттеу мәселесі аясындағы мәліметтер қарастырылды. Қолданылған әдістер: салыстырымалы-тарихи, тарихи таным әдістері арқылы қарастырып, өзектілігі көрсетіліп, жан-жақты талқыланды.

Қарастырып отырған мәселеміз бойынша архив құжаттары негізінде ҚР ОМА 1692 – «Қазақ ССР ағарту министрлігі» (1937-1972 жж.) атты қорындағы істер бойынша жұмыс жүргізілді. «Кластан тыс тәрбие жұмыстары» деген істе сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының түрлері көрсетілді [1692 қ, 1 т., 372 іс, 96 б – Кластан тыс тәрбие жұмыстары туралы] [8]. Сонымен қатар қарастырып отырған жұмысқа қажетті істердің бірі деп «Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тарихты оқыту бойынша әдістемелік хат» деген іс қаралды [1692 қ, 1 т, 482 іс, 65 б. – Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тарихты оқыту бойынша әдістемелік хат (1941 ж.)] [9].

Жұмыс аясында келесі қарастырылған архивіміздің ТМА 882 қ. (1944-1996 гг.) «Облыстық білім беру басқармасының Талдықорған облысының әкімшілігі» атты қоры. Бұл қорда «Пәндерді тереңдетіп оқытатын мектептер мен сыныптардың саны туралы мәлімет: 1991-1996 оқу жылы» атты іс қаралып зерттеу жұмысымызға қажетті материалдар алынды [882 қ, 3 т, 273 іс–пәндерді тереңдетіп оқытатын мектептер мен сыныптардың саны туралы мәлімет: 1991-1996 оқу жылы] [10]. Келесі жоғарыда аталған қордың «1948-1949 оқу жылы бойынша Талдықорған облысы мектептерінің жұмысы туралы есеп» [882 қ, Оп.1, Д.80 – 1948-1949 оқу жылы бойынша Талдықорған облысы мектептерінің жұмысы туралы есеп] [11] және «1957-1958 оқу жылы бойынша облыстық білім басқармасының жұмыстары туралы есеп (облыстың халықтық білім беру ұйымдары мен мектептері)» атты істерінде қандай тәрбие және сыныптан тыс сабақтардың жүргізілгендігін талқыланып, сараланып алынды. [882 қ, 1 т, 581 іс, 90-96 бб. – 1957-1958 оқу жылы бойынша облыстық білім басқармасының жұмыстары туралы есеп (облыстың халықтық білім беру ұйымдары мен мектептері)] [12]. Сонымен қатар, ТМА-ның 882 қорының «1970 жыл бойынша мерейтойларды дайындау мен өткізуге арналған материалдар» [882 қ, 1 т, 856 іс, 11-14 бб. – 1970 жыл бойынша мерейтойларды дайындау мен өткізуге арналған материалдар] [13] және «Облыстық халық ағарту басқармасының 1984 жылға арналған жұмыс жоспары» [882 қ, 3 т, 9 іс, 14-15 бб. – Облыстық халық ағарту басқармасының 1984 жылға арналған жұмыс жоспары] [14] атты істерінде жалпы мерей тойлардың өткізілу барысы ашылып көрсетілді.

Нәтижелерді талқылау. «Тарихи бейне» түсінігінің анықтамасы қазіргі гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың өзекті мәселелеріне жатады. Себебі, тарихи бейне түсінігін әр сала ғалымдары өздерінше түсіндіреді. Олардың қатарына тарихшылар, әлеуметтанушылар, педагогтар, мәдениеттанушылар. Л.П. Репина тарихи жадыны әлеуметтік-мәдени жағына сипаттама береді. Себебі, тарихи бейнені белгілі бір қоғам санасы береді деген ұғым қалыптастырады. Оның ойынша тарихи жадының қалыптасуына үш үрдіс түрткі бола алады: 1) өткенді ұмыту; 2) фактілер мен оқиғаларды әртүрлі түсіндіру; 3) қазіргі мәселелермен байланыстыра отырып, өткеннің өзектендірілуі. Жад – адамның, халықтың, елдің өткен тәжірибесін есте қабылдау, сақтау жаңғыртумен және оны сана саласына қосумен байланысты психикалық процесс деп түсіндіріледі [1, 251 б.]. Ю.Р. Ковтунованың «Образ как объект исторического исследования» атты мақаласында «тарихи бейне» термині қазіргі таңда әлі де болса, толық өз қолданысына енбеді деп Л.Н. Мазурдың пікірімен қосылады. Себебі, «тарихи бейне» терминінің қолдану барысы әлі де аз деген болжам жасайды [15, 91 б.]. Жоғарыда атап өткеніміздей, тарихи жағынан көрсете отырып, қазіргі таңда мәдени жағынан да «тарихи бейнелерді» қарастырып жатқан жұмыстар бар. Мәдениеттанушылар «бейне» деп көркем шығармашылық ретінде көрініс берді. Солардың бірі ретінде «Культурно-исторические образы познания мира как процесс восхождения к синтезу» атты жұмыста дүниені танудың мәдени-тарихи бейнесі адамның дүниені түсінуінің әртүрлі дәуірлерінің өзгеруімен анықталады. Миф тарихи тұрғыдан «Адам мен Дүние» қатынасының бірлігін түсінудің бастапқы нүктесі болып табылады-деп түсіндіріп өтеді. Көріп отырғанымыздай, әр сала өздігінше түсіндіруге тырысады [16]. Әдебиеттануда «көркем бейне» ретінде көрсетеді. Коммеморативті тәжірибелерді жүргізу арқылы «тарихи жад» белгілерін қалыптастыру барысына талдау жасау барысында негізгі екі топқа бөліп қарастырсақ: 1) архив құжаттары; 2) қосымша материалдар (мысалы: диссертация, кітаптар, оқу құралдары, газет, журнал).

Коммеморативті тәжірибелерді жүргізу арқылы «тарихи жады» белгілерін қалыптастыру барысы туралы Ресей мемлекетінде де талқыланып, саралануда. Солардың бірі ретінде М.Л. Шуб [17] зерттеушілердің концепцияларын белгілі бір түрде еске алу проблемаларымен, оның ішінде олардың тәрбиелік

әсері тұрғысынан қарастырған. Н.И. Чуркинаның жұмысында [18] келесі тұжырым жасалды: стандартты схема олар тек бас тартуды тудыруы мүмкін, керісінше тәрбиелік нәтиже береді. Еске алудың тарихи тәжірибелерін зерттеу ретроспективті проекциядағы педагогикалық әсерлерді оқшаулауға көмектеседі, сондықтан бұл тәжірибені қазіргі білім беру практикасының міндеттері тұрғысынан зерттеу және түсіндіру қажет». А.С. Бибарцева, И.С. Муханованың [19] қазіргі кездегі жастарға патриоттық тәрбие беру мәселелерін қарастырады. Пандемия кезіндегі Қазақстан мектептеріндегі еске алу іс-шараларына онлайн жұмыс контекстіндегі талдау Далаева Т., Садыбеков И. [20] мақаласында көрсетілген. Атап айтқанда, авторлар мектепте жүргізілген іс-шаралардан мысал ретінде көрсетіп, 2020 жылы Ұлы Отан соғысын еске алуға арналған мектепшілік іс-шаралар негізінде коммеморацияның 7 түрін анықтаған.

Ресей зерттеушісі Ю.Сафронованың [21] «Тарихи жад» оқулығында «Memory studies» ғылымының негізгі бағыттарының сипаттамасы берілген. «Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі еске алу процестері» [22] оқу құралы қазіргі кезеңдегі еске алудың әртүрлі тәжірибелерін зерттеуге арналған. К.Медеуованың «Ұзақ мерзімді «Советтік» және ұжымдық жадының трансформациялары: Қазақстандағы кеңестік және постсоветтік мемориалдық кешендер» [23] атты мақаласында мемориалдық кешендер мен олардың қазіргі республиканың мәдениетіндегі маңызы жан-жақты талданған.

Келесі атап өтетін еңбегіміз жұмысымызда көрсеткендей тарихи бейнелер және оларға эмоционалдық сипаттама беру барысы туралы Скотт Р.Харристің «Приглашение в социологию эмоций». Бұл еңбекте жалпы эмоция дегеніміз не, оның түрлері, пайда болуы туралы жалпы сипаттама беріліп, жұмысымызға талдау жасау барысында қолдануымызға өз септігін тигізді [7].

Жоғарыда көрсеткеніміздей, қазіргі таңда аталып отырған мәселе әлемдік көріністе де өз өзектілігін көрсетуде. «Тарихи бейнелерге» қатысты А. Федоровтың «Media Stereotypes Analysis in the Classroom at the Student Audience» атты мақаласында Бұқаралық ақпарат құралдарының стереотипі белгілі бір объектіге деген қалыптасқан қатынасты көрсетеді, ол бұқаралық аудиторияға арналған медиа мәтіндерінде үстемдік ететін жанрлардың, әлеуметтік процестердің/оқиғалардың, идеялардың, адамдардың схемалық орташаланған, таныс, тұрақты бейнеленуін көрсетеді. Медиа-мәтіндердегі сюжеттік және жанрлық құрылымның өзіндік стереотиптері бар: БАҚ-тағы мәтін әрекетінің фабулалық жағдайлары (көрініс, тарихи кезең және т.б.) кейіпкерлер, олардың құндылықтары, идеялары, тілі, мимикасы, ым-ишарасы, киім-кешек, суретті алу және т.б. аталған [24, 159 б.]. П. Кариуки, Л. Уилсонның «The Effect of Students' Gender on Attitude toward Social Studies and the Illustration of Historical Images at a Selected Middle School» атты мақалаларында зерттеудің мақсаты орта мектеп оқушыларының жынысының олардың гендерлік бейтарап тарихи бейнені бейнелеуіне және олардың әлеуметтік зерттеулерге деген көзқарасына әсерін зерттеу болды. Көріп отырғанымыздай, тарихи бейнелерді көрсету жолдары әр түрлі [25].

Коммеморацияға қатысты П.Вербыцка, Р.Гайвер, П.Кендзор, Петроның «Patriotic Celebrations in Educational Commemoration Practices in Ukraine» атты мақалаларында зерттеу жұмысы Украинадағы соңғы онжылдықтардағы ресми мерекелер күнтізбесін өзгертудің негізгі тенденциялары туралы ақпарат беруге және оның мектептегі мерекелерге әсерін көрсетуге бағытталған. Патриоттық іс-шаралар негізгі күнтізбелік даталардағы мектеп мерекелерінің мысалдары мен дәлелдері, соның ішінде әртүрлі мектеп жағдайында аудиовизуалды материалдар арқылы талданғанын осы жұмыста көрсетілген [26, 35-40 бб.].

Зерттеу нәтижесі. Кеңес дәуіріндегі тарих пен әдебиетті оқыту үдерісінде тарихи бейнелердің қалыптасуына маңызды мән берілді. Мұның кеңестік ел азаматтарының жас ұрпағын тәрбиелеу үшін идеологиялық маңызы болды. Мұрағат құжаттарына жүгінсек, мектеп оқушылары арасында тарихи жадтың негізгі бейнелері идеясының қалай орын алғанын көруге болады.

ҚР ОМА 1692 қорының кластан тыс тәрбие жұмыстары туралы ісінде Қаз КСР Оқу Халық Комиссариаты, Мектептер бөлімі - Зерттеу институты, Мухамеджанов Қ., 1940 жылы Алматы қаласы негізінде кластан тыс жұмыстардың орындалу барысына тоқталып, оларды бөліп көрсеткен. Яғни, XX ғасырдың 40 жылдарында сыныптан тыс жүргізілетін сабақтарға назар аударсақ, олар төмендегідей: I Кластан тыс тәрбие жұмыстарының мақсаттары: Коммунистік адамгершілік тәрбиесі; II Интернационализм және советтік патриотизм тәрбиесі туралы; III Дінге қарсы тәрбие; IV Дене тәрбиесі. Үлкен ірі топтарға бөле отырып, ойынның өзін бірнеше түрге бөліп көрсеткен. Ойын (А.С. Макаренконың педагогикалық мұрасынан): 1. Тортты атқылау; 2. Нысана; 3. Көпір астынан таяқ лақтырып өткізу; 4. Отряд барлауға шықты (әскери ойын); 5. Тоғай арасындағы алау; 6. Ұрыс басталды. Ойындарды өз деңгейлеріне бөліп, ары қарай эстетикалық тәрбиені бірнеше түрге бөліп көрсеткен V Эстетикалық тәрбие: а) Хор үйірмесі; б) Музыка үйірмесі; с) Сурет салу жұмыстары. VI Жаратылыстану жөнінде кластан тыс жұмыстар; VII Әдебиет үйірмесі; VIII Техника үйірмесі; Мейрамдардың өзін тағы бірнеше түрге бөліп көрсеткен, соның ішінде коммеморацияға жақын түрлері, IX Мейрамдар: д) Балалардың драмалық ойындары; х) Мектеп кітапханасы [8, 96 б.]. Көріп отырғанымыздай, XX ғасырдың 40 жылдарында негізі 10 тақырыпқа бөліп сыныптан тыс сағаттардың тақырыптарын көрсетсе, XXI ғасырда

негізгі 8 тақырыпқа бөліп көрсетіп, негізгі ішіндегі тақырыпшылар бір-біріне сай келіп отыр. Бұл жерден көретініміз, қай кезеңде болмасын тәрбие барысында орындалатын негізгі тұжырымдар мен ойлар бір-біріне жанасады және де бір мақсатқа бағытталған. Сондықтан да, бұндай сыныптан тыс сабақтардың бөлініп көрсетілуін қазіргі таңда коммеморативті тәжірибелерге жатқызуға болатындығын атап өтуіміз қажет. Сонымен қатар, ойын түрлерінің бөлініп, жан-жақты сараланып көрсетілуі сол кезеңдегі сыныптан тыс сабақтардың егжей-тегжейлі қарастырылғандығын айқындайды.

Жоғарыда аталған қордың «Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тарихты оқыту бойынша әдістемелік хат (1941 ж.)» атты ісінде Қаз КСР Халық ағарту комиссариатының (ары қарай ХАК) м.а. А. Канапин 25 желтоқсан 1941 жылы бекіткен әдістемелік хаты. Осы хаттың негізі: ХАК және оның органдары жүргізген Алма-Аты қаласы, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Қызыл-Орда және Павлодар облыстары қала мектептердегі тарих пәнінің оқытылу барысына шолу жасап, жағымды фактілермен бірге көптеген жағымсыз фактілерді анықтаған. Бұл оқытудың сапасын айтарлықтай төмендетіп, тарихтың тәрбиелік және саяси-тәрбиелік мәнін әлсіретті [9, 65 б.].

Бірқатар мектептерде мұғалімдер өздерінің үлкен жауапкершіліктерін сезіне отырып, тарихты шеберлікпен жүргізеді: олардың сабақтары мектептің кіші және жоғары сынып оқушыларының бойында терең патриотизмді тәрбиелейді, ой-өрістерін едәуір кеңейтеді, дұрыс түсіну мен тұрақты негіздерін қалайды, тарихи оқиғаларды КСРО және бүкіл әлем халықтарының өмірінен сіңіру, сол арқылы қазіргі оқиғалардың мәнін жақсы және дұрыс түсінуге көмектесетіндігін атап өткен. Сонымен қатар, хаттың 5 бөлімі аталып отырған біздің мәселемізге нақты тоқталған: 5. Жақсы оқытушылар оқушылардың өзіндік жұмысын дұрыс және жеткілікті мөлшерде ұйымдастырады: әңгімелер, баяндамалар, очерктер, тарихи құжаттар мен кітаптарға сілтеме жасау, оқулықтарға конспект жазу және т.б., көркем шығармаларды таңдау, суреттер топтамасы, сызбалар, карталар, кестелер салу және т.б. Сонымен қатар, қойылымдар оқушыларға, олардың ата-аналарына және ересектер тобына арналған; бұл оқытушылар оқушыларға арналған тарих үйірмелерін, оқушылар кештерінде тарих пәнінен презентация, газет оқудан және тарихты оқумен байланысты басқа **сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыстар** ұйымдастыру арқылы тарихи жадыны және сананы қалыптастыруға жұмыстар жүргізу керек (Қазақ КСР Халық ағарту комиссариатының мектеп бөлімі. Жауап. редактор Бекмаханов, ХАК, Алматы, 1941 ж.). Аталып отырған мәселеде, сол ХХ ғасырдың 40-жылдарындағы тәрбие сағаттарының негізгі мақсаты сабақ нәтижесінде өз кезеңіндегі идеологияны ұстай отырып, өз септігін тигізу.

Бүгінгі күні ХХІ ғасырда қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі ол сыныптан тыс іс-шараларды жүргізу арқылы жас буынға өз еліне, жеріне деген құрмет көрсетуге негізделген. Себебі, қазіргі таңда коммеморативті тәжірибелерді жүзеге асыру барысында сыныптан тыс тарихи кештер, үйірмелер, белгілі бір тарихи оқиғаларды өткізу арқылы тарихи жадының бейнелерін қалыптастыруға зор мүмкіндік бар екендігін атап өтуге болады. Тағы да аталып отырған мәселенің қазіргі қоғамда өзектілігі артып отырғандығын көруге болады. Оған мысал ретінде Алматы облысы, Ақсу ауданы «Ғали Орманов атындағы орта мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінде (<http://ormanov-aksu.mektebi.kz>) жоғарыда аталған кеш негізінде қазақтілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі Ж.Шалабаеваның ұйымдастыруымен жоспарға сай 15.01.2020 жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналған «Абай дана, Абай дара» атты әдеби монтаж 1-11 сынып арасында өтілгендігін көрсетуге болады. Ол туралы төмендегі №1 суреттен көре аласыз.

(1-сурет. Абай дана, Абай дара» атты әдеби монтаж атты кеші. «Ғали Орманов атындағы орта мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі сайтынан <http://ormanov-aksu.mektebi.kz> алынды. 06.06.2020)

Жоғарыда аталғандай, тарихи кештер өткізу, ол да коммеморативті тәжірибелердің бір көрінісі. Сондықтан да, тек XX ғасырда ғана емес, сонымен қатар бүгінгі таңда да өзекті мәселелердің бірі болғандығын көре аламыз. Бұл кештен көретініміз, әр бала эмоционалды түрде өз бойына қабылдап, сезінуге тырысады. Атап айтар болсақ, оқушылар «эмоционалдық басқарудың» ішіндегі «үстіртін орындаудың» 5 түрін негізге алсақ: 1) ауызша ілтипат істеу, мысалы: Рахмет; 2) дауыс ырғағы; 3) экспрессивті мимика (бет қимылы, көз, ауыз арқылы көрсету); 4) дене қимылы арқылы көрсету; 5) киімі арқылы келтіру. Соның ішінен жоғарыдағы оқушылардың эмоционалдық басқаруының үстіртін орындауының ішінде 2) «дауыс ырғағы» және 3) экспрессивті мимика (бет қимылы, көз, ауыз арқылы бойынша көңіл-күйлерін көрсетті [7, 62 б.]. Яғни, ұлы ақынымыздың өлең жолдарын айтып, өзіндік көрсетілім көрсетті. Белгілі бір тұлғаға арналған тарихи кештер өткізу арқылы оқушының бойында үлкен жауапкершілік сезіндіріп, оларды болашаққа өз мақсатына жетуіне апаратын жолды көрсетуге бағыттау арқылы тәрбиелеу маңыздылығын арттыру.

ТМА 882 қорының «1948-1949 оқу жылы бойынша Талдықорған облысы мектептерінің жұмысы туралы есеп» атты ісінде [11, 15 б.] А.С. Пушкиннің 150-жылдық мерей тойына орай мектептерді оның әдіби кештері өтіп, шығармалары оқылды. Оның негізінде патриоттық шығармаларына тоқталған: «Послание в Сибирь», «Деревня», «Чаадаеву». Бұндай кештің өтілуінің негізгі мақсаты оқушылардың бойында социалистік отанына деген патриоттық және берілгендік сезімін ояту болды. Тарих және география пәндерін оқу барысында «барлық жолдар коммунизмге алып келеді» деген негізгі логикалық тұжырым қалыптасады оқушыларда. Тарих, география және КСРО конституциясы пәндерінде оқушылардың бойында кеңестік ұлттық мақтаныш, өзінің социалистік отанына қажетті болу үшін ұмтылу сезімін тәрбиелеу негізгі міндеттердің бірі болды. Облыстағы мектептерде тарих пәнін оқыту оқушылардың бойында маркстік-лениндік дүниетанымын қалыптастыру арқылы жүргізілген. Ал қазіргі XXI ғасырда тарих пәнін жүргізу, белгілі бір тарихи тұлғаның кешін өткізу арқылы әр түрлі тарихи кезеңге қатысты «тарихи бейнелерді» көрсете отырып өзінің елінің, жерінің мақтанышы бола алатындай тұлға тәрбиелеп, өз еліне еңбек ететін патриот азаматтарды қалыптастыруға негізделген.

Осы аталған қордың «1957-1958 оқу жылы бойынша облыстық білім басқармасының жұмыстары туралы есеп (облыстың халықтық білім беру ұйымдары мен мектептері)» атты ісінде [12, 90-96 бб.] тарих пәні мұғалімдерінің тәрбие жұмыстарының көтерілуіне 10 сыныпқа кейінгі кезең тарихы курсының оқытылуы ықпал етті. Бұл курсты оқыту барысында мұғалімдер көптеген қиындықтарға жолықты. Яғни, тек атауы ғана болмаса, оның не оқу жоспары, бағдарламасы, сабаққа дайындалу үшін оқулығы да болмады. Тәжірибелі тарих пәні ұстаздары өздерінің сабақтарында XX съез құжаттарын қолдана білді. Оған мысал ретінде, Сарқан ауданы, Сарқан орта мектебінің тарих пәні ұстазы Шульженко мырзаны айтуға болады. Сонымен қатар, Талдықорған ауданы, Қарабұлақ орта мектебінің ұстазы В.В. Иванцов, Талдықорған қаласы мектептерінің тарих пәні мұғалімдері Шульгин, Шаталин, Кашкарова, Мельников және көптеген басқаларды да атап өтуге болады. Талдықорған қаласы, Горький ат. Орта мектеп тарих пәні мұғалімі Н.Г. Афонина тарих пәнінен үйірмені басқарып, ондағы оқушылар басқа үйірмелерге қарағанда белсене қатысып, 100 пайыз нәтиже көрсетті.

Осы істе [11, 124-141 бб.] тағы бір атап өтетін ол өлкетанулық және туризмнің дамуына үлесін қосып отырған туристік станциялардың рөлдері оң нәтиже береді. Оқушылардың арасында викториналар ұйымдастырылып, кеңестер беріліп, үйірмелердің жетекшілеріне әдістемелік көмек көрсетілді. Бұлардан көретініміз үйірмелердің де өз алдына коммеморативті тәжірибелерді жүргізуге тигізетін көмегі көп. Тарих пәні, үйірмесі, сыныптан тыс сағаттары, жалпы коммеморативті тәжірибелері арқылы «тарихи жадыны» қалыптастыруға мүмкіндіктің артуын көруге болады. Егер де, XX ғасырдың 40-50 жылдары тарих пәні аясындағы коммеморативті тәжірибелер белгілі бір кеңестік идеология негізінде жүргізілсе, ал қазіргі XXI ғасырда, тәуелсіздігіміздің тегігін ұстап тұрып білім беру барысында қалыптастыруға мүмкіндік зор екендігін көрінеді. Әр ғасырлардағы мектеп оқушыларындатарихи бейнелерді қалыптастыру үшін қолданылған әртүрлі нышандары мен белгілер туралы атап өтуге болады.

Келесі ТМА 882 қорының «1970 жыл бойынша мерейтойларды дайындау мен өткізуге арналған материалдар» атты ісінде [13, 11-14 бб.] облыс мектептерінің педагогикалық ұжымы оқу-тәрбие жұмыстарын В.И. Лениннің туылғанына 100 жыл ұрандарымен құруда. Мектептердің ұрандары: «Лениннің өсиеттері ақиқат (Заветам Ленина верны)», «Ленин сияқты – өмір сүру, оқу және жұмыс жасау (Жить и учиться и работать по-ленински)». КОКП ОК-нің Лениннің 100-жылдық мерей тойына қатысты шыққан жарлығы негізінде Лениннің қызметін Маркс пен Энгельстің ілімін жалғастырушы ретінде тарих пәні мұғалімдері пәндерін жаңартуда. Жастардың тәрбиесінде коммунистік сананы қалыптастыру негізінде мектеп музейлері мен лениндік бөлмелердің қалыптасуы маңызды рөлге ие. Облыс

мектептерінде В.И. Ленин атындағы 24 музей, 248 лениндік бөлмелер мен бұрыштар, өлкетану бойынша 24 бөлме және жауынгерлік және еңбек даңқы бойынша 22 бөлме құрылды. Бұндай музей, бөлмелерді құру арқылы оқушылар санасында әлемдегі ең алғашқы социалистік мемлекетті құрушы, ең мықты көшбасшы Ленин туралы ой қалыптастыру. «Ленин и Горький», «Ленин в искусстве» «Ленин в кино и театре» дәріс және баяндамаларымен облыс мұғалімдері үнемі әрекет етуде. Бұл жерде көріп отырғанымыздай, негізгі сол кезеңдегі ұстанымды басшылыққа алып жұмыс жүргізілуде. Сол ұстаным негізінде оқушының санасына тарихи жады қалыптасу үрдісі жүрде. Дәл қазір біздің қоғамда да оқушыға өзінің өлкесінің тарихын баяндып, елінің, жерінің тарихын мақтанышпен көрсетіп, тарихи жадына қалыптастыруға болатындығын көрсетуге болады.

Осы қордың «Облыстық халық ағарту басқармасының 1984 жылға арналған жұмыс жоспары» атты ісінде [14,14-15 бб.] «Работа по коммунистическому воспитанию школьников» атты бөлімінің 1,3 пункттері жалпы Талдықорған ауданы бойынша тәрбие жұмыстарының жағдайы және Гвардейск ауданындағы оқушылардың «атеистік тәрбиесінің жағдайы» туралы көрсетілген. 7 пунктінде В.И. Лениннің атына мерекелер ұйымдастыру барысына тоқталған. Яғни, барлық КСРО кезеңінде Ленинді ұлағаттап, оның мұрасына тоқталып отырған, сол арқылы оқушы санасына Ленинді көрсетіп, жоғары бағалауға тәрбиелеген.

Яғни, XX ғасырдың 70-80 жылдары көріп отырғандай негізгі мәселе, тәрбие жұмыстары белгілі бір кісілерді ұлағаттап, олардың жақсы қырларын көрсету арқылы білім беру үрдісінде қолданған. Бүгінгі XXI ғасырда коммеморативті тәжірибелерді сыныптан тыс қолдану барысын атасақ болады. Сыныптан тыс деп үйірмелер, саяхат, экскурсия сабақтарын көрсетуге болады. Солардың бірі ретінде музейге саяхат жасау арқылы коммеморативті тәжірибелерді жүзеге асырып, «тарихи жады» белгілерін қалыптастыруға болатындығын мысал ретінде көрсету.

Алматы облысы, Талдықорған қаласындағы «М.Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі» мысалында көрсетілсе. Музейдегі экспонаттарды сөйлету арқылы оқушыларға негізгі идеяны бағыттап «тарихи жад» белгілерін қалыптастыру мақсатында Талдықорған қаласындағы «М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейінің» II-залы «Өлкенің көне және ортағасырлық тарихы» залы деп аталып, бұл жерде Музейдің бұл залының экспозициясында ұсынылған Алматы облысының территориясында әр жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде немесе кездейсоқ табылған ескілік мұралар көне замандағы Жетісу жерінде мекендеген тайпалардың өмірі мен өнері жайлы әңгімеленеді делінген. Ол туралы төмендегі №2 суреттен көре аласыз.

(2-сурет. «М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейінің» II-залы «Өлкенің көне және ортағасырлық тарихы» залы (Сурет авторы Б.Т. Калиева. 18.10.21)).

Көріп отырғандай музейдегі экспонаттар туралы атап, білім беру барысында қолдану арқылы бір жағынан коммеморативті тәжірибелерді жүргізіліп, екінші жағынан «тарихи жад» белгілерін көрсетуге болады. Әрбір тарихи кезең мәдениетінің халықтың идеологиясын, саяси идеяларын, менталитетін көрсететін өзіндік нышандары мен белгілері болады. Сондай белгілердің бірі ретінде жоғарыда көрсетіліп отырған «Өлкенің көне және ортағасырлық тарихы» залындағы қолөнер туындылары, қолданыстағы ыдыстарының негізі қыштан күйдіріп жасалған. Сонымен қатар, бұл залда ортағасырлық кезеңнің негізгі

белгісі ретінде сауда-саттық, экономикалық жағдайы көрсетілген. Осы негізгі белгілер арқылы, сол кезеңге тән адамдардың өмір сүруі мен саяси-экономикалық жағдайын көруге болады.

Бүгінгі таңда білім беру барысында музейлермен виртуалды танысуға да болады. Сол арқылы жүйелі түрде тарихи деректермен таныстырып, жан-жақты талдау жасауға болады. Музейдегі экспонаттарды көру арқылы оқушылар бойында эмоцияның «Тереңірек орындалу эмоцияларының» 3 түрін де көруге болады: 1) дененің терең орындалуы, яғни экспонаттарды көру арқылы адам ішінен он рет санап немесе сыртқа шығып салқындап алып өз эмоциясын тежей алуы; 2) мәнерлі терең орындау, яғни экспонаттардағы сүйектерді немесе ежелгі ыдыстарды көру арқылы бұрынғы халықтың өмір сүру бейнесін көре отырып, олар үшін қуану немесе ренжу; 3) когнитивті терең орындау, яғни ежелгі адамдар осылай өмір сүруін көре отырып, жоқ олар одан да жақсы өмір сүрген деп өз ойын өзгерту, өз-өзін жұбату [7, 68-69 бб.]. Бұл «Тереңірек орындалу эмоцияларының» 3 түрін де музейге бара отырып, қалыптасатынын талдау жасап аталды.

Сонымен қатар, Тағы бір Талдықорған қаласындағы «І. Жансүгіровтың әдеби музейіне» оқушыларды саяхат жасата отырып, «тарихи жады» белгілерін қалыптастыруға болатындығын көрсетсе. Ең алдымен І. Жансүгіровтың жеке тұлға ретінде өз елі үшін, халқы үшін жасаған жұмыстарын атап, музейдегі әр бөлмеге кіріп, жеке-жеке таныстырып, олардың ерекшелігін атап өтсе. Бірінші бөлме қазақ өлең-жыр өнерінің күдіреті «І. Жансүгіровтің дүниеге келген, туып-өскен, оның ақындық тұлғасы қалыптасқан» ортасына арналады. Яғни, бұл арқылы оқушы бойында жеке тұлғаны қалыптастырып, өз еліне, жеріне деген құрмет көрсетіп, артынан із қалдырар азамат болып өсуіне тәрбиелеу. Жоғарыда көрсетілген мысалдар ретінде коммеморативті тәжірибелерді жүргізу арқылы «тарихи жады» белгілерін қалыптастыруға бағытталғандығын көрсетіп, XX ғасыр болсын, XX ғасыр болсын коммеморативті тәжірибелердің жүргізілуі барысы әр түрлі болса да, негізгі ұстанымдары, мақсаттары бір екендігін көрсетуге болады.

3-сурет. «І. Жансүгіровтің дүниеге келген, туып-өскен, оның ақындық тұлғасы қалыптасқан бірінші бөлме»
(Сурет авторы Б.Т. Калиева. 20.10.21)

Бұл жерде ақынның жалпы өмірбаянымен таныстыра отырып, сол кезеңдегі оқыған мектебі, тұтыңған заттарын көрсете отырып, оқушылар бойында Эмоционалдық нормалардың бұзылуын көрсетуге болады: 1) дұрыс емес сезіну, яғни сол ортаға сай болмауы және т.б.; 2) сезімдердің қарқындылығы, яғни өте қатты немесе өте баяу сезіну бойына; 3) сезімдердің ұзақтығы, яғни сол музейден алған әсерімен ұзақ уақыт жүру; 4) эмоцияларды тым ерте немесе тым кеш бастан кешіру, яғни оқыған мектебін, немес араласқан ортасын көре отырып, оларды өз бойында тым ерте немесе тым кеш бастан кешіруі; 5) сезімдерін білдірудің орындылығы, яғни өз сезімін білдірудің белгілі бір орыны [7, 53-57 бб.]. Аталып отырған «Эмоционалдық нормалар бұзылуының» 5-түрі де музейге саяхаттап келгендердің бойынан көруге болады.

Сонымен қатар, үшінші бөлме - «Ақынның жұмыс бөлмесіне» арналады. Онда ақынның жазу столының макеті, пайдаланған сол кездегі газет-журналдардың жиынтығы мен баспа бетінен жарық көрген еңбектері, «Шора» журналының түптелген жинақтары.

(4-сурет. Үшінші бөлме - «Ақынның жұмыс бөлмесі» (Сурет авторы Б.Т. Калиева. 21.10.21))

Қазіргі ХХІ ғасыр жаңа технологияларды меңгеріп, оларды жан-жақты саралай білу барысында, оқушыларда тарихи жадыны коммеморативті тәжірибелерді (сыныпта және сыныптан тыс уақытта) жүргізу арқылы қалыптастыруға болады. Себебі, бүгінгі қоғам ол тек мәтінмен, ұранмен, болмаса жаттап айтқызу емес, сонымен қатар берілген мәліметті әр түрлі иллюстрацияны пайдаланып визуалды көрсету арқылы оқушы жадында сақтатуға болады, сол арқылы «тарихи жад» белгілерін қалыптастыруға болады.

Қорытынды

Қарастырып отырған мәселемізді қорытындылай келе, қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен болмысының маңызды белгілерінің сабақтастығын қалыптастыруға ықпал ететін, өзгеріссіз қалатын, жалпы азаматтық бірегейлікті қалыптастыру үшін маңызды тарихи бейнелер бар, сонымен бірге бейнелер мен әртүрлі этникалық белгілері бар Қазақстан халқын біріктіретін өткеннің тарихи оқиғалары. Біраз уақыт бойы, тарихи жадының қалыптасуына негізгі өз үлесін қосқан ол ауызша айту технологиясы. Яғни, атадан балаға мұра ретінде қалыптаса отырып, ауыздан-ауызға жеткен мағлұматтар тарихи жадыны қалыптастырған. Сонымен қатар, кейінірек әдеби кітаптар және өнер туындылары және жақында өтілген бейнелер ретінде ғылым, білім, өнер және БАҚ құралдарының ақпараттарын атап өтуге болады. Егер осы жоғарыда аталған үш негізгі ақпараттық каналдар бір-бірін толықтырса, онда өткен тарих бейнелері үлкен күшке ие болып, «тарихи бейнені» береді.

Келтіріп отырған қорытындымыздың негізі ол «тарихи жадының» қалыптасуына «тарихи бейнелердің» маңыздылығы үлкен. Себебі, тарихи бейнелер ол тарихта болған оқиғалар мен негізгі көріністермен тығыз байланысты. Сол бейнелерді халық есте сақтағысы келеді және оларды мектеп оқулықтарына, бағдарламаларға енгізгісі келеді. Кеңестік кезеңде негізгі тарихи бейнелер коммунистік партияға, олардың қызметкерлеріне арналған болса, бүгінгі тәуелсіздік кезеңде өзіміздің тарихқа, сонымен қатар музейде барлық тарихи кезеңдерді сипаттап тұрған бейнелер арқылы көрсетілген. Бүгінгі таңда тәуелсіз еліміздің «тарихи бейнесін» көре алатын музейлеріміз өте көп. Яғни, кеңес заманы мен қазіргі кезеңдегі негізгі тарихи бейнелердегі айырмашылықтар ол кезеңде негізгі бір партиялық идеология бағытталып көрсетілсе, бүгінгі таңда плюралистік кеңістік негізінде, әр түрлі ойлар, тарихи тұлғаларды айтуға болады. Музейлер мен бірге ҚР білім және ғылым министрлігі (ары қарай ҚР БЖҒМ) бекіткен тәрбие жұмысына қатысты бағдарламада бар.

ҚР БЖҒМ бүгінгі таңда мектептегі тәрбие сабақтарының бекітілуіне қатысты жұмыс жоспарларын жасауда. Бұл мәселеге тоқталуымыздың басты себебі, ол әр мектептің осы жоспарға байланысты өзіндік тәрбие сағаттарының жоспарларының жасалуында. Бұл мәселеге мемлекет тарапынан аса мән беріліп, өз қолдауын табуда. Олай дейтініміз, мектептердегі тәрбие жұмыс жоспарлары ҚР БЖҒМ бекіткен 2015 жылғы 22 сәуірдегі №227 бұйрығына сәйкес «Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері» атты жұмыс жоспары негізінде жасалады. Оған қоса әр мектеп осы тұжырымдама негізінде жұмыс бағыттарын белгілеп, тіпті әр өңір өзіне қажетті бағыттар негізінде жұмыс жоспарларын қойып жасайды. Оны әр мектептегі директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасарлары жасайды.

ҚР БЖҒМ министрлігі қабылдаған бұл тұжырымдама негізгі 8 бағытты басымырақ көрсетіліп, 2015 жылдан бастап тәрбие жұмыс жоспарлары жасалуда. Ал бізге оның маңызы қандай дейтін сұраққа келетін болсақ, тарихи жағынан, оған қатысты күндерге, маңызды даталарға тоқталуы болып табылады.

Сонымен қатар, жоғарыда атап өткеніміздей тәрбие жоспарларының ҚР БЖҒМ тарапынан қадағаланып, қосымшалар да енгізілуде. 2015 жылғы 22 сәуірдегі №227 бұйрығына сәйкес «Тәрбиенің

тұжырымдамалық негіздері» атты жұмыс жоспары министрлік тарапынан тағы да толықтырылып, Қазақстан мектептерінде тәрбие жұмысының жоспарлары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2019 жылғы 15 сәуірдегі №145 бұйрығына сәйкес «Рухани Жағыру» бағдарламасын іске асыру контексті негізінде білім берудің тұжырымдамалық негізін қабылдау туралы әзірленген [27]. ҚР БЖҒМ қабылдаған бұл тұжырымдама ең алдымен 8 негізгі бағытты көрсетеді: 1) қазақстандық патриотизм мен азаматтық тәрбие, құқықтық тәрбие; 2) рухани-адамгершілік тәрбиесі; 3) ұлттық тәрбие; 4) отбасы тәрбиесі; 5) еңбек, экономикалық және экологиялық білім; 6) көпмәдениетті және көркем эстетикалық тәрбие; 7) интеллектуалдық білім, ақпараттық мәдениетке тәрбиелеу; 8) дене тәрбиесі, салауатты өмір салтына тәрбиелеу. Көріп отырғанымыздай тәрбие жұмыс жоспарлары үнемі толықтырылып, мемлекет тарапынан өз қадағалауында. Себебі, тәрбие сағаттарының мектепте орындалу барысына назар аудару, яғни коммеморативті тәжірибелердің жүргізілу барысын қадағалау оқушылардың «тарихи жадысының» қалыптасуына өзіндік үлесін тигізеді.

Жоғарыда көрсетілген 8 бағыт негізінде мынадай тарихи бейнелерді көрсетуге болады: өткеннің бейнесі және оның негізгі үш элементін атасак: 1) белгі; 2) түрі/сипаты; 3) бейне кеңістігі. Бұл үш элементте коммеморациялық тәжірибелер барысында көрсетіліп, оқушылардың бойында патриоттық сезімін оятады.

Белгілі тарихи оқиғаларға және тұлғаларға арналған іс-шаралар мектептің негізгі жұмыстарының бірі. Яғни, бүгінгі күні өз елінің тарихын, отанын сүйіп, оған мақтанышпен қарап, жан-жақты саралау ол еліміздің алға қойған мақсаттарының бірі. Ал оны жүзеге асыру жоғарыда айтқанымыздай, бастауын мектептен алады. Сондықтан мектепте соның ішінде «тарихи жадыны» коммеморативті тәжірибелерді қолдану арқылы қалыптастырып, «тарихи бейнелерін» ашып көрсете отырып, эмоционалдық сипаттамасын беру маңызды жұмыстардың бірі.

Мақала ҚР БЖҒМ 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру «Ғылыми негізі «Мәңгілік ел (XXI ғасыр білімі, гуманитарлық ғылымдардағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) шеңберінде басымдығы бойынша: ЖТН АР08857194 «ХІХ - ХХІ ғғ. басындағы қазақстандық бейнелердің тарихы мен визуалды антропологиясы: эволюциясы мен субъектінің қалыптасуы» атты гранттық жоба аясында жүзеге асырылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мазур Л.Н. Образ прошлого формирование исторической памяти // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2 Гуманитарные науки. 2013. № 3 (117). – С. 243-256.
- 2 Трубина Е. Г. *Память коллективная* // Современный Философский словарь / Под общ. ред. В.Е. Кемерова. – М.: Панпринт, 1998. — С. 1064.
- 3 Мәдени жады. <https://ru.wikipedia.org> (қаралым уақыты: 21.02.22)
- 4 Романовская Е.В. *Коммеморативные практики и историческое сознание. – Трансформация исторического сознания молодежи в обществе риска. Липецк; Тамбов: 2014. 59-63.*
- 5 Митриковская М.С. *Музейная педагогика в школе // Молодой ученый. – 2016. – Вып. 113. – С. 1154-1157.*
- 6 Ғылыми атаулардың түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384 б.
- 7 Харрис, С. *Приглашение в социологию эмоций [Текст]: учебник/пер.с англ. О.А. Симоновой; Нац.исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. – 224 с. – (Переводные учебники ВШЭ)*
- 8 ҚР ОМА (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві) 1692-қор, 1-т, 372-іс, 96-п.
- 9 ОМА. 1692-қор, 1-т, 482-іс, 65-п.
- 10 ТМА (Талдықорған қаласы мемлекеттік архив) 882-қор, 3-т, 273-іс, 80-п.
- 11 ТМА. 882-қор, 1-т, 80-іс, 15-п
- 12 ТМА. 882-қор, 1-т, 581-іс, 124-п
- 13 ТМА. 882-қор, 1-т, 856-іс, 14-п
- 14 ТМА. 882-қор, 3-т, 9-іс, 24-п
- 15 Ковтунова Ю.Р.. *Образ как объект исторического исследования // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Общественные и гуманитарные науки». – 2014, том. 14, стр. 91–93. // <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-kak-obekt-istoricheskogo-issledovaniya> (қаралым уақыты: 21.02.22 ж.)*

16 Самтарова Ф.Ф. Культурно-исторические образы познания мира как процесс восхождения к синтезу // <https://articlekz.com> > (қаралым уақыты: 22.02.22 ж.)

17 Шуб М.Л. «Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал» // «Челябинский гуманитарий». – 2016. – № 3(36). – С. 80-87. // <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-kommemorativnye-praktiki-obrazovatelnyy-i-vospitatelnyy-potentsial>(қаралым уақыты: 22.04.19 ж.)

18 Чуркина Н.И. «Коммеморативные практики в российском образовании как метод историко-педагогических исследований» // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2016. - № 6. – 37-44 с. // <https://cyberleninka.ru/article/n/kommemorativnye-praktiki-v-rossiyskom-obrazovanii-kak-metod-istoriko-pedagogicheskikh-issledovaniy>(қаралым уақыты: 25.04.19 ж.)

19 Бибарцева А.С., Муханова И.С. «Коммеморация как основа патриотического воспитания молодежи в современных условиях» Актуальные проблемы современной науки: взгляд молодых ученых // Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Издательство: Чеченский государственный педагогический университет (Грозный), 2017. – 498 с. - с. 94-100.

20 Далаева Т.Т., Садыбеков И. Коммеморация в школах Казахстана: культурная память о Великой Отечественной войне // История Казахстана: преподавание в школе. 2020. № 5 (205). С.6-9.

21 Сафронова Ю.А. Историческая память: введение. Учебное пособие. Спб., 2019. - 220 с.

22 Медеуова, К. Ермагамбетова, З. Наурызбаева, А. Рамазанова, У. Сандыбаева, Д. Толгамбаева / Процессы коммеморации в современной культуре Казахстана: учебное пособие / – Нур-Султан: ТОО «Мастер По», - 2019. – 208 с.

23 Медеуова К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Журнал «Новое литературное обозрение». – Москва. – 1/2020 г. – №161. – С 232.

24 Fedorov A. Media Stereotypes Analysis in the Classroom at the Student Audience. // European Journal of Contemporary Education, v.12 n.2 p.158-162. 2015. // https://eric.ed.gov/?q=historical+image&ft=on&ffl=drvSince_2013&id=EJ1064108(қаралым уақыты: 24.02.22 ж.)

25 Kariuki, Patrick; Wilson, Lisa. The Effect of Students' Gender on Attitude toward Social Studies and the Illustration of Historical Images at a Selected Middle School. // <https://eric.ed.gov/?q=historical+image&ft=on#:~:text=The%20Effect%20of%20Students%27%20Gender%20on%20Attitude%20toward%20Social%20Studies%20and%20the%20Illustration%20of%20Historical%20Images%20at%20a%20Selected%20Middle%20School>(қаралым уақыты: 24.02.22 ж.)

26 Verbytska, Polina; Guyver, Robert; Kendzor, Petro. Patriotic Celebrations in Educational Commemoration Practices in Ukraine. // Journal of Social Science Education, v18 n1 p32-55 Fall 2019 // <https://eric.ed.gov/?q=commemoration&ft=on&id=EJ1215120>(қаралым уақыты: 24.02.22 ж.)

27 Приказ Министерства образования и науки Республики Казахстан №145 от 15 апреля 2019 года о принятии Концептуальных основ воспитания в условиях реализации программы «Рухани жаңғыру» // online.zakon.kz > Document. (қаралым уақыты: 24.02.22 ж.)

References:

1 Mazur L.N. The image of the past the formation of historical memory // News of the Ural Federal University. Ser. 2 Humanities. 2013. No. 3 (117). pp. 243-256. [in Russian]

2 Trubina E.G. Collective memory // Modern Philosophical Dictionary / Under total. ed. V.E. Kemerova. - M.: Panprint, 1998. -- S. 1064. -- ISBN 3-932173-35-X [in Russian]

3 Cultural memory. <https://ru.wikipedia.org> > (date application: 21.02.22) [in Russian]

4 Romanovskaya E.V. Commemorative Practices and Historical Consciousness. - Transformation of the historical consciousness of young people in a risk society. Lipetsk; Tambov: 2014.59-63. [in Russian]

5 Mitrikovskaya M.S. Museum pedagogy in school // Young scientist. - 2016. - Issue. 113. - C. 1154-1157. - ISSN 2072-0297 [in Russian]

6 Explanatory dictionary of scientific names. - Almaty: "Sozdik-Slovar", 2006. - 384 pages. ISBN 9965-409-98-6 [in Kazakh]

7 Harris, S. An invitation to the sociology of emotions [Text]: textbook / translated from English. O.A. Simonova; National Research University "Higher School of Economics". – M.: Ed. house of the Higher School of Economics, 2020. - 224 p. – (HSE translated textbooks) [in Russian]

8 CSA RK (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) Fund 1692, group 1., case 372, item 96

9 CSA RK. Fund 1692, group 1, case 482, item 65. [in Kazakh]

10 TSA (Taldykorgan State Archive). Fund 882 ,group 3,case 273 , item 80.[in Russian]

11 TSA. Fund 882 ,group 1,case 80, item 15. [in Russian]

12 TSA. Fund 882 ,group 1,case 581, item 124. [in Russian]

13 TSA. Fund 882 ,group 1,case 856, item 14. [in Russian]

14 TSA. Fund 882 ,group3,case 9, item 24. [in Russian]

15 Kovtunova Yu.R.. Image as an object of historical research // Bulletin of the South Ural State University. Series «Social Sciences and the Humanities» - 2014, vol. 14, no. 4, pp. 91–93 // <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-kak-obekt-istoricheskogo-issledovaniya>(date application: 21.02.22)[in Russian]

16 Sattarova F.F. Cultural and historical images of the knowledge of the world as a process of ascent to synthesis <https://articlekz.com> »(date application: 22.02.22) [in Russian]

17 Shub M.L. "Modern commemorative practices: educational and upbringing potential" // "Chelyabinsk humanities". - 2016. - No. 3 (36). - S. 80-87. // <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-kommemorativnye-praktiki-obrazovatelnyy-i-vospitatelnyy-potentsial>(date application: 22.04.19) [in Russian]

18 Churkina N.I. "Commemorative practices in Russian education as a method of historical and pedagogical research" // Domestic and foreign pedagogy. - 2016. - No. 6. - 37-44 p. // <https://cyberleninka.ru/article/n/kommemorativnye-praktiki-v-rossiyskom-obrazovanii-kak-metod-istoriko-pedagogicheskikh-issledovaniy>»(date application: 25.04.19) [in Russian]

19 Bibartseva A.S., Muskhanova I.S. "Commemoration as the basis of patriotic education of youth in modern conditions" Actual problems of modern science: the view of young scientists // Materials of the All-Russian scientific-practical conference with international participation. Chechen State Pedagogical University. – 2017. - 498 p. - with. 94-100. Publisher: Chechen State Pedagogical University (Grozny)[in Russian]

20 Dalayeva T.T., Sadybekov I. Commemoration in schools of Kazakhstan: cultural memory of the Great Patriotic War // History of Kazakhstan: teaching at school. 2020. No. 5 (205). P.6-9. [in Russian]

21 Safronova Yu.A. Historical memory: an introduction. Tutorial. SPb., 2019. -220 p.[in Russian]

22 Medeuova, K. Ermagambetova, Z. Naurzbaeva, A. Ramazanova, U. Sandybaeva, D. Tolgambayeva / The processes of commemoration in the modern culture of Kazakhstan: a textbook / - Nur-Sultan: LLP "Master Po", - 2019. - 208 p.[in Russian]

23 Medeuova K. Lingering "Sovietness" and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan // Journal "New Literary Review". - Moscow. - 1/2020 - No. 161. - From 232.[in Russian]

24 Fedorova A. Media Stereotypes Analysis in the Classroom at the Student Audience. European Journal of Contemporary Education, v12 n2 p.158-162 2015 // https://eric.ed.gov/?q=historical+image&ft=on&ff1=dtysince_2013&id=EJ1064108 (date application: 24.02.22)

25 Kariuki, Patrick; Wilson, Lisa. The Effect of Students' Gender on Attitude toward Social Studies and the Illustration of Historical Images at a Selected Middle School. <https://eric.ed.gov/?q=historical+image&ft=on#:~:text=The%20Effect%20of%20Students%27%20Gender%20on%20Attitude%20toward%20Social%20Studies%20and%20the%20Illustration%20of%20Historical%20Images%20at%20a%20Selected%20Middle%20School>(date application: 24.02.22)

26 Verbytska, Polina; Guyver, Robert; Kendzor, Petro. Patriotic Celebrations in Educational Commemoration Practices in Ukraine. // Journal of Social Science Education, v18 n1 p32-55 Fall 2019 // <https://eric.ed.gov/?q=commemoration&ft=on&id=EJ1215120> (date application: 24.02.22)

27 Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 145 dated April 15, 2019 on the adoption of the Conceptual Foundations of Education in the context of the implementation of the Rukhani Zhagryu program // online.zakon.kz » Document [in Russian]

ӘӨЖ 14.01.85
МРНТИ 03.81.37

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.18>

¹Қ.Қ. Наурызова*

¹Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
E-mail: Posygan1988@yandex.kz

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – ХХ ғ. 20 жылдары Ташкенттен басылып отырған «Ақ жол» газетінің қоғамдық және саяси маңызының тарихи аспектілерін талдау болып табылады. Қазіргі кезде Отан тарихын зерттеуде мерзімді баспасөз материалдарын пайдалану ғылымда кеңінен жолға қойылған. Баспасөз материалдарын талдау мен сараптау негізінде ауқымды зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Атап айтқанда, ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша тақырыптардың мазмұны мен қыр-сырын айқындауда газет-журналдардың материалдарын қолданудың маңызы арта түсті.

Зерттеу жұмысының басты міндеттерінің бірі ретінде ХХ ғасырдың 20-30 жж. жарияланған газет-журнал беттерінде Қазақстан тарихына қатысты және қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді көтерген құнды тақырыптардың бүгінгі таңдағы өзектілігіне баға беру болып табылады. Солардың бірі, ХХ ғ. 20 жылдары Ташкенттен шығып отырған «Ақ жол» газеті болды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері баспасөз тарихы мен қазақ баспасөзінің даму жолдарын саралауға арналған зерттеулердің отандық тарихта белгілі бір бағытқа айналғандығымен айқындалады.

Зерттеудің нәтижесі ХХ ғасырдың басында кеңестік Түркістанның орталығы Ташкенттен шығып отырған және ең негізгі мерзімді баспасөз құралы саналған «Ақ жол» газетінің деректік негізі жан-жақты қарастырылымға ие болды. Зерттеу жұмысында «Ақ жол» газетінің шығу тарихы мен тарих ғылымындағы деректік құндылығы зерттеледі.

Тірек сөздер: Ақ жол газеті, Түркістан, дерек, қазақ тарихы, баспасөз, деректану, тарих ғылымы.

¹Наурызова К.К.*

¹Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
E-mail: Posygan1988@yandex.kz

ГАЗЕТА «АК ЖОЛ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКТ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Целью исследования является анализ исторических аспектов общественного и политического значения газеты «Ақ жол», изданной в Ташкенте в 20-е годы ХХ в. В настоящее время в науке широко налажено использование материалов периодической печати при изучении отечественной истории. На основе анализа и сопоставлении пресс-материалов проводятся масштабные исследования. В частности, возросло значение использования материалов газет и журналов в определении содержания и тонкостей вопросов по истории Казахстана ХХ века.

Одной из главных задач исследовательской работы является оценка деятельности газет и журналов, изданных в 20-30-е годы ХХ века, понимание сущности тем прессы, затрагивающих историю Казахстана и общественно-политические, социально-экономические проблемы той эпохи. Одной из них стала газета «Ақ жол», изданная в 20-е годы ХХ в. из Ташкента.

Актуальность исследовательской работы определяется тем, что с момента обретения нашей страной независимости определенные направления в отечественной истории были посвящены изучению истории печати и путей развития казахской прессы.

В результате исследования был проведен всесторонний обзор первичной источниковой базы газеты «Ақ жол», которая в начале ХХ века считалась основным средством периодической печати, издававшейся

в Ташкенте, центре Советского Туркестана. В исследовательской работе рассматривалось историческое значение газеты «Ак жол» и ее источниковедческая ценность в истории.

Ключевые слова: газета «Ак жол», Туркестан, источник, казахская история, пресса, источниковедение, историческая наука.

¹*Nauryzova K.K.**

¹*M. Aueзов South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan*

E-mail: Posygan1988@yandex.kz

THE NEWSPAPER «AK ZHOL» AS A HISTORICAL FACT OF STUDYING THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF KAZAKHSTAN

Abstract

The purpose of the study is to analyze the historical aspects of the social and political significance of the newspaper «Ak Zhol», published in Tashkent in the 20s of the twentieth century. Currently, the use of periodical press materials in the study of national history is widely established in science. Large-scale research is conducted based on the analysis and presentation of press materials. In particular, the importance of using the materials of newspapers and magazines in determining the content and subtleties of issues on the history of Kazakhstan of the twentieth century has increased.

One of the main tasks of the research work is to evaluate the activities of newspapers and magazines published in the 20-30s of the twentieth century, to understand the essence of press topics affecting the history of Kazakhstan and socio-political, socio-economic problems of that era. One of them was the newspaper «Ak Zhol», published in the 20s of the twentieth century from Tashkent.

The relevance of the research work is determined by the fact that since our country gained independence, certain areas in national history have been devoted to the study of the history of the press and the ways of development of the Kazakh press.

As a result of the study, a comprehensive review of the primary source base of the newspaper «Ak Zhol» was conducted, which at the beginning of the twentieth century was considered the main means of periodicals published in Tashkent, the center of Soviet Turkestan. The research paper considered the historical significance of the newspaper «Ak Zhol» and its source value in history.

Keywords: newspaper «Ak Zhol», Turkestan, source, Kazakh history, press, source studies, historical science.

Кіріспе. Қоғамда болып жатқан әр алуан оқиғалар туралы дер кезінде оқырмандарына мәлімет жеткізу міндетін атқаратын мерзімді басылым уақыт өте келе баға жетпес құнды деректер көзіне айналады. Халыққа болған оқиға туралы жедел ақпарат таратқан мерзімді басылым сол оқиға туралы өз бойына қажетті мәліметтерді жинайды, сөйтіп уақыт өте келе өзі де тарихи дерек көзі ретінде ғылымға қызмет етіп, оқиғалардың кейбір қырларын ашуға көмектеседі. Осындай мерзімді басылымдардың бірі ХХ ғасырдың 20-жылдары Түркістан кеңестік Республикасында тұрақты түрде шығып отырған «Ақ жол» газеті болды. «Ақ жол» мемлекеттік қоғамдық-саяси газет болғандықтан, оның осы бағыттағы бай тарихи мәлімет бере алатынын ескерсек, оны жан-жақты зерттеудің қажеттілігі туындайды. Газеттерді тек журналистика немесе әдеби-публицистикалық тұрғыдан ғана емес, оны тарихи ақпарат тұрғысынан да пайдалану қажеттігі туындады.

Әрине, мерзімді басылымдар тарихи деректердің басқа түрлерінен тек өзіне ғана тән сипаттарымен ерекшеленеді. Сондықтан, оларда сақталған мәліметтерден объективті мәлімет алу мақсатында зерттеушілер мерзімді басылымдарды тарихи дерек көзі ретінде арнайы қарастыруға тиіс болады. Мерзімді басылымдар мәліметтерін тарихи дерек ретінде зерттеумен, оларды белгілі бір дәрежеде талдаумен немесе сыннан өткізумен тарихшы зерттеушілердің бәрі де айналысты. Дегенмен, оларды тарихи тақырыптарды зерттеуші-тарихшылар және мерзімді басылымдарды тарих дерегінің көзі ретінде зерттеуші-деректанушылар деп бөлуге болады. Алғашқылары әдетте нақты басылымдардағы өздерін қызықтыратын жылдардағы белгілі бір материалдарға талдау жасаса, соңғыларының міндеті – нақты басылымның өзін жан-жақты зерттеу болып табылады. Бұл әрине газеттің тарихи дерек ретінде зерттеудің қажеттілігінен туған пікірлер болып, ол барынша өзекті болып табылады.

Тарихымыздың көмескі деп саналып келген немесе анығына жетіп зерттелмеген мәселелерін қайта қарауда дәстүрлі тоталитарлық жүйенің әдістемелік негіздерінен бас тарта отырып, оны алмастыратын

тың негіздер батыл тұрғыда іздестіріліп, зерттеу барысында қолданысқа енгізіліп келеді. Отан тарихының ең күрделі де түйінді нысаны болған ХХ ғ. 20-30 жж. саяси жағдайлар мен оқиғалар кезеңі белгілі деңгейде зерттелгенімен бұл тақырыпты концентралды тұрғыда терең қарастыру қажет. Себебі, ғылыми зерттеу бағыттарын алдыңғы қатарға шығарып отырған күрделі тарихи үдерістердің себеп, салдарлы байланыстарын, ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктерін айқындауда тың әдістемелік тәсілдерді қолданып, жаңа бағыттарды игеруді қажет етеді. Бұл жолда мерзімді баспасөзді дерек ретінде қолдану аса орынды.

Материалдар. Мақала тақырыбының деректері қатарына 20-30-жылдары Ақ жол газетінің беттеріне Кеңес үкіметінің билік органдарында қызмет еткен, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтерген және мәдени өмірін жақсарту жолында қызмет еткен мемлекет қайраткерлерінің жазған материалдары мен олар туралы жарияланған мақалаларды жатқыза аламыз. Бұл кезеңде мерзімді баспасөз арқылы толымды пікір айта білген Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Нұрмақов, С.Сейфуллин, С.Сәдуақасов және т.б. қайраткерлердің мақалалары мен еңбектері, естелік жазбалары газет беттерінде жарияланды. Сонымен бірге, Алаш қозғалысының қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Әуезов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың газет беттерінде жариялаған елдегі саяси-экономикалық жағдайын айқындауға, тарихи тақырыптарға арналған көптеген мақалалары пайдаланылды.

Баспасөз саласына байланысты Кеңес өкіметі мен билігінің, мемлекетте енді ғана орнаған Коммунистік партияның нұсқаулықтары, тиісті партиялық шешімдері мен қаулылар, қарарлары, кеңес, кәсіподақ және комсомол органдарының директивалық материалдарын жинақтап шығарған және осы сияқты басқа да құжаттар мен материалдар және мақалалар жинақтары болып табылады. Сонымен қатар, газет беттерінде жарияланған статистикалық құжаттар мен ғылыми, саяси және әдеби көркем шығармалар да зерттеу жұмысына тартылды.

Әдістеме. Зерттеу жұмысының методологиялық негізін айқындауда, қоғамдық құбылыстар мен үрдістерді зерттеудің бірнеше әдіс-тәсілдері қолданылды. Тарих ғылымында қалыптасқан мәселені, болған оқиғаны зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді мұрағат және газет-журнал материалдары арқылы салыстыра көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге, зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным, модельдеу мен типтендіру сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды. Негізінде тақырыптың теориялық негіздемесі мен зерттеудің әдістемелік негізгі арнайы қарастырылды. Тарихи оқиғаларды немесе саяси жағдайларды баяндауда баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттары және ғылыми зерттеу материалдарын салыстыра зерттеу әдісі кең қолданылды.

Талқылау. Тәуелсіз қазақ мемлекеттілігінің жағдайындағы ұлттық сананың жаңғыруы тарихи танымның көкжиегін кеңейтіп, отандық тарихтың өзекті мәселелерін ғылыми тұрғыда қайта бағалауды қажет етуде. Тарихи үдерістерді шынайы да жан-жақты, әрі қасаң әдістемелік қағидаларға ұрынбай еркін бағалайтын бұндай ізденістер еліміздің әлемдік қауымдастықтың алдындағы орнын айқындауға қызмет жасайды. Тарих ғылымының алдындағы күрделі мәселелерді қамтитын бұндай кешенді зерттеулердің қатарында еліміздің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал жасаған қалалардың тарихы да енеді.

Б.Кенжебаев пен Т. Қожакеев еңбегінде 1917 - 1920 жылдары қазақ тілінде жарық көрген 24 газет пен журналдың атауын келтіреді. Олардың ішінде жастар басылымдарынан «Жас алаш» (1917), «Жас азамат» (1919), «Жаңа өріс» (1920), «Еңбекші жастар» (1920) газеттерін атап, бұл басылымдарда көтерілген мәселелер мен онда тұрақты мақала жариялап отырған авторлардың атын атап өткен (Кенжебаев Б., Қожакеев: 1996).

Еліміздің егемендік алуымен Отандық тарих ғылымының коммунистік идеологияның ықпалынан арылуы және гуманитарлық, демократиялық қағидалар мен жалпыазаматтық құндылықтар бағытында дамуы мәселені жаңа көзқараспен бағалауда кең мүмкіндіктерге жол ашты. Тәуелсіздік жылдары баспасөз мәселесіне арналған Т.Қожакеев, Қ.Аллаберген, Ж.Нұсқабайұлы, Ф.Оразайдың еңбектері жарық көріп, ұлттық баспасөз тақырыбын жаңа мазмұнда игеруге жол ашты (Қазақ журналистикасының: 1996).

Қазақ баспасөзі тақырыбында іргелі зерттеулер жасап, тың тұжырымдар қалыптастырған Қ.Атабаев «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1871-1918)» атты монографиялық еңбегінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғ. басында шыққан қазақ тіліндегі басылымдардың Қазақстан тарихының ерекше құнды жазба дерек көзі екендігін дәлелдей отырып, мерзімді басылымдарға деректанулық талдау жасаудың тәсілдері мен жолдарын ұсынады, жаңа пайымдаулар жасайды. Ал «Деректану» деп аталған оқу құралында мерзімді басылымдар жаңа дерек көздерінің маңызды түрі ретінде қарастырылып,

олардың ерекшеліктері мен маңызы және бүркеншік есімдер туралы толымды тұжырымдар айтады (Қазақ журналистикасының: 1996).

Баспасөз тарихы жөнінде 90 жж. соңы мен ХХІ ғ. басында Отан тарихы, тарихнама, деректану және тарихи зерттеу әдістері және филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін Л.Р. Нұрғалиеваның диссертациялық зерттеулерінде Қазақстанда шыққан кейбір басылымдардың тіл ерекшеліктері мен тарихи, әдеби жанрлығын айқындады (Нұрғалиева: 1998). Сонымен қатар, қазақ баспасөзін тарихи тұрғыдан зерттеп, оның деректік негізін айқындаушылардың бірі С.О. Смагулованың зерттеулері тақырып бойынша ауқымды еңбектердің қатарынан орын алады. Тарихшы, қазақ баспасөзіне назар аударып, сонымен бірге «Ақ жол» газетінің тарихы мен оның деректік маңыздылығына тоқталған (Смагулова, 2008)

Соңғы жылдары Қазақстан баспасөзі саласын (орыс, қазақ аралас) зерттеп, баспасөз материалдарын ғылыми зерттеуіне арқау еткен ғалымдардың қатарына тек Д.А. Махаттың докторлық диссертациясы мен осы жұмыстың негізінде шыққан монографиялық еңбегін атауымызға болады. Ғалым бұл жұмысын 1925 жылдан, яғни Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшылығына Ф.И. Голощекиннің келуінен, «жікшілдік» пен «ұлтшылдыққа» қарсы күрес барысы өрши түскен тұстағы баспасөзден бастап, 50-жылдардағы қазақ және орыс тілді баспасөздерде көтерілген тарихи оқиғаларды қамтуға талпынған. Жұмыс барысында қазақстандық мерзімді басылымдардың коммунистік партияның идеологиялық үгіт-насихат қаруына айналдырылуы және қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларына коммунистік партия мен Сталиннің шексіз билігін орнықтыру мәселесін мол құжаттар негізіне сүйене отырып ашқан. (Махат, 2007).

XX ғасырдың басында қызмет атқарған қазақ баспасөз құралдарында халықтың тағдыршешті мәселелері өткір талқыланды және олал тиісті билік органдарына тікелей жетіп отыруға қауқарлы болды. Осыған байланысты да ұлттық сипаттағы баспасөз құралдары патшалық және кеңестік дәуірлерде бірқалыпты қысымдарға ұшырап отырды. Екі дәуірде де қазақ қоғамы сыртқы саяси-билік жүйелеріне тәуелді болғандығы анық. Патшалық дәуірде ұлттық сипаттағы баспасөз құралдары мен оның жетекшілері билік бақылауында болып отырды және ол сызған шебнерден асқан жағдайда қудалануға тап болды. Яғни, патша үкіметі қандай да болсын белгілі бір шеңбер сызығы көрсетілді және одан аспау керектігі айқындалды. Ал, кеңестік дәуірде ұлттық сипаттағы баспасөз құралдары мен оның қызметін атқарушыларға ешқандай да келісіпаздық қарым-қатынас жасалынбады. Большевиктер үкіметі ұлттық мәселеде радикалды шешімдерге барып, жазалаудың түрлі тәсілдерін ортаға шығарған болатын. Бұл құбылыс ұлттық саяси қозғалыстың тетіктері мен оның жүргізушілерінің тұтастай тарих сахнасынан уақытша өшуіне алып келді.

«Ақжол» газетінің қазақ зиялыларының саяси-идеологиялық көзқарасындағы рөліне қатысты зерттеулер легі бүгінгі таңда өзекті болу үстінде. Бұл тұрасында белгілі тарихшы Х.Тұрсынның жарияланымдары үлкен маңызға ие болады. «Ақжол» газетінің қызмет бағытының бірқатар большевиктік пайымдағы қазақ зиялыларының көзқарасына сәйкес келмегендігі анық. Бүгінгі таңдағы тарихи жарияланымдарда осы ұстанымға қатысты пайымдар ағымы екіұшты салдарларға алып келуі мүмкін. Себебі, кеңестер үкіметінің Қазақстанға орнығу үдерісінде ұлт зиялыларының саяси-идеялық тұрғыда тұтас организмге ие болмағандығы анық. Бұл тарихи-қоғамдық құбылысқа шынайы бағасын беріп, тарихи-қоғамдық даму санасының үнемі барқалыпты және тең бола бермейтіндігін нақтылауымыз қажет секілді.

Нәтижелер. Түркістан АКСР-і құрылғаннан кейін оған қарасты болған қазіргі Оңтүстік Қазақстанда мерзімді басылымдарды шығару ісі күшейді. Баспасөздің өкіметтің саясаты мен қабылдаған іс-шараларын түсіндіруде маңыздылығы айқындалып, оның дамуына жол ашу керектігі баса көтерілді. Нәтижесінде «Ақ жол» және басқа да қазақ тіліндегі басылымдар дүниеге келіп, халыққа қызмет ете бастады. Кеңестік Түркістанда баспасөз ісінің жандандыруда өзіндік мемлекеттік саясат басшылыққа алынып, онда газеттер арқылы халық арасында тиісті мемлекеттік-идеологиялық үгіт-насихат жұмыстарын күшейту, мерзімді басылымдарды оқырмандарға жақындату, жергілікті өмір барысын түсінікті, әрі толық көрсетуге талпыну, ол үшін тілшілерді тарту мәселесі қойылды. Сөйтіп, баспасөзді халықпен байланыстырудың басты жолдарын саралап берді. Солардың бірі осы «Ақ жол» газеті болып, оның таралуы мен басқа да мәселелерін реттеуде сол кездегі қазақ зиялылары елеулі үлес қосты.

Ақ жол газеті 1920-1925 жылдары Ташкентте Түркістан Компартиясы ОК мен ТүрАКСР-ы ОАК-нің органының баспасөз құралы болды. 1925-1926 жылдары Шымкентте БК(б)П Сырдария губкомының органы ретінде шығарылды. 1925 жылы республика астанасы Орынбордан Қызылорда қаласына көшірілген тұста «Ақ жол» газеті Қызылорда қаласында шыға бастады. Сөйтіп кейіннен «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетімен қосылды. Басылымның ішкі хабарлар, сыртқы хабарлар, сауатсыздықты жою жайынан, әйел теңдігі, ресми бөлім, бұйрық-жарлықтар, жастар арасында, жарнама,

партия тіршілігі, партия талаптары, шаруашылық жайынан деген бөлімдері болды. Әрине, мұндай материалдардың деректік негізі өте жоғары болатыны сөзсіз.

«Ақ жол» газеті мемлекеттің баспасөзді дамытумен байланысты болды. Қазақ баспасөзін халық игілігіне сай құру мәселесі 20-жылдарың басында қазақ зиялыларының арасында да кең қолдауға ие болып, осы мәселеде қазақ зиялылары М.Әуезов, С.Сәдуақасов, М.Дулатов, Н.Құлжановалар өз ойларын батыл да, ашық түрде газеттер мен басылымдар арқылы жеткізе білді. 1920 ж. 7 желтоқсанынан Ташкентте бұрынғы «Жаңа өріс» газетінің орнына Түркістан Республикасының АҚ-ті мен ҚКП ОК-нің ресми басылымы ретінде «Ақ жол» газеті шығарылып, алғашқы редакторлығына С.Қожанов тағайындалды.

Газет төңірегіне топтасқан ұлттық элита өкілдерінің сол кездегі өзекті мәселелерді қозғап, қоғамдық-саяси өмірдің тәжірибелеріне баға беріп, елдің даму бағыттарына қатысты батыл ұсыныстар жасауы барысында ұлттық мемлекеттік құруға қатысты идеялар қалыптасып, қоғамдық пікірге орнықты. «Ақ жол» газеті Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси өмірдің шын мәніндегі жалаугеріне айналды. Ал бүгінгі күнде аталған басылым Отан тарихының тұтас кезеңінің, тұтастай аймақтың тарихының құнды дереккөзіне айналып отыр.

«Ақ жол» «Қазақ» газетінің бағытындағы демократиялық мазмұнда жарық көрген санаулы ұлттық басылымдардың бірі. Газет Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси процестерді жіті қадағалап, іске асырылып жатқан реформалық өзгерістерді халыққа кеңінен насихаттап отырды. Сонымен бірге, газетте көтерілген ұлттық идеялар биліктің назарына ұсынылды. Газетке автор болып қатысқан ұлттық саяси және шығармашылық элита өкілдерінің жазбалары қоғамдық пікір қалыптастырып, бұқара халықтың қолдауына ие болды (Тұрсын, 2020).

«Ақ жол» газетінің 1922 жылғы санында: «Жергілікті еңбекшіл дихандар арасында саясат, тәрбие жұмыстарын жақсы жолға қою үшін ең керекті құрал жергілікті тілдерді шығып тұрған газеталар болуға керек. Сондықтан, шаруалар ұйымдары жергілікті халықтың тілдерінде шығып тұрған газеталарға өте назарларын салулары керек. Газеталарды барлық облыстардағы, үйездердегі хәм басқа жайлардағы ұйымдар жаздырып алулары керек. Сөйткенде ғана, шаруашылар ұйымдары міндетті жұмыстарын атқарғандығын білдіреді хәм халық халықпен достықтарын орната алады. Бірақ, бұл уақытқа дейін шаруашылар ұйымдары жергілікті тілде шығып тұрған газеталарды халық арасына тарату, еңбекшіл дихандармен газет арқылы өте байланысты болуы, болу жұмыстарын әлі де болса атқармай келе жатыр. Өйткені, жергілікті тілдердегі газеттерді алдырып отырған шаруашылық ұйымдары жоқ. Шаруалар ұйымдары бұл газеталарды күшейту, ұлғайту, халыққа көп бөліп таратылып тұру жұмыстарын міндетті жұмыстарының бірі екендігін нық тануы керек. Россия шаруалар ұйымдарының Түркістан бюросы жарлық етеді: жергілікті жердегі шаруалар ұйымдары мұнан бұлай «Ақ жол» газетасын, «Түркістан» газетасын жаздырып алып отырсын» - деп жазылған (Ақ жол. - 1922 ж. 30 декабрь). Осындай өткір жарияланымдардың негізінде газеттің қоғамдағы орны бөлек еді. Ең маңызды тұсы – газет сандарында қазақ зиялыларының партиясына қарамай, халық игілігі үшін әр түрлі тақырыпта мақалалар жариялап отырды. Сондықтан болар, бұл газеттің аз ғана ғұмыр сүргеніне қарамастан деректік негізімен тарихшылар қауымын өзіне қаратып жүргені (Сақ, 2014: 124-126)

Газет өзінің шыққан кезінен бастап саяси-қоғамдық тақырыптарды өз ішіне алды. «Ақ жол» газетінің тағы да бір ерекшелігі көңіл бөліп, жан-жақты проблема көтерген мәселелері шаруалар жағдайы. Мысалы: газеттің 1921 жылғы 52-нөмірінде “Жерсіз хәм аз жерлі дихандар ұйымының жобасы” жарияланды. Онда ұйым мүшелерінің ақша жөніндегі міндеттері, істері көрсетілді, яғни, әр айға кіріс салығы 50 сом, айлық салығы да 50 сом. Одан әрі ұйымның құрылыс реті көрсетіледі де, дихандар ұйымының әр ауылда ашылу керектігін айтады. Мұндай тақырыптар ауыл шаруашылығы тарихынан мол мәлімет береді.

Қазақ мерзімді баспасөзі, одан ары «Ақ жол» газеті тарихын зерттеуде және оның деректік негізін айқындауда мұрағаттық құжаттар, жарияланған құжаттар мен материалдар жинағы, библиографиялық көрсеткіштермен ең бастысы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөз материалдары дерек ретінде айналымға тартылды. Қазақстан губерниялық партия комитеті РК(б)П ОК-нің Азамат соғысынан кейінгі елдегі әлеуметтік жағдайды қалпына келтіруде және осыған қатысты үкімет пен партия шешімдерін жүзеге асыруда үгіт-насихат құралы ретінде қызмет етті. Сонымен қатар ең бастысы осы туралы хабарлама таратушы құрал ретінде жұмыс істеді. Газет осыған қатысты мәліметтер береді.

Алайда, өз кезегінде газеттің басына билік тарапынан қара бұл үйіріліп отырғанын атап өткен орынды. И.В. Сталин «Ақ жол» газетінің саяси бағыты туралы 1925 жылы 29 мамырда Қазақ Өлкелік Комитетінің мүшелеріне жазған арнайы хатынан кейін газет бағыты жағынан антикеңестік деп саналып, оның мазмұны жете тексеріліп, қатаң бақылауға алынды. 1925 жылы 11 сәуірде Ташкентте «Ақ жол» газетінің тілшілерінің бірінші конференциясы өткізіліп, газеттің жалпы жағдайы, жетістігі мен

кемшіліктері сараланып, алда кемшіліктерге жол бермеу мәселесі қаралды. Мұндай негізсіз айыптын тағылуына газеттің жетекшілігіне бұрынғы антикеңестік бағытта жұмыс істеген зиялылардың қызмет етуі болды (Смагулова, 2007: 32-36).

Кеңес өкіметінің орнығуы мен алғашқы жаңа тарихи қайта құруларды, XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанның оңтүстігіндегі тарихи процестермен, оның ерекшеліктерімен тікелей байланыстырып көрсетудің маңызы өте жоғары. Сондықтан да осы күрделі де қиыншылықтарға толы большевиктік биліктің бастапқы кезеңін, бұрын соңды болмаған түбегейлі өзгерістерді бүгінгі күнгі талап тұрғысында қайта бағалап, сараптаудың, оларды «Ақ жол» сияқты баспасөз материалдарына негізделген тарихи деректердің негізінде жан-жақты зерделеудің, басылымдарды жаңаша парақтап, қайтадан ой - елегінен өткізудің маңызы зор.

Бұл кезде Ташкент қаласы кеңестік билікке өтсе де оның әкімшілік орталық атқарудағы орны сақталып қалды. Ұлт зиялыларының көбісі Ташкентте тұрды. Ташкент қаласында «Түркістан уалаятының газеті» атты алғашқы қазақ мерзімді баспасөзінің жарық көруі өлкедегі қазақ облыстарының қоғамдық-саяси және мәдени-рухани өміріндегі модернизациялық үрдістің бастауы болса, кейінгі жылдары бұл үрдіс «Алаш», «Бірлік туы», «Ақ жол» газеттерінің жарық көруі арқылы одан әрі жалғасын тауып, қазақ қоғамында ықпалды рөл атқара бастады. Осы баспасөз органдарының төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары ғылым мен білімді дамытуды ұлттың алдында тұрған басты міндет деп бағалап, зәру мәселелерді билік органдарының алдына батыл қойып, оны шешудің ұйымдық және мазмұндық шараларын ұсынып отырды (Рсымбетова, 2009: 24-26).

Өлкенің мәдениетін көтеруде жастар мен қазақ әйелдерін сауаттандыру, оларды арнайы оқу орындарына жіберіп, оқыту мәселесі қолға алына бастады. Үкіметтің қалыңмал алуға, көп әйел алушылық пен әменгерлікке тыйым салған заңы алғаш «Ақ жол» газетіне жарияланды. Бұл заңға орай «Ақ жол» және басқа да газеттерде қазақ халқында сақталып келген ескілік салттан құтылуға шақырған мақалалар жарияланып қана қоймай, қазақ әйелдерінің тұрмыс-тіршілік барысы, оларды қоғамдық жұмыстарға тарту жөніндегі Н.Құлжанова, С.Есова, Н.Арықова, М.Бегалиева, А.Оразбаевалардың мақалалары да басылды. Олар әйел теңдігінің мәнісін түсіндіре отырып, қазақ әйелдерін сауатсыздықты жойып, ерлермен тең құқықта өмір сүруге шақырды. Әйелдердің құқығы, қалыңмалмен күрес, әйелдерді әлеуметтік қызметке – кооперативтерге, «Қосшы» ұйымдарына, қызыл отауларға тарту, кеңес сайлауына қатыстыру сияқты іс-шараларды жүргізу барысы, сауатсыздықты жою мәселелерін жариялап, олардың қоғамдық қызметке араласуына жол ашты (Смагулова, 2010: 33).

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Түркістан Республикасының орталығы Ташкент қаласында ашылып, жұмыс істеген халық ағарту және мәдениет мекемелерінің сан-салалы қызметі жайлы мәліметтер газет беттерінде жарияланып, ол қазіргі уақытта осы тақырыптағы деректер ретінде пайдаланылуда. Газет беттерінде жарияланған Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төрөқұлов сынды зиялылардың үндеулері осы газет материалдарында көрініс тауып ол тарихи материал ретінде қолданылуда. Газет материалдарының үлкен бөлігін стастикалық жинақтар мен қоғам және мемлекет қайраткерлерінің естеліктері құрайды. Ақ жол мен Ташкентте жарық көрген мерзімдік басылымдар да ұлттық мазмұндағы қоғамдық сана мен саяси ойдың қалыптасуына елеулі үлес қосты. Түркістанның орталығында іске асырылған қоғамдық-саяси жаңарту шаралары өзінің ауқымдылығымен және өзектілігімен кең мазмұн алып, болашаққа қадам басқан қазақ халқының алдыңғы қатарлы әлеуметтік тобы – ұлт зиялыларының қалыптасуына өлшеусіз ықпал жасады (Исмаилов, 2006: 210-215).

Партия мен үкіметтің баспасөз қызметтерінің бірі болған губерниялық «Ақ жол», өзі сияқты басқа басылымдардың социализмнің салтанатын асқақтата көтеруі, мадақтауы, жаңа кеңестік өмір жетістіктерін дәріптеуге тиіс еді. Алайда, олар 20-жылдары бұл басылымдардың беттерінде әкімшіл-әміршіл жүйенің қыспағын баяндайтын, халықтың басына түскен қасіретті жағдайларды суреттейтін мақалаларға жол берді. Баспасөз саласы үкіметтің қатаң бақылауында болғанымен де, кеңестік биліктің жүргізіп отырған саясатын ашып берерліктей материалдарды жариялай білді. Бұл ретте «Ақ жол» мен «Қазақ тілі» газеттерінде, «Шолпан», «Сана» сияқты журналдарда жарық көрген, тарих саласы үшін аса құнды саналатын, сол кездерде «ұлтшылдық» пиғылда деп сынға алынып, авторлары айыпталған мақалаларды, хабарларды айтуымызға болады. Сол басылымдарда жарияланған елдің аса ауыр жағдайын айқындайтын түрлі ақпараттармен материалдар үшін кейін авторлары зардап шекті (Смагулова, 2010: 40).

«Ақ жол» газетінің басқа басылымдардан басты ерекшелігі сонда отаршылдық, елдегі келеңсіз жағдайлар ашық жарияланып, нақты партиялық және идеологиялық бағыттың жоқтығын уағыздайтын мақалалар, әңгімелер, өлеңдер, жауапты қызметкерлердің қара басын сынайтын мақалалар басылып отырды. Тағы бір айта кетерлігі, «Ақ жол» газетінде үкімет бұрынғы «алашордашыл, ұлтшыл» деп тапқан

С.Қожанов, М.Дулатов, М.Әуезов, Т.Шонанов сияқты зиялылардың мақала, өлең, әңгімелері де жарияланды (Смагулова, 2010: 23).

«Ақ жол» газетінің беттерінде өткір атылған тақырыптардың бірі бұрынғы ұлтшыл-демократтар мен большевиктердің арасындағы кикілжіңдерді талқылаумен байланысты болды. Солардың бірі – Қошмұхамбет (Қошке) Кемеңгеров болды. ол «Ақ жол» газетіне бірнеше реті мақалалар жариялады. Оның жариялаған мақалаларының өзі газет бетіндегі саяси тақырыптардың қаншалықты маңызды болғанына көруге болады. Ол өзінің мақалаларында: «большевиктер орыс зиялылары мен жұмыскер - қарашенділердің арасына жік түсірді, бұл ауру бізге жұғып жүрмесін», - деген ой айтып, елді бірлікке шақырды. Бұған қарай отырып, газеттің ел бірлігі жолындағы қызметін көруге болады (Ақ жол. - 1922 ж. 15 сәуір). Сонымен қатар, ол мемлекеттің, аймақтың саяси жағдайынан хабар беріп тұр. Бұдан басқа газетте елдің ішкі, сыртқы жағдайымен қатар шет ел жаңалықтары да жиі жарияланып тұрды. Жоғарыда аталғандай «Ақ жол» тілшілерінің 1925 жылы өткен тұңғыш жиынын ұйымдастыруға атсалысты (Ақ жол. - 1922 ж. 30 декабрь).

Билеуші коммунистік партия жастар тәрбиесіне баса назар аударып отырды, қабылданған қаулы-қарарларда бұл жұмыстың идеялық дәрежесі мен тиімділігін арттыру жолдары нақтыланды. Атап айтқанда, жеткіншек ұрпақтың идеялық, саяси, еңбек және адамгершілік жағынан өсуінің аса маңызды құралы ретінде жастар баспасөзіне ұдайы көңіл аударылды. Жастар ісі мен оларды қоғамдық жұмыстарға және жалпы өмірге баулу туралы материалдар да газет беттерінен орын алып, олар кеңестік Қазақстан тарихына қатысты тың мәліметтер бере алады. «Ақ жолда» жиі жазылып, халықтан тиісті бағасын алған тақырыптардың бірі әдебиет, мәдениет және білім мәселесі және осы жастардың білім мәселелері болды.

Газет беттерінде жастар туралы мәселелер де көтеріліп, олар ел тарихының идеологиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. «Ақ жол» газетінде оның редакторы С. Баймаханұлының ел болашағы, жастар жеткіншегі – пионерлерге арнап жазған «Оларды ұмытуға болмайды» деген мақаласында балалар үйіндегі, интернаттардағы жас сәбилер өміріне, тәрбиесіне жеткілікті көңіл бөлінбей отырғанын, оларға қамқорлықтың кемдігін, зер салып, оларды ертеңгі күнге даярлаудың жоқтығын сынап: «Пионер – ортақшыл жастардың жеткіншегі, пионер – алысты жақындатып, ауырды жеңілдететін, қиынды оңайлататын жас күш. Пионер – «мінсен», шаршамайтын тай, жұмсасаң ерінбейтін балдырған. Пионерге «бер» десең, «мә» дейді. Бол десең, «тақ» дейді. Кісі сүймейтін оларда қылық жоқ. Сондықтан оларды ұмытуға болмайды», – деп осы жастардың баспасөзін көтеруді бір биік талап ретінде қояды (Бимақанова, 2010: 65).

«Ақ жол» газетінің беттеріндегі деректік материалдардың келесі бір бағыты Түркістанның аграрлық тарихымен байланысты. Газет беттерінде еліміздегі ашаршылықтың зардаптары айқын жазылып, осы қиыншылықтармен күресу жолындағы атқарылған іс-шаралар туралы мәліметтер берілді. Ол үшін алдымен елді тамақпен қамсыздандыру мақсатында ауыл шаруашылығының жағдайын реттеу, жер-су реформасын жүргізу барысында өрескел қателіктер мен асыра сілтеушіліктерге жол берілгендігі ашылды.

Расында да мемлекетте сол кезеңде бастан өткен қиындықтардың, дәлірек айтқанда қазіргі Қазақстанның Оңтүстік өңірінде болып өткен ұлан-асыр өзгерістердің, ол өзгерістерді жасау үшін жұмсалған қыруар күш-жігер мен төгілген тердің, қол жеткен жетістіктердің, орын алған кемшіліктердің тарихы газеттің беттерінен жан-жақты көрініс тапқан. XX ғасырдың 20 жылдардағы кеңес мемлекетіндегі алғашқы өзгерістер, мемлекетті дамыту жолындағы жұмыстар, шаруашылықтар құру барысында атқарылған шаралар, халқымыздың тарихындағы қасіретке толы ашаршылықтың, сталиндік нәубеттің алғашқы зардаптары газет беттерінен орын алған деуге болады.

Мысалы, И. Сталиннің қазақ халқының саяси қайраткері түркістандық М.Шоқайдың эмиграциядағы кеңеске қарсы жүргізген күресінен үлкен идеологиялық қауіп ойлаған. Сондықтан, И.Сталин Қырғыз Өлкелік партия Комитетінің бюро мүшелеріне 1925 жылдың 29 мамырында «Ақ жол» газеті туралы жазған хатында былай деп мәлімдеген болатын: «Мен осыған байланысты танымал емес Шоқаевтың ақгвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалар мен «Ақ жол» журналының рухани «бірлігі» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да бұл факт. «Ақ жол» эрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал берді» (Тұрсұн, Таракчы, 2016: 116). Бұл жерде әңгіме «Дни» газетіндегі М.Шоқайдың мақалалары жөнінде болып отыр. Осы жерде Сталиннің өз қарсыласына әділ баға бере алған саяси не тәнті болмасқа әддіміз жоқ. Мұндай мәліметтер расында газеттің ерекше болғанын көрсетеді. Бұл туралы тіпті М. Шоқайдың өз естеліктерінде де айтылады (Шоқай, 2012: 483-486).

Бүгінгі «Оңтүстік Қазақстан» өзінің бастауын осы «Ақ жол» газетінен алды. Бұл атау халықтың сол кездегі ақиқатты аңсаған, теңдік пен бақыт жолына бағыт ұстаған ұмтылысынан туған болатын. Ол Түркістан Республикасы Орталық партия комитеті органы ретінде 1924 жылғы 26 қарашада бастап

Ташкентте шықты. «Ақ жол» газеті Сырдария, Өмудария және Жетісу губерниялары Қазақстанның құрамына кіретін облысқа айналып, оның орталығы Шымкент қаласы болып белгіленген тұста дүниеге келді. Газет сонымен қатар Қарақалпақстанға да тарап тұрды. Кейінгі жылдары 1924 жылдың соңында Түркістан Совет республикасы таратылып қайта құрылды. Осыған байланысты бұрын оның қарамағында болып келген Жетісу мен Сырдария облыстары Қазақ АКСР-іне қосылды. Осыдан кейін «Ақ жол» газеті 1925-1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, кеңес мекемелерінің органы болып Шымкентте шығып тұрды (Алдабергенов, 2007: 28-29).

Жалпы зерттеу жұмысының нәтижелеріне баға бере отырып, XX ғ. 20-30 жылдарында Қазақстанда басылып отырған баспасөз құралдарының беттеріндегі тақырыптардың мазмұнына үніле отырып, олардың кеңестік идеологияның шеңберінен біршама алшақ болғандығына көз жеткіземіз. Әсіресе, ол 1920 жылдары нақты байқалады. Себебі, большевиктік билік 1920 жылдары әлі де болса қалыптасу үстінде болды және халықтар, ұлттар бостандығы деген алғашқы жалған ұрандары жартылай күшін сақтап тұрды. Кеңес үкіметі басшыларының ұлттар мен олардың зиялы қауым өкілдерінің өз тарихи-мәдени тамырларынан ажырап, коммунистік идеологияның мақсаттарына ерікті түрде бой ұсынатындығы туралы жорамалы жоққа шыққан болатын. Осыған байланысты, 1930 жылдары Сталин билік жүйесінің қатал тәртіпке негізделген әкімшіл-өктем тәсілдері жүзеге аса бастады. Оның нәтижелері ұлттық сипаттағы баспасөз құралдарының жаппай жабылуы мен оның жетекшілерінің қудалануына алып келді.

Қорытынды. XX ғ. 20-30 жылдардағы Отан тарихының саяси, әлеуметтік, қоғамдық бағыттарын жаңа ұлттық көзқарас тұрғысынан зерттеуде баспасөз материалдары, оның ішінде осы «Ақ жол» газетінің материалдары көп мүмкіндік береді. Зерттеу барысында көргеніміздей «Ақ жол» газетінің материалдарына дерек ретінде сүйене отырып, тарихи құбылыстар мен оқиғаларға талдау жасау арқылы бірқатар ғылыми тұжырымдар жасалды. Басты тұжырымдардың бірі – газет беттеріндегі материалдардың Түркістан АКСР-нің қоғамдық-саяси өміріне қатысты мәліметтер беруімен және сол кездегі аласапыран саясаттың тарихын ашуда деректік маңызының жоғары екеніне көз жеткізілді. Отан тарихының кеңестік кезеңінде таптық көзқараспен қалыптасқан қоғамдық-саяси қағидалар мен ұстанымдардың шынайы мазмұнын ашуда «Ақ жол» газетінің деректік негізін ашып көрсету тақырыптың басты қорытындыларының бірі саналды. Сонымен қатар, XX ғасырдың басында шыққан «Ақ жол» сынды газеттер Қазақ АКСР-нің құрылуы мен оның алғашқы жылдарынан бастап 30-жылдарға дейін ел мүддесі үшін тізе қосып саяси аренаға шыққан халықтың саяси тұлғалары мен қоғам қайраткерлерінің озық ойлы азаматтары мен ұлт зиялыларының жасаған ерліктері мен атқарған қызметін танып білудегі деректің негізі мен ғылыми маңыздылығының жоғары екендігі анықталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Алдабергенов К.М. Қазақстанның облыстық және аймақтық баспасөзінің тарихы: оқу құралы / К.М. Алдабергенов. – Алматы: Эверо, 2016. – 148 бет.

2 Атабаев Қ. Деректану: Оқу құралы. Толықтырылып 2 бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 272 б.

3 Бимақанова З.Ш. Қазақ жастары мерзімді баспасөзінің тарихы (XX ғасырдың басы – 1940 жж.). / Тарих ғыл...канд...диссертация. – Алматы 2010. – 139 б.

4 Исмаилов А.И. Из истории южных областей Казахстана. – Шымкент: 2006. - 240 с.

5 Нұрғалиева Л.Р. 1917-1937 жылдардағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу: т.ғ.к. ... авторефераты. – Алматы, 1998. – 26 б

6 Махат Д.А. Қазақстанда әміршіл-әкімшіл социализм жүйесін қалыптастырудың сталиндік концепциясының мерзімді басылымдарда насихатталуы (1925-1956 жж.): т.ғ.д. ... дисс. – Алматы, 2007. – 378 б.

7 Кеменгерұлы Қ. Тілшілердің міндеті һәм мәнісі туралы // Ақ жол. - 1925. - 15 сәуір;

8 Кеменгерұлы Қ. Ел газеті қандай болуы керек // «Ақ жол» Тілшілерінің бірінші конференциясы. Жинақ. Ташкент. - 1925

9 Кенжебаев Б., Қожакеев Т. Қазақ совет баспасөзі тарихынан. – Алматы: Қазмембас, 1962. – 63-б.

10 Қырықбай Аллаберген, Жарылқасын Нұсқабайұлы, Файзолла Оразай. Қазақ журналистикасының тарихы. – Алматы: Рауан, 1996. – 244 б.

11 Рсымбетова Л.А. «Ақ жол» газетінің ұлттық интелегенцияны қалыптастырудағы ролі // Қазақ тарихы. – 2009. - № 6. - 24-26-бб.

12 Сақ Қ. Алаш көсемсөзі: Тіл мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. Т. 2. – 400 бет.

13 Смагулова С.О. XX ғ. 20-30 жж. мерзімді баспасөздің деректік маңызы («Еңбекші қазақ», «Ақ жол» газеттері мен «Қызыл Қазақстан» журналы мысалында) // Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясының жаршысы. – 2007. – №1 (14). – 31-36-бб.

14 Смагулова С.О. XX ғ. 20-30 жж. қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздің тарих ғылымы саласындағы деректік маңызы // Қазақстан мұрағаттары. – 2008. – №1 (5). – 42-54-бб.

15 Смагулова С.О. XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы. / Тарих ғыл...докторы ғылыми дәрежесі... дисс... автореф. – Алматы. 2010. – 52 с.

16 Тілішілердің міндеті һәм мәнісі туралы // Ақ жол. - 1922 жыл 30 декабрь № 86

17 Тұрсын Х., Вахдет Таракчы. Мұстафа Шоқайдың толық шығармалар жинағы – аса құнды тарихи дереккөз. // «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, / Жалпы ред.бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы. III б. 452 б.

References:

Aldabergenov K.M. *Qazaqstannyñ oblystyq және аймақтық баспасөзінiñ тарихы: оқу құралы* / K.M. Aldabergenov. – Алматы: Evero, 2016. – 148 бет.

Atabaev Q. *Derektamu: Oqu құралы. Tolyқтырылып 2 бас.* – Алматы: Qazaq universiteti, 2007. – 272 b.

Bimaqanova Z.Ş. *Qazaq jastary merzimdi баспасөзінiñ тарихы (XX ғасырдың басы – 1940 жж.).* / Тарих ғыл...канд...дисертациясы. – Алматы 2010. – 139 б.

İsmailov A.İ. *İz istorii iujnyh oblastei Kazahstana.* – Şymkent: 2006. - 240 s.

Nūrǵaliev L.R. *1917-1937 jıldardaǵy Qazaqstan tarikhynyñ özekti мәseleleri баспасөзде: тарихнамалық зерттеу: т.ғ.к. ... авторефераты.* – Алматы, 1998. – 26 б

Mahat D.A. *Qazaqstanda әміршіл-әкімшіл социализм жүіесін қалыптастырудыñ stalindik konsepsiasynyñ merzimdi basylymdarda nasihatalluy (1925-1956 жж.): т.ғ.д. ... diss.* – Алматы, 2007. – 378 б.

Kemeñgerüly Q. *Tılışilderdiñ mindeti һәм мәнісі туралы* // Ақ жол. - 1925. - 15 сәуір;

Kemeñgerüly Q. *El gazetі qandai boluy kerek* // «Ақ жол» Тілішілерінің бірінші конференциясы. Жинақ. Таşkент. - 1925

Kenjebaev B., Qojakeev T. *Qazaq sovets баспасөзі тарихынан.* – Алматы: Qazmembas, 1962. – 63-б.

Qyryqbaı Allabergen, Jarylqasyn Nūsqabaiūly, Faizolla Orazai. *Qazaq jurnalistikasynyñ tarikhı.* – Алматы: Rauan, 1996. – 244 б.

Rsymbetova L.A. *«Ақ жол» газетінің ұлттық интеллектуалдық қалыптастырудағы ролі* // Qazaq tarıhy. – 2009. - № 6. - 24-26-бб.

Saq Q. *Alaş kösemsözi: Til мәselesi.* – Алматы: «Qazaq ensiklopediasy», 2014. T. 2. – 400 бет.

Smagulova S.O. *HH ғ. 20-30 жж. merzimdi баспасөздің деректік маңызы («Еңбекші қазақ», «Ақ жол» газеттері мен «Qyzyl Qazaqstan» журналы мысалында)* // Qazaq еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясының жаршысы. – 2007. – №1 (14). – 31-36-бб.

Smagulova S.O. *HH ғ. 20-30 жж. qazaq tilindegi merzimdi баспасөздің тарих ғылымы саласындағы деректік маңызы* // Qazaqstan mұрағаттары. – 2008. – №1 (5). – 42-54-бб.

Smagulova S.O. *XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы qazaq tilindegi merzimdi баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы.* / Тарих ғыл...докторы ғылыми дәрежесі... diss... автореф. – Алматы. 2010. – 52 с.

Tılışilderdiñ mindeti һәм мәнісі туралы // Ақ жол. - 1922 жыл 30 декабрь № 86

Türsün H., Vahdet Tarakchy. *Mūstafa Şoqaidyñ tolyq шығармалар жинағы – аса құнды тарихи дереккөз.* // «Qazaqstan Respublikasy және Eurazia кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Qazaqstan Respublikasy Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, / Жалпы ред.бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: L.N. Gumilev атындағы ЕҰУ баспасы. III б. 452 б.

ӘӨЖ 008:316.42
МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.19>

¹ А.Ә. Мақсұтова *, ² Ш.Б. Тілеубаев

¹ М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

E-mail: albina_kzt83@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: Shamek_09@mail.ru

М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ДЕРЕКТЕРІНІҢ ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада XIV ғасырдан XVI ғасырдың орта шеніне дейінгі екі жүз жылдық тарихи кезеңді қамтыған Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасының ортағасырлық тарихтың деректік көзі ретіндегі маңызы талдауға алынған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашидинде» басынан кешкен оқиғалар және түрлі адамдардан естіген әңгімелеріне ғана жүгінбей, көптеген көрнекті тарихшы-ғалымдар, жағрафия ілімінің даналары, сопылардың трактаттарына дейін назараударып, оларды молынан пайдаланған. Дарынды тарихшы шығармасында өзіне дейін өмір сүрген және замандас қаламгерлердің де саналуан кітаптары мен қолжазбаларын ой елегінен өткізіп керек жерде дәйектемелер келтіріп отырған. Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» секілді классикалық тарихи, әдеби, мемуарлық еңбегін жазуда пайдаланған түрлі дерек көздерін сөз еткенде ондай еңбектердің авторлары мен олардың өмір деректері, шығармаларының мән-маңызына, М.Х. Дулатидің ол деректерді пайдалану себептеріне де мақалада талдау жасалынады. Қазақ тарихына қатысты, ру-тайпалық құрылымы. Жер-су атаулары мен қазақ хандығының түрлі мәселелері және хандардың шежіресі Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің негізгі өзегі болып табылады. Мақалада осы мәселелердің деректік маңызы кешенді түрде қарастырылып, негізгі тұжырымдары талданады.

Тірек сөздер. Мұхаммед Хайдар Дулати, Тарих-и Рашиди, дерек, ортағасыр, тарих, шежіре, моғол, парсы.

¹ Мақсұтова А.А. *, ² Тілеубаев Ш.Б.

¹ Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

E-mail: albina_kzt83@mail.ru

² Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

E-mail: Shamek_09@mail.ru

МЕСТО ИСТОЧНИКОВ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» М.Х. ДУЛАТИ В ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация

В данной статье анализируется значение труда Мухаммада Хайдара Дулати «Тарих-и Рашиди» как источника средневековой истории, охватывающего период в двести лет с XIV века до середины XVI века. Не только события описанные в материалах «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дулати но и рассказы, услышанные им от разных людей, и труды многих выдающихся историков, географов, трактаты суфиев было широко применено для написание такого важного произведения. В произведении талантливого историка он цитирует различные книги и рукописи, существовавшие до него и современники. «Тарих-и Рашиди» г-на Хайдара является классическим образцом использования классической истории, литературы и мемуаров. При написании классицистического исторического, литературного, мемуарного труда Мырза Хайдара «Тарих-и Рашиди» в различных источниках анализируются авторы и источники его жизни, также в статье анализируются причины использования этих документов. Родоплеменное устройство, относящееся к казахстанской истории. Родословная ханов и различные проблемы Казахского ханства и названия земель являются основным ядром труда мырза

Хайдара «Тарих-и Рашиди». В статье комплексно рассматривается источниковое значение этих проблем, анализируются основные выводы.

Ключевые слова. Мухаммад Хайдар Дулати, Тарих-и Рашиди, данные, средневековье, история, генеалогия, монгол, перс.

¹Maxutova A.A. *, ²Tleubayev Sh.B.,

¹Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

E-mail: albina_kzt83@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Leading researcher at the Institute of History and Ethnology named after V.I. Ch.Ch.Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

E-mail: Shamek_09@mail.ru

«TARIH-I-RASHIDI» BY M.KH.DULATI AS A SOURCE IN THE HISTORY OF THE MIDDLE AGES

Abstract

This article analyzes the significance of the work of Muhammad Haidar Dulati "Tarih-i Rashidi" as a source of medieval history, covering a period of two hundred years from the XIV century to the middle of the XVI century. Not only the events of Muhammad Haidar Dulati's "Tarih-i Rashidi" and the stories he heard from various people, but also the works of many eminent historians, geographers, and the tracts of the Sufis. The history of the book is based on the books and manuscripts of many historians who lived before him and in the law. Where there is a need to skip. Mr. Khaydar's "Tarih-i Rashidi" is a classic example of the use of classical history, literature, and memoirs. Speaking about the sources, the authors of these works, the directors of their lives, the essence of their works, M.Kh. The article also analyzes the reasons for the use of these documents.

Keywords. Muhammad Haidar Dulati, Tarih-i Rashidi, data, medieval, history, genealogy, Mongol, Persian.

Кіріспе. Тарихи құнды деректердің арасында ортағасырлық Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінің орны ерекше. Қазіргі таңда Қазақстанның тарих ғылымының әлемдік аренаға тартылуына орай зерттеудің тың бағыттарын басшылыққа алу міндеттері туындағаны белгілі. Міне, осы тұрғыдан алғанда біздің зерттеу негізіне алған тақырыбымыз деректі тарихнамалық талдауға алу бағытындағы жаңашылдығы бар болып табылады.

Мақаланы жазу барысында соңғы жылдары Отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық.

«Тарих-и Рашиди» – XIV ғасырдан XVI ғасырдың орта шеніне дейінгі екі жүз жылдық тарихи кезеңді, яғни Орта және Алдыңғы Азия халықтарының басынан кешкен бірнеше ғасырлық саяси-қоғамдық және мәдени-әлеуметтік оқиғалардың даму, өзгеру және жаңару құбылыстарын жеткілікті деңгейде сипаттайтын энциклопедиялық сипаттағы ұлы шығарма. Осынау маңызы зор, баға жетпес тарихи әрі әдеби-ғұмырнамалық жәдігердің жанрлық табиғаты, стильдік ерекшеліктері мен поэтикалық құнары әлі күнге шейін толық саралаудан өтіп, ғылыми тұрғыдан оның әдебиетке қатысты тұстары түгелдей ескеліп, сөз өнерінің талаптарына сай өзіндік бағасын алмаса да, Мырза Хайдар Дулаттың бұл кітабы соңғы ғасырларда көптеген ғұлама тарихшылар мен оқымысты филологтарды таңырқатқан ғажайып көркем туынды ретінде де әлем жұртшылығына танылды. Шынында да «Тарих-и Рашиди» – тарихи шығарма, ғылыми тұрпатта жазылған ғұмырнамалық баян екендігі даусыз. Дегенмен, аталған еңбектің жанрлық ерекшеліктері туралы біраз ойланып, ізденетін жақтары да жоқ емес. Өйткені бүгінге дейін қазақ ғалымдарының көпшілігі шығарманың тарихи мән-мағынасына баса назар аударып келеді. Солардың бірі әдебиеттанушы Ш.Елеуқенов: «Қазақстан тарихына қатысты жайларды солтүстікте Қадырғали Жалаири баяндап берсе, оңтүстікте тарихымыздың және бір маңызды беттерін Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде төгілтіп жазып берді» деп жазған. Әрине, тәжірибелі ғалым тарихи шығарма туралы деректеме бере отырып, автордың замана халін жай ғана сипаттап қоймай, «төгілтіп жазып бергенін» сүйсіне баяндайды. Мұның өзі зерттеуші тарапынан Мырза Хайдар мұрасының оқырманға заманауи оқиғалар мен қоғамдық-саяси бағыттағы мәліметтер берумен шектелмей адамға аса қажетті эстетикалық қуаты мен жан дүниесіне әсер етерлік көркемдік құнары бар толыққанды шығарма екендігін тұспалдайды. Міне, жоғарыда аталған жайттар бұл еңбекке деген тарихнамалық талдауды қажет етеді. [1, 19]

Әдістеме. «Тарих-и Рашиди» шығармасының жанры туралы сөз болғанда ежелгі әдебиет тарихының маманы профессор Н.Келімбетовтың: «Жанрлық тұрғыдан келгенде, «Тарих-и Рашиди» – ғылыми еңбек, әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі, сондай-ақ, тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды» деген пікірінің жаны бар. [2, 86]

Мырза Хайдар өз еңбегінде халқымыздың наным-сеніміне, салт-дәстүріне, күнделікті тіршілігіне, тарихы мен мәдениетіне қатысты қазіргі кезге дейін сол күйінде, сол мағынасында пайдаланып келе жатқан жүзден аса қазақ сөздерін пайдаланған. Әр сөздің өзіндік философиясы, өзіндік мағынасы бар екені мәлім. Демек, әрбір сөздің өзіндік ұғымы, өзіндік жүктемесі бар. Автордың қазақ сөздерін еш өзгеріссіз, аудармасыз қолдануының өзі әдебиет тарихы мен тіл тарихын зерттеушілерге үлкен ой салатындығы белгілі. Мырза Хайдар қолданған түркі халықтарына ортақ түркі-шағатай әдеби тілінің сөздік қорында қазақ сөздерінің молдығы сол тілдің бірден-бір мұрагері қазақ халқы екендігін аңғартады. Автор нақты өмір құбылыстарын, олардың белгілі бір ортақ немесе дара ерекшеліктерін, заңдылықтарын көркем баяндайды. Оларды талдап, саралап, тиісті жерінде пікір түйіп, өз ойларын да ұсынып отырады. Ол өзі көрген, естіп не оқып білген өмір құбылыстарын тұтасып, жалғасып, өзара байланысып, сабақтасып жатқан күйде әңгімелейді, суреттейді, болған оқиғаның, істің сипатын, мазмұнын, мезгілі мен мекенін, себебі мен салдарын, орындалу амалы мен құралын, пәнін т.б. көрсетеді. Сөйтіп солардың бәрін оқырманның көз алдына елестетеді. Сондықтан «Тарих-и Рашиди» ортағасыр тарихы бойынша баға жетпес тарихи дерек көздері әрі тарихи танымдық маңызы зор әдеби көркем шығарма болып табылады. «Тарих-и Рашидидің» тарихи дерек көзі болуы оның тарихи танымдық әдеби шығарма ретіндегі құндылығына көлеңке түсірмейді. Мұның өзі «Тарих-и Рашидидің» әдеби шығарма ретіндегі жанрлық табиғатынан туып жатқан ерекшеліктер қатарына жатады» деп толыққанды да тамаша түйіндеп бағамдайды [3, 12].

Түркі дәуірі мен өркениеті бірнеше жылдар бойы тарихшылар тарапынан еуроцентристік көзқарастар тұрғысынан бағаланды. Түркі кезеңі негізінен ұзақ уақытты қамтиды. Олардағы мәдениеттің, оның ішінде, ғылым мен білім сияқты рухани мәдениеттің дамуы соңғы уақыттарда ғана өзінің оң бағасын алып келеді. Түркі халықтарындағы руханият өзінің эволюциясында әрбір кезең сайын жалғасын тауып отырды. Көне Сақ заманындағы Грек жеріне әйгілі болған Анахарсистен бастап, ХІХ-ХІІ ғасырлардағы мұсылмандық ренессанс дәуіріндегі түркі ойшылдарының бір топ легімен жалғасын тауып, кейіннен, Алтын Орда және оның ыдырау кезеңіндегі ойшылдармен келіп сабақтасып, одан соң, түркі халықтары әр түрлі хандықтар мен жеке мемлекеттер құрып тұрған кезінде де руханияттық деңгейін паш етіп келді. Бірақ олардың кейбірі, парсы, араб халықтарына телінді. [4, 201]

Қазіргі таңда түркі халқының рухани деңгейі өзінің шынайы бағасын алған сәтте, олардың идеялары мен ашқан жаңалықтарын ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев еліміз тәуелсіздік алғаннан соң, ұлт руханияты мен ұлттық кодты қайта жандандыруға қарай бет бұрып, рухани жаңғыру қажеттігіне сәйкес рухани тұрғыдан өркендеу стратегиясын алға тартты. Шындығында, түркі дүниетанымы – өте күрделі мәдени-тарихи кеңістікті қамтығандықтан, қазіргі таңда түркі-қазақ халқының ойшылдарын жан-жақты зерттеп, оларды әр қырынан ашуколға алынып келеді. Түркі халықтарына ортақ тұлғалардың еңбектері қазіргі түркі ғалымдарының одан әрі зерттеу нысанына айналып отыр. Оларды әлемге таныту мақсатындағы бұндай зерттеулер заман талабынан туындаған рухани-мәдени қажеттіліктердің бірі.

Бұндай зерттеулер өз кезегінде түркілік рухани құндылықтарды тұтастай жаңғырту мен «түбір бір түркі халқы» идеясының стратегиясына да сәйкес келеді. Кез-келген халықтың, ұлттың дербес мәдениеті болатыны заңдылық. Осы орайда, бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетіндегі әрбір зерттеудің түркілік өркениеттің маңызын, әлемдік өркениеттегі үлесін жан-жақты бағамдауымызға мүмкіндіктер беретіні даусыз.

Нәтижелер. «Тарих-и Рашиди» – Орта Азия мен Моғолстанда ХІV ғасырдан ХІVІ ғасырға дейін болған осындай тарихи оқиғаларға толы құнды еңбек. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидидің» басынан кешкен оқиғалар және түрлі адамдардан естіген әңгімелеріне ғана жүгінбей, көптеген көрнекті тарихшы-ғалымдар, жағрафия ілімінің даналары, сопылардың трактаттарына дейін назар аударып, оларды молынан пайдаланған. Дарынды тарихшы шығармасында өзіне дейін өмір сүрген және замандас қаламгерлердің де сан алуан кітаптары мен қолжазбаларын ой

елегінен өткізіп керек жерде дәйектемелер келтіріп отырған. Бірақ негізінен парсы тіліндегі дерек көздеріне жиірек мойын бұрған.

Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиді» жазуда өзіне дейін өмір сүрген араб және парсы дүниесінің тамаша тарихшы ғалымдары, шежірешілері, жағрафияшылар, деректанушыларының еңбектерін молынан пайдаланған және оларды өзі көрмеген, білмеген оқиғаларды сөз еткенде ғана, сенімді бұлақ көздері ретінде пайдаланған. «Тарих-и Рашиди» парсы тілінде жазылғандықтан да, Мырза Хайдар жүгінген ондай еңбектердің басым көпшілігі парсы тілінде болатын.

Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» жоғарыда айтылғандай 1346–1546 жылдар аралығындағы оқиғаларды тек Орталық Азия ғана емес, сондай-ақ Тибет, Ауғанстан, Кашмир, Иран, тіпті Иракқа да қатысты көптеген қым-қуыт оқиғаларды баяндайды. Мұнда аталмыш мерзімдегі саяси жағдайлар, тақ үшін талас, кейбір мемлекеттердің тарих сахнасынан кетуі, феодалдық соғыстар, тарихи тұлғалар тағдыры, діни мәселелер, әдеби-мәдени өмір, көркемөнер сипаттамалары, тіпті минералогия, яғни асыл тастарға да сипаттама жасау автор назарынан тыс қалмаған. Осындай бірнеше ғасырға қатысты оқиғаларды, фактілерді, тарихи, мәдени, әдеби үрдістерді яғни өзі өмір сүрген ғасырға, жылдарға дейінгі оқиғаларды сараптау Мырза Хайдарға әрине оңай тиген жоқ. Әйтсе де ол мұндай аса маңызды, аса ділгірліктен туған шығарма жазуда шындыққа сүйенді, нәтижеде абыройға ие болды.

М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашидиде» пайдаланған дерек көздерін талдауды үшке бөлдік. Оларды діни, әдеби-мәдени және тарихи деректер деп қарастырдық.

Мырза Хайдар діни дерек көзі ретінде Қасиетті Құраннан басқа сегіз еңбекті пайдаланған. Осы арқылы тарихшының исламға берілген тақуа кісі болғанын білдік. Абайдың ақыл, иман мәселелерін сөз ететін қара сөздері Мырза Хайдардың осы бөлімде келтірілген Әбу-л Хасан әл-Газнауи мен оның «Кашф әл-махжубы» топшылауларына ұқсас. Соған қарағанда Абайдың қара сөздерінің жазылуына, осындай діни еңбектердің де әсері болғаны даусыз екендігіне көңіл аудардық. Сонымен бірге Әбу Талиб Мұхаммед бин Әлінің «Қуат әл-қулубынан» алып ел басқарудың он шартын келтірген. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиді» жазуда өзіне дейін өмір сүрген араб және парсы дүниесінің тамаша тарихшы ғалымдары, шежірешілері, деректанушыларының еңбектерін кеңінен пайдаланды және олардың шығармаларына өзі көрмеген, білмеген оқиғаларды сөз еткенде ғана, сенімді бұлақ көздері ретінде сүйенгенін көрсеттік.

М.Х. Дулати пайдаланған тағы бір мәселе – тарихи деректер. Автор мұнда он екі деректі ауызға алған. Өзіне дейінгі дәуірде орын алған саяси және тарихи оқиғаларды баяндауда бұл деректер Мырза Хайдар үшін көп көмек көрсеткен. Солардың ішінде Шараф ад-Дин Әли Йәзидің «Зафар намесі», Ата Мәлік Жувейнидің «Тарих-и жаһангушайы» және тағы басқалар.

Ғалымның және бір пайдаланған деректері – әдеби-мәдени жазбалар. Мырза Хайдар өнерге жақын адам болғандықтан, әрқашан да өнер адамдарына жақын жүрді. Тіпті, шығармасында Гераттан шыққан өнерпаз иелеріне арнайы тарау арнаған. Еңбегінде ол алты ақын шығармасына зер салған. Мырза Хайдардың осы бөлімде өнер мен мәдениет, көркемсөз өкілдерін жоғары бағалағанын көрдік. Осы шығармасында Мырза Хайдар Исмаил әл-Жауһари, Абд ар-Рахман Жәми, Сағди, Сиражадин Әбу Жақып Жүсіп Сәккаки, Жалал ад-Дин Руми, Фирдауси сияқты ақындарға жоғары баға берді. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» 36 автордың еңбектерін пайдаланғанын дәлелдеп, яғни «Тарих-и Рашидиде» пайдаланылған шығармалардың жетпістен асқанын көрсеттік.

Сонымен Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» секілді классикалық тарихи, әдеби, мемуарлық еңбегін жазуда пайдаланған түрлі дерек көздерін сөз еткенде ондай еңбектердің авторлары мен олардың өмір деректері, шығармаларының мән-маңызына, М.Х. Дулатидің ол деректерді пайдалану себептеріне де тоқталып өтеміз. «Тарих-и Рашидидің» дерек көздері үшеу: а) Діни деректер, ә) Тарихи деректер, б) Әдеби шығармалардан алынған деректер.

Талқылау. Тарихи деректердің маңызды дегендеріне жеке-жеке тоқталайық.

Қазақтың біртуар ғалымы Шоқан Уәлиханов (1835–1865) Петерборға барған сапарында Ресей Ғылым Академиясы қорынан Мырза Хайдардың Қашғарлық Мұхаммед Садық Қашғари «Тарих-и Рашидидің» түркі тіліне аударған нұсқасымен танысып, біраз зерделеген және ол туралы біраз ойларын айтқан. Шоқан Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиді» жазуға кірісерде Шарафаддин Әли Йәзидің «Зафар намесін» үлгі еткенін, оған сүйенгенін айтады [5, 14-15]. Расында да солай. Олай болса біз де зерттеуімізді дәл осы шығармадан бастаймыз.

1. «Шарафаддин Әли Йәзди ойшыл, атақты ғалым болған», – деп жазады Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде». «Ол заманда Самарқан, Хорасан, Иракта оған тең келер бір де бір данышпан ғалым болмаған. Муаммабұрынырақ мүлде өзгеше еді. Бүгінде жұрт арасында белгілі «Мутарраз-и муамманы» [трактатын] да Маулана жазған. Бұл ғылым туралы кітапты – «Хулал-и муамманы» да жазған «Зафар намені» авторы Шарафад-Дин Әли Йәзди». «Қасида-и Бурдаға» сопылық стильде жазған түсініктеме де соныкі. Мұндай түсініктемені одан артық ешкім де жасай алмаған. Бұл кітаптардан басқа оның жазған көптеген еңбектері бар, олардың бәрін тізіп айтып шығар болсақ, әңгімеміз ұзап кетеді» [6, 112].

Мырза Хайдар Шарафаддин Әли Йәзидің «Зафар намесін» «Тарих-и Рашидидің» бірінші және екінші кітабын жазуда пайдаланған. Бірінші кітаптың жиырма бір тарауын, ал екінші кітаптың бес тарауын соған сүйеніп жазған. «Мен тақуалардың жетекшісі, әлем міскіндерінің қолдаушысы, шариғаттың негізгі хикметін және басқа ережесінің білгірі, нақыл да ақыл сөздің данасы Маулана Шарафаддин Әли Йәзидің «Зафар наме» кітабының алғысөзін жол бастаушым әрі ақ тілекшім болсын деп сөзбе сөз келтіріп отырмын» [7, 40], – дейді Мырза Хайдар.

Ол «Зафар намені» дерек көзі ретінде жоғары бағалаған. Одан Тоғылық Темірдің ата-тегі, ханның қалай және қандай себеппен ислам дінін қабылдағаны, Мауараннаһр аймағына жасаған жорықтары, бір сөзбен айтқанда Тоғылық Темірдің туылғанынан бастап, басынан кешкен оқиғаларының көбісін «Зафар намеге» сүйеніп жазған.

Мырза Хайдар тарихи оқиғалар мен тарихи кісілер туралы жазғанда мерзімді сақтап отырады. XIII ғасырдан соң XIV, одан соң XV ғасыр оқиғаларын баяндайды, яғни белгілі бір жүйелілікті сақтайды. Тоғылық Темірден соң ол енді Әмір Темір (1336-1405) оқиғаларына ойысады.

Мырза Хайдарға ең қымбат, ең асыл адамдардың бірі Моғолстанның билеушісі жездесі Саид хан еді. Оның 1533 жылы кенеттен қайтыс болғанына қатты қайғырады. «Тарих-и Рашидиде» ол Саид ханның өмірбаянына көп көңіл бөлген. Ханның ата тегін суреттегенде Тоғылық Темір ханнан Яфет ибн Нухқа дейінгі кез жайлы айтқанда «Зафар намеге» сүйенген.

Кашмир өлкесінің тарихы туралы жазғанда да ол «Зафар намеге» табан тіреген. Бірақ Мырза Хайдар Шафар ад-Дин Әли Йәзди Кашмирді өз көзімен көрмегендіктен, көптеген сипаттамаларының дұрыс болмай шыққандығы туралы ескерте отырып, екінші кітаптың тоқсан тоғызыншы тарауына Кашмир жайлы өзі көргендерін ғана келтірген.

2. Мырза Хайдар атақты Мырза Ұлықбектің (1394–1449) еңбектерін де ұмытпаған. Ол Ұлықбекті ғалым ретінде жоғары бағалап, оның еңбектерінің атын атап, әсіресе «Ұлус-и арбабаға» сәл де болса тоқтала кеткен. Мырза Ұлықбек Әмір Темірдің ең кіші төртінші ұлы, Шаһруһтан көрген немересі. 1394 жылдың 22 наурызында Әмір Темірдің Ирак пен Әзербайжанға жасаған жорығы кезінде Сұлтания (Иранның Әзербайжаны) қаласында дүниеге келген.

Шаһруһ 1409 жылы Мырза Ұлықбекті Самарқанның әкімі етіп тағайындаған соң, 1411 жылдан бастап ол қаланы дербес биледі. Әкесі қайтыс болғаннан кейін 1447-1499 жылдары оның тағына мұрагерлік етті [8, 3].

Уәйіс хан Моғолстан тағына Шер Мұхаммед ханмен таласқанда Мырза Ұлықбек Шер Мұхаммедтің қашып кетуіне көмектесті. Осы оқиғалар туралы Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиінен» құнды деректер табуға болады.

Мырза Хайдар Мырза Ұлықбек туралы «Тарих-и Рашидиде» Қызыр қожа ханның баласы Мұхаммед хан жайында баяндағанда былай деп жазған: «Мұхаммед хан заманында Мауараннаһрды мырза Шаһруһтың атынан ғалым Мырза Ұлықбек биледі. Ол обсерватория және «Зиж-и Гургани» атты ғылыми еңбегімен белгілі болған ғалым патша» [9, 95].

Мырза Хайдар Мырза Ұлықбектің «Ұлус-и арбаба» – «Төрт ұлыс» атты еңбегінде шамалы болса да «Тарих-и Рашидиде» пайдаланған. Ол Шыңғысхан мен оның ұрпақтарының тарихы жайлы дүние. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» моғол хандары туралы жазуда Мырза Ұлықбектің аталмыш еңбегін атайды. Сондай-ақ Мырза Хайдар моғолдар туралы жазылған тарихи шығармалардың аздығына өкініш білдіреді. «Қожа Рашид ад-Дин Фазлаллаһты «Жәми ат-тауарих», Қожа Хамдаллаһ Мұстауфидің «Тарих-и гузидасы», Маулана Шафар ад-Дин Әли Йәзидің «Зафар намесі», Маулана Әбдіраззақтың «Тарих-и манзум», Мырза Ұлықбектің «Ұлус-и арбабасы» және басқаларда моғол хандарының хал-ахуалы хақында аздап айтылады, алайда олардан тұтастай ешнәрсе біле алмайсың» [10, 172]. Ата-баба мекені, Моғолстанға деген сүйіспеншілік оны тарихи кітаптардан өте аз дерек болса да пайдалана беруге мәжбүр етті.

3. Жүніс ханның баласы Сұлтан Махмұд ханның өмірі жайлы сөз еткенде Мырза Хайдар Мирхонд Мұхаммед ибн Хавандшах (1433–1498) атты иран тарихшысын еске алады. Мирхонд Гераттағы Темір әулеті сарайында қалыптасқан тарихнама мектбінің өкілі. Жалпы тарихқа арналған «Рауазат ас-сафа фи-сират әл-әнбийя уа-л-мулук уа-л-хулафа» деген жеті томдық еңбектің авторы. Мирхонд еңбегі Иран мен Орта Азияда тарих жөніндегі үлгілі шығарма саналды. Еуропа зерттеушілері үшін Иран мен Орта Азия тарихы жөніндегі жалғыз еңбек болды. Алайда автор өмір сүрген кездегі оқиғаларды қамтыған алтыншы томның бір бөлігі мен жетінші том ғана (бұларды Мирхондтың немересі Хондемир жағрафиялық қорытындысымен қоса өңдеп, аяқтап, 1522 жылға дейін жеткізді) түпнұсқа, ал басқа томдары құрастырылып жазылған. Мирхонд еңбектері литографиялық әдіспен бірнеше рет басылды. Еуропада кейбір бөлімдері ғана аударылып жарық көрді [11, 361].

4. Мырза Хайдар пайдаланған үшінші ірі және атақты шығармалардың бірі, Қожа Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Жәми ат-тауарихы». Қожа Рашид ад-Дин Фазлаллаһ шамамен 1247//1248 жылдары дүниеге келіп, 1318 жылы өлтірілген. Ол атақты парсы тарихшысы, мемлекет қайраткері, ірі энциклопедист ғалым еді. Ғазан ханның сарайында ірі қызметте болған. Көп маңызды деректерге бай оның аталмыш энциклопедиялық еңбегі ерекше құнды. Ол Орта Азиядағы ислам және мұсылмандарға дейін болған халықтардың тарихы туралы жазып қоймай, сонымен қатар монғол, қытай, үнді және батыс Еуропа халықтарының аңыздарын да теріп жазған. Бұл көлемді жұмысын ол 1300, 1301 жылдары бастап, 1310, 1311 жылдары аяқтаған.

Мырза Хайдар сенімді мәліметтерге ғана жүгінетіндіктен «Тарих-и Рашидиде» Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Жәми ат-тауарихын» пайдаланды. Ол моғолдардың ислам дінін қабылдағаннан кейін қалай өсіп өркендегені жайлы мәліметтер іздеді. Сол мақсатпен Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Жәми ат-тауарихына» да көз салды. Бірақ ол бұл жайлы аздаған ғана мәліметтер таба алды.

Моғолстанды сипаттай отырып, оның қалалары туралы жазғанда да Мырза Хайдар: «Беделді кітаптар мен тарихи шығармаларда Баласағұнды Афрасиабтың салған қалаларының бірі деп айтады. Оны өте жоғары мақтаған. «Мажма ат-тауарихта» былай деп айтылған: «Баласағұн қарақытай заманына дейін Афрасиабтың ұрпақтарының билігінде болған. Қарақытай Гурхан Баласағұнды Илек ханнан тартып алды, ол Афрасиаб нәсілінен еді. Содан оны өзінің астанасы етті. Тоқсан бес жыл бойы Баласағұн қарақытайдың астанасы болып келді. Жейхуннан бергі, оның шығысында жатқан барлық өлкелер түгелдей оған салық төлеп тұрды. Моғолдар Баласағұнды Қаралық деп атаған»» [12, 402].

Рашид ад-Диннің «Жәми ат-тауарихқа» енген «Сувар-и ақалим» – «Әлем климаттарының жай-жапсары» атты томында әлемнің географиялық сипаттамасын жазған. Мырза Хайдар бұл еңбекті өзінің Моғолстанды суреттегенінде пайдаланғысы келген, бірақ одан да көп мағлұмат таба алмайды. Саид ханның ата тегін жазғанда Мырза Хайдар тек «Зафар намеге» ғана емес, сондай-ақ «Мажма ат-тауарихқа» да сүйенген.

5. Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» Қожа Хамдаллаһ ибн Әбу Бақр бин Ахмад бин Наср Мұстауфи әл-Қазвинидің «Тарих-и гузида» атты еңбегіне де жүгінеді.

Қожа Абдаллаһ Мұстауфи шамамен 1281–1282 жылдары дүниеге келген. Ол Рашид ад-Диннің жақын досы, оның жебеушілігімен жүрген. Шамамен 1311 жылдары Рашид ад-Дин оған Иранның бірқатар аудандарының қаржы саласын басқаруды тапсырған.

Қожа Абдаллаһ Мұстауфи «Тарих-и гузидасымен» әйгілі болды. Бұл еңбегін ол Рашид ад-Диннің баласы әрі мұрагері – Қожа Гийас Мұхаммедке арнап жазды. Еңбек Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Жәми ат-тауарихына» сүйеніп жазылған. Шығарма алғысөз, алты бөлім және қорытындыдан тұрады. Автор бұл жұмысында Фазлаллаһқа қатты еліктеген [13, 327-334].

Жоғарыда Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Жәми ат-тауарихы» туралы сөз болғанда Мырза Хайдардың монғолдардың ислам дінін қабылдағаннан кейін өсіп өркендегені жөнінде мәліметтер іздеп және де сол мақсатпен «Жәми ат-тауарихқа» көз салғаны туралы және де оған аздаған деректер ғана таба алғаны туралы айттық. Осы ізденіспен ол «Тарих-и гузидаға» да көңіл бөлді. Бірақ «Тарих-и гузида» «Жәми ат-тауарихтың» көшірмесі болмаса да оған жақын-ды, сондықтан да одан Мырза Хайдардың ештеңе таппағаны ғажап емес.

Қашғардың жай-жапсарын әңгімелегенде Мырза Хайдар «Тарих-и гузидаға» жүгінген және де бұл дүниенің «Жәми ат-тауарихтан» алынғаны туралы ескерткен. Сонымен қатар ол Шыңғысханның басып алған жерлерін төрт ұлына бөлгені туралы баяндағанда оның Рашид ад-Дин шығармасында толық, ал Қожа Абдаллаһ Мұстауфида қысқа баяндалғанын: «ал «Гузида»

тарихында барлық Дешт-и Хазар һәм Қыпшақ даласын, бір жағы Рұм және мұхит, екінші бір жағы Мауараннаһр және Моғолстанмен шектесетін аумақты – үлкен ұлы Жошы ханға бергені айтылған» [14, 323].

6. Мырза Хайдар Әбдіраззақ Самарқандидің «Тарих-и манзумын» да пайдаланған. Бірақ, одан көңіл көншітер мәліметтер таба алмайды. Әбдіраззақ Самарқанди Темір әулеті туралы жазған тарихшы-тын. Одан «Матла ас-сағайн ва мажма әл-бахрайн». Бұл еңбек 1471 жылдардан кейін жазылған. Оның бірінші томы Темірдің өліміне дейінгі (1404), екінші томы Әбу Саидтың өліміне дейінгі (1469) тарихи оқиғаларды баяндайды, сондай-ақ моғолдар тарихын қамтиды. Шығармада Темір мен Темір әулетінің заманын зерттеу үшін өте құнды материал бар. Әбдіраззақ Самарқандидің еңбегінен оның Герат тарихы жөнінде де кітап жазғаны байқалады. Бірақ ол туынды бізге жетпеген.

Оның толық аты – Камал ад-дин Әбдіраззақ ибн Жалал ад-Дин Исхак Самарқанди. Әбдіраззақ Самарқанди Гератта туып, сонда қайтыс болған. Өмірінің көпшілігін Самарқанда өткізіп, білім алды. 1429 жылдан бастап Мауараннаһр әмірі Шаһруһтың сарайында қызмет етті. 1441–1444 жылдары Үндістанда, 1446 жылы Ғилянда елші болды. Шаһруһ қайтыс болғаннан кейін оның мирасқорлары – Мырза Абд-л-Латифқа, Мырза Абдоллаға және Мырза Әбу-л-Қасым Бабырға қызмет етті. 1463 жылдан бастап Шаһруһтың Гераттағы дәруіш мешітінде шейх болды. Темір заманының тамаша өкілі ретінде Әбдіраззақ Самарқандиға атақты ақын, әрі уәзір Әлішер Науаи қамқорлық етті [15, 820-821].

7. Мырза Хайдар пайдаланған дерек көзінің бірі, бөлесі Бабыр патшаның атақты «Бабыр-намасы». Бабыр әдебиет пен мәдениетке көңіл бөлді. Өзі де шығармашылықпен айналысты. «Бабырнама» атты еңбегін жазды. Ол тек тарихи фактілерден тұратын кітап қана емес, сонымен қатар тарих, экономика, саясат және әлеуметтік мәселелерге де қатысты бірегей мағлұматтар көзі [16, 7].

«Тарих-и Рашидиді» жазу барысында, ол Бабырдың «Мубаин» және «Түркі арузы» атты еңбектеріне де зер салған. Бабыр туралы Мырза Хайдар: «Ол әртүрлі қадір-қасиет дарыған әрі мінезі жайдары патша болды. Оның бойындағы жақсы қасиеттерінің ішінде батырлығы мен жомарттығы айырықша көзге түсетін. Түркіше өлең шығаруда әмір Әлішерден кейін оған ешкім ілесе алмаған. Түркі тілінде өте ғажап «Диуаны» бар. Ол «Мубаин» деген атпен поэзиялық шығарма жазды – бұл өте пайдалы әрі фикһ жөніндегі рисала деп қабылдаған жинақ болды. Ол бұған дейін ешкім жазбаған «Түркі арузын» өте шеберлікпен туындатты әрі Хазірет Ишанның «Рисала-и Уалидийасын» өлеңмен жырлады. Оның түркі тілінде өте бейнелі, айшықты, таза әрі әдемі тілмен жазылған «Бабырнама» атты тарихи шығармасы бар» [17, 192-193]. Мырза Хайдар сөйтіп «Тарих-и Рашидиде» осы шығармалардан алынған деректерді де қосқан.

8. Мырза Хайдар Қожа Атамәлік Алааддин Мұхаммед Жувейнидің «Тарих-и жаһангушайы» – «Әлемді жаулап алушының тарихы» атты еңбегін де дерек көзі ретінде пайдаланған. Қожа Атамәлік Алааддин Мұхаммед Жувейни 1226 жылы дүниеге келіп, 1283 жылы өмірден өткен. Ол өзінің әдеби қабілеттеріне менсiмбеушiлiкпен қарады. Бірақ та, замандастары оның еңбегін стильдің қол жетпейтін үлгісі деп бағалаған. Рашид ад-Дин Уассаф және де басқа парсы, араб және түркі тарихшылары «Тарих-и жаһангушайды» өз еңбектерінде жан жақты пайдаланған. Олар тіпті, кейде Жувейнидің деректерін тұтастай қайталап та отырған [18,59].

Мырза Хайдар Жувейнидің деректерін «Тарих-и Рашидидің» бес тарауында пайдаланған. Мырза Хайдар екінші кітабының жиырма сегізінші тарауында Хотан қамалынан табылған қазына туралы жазған. Оны Мырза Хайдар Жувейни еңбегіндегі осы қазыналардағы құмандардың сыртындағы күміс балиштерді суреттейтін фактімен дәлелдейді: «Балиштің салмағы бес жүз мысқалға тең, ұзын етіп жасалған, ортасы жіңішке» [19, 291], – дейді ол.

Хотаннан табылған сол қазыналар кейінірек Әбу Бәкірден Қашғарияны тартып алған Саид хан қолына түседі, Мырза Хайдар сол балиштерді қолымен ұстай отырып әңгіменің растығын дәлелдейді. Екінші кітаптың қырық бірінші тарауында ол Тайанг ханның ұлы Кучлугтың Шыңғысханға қарсы жасаған бүлігі туралы деректерді толықтай «Тарих-и жаһангушайдан» келтіреді. Мырза Хайдар Кучлугтың бүлігінен басқа моғолдардың Қашғарда билік құруы жайлы жазғанда осы еңбекке иек артады. Одан кейін ол Имам Алааддин Мұхамед Хотанидің Кучлуктың қолынан қалай мерт болғандығы туралы да үзінді келтіреді. Себебі, ол болған оқиғаларды рет-ретімен келтіргенде, Сұлтан Саид ханның Ферғанадан Қашғарға барғаны туралы да жазған. Мырза Хайдар оларды оқырмандар білсін деген ниетпен, әр жазған оқиғасы алдында не бол-

ғанын, қандай хандардың билік құрғаны туралы мағлұматы толық болуы үшін «Тарих-и жаһангушайға» жүгінеді. Қашғарды бұрын қандай хандар биледі, олармен не болғанын жазып түсіндіру мақсатымен ол «Тарих-и жаһангушайдан» үзінділер келтіреді.

Сұлтан Саидтің Моғолстанды жаулап алуы туралы айтар алдында Мырза Хайдар Моғолстанның Шыңғысхан кезіндегі жағдайына тоқталғанда «Тарих-и жаһангушайға» үңіледі. Моғолстан: «шығыс жағында – Қытаймен, батысында – ұйғыр уәлаятымен, солтүстігінде – Қарақыз және Салинғай, оңтүстігінде – Танғұтпен шектеседі» [20, 401], – деп жазады. Мырза Хайдар заманында осы келтірген мекен аттарынан тек Қытай және Танғұт ғана қалған-ды. Мырза Хайдар Жувейни келтірген ұйғыр уәлаяты мен Қарақыз және Салинғай атты мекендердің болған – болмағанын зерттеген. Әйтсе де, ол жерлер туралы еш мәлімет таппайды. Ал Танғұтты Мырза Хайдар тарихи кітаптардан тауып, бұл жердің кезінде үлкен уәлаят болғанын және де ол жерге Шыңғысхан алғашқы жорықтарының бірін жасағанын айтады.

Жоғарыда Жувейнидің еңбегін пайдаланып Мырза Хайдардың Хотан қамалынан табылған қазына туралы айтқанына тоқталдық. Осы қазына туралы Рашид ад-Дин Фазлаллаһ та жазған. Екінші кітаптың қырқыншы тарауында Қашғар жайлы суреттегенде Мырза Хайдар: «Қашғар – көне әрі байырғы мәшһүр қалалардың бірі. Ежелгі заманнан бері Қашғар сұлтандары Афрасиаб – түркі ұрпағынан [шығатын] еді. Осы Афрасиабты моғолдар Буға хан деп атайды. Оның тегі: Афрасиаб ибн Пиш ибн Дад Нишин ибн Тура ибн Афридун. Бұл [Хамдаллаһ Мұстауфи Қазвинидің] «Тарих-и-гузида» кітабында айтылған. Аталған мәлімет Рашид ад-Дин Фазлаллаһтың «Мажма ат-тауарих» атты кітабынан алынған» [21, 317], – деп жазады. Баласағұн туралы зерттеу жасай отырып ол Жетісулық Жамал Қаршидің «Мулхакат ас-сурах» – «Тілдің айқындығына толықтыру» атты еңбегіне сүйенді.

9. Жамал әл-Қарши тарихшы, әдебиетші, тілші, ғалым болған. Ол өте бағалы бірнеше еңбектердің авторы. Орта Азия мен қазақ даласын аралап осы өлкелердің Тараз, Баласағұн, Жент, Баршынкент секілді шаһарлары туралы бағалы мәліметтер қалдырған. Атақты ғалым ол жерлердің тарихы және ол жерлерден шыққан зиялылар туралы жазғандары өте құнды дер едік.

Жамал әл-Қаршидің аты-жөні Абу-л Фазл Мұхаммед ибн Омар ибн Халид, бізге Жамал әл-Қарши атты лақап атпен көбірек танылған. Ол 1230–1231 жылдары Жетісу өңірінің Алмалық атты қаласында дүниеге келген. Ол Дешті Қыпшақ пен Мауараннаһр өлкелеріне саяхат жасаған. «Мулхакат ас-Сурах» атты тарихи географиялық шығармасын араб тілінде жазған. Одан жоғарыда айтылғандай Алмалық, Қашғар, Жент және Баршынкент сияқты қалалар, жергілікті әулеттер, хандар және ұлы ғұламалар туралы мағлұматтар табуға болады [22, 245-246].

Мырза Хайдар Жамал Қаршидің «Сурах әл-луғат» атты еңбегін де атап өткен. «Сурах әл-луғат» – араб-парсы сөздігі. Ол Әбу Насыр Исмаил бин Хаммад әл-Фараби әл-Жауһаридің (т.ж.б. – 1004) «Сихах ал-луғат» атты араб тілінің түсіндірме сөздігінің парсы тіліндегі қысқаша аудармасы саналады. Тәржімәші Жамал Қарши. Аударманы ол 1282 жылы аяқтаған.

10. Мырза Хайдар пайдаланған келесі бір дерек көзі арабтың жағрафиялық әдебиетінің аса көрнекті өкілі, Йақұт әл-Хамауидің «Муъжам әл-булданы». Йақұттың толық есімі – Шиһаб ад-дин Абу Абдаллаһ Йақұт ибн Абдаллаһ әл-Хамауи ар-Руми әл-Бағдади. Ол 1179 жылы туған. Болашақ ғалым білім іздеп Таяу және Орта Шығыс, Орта Азияның Дамаск, Халаб, Ирбиль, Табриз, Нишапур, Сарахс, Герат секілді қалаларын аралап, ақырында Мервке тұрақтайды. Йақұттың ең негізгі еңбегі «Муъжам әл-булдан» 1218–1224 жылдар аралығында жазылған. Оның бұдан басқа да жазба дүниелері бар және олар біздің заманымызға дін аман жеткен. Олар: «Китаб әл-муктадаб фи-л-ансаб» («Шежіренің қысқаша кітабы»), «Иршад әл-ариб ала мағифат әл-адиб» («Әдебиетпен танысуға құмарларға өсиет») және «әл-Муштарик уадан уа-л-мухталиф сакан» («Түрі бойынша жалпы және мекеннің атын білдірумен ерекшеленетін есімдер туралы кітап»). Оның бұлардан басқа да бірсыпыра шығармалары жазғаны аталады.

«Муъжам әл-булдан» араб халифатының ғылым салалары мен қоғамдық ойдың гүлденген кезінде, яғни мұсылмандық жаңғыру кезеңінде жазылған. Онда IX-XIII ғасырлар араб тарихи-жағрафиялық жазба ескерткіштеріне қатысты маңызды әрі құнды мағлұматтар көп [23, 61].

Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» Сұлтан Саид ханның Тибетке жасаған жорығы туралы баяндағанда, бірқатар кітаптарды зерттеп, Тибет туралы мағлұматтар іздеген. Әрине, осы мақсатпен ол «Муъжам әл-булданды» да оқыды. Бірақ одан Тибет жайлы мағлұмат таба алмады. Тибет туралы құнды деректер таба алмаған Мырза Хайдар ол өлкені өзі аралап зерттеген.

Жоғарыда ортағасырлық он автордың шығармаларына тоқталдық. Мырза Хайдар бірақ бұлардан басқа да дерек көздерін пайдаланған. Олардың ішінде авторлары белгісіз де дүниелер бар. Енді соларға да тоқтала кетейік. Солардың бірі – «Тағрифи булдан» - «Елдердің сипаттамасы».

11. «Тағрифи булдан». Өкінішке орай бұл еңбектің авторы түгілі қашан жазылғаны белгісіз. Мырза Хайдар оған Моғолстан туралы мәліметтер іздегенде үнілген. «Моғолстанның орналасқан жерінің ғажаптығы мен оның кең байтақ даласы туралы ешбір кітапта айтылмайды. Тек кейбір тарихи кітаптарда ғана бірнеше қалалардың аты келтіріледі. Даналар мен ғалымдардың «Сувар и ақалим» - «Әлемнің климаттарының жай-жапсары», «Тағрифи булдан» – «Елдердің сипаттамасы» сынды кітаптарында елдердің сипаттамасы берілген, онда Моғолстан туралы мәлімет аз. Сірә оларға бұл өлкенің жағдайы жөнінде хабар мәлім болмаса керек. Олар бұл аймақ жөнінде қанша білсе, сонша мәлімет жазған» [24, 401], – деп жазады Мырза Хайдар.

12. «Дәстүр әл-амал»– Мырза Хайдар пайдаланған тағы бір дерек көзі. Оған тарихшы ғалым Жүніс ханның баласы Сұлтан Махмұд ханның өмірінің бастапқы кезеңін баяндағанда сүйенген. Мырза Хайдардың айтуы бойынша Жүніс хан Бадахшандық хан Шаһ Сұлтан Мұхаммедпен құда болғысы келіп, оған өзінің беделді адамдарын жібереді. Шаһ Сұлтан Мұхаммед Бадахши Файлакус Румийден тараған Ескендір Зұлқарнайынның ұрпағы екен. Кезінде шығыс елдерінде Александр Македонскийді осылай атаған. Мырза Хайдардың айтуы бойынша осы «Дәстүр әл-амалды» Ескендірдің өзі жазған. «Дәстүр әл-амал» қазақшаға аударғанда «Басқару ережесі». Мырза Хайдар: «Ескендір бұл әлемді алған соң әмірлерімен кеңесіп: «Әлем сұлтандарының қолы жетпейтін бір мекен табыңыздар, менің ұрпақтарым сол жерде өмір кешсін», – дейді. Даналар Бадахшанды таңдайды. Содан соң «Дәстүр әл-амал» жазылды. Ол бойынша ешкім бұл уәлаятқа дауласа алмайды» [25, 131], – дейді.

Дулатитанушы ғалымдар пікірінше, түркілік өркениеттің әрбір жетістігін талдау арқылы, ұлы тұлғалар шығармашылығы негізінде бүгінгі түркі тілдес халықтардың мәдениетінің бастауы түркілік дүниетанымда жатқандығын айтады. Осы себепті де, қазақ халқының мәдени-тарихи құндылықтарының толыққанды саралануын әлемдік өркениеттегі маңызын зерделеуде түркілік өркениетті жан-жақты зерттеудің мәні артады.

Мұхаммед Хайдар Дулати көрсеткен географиялық кеңістікте бүгінде жүздеген мемлекеттер өмір сүруде. Егер біз Еуразия сахарасындағы өркениетті Ұлы Қыпшақ даласындағы өркениет дей келіп, Мұрад Аджидың пікірімен келтірсек, «Бұл мәдениетті печенегтер, бұлғарлар немесе басқалар қалыптастырды десек те, төркіні бір. Өйткені, далада түркі тілі үстемдік еткен. Ұла дала бір ғана түркілік мәдени дәстүрлермен өркендеген. Түркілік рухани құндылықтарды қалыптастырған» [26, 153].

Түркілік өркениет «өмірдің әсер-ықпалымен» туындаған, өз мазмұн қуатымен дараланатын рухани мағынаға ие. Оны бүгінгі зерттеулер мен асыл ойлар керуені дәлелдеп беруде. Түркі дүниесіне ортақ ғұлама ғалымдарымыздың сүбелі ойлары мен тұжырымдары ғылыми сипатымен және терең философиялық қуатымен дараланып, әлемдік мәдениет пен руханиятта айрықша бағалануда.

Осы тұрғыдан келгенде, Дулати сынды түркі жұртына ортақ ойшылдар дүниетанымы мен шығармашылық мұрасы негізінде рухани-мәдени құндылықтарымыздың тарихи тамырын тереңдетіп, келешек дамуымызға бағыт-бағдар етудің қажеттілігі арта түседі.

Бүгінде Қазақстан – бабалар арманы болған тәуелсіз мемлекет. Аздаған уақыттың ішінде әлемдік аренада өз орнын белгілеп, дамыған мемлекеттер қатарына ену жолында мәңгілік елге айналу үдерісі жүзеге асырылуда.

Ғалым Ж.Сәрсенбаева: «...еліміз ұстанып отырған Мәңгілік Ел стратегиясы шарттары мен бағдарлары уақыт өзгере келе ұмтылатын, бір кездерде жоққа шығарылатын концепциялармен емес, барынша мәңгілік және тұрақты тұғырнамаға айналатын негіздер», – дей келіп, мәңгілік ел дегеніміз өркениеттің озық үлгісіндегі, зайырлы, құқықтық еркіндікті жақтаған, еркіндікке ұмтылған, демократиялық мемлекет екендігін, бұл жолды таңдауымыз жайдан-жай еместігін, біздің тарихи жолымызда ұстанған басты тұғырымыз екендігін баяндайды [27, 102].

Әрбір мемлекет пен халықтар, ұлттар мен этностар белгілі бір уақыт өткен сайын циклды түрде жаңғырып отырады немесе соны қалайды. Еліміздегі рухани жаңғыру бағдарламасының тарихы мен әлеуметтанулық-саясаттанулық ұстанымдары бүгінгі таңда кемелдене зерттеліп келеді. Біз осы орайда, түркілік рухани құндылықтар мен М.Х. Дулатидің осы үш тағанға қатысты қырларына тоқталып өтетін боламыз.

Мәңгілік елдің тарихи-танымдық қырлары туралы зерттеушілеріміз өз ойларын: «Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» тарихи шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны», - дей келіп, осылардың барлығында ел тұтастығы, бірлігі идеясының айтылатындығын, барлық күштердің кепілі – бірлік болу қажеттігін, кейінгі ұрпаққа бұларды аманаттау әрбір қазақтың аманаты екендігін, тәуелсіздік, азаттық идеясынан нәр алып жатқандығын пайымдайды.

Бұл тұста, негізінен Мәңгілік Ел туралы толғаған жазбалар мен ойшылар нысанаға алынған. Дегенмен, Мәңгілік Ел идеясына басқа да түркі ойшылдарының қатыстылығын немесе сол ойшылар тұжырымдары негізінде мәдени-рухани дамуға жаңаша серпін бере алатынымызды ұмытпаған жөн. Мәселен, Дулати қазіргі таңда негізге алынып жүрген Қазақ хандығының құрылуына қатысты жайттар бойынша қазақ ұлтының тарихын әріден бастап, тарихи айғақтар жазып қалдырған. Ол өз еңбегінің кейбір жолдарын «Зафар-намадан» алғандығын ескерсек, мынадай айғақтарды келтіруімізге болады.

«Содан барлық жұртшылыққа жақсы мен жаманды көздерінің іс-қимылының нәтижесіне байланысты екені белгілі болды. Сондай-ақ, «Құран» Кәрімнің мына аятына сәйкес: «Бұл дүниеде кім жақсы іс істесе, оны өзінің пайдасы үшін істейді, ал кім жаман іс қылса, оның зиянына тартады» (кейін бәріде Тәңірдің алдына барасындар) дегеніндей, Әзіреті Сахиб Қыран ол аймақтан өтіп, қазақ жұрты уәлаятына шабуыл жасады. Жеңімпаз әскердің жауынгерлері барлығын билік күйдіруші семсерінің қармақ жеміне айналдырды. Қазақ даласын талан-таражға салды. Ол жерде көптеген мал-мүлік пен олжаға қол жеткізді [28, 36].

Осы тұста Шоқан Уәлихановтың «Қырғыз шежіресі» еңбегінде: «1932 жылы Әмір Темір Алтын Орда ханы Тоқтамысқа шабуыл жасағанда Қарақұмды мекендеген Алаша ханның ұрпақтары Әмет пен Сәметті дарға асып, өлтіргендігін айтады.

Ал авторлардың Жүсіп Баласағұнды бөліп көрсетуі оның «Құтты білік» дастанында адам мен қоғам тірлігі туыстыққа, бірлікке, «кісінді іздеуге», «төнге ерік бермеуге», «нәпсі мен құмарлықтың күш алмауына», «иманды әлсіретпеуге» негізделгенде ғана мәңгілікке жететіні туралы ойына бағытталған деп ойлаймыз.

Сондай-ақ, Асан Қайғы бабамыздың «Жерұйықты» іздеуі де түптеп келгенде Мәңгілік Ел идеясымен келіп орайласады. Міне сондықтан да, түркі-қазақтық руханиятымыздың тарихындағы Мәңгілік туралы арнайы ой толғаған даналарымыз да бар, дегенмен, басқа да тарихи тұлғалар осы мәңгілік ел болуымыздың шарттарын құрап келгендігі сөзсіз. Бұл тұрғыдан алғанда, Мұхаммед Хайдар Дулатидің еңбектері тарихымызды айшықтап жазғандығы және оның бүгінгі күнге дейін сақталғандығы аса маңызды. Өйткені, тарихтың шынайы ақиқатын білмей, Мәңгілік Ел туралы сөз қозғау өзіндік орнықты логикаға жеткізе бермейді. Бүгінгі таңдағы еліміз ұстанып отырған Мәңгілік Ел идеясы болашақ тарихқа бой сермейді, бірақ ол жалаң, фантастикалық, қияли, алдамыш, күдікті болашақ емес, өткен тарихты алғышарт ретінде қабылдайтын, бұрынғы өткенімізбен сусындайтын және сол арқылы сенімділік орнықтыратын уақыттың үш мезгілінің «өткен-бүгін-болашақ» тұтас үлгісі деп айта аламыз.

Белгілі ғалым Б.М. Сатершинов айтқандай, «Осылайша «өткен шақ – осы шақ» оппозициясы өзінің «осы шақ – болашақ», «өткен шақ – келешек» сынды модификацияларына ие болады».

Демек, Мәңгілік ел мұраты постмодернистік пафос емес, ол – өткен мен болашақтың дәстүршілдік пен жаңашылдықтың, логикалық пен тарихилықтың бірлігінен құралған түркі-қазақ халқының өміршендігінің тұтас құрылған формуласы іспетті.

«Мәңгілік елдің қазіргі таңда басты жеті ұстанымы бар. Оларды санамалап айтатын болсақ, бірінші, ел тәуелсіздігі мен Сарыарқа төсіндегі Астанамыз. Екіншісі, қоғамымызда үстемдік етіп отырған ұлттық бірлік, бейбітшілік пен ұлтаралық келісім. Үшіншісі – зайырлы қоғам мен жоғары руханият, төртінші ұстыны – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық дамуымыз. Ал, бесіншісі жалпыға ортақ еңбек қоғамы болса, алтыншысы тарих, тіл мен мәдениеттің үш тұғырлылығы, соңғы ұстыны – бүкіләлемдік мәселелерге қатысуымыз» [29, 6].

Зерделей қарасақ, тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы – түркі халықтарының ортақ тарихи тағдырымен де тығыз байланысты. Қазіргі Қазақстандағы жергілікті ұлт қазақтардың тарихы, мәдениеті, тілі ортақ екендігі күмансыз, бірақ, ол бүгін ғана қалыптасқан елдік атрибут емес, көне замандардан бері сабақтасқан мұраттардың жиынтығы мен оның өміршендігінен

құралған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасында Қазақ хандығының құрылуы мен оның бастапқы кезеңдері туралы айтылады, дегенмен, оның басқа да жазған тарихи оқиғаларының өзі көбінесе түркі халықтары арасындағы кикілжіңдер мен достық қарым-қатынастардан бастап, олардың тұрмыс-тіршілігі туралы баяндалады. Әрине, XIV-XV ғасырларда Алтын Орда ыдырап, оның құрамындағы түркі халықтарының дифференциациялану кезеңі басталды, олар ірілі-ұсақты ұлыстарға бөлініп кетті.

Дулатидің бұл тарихи еңбегінде осы ыдырау үдерісі және оның субъектілерінің өзара қарым-қатынасы баяндалады. Бұдан нақты логикалық сауал туындайды: «Алтын Орда неліктен Мәңгілік Ел бола алмады?». Егердебабамыздың осы тарихи еңбегіндегі оқиғалар тізбегіне назар салсақ, оған жауап ала аламыз: бірліктің болмауы, алауыздық, жеке билікке ұмтылу, басқыншылық, сыртқы жауларды ескермеу, тақ үшін талас және тағы басқа жағымсыз себептердің бәрі осы еңбекте баяндалған. [30, 125].

Қорыта айтсақ, бұл оқиғаларды «Өткеннен сабақ–болашаққа мақсат» деп қысқаша тұжырымдай аламыз. Мәңгілік Ел ел ішіндегі мұндай кикілжіңдерді жоққа шығарады, сондықтан, жоғарыда айтылып кеткен Мәңгілік Ел идеясының ұлттық бірлік, қоғамдық келісім мен бейбітшілік тұжырымының біз қарастырып отырған тақырыппен қаншалықты деңгейде байланысты екендігіне көз жеткізіп отырмыз. Әрбір арлы қоғам өз тектісін даралап, шығармашылығын терең зерделеу арқылы дамудың жоғары биігіне шығуға мүмкіндік алады. Осыған байланысты бүгінгідей өзгермелі қоғамда әр адамның тұлғалық негізде қалыптасып, имани ақыл мен даналыққа бастайтын тұжырымдарын зерттеп, бағалаудың жас мемлекетіміз үшін жаңа даму басқышы болумен қатар, жаңаша жетістіктер беретіні даусыз. Бүгінде ұлы даланың жеті қырына баланып отырған Ұлы жібек жолы түркілік өркениеттің кең қанат жайып, өркендеуіне, әлемдік өркениетке зор ықпал-әсерін тигізуге себепші болды. Осыған байланысты, түркілік өркениетті, сондай-ақ қазақ өркениетін «осытқ өркениет» деп бағалады. Ал, заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезов болса, «дүниежүзілік мәдениет осы» деп санаған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Дербісәлі Ә. Мұхаммед Хайдар Дулат. Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1999. – 160 б.
- 2 Омарбеков Т. Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы, 2004. – 388 б.
- 3 Көмеков Б., Кәрібаев Б. Мұхаммед Хайдар Дулат–тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: Аруана, 2004. – 95 б.
- 4 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (көркемдік дәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 5 Narayan Koul, Ajiz. Mukhtasar Tawarikhi Kashmir 1709. (MS 18 Transcribed 1255) Research Library, Department of History, A.M.U. - Aligarh.
- 6 Sufi G.M.D. Kashir. Being a history of Kashmir. From the Earliest times to Our Own. - New Delhi, 1996. - Vol. II. - 833p.
- 7 Mattoo A.M. Kashmir under the Mughals. 1586-1752. - India, 1988. - 264p.
- 8 Parmu R.K. History of Muslim Rule in Kashmir. 1320-1819. - Delhi-Bombay, 1969. - 271p.
- 9 Мухаммед Захир ад-Дин Бабур. Бабур наме. Перевод М. Салье. - Ташкент, 1958 (Қазақ тіліне аударған Б. Қожабеков. Алматы: «Жалын» баспасы, 1982). - 325 б.
- 10 Amin Ahmad Razi. Mirza Haidar Dughlat in Haft Iqlim // Mirza Haidar Dughlat as depicted in Persian Sources. Original text, translated and introduced by M.Haidar. - New Delhi, 2002. - P. 98-100.
- 11 Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. Шараф-нама-йи шахи (Книга шахской славы): факс. рукописи Д 88. [в 4-х ч.]. - М.: «Наука», 1983. - Ч. I. - 298 с.
- 12 Махмуд бин Вали. Бахр ал-асрар. Фотокопия рукописи Джурабека, хранящаяся в ЛО ИВ АН СССР.
- 13 Акимушкин О.Ф. Шах Махмуд ибн Мирза Фазил Чураc // Хроника. - М.: «Наука», 1976. - С. 69-112.
- 14 Хайдар б. Али Хусайн Рази. Тарих-и Хайдар. Рукопись ГПБ им. Салтыкова-Щедрина, ПНС - 230.
- 15 Мырза Хайдар Дұғлат, Тарих-и Рашиди, баспаға дайындаған А. Ғаффари фәрд. - Тегран: «Мирас мәктуб», 2004 (парсы тілінде). - 860.

16 Ислами-Торбати. Слово о книге «Тарих-и Рашиди» М.Х. Дулати // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихиы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. - Алматы: «Қазақ университеті», 1999. - С. 164-166.

17 *Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia. An English version, ed with commentary, notes and map by N. Elias. The translation by E. Denison Ross, - London, 1895, 1898 (- Patna, 1972;- Delhi, 1986). - P. 535.*

18 Бартольд В.В. Хайдар мирза // Сочинения. - М., 1973. - Т. VIII. - С. 598-99.

19 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевицах. - СПб., 1864. - Ч. 2.-С.128-276.

20 *Salemann C. Neue Erwerbungen des Asiatischen Museums. Melanges Asiatiques tires de Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg, IX, 1880-1888 (St.-Petersbourg, 1888). - P. 321-385.*

21 Куропаткин А.Н. Кашгар. Историко-географический очерк и ее военная сила, промышленность и торговля. - СПб, 1879. Микрофильм.

22 Мугинов А.М., Дмитриева Л.В., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. История. Под редакцией А.Н.Кононова. - М.: «Наука» ГРВЛ, 1963. - Т I. - 202 с.

23 Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. -М.: ИВЛ, 1962. - 207 с.

24 Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения АН СССР. Вып. 3: Исторические сочинения. - Москва, 1975.- № 476. - С. 340-345.

25 Султанов Т.И. «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдара Дулата. (Литературная история памятника) // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1975. - Москва, 1982. - С. 116-135.

26 Қасқабаяев С. Золотая жила. – Астана: Елорда, 2000. – 320 с.

27 Бердімбек Р. Кәусар бұлақ. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989 – 360 б.

28 Жолдасбайұлы С. М.Х.Дулат және XV-XVIғасырдағы Қазақ хандығы. Қазақ университеті, - 2000. – 112 б.

29 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей). Жалпы ред. Басқарған және алғысөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. – Алматы: Тұран, 2003. – 616 б.

30 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба)

References

1 *Derbisali A. Muhammad Haidar Dulat. Biographical and bibliographic reference. - Almaty, 1999. - 160 p.*

2 *Omarbekov Sh. National approach to the history and historiography of Kazakhstan. - Almaty. 2004. - 388 p.*

3 *Kumekov B., Karibayev B. Muhammad Haidar Dulat - history, personality, time. – Almaty: Aruana, 2004. - 95 p.*

4 *Kelimbetov N. The beginnings of Kazakh literature (continuation of artistic traditions). Research. - Almaty: Ana tili, 1998. - 256 p.*

5 *Narayan Koul, Ajiz. Mukhtasar Tawarikhi Kashmir 1709. (MS 18 Transcribed 1255) Research Library, Department of History, A.M.U. - Aligarh.*

6 *Sufi G.M.D. Kashir. Being a history of Kashmir. From the Earliest times to Our Own. - New Delhi, 1996. - Vol. II. - 833 p.*

7 *Mattoo A.M. Kashmir under the Mughals. 1586-1752. - India, 1988. - 264 p.*

8 *Parmu R.K. History of Muslim Rule in Kashmir. 1320-1819. - Delhi-Bombay, 1969. - 271 p.*

9 *Muhammad Zahid bin Muhammad Bahar. It doesn't matter. Perseus Publishing. - Tashkent, 1958 (translated into Kazakh by B. Kozhabekov. Almaty: Zhalyn Publishing House, 1982). - 325 p.*

10 *Amin Ahmad Razi. Mirza Haidar Dughlat in Haft Iqlim // Mirza Haidar Dughlat as depicted in Persian Sources. Original text, translated and introduced by M.Haidar. - New Delhi, 2002. - P. 98-100.*

11 *Ha fi z-i Tany shi bin Mir Muhammad Buhari. Sha ra f-na ma-yi sha hi (Books of Shah's Glory): fax. handwritten D 88. [at 4 p.m.]. - M.: «Наука», 1983. - Ч. I. - 298 с.*

12 *Ma hmu d bin Vali. Bahra l-a sra r.*

13 *Aki mudi n O. F. Sha h Ma hmu d i bn Mirza Fa zi l Chura s // Chronicle. - M.: «Наука», 1976. - С. 69-112.*

14 *Ha ydar b. Ali Husayn Razi. Tari x-i Ha ydar i. Handwritten GPB and m. Saltyko-Shchedrina, PNS - 230.*

- 15 Myrza Hayda r Duglat, *Tarikh-i Rashidi*, was also present at the festival. *Ga ffa ri individual*. - Tehran: Miras School, 2004 (in Persian). - 860.
- 16 *And sla mi -To rba ti. Slo vo o kni ge «Ta ri x-i Ra shi di» M.H. Du la ti // Muha mme d Ha yda r Du la ti. Think, write, write, write. Proceedings of the International Brain-Theoretical Conference*. - Almaty: "Kazakh law", 1999. - p. 164-166.
- 17 *Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia. An English version, ed with commentary, notes and map by N. Elias. The translation by E. Denison Ross*, - London, 1895, 1898 (- Patna, 1972;- Delhi, 1986). - P. 535.
- 18 *Bar rtold V.V. Haidar mi rza // So chi ne ni ya*. - M., 1973. - T. VIII. - C. 598-99.
- 19 *Veljami nov-Zernov V.V. And sle to va ni e o Ka si mo wski x ts a ry a x and ts a re vi cha x*. - St. Petersburg, 1864. - Part 2. - C. 128-276.
- 20 *Salemann C. Neue Erwerbungen des Asiatischen Museums. Melanges Asiatiques tires de Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg, IX, 1880-1888 (St.-Petersbourg, 1888)*. - P. 321-385.
- 21 *Kuropatkin A.N. Ka shgr. And sto ri ko -ge o gra fi che ski y o cher k and it is in en na ya si la, pro we sh len no st and that r go vly a*. - St. Petersburg, 1879. Micro film.
- 22 *Muginov AM, Dmi tri e va LV, Mu ra to v SN The Turkish manuscripts are written by the Institute of Nationality in Asia. And the story. According to her, A.N. Kononova*. - M.: «Ha y ka» ГРБЛ, 1963. - T.I. - 202 c.
- 23 *Muginov AM The Uruguayan manuscripts are written by the Institute of Nationality in Asia*. -M.: I VL, 1962. - 207 p.
- 24 *Mi klu ho -Ma kla y N.D. The Persian and Tajik manuscripts of the Institute of the East of the USSR are described. Issue. 3: And it seems that skiing is not for us*. - Moscow, 1975. - № 476. - P. 340-345.
- 25 *Su lta but in T.I. "Ta ri x-i Ra shi" Mi rza Haid a ra Du gla ta. (Literary and historical monuments) // Written monuments of the East. And he said that he was a philosopher who followed us. It's been days*. 1975. - Moscow, 1982. - P. 116-135.
- 26 *Kaskabaev S. Golden year*. - Astana: Elord, 2000. - 320 p.
- 27 *Berdimbek R. Kausar spring. Articles and research*. - Almaty: Writer, 1989 - 360 p.
- 28 *Zholdasbayevich S. M.Kh. Dulat and the Kazakh Khanate of the XV-XVI centuries*. Kazakh University, - 2000. - 112 p.
- 29 *Dulati Muhammad Haidar. Tarih-i Rashidi (translated from the Persian manuscript by Islam Zhemenei). General ed. Directed and written by Absattar Derbisali*. - Almaty: Turan, 2003. - 616 p.
- 30 *Dulati Muhammad Haidar. Tarih-i Rashidi (Persian manuscript)*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 902
МРНТИ 07.00.06

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.20>

¹ Касенов М.С. *, ² Халидуллин Ф.Х.

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
E-mail: kasenov.1959@mail.ru

²тарих ғалымдарының докторы, Абай ҚазҰПУ -нің профессоры, Алматы, Қазақстан
E-mail: kizatulla@mail.ru

АТЫРАУ – КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Атырау облысы жеріндегі қола дәуірі ескерткіштеріндегі археологиялық зерттеулер баяндалады. Қола дәуірі ескерткіштері аз сала. Бұл қола дәуірі ескерткіштерінің жоқтығынан емес, оның жүйелі зерттелмеуінен болған олқылық.

Қола дәуірі молалалары мен тұрақтары өзен өңірінде, тұшы суы бар құмды шағылдарда орналасқан. Қола дәуір молалары үймелі топрақты қорғандардан тұрады. Кейін бұл қорғандар темір және орта ғасырларда қайта жерлеу орны үшін пайдаланылған. Соңғы кезеңде құм шағылдардың көшуінен және қорғандардың қазбаларынан қола дәуіріне жататын көптеген археологиялық ескерткіштер ашылды. Соңғы кезеңдегі жиналған деректерді талдай отырып Атырау – Каспий ойпаты аймағындағы қола дәуірі ескерткіштеріне талдау жасалды.

Атырау - Каспий ойпатын жаңа тас дәуірінің неолиті кезінен бастап адамдар мекендеген. Бұған аймақтың жерінен неолит тас құралдарының көптеп табылуы куә. Бұл аймақ табиғаты мен ауа-райының арқасында адамдар үшін ыңғайлы болды. Теңіздің жағалау аймағы мен оған құятын көптеген өзендер өңірі орманды және тоғайлы болды. Ал, олдың өңірі аң мен құсқа, су балыққа толы болды.

Неолиттен қола дәуіріне көшу кезеңінде, бұл аймақ жайлы мекен болып қала берді. Бірақ аймақтың қола дәуірі жүйелі түрде зерттелмеген. Болашақта кешенді зерттеуден көптеген ескерткіштер ашылып, аймақтың қола дәуірінің дамуы айқындалмақ.

Тірек сөздер: қола дәуірі, мәдениеті, дәстүрі, жерлеу салты, кенотаф, зерттелуі, мекендеу ауданы.

Мақала Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми жобасы ИРН А09259623 «Атырау облысының тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» аясында дайындалған.

¹Касенов М.С. *, ²Халидуллин Ф.Х.

¹Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, Атырау, Казахстан
E-mail: kasenov.1959@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: kizatulla@mail.ru

ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ АТЫРАУ

Аннотация

В статье освещаются археологические исследования памятников эпохи бронзы на территории Атырауской области. Вопрос бронзового века регионах еще не решен из-за недостаточной археологических памятников. Это пробел не из-за отсутствия памятников бронзового века, а из-за его не систематической изученности.

Первым исследователем памятников эпохи бронзы в регионе был московский археолог Л.Л. Галкин. Он провел разведку археологических памятников в регионе, определил места стоянок. Собрал экспонаты эпохи бронзы.

Стоянки расположены в речной зоне, в песчаных дюнах с пресной водой. Бронзовые могилы состоят из насыпных земляных курганов. Позже эти курганы были использованы для захоронения железного и в средние века. Последнее время были открыты новые археологические памятники, относящиеся к бронзовому веку, от эрозий песчаных барханов и раскопок курганов. Проанализировав собранные данные за последний период, был проведен анализ эпохи бронзы в районе Атырау - Каспийской впадины.

Атырау-Каспийская низменность заселена людьми со времен неолита нового каменного века. Об этом свидетельствовали многочисленные находки неолитических каменных орудий из любой точки региона. Этот район стал комфортным для людей благодаря своей природе и погодным условиям. Морской регион и многие реки, впадающие в него, были лесными и тугайными. Ну, он был полон зверя и птицы, а воды рыбам.

В период перехода от неолита к бронзовому веку этот регион оставался уютным местом обитания. Керамическая посуда и предметы бронзового века являются наиболее распространенными. Но бронзовый век региона систематически не изучался. В дальнейшем при комплексном обследовании будет открыто множество памятников, а также откроются памятники бронзового века региона.

Ключевые слова: бронзовый век, культура, традиции, погребальный обряд, кенотаф, изучение, район обитания.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова ИРН А09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней».

¹*Kasenov M.S.**, ²*Khalidullin G.H.*

¹*candidate of historical sciences, Atyrau State University
named after Kh.Dosmukhamedova, ORCID: 0000-0002-3103-7047, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: kasenov.1959@mail.ru,*

²*doctor of historical sciences, professor of KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan
E-mail: kizatulla@mail.ru*

BRONZE AGE MEMORIALS ON THE TERRITORY OF ATYRAU

Abstract

The article is devoted to the archaeological study of the monuments of the bronze age on the territory of Atyrau region. The issue of the Bronze Age regions has not yet been resolved due to insufficient archaeological sites. This gap is not due to the lack of Bronze Age monuments, but because of its non-systematic study.

The first researcher of the Bronze Age monuments in the region was the Moscow archaeologist L.L. Galkin. He conducted a survey of archaeological sites in the region, identified the sites. Collected exhibits of the Bronze Age.

The parking lots are located in the river zone, in sand dunes with fresh water. Bronze graves consist of mounds of earthen mounds. Later, these mounds were used for the burial of ironheads in the Middle Ages. Recently, new archaeological sites dating back to the Bronze Age have been discovered, from the erosion of sand dunes and the excavation of burial mounds. After analyzing the collected data for the last period, an analysis of the Bronze Age in the area of Atyrau-the Caspian Basin was carried out.

Atyrau-The Caspian lowland has been inhabited by people since the Neolithic of the New Stone Age. This was evidenced by numerous finds of Neolithic stone tools from anywhere in the region. This area has become comfortable for people due to its nature and weather conditions. The maritime region and many rivers flowing into it were forest and tугай. Well, it was full of animals and birds, and water for fish.

During the transition from the Neolithic to the Bronze Age, this region remained a cozy habitat. Ceramic tableware and Bronze Age items are the most common. But the Bronze Age of the region has not been systematically studied. In the future, with a comprehensive survey, many monuments will be opened, as well as monuments of the Bronze Age of the region will be opened.

Keywords: bronze age, the culture, the traditions, the funeral ceremony, the Cenotaph, study, area of habitation.

The article was prepared as part of a scientific project of the Institute of History and ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov IRN A09259623 "History of the Atyrau region from ancient times to the present day".

Кіріспе. Атырау - Каспий ойпатындағы қола дәуірін зерттеуде ерекше үлес қосқан Москвалық археолог Л.Л. Галкинді айтуға болады. Оның кандидатық диссертациясы тақырыбы: «Эпоха бронзы Северо – Восточного Прикаспия» деп аталады [1].

Ол Батыс Қазақстан аймағындағы қола дәуірінің қалыптасуы мен дамуын талдап зерттеді. Соның ішінде Атырау жеріндегі қола дәуірі тұрақтары мен ескерткіштерін зерттеді. Ол Атырау жеріндегі қола тұрақтары мен молаларын 1979 жылдардан бастап зерттеген. Махамбет және Қызылқоға ауданы жеріндегі әр түрлі кезеңдегі тұрақтар мен обаларға барлау жасап, соның ішінде қола кезеңі ескерткіштерін көрсетіп, орындарын картаға түсіріп және артефактар жинады.

Бұны Л.Л. Галкиннің ғылыми есептерін көруге болады. - «В полевой сезон 1979 год были продолжены разведочные работы экспедиции в Гурьевской области. Разведка велась в окрестностях с. Кулагино в Махамбетском районе, близ с. Райгородок Макацкого района, в песках Тайсойган того же района и в окрестностях ж. д. станции Исатай Дежгизского района». [2, 23-26 с.]

Ол Өрлік, Кулагин ауылы және ескі Жайық өзені өңірінен тұрақтар мен қола дәуірі артефактарын тапты. Қызылқоға ауданы жеріндегі Тайсойған құмына барлау жасап қола дәуірі ескерткіштері тұрақтарын анықтайды. Сонымен бірге бұл тұрақтардан артефактар жинап фото - суреттер салады. Бұл тұрақтар қола дәуіріне тән екенін анықтады. Ол туралы былай тұжырымдайды: - «Проведены исследования в песках Тайсойган. Разведка велась в окрестностях с. Карабау в радиусе 2-5 км от него были осмотрены урочища: Бармак, Карабау, Жумаи». [3, 27- 30 с.]

Қола тұрақтары мен қорғандары Атырау – Каспий ойпаты аймағының жерінде жүздеп саналады. Қола дәуірі ескерткіштері бүкіл аймақ жерінен кездеседі. Бірақ олар кешенді, жүйелі түрде зерттелмеу себепті, оның қаншалықты дәрежеде дамығанын белгісіз. Бірінші аймақтағы қола дәуірі ескерткіштерінің есебін білу. Екінші оларға археологиялық қазбаны жүйелі жүргізіп отыру керек. Сонда ғана қола дәуірі туралы көптеген деректер алып, сараптап аймақтың тарихының жаңа бетін ашуға болар еді.

Қола дәуірі б.з. дейінгі 2 мыңжылдық пен 1 мыңжылдықтың басы аралығын қамтиды. Б.з. дейінгі 2 мыңжылдықта Евразия даласында қола алу тәсілі шығып, өндіріс күштер қатарында төңкеріс жасалды. Ежелгі адамдар мысқа қалайыны қосу арқылы металл бұйымдардың беріктігін күшейтті. Қоладан тіршілікке қажетті құралдар мен қарулар жасалды. Қазақстан жеріндегі қола дәуірінің кезіндегі өмір сүрген адамдардың негізгі мәдениеті – ғылымда Андронов мәдениеті деп аталады. Бұл дәуірде Қазақстан даласын, Оңтүстік Сібірді және Орал аймағын шығу тегі жағынан ұқсас, өзіндік мәдениеті бар тайпалар мекендеді. Бұл мәдениеттің алғашқы ескерткіші табылған Оңтүстік Сібірдегі Ачинск қаласы маңындағы Андронов селосына байланысты бұл кезең – андронов мәдениеті деген атау алды. Сол жердегі қазба жұмыстарын 1913 жылы Б.В. Андрианов жүргізген.

1927 жылы археолог М.П. Грязнов осындай қорымды Батыс Қазақстаннан да тауып, андронов мәдениетінің ескерткіштері шығыста Минусинскіден бастап батыста Оралға дейінгі орасан зор территорияға тарағанын анықтады.

Бұл кезеңдер алғашқы зерттелген ескерткіштер атына сәйкес Федоров, Алакөл, Замараев деп аталды.

Андрондық батыс жерлеу ескерткіштерін зерттеу кезінде бірқатар зерттеушілер олардың мәдени - тарихы ортақ болғанын анықтады. [4]

Көптеген мәдени және хронология алакөлдін ежелгі дәуірлерінің деректері, Орск қаласы ауданының материалдарына ұқсайтынын анықтаған. [5, 135-138 б.]

Арасындағы сыртқы түрі бойынша өте ұқсас ескерткіштердің таралу аумағы оның ішінде жерлеу орындары солтүстікке қарай созылып, көрші мемлекет Ресей жері аймағына дейін тараған. Бұл аймақтағы ескерткіштердің түрлері әртүрлі кейінгі қола дәуіріне тән негізгі түрлері - қорымдар, тұрақтар, кеніштер. Мыс өндірілген, бұл аймақты алакөл және федоров тайпаларының тұрғындары мекендеген. [6, 147 б.]

О.А. Кривцова-Гракова кезінде Орынбор облысының Домбаров ауданында орналасқан Қожамберді қорымының керамикасы, андронов уақытының бұрыннан белгілі материалдарынан ерекшелуеу болғанын айтқан. [7, 165-169 б.]

Кейінірек оның негізінде Е.Е. Кузмина Қожамберді керамикасында алакөлдін және федоровтік ерекшеліктердің барын анықтап, онда алакөлдін ерекшелік басым екенін атаған [8, 250 б.].

Андрон тарихында батыстағы қола дәуіріндегі керамиканың белгілі бір түрін алакөл мәдениеті таралу аймағын анықталды. Сонымен бірге Ақтөбе облысы жерінде Гүрілдек обалары батыс қазақстан

жерінде қола дәуірі кезіндегі ерекше ескерткіші. Бұл обалар қола дәуірінің Батыс Қазақстан жерінде дамуын көрсетеді. Гүрүлдек обалар бейіті Велиховский аумағында орналасқан Херсон селосынан оңтүстікке қарай 15 км жерде, таулы алқапта Херсон ауылынан Жайық өзеніне апаратын дала жолындағы, Гүрүлдек (Қалымта) бұлағының, оңжақ Жайық өзені бағытында. Олар 14 қорғаннан тұрады. Б.э.д. XV - XIII ғасырларға тән. [9, 263 - 275 б.].

Қола дәуірі мәдениеті Батыс Қазақстан аймағының барлық жерінде де дамыған. Бұл аудандард қола дәуірі ескерткіштері мол ұшырасады. Құралдары тас, қола, сүйектен жасалған. Ыдыстары құты сияқты, түбі жайпақ. Ағаш жоқ жерлерде, әсіресе Батыс Қазақстан өңірінде үйлер, негізінен, тастан салынды. Тұрғын үйлердің жанында қабырғасын сексеуілмен немесе шарбақпен шегендеген құдықтар болды. Өлген адамдарды сол немесе оң жамбасымен, қол-аяғын бүгіп жерлеген. Қабірге мынадай әшекейлер қойған: қола қапсырмалар, моншақтар, өңіржиек, күміс сырғалар, білезік, қола жүзік, шолпы. Қола кезеңінің қыш ыдыстары мен заттары да көп кездеседі.

Атырау – Каспий аймағындағы қола дәуірі ескерткіштері соңғы кезеңде зерттеле бастады. Олар қорғандар мен құм шағылдарда кездеседі. Бірақ олар жүйелі, жоспарлы түрде зерттелген емес. Соңғы ондаған жылдарда жиналған археологиялық зерттеулерден және кездейсоқ табылған ескерткіштер негізінде, зерттеулер жарияланды. Зерттелген қола дәуірі ескерткіштеріне сипатама жасайық.

Негізгі бөлім. Райымтөбе қорғандары. Атырау облысы, Махамбет ауданы, Ақжайық мекенінен солтүстік - шығысқа қарай 20 км қашықта орналасқан. [10, 20 б.].

Райымтөбе 2 қорғаны. Райым 1 обасының батыс жағында 2,5 км қашықта, канал жағасынан 200 м жерде орналасқан. Диаметрі 25 метр, биіктігі 0,5 метр болатын оба.

Қазба кезінде қорған ортасынан 1 метр тереңдіктен, қолдары шынтағынан бүктелген, аяқтары тізесінен бүктеліп, бауырына алынғана адам қаңқасы табылды. Оның басы шығысқа, беті оңтүстікке қаратылған. Сол жағымен жатыр. Бойы 1,60 м. Жанында заттары жоқ. 1 сурет.

Райымтөбе 2 қорғанына жүргізілген археологиялық қазбадан табылған деректер, бұл қабір қола дәуіріне жататынын айғақтайды. Қорған толық қазылып біткен жоқ. [11, 10 б.].

Миалы қорғаны. Қорғандар Қызылқоға ауданында Миялы кентінен солтүстік - шығысқа қарай 3 км жерде, Кенен қыстауы деп аталатын құмды - мергелді кемердің шетінде орналасқан. 16 үлкен, орта және ұсақ үйінділерден тұратын қорған кешені ұзындығы 1,2 км шығыс - батыс осінде орналасқан. Оңтүстікке қарай 350 м жерде жаңа және соңғы кезеңдердің ескерткіштерімен белгіленген қорым орналасқан. Жерлеу ескерткіштерінің арасында құлпытастардың бірнеше түрі бар. Қорғаннан орналасқан жер беті 1,5 км бойы біршама жайпақ беткейге ие, кей жерлерде мергелдік шығулар кездеседі.

№9 Қорғаннан шығысқа қарай 200 м жерде Кенен қыстауы ретінде көрсетілген үй орналасқан. Ескерткіштер алғаш рет 2013 жылы «Атырау облысы ескерткіштерін қорғау жөніндегі инспекция» қызметкерлері барлау жұмыстары нәтижесінде тауып тіркеді және ерте темір ғасырындағы жерлеу ескерткіштері ретінде анықталды [12, 15 б.].

№1, №9 және №2А - қорғандарында қазба жұмыстары жүргізілді. Соның ішінде 1 қорғанан қола дәуірі қабірі анықталды.

Миалы 1 қорғаны. Нысанның өлшемдері: диаметрі 19 м ең биік нүктесі - 1,2 м жағалау құрылымы борпылдақ құмды топырақтан тұрады. Үйіндіде тонау шұңқырының орны көрінеді. Қорғанның үстіңгі беті оңтүстік – батысқа қарай төмендейді. 1 сурет.

Төменгі тереңдігі 0,3 м-ге дейін, қазба солтүстік – оңтүстік осіне салынды, қалған жиектің ені 1 м қазба шекаралары арасындағы топырақ алынып тасталды. Топырақ бір күрек қазылып, содан кейін тереңдетіліп, материктік негізге шыққанға дейін тазартылды. Материк жағалаудың төменгі горизонтымен және жануарлар сүйектерінің сирек кездесетін фрагменттерімен анықталды. Стратиграфиялық материктік негіз тек оңтүстік және оңтүстік - батыс қазба секторларында анықталды. Сонымен қатар, құмды топырақ, әсіресе төменгі деңгейлерде, сары – қоңыр, негізі ашық түсті және жұқа құрылымға ие болды. Үйіндіні алу кезінде қорғанның орталық бөлігінде 5 жерлеу (қабір және созылған күйде) табылды, олардың 4 - еуі бір-бірінің үстіне қабаталып қойылып жерленген. Қабірлер ертеде және қазіргі заманда қаты тоналып бүлінген. Жоғарғы 4 қабір темір дәуіріне жатады. Ал, төменгі 5-ші қабір қола дәуіріне жатады. [13, 20 б.].

Қабір 5. Жоғарыда аталған жерлеулерден оңтүстікке қарай 1,5 м алаңды тазалағаннан кейін келесі жерлеу шұңқырының кескіні анықталды. Шұңқырдың өлшемдері 2,2x1,5 м сопақша пішінді. Шұңқырдың толтырылуын тазарту кезінде ірі кара малдың екі сүйегін табылды. 1,4 м тереңдікте қабір төсеніші мен ағаш қалдықтары табылды, жабынның қалдықтары шіріген және нашар сақталған. Қабірдің түбі тегіс. 2 сурет.

Мұнан сүйектері анатомиялық қалпын толық сақтаған адам қаңқасы (№5) тазаланды. Қаңқа басы сол жағымен бүктеліп, басы шығысқа қаратылған күйде жатыр. Бас сүйегі оның біржағымен жатыр және қатты жаншылған. Бас сүйеге қарап, қайтыс болған адам ересек адам, әйел болған. Қаңқаның бүкіл анатомиялық көлемі қатты деформацияланған: кеуде, жамбас сүйектері және аяқтың үлкен сүйектері жаншылған. Омыртқа нашар сақталған. Қол сүйектерінің орналасуы қайтыс болған адамның жоғарғы денесінің бүйірінде жатқанын көрсетеді. Оң қол дененің бойымен созылып, шынтақтан қатты бүгілген. Қол білектің сүйектері бүгіліп орналасқан және аяқтарға қарайды. Аяқтың сүйектері тізеден бүгілген. Жамбас сүйектері омыртқа осіне тік бұрышта орналасқан. Тізе буыны, ұсақ қол саусақтары және аяқ саусақтары сақталмаған. Қаңқаның төменгі бөлігі (жамбас сүйектерімен қоса) нашар сақталған, әсіресе оң аяғы мен оң жамбас сүйегі. Қабір жерлеу рәсіміне сәйкес қола дәуіріне жатады. [14, 23- 40 б.]

Төленшағыл тұрағы. Атырау облысы, Индер ауданы, Көктоғай ауылының батысында 26,2 км қашықтағы Нарын құмының шетіндегі Төленшағыл құмында орналасқан. Шағыл құм көлемі: 0,5 x 0,5 км. 2, 10 сурет.

Шағыл ортасындағы алаңқайда көптеген сүйек, қыш ыдыс сынықтары шашылып жатыр. Осы алаңда жел ашқан бала қабірі қазылды. Оның басы солтүстікке қаратылған, қырынан жатқызылған. Аяқтары бүгіліп, қолдары кеудесіне қойылған. Желке тұсына қара түсті ауызы кең қыш құмыра қойылған. Қола дәуіріне жатады. [15, 182 б.]

Сонымен бірге осы маңдағы жел ашқан құмды алаңқайда 10 қабір жартылай ашылып - шашылып жатыр. Олардың маңында сүйектер, құмыра сынықтары және әртүрлі моншақтар шашылып жаттыр.

Жәдігерлерге қарағанда бұл қола дәуірінің қабірлері. Қазба жұмысы жүргізілген жоқ. [16, 15 б.]

Қызылүй қонысы. Исатай ауданы Қызылүй ауылынан солтүстік-шығысқа 500 м жерде құмды дөңде орналасқан Құмды үлкен шағылдың оңтүстік жағына таман орналасқан көлемді ескерткіштің диаметрі шамамен 700 м-дей болады. 3, 11 сурет.

Осынша аумақта қыш ыдыстар сынықтары, кремний және кварцит жаңқалары, мал сүйектері шашылып жатыр. Ескерткіштің шығыс жағында көлемі 25-30 м аумақтың қалың мәдени қабаты түзілген. Бұл жерден көп керамика сынықтары жиналды, оның ішінде: қызыл қыш ыдыстың ернеулері, құлақтары, бүйір сынықтары бар.

Ыдыстарға түрлі өрнектер салынған. Ернеулері тік және сыртына қайрылған боп келеді, айналдыра кертілген өрнектер жылжыта отырып шаншу әдісімен салынған. Ыдыс құлақтары нүкте түріндегі өрнектермен сәнделген. Бүйірлерінде сызылған өрнектері бар. Ыдыстар жапсырмалы әдіс бойынша дайындалған, қыштың сапасы жақсы.

Сонымен қатар, кремнийден жасалған қырғыш, пышақ, кескіш, ретушті жебе ұштары сияқты шаруашылық бұйымдары кездесті. Олардың басым көпшілігі пластина түріндегі жаңқалар боп келген. Осы құралдарды дайындайтын нуклеус тәрізді бөлшектер де табылды. Қоладан жасалған шаш ұстатқыш пен өрнекті бұйым бөлшегі де осы қоныстан табылды. Жүргізілген сараптама қоныстағы жәдігерлердің неолит кезеңі мен қола дәуіріне тиесілі екенін көрсетеді. [17.; 18].

Қызылүй тұрағы - 1. Исатай ауданы Қызылүй ауылынан солтүстік - шығысқа 3 км жерде құмды дөңде орналасқан. Құмды шағылдың орта жағында орналасқан ескерткіштің көлемі шамамен 70×50 м. Тұрақ маңында тұщы сулы құдық орналасқан. Қалың қыш ыдыс сынықтары мен аздаған кремний жаңқалары кездеседі. 4 сурет.

Қыш ыдыс ернеулері сыртына қарай сәл қайырылған, бүйірлері кертілген, нүктелі өрнектелген, саз балшық сапасы жақсы. Өрнектердің басым көпшілігі нүктелерді жүргізіп отыру арқылы салынған. Бұл ыдыстар жапсырмалы әдіспен жасалға. Сондай-ақ қоныс маңында құрал-жабдықта (станокта) дайындалған ортағасырлық қызыл қыш ыдыс сынықтары да ұшырасады.

Тас құралдар негізінен пластина жаңқа түрінде кездеседі. Қырғыш, пышақ секілді кремний сынықтары тұрақтың әр жерінен кездестіреміз. Осындай жаңқалар, еңбек құралдарын жасайтын нуклеус сынығы да табылды.

Жәдігерлерді сараптай отырып, бұл жерді адамдар неолит, қола заманынан бері тұрақтанып келе жатқаны белгілі болды. [17; 18].

Қызылүй 2 тұрағы. Исатай ауданы Қызылүй ауылынан солтүстік-шығыста, 2,8 км жердегі құмды дөңде орналасқан. 4 сурет.

Құмды шағылда орналасқан көміліп қалған құдық маңында тұрақ орны кездесті. Ескерткіштің көлемі: 120×80 м шамасында. Осы аумақта кремний жаңқалары мен басқа да тастан жасалған еңбек құралдары өте көп кездесті. Тұрақта от жағылған жердің орны жақсы сақталыпты. Тас құралдардан ұзын пышақтар, жіңішке сына түріндегі микролиттер, қырғыштар, ретушь әдісімен өңделген орташа көлемдегі

жебе ұшы мен дротик ұшы, т.б. көптеген бұйымдар табылды. Басқа да тас сынықтарынан жасалған бұйым фрагменттері кездеседі.

Қыш ыдыс сынықтары қабырғалары қалың боп келген. Бір ернеу сынығы ыдыс ернеуінің сыртқа аздап қайырылып жасалғанын білдіреді. Қыштың құрамы қабыршақты, саз балшыққа шамот, ұлутас қиыршығы, қамыс үлпілдегі қосылып, жапсырмалы әдіспен дайындалған. [17; 18].

Сонымен қатар қола сынығы мен темір пышақ сынығы осы тұрақтан табылды. Тұрақты неолит, қола, ерте темір кезеңінде де адамдар мекен еткен.

Қызылүй 3 тұрағы. Исатай ауданы Қызылүй ауылынан солтүстік - шығысқа 6 км жерде құмды дөңде орналасқан. От жағылған жерде ізі сақталып қалған. 17, 18 сурет.

Үлкен құмды шағылдың оңтүстік жағында орналасқан тұрақтың көлемі: диаметрі 300-400 м. Тұрақта қыш ыдыс сынықтары өте көп шашылған. Қыш ыдыстардың сыртына өрнектер салынбаған, жапсырмалы әдіспен жасалған. Қызыл және сұр түсті ыдыс сынықтары, қыш ұршық басы табылды. 5, 12 сурет.

Сонымен қатар, ретушті өңдеу әдісімен жасалған садақтың тас жебесінің сұр түсті бүтін ұшы табылды. Осы тұрақ аумағынан көптеген метал бұйым бөлшектері кездесті. Оның ішінде пішіні қиық конус түріндегі ортасы тесік қола бұйым, сопақ пішінді, беті өрнектелген қола әшекейдің бөлшегі, ақ түсті металдан жасалған түйме, т. б. қола металдың бөлшектері бар. Табылған жәдігерлер тұрақ қола кезеңіне жататынын көрсетеді. [17; 18].

Қырық оба қорғандары. Құрманғазы ауданы, Асан ауылынан оңтүстік-шығысқа 22,5 км. Шығыстан-батысқа қарай қатарласа 53 қорған шоғырланған. Көлемдері әртүрлі. Ерте темір дәуіріне жатады. Қорғандардың диаметрі 5 м-20 м, биіктіктері 0,5 және 1,5 м аралығында.

Қырық оба 4 қорғаны. Қорған жанында құм алатын карьер бар. Сондықтан қорғанның оңтүстік бөлігі толық бұзылған. Құм, қиыршық тас алу арқылы қорған жартылай бұзылып апаттық жағдайға жеткен. Сонымен бірге оның үстіңгі бөлігінен де топырақ пен қиыршық тастар қазылып алынып бұзылған.

Қорғанның сақталған диаметрі 18 м орымен есептегенде 24 м биіктігі 1,5 м. Қорған ортасында тереңдігі 50 см диаметрі 3 м болатын ойық шұңқыр бар. Қорғанның үстіңгі бөлігінен адам сүйектерінің бөліктері кездеседі, өте нашар сақталып үгітіліп кеткен. Анатомиялық анықтауға келмейді. 6 сурет.

Қабір 1. Материк деңгейінен, қорғанның оңтүстік шығыс бөлігінен, 1 м тереңдіктен адам қабірі шықты. Басы батысқа қарата жерленген. Аяқ – қолы екі қапталында тігінен созылған. Бас сүйегі қатты бүлінген, басқа сүйектері жақсы сақталған. Анатомиялық жағынан толық сақталған. Адам сүйегінің ұзындығы – 1,80 м. Адам қаңқасы ер адамдікі. Қабірден солтүстікке 1 м қашықтықта қатты тотыққан қола жебе ұштары – (2 дана), темір кездік бөлігі (1 дана) шықты.

Қабір 2. 1 - ші қабірден шығыста 1 м қашықтықта, материктен 60 см тереңдікте 2-ші қабір шықты. Қабірдің ұзындығы 2,50 м, ені 1, 20 м. Қабір іші қара түсті топырақпен толған, материктен кейін ұсақ және ірі шағыл тастардан тұрады. Қабірді тазарту кезінде анықталғаны сүйек толық сақталған. Бас сүйегі қатты бұзылған. Сүйек сол жақ қырымен жатыр. Бас сүйегі оңтүстік шығысқа қарата қойылған. Оң қол сүйегі шынтақтан бүгілген, сол қолы тікесінен созылған. Екі аяқ сүйегі де тізе бөлігінен бүгіліп жерленген. Бас сүйектен жамбасқа дейін 90 см жамбастан бүгілген тізеге дейін 55 см тізеден аяқ ұшына дейін 60 см. Сақталуы өте нашар. Бойы 1,80 м. Ер адам. Жерлеу дәстүріне байланысты қола дәуіріне тән.

3 қабір. 2-ші қаңқаның төменгі жағында, 60 см қашықтықта (жартылай сақталған) тізеден бүгілген башпайға дейін 38 см екінші жағы тізеден жамбасқа дейін 45 см сақталған адам сүйегі шықты, қалған бөлігі сақталмаған. Сүйек бүктетіле жерленген, әйел қаңқасы. Сүйектері қызыл түске боялған, бояуы (охра).

Бұл жерленген адам сүйектері жерлену дәстүріне қарай мәйіттер сол жағынан бүгіліп, бас бөлігі батысқа не шығысқа қарата, аяқ-қолдары бүктетіле жерленген, қола дәуіріне жатады. [19].

Қырық оба 10 қорғаны. Құрманғазы ауданы, Асан ауылынан оңтүстік - шығысқа 21,5 км, №4 қорғаның 1 км шығыста орналасқан. Қорған көлемі: солтүстіктен – оңтүстікке – 30 м, орымен 32 м. Ал, қорғанның сақталған бөлігі – батысқа 22 м, орымен 24 м созылып жатыр. Қорғанның шығыс бөлігі 5 м тереңдікке дейін карьер қазылған толық жойылып бұзылған. [20]

10 қорғанның батысында жапсарла 9 қорған орналасқан. Көлемі: оңтүстіктен-солтүстікке – диаметрі 33 м, орымен есептегенде 37 м, шығыстан - батысқа диаметрі 40 м, орымен қоса есептегенде 44 м.

9 және 10 қорғандар солтүстігінде айналдыра қоршалған төрткүлмен біріккен. «Төрткүл» жал топырақтан үйіліп жасалған. Биіктігі 0,5 - 1 метр аралығында. Батыстан солтүстікке төрткүл қоршау ұзындығы 70 м, ені 7 м. Батыстан шығысқа төрткүл ұзындығы 73 м, ені 6 м. солтүстіктен оңтүстікке төрткүл қоршауының сақталған ұзындығы 49 м, ені 11. С-О төрткүлдің қалған 21 м жал қамалы құм

шағыл алынған карьер арқылы бұзылған. Қорғанның шығыс бөлігіндегі бұзылған бөлігі 12-13 м көлемінде.

10 қорғанан 2 қабір ашылды.

Қабір 1. Қабір қорғаның орта бөлігінен ашылды. Қабір орны солтүстіктен 18 м оңтүстіктен 17 м батыстан 16 м қашықтықта орналасқан. Қабір ұзындығы батыстан шығысқа 2 м солтүстіктен - оңтүстікке 1,30 м.

Қабір көлемі: түбі 1,50 м x 1 м. Материктен 2,40 м тереңдікте, басы шығысқа қараған, беті оңтүстікке қисая бүктетіліп жерленген. Қолы шынтақтан бүгілген. Аяғы тізеден бүгілген. Сүйек анатомиялық жағынан толық сақталған. Кеуде тұсынан қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыс нашар сақталған. 7 сурет.

Сүйек бастан жамбас бөлігіне дейін – 87 см жамбастан тізеге дейін 59 см тізеден тобыққа дейін 56 см болып келеді. Бұл жерленген қабір қола дәуірін жатады.

Рақ қорғандары. Қызылқоға ауданының Қарабау ауылынан солтүстікке 17 км қашықта. Рақ мола деп аталатын биік төбеде орналасқан. Өртүрлі көлемдегі: 10 – 35 м аралығындағы 10 қорғаннан тұрады. Төбелі жерде орналасқан. Батыстан - шығыс бағытында тізбектелген. [21].

Рақ 7 қорған. Қорған үйіндісінің диаметрі 35 м, ең биік нүктесі 1,2 м, шеңбер пішінінде. Қорған үстін өсімдік жамылғысы жапқан. Үйінді топырағы дөңестеліп үйілген. Қорғанға ені 0,6 м, СО - ШБ осында кесінді қабат қалдырыла отырып 4 секторға бөлініп қазылды. Секторларының өсімдік қабаты топырағы орымен бірге толық алынып қорғанның бастапқы қалпына келтірілді. Қорғанның секторларының үйінділері 0,4 м төменге түсу арқылы алынды. Нәтижесінде қорған үйіндісінің құрылысы анықталды. Қорған үйіндісі бір қабаттан тұратын құмды топырақтан үйілген. Қорғанның СБ секторынан №1-2 қабір, ОБ секторынан №3 қабір (қорғанның негізгі қабірі), ОШ секторынан №4-5 қабірлер анықталды. 8 сурет.

Қабір 4. ОШ секторының орталық бөлігінде орналасқан, секторды тазарту жұмыстары барысында, сектордың орталық бөлігінен қатты күйген қабір орыны анықталды. Қабірдің көлемі – 0,80 x 2,2 м, қабірді тазарту барысында қатты күйген топырақ пен өртенген ағаш қалдықтары табылды. Қабірді жалпы тереңдігі 60 см қабірді толықтай тазалап болғаннан кейін. Басы солтүстікке қаратылған, бүктеліп жерленген әйел адамның қаңқасы анықталды, екі қолы айқастырылып қойылған қолдарында 2 орама қола білезіктері бар. Басының жоғарғы жағына керамикалық ыдыс қойылған. Бел тұсында 3 – қола пластинка, басының және тізе тұсынан 2 - алтын жалатылған үш орама қола бұйым табылды. 8 сурет

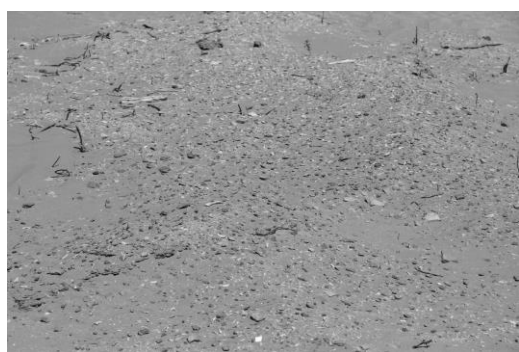
Қабірдің жерлеу ғұрыптары өлікті өртеу (керамация) жүргізілгендігі анықталды. Уақыты қола дәуірі. Темір дәуірінің 7 қорғаны осы қола дәуірінің қабірінің үстіне салынғандығы анықталды. [22].

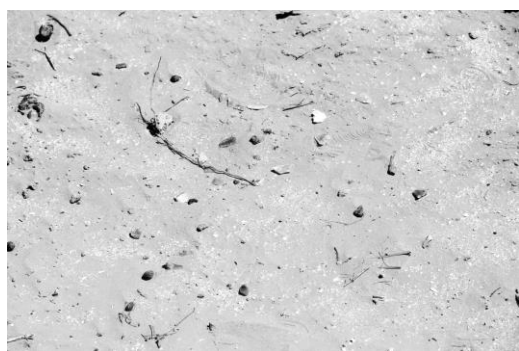
1 сурет. Райымтөбе 2 қорғаны (сол жақ) және Миалы 1 қорғаны (оң жақ)

2 сурет. Миалы 1 қорғаны, қабір 5 (сол жақ) және Төленшағыл қабірі (оң жақ)

3 сурет. Қызылүй қонысы (сол жақ) және Қызылүй қонысы қыштары (оң жақ)

4 сурет. Қызылүй 1 тұрағы (сол жақ) және Қызылүй 2 тұрағы. Қыш ыдыстар (оң жақ)

5 сурет. Қызылүй 3 тұрағы (сол жақ) және Қызылүй 3 тұрағы, қыштары (оң жақ)

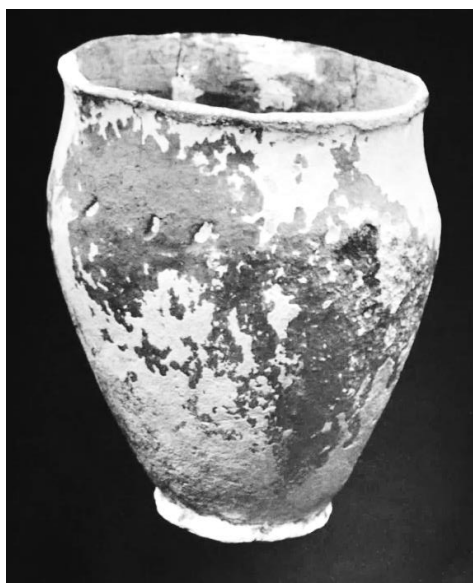
6 сурет. Қырық оба 4 қорғаны (сол жақ) және Қырық оба 4 қорғаны 2, 3 қабірі (оң жақ)

7 сурет. Қырық оба 9, 10 қорған с-ш. (сол жақ) және Қырық оба 10 қорғаны, 1 қабірі (оң жақ)

8 сурет. Рақ 7 қорғаны (сол жақ) және Рақ 7 қорғаны. 4- қабір (оң жақ)

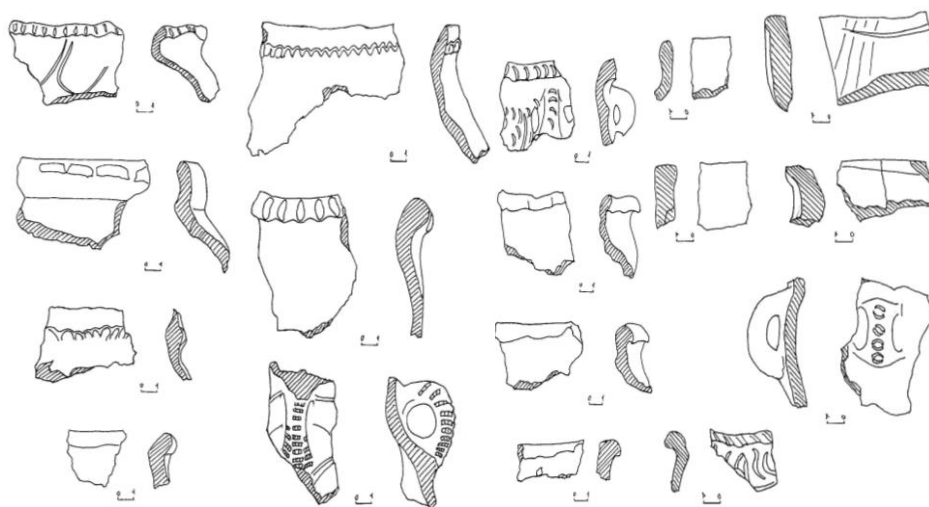

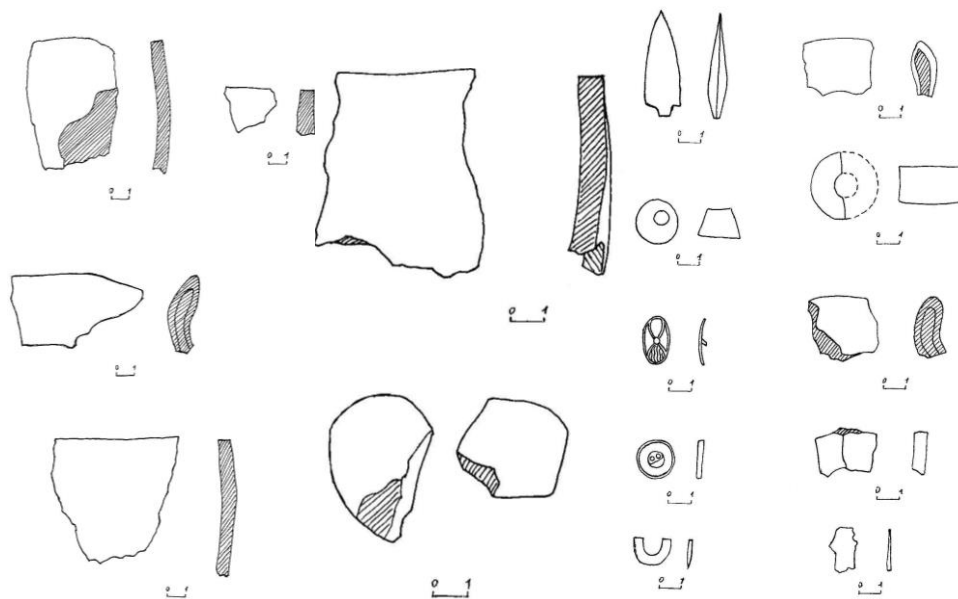
9 сурет. Құмыралар. Индер ауылы (сол жақ) және Сағыз ауылы (оң жақ)

10 сурет. Төлениағыл бұйымдары, тас кристал (сол жақ) және сүйек (оң жақ)

11 сурет. Қызылүй қонысы. Қыш ыдыстар сынықтары

12 сурет. Қызылүй 3 тұрағы.

Қорытынды. Ұсынылған материалды талдай отырып, бірқатар қорытынды жасауға болады. III-II мыңжылдықта Батыс Қазақстан аймағында қола ғасыр дамыды. Аймақта өз тәлтіма мәдениеті шықты. Шұңқыр молалар мен қорғандар жасалып жерлеу салты қалыптасты. Сонымен бірге ерекше тек Батыс Қазақстанда ғана кездесетін ерекше құм шағылды молалар жасалды. Нарын, Тайсойған және Бүйрек құмдарында көптеген қола кезеңі қабірлері мен тұрақтары кездеседі. Оның ерекшелігі сонда, төбешік құм шағылдарға бірнеше қабірлер қойылды. Олар қола дәуірі салт жораларымен жерленді. Олар арқасымен тізелерін бүгіп немесе қырынан тізелерін бүгіп, бүктеліп бастарына құмыра қойылды. Қол мен аяқтарында қола зергерлік бұйымдары болды. Қару жарақтары қасына болды. Қызыл түсті бояулар жағылды. Жақын жерде олардың тұрақтары орналасты.

Б. з. д. II мың жылдықта қола дәуірі мәдениеті өзгеріске түсті, жаңа мәдениет қалыптасты. Зираттар жерленген аумақтар маңында тұрақтар шоғырланды. Бұндай тұрақ мекендер тұшы су көздері маңында орналасты. Баспаналар көбінесе тал – бұталар, қамыс және қоғамен салынғаны анықталды. Жергілікті тұрғындардың негізгі шаруашылығы мал өсіру болды. Тұрақтар маңында мал сүйектерінің көптеп жатуы осыны көрсетеді. Сонымен бірге аңшылық қола дәуірі заманында негізгі кәсіп түрі болды. Тұрақтарда киік, жылқы, қасқыр, түлкі, қоян және құстар сүйектері мол кездеседі.

Атырау – Каспий аймағы қола дәуірі мәдениеті Орталық қазақстан, Батыс Қазақстан және Еділ өзені өңірі маңындағы қима мәдениетіне ұқсас.

Қорғандардың құрлыстары ұқсас. Бір қабірлі, үсті ағаш, қамыспен жабылған, қорғанның сыртқы түрі дөңгелек, сопақша болып келген. Атырау – Каспий аймағының жерінде тау тас жыныстары болмағандықтан обалар мен қабірлерге тас пайдаланылмаған. Жерлеу шұңқыры тік бұрышты пішінді болып келген. Қорған диаметрлері 5 – 15 метр, биіктігі 0,5 – 1,5 метр аралығында болған.

Қола дәуірі қорғандары үстіне, кейіннен темір дәуірі кезеңіндегі қабірлер жерленіп, пайдаланылған. Қыш ыдыстар – түрілі үшбұрыштармен, қисық сызықтармен, шыршалар түрінде ою-өрнектермен безендірілген. Қыш тостағандардың жоғарғы ернеулері кеңдігімен ерекшеленеді. Қабірлерден қола білезіктер, қола жапсырмалар, паста және қола моншақтар, сүйек түтіктер кездеседі.

Атырау – Каспий аймағында қола кезеңінде шаруашылық, мәдениет, тұрмыстық рәсімдер қалыптасып дамыды. Аймақта мал шаруашылығы мен өзен өңірлерінде егіншілік дамыды. Әсіресе өлкеде қола өндіру ісі ерекше жетістікте болды. Бұл аймақта көшпенділіктің дамуына және жаңа дәуірдің шығуына жол ашты.

Қола тұрақтары мен қорғандары Батыс Қазақстан аймағының жерінде жүздеп саналады. Соның ішінде Атырау – Каспий аймағы жерінде де қола дәуірі ерекше өркендеп, дамыды. Қола дәуірі есерткіштері бүкіл аудан жерінде сирек кездеседі. Бірақ олар кешенді, жүйелі түрде зерттелмеу себепті, оның қаншалықты дәрежеде дамығанын белгісіз.

Сондықтан өлкедегі қола дәуірін жүйелі зерттеу үшін. Бірінші аймақтағы қола дәуірі ескерткіштерінің есебін білу. Екінші оларға археологиялық қазбаны жүйелі жүргізіп отыру керек. Сонда ғана қола дәуірі туралы көптеген деректер жиналып, сарапталып аймақтың тарихының жаңа бетін ашуға болды.

Атырау – Каспий ойпатындағы қола мәдениетін қалыптастырған тайпалар тарихы келешекте зерттеле бермек. Кезінде құнарлы, нулы, сулы алқапты қола заманы адамдары мекендеп, өздерінің жүздеген ескерткіштерін қалдырған. Қорыта келгенде қола дәуірінен бізге ерекше ескерткіштер қалған. Келешектегі археологиялық зерттеулер өңірдегі қола мәдениеті туралы толығырақ мәліметтер бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Галкин Л.Л. *Эпоха бронзы Северо-Восточного Прикаспия. Автореферат диссертация на - к.и.н. 07.00.06 - археология. – Москва, 1998. – 28 стр.*

2 Галкин Л.Л. *Отчеть Волга - Уральская экспедиция. // Отчеть о работах в Гурьевской области Казахской ССР в 1979 г. – 31 стр.*

3 Галкин Л.Л. *Отчеть Волга - Уральская экспедиция. // Отчеть о работах в Гурьевской области Казахской ССР в 1979 г. – 31 стр.*

4 Формозов А.А. *К вопросу о происхождении андроновской культуры: Докл., прочитанный на заседании сектора первобытной археологии ИИМК 20 мая 1950 г. // КСИИМК. Вып. XXXIX. 1951.; Кузьмина Е. Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. – Актөбе, 2008.*

5 Мошкова М.Г., Федорова - Давыдова Э.А. *Погребения эпохи бронзы Ново-Кумакского могильника // КСИИМК. Вып. 101. 1964.*

6 Федорова - Давыдова Э.А. *К проблеме андроновской культуры // Проблемы археологии Урала и Сибири. – М., 1973.*

7 Кривцова - Гракова О.А. *Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. Вып. XVII. 1948.*

8 Кузьмина Е.Е. *Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. – Актөбе, 2008.*

9 Бисембаев А.А. Умрихин С.М. *Могильник эпохи поздней бронзы в Актюбинской области. // КСИИМК. Вып. 225. 2011.*

10 Касенов М.С. *Райым обаларындағы археологиялық зерттеулер. // Х.Досмұхамедов Атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. / Вестник Атырауского государственного университета имени Х. Досмұхамедова. Атырау, №1 (45), наурыз, 2018 ж. – 200 бет.*

11 Касенов М.С. *Райымтөбе обаларында жүргізілген археологиялық қазба есебі. 2016 ж. – 50 бет.*

12 Касенов М.С. *Атырау облысы, Қызылқоға ауданында жүргізілген археологиялық барлау жұмысының есебі. 2014 ж. – 30 бет.*

13 *Отчеть. О научно - исследовательской работе Археологические исследования объектов историко-культурного наследия по теме «Курганный комплекс Миялы». - Атырау, 2017 г. – 103 с.*

14 Касенов М.С. *Курганный комплекс Миялы. // Археологиялық коллекция ғылыми каталог. / Археологическая коллекция научный каталог. Том 2. – Алматы: «Балауса» баспасы, 2020. – 416 с.*

15 *Атырау облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы. Қызылқоға және Индер аудандары. Том I. – Атырау-Алматы, 2012. – 210 бет.*

16 Касенов М.С. *Қорғаниша қаласындағы, Жолайшағыл құмтөбелі қабіріндегі археологиялық зерттеу жұмысының және Атырау облысында жүргізілген археологиялық барлау жұмысының 2006 жылғы есебі. – Атырау, 2006. – 50 бет.*

17 Касенов М.С. *2013 жылы Нарын құмына жүргізілген археологиялық барлау жұмысының ғылыми есебі. – Атырау, 2013 ж. – 63 бет.*

18 Касенов М.С. *Нарын құмындағы археологиялық зерттеулер. //«Марғұлан оқулары – 2014». Матиралы международной научно практической конференции. Посвященной 110 - летию академика А.Х. Марғұлана. 3-5 декабрь 1914 г. Алматы – Павлодар, 2014. - 62-76 стр.*

19 *Қырық оба қорғандарына жүргізілген археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. Атырау, 2021 ж.*

20 *Қырық оба қорғандарына жүргізілген археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. – Атырау, 2021 ж.*

21 *Рақ қорғандарына жүргізілген археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. – Атырау, 2021 ж. (Касенов М.С.).*

22 Рақ қорғандарына жүргізілген археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. – Атырау, 2021 ж. (Касенов М.С.).

References

1. Galkin L.L. *The Bronze Age of the North-Eastern Caspian Sea. Abstract dissertation for Candidate of Historical Sciences. 07.00.06 - archeology. Moscow, 1998. 28 page.*
2. Galkin L.L. *Otchet Volga - Ural expedition. / Report on the work in the Guryev region of the Kazakh SSR in 1979 31 page.*
3. Galkin L.L. *Otchet Volga - Ural expedition. / Report on the work in the Guryev region of the Kazakh SSR in 1979 31 page.*
4. Formozov A. A. *On the question of the origin of the Andronovo culture: A doc., read at a meeting of the primary Archeology sector of the IIMC on May 20, 1950 // KSIIMC. Issue XXXIX. 1951.; Kuzmina E.E. Classification and periodization of the memory of the Andronovo cultural community. Aktobe, 2008.*
5. Moshkova M. G., Fedorova-Davydova E. A. *Burials of the Bronze Age of the Novo-Kumak burial ground / KSIA. Issue 101. 1964.*
6. Fedorova-Davydova E. A. *to the problem of Andronovo culture // Problems of archeology of the Urals and Siberia. M., 1973.*
7. Krivtsova-Grakova O. A. *Alekseevskoye settlement and burial ground // Tr. GIM. Issue XVII. 1948.*
8. Kuzmina E. E. *Classification and periodization of the memory of the Andronovo cultural community. Aktobe, 2008.*
9. Bisebayev A. A. Umrikhin S. M. *The burial ground of the Late Bronze Age in the Aktobe region. // KSIA. Issue 225. 2011.*
10. Kasenov M. S. *archaeological research of the burial grounds of Raim. // Bulletin of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov. / Bulletin of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov. Atyrau, No. 1 (45), March, 2018 – 200 pages.*
11. Kasenov M. S. *report of archaeological excavations at the burial grounds of Rayymtobe. 2016-50 pages.*
12. Kasenov M. S. *report of the archaeological survey conducted in the Kyzylkoginsky district of Atyrau region. 2014-30 p.*
13. *Report. About the research work Archaeological research of objects of historical and cultural heritage on the topic "The Mound complex of Miyaly". - Atyrau, 2017 -103 P.*
14. Kasenov M. S. *kurgan complex. // Archaeological collection scientific catalog. / Archaeological collection scientific catalog. Volume 2. Almaty: Balaus Publishing House, 2020. - 416 p.*
15. *Collection of historical and cultural monuments of Atyrau region. Kyzylkoginsky and Indersky districts. Volume I. - Atyrau-Almaty, 2012. p. 210.*
16. Kasenov M. S. *report on archaeological research in Kurgan, Zholaishagil sandstone and archaeological exploration in Atyrau region for 2006. Atyrau, 2006. - p. 50.*
17. Kasenov M. S. *scientific report of the archaeological survey of the Naryn Sands for 2013. Atyrau, 2013-63 pages.*
18. Kasenov M. S. *archaeological research on the Naryn sands. // "Margulan readings – 2014". Materials of the international scientific practical conference. Dedicated to the 110th anniversary of Academician A.H. Margulan. December 3-5, 1914 Almaty – Pavlodar, 2014. - 62-76 p.*
19. *Forty plagues scientific report of archaeological excavations of the barrows of forty barrows. – Atyrau, 2021*
20. *Forty plagues scientific report of archaeological excavations of the barrows of forty barrows. – Atyrau, 2021*
21. *Kurgan Cancer scientific report of archaeological excavations of RAO mounds. – Atyrau, 2021 (Kasenov M. S.).*
22. *Kurgan Cancer scientific report of archaeological excavations of the RAO mounds. – Atyrau, 2021 (Kasenov M.S.).*

УДК 930.2
МРНТИ 03.20.81

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.21>

¹Абылхожин Ж.Б.*, ²Крупко И.В.

¹доктор исторических наук, ГНС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Алматы, Казахстан

E-mail: abylkhozhin@mail.ru

²PhD-докторант КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ И ОБРАЗЫ ОБРЕТЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ОБЩЕСОВЕТСКОЙ СУБЪЕКТНОСТИ КАЗАХОВ В КИНЕМАТОГРАФЕ 50-60-гг. XX в.

Аннотация

Для исследования темы нами выбраны 2 фильма культового казахстанского режиссера 50-60-х гг. XX в. Ш.Айманова «Земля отцов» (драма 1966 г.) и «Наш милый доктор» (комедия 1957 г.), наиболее ярко отражающие процесс формирования, обретения и репрезентации советской идентичности казахов во второй половине XX века. Фильм «Земля отцов» содержит в себе континуум рифмующихся сюжетов, главным смыслом которых является вписывание казахской культуры в советский нарратив исторической памяти и обретение общесоветской идентичности. Комедия в жанре музыкального ревю «Наш милый доктор» является казахстанской вариацией на тему «Карнавальная ночь» (1956), воплощая обнадеженное оттепелью, а также заметным ростом народного благосостояния, советское общество накануне «светлого коммунистического завтра». Исследованные фильмы наиболее ярко демонстрируют диалог и диалектику этнической и общесоветской идентичностей, иллюстрируя этнокультурные и идеологические трансформации казахстанского общества во второй половине XX века. Оба фильма показывают две стороны одного процесса: если в «Земле отцов» сюжет вписывает этно-социальное, религиозное и традиционное в советское, то в фильме «Наш милый доктор», напротив – советское конкретизируется национальной субъектностью.

Ключевые слова: казахский кинематограф, визуальная антропология, историческая субъектность, национальная идентичность, история Казахстана, преподавание истории Казахстана.

¹Abylkhozhin Zh.B.*, ²Krupko I.B.

¹doctor of historical sciences, Chief researcher of the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan

E-mail: abylkozhin@mail.ru

²PhD-doctoral student of Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

HISTORICAL PLOTS AND IMAGES OF ACQUISITION OF NATIONAL AND SOVIET SUBJECTIVITY (AGENCY) OF KAZAKHS IN CINEMATOGRAPHY 50-60s of XXth CENTURY

Abstract

To study this theme, we have chosen 2 films by the cult Kazakh director of the 50-60s of XXth century Sh. Aimanov "Land of the Fathers" (drama 1966) and "Our Dear Doctor" (comedy 1957), which most clearly reflect the process of formation, acquisition and representation of the Soviet identity of Kazakhs in the second half of the twentieth century. The film "Land of the Fathers" contains a continuum of rhyming plots, the main meaning of which is the inclusion of Kazakh culture in the Soviet narrative of historical memory and the acquisition of a common Soviet identity. The comedy in the musical revue genre Our Dear Doctor is a Kazakhstan variation on the theme of Carnival Night (1956), embodying Soviet society encouraged by the thaw, as well as a noticeable increase in the people's well-being, on the eve of a "bright communist tomorrow". The studied films most clearly demonstrate the dialogue and dialectics of ethnic and all-Soviet identities, illustrating the ethno-cultural and ideological transformations of Kazakhstani society in the second half of the XXth century. Both films show two sides of the same process: if in "Land of the Fathers" the plot inscribes the ethno-social, religious and traditional

into the Soviet, then in the film “Our Dear Doctor”, on the contrary, the Soviet is concretized by national subjectivity.

Key words: Kazakh cinematography, visual anthropology, historical subjectivity, national identity, history of Kazakhstan, teaching of the history of Kazakhstan.

¹ Ж.Б. Абылхожин *, ² И.В. Крупко

¹ тарих ғылымдарының докторы,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология Институтының бас ғылыми қызметкері
Алматы, Қазақстан

E-mail: abylkozhin@mail.ru

² Абай атындағы ҚазҰПУ-дың PhD-докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

Аңдатпа

Тақырыпты зерттеу үшін 50-60 жылдардағы қазақ режиссерінің 2 фильмін таңдадық. 20 ғасыр ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың кеңестік болмысының қалыптасу, иелену және бейнелену процесін барынша айқын көрсететін Ш.Айманов «Әкелер елі» (драма 1966) және «Біздің аяулы дәрігер» (комедия 1957). ғасыр. «Әкелер елі» фильмі рифмалық сюжеттердің континуумын камтиды, оның негізгі мағынасы – қазақ мәдениетін тарихи жадының кеңестік баяндаушылығына қосу және жалпы кеңестік болмысқа ие болу. Музыкалдық ревю жанрындағы комедия – «Карнавал түні» (1956) тақырыбына арналған қазақстандық вариация, кеңестік қоғамды жылымықпен жігерлендіретін, сондай-ақ мейрам қарсаңындағы халықтың әл-ауқатының айтарлықтай өсуін бейнелейді. «Жарқын коммунистік ертең». Зерттелген фильмдер 20 ғасырдың екінші жартысындағы қазақстандық қоғамның этномәдени және идеологиялық қайта құруларын бейнелей отырып, этникалық және жалпыкеңестік бірегейліктердің диалогы мен диалектикасын барынша айқын көрсетеді. Екі фильм де бір процестің екі қырын көрсетеді: егер «Аталар жерінде» сюжет этноәлеуметтік, діни және дәстүрді кеңестікке сіңірсе, «Біздің қымбатты дәрігер» фильмінде, керісінше, кеңестік. ұлттық субъектілікпен нақтыланады.

Тірек сөздер: Қазақ кинематографиясы, бейнелеу антропологиясы, тарихи субъективтілік, ұлттық болмыс, Қазақстан тарихы, Қазақстан тарихын оқыту.

Введение. Для исследования изменений господствующих в социуме представлений, ценностных установок и художественно-эстетических воззрений в зеркале кинематографа советского Казахстана нами выбраны 2 фильма казахстанского режиссера 50-60-х гг. ХХ в. Ш.Айманова: «Земля отцов» (драма 1966 г.) и «Наш милый доктор» (комедия 1957 г.), наиболее ярко отражающие процесс формирования, обретения и репрезентации советской идентичности казахов в середине ХХ века. Фильмы входят в ТОП-10 самых кассовых фильмов киностудии «Казахфильм», их посмотрели миллионы зрителей. За роль в фильме «Земля отцов» актёр Елубай Умурзаков награждён премией Всесоюзного кинофестиваля и удостоен Государственной премии Казахской ССР. Фильмы воплощают одну из главных мемориальных стратегий исторической памяти казахской интеллигенции в ХХ веке стало вписывание переизобретаемой исторической субъектности казахов во всемирную историю цивилизации, что, в свою очередь, способствовало формированию общесоветской идентичности и образов «всемирного прошлого кочевников» в истории Казахстана.

Обсуждение. Фильмы получили широкое освещение в советских СМИ, кинокритике, современных мемуарах и лишь недавно начали становиться объектом научных исследований.

Так, например, в антологии истории советского кино о фильме «Земля отцов» писалось: «Серьёзной удачей казахских кинематографистов был фильм «Земля отцов». Приход в кино талантливого поэта стал знаменательным и важным событием для киноискусства республики. Олжас Сулейменов принес на экран вкус к широким смысловым обобщениям, точность психологической детали, свежесть восприятия мира» [1, с.240]. Во второй половине ХХ века в среде национальной интеллигенции Казахстана не было человека, чье влияние на умы было бы столь же вдохновенно велико, как житнетворчество Олжаса Сулейменова, пишущего на русском, но опередившего и определившего экзистенциальное развитие лучших образцов казахского искусства на десятилетия. Его стихи, историософская проза и поэтические этимологии стали ярким выражением исторической субъектности кочевой культуры, содержание которой в условиях седентаризации исторической памяти казахов ХХ века воссоздавал и пере-изобретал поэт. Неслучайно многие казахстанские литераторы, художники и ученые, заставшие творческую атмосферу

1960-1970-х гг. вспоминают о влиянии, оказанном на них поэтической эвристикой Сулейменова. На основе широкого круга источников исследован сюжет утраты кочевого образа жизни, музеифицированной игры символов кочевой экзистенции из точки ее невозврата (городского хронотопа седентаризованной культуры казахов, составлявших до 1989 г. «титальное национальное меньшинство» республики), рецепции исторической памятью постномадов археологического наследия средневековой городской культуры Центральной Азии, противоречий этого процесса, диалога новой исторической субъектности с мировой культурой и пере-изобретения ее образов в отражениях древней истории. В то же время этот процесс является естественным следствием обретения широкими массами исторической субъектности, рождения информационных обществ всеобщей грамотности и доминирования методологического плюрализма и постмодернистского равенства перспектив и версий памяти в эпоху после больших нарративов.

В 1974 г. сам режиссер Шакен Айманов писал: «Мне бы хотелось верить, что нам удалось передать главную мысль фильма: родина – это не тот узкий клочок земли, на котором человек родился, вырос и постарел. Дед и внук, разыскивая могилу солдата, погибшего в боях Великой Отечественной войны, обрели родину – ту самую родину, за которую погибли их сын и отец» [2, с.74], [3, с.102].

Многие искусствоведы отмечали в обоих фильмах такую особенность стиля как раскрытие образов – внешне скупых, сдержанных, но тем более внутренне содержательных в действиях персонажей – скрытых пружинах развития сюжета и создания «советского национального характера» [4, с.61].

В статье «Кино как культурный фактор истории», посвященной фильму «Земля отцов» М.Джанпейсова приходит к выводу, что в национальном кинематографе исследуемого периода «произошла замена понятия «тип культуры» другим понятием «уровень культуры». Отсюда одна из задач советской культурной политики формулировалась таким образом – поднять уровень ранее «отсталых» народов, подтянуть его к европейскому типу культуры с «братской помощью великого русского народа» [5, с.178].

Наконец, оба фильма интересны для исследователей расшифровкой закодированных в них визуальными средствами историко-культурных текстов эпохи с ее вопросами о роли человека в истории и обществе, поисках нации в условиях неожиданной свободы эстетизации, быстро сменившейся этосом радостного заточения [6, с.7-18].

Материалы и методы. Материалами статьи послужили обозначенные выше фильмы, объединенные как авторством режиссера, так и сюжетом. Главный сюжет обоих фильмов – нациестроительство по-советски, представленное с двух разных взглядов и иллюстрированное с двух сторон. Классифицируя оба фильма в качестве социально-ориентированных, насыщенных ясной идеологией конструирования советского, к методам, применяемым в данном исследовании могут быть отнесены такие методы визуальной антропологии как дискурсивная интерпретация, герменевтический анализ, а также традиционный для историков сравнительно-исторический метод [7, с. 47-72], [8, с.39-44]. В качестве концептуальной оптики описания избранного нами сюжета может также рассматриваться «изобретение традиции» Эрика Хобсбаума [9, с.47-62], а также «социальное воображение», описанное Бенедиктом Андерсоном [10, с.53], поскольку в исторической памяти казахского общества, выстраиваемой во второй половине XX века в условиях активного нациестроительства происходила рецепция культурного наследия средневековых городов из хронологической точки невозврата кочевой культуры в условиях общесоветской идентичности. Как пишет исследовательница исторической памяти Ю.А. Сафронова: «традиции изобретаются в моменты радикальных разрывов, но при этом создают иллюзию чего-то неизменного и неменяющегося в мире, подверженном постоянным изменениям...» [11, с. 220-220].

Результаты. Фильм «Земля отцов» был снят в 1966 году культовым режиссером советского Казахстана – Шакеном Аймановым, по интонации и визуальной тональности часто называемым «казахским Рязановым». Автором сценария стал поэт, общественный деятель, лингвист Олжас Сулейменов, в творчестве которого лейтмотив «казахской всемирности» является главным и смыслообразующим [12]. Неслучайно фильм содержит в себе континуум рифмуемых сюжетов, главным смыслом которых является вписывание казахской культуры в советский нарратив исторической памяти и обретение общесоветской идентичности.

Фильм можно назвать одним из первых советских «роуд муви», воплотивших архетип пути и формулу этоса «мы кочуем навстречу себе, узнаваясь в другом».

Фильм повествует о том, как через год после Великой Отечественной войны пожилой казах вместе с внуком отправляется на поиски могилы убитого в войну сына для его перезахоронения, встречая по дороге самых разных людей и узнавая новый мир «большой советской родины» после войны. В вагоне

старик и мальчик оказываются вместе с русским солдатом (сиротой), ленинградским профессором-археологом и его ассистенткой. На крыше вагона «зайцем» путешествует пожилой чеченец, возвращающийся на родину умирать.

По мере развития сюжета, 2 мира (русский/советский и казахский) проходят путь от полного непонимания (сцена встречи на станции в темноте языкового непонимания) через диалог (в вагоне: старик, мальчик, русский солдат и советские археологи) к взаимопроникновению (герои знакомятся с языками и историями друг друга) и формированию единого социокультурного пространства исторической памяти. Объединение памятью о войне – «наши отцы лежат в братских могилах» определяет дальнейшее существование в условиях общесоветской идентичности. К концу фильма мальчик теряет деда, символизируя освобождение от «оков» традиционной культуры, не позволяющей мальчику, например, читать «вредные» книги или трогать кости, которые везет археолог. Еще один важный сюжет: археологи по пути обнаруживают в степи развалины предполагаемого легендарного средневекового города и остаются там, «добывать» историю городов (рецепция исторической памятью постномадов наследия средневековой городской культуры Центральной Азии с помощью ленинградских археологов, происходившая во второй половине XX в.). Фильм утверждает превосходство этического над этническим, когда мальчик видит, что отцы народов СССР похоронены в братских могилах.

Главный идеологический и экзистенциальный месседж достигается различными визуальными приемами. Например, по мере развития отношений героев, от начала до конца, фильм становится все светлее. Если первая встреча и знакомство героев происходит ночью, в темном вагоне, то по мере развития сюжета в фильме преобладают дневные, светлые сцены: от темноты архаического недоверия аксакала к свету познания его внука большого мира (неслучайно под конец пути аксакал на какое-то время теряется и отстает от поезда именно ночью). Также, путешествуя, герои все глубже проникают в миры друг друга, воплощая формулу сценариста: «Мы кочуем навстречу себе, узнаваясь в другом...». Реципрокная субъективация, теория зеркального «я», обретение себя через отражения в других – все это проиллюстрировано в фильме многочисленными образами, представляющими социореалистический вариант кубофутуристического пейзажа идентичности, диалектически обретаемой героями.

Главный образ фильма – образ «земли» составляет глубинную сюжетную линию и ее содержание. Можно сказать, все, что происходит в фильме – это разные семантические производные слова и образа «земли». Если выстроить и проследить их образное развитие во времени фильма, получится следующий сюжет: свежевырытая земля заранее подготовленной для перезахоронения могилы отца – родная земля казахского аула и степи из окна поезда – встреча с ленинградскими археологами и постепенное узнавание тайн земли – конфликт между археологом и дедом относительно принадлежности к земле, обвинение аксакалом археологом в том, что он «как перекасти-поле, без родины» и возражение «у нас с тобой, старик, одна Большая Родина» - знакомство с пострадавшим от депортаций и возвращающимся на родную землю умирать старым чеченцем (заранее вынесенным сценаристом на крышу вагона «там к Аллаху ближе» (но дальше от земли), потому что тот, кто стремился умереть на утраченной родине и отказался от интернационального коллектива, предпочтя холодную крышу вагона, умрет раньше всех, не достигнув желаемой земли – скачущие мимо поезда казахи на конях, попросившие, по традиции, незнакомцев дать имя новорожденному сыну, символизируя все ту же формулу «мы кочуем навстречу себе, узнаваясь в другом» - неожиданная остановка и открытие археологами в земле посреди степи развалин легендарного города, символизирующее также «научение этничности» и помощь ленинградских ученых в рецепции казахами культурного наследия средневековой городской культуры Центральной Азии – нахождение мальчиком захоронения отца в одной земле братской могилы и осознание им общесоветской идентичности в рамках «Большой Родины»).

Немаловажным здесь является факт, что сценарий фильма был написан по мотивам раннего стихотворения Олжаса Сулейменова «Одна война закончилась другой». Стихотворение завершается пониманием:

«..Дед помолился, пожевал насвая,
А я глазел на глиняную землю,
Она была, земля, почти такую,
Как наша,
Только мокрой. Я запомнил.

И женщины вдруг обступили деда,
Та, что была с румяными щеками,
Сказала, я запомнил, разве можно,
Здесь восемнадцать человек лежат..» [13, с.200]

Образ «родной земли» и трансформаций ее границ, расширяющихся до пределов СССР, а затем и всего мира, встречается в творчестве Олжаса Сулейменова довольно часто. Например, в произведении «Возвращение» Олжас Омарович пишет о том, как, вернувшись из очередной поэтической командировки по арабским странам, он вспоминает, что забыл взять «священной пыли горсть - с полей Аллаха».

«..Ждет не дождется бабушка Зали!
Не привезу – старуха будет плакать..»[Там же, с.250]

Но выход был найден: в московской гостинице «Украина» поэт опустошил цветочный горшок, завернув землю в платок.

«..Земля везде, по-моему, священна,
Я рад тому, что выполнил обет.
Любой хаджа-обманщик и пролаза,
Не ахай, бабушка, чтоб не накликать бед,
И не любуйся внуком, чтоб не сглазить!
Убережет от злобы и от зла,
От родичей недобрых, от обмана,
Священная московская земля,
Защитая старухой в талисманы..» [Там же, с.250]

Неслучайно одной из главных мемориальных стратегий исторической памяти казахской интеллигенции в XX веке стало вписывание пере-изобретаемой исторической субъектности казахов во всемирную историю цивилизации, что, в свою очередь, способствовало формированию общесоветской идентичности и образов «всемирного прошлого кочевников» в истории Казахстана.

Другой фильм – комедия в жанре музыкального ревю «Наш милый доктор» является казахстанской вариацией на тему «Карнавальная ночь» (1956), воплощая обнадеженное оттепелью, а также заметным ростом народного благосостояния, советское общество накануне «светлого коммунистического завтра». Сюжет фильма строится на задумке работников одного из горных санаториев Алма-Аты организовать концерт в честь предстоящего юбилея – 60-летия всеми любимого главного врача в исполнении великого казахстанского артиста Юрия Померанцева (1923-2022). В день его 60-летия сотрудники санатория решили сделать доктору подарок – концерт артистов, которых он лечил. Герои фильма объезжают знаменитых казахских артистов, задавая один и тот же вопрос: «Свободны ли они сегодня вечером?». Однако все артисты отвечают, что они, к сожалению, заняты. При этом они застают их во время исполнения теми своих «коронных» номеров. Помимо того, что в фильме воплощены идеи советского интернационализма, музыкальные номера демонстрируют широкой всесоюзной аудитории новое казахское искусство, национальное по форме, но советское по содержанию. Фильм эффективными визуальными средствами показывает рост национального самосознания, гордость за него в рамках советской идентичности. Столица КазССР предстает как город, насыщенный «казахской идентичностью, вопреки данным Всесоюзной переписи населения 1959 г., согласно которой удельный вес казахов в этнодемографической структуре жителей Алма-Аты составлял всего 8%. Поэтому, чтобы создать иллюзию «казахского советского города» к съемкам массовых сцен, как правило, привлекались преимущественно казахи.

Согласно Всесоюзной переписи населения 1970 г. в Казахстане насчитывалось 18 относительно крупных и 65 малых городов. Последняя советская перепись (январь 1989г.) зафиксировала более 30 городов с населением свыше 50 тыс. человек, 19 городов - свыше 100 тыс. человек и пять городов с населением свыше 300 тыс. человек. Численность населения второго по величине города Казахстана – Караганды «перевалила» к этому времени за 600 тысяч (613797 человек), а количество жителей Чимкента вплотную приблизилось к 400 тысячам (около 393 тыс.)[14]. В 1982 г. городом-миллионником стала столица Казахской ССР – Алма-Ата.

Удельный вес городского населения во всей его совокупности в 1959 г. составлял в 43,7 процента. В 1970 г. впервые в истории народонаселения Казахстана, относительная численность городских и сельских жителей уравнилась (50,6/49,4 процента), а с начала 1980-х годов горожане стали преобладать в социально-пространственной структуре расселения жителей республики.

В 1979 г. удельный вес казахов в общей численности городского населения Казахстана равнялся 20,8 процента. В Северо-Казахстанской области доля казахов в общей совокупности горожан составляла 6,5 процента, Восточно-Казахстанской - 9,4, Целиноградской – 11,4, Павлодарской – 13, Кокчетавской – 14,7, Кустанайской – 17,8, Уральской – 18,9, Талды-Курганской области – 19,4 процента. Даже в столице Казахской ССР удельный вес казахов составлял всего 16,4 процента от всей численности жителей главного города республики.

Однако включение казахского аграрного населения в урбанизационные процессы затруднялась в меньшей степени социокультурными причинами, но тем, в городах оно неизбежно интегрировалось в иную языковую и этнокультурную среду. Понятно, что в этой связи все ниши городской жизни были заполнены русскоязычными коммуникациями. И эта специфика городов Казахстана также снижала их притягательность для казахского сельского населения. Эту и другие исторические и социокультурные проблемы советского Казахстана можно исследовать на материале, на первый взгляд, легкого, музыкального и комедийного фильма «Наш милый доктор».

Заключение. Таким образом, исследованные фильмы наиболее ярко демонстрируют диалог и диалектику этнической и общесоветской идентичностей, иллюстрируя этнокультурные и идеологические трансформации казахстанского общества с середины XX века. Оба фильма показывают две стороны одного процесса: если в «Земле отцов» сюжет вписывает этно-социальное, религиозное и традиционное в советское, то в фильме «Наш милый доктор», напротив – советское конкретизируется национальной субъектностью. Оба этих фильма обрели статус культовых, войдя в золотой фонд казахстанского кинематографа, собрав в прокате миллионы просмотров, не только отражая, но и формируя образы идентичности и исторической памяти казахстанского общества советского периода. Интересным совпадением здесь является то, что оба фильма объединяет фигура прекрасного артиста – Юрия Померанцева: в фильме «Наш милый доктор» он играет главную роль – самого доктора, а в «Земля отцов» - ленинградского археолога, ненадолго ставшего наставником мальчика. В обоих фильмах его персонаж выполняет мессианскую функцию в жизнях окружающих людей, наполняя их новыми смыслами. Так было и за пределами кадра: известно, что несколько поколений алма-атинцев, в разные годы покинувших страну, в числе обязательных ностальгических артефактов культурной памяти увозили с собой диски с фильмом «Наш милый доктор», сохранившим на пленке Алма-Ату их юности.

В этой связи представляется очевидной необходимость использования богатейшего фонда казахстанского кинематографа советского периода на уроках истории в школах и вузах РК в качестве исторических источников. Эвристический потенциал исследованных образцов «Золотого фонда» казахстанского кино позволит преподавателю не только погрузить учащихся в контекст эпохи максимально увлекательно и легко, но и в процессе анализа обнаружить нетривиальные сюжеты, могущие стать темами будущих дипломных, курсовых работ и даже магистерских диссертаций. Также следует отметить, что эти фильмы представляют собой классические образцы национального искусства в рамках имперского или пост-имперского образования (СССР) и осуществляют трансляцию соответствующих образов национального бытия заданными способами, в отличие от некоторых более поздних кино-продуктов, начавших выстраивать процесс обретения исторической и национальной субъектностей с помощью производства альтернативного знания и нетрадиционных форм национальной культуры, новаторских по форме и нон-конформистских по содержанию.

Статья подготовлена в рамках проекта ИРН: AP08857194.

Список использованной литературы:

1. *История советского кино. 1917—1967. - Институт истории искусств Министерства культуры СССР. – Москва: Искусство, 1969-1978. – 4 т.; – Том 4. – 485 с.*
2. *Айманов Ш. О себе, о своем искусстве. Москва, 1974. – 211 с.*
3. *Сулейменов О. Слово о Шакене. Топжарган: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады / Құраст. Т. Смайлова. – Алматы: Раритет, 2014. – 400 б.*
4. *Айдарова А. Арт-синема и казахское кино 1960-х годов // Вопросы. Ответы. Гипотезы: наука XXI век. – 2014. – 233 с.*

5. Джанпеисова М. Кино как культурный фактор истории. Шакен Айманов, «Земля отцов» («Атамекен») // ВЕСТНИК «Исторические и социально-политические науки». – 2021. – Т. 2. – №. 69.
6. Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В. Исторический контекст проблем модернизации общественного сознания и культурной памяти казахстанского социума // Вестник МИЦАИ. 2020. Вып. 30. – С. 7-18. DOI: 10.34920/1694-5794-2020-19
7. Абикиева Г., Сабитов А. Кино советского Казахстана: как работали советские идеологи // Acta Slavica Iaponica. – 2020. – Т. 41. с. 47-72 – 308 с.
8. Краснопольская Я. В. Основные архетипические образы в казахском кино советского периода // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2018. – №. 5-7. – 208 с.
9. Хобсбаум Э. Изобретение традиций // Вестник Евразии. – 2000. – №. 1. – С. 47-62
10. Андерсон Б. Национализм, идентичность и логика серийности // Логос. – 2006. – Т. 2. – С. 53-63
11. Сафронова Ю. А. Историческая память: введение. – Европейский университет в Санкт-Петербурге", 2019. – 260 с.
12. Крупко И.В. Рифмы мира Олжаса Сулейменова // Литературный журнал «Простор» - Алматы, 2021. / <http://zhurnal-prostor.kz/index.php?id=3588>
13. Сулейменов О. Избранное: Стихотворения и поэма / Сост. и автор предисловия С.Абдулло. – Алматы: Раритет, 2006. – 416 с.
14. Распределение населения по национальности и родному языку. РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 69. Д.Д.233-294

Reference:

1. The history of Soviet cinema. 1917-1967. - Institute of Art History of the USSR Ministry of Culture. — Moscow: Iskusstvo, 1969-1978. — 4 t.; — Volume 4. — 485 p.
2. Aimanov Sh. About yourself, about your art. Moscow, 1974. – 211 p.
3. Suleimenov O. A word about Shaken. Topzhargan: Shaken Aimanovtyн 100 zhyldygyn arnalady / Kurast. T. Smaylova. —Almaty: Rarity, 2014. — 400 b.
4. Aidarova A. Art cinema and Kazakh cinema of the 1960s // Questions. Answers. Hypotheses: science of the XXI century. – 2014. – 233 p.
5. Dzhanpeisova M. Cinema as a cultural factor of history. Shaken Aimanov, "Land of the fathers" ("Atameken") // BULLETIN "Historical and socio-political sciences". – 2021. – Vol. 2. – No. 69.
6. Abylkhozhin Zh.B., Krupko I.V. Historical context of the problems of modernization of public consciousness and cultural memory of the Kazakh society // MITZAI Bulletin. 2020. Issue 30. pp. 7-18. DOI: 10.34920/1694-5794-2020-19
7. Abikeeva G., Sabitov A. Cinema of Soviet Kazakhstan: how Soviet ideologems worked // Acta Slavica Iaponica. – 2020. – Vol. 41. pp. 47-72 – 308 p.
8. Krasnopolskaya Ya . V. The main archetypal images in Kazakh cinema of the Soviet period // Current scientific research in the modern world. – 2018. – №. 5-7. – 208 с.
9. Hobsbaum E. The invention of traditions // Bulletin of Eurasia. – 2000. – No. 1. – pp. 47-62
10. Anderson B. Nationalism, Identity and the logic of seriality // Logos. – 2006. – Vol. 2. – pp. 53-63
11. Safronova Yu. A. Historical memory: an introduction. – European University in St. Petersburg", 2019. – 260 p.
12. Krupko I.V. The Rhymes of the world of Olzhas Suleimenov // Literary magazine "Prostor" - Алматы, 2021. / <http://zhurnal-prostor.kz/index.php?id=3588>
13. Suleimenov O. Favorites: Poems and a poem / Comp. and the author of the preface S. Abdullo. – Алматы: Rarity, 2006. – 416 p.
14. Distribution of the population by nationality and native language. RGAE. F. 1562. Op. 69. D.D.233-294

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

УДК 378.147:94
МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.22>

¹Jainakbayeva G.T.*

¹*candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Institute of History and Law of Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru*

CONTENT, PRINCIPLES OF PROJECT-BASED TECHNOLOGY AND ITS APPLICATION
IN HISTORY LESSONS

Abstract

The article deals with the study and application of project-based technology in history classes. The purpose, types and stages of this technology are defined. The development of the world community in recent decades has increasingly clearly put the priority of the human personality at the centre of the education and upbringing system. In modern society there is an increased need for a teacher who is able to modernize the content of their activities through critical, creative thinking and application of the achievements of science and best pedagogical practices. The project method implies a certain set of educational and cognitive techniques and actions of students that allow solving a particular problem as a result of independent cognitive actions and involving presentation of these results in the form of a concrete product of activity. Application of modern educational technologies increases the efficiency of the learning process, strengthens learning motivation and cognitive activity of students, constantly supports teachers in a state of creative search of didactic innovations. Students are transformed from objects of the educational process into active and successful subjects, which also contributes to the success of the teacher as a professional. The application of project-based technology contributes to the personal confidence of each participant in the learning process, their self-fulfillment and reflection.

Keywords: modern educational technologies, project-based learning technology, professional development, teaching methods, history education, professional competencies, history class.

¹Джайнакбаева Г.Т. *

¹*кандидат педагогических наук, доцент Института Истории и Права КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru*

СОДЕРЖАНИЕ, ПРИНЦИПЫ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ, И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ
НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

Статья посвящена вопросам изучения и применения проектной технологии на уроках истории. Определены цель, виды и этапы работы данной технологии. Развитие мирового сообщества в последние десятилетия все более явно ставит в центр системы образования и воспитания приоритет человеческой личности. В современном обществе возросла потребность в учителе, способном модернизировать содержание своей деятельности посредством критического, творческого его осмысления и применения достижений науки и передового педагогического опыта. Метод проектов предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов и действий обучаемых, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных познавательных действий и предполагающих презентацию этих результатов в виде конкретного продукта деятельности. Применение современных образовательных технологий повышает результативность учебного процесса, усиливает мотивацию обучения и познавательную активность учащихся, постоянно поддерживает учителей в состоянии творческого

поиска дидактических новаций. Ученики из объектов образовательного процесса превращаются в активных и успешных субъектов, что способствует и успешности учителя как профессионала. Применение проектной технологии способствует повышению личной уверенности у каждого участника обучения, его самореализации и рефлексии.

Ключевые слова: современные образовательные технологии, проектная технология обучения, повышение профессионального мастерства, методы обучения, историческое образование, профессиональные компетенции, урок истории.

¹Г.Т. Джайнакбаева.*

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Тарих және Құқық институтының доценті, Алматы, Қазақстан
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

ЖОБА ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ, ПРИНЦИПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақала тарих сабақтарында жобалық технологияны зерттеу және қолдану мәселелеріне арналған. Осы технологияның мақсаты, түрлері мен кезеңдері анықталды. Соңғы онжылдықтарда әлемдік қоғамдастықтың дамуы білім беру мен тәрбие жүйесінің орталығына адамның жеке басының басымдығын айқын көрсетіп отыр. Қазіргі қоғамда сыни, шығармашылық тұрғыдан түсіну және ғылым жетістіктері мен озық педагогикалық тәжірибені қолдану арқылы өз қызметінің мазмұнын жаңарта алатын мұғалімге деген қажеттілік артты. Жоба әдісі тәуелсіз танымдық іс-әрекеттер нәтижесінде белгілі бір мәселені шешуге мүмкіндік беретін және белгілі бір қызмет өнімі түрінде осы нәтижелерді ұсынуды көздейтін студенттердің оқу-танымдық әдістері мен іс-әрекеттерінің белгілі бір жиынтығын қамтиды. Заманауи білім беру технологияларын қолдану оқу процесінің тиімділігін арттырады, оқушылардың оқу мотивациясы мен танымдық белсенділігін арттырады, дидактикалық жаңалықтарды шығармашылық тұрғыдан іздеу жағдайында мұғалімдерді үнемі қолдайды. Білім беру үдерісі объектілерінен оқушылар белсенді және табысты субъектілерге айналады, бұл мұғалімнің кәсіпқой ретіндегі табыстылығына да ықпал етеді. Жобалық технологияны қолдану оқытудың әр қатысушысының жеке сенімділігін арттыруға, оның өзін-өзі жүзеге асыруына және рефлексиясына ықпал етеді.

Тірек сөздер: заманауи білім беру технологиялары, оқытудың жобалық технологиясы, кәсіби шеберлікті арттыру, оқыту әдістері, тарихи білім, кәсіби құзыреттілік, тарих сабағы.

Introduction. Today, a main goal a teacher becomes preparation of his students for lifelong education, and his didactic task is to teach them how to learn, to help students capture universal skills, which will subsequently entail awareness of a need for self-education and lifelong learning. Boundaries between self-education and work of educational institutions are more and more blurred, and a question of combining both forms of work suggests itself. [1, 102].

Speaking of self-education, it must be said that this is a way to acquire knowledge and apply it in practical activities in an exclusively independent way, from extra sources additionally to a program provided for in a school. This significantly expands boundaries of holistic knowledge of the student and his understanding of the world around him. Formation of cognitive independence and activities, especially during history classes, is of particular importance today due to a continuous increase in volume of scientific information and processes of rapid 'aging' of knowledge. An urgent need arises to develop skills and abilities of self-education of students, it is necessary to teach them to study and gain knowledge on their own, to teach them an ability to adapt in life situations and independently make decisions, think critically. One of promising forms of work with pupils designed to develop these skills is a project-based method, which is implemented through arrangement of research activities of students. [2, p. 175].

Methods and materials. When writing the article, general scientific methods, analysis, systematization, analogy, generalization, classification, comparative analysis as well as historical methods of knowledge were used. Materials of the study included scientific works on philosophy, psychology and pedagogy, methods of teaching history, concerning various aspects of new educational technologies. Materials of both theoretical and scientific-practical orientation, which reflected prerequisites and grounds for emergence of educational technologies and dynamic characteristics of its development. When analyzing a documentary material, an entire

complex of sources, accurate and indisputable facts, as well as a need for their critical consideration, was involved.

Discussion. Questions connected with study of new global educational technologies are set out in works of numerous scholars from different countries. These works focus on essence and concept of the educational technologies. These works convincingly prove that the notion of ‘technology’ must firmly enter the education system and these technologies themselves must be actively introduced into everyday school practice.

In this connection, works on application of modern pedagogical technologies in educational institutions are of particular interest. These are works of the following authors G.K.Selevko, V.S.Zaitsev, N.V.Bordovskaya, S.R., Sh.M. Kalanova and others.

We can name a number of Kazakhstan’s authors who research problems of introducing educational technologies into practice. Among them, I would like to mention works of the following authors: S.K.Islamgulova, G.M.Kusainova, L.Kh.Mazhitova, L.V.Zavadskaya and materials of various republican conferences, seminar-meetings.

Essence of the pedagogical technology was first revealed in works of Academician of the Russian Academy of Education V.P.Bespalko. Separate aspects and varieties of pedagogical technology of education were covered in works of P.I.Tretyakov and I.B. Sennovsky and others.

In methodological terms, the problem of teaching methods and the role of society in formation of a comprehensively and harmoniously developed personality were discussed in works of specialists N.D.Khmel, B.K.Abdugulova.

In our republic, pedagogical technologies developed by T.Galiev, G.K.Nurgalieva, M.M. Zhanpeisova are known. In his works K.K.Kabdykairov represents main results of introducing pedagogical technology of V.M. Monakhov in the educational process of school.

In recent years, problems of introducing new educational technologies have become a subject of detailed discussion at scientific-theoretical and scientific-practical conferences of the republican level.

Among modern educational technologies with traditional ones, project-based learning technology is more applicable in the process of teaching history. It is the project-based technology that helps form an adequate educational motivation for pupils and ensure development of their independent activity and creative initiative.

Recently, as an innovative trend, project-based technology has gained particular popularity in many countries worldwide, including in education of Kazakhstan. However, educational project-based learning technology is not a new phenomenon in the history of learning. Project-based technology in education has been known for quite a long time, it appeared in early 1920s in the United States, and in the Soviet Union it became widespread in 1925.

Originally, the technology was called the ‘method of problems’ and was associated with ideas of humanistic direction in education and philosophy, which were developed by an American philosopher and educator J. Dewey as well as his student V.Kh. Kilpatrick. J.Dewey believed that education is a process of accumulation and reconstruction of already existing experience to deepen its content, that is why a student must acquire experience and knowledge in the process of studying a problematic learning environment, making various models, schemes, conducting experiments and tests. Project-based method rests on an own way of a child to overcome challenges and quests: in the process of learning activities, students independently calculate and solve specific practical tasks.

The main concept laid down in the technology by the authors is active learning through purposeful activity of the student according to his personal interest directly in this knowledge [3, p. 152].

Educational technology of project-based learning offered by J. Dewey, basically implied learning that corresponded to personal interest of the student in a particular subject field. Therefore, it was very important to demonstrate to students their personal interest in the acquired knowledge, which can and must be useful to them in life. This requires a problem taken from real life, familiar and significant for the student, for solution of which he will need to use already acquired knowledge and new knowledge that has yet to be acquired [4, p.64].

To date, technology of projects undergoes successful development and becomes more popular due to an optimum combination of theoretical knowledge and its actual use to solve specific problems. Project-based technology enters life as a dictate of the time, a kind of response of the education system to the social order of the state and a parental community. Project-based technology is one of interactive methods of modern education. It is part of the entire educational process. Practical activities of applying the project-based technology demonstrates, as E.S. Polat notes that ‘learning together is not only easier and more exciting, but also much more effective’ [5, p. 193].

Learning projects make it possible to trace connections between different school subjects in the context of real-world problems, improve high-level thinking skills of students by working with fundamental ideas, and involve students in an active learning process.

Essence of the technology of projects is to stimulate interest of students in certain problems, assuming possession of a specific amount of knowledge, and through project activities, taking into account settlement of these difficulties, ability to practically use the acquired knowledge, development of reflex or critical thinking. The problem sets a goal of thought, and the goal controls a process of thinking.

Essence of reflex thinking is a constant search and selection of facts, their analysis, reasoning over their reliability, logical construction of facts in order to learn new things, to form confidence, to find a way out of doubt based on reasoned reasoning. Need to resolve doubt is considered to be a continuous and main condition in the entire process of reflection. Where there is no question or difficulty in resolving or where there is no difficulty to be overcome, the flow of thoughts runs at random [6, p. 136].

The technology of projects always implies, first, solution of a problem, and, second, it focuses on obtaining a result. Project-based technology is a search, research activity of pupils formed in such a way, which takes into account not only achievement of a particular result, formalized as a specific practical output, but also the system to organize the process of achieving this result. In modern pedagogy, technology of projects is used not instead of systematic subject education but along with it as a component of the education system.

Project-based technology is a method of achieving a didactic goal through a detailed development of the problem, which must end with an absolutely real, tangible actual result, formalized in one way or another. Project-based technology is based on a concept that is the essence of the definition of 'project', its pragmatic focus on result that can be obtained by solving one or another practically or theoretically important problem. This result can be seen, comprehended, used in the course of real practical activity. Solution of the problem takes into account, on the one hand, use of a variety of methods in total, teaching aids, and on the other hand, it implies the need to integrate knowledge, ability to apply knowledge from different fields of science, engineering, technology, and creative fields. Results of the work done must be, as it is said, 'tangible', i.e., if this is a theoretical problem, then in this case its specific solution, if practical – a specific result, ready for use in a classroom, at school, in real life [3, p. 154].

For project-based technology, the issue of practical, theoretical and cognitive significance of expected results is considered to be very significant. It must be understood that project-based learning is indirect, and not only the results are significant here, but also the learning process itself.

Specialists from countries with extensive experience in project-based learning believe that it must be used as an addition to other types of direct or indirect learning, as a way to increase growth both in a personal sense and academically [7, p. 198].

Purposeful setting of the project-based technology is methods of activity, and not accumulation of factual knowledge.

The main goal of project-based learning is to create conditions in which students: independently and with pleasure acquire from various sources the knowledge they lack; learn to rationally use the acquired knowledge to solve cognitive and practical problems; acquire communication skills by working in different groups; form research skills (ability to identify problems, collect information, observe, conduct an experiment, analyze, build hypotheses, communicate); develop systems thinking.

Work with projects has a special place in the school system, allowing students to acquire knowledge that they cannot get with traditional learning methods. This becomes possible due to the fact that students themselves make their choice and take the initiative. From this point of view, a good project must:

- have practical significance;
- assume implementation of independent research by students;
- be equally unpredictable both in the process of working on it and upon its completion;
- be flexible in the direction of work and the speed of its implementation, imply the possibility of solving urgent problems;
- give the student the opportunity to learn in accordance with his abilities;
- promote demonstration of student's abilities in formulation of questions of the widest possible range;
- facilitate interaction among students.

A project is a set of specific actions, documents, an idea with the aim of creating a real object / theoretical product.

An educational project is a form of organizing classes that provides for systematic nature of activities of absolutely all its participants in obtaining educational products for a certain period of time.

If we talk about method as an educational technology, then in this case this technology implies a whole range of search, research, problematic, creative methods, by its very nature [8, p.102-104].

The method of projects is a pedagogical technology intended not only for integration of factual knowledge, but also at their use and obtaining new ones, sometimes through self-education.

Project-based technology becomes an integrated component of a fully developed and structured education system. Popularity of project-based technology is guaranteed by the possibility of combining theoretical knowledge and its practical use in solving specific problems.

Today, project-based technology is considered to be one of the most popular in the global educational practice, since it allows rational use of theoretical knowledge and its practical application to solve specific problems of the surrounding reality in joint activities of students. In the US, Great Britain, Belgium, Israel, Finland, Germany, Italy, Brazil, the Netherlands and many other countries, ideas of a humanistic approach to education by J. Dewey, his method of projects have been widely used and have gained great popularity. 'Everything that I learn, I know why I need it, where and how I can apply this knowledge' – this is the main principle of the present-day understanding of project-based technology, which attracts many educational systems seeking to find a reasonable balance between academic knowledge and pragmatic skills [3, p. 153].

Project-based technology in the system of school education is treated as an alternative to a classroom system. However, experts from countries with rich experience in this area warn that project-based learning must by no means replace this system and other teaching methods.

Objectives of the project activity:

1. Increase personal confidence of each participant in the project activity, his self-realization and reflection.
2. Develop awareness of importance of teamwork, cooperation in order to obtain results of the process of performing creative tasks.
3. Develop research skills.

Typology of projects rests on the following features:

- dominant activity in the project;
- subject-content base of the project;
- nature of project coordination;
- nature of contacts;
- number of project participants;
- duration of the project.

Project-based technology focuses on:

- planning training;
- student must clearly set the goal;
- describe key steps to achieve their goal;
- focus on achieving the goal throughout work;

development of critical thinking:

- analytical;
- associative;
- logical;
- systemic;

development of creative thinking:

- spatial imagination;
- independent transfer of theoretical knowledge into practice;
- combinatorial skills;
- predictive skills;

skills to work with information:

- select the one he needs;
- analyze;
- systematize and generalize;
- identify problems;
- put forward reasonable hypotheses and their solutions;
- set up experiments;
- statistically process data;

- generate ideas;

formation of communicative competencies:

- team work;
- own a culture of communication;
- ability to adapt to reality;

ability to write a written report

- students must be able to make a work plan;
- clearly present information;
- draw up footnotes;
- have an idea about the bibliography;

building positive attitude towards work

- students must show initiative, enthusiasm;
- try to complete the work on time in accordance with a fixed work plan and schedule.

Stages of project work:

- choice of a theme;
- formulation of a problem variant;
- distribution of tasks for groups;
- group or individual project development;
- project defense.

Themes of projects may affect any theoretical issues of the curriculum in order to deepen knowledge of individual students on this issue, to differentiate the learning process. However, more often, project themes relate to some practical issues that are relevant to practical life, and at the same time, requiring involvement of pupils's knowledge not in one subject, but from various areas, their creative thinking, research skills. Thus, by the way, a completely natural integration of knowledge is achieved [9, p. 103].

It is always necessary to start with choice of a project theme, its type, number of participants. Then the teacher must consider possible options for questions that are important to study within the planned theme. Problems themselves are put forward by students at suggestion of the teacher (leading questions, situations that contribute to identification of problems, a video sequence with the same purpose, etc.). Brainstorming with further joint discussion is appropriate here. Distribution of tasks into groups, discussion of possible research methods, information search, creative solutions. Independent work of participants on their individual or group research, creative tasks. Intermediate discussions of acquired data in groups (during lessons or classes in a scientific society, in group work in a library, in a media library, etc.) with subsequent defense of projects, opposition.

Thus, project-based technology is featured by significant communication, and implies presentation by students of their own opinions, feelings, intensive involvement in real activities, taking personal responsibility for progress in learning. It contributes to formation of key competencies of students:

- communicative – capture by students of all types of verbal activities (oral and written) in various situations; development and application of various sign systems in presentation of a material;
- informational – capture of required knowledge, ability to carry out bibliographic searches and work with various sources of information; work with large volumes of information;
- intellectual – ability to analyze, compare and contrast, generalize and synthesize, evaluate facts, read sources;
- organizational – ability to formulate a purpose of their activities, plan work, implement it; capture skills of self-control and self-esteem.

All activities of students focus on the following stages: organization, planning, research, results and/ or conclusion, evaluation of results and process.

1) Organization:

- a) definition of the problem and resulting goals and objectives;
- b) putting forward a hypothesis for their solution;
- c) discussion of research methods.

2) Planning:

- a) identification of information sources;
- b) determining how to collect and analyze information;
- c) determining how results will be presented;
- d) establishing procedures and criteria in order to evaluate results and a process;

e) distribution of tasks/responsibilities among team members.

3) Research:

a) gathering information;

b) solving intermediate tasks;

4) Results and/or conclusions:

a) analysis of the received data;

b) formulation of conclusions.

5) Evaluation of results and process:

a) presentation of final results;

b) summarizing, adjustment, final conclusions [7, p. 194-195].

The following main principles of project-based activity are put forward:

- project must be feasible to implement;
- create necessary conditions for implementation of projects (to form an appropriate library, media library);
- prepare students for projects;
- ensure project management by teachers – discussion of a chosen subject, work plan (including execution time) and keeping a diary where the student makes appropriate notes of his thoughts, ideas, feelings – reflection.

The diary must help the student when writing a report when the project is not a written work. The student uses the diary during interviews with the project leader (if the project is a group project, each student must clearly show his contribution to the project);

- compulsory demonstration of project results in one form or another.

An educational institution must have different educational projects. It would be advisable to make one project complex in each class. In an educational institution in case of teams of different ages, one can do 2-3 projects in one academic year. As for educational subjects, there must be quite a lot of such projects. For example, staging of a historical event can be carried out with the passage of all stages: task development, project development, implementation, presentation and reflection. In history classes, project-based learning can be built on the idea of creating alternative documents, etc.

Evaluation criteria are considered to be an achievement of both project goals and an achievement of oversubject goals (which seems to be the most important), which provide project-based learning.

If the project goals are achieved, then one can count on obtaining a qualitatively new result, expressed in formation of cognitive abilities of the student and his independence in educational and cognitive activities.

Limitations in the application of project-based technology:

- low motivation of teachers to use this technology;
- low motivation of students to participate in the project;
- insufficient level of students' development of research skills;
- vagueness in establishing criteria to evaluate tracking of results of work on the project.

Implementation of the project-based technology and the research method in practice leads to a change in position of the teacher. From a carrier of ready-made knowledge, he turns into an organizer of cognitive, research activities of students. Psychological climate in a classroom is changing as the teacher has to reorient his educational work and the work of pupils to various types of independent activities of students, to the priority of research, search, and creative activities. The most difficult thing for the teacher during the project-based process is the role of an independent consultant. It is difficult to resist hints, especially if the teacher sees that the students 'go the wrong way' [4, p.85].

Along with that, the teacher performs the following tasks/functions:

- helps students find information sources;
- he himself is an information source;
- supports and encourages students;
- maintains continuous feedback.

The teacher can demonstrate information sources or can simply direct students' thoughts in the right direction for their independent search. But in the end, students must independently and in joint efforts find a solution to the problem, using necessary knowledge from different areas, to acquire a real and tangible result. All work on the problem, in a similar way, takes on the shape of project activities [10, p. 118].

During implementation of the project, students have their own specific challenges, but they have an objective nature, and overcoming them is considered one of the main pedagogical goals of project-based technology. Projecting is based on assimilation of new information, however this process is carried out in the area of uncertainty,

and it needs to be organized, modeled, since it is difficult for students to identify leading and current goals and objectives, and find ways to solve them, choosing optimal ones in the presence of alternatives [11, с . thirty].

Evaluation of results of project activities:

- activity of each project participant in accordance with his individual capabilities;
- collective nature of the decisions made;
- nature of communication and mutual assistance, complementarity of project participants;
- ability to answer questions of opponents, brevity and validity of answers of each group member;
- reflection and self-assessment of students (ability to make a choice and realize both consequences of this choice and results of their own activities);
- significance and relevance of issues raised, their adequacy to the subject under study;
- correctness of applied research methods and processing methods for received results;
- necessary and sufficient depth of insight into the problem, involving knowledge from other areas;
- evidence of decisions made, ability to argue one’s opinions, conclusions;
- aesthetics of results of the completed project.

Project-based technology is used in case when some kind of problem appears in the educational process solution of which requires integrated knowledge from various fields as well as the use of research methods.

The main problem that limits dissemination of project-based learning technology is a difficulty to integrate project assignments with requirements of educational standards. It is practically impossible to formulate project assignments in such a way that it would be possible to apply standard knowledge, skills, and abilities (more precisely, so that there is a need for them) when students perform these assignments [7, p. 214].

Advantages of project activities:	Disadvantages of project activities:
skills of self-education and self-control;	load on the teacher grows;
a real psychological chain ‘task – result’ is simulated;	student frequently finds himself in a stressful situation (overestimation of possibilities, technical overlaps);
skills of team activities;	psychological communication problems;
individual approach;	problem of subjective evaluation.
interest in cognitive activity.	

One of the most important criteria of pedagogical excellence is effectiveness of teacher's work.

It is known that the main criterion for the student is expressed by the words ‘interesting – not interesting.’ Any creative work allows the teacher to see the student with different eyes and assess a level of his abilities. Awaken inquisitiveness, direct feelings, will, thoughts to development of reality, form the desire to search for discovery of the world, liberate creative thinking of the student – this is the main task of the teacher.

It is an undeniable fact that training and encouragement of creative activity must begin at the very start of the educational process and last throughout the school life. Purpose of creative tasks:

- development of certain skills in students;
- manifestation of creative activity when choosing a subject according to their interests and requirements of the teacher;
- selection of literature according to the subject;
- planning of own work with determination of deadlines;
- manifestations of fantasy and fiction in development of a result of the task;
- competent registration of work;
- work defense.

Involvement of the student in activity, satisfaction with himself and his result provide an experience of meaningfulness, significance of what is happening, and are considered to be a basis for his further self-improvement and self-realization.

Achieving a high level and developing creative abilities of students in implementation of creative projects is largely attributed to a correct choice of the project object. Subjects of projects can be offered by students themselves, who, of course, are guided by their own range of interests, not only purely cognitive, but also creative, applied. It is important for an advisor to make sure that the choice was justified, not random but thoughtful.

Advisor shall have a final choice of a project subject. Knowing the range of interests and potential capabilities of his students, he can choose the subject as accurately as possible and determine the level of complexity of the project for each student or group, take into account availability of educational and

methodological materials, his capabilities as a consultant/advisor, degree of participation of other consultants, terms of work, etc.

When working on projects, it is necessary to stick to the following methodological principles:

1. To involve in creative and research work those students who:

- show curiosity and constantly ask ‘why?’, ‘what if?’;
- show flexibility and openness to new information; creative people never reject an idea on the grounds that we have already tried it, it doesn't work;
- are able to see the problem where others do not see it and clearly articulate it;
- are highly sensitive to people's needs and requirements, noticing them earlier than others;
- are able to connect and combine different information in the most unexpected way;
- opposed to authoritarianism, boldly questioning the usual and generally accepted ideas;
- show mental spontaneity, strong motivation and a steady interest in what they do; are more inclined to solve problems rather than master new facts and phenomena.

2. When drawing up a work plan, take into account all the individual characteristics of students. Fully provide the opportunity to be realized to the maximum.

3. Try to abandon the authoritarian way of managing when working on a project. Be able to listen and hear the student. Considering his suggestions, bring the thought to its logical conclusion.

4. To teach to see the real use of knowledge and skills obtained during project activities in their own lives.

Results. Working on a creative project, students discover facts that are subjectively new to them and build new concepts for them, and do not receive them ready-made from the teacher or from textbooks. After all, what they come to as a result of observation, search, reflection and debate, no one told them in advance, did not show, did not explain. Work on the project provides unlimited opportunities for development and self-development of the student, involves creative search, and the teacher gives advice on organization of work, advises the selection of material, comes to the rescue in case of difficulties, i.e. project development is a collective work of the student and the teacher, one of forms of cooperation. During such classes, relationship between the student and the teacher changes (students are beginners, and teachers are experts), barrier of fear of having to answer or ask about incomprehensible vanishes. Students feel comfortable, a state of confidence is created in success of the planned project, that the work will be appreciated. Project activity allows one to study material that goes beyond the curriculum, using the most complete information from both traditional sources (books, dictionaries, encyclopedias) and the Internet. Along with that, students learn how to work on the Web, search for information, use various search engines, and also expand their knowledge in the use of word processors, presentation programs, and web page creation skills. In the process of work on a project, not only accumulation of knowledge takes place, but also its processing and organization.

Some problem underlines a project. In order to solve it, students need not only knowledge of a specific section (subject) under study on which the project is being created, but also possession of a large amount of various subject knowledge necessary and sufficient to solve this problem. Under these conditions of learning, the teacher acquires a different role and function in the educational process of learning, no less significant than in the traditional system of education, but different. And this is important to realize. If in the traditional system of education the teacher, along with a textbook, were the main and most competent sources of knowledge, and the teacher was also the controlling subject of knowledge, then when using this method, the teacher acts more like an organizer of independent active cognitive activity of students, a competent consultant and assistant. Whatever methods and pedagogical technologies the teacher masters and applies, his personal influence on the spiritual world of a young person will always be decisive. This role is much more difficult than in traditional teaching, and requires a higher level of skill from the teacher.

Conclusion. New teaching methods are being introduced into the modern educational process, which revive achievements of experimental pedagogy of the past century, which are built on the principle of self-development, activity of personality. First of all, this method includes project-based learning. Project-based learning helps form the so-called project-based way of thinking, which combines theoretical and practical components of human activity into a single system, allows one to discover, develop, realize a creative potential of the individual. Project-based learning technology is one of the student-centered technologies, a way of organizing independent activities of students that focuses on solving the problem of the educational project, integrating a problem-based approach, group methods, reflective, presentational, research, search and other methods. In general, contemporary pedagogical science recognizes major impact of the project-based technology on students, both in educational and cognitive, and in educational aspects.

Thus, project-based technology is considered a good opportunity for teachers to search for new content of the educational work and master new methodological solutions, and students in the process of implementing project activities easily acquire knowledge, skills and abilities and form personal qualities necessary for life.

References:

1. Kalinina A.N. Sushchnost' ponyatiya «samoobrazovanie» // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 20. Pedagogicheskoe obrazovanie, 2013. - № 3.
2. Zhakupova G.T. Metodika prepodavaniya istorii. Kurs lekcij. – Almaty: azac universiteti. - 2013. - 234 s.
3. Guzeev V.V. Planirovanie rezul'tatov obrazovaniya i obrazovatel'naya tekhnologiya. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2001. – 240 s.
4. Sovremennye pedagogicheskie i informacionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya [Tekst]: rek. UMO po obrazovaniyu v kachestve ucheb. posobiya dlya vuzov / E. S. Polat, M. YU. Buharkina. – 3-e izd., ster. – Moskva: Akademiya, 2010. – 365 s.
5. Sovremennyy uchitel': lichnost' i deyatel'nost': Sbornik materialov po itogam VI obshcheuniversitetskikh pedagogicheskikh chtenij. Tom 1 / Pod red. S.A. Voroninoy. V 2-x tomah. – M.: Direkt-Media, 2014. – 197 s.
6. Minyuk YU. N. Metod proektov kak innovacionnaya pedagogicheskaya tekhnologiya [Tekst] // Innovacionnye pedagogicheskie tekhnologii: materialy Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', oktyabr' 2014 g.). – Kazan': Buk, 2014. – 182 s.
7. SHkarlupina G.D. Teoriya i metodika prepodavaniya istorii i obshchestvoznaniya: uchebno-metodicheskoe posobie. – M.-Berlin: Direkt-Media, 2014. – 387 s. (47)
8. Balaubekova E.A., Murtazina G.A. Proektnye metody obucheniya // Fundamental'nye i prikladnye nauchnye issledovaniya: aktual'nye voprosy, dostizheniya i innovacii. Sbornik statej V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: v 4 chastyah. – Penza: Nauka i prosveshchenie, 2017 – 102-104 s.
9. Kudryashova N.YU. Innovacionnye tekhnologii. Metod proektov. // Podgotovka specialistov v sisteme otkrytogo obrazovaniya. Sbornik materialov regional'noj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Tol'yatti, 2010. – 115-119 s.
10. Pahomova N. YU. Metod uchebnogo proekta v obrazovatel'nom uchrezhdenii: Posobie dlya uchitelej i studentov pedagogicheskikh vuzov. – M.: ARKTI, 2003. – 110 s.
11. Alipbaj S., Turapbajuly A., «Nam nuzhno prodolzhit' rabotu po formirovaniyu istoricheskogo soznaniya naci» [Tekst] / S.Alipbaj, A Turapbajuly. // «Egemen Qazaqstan»/ – 2013. – №142. – С. 1-3

Список использованной литературы:

1. Калинина А.Н. Сущность понятия «самообразование» // Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование, 2013. - № 3.
2. Жакупова Г.Т. Методика преподавания истории. Курс лекций. – Алматы: азақ университеті. - 2013. - 234 с.
3. Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. М.: Народное образование, 2001. – 240 с.
4. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст]: рек. УМО по образованию в качестве учеб. пособия для вузов / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – 3-е изд., стер. – Москва: Академия, 2010. – 365 с.
5. Современный учитель: личность и деятельность: Сборник материалов по итогам VI общеуниверситетских педагогических чтений. Том 1 / Под ред. С.А. Ворониной. В 2-х томах. – М.: Direkt-Media, 2014. – 197 с.
6. Минюк Ю. Н. Метод проектов как инновационная педагогическая технология [Текст] // Инновационные педагогические технологии: материалы Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.). – Казань: Бук, 2014. – 182 с.
7. Шкарлупина Г.Д. Теория и методика преподавания истории и обществознания: учебно-методическое пособие. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 387 с. (47)
8. Балаубекова Э.А., Муртазина Г.А. Проектные методы обучения // [Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации](#). Сборник статей V международной научно-практической конференции: в 4 частях. – Пенза: Наука и просвещение, 2017. – 102-104 с.

9.Кудряшова Н.Ю. Инновационные технологии. Метод проектов. // Подготовка специалистов в системе открытого образования. Сборник материалов региональной научно-практической конференции. – Тольятти, 2010. – 115-119 с.

10.Пахомова Н. Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. – М.: АРКТИ, 2003. – 110 с.

11.Алипбай С., Турапбайұлы А., «Нам нужно продолжить работу по формированию исторического сознания нации» [Текст] / С.Алипбай, А Турапбайұлы. // «Егемен Қазақстан»/ – 2013. – №142. – С. 1-3

ӘӨЖ 930:37.016

МРНТИ 03.01.45

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.23>

¹ Б.Қ. Әбдіғұлова *

¹педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ
Әлем тарихы кафедрасы, профессор, Алматы, Қазақстан
E-mail.ru: baglan5577@mail.ru

ТАРИХИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада тарихи пәндерді оқытудағы оқушылардың өздік жұмысы мен өздігінен білім алуының мақсат, міндеттері, функциясы, қойылатын талаптар мен критерийлері қарастырылады. Оқушылардың өздік жұмысы-жеке тұлғаның ой-өрісін дамыту, белсенділігін арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту құралы болып саналады. Оқушылардың өздігінше жұмысы оқытудың ең басты компонентінің бірі. Тарихи пәндерді оқытуда өздік жұмысын ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолданудың қажеттілігі сипатталады.

Оқушылардың өздік жұмысы мен өздігінен білім алуына Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтар деген тарихи тұлғалар, ұстаздар, ақындар және жазушылар ерекше назар аударған. Сондықтан оқушылардың өздік жұмысы мен өздігінен білім алуы білім алуда өте маңызды сала болып келеді. Мақалада өздік жұмыстың міндеттері, өзіндік жұмыстың ұйымдастырылуы және тарихи пәндерді оқу процесінде білім алушының қызығушылығын жоғарылату жолдары көрсетілген.

Тірек сөздер: білім беру реформасы, өздік жұмысы, өздігінен білім алу, жаңартылған білім мазмұны, өздік жұмысты ұйымдастырудың негізгі жолдары мен шарттары, тарих пәнінің оқу- әдістемелік кешені.

¹ Абдуғұлова Б.К. *

¹доктор педагогических наук, профессор, Институт Истории и право при КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail.ru: baglan5577@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация

В статье рассматриваются цели, задачи, функции, требования и критерии самостоятельной работы и самостоятельного обучения учащихся при преподавании исторических дисциплин.

Самостоятельная работа учащихся-это инструмент развития мышления, активности, творческих способностей. Самостоятельная работа учащихся - одна из важнейших компонентов обучения. Охарактеризована необходимость использования эффективных методов организации самостоятельной работы при преподавании исторических дисциплин.

Особое внимание к самостоятельной работе и самообразованию учащихся уделяли внимание такие исторические личности, учителя, поэты и писатели как Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев. Поэтому самостоятельная работа и самообразование учащихся является очень важной областью в

получении знаний. В статье отражены задачи самостоятельной работы, организация самостоятельной работы и пути повышения интереса обучающихся к процессу изучения исторической дисциплины.

Ключевые слова: реформа образования, самостоятельная работа, самообразование, обновленное содержание обучения, основные пути и условия организации самостоятельной работы, учебно-методический комплекс при преподавании предмета истории.

¹Abdugulova B.K.*

¹doctor of pedagogical sciences, professor, Institute of History and Law at KazNPU named after Abay,

Almaty, Kazakhstan

E-mail.ru: baglan5577@mail.ru

METHODOLOGICAL METHODS OF ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT WORK WHEN TEACHING HISTORICAL DISCIPLINES

Abstract

The article discusses the goals, objectives, functions, requirements and criteria for independent work and self-study of students in teaching historical disciplines.

Independent work of students is a tool for the development of individual thinking, activity, and creativity. Independent work of students is one of the most important components of education. The necessity of using effective methods of organizing independent work in teaching historical disciplines is characterized.

Special attention in the independent work and self-education of students was paid to historical figures Zh.Aimautov, A.Baitursynov, M.Zhumabaev, teachers, poets and writers. Therefore, independent work and self-education of students is a very important area in obtaining knowledge. The article reflects the tasks of independent work, the organization of independent work and ways to increase the student's interest in the process of studying historical disciplines.

Keywords: educational reform, independent work, self-education, updated content of education, main methods and conditions for organizing independent work, educational and methodological complex in teaching the subject of history.

Оқушылардың өздік жұмысы-жеке тұлғаның ой-өрісін дамыту, белсенділігін арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту құралы болып саналады.

Көне қытай ғұламасы Конфуций (Күн-цзы) былай деген екен: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін!» деген екен.

Оқушылардың өздік жұмысы мен өздігінен білім алуына Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтар ерекше назар аударған. «Оқушы білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек... оған жұмысты әліне шағындап беру қажет» - дейді А.Байтұрсынов оқушылардың өзіндік жұмысының мәні жайлы.

Ж.Аймауытовтың пікірінше: «оқытушы шәкірттерінің барлық сезімдеріне әсер бергендей етіп оқыту керек, сөйле, жаз, тақтаға сурет сал, балалардың өзін сөйлет, жазғыз, сурет салғыз, сурет, кесте, сызық көрсет» - деген.

Өздік жұмыстарға арналған дидактикалық, психологиялық, әдістемелік әдебиеттерде белгілі тәжірибе жинақталған: Л.Н. Алексахина, Б.П. Есипов, В.В. Давыдов, Н.Г. Дайри, М.А. Данилов, Г.М. Донской, В.С. Грибов, О.А. Нильсон, М.И. Махмутова, И.Я. Лернер, Т.С. Сабыров, М.Н. Скаткин, П.И. Пидкасистый, Р.А. Әлімқұлова, Б.Сәрсекеев, А.Е. Абылкасымова, Ж.А. Қараев, Ж.Нұрманбетқызы, т.б. еңбектерінде өздігінше жұмыстың функциясы, оған қойылатын талаптар, оның анықтамасы мен критерийлері қарастырылған.

Оқушылардың өздігінше жұмысы оқытудың ең басты компонентінің бірі.

Ғылыми- педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерде бүгінгі күнге дейін біртұтас жалпы қабылданған өздік жұмысы туралы анықтама жоқ. Педагогикалық әдебиеттерде өздігінше орындалатын жұмысқа түрлі анықтама берілген:

- «Мұғалімнің бақылауымен, оқушының ешкімнің көмегінсіз тапсырманы орындауы;
- Оқушының барынша белсенділігі, шығармашылығы;
- Өзіндік жұмыс оқытуды ұйымдастыру формасы, әдіс-тәсілі де емес, оқушының алдын ала берілген бағдарлама немесе нұсқау бойынша орындалатын танымдық әрекеті;

- Оқушының алдына қойылған тапсырманың мақсатына жету үшін ешкімнің көмегінсіз тапсырманы жүргізуі;

- өзінің біліміне, біліктілігіне, тәжірибесіне сүйенуі;

- Оқушының өздігінше жұмысы оның білімін байытып, дамытады”, - деп атап көрсетеді [1; 2; 3; 4;5; 6; 7].

Профессор Т.С. Сабыров өздік жұмысты ұйымдастырудың негізгі жолдары мен шарттарын анықтай отырып былай деп атап көрсетеді: «Оқушылардың өздігінен білім алуға деген қажеттер мен дағдылары өзінен - өзі пайда болмайды. Оқушылардың дербес білім алу дағдылары, мектепте олардың өздігінен істейтін жұмыстарын ұйымдастыруға дағдыландыруға тығыз байланысты. Оқушыларды өздігінен жұмыс істеуге баулу-оларды дербес білім алуға дайындаудың және дағдыландырудың негізі болып табылады”.

Көпшілік ғалымдар өздігінше ұғымының мынадай белгілерін: мұғалім жағынан көмектің болмауы; оқушының жұмыстың мақсатын түсінуі; өзінің белсенділігі; жаңа білімді игеруі, меңгеруі немесе білімді шығармашылықпен қайта өңдеуі, т.б. атайды.

Оқушылардың өзіндік жұмысы дегеніміз - олардың қоршаған ортаны тереңірек түсіне білуге деген ұмтылысы, өздігінен жинақтаған білім, біліктерін ары қарай дамытуы, оны күнделікті өмірде пайдаға асыра білуі, нақты материалдардан тұжырым, терең ой жасап, бір шешімге келулері, алдына қойған мақсатына жету үшін оқушылардың белгілі бір қызметті, әрекетті орындауы, шығармашылығы, белсенділігі болып табылады. Тарихты оқыту үрдісіндегі оқушылардың өздік жұмысының басты міндеті-шәкірттерге ғылыми білім жүйесін меңгерту, оларды азаматтылық пен отаншылдыққа тәрбиелеу, өткеніміз бен бүгінгі болған оқиғаларға объективті баға беруі, жаңа білімді өздігінше меңгеру қабілеттілігін арттыру.

Сөйтіп, оқушылардың өдігінен атқаратын жұмыстары-білімді терең меңгеруге, біліктерін қалыптастыруға, шығармашылық іс-әрекетін дамытуға септігін тигізеді.

Тарих сабағында оқушылардың өздігінен атқаратын жұмысы мынадай міндеттерді орындауға:

- оқушылардың қоғамда кездесетін құбылыстардың мәнін түсіндіруі терең талдап, меңгере алатындай болуына;

- тарих ғылымының кейбір күрделі мәселелерін терең түсініп, игерулеріне, оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін дамытуға;

- білімдерін күнделікті өмірде дұрыс пайдалану жолдарын қалыптастыруға көмектеседі [1; 2; 3; 4;5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Өзіндік жұмысының атқаратын қызметі:

1. Оқушылардың дербестік қасиетін арттыру.

2. Оқушылардың танымдық, ақыл-ой қабілеттерін дамыту, алған білімін жүйелеу, сабаққа дайындалу.

3. Оқушылардың алған білімдерінің бірізділігін сақтау мен танымдық белсенділігі мен саналылығын қамтамасыз ету.

4. Оларда қажетті біліктер мен дағдаларды қалыптастыру.

5. Оқушылардың оқуға ынтасын, белсенділігін арттырып, сабақ үлгірімін жоғарлату.

6. Үйірмелердегі және сабақтан тыс жұмысты, тапсырманы өз бетінше орындау.

Білім алушының түрлі өздігінше жұмысты ойдағыдай атқаруға мұғалім мен оқушының өзара белсенді байланысының, мұғалімнің ұйымдастырушылық рөлінің арқасында жетуі мүмкін.

Оқушылардың өздігінше жұмысын жүйелі жүргізуде таным әдісін меңгеру маңызды, өйткені жаттығу жолымен белгілі бір қимылды меңгеріп алу және оларды барлық жаңа жағдайда өздігінше қолдана білуі қажет. Өздігінше жұмыстың тағы бір маңызды міндеттерінің бірі – оқушыда жеке тұлға ретінде шығармашылық танымдық қызметін қалыптастыруы болып табылады.

Ғалымдар, өзіндік жұмысты ұйымдастырудың төмендегідей шарттарын атап көрсетеді:

- Мұғалімнің нақты тапсырмалар беруі;

- Жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеу;

- Мұғалімнің ұйымдастыруымен оқушылардың тапсырманы дербес, өз еркімен және қалауымен орындауы.

Ғалымдар өзіндік жұмысты ұйымдастыруды екі түрге бөліп қарастырады:

1. Мектепте жасалған өзіндік жұмыс.

2. Мектептен тыс жерде, үйде орындалатын өзіндік жұмыс.

Мұғалімдер тәжірибесінде, өзіндік жұмыстың сабақ үстінде орындалуының екі түрін жиі байқаймыз:

1. Жеке өзіндік жұмыс.
2. Топпен (ұжым, сыныппен).

Тарихи пәндерді оқытуда өзіндік жұмысты өткізуде мынадай мәселелерге назар аударылады. Алдымен оқушыларға жақсылап өзіндік жұмыстың мақсат, міндеттері, қызметі мен орындалу жолы жайлы түсінікті тілмен жеткізіледі. Осындай нұсқау арқылы орындау кезеңдеріне басшылық жасалады. Содан кейін, оқушылардың өзін-өзі бақылау мен өзін бақылау үрдісі іске асырылады.

Өзіндік жұмыс – бұл оқу үрдісінің демеуші күші, оқытудың тиімді әдісі, белсенділіктің маңызды көрсеткіші. Шәкірттің өзіндік жұмыс істеу шеберлігі мен дағдылары өзінен-өзі пайда болмайды, ол мақсатты оқу қызметінің нәтижесі және өз кезегінде шығармашылық және практикалық сипаттағы әртүрлі тапсырмаларды орындау үрдісінде қалыптасады.

Тарихты оқыту барысында жоғарғы сынып оқушыларының өздігінше жұмыстарын ұйымдастыру оқушыларды тиянақтылыққа, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелесе, мұғалімдер үшін оқушылар еңбегін дұрыс және анық бағалайтын көрсеткіштердің бірі болып саналады.

Тарихи пәндерді оқытуда оқушылардың өздік жұмысын мынадай түпнұсқалармен ұйымдастырған тиімді:

а/ оқулық;

ә/ тарихи көздер мен материалдар: құжаттар, фотоқұжаттар, статистикалық мәліметтер және басқалар;

б/ анықтамалық, қоғамдық- саяси, ғылыми- көпшілік әдебиеттер;

в/ күнделікті бұқаралық ақпарат құралдары және баспасөз материалдары;

г/ карта, сурет, иллюстрация, нобай, диаграмма, кесте;

д/ жұмыс дәптерлері;

ж/ компьютер, ақпарат құралдары, интернет басқалармен ұштастыруға болады, т.б. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Оқушының өз бетімен орындайтын жұмысы ауызша немесе жазбаша болуы мүмкін. Баяндама, реферат, белгілі бір оқиғаны кескін картаға түсіру, кестені толтыру, ой, сөз жұмбақтар, тест құрастыру т.с.с. Кейбір жұмыстар мазмұнына лайықты жазба түрде орындауды керек етеді. Мұғалім тапсырма бергенде яғни, сұрақтарға жауаптар жазып келу, тарихи құжаттарды талдау, кесте толтыру, кескін карта т. б.с.с. оқушылардың орындайтын жұмысында уақытты ескертіп, оны орындау тәртібін алдын-ала түсіндіруі қажет.

Мұғалім қаншалықты тиянақты ұқыпты сабақ бергенімен оқушыларды тарихи материалдарды оқып үйренуге ынталандырғанымен, егер де оқушының өзі білім алуға өз бетімен ынталанбаса, оқыту үрдісі ойдағыдай өз дәрежесінде болмайтыны белгілі.

Оқыту барысында ең алдымен оқушыда оқуға деген ынта туғызу және оқуға үйрету арқылы, белсенділігін, шығармашылықпен жұмыс істей алуға көңіл бөлінеді.

Отан тарихының халқымыздың өткені, бүгіні, келешегі туралы оқушыда жүйелі білім беруде, тәрбиетанымдық мүмкіншіліктері зор.

Тарих оқулығын пайдалану екі мақсатта, бір жағынан, ол білім қайнары, ал екінші жағынан тарихи мәтінді саналы оқуға дағдыландыруды және кітапты пайдалану әдіс-тәсілдерін үйретуді көздейді. Сондықтан сұрақтар мен тапсырмалар, оқулық мәтіні, онда келтірілген құжаттармен, иллюстрациялармен жұмыс істеген кезде олардың танып-білу жөніндегі белсенді қызметін ұйымдастыруға ықпал етеді.

Тарихты оқып үйренуде мұғалім басшылығымен оқушылар оқулық мәтінін түсінуге, оны оқуға, оқығанын есінде сақтап қайта әңгімелеп беруге, түрлі құжаттардың көшірме үзіндісін жазуға, жай және күрделі жоспар жасауға, тезис, конспект жазуға үйренеді, оқыған материалды саналы әрі берік меңгеруге тырысады.

Жаңа материалды сабақта оқып үйрену бағдарламаға және оқулық жоспарына сай болуы, оқушылардың өздік жұмысын, әрі үйге берілген тапсырманы ойдағыдай орындауға дайындайды.

Зерттеу жүргізудің нәтижесінде әр оқушының оқулық мәтіні, құжаттар, түрлі қосымша деректермен өздік жұмыс істеу дәрежесі әр түрлі екені, олардың мәтінді түрлі жылдамдықпен оқып, қабылдайтынын, сұрақтар мен тапсырмаларды әртүрлі деңгейде орындайтынын, осыған орай оларға әр түрлі дәрежеде көмек көрсету қажет екені анықталды. Бұл, әрине, бір күндік жұмыс емес, күнделікті, әр сабақты тиянақты, ұқыпты, сағатты дұрыс үнемдей білуді, оқушыларды түсінуге, қарым-қатынасты дұрыстауға, мұғалімнің шеберлігін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді.

Бұл жағдайда оқулықпен өздігінше жұмыс істеу белсенділігін арттыратын, берік те терең білім алудың және біліктерді қалыптастырудың басты шарты-оқушылардың танып-білуге құштарлығын

арттыратын тиімді тәсілдерді пайдалану; тарихи оқиға, құбылыс, фактілерді ізденуге, дәлелдеуге үйрету, қайшылықты, проблеманы шешу; оқушының ой-пікір дербестігі мен еркіндігін барынша кеңейту; сабақта проблемалық жағдай жасау, тың деректерден жаңа білімді ала білу, пайдалану, іздену, материалды есте қалардай әсерлі баяндау және басқалар жатады.

Жаңартылған тарихи білім беру бағдарламасында оқушылардың өзіндік жұмысына баса назар аударылған. Мәселен, «Дүниежүзі тарихы» пәні бойынша бағдарлама оқушыларға әлем тарихы бойынша жеткілікті білім алуға және тарихи процестердің мәні мен тарихи фактілердің маңызын түсінуге, проблемаларды шешуге, жағдаятты сыни бағалау және шешім қабылдауға мүмкіндік береді [13; 14; 15; 16].

Мектепте «Дүниежүзі тарихы» пәнін оқытудың негізгі мақсаты ғылыми гуманистік көзқарасы бар, әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Осыған орай, пәнді оқыту барысында оқушылардың жұмыс жасауы және үздік нәтижелерге қол жеткізу үшін жеке, жұптық, топтық жұмыстарды ұйымдастыруды қолдану ұсынылады.

Тарих сабағын жоспарлау және ұйымдастыру кезінде оқытудың тәрбиелік компоненттеріне ерекше назар аударылады.

Жаңартылған «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың басты мақсаты оқушылардың бойында «тарихи тұрғыдан ойлау» дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік беретін түрлі әдіс-тәсілдерді (белсенді және проблемалық оқыту әдістері, жоба әдісі, концептуалды оқыту) қолдану қажет. «Тарихи тұрғыдан ойлау» өткен заманның кез-келген құбылысын сол заманның контекстінде, бұрын болған және кейінгі тарихи оқиғалармен өзара байланысында көру, анықтау, бағалау, талдау қабілетін білдіреді. Бұл қабілетке ие болу арқылы оқушы өткен тарихқа қатысты білім мен түсінікке негізделген өзіндік дәлелді ұстанымды қалыптастыра алады. Тарихи ойлау дағдылары әрбір сабақта олардың біртіндеп кеңеюі мен прогрессиясы негізінде дамытылуы тиіс» деп «Әдістемелік-нұсқаулық хат|2016-2017 оқу жылы» бойынша атап көрсетілген [13; 14; 15; 16].

Тарихи пәндерді оқу процесінде білім алушыны қызығушылығы жоғары, дербес, сенімді талдау жасай алуға бағыттайтын оқытудың түрлі формалары;

- іріктелген тапсырмалар мен іс-әрекет түрлері арқылы оқушыларды дамыта оқыту;
- оқушыларды «оқыту үшін бағалау» арқылы қолдау көрсету;
- оқушыларды зерттеу және зерттеушілік жұмыстарын жүргізуге негізделген белсенді оқытуды ұйымдастыру;
- оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту;
- оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, деңгейлік тапсырмалар құрастыру;
- оқушылардың жеке, жұптық, топтық және тұтас сыныптық жұмыс түрлерін ұйымдастыруды қолдану ұсынылады.

Мектепте тарихи пәндерді оқыту барысында оқушылардың өзіндік жұмысын ұтымды ұйымдастыру белсенді, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға себін тигізеді. Тарихи пәндерді оқыту барысында оқушылардың өзіндік жұмыс жасауы және үздік нәтижелерге қол жеткізу үшін жеке, жұптық, топтық жұмыстарды ұштастыру да тиімді екенін тәжірибе көрсетіп отыр.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. - М., 1961.
2. Семенов Г.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. - М., 1974.
3. Дайри Н.Г. Развитие познавательных возможностей учащихся при обучения истории. Сб. трудов МГПИ им.В.И. Ленина. - М.,1974.
4. Сабыров Т.С. Оқушы жастардың танымдық әрекетін арттырудағы оқытудың әдістері мен формаларының дидактикалық жүйесін тиімді қолдануға мұғалімдерді даярлаудың теориялық негіздері. - М., 1996.
5. Алексаикина Л.Н. Методологические основы школьного курса истории: Автореф. дис... док.пед.наук. - М., 2000. - 51 с.
6. Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихын оқытуда оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру жолдары. - Алматы, 2000. -112 б.
7. Шедровицкий П.Г. Педагогическая инноватика. - М., 2001.
8. Саранов А.М. Теоретические основы развития инновационных образовательных систем. - Волгоград, 2000. - С. 46.

9. Юсуфбекова Н.Р. Педагогикалық инноватиканың жалпы негіздері: білім берудегі инновациялық процестердің теориясын талдау тәжірибесі. - М., 1991
10. Интерактивтік әдістеме. - Алматы, 2001.
11. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
12. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: Анализ зарубежного опыта. – М.: Знание, 1989. - 80 с.
13. Жалпы орта білім беру деңгейінің 10-11-сыныптарына арналған «Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. - Астана, 2017.
14. 2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2016. - 5 б.
15. 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2017. - 5 б.
16. «Қазақстан тарихы» және «Құқық негіздері» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. - 10-б.

Reference:

1. Esipov B. P. self-sufficient work of students at the University. - Moscow, 1961.
2. Semenov G. P. self-sufficient work of students at the University. - Moscow, 1974.
3. Dairi N. G. development of interesting opportunities for learning history. Sat. "I don't know," I said. V. I. Lenin. - Moscow, 1974.
4. Sabyrov T. S. theoretical foundations of teacher training for the effective use of the didactic system of methods and forms of teaching in improving the cognitive activity of students. - Moscow, 1996.
5. Alexashkina L. N. methodological foundations of the school course history: abstract. dis... Doc.PED.nook. - Moscow, 2000. 51 p.
6. Abdygulova B. K. ways of organizing independent work of students in teaching the history of Kazakhstan. - Almaty, 2000. -112 P.
7. Shedrovitsky P. G. pedagogical innovations. - Moscow, 2001.
8. Saranov a.m. theoretical foundations of the development of innovative educational systems. Volgograd, 2000. - P. 46.
9. Yusufbekova N. R. general foundations of pedagogical innovations: experience of analysis of the theory of innovative processes in education. - Moscow, 1991
10. interactive methodology. - Almaty, 2001.
11. Bespalko V. P. organized pedagogical technologies. - Moscow: pedagogy publ., 1989. - 192 P.
12. Clarin M. V. pedagogical technology in the educational process: analysis of foreign experience. Moscow: Znanie publ., 1989. - 80 P.
13. standard curriculum of updated content on the subject "history of Kazakhstan" for grades 10-11 of General secondary education. - Astana., 2017.
14. on the specifics of organizing the educational process in general secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2016-2017 academic year. Methodical instruction letter. - Astana, 2016. P.5.
15. on the specifics of organizing the educational process in general secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2017-2018 academic year. Methodical instruction letter. - Astana, 2017. P.5.
16. educational program of advanced training courses for teachers in the disciplines "history of Kazakhstan" and "fundamentals of law" instructions for teachers. Center of pedagogical skills of AEO "Nazarbayev Intellectual Schools", 2016. p.10.

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ 03.01.09

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.24>

¹ Е.Н. Ермұханов *, ² Д.И. Салқынбек

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: Ermutkan_erkyn@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ-нің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

**ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ ҚАЙРАТКЕР ТҰЛҒАНЫҢ КЕҢЕСТІК ОҒПУ
ЖЕНДЕТТЕРІМЕН КҮРЕСІ**

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Сталиндік саяси қуғын-сүргіннің салдарынан жазықсыз жазаланып, қуғын-сүргінге ұшыраған халқымыздың ардақты қайраткер тұлғаларының бірі – Ыдырыс Мұстамбайұлының 1933 жылы саяси тұрғыдан тұтқындалып, 1937 жылы атылып кеткенге дейінгі кезеңдегі қоғамдық саяси қызметі сараланады.

Соңғы жылдарға дейін Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Ішкі істер министрлігінің архивтері жабық болғаннан кейін, оның 1933 жылдың қаңтарынан кейінгі, яғни сотталғаннан кейін мерзімі біткеніне қарамастан екінші рет неліктен сотталған, ол өзіне тағылған айыптарды қаншалықты мойындады, қашан және қай жерде қайтыс болды? Және тағы да басқа түйткілді сұрақтардың жауабын толық ашуға мүмкіндік болмай келген болатын.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жұмыстарына байланысты Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес 2020 жылы 24 қарашада №456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия құру туралы» жарлығы шыққаннан кейін, қайраткер тұлғаның қоғамдық саяси қызметіне байланысты зерттеулерді одан әрі жүргізуге мүмкіндік туды. Соның нәтижесінде, архив құжаттары негізінде оған тағылған айыптауларға байланысты көптеген заңсыздықтардың орын алғаны анықталды. Ыдырыс Мұстамбайұлы НКВД-ның жендеттері қаншалықты азапты тергеуге салса да, өзін антисоветтік ұйымды құрдым немесе соның мүшесі болдым деп мойындамаған. Зерттеуде, осы уақытқа дейін жабық болған архив құжаттары бойынша қайраткер тұлғаның өмірінің соңғы кезеңіндегі қоғамдық саяси қызметі жан-жақты талданады.

Тірек сөздер: қайраткер, тұлға, саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, тарихи шындық, зұлаMAT құрбаны.

Мақала Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми жобасы ИРН А09259623 «Атырау облысының тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» аясында дайындалған.

¹Ермұханов Е.Н. *, ²Салқынбек Д.И.

¹ кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: Ermutkan_erkyn@mail.ru

² кандидат исторических наук, ассоциированный профессор КазНПУ им. К.И.Сәтбаева,
Алматы, Казахстан
E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

БОРЬБА ДЕЯТЕЛЯ ЫДЫРЫСА МҰСТАМБАЙҰЛЫ С ПАЛАЧАМИ СОВЕТСКОГО ОҒПУ

Аннотация

В статье анализируется общественно-политическая деятельность одного из выдающихся деятелей казахского народа - Идриса Мустамбайулы, подвергнувшегося безвинному наказанию в результате

сталинских политических репрессий 20-30-х годов XX века-в период его политического ареста с 1933 года и расстрела в 1937 году.

После того, как архивы Комитета национальной безопасности, Министерства внутренних дел были закрыты до последних лет, не было возможности полностью раскрыть такие вопросы, почему он был осужден во второй раз после января 1933 года, то есть после его осуждения, несмотря на то, что его срок истек, насколько он признал обвинения, когда и где он умер? И не было возможности полностью раскрыть ответы на другие проблемные вопросы.

В связи с работой по полной реабилитации жертв политических репрессий, в соответствии с поручением Главы государства 24 ноября 2020 года, после издания указа №456 «о создании комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий», стало возможным дальнейшее проведение исследований, связанных с общественно-политической деятельностью деятеля. В итоге на основании архивных документов было выявлено, что в связи с предъявленными ему обвинениями было много нарушений. Идрис Мустамбайулы не признавал, что создал или был членом антисоветской организации, сколько бы ни расследовали сотрудники НКВД. В исследовании дается комплексный анализ общественно-политической деятельности деятеля в последний период его жизни по закрытым до сих пор архивным документам.

Ключевые слова: деятель, личность, политические репрессии, тоталитаризм, историческая реальность, жертва репрессии.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова ИРН А09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней».

¹Yermukanov Y.N. *, ²Salkynbek D.I.

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan
E-mail: Ermukan_erkyn@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor KazNRTU named after K.I.Satpayev, Almaty, Kazakhstan
E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

IDRIS MUSTAMBAYEVICH THE STRUGGLE OF THE FIGURE WITH THE EXECUTIONERS OF THE SOVIET OGPU

Abstract

The article analyzes the socio-political activities of one of the prominent figures of the Kazakh people, Idris Mustambayuly, who was innocently punished as a result of Stalin's political repressions of the 20-30s of the twentieth century, during the period of his political arrest in 1933 and execution in 1937.

After the archives of the National Security Committee, the Ministry of the Interior were closed until recent years, it was not possible to fully disclose such questions as to why he was convicted a second time after January 1933, that is, after his conviction, despite the fact that his time expired, how much did he admit to the charges, when and where did he die? And it was not possible to fully reveal the answers to other problematic questions.

In connection with the work on the full rehabilitation of victims of political repression, in accordance with the instruction of the Head of State on November 24, 2020, after the issuance of Decree № 456 "on the establishment of a commission for the full rehabilitation of victims of political repression", it became possible to further conduct research related to the socio-political activities of the figure. As a result, on the basis of archival documents, it was revealed that there were many violations in connection with the charges against him. Idris Mustambayuly did not admit that he created or was a member of an anti-Soviet organization, no matter how much the employees of the People's Commissariat of Internal Affairs investigated. The study provides a comprehensive analysis of the socio-political activities of the figure in the last period of his life according to archival documents that have been closed so far.

Keywords: activist, personality, political repression, totalitarianism, historical reality, victim of repression.

The article was prepared as part of a scientific project of the Institute of History and ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov IRN A09259623 "History of the Atyrau region from ancient times to the present day".

Кіріспе. 2020 жылы 30 мамырда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеу жариялап, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық

ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырды. Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес 2020 жылы 24 қарашада №456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия құру туралы» жарлығы шықты. Жарлықтың негізінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы комиссия құрылып, комиссия құрамына бұрын есігі жабық болып келген Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Ішкі істер министрлігінің архивтерінде жұмыс істеуге рұқсат берілді. Соның нәтижесінде қайраткер тұлға Ыдырыс Мұстамбайұлының ісіне қатысты тергеу материалдарымен танысуға мүмкіндік туды.

Жалпы алғанда, Ыдырыс Мұстамбайұлының қоғамдық-саяси қызметі сол кезеңдегі республикамызда болып жатқан әлеуметтік-саяси оқиғалармен сабақтас өрбіді және сол оқиғалардың айқын көрінісі болды. Ұлт мүддесін ту еткен қайраткер сол кезеңдегі саяси оқиғалардың бел ортасынан көрінді. Жалған саяси айып тағылып, алдымен қуғынға ұшырағандығы да сондықтан болатын. 1929 жылдың бас кезінен бастап, Қазақстанның барлық аймақтарында күрделі жағдай қалыптасып, өздерінің саналы ғұмырында халқымыздың азаттығы мен теңдігі, рухани жаңғыруы мен мәдениетінің өсуі жолында күресіп келген А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев сынды тұлғалар тұтқындалды. Оларға «Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйым құрды, Орта Азиялық пантүркішілік ұйымының басшысы Валидовпен байланыста болды, Қазақстанда қарулы көтеріліс дайындады» деген сықылды жалған айыптар тағылып, арыстардың алды өлім жазасына, қалғандары ұзақ мерзімге сотталды. Алаш қайраткерлерінің артынан олармен мүдделес әрі байланыста болған Ыдырыс Мұстамбайұлы сынды тұлғалар қуғын-сүргінге ұшырады.

Материалдар және методология:

Материалдар. Зерттеу жұмысы осы уақытқа дейін жабық болған Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Алматы қалалық полиция департаменті (Бұрынғы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві) архивіндегі тұлғаның жеке ісіне қатысты 7386, 06785-қорлар бойынша және Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің материалдары бойынша дайындалды.

Методология. Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелік әдістері пайдаланылды.

Зерттеу нәтижесі: Ыдырыс Мұстамбайұлы Семей қаласындағы Қазақ геологиялық-барлау институтының директоры болып істеп жүрген кезінде 1933 жылы 17 қаңтар күні Москва қаласында ОГПУ тарапынан тұтқындалады. 1933 жылдары Қазақстанда контрреволюциялық әрекеттері үшін деген жалған айыппен 500-ге жуық қазақ қайраткерлері тұтқындалған. Бұл «контрреволюциялық әрекеттердің» астарында Ф.Голощекиннің ұжымдастыруды жүргізу жылдары халықтың қолындағы күн-көріс малын тартып алуы, күштеп астық дайындау, күштеп ет дайындау» сынды әпербақан, оспадыр саясатынан туындаған халықтың наразылық көтерілісі жатты. Голощекин бұл көтерілістер жөнінде орталықтағы қолдаушысы Сталиннің атына жазған хаттарында «Орта Азиямен байланысқан контрреволюциялық және бандиттік көтерілістер» деп бұрмалап көрсетті және өзінің тарапынан жіберілген өрескел қателіктерді қазақ қайраткерлеріне аударды. Оларға мынадай негізсіз айыптаулар тағылды: «Кеңес өкіметін құлатып, буржуазиялық ұлтшылдық автономия құру», «ұжымдастыруды жүргізуге кедергі жасау», «елде қолдан азық-түлік тапшылығын ұжымдастырып, аштық жасау», «бандылардың бас көтеруін ұжымдастыру», «жастарды ұлтшыл Алашордашыл рухта тәрбиелеу», «рулық құрылымды сақтап, байларды тәркілеуден қорғау» және тағы да басқа. Осы негізсіз айыптаулардың алдыңғы қатарынан бұған дейін де «топшыл», «ұлтшыл», «Сәдуақасовшыл», «байшыл» деп қуғындалып келген Ыдырыс Мұстамбайұлын көреміз. Ол, Москвада тұтқындалғаннан кейін бір айдай сонда тергеліп, 1933 жылдың 18-ақпанында Алматыдағы БМСБ-дың (ОГПУ) қарамағына жіберіледі. Қазақстандық ОГПУ-дың ерекше бөлімінде бес айдай тергелгеннен кейінгі оған тағылған айып: «Қазақстанда кеңес өкіметін құлату және КСРО-дан бөлініп кету мақсатындағы жоғары оқу орындары мен қызыл армия бөлімдерімен байланысқан контрреволюциялық ұйымды және топты құрды» болды. №6114 айыптау ісі бойынша жалпы 13 адам тұтқындалған. Бұл айыпталғандардың негізгі бөлігі Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтының студенттері болатын. Ыдырыс Мұстамбайұлы тергеу барысында қолдан ұжымдастырылған «контрреволюциялық ұйымды құрды» деген айыптауды мойындаған жоқ. Жеті айдай ОГПУ-дың абақтысында қамауда жатты. Занды түрде жүргізілген сот процесі жүргізілмей-ақ, оның сыртынан ОГПУ-дың үкімі шығарылды. 1933 жылы 4 шілдедегі ОГПУ-дың алқа мәжілісі қаулысының шешімі бойынша Ыдырыс Мұстамбайұлы мен Дайыр Абикеев РКФСР қылмыстық кодексінің 58-статьясының 2,11- тармақтарымен айыпталып, 5 жылға, Мадыгулов Мукаш, Рамазанов Халық, Сағатов Толымбек, Жусупов Арун, Жуаньшбаев Сейтжаппар, Дарикулов Есберген, Демешов Ғали 3 жыл мерзімге бас бостандығынан айрылды. Іс бойынша қамауда жатқан 4 адам босатылды [1].

Ыдырыс Мұстамбайұлына жаза мерзімі тағайындалғанға дейін онымен бір камерада отырған Карлинский деген өзінің Қазақстандық НКВД-ның атына берген хабарламасында Ыдырыс Мұстамбайұлы туралы былай деп жазыпты: «1. Өзінің ұлтшылдық көзқарасы бойынша «Алаш» партиясын революциялық-демократиялық ал оның басшыларын батырлар. Ломоносовтың Россия үшін істеген қызметінен, Қазақстан үшін әлдеқайда көп еңбек сіңірген А.Байтұрсыновты қудалау үлкен қылмыс деп есептейді.

1931 жылғы Созақ көтерілісі туралы ол, Қазақ халқы бейбіт сүйгіш халық, ешкімді өлтіргісі келмеді, күрес мал үшін жүрді. Көтерілісшілер тек бір адамды ғана өлтірді. Көтерілісшілерді жазалау қатаң түрде жүргізіліп, оларды қарусыздандырғаннан кейін, сайға қамап әйелдермен бірге мыңдаған адамдарды атып тастады.

2. Әлемдік шаруашылықта Люксембургтың көзқарасын жақтап, тарихи тұрғыдан (Литва, Юго-Славия, Түркия) мемлекеттерінің өмір сүруі өзін-өзі ақтамады. Түркияның ірі мемлекеттік бірлестіктерге қосылуы тиімді болар еді деді.

3. Өзінің Сталинге деген көзқарасын «жағымпаздық үстемдік құрған» Геттер туралы сипаттап, жеңіліп жатқанына қарамастан, өздерінің короліне «Біз жеңіп жатырмыз, біз жеңеміз» деп баяндағанын, Геттер түпкілікті талқандалғанда «жеңіп жатырмыз, біз жеңеміз, бірақ Геттер бақытсыз және оның королі де бақытсыз» дегендей әсерде суреттейді.

4. Өзінің Троцкимен байланысы туралы, онымен 1923 жылдан бері байланыста екенін, Сәдуақасов тобы Москваға барып, Троцкиге хат апарып бергенін, ал басқалар (олардың атын атамады) Зиновьев пен Бухаринге барғанын, өзінің Троцкиді құрметтейтінін айтты. 1928 жылы Троцкидің көзқарасына ықылас білдірген, оны партиядан шығаруға қарсы болған. Троцкишіл Тойва, Рознерлермен байланыста болған, олардан құжаттар алған. Троцкиді Алматыдан жер аударар кезде Сұлтанбеков екеуі оған барып, қазақ өлкелік партия комитетінің кемшіліктерін айтқан. Троцкий оған бұл мәселеде сәл күте тұруды, ұлттық бағыттағы кемшіліктер БК(б)П-ның басшылығының кемшіліктерінің бір бөлігі ғана екенін айтыпты» [2]. Ыдырыс Мұстамбайұлының қоғамдық-саяси көзқарасымен жеке таныс және сол кезеңдегі тарихи оқиғалардан хабары бар көзі қарақты адам, бұл жазбалардағы мәліметтердің қайраткер тұлғаның көзқарасынан алшақ емес екенін бағамдайды. Және баяндалған мәселелердің бұған дейінгі оның ұлт мүддесі жолындағы күресімен, іс-әрекетімен үндесіп жатқандығын байқауға болады.

Тергеу ісі өрескел заң бұзушылықпен жүргізіліп, негізсіз тағылған айыптар бойынша сотталғаннан кейін саяси сауаты мығым және бұрын Орал, Ақмола губернияларының прокуроры болып істеген заңды жақсы білетін қайраткер Ыдырыс Мұстамбайұлы бұл әділетсіздікке төзбей 1933 жылы 9 қыркүйек күні өзінің және Абиқеев, Мадыгулов, Рамазановтардың атынан(шағым арызды өз қолымен жазған Ыдырыс Мұстамбайұлы – Д.С.) БК(б)П Орталық комитеті мен БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің атына шағым арызын жазады. Онда өздеріне «Қазақстанда кеңес өкіметін құлатып, жартылай феодалдық қазақ мемлекетін құру мақсатында қарулы көтерілісті ұйымдастырып аса ауыр мемлекеттік қылмыс жасады» деген айып бойынша сотталғандарын, іс бойынша сотталған адамдардың арасында ешқандай да контрреволюциялық ұйымның жоқтығын, бұл адамдардың арасындағы екеу ара кездейсоқ кездесулерде айтылған Қазақстандағы билік басында отырғандардың партия бағытын теріс жүргізуінің салдарынан Қазақстандағы шаруашылықтың апатты жағдайға ұрынуы мен жалпы саяси жағдайдың шиеленісуі жөніндегі әңгімелері ғана жоғарыда айтылған қылмыстық іспен айыптауға негіз болғанын баса көрсетіп, бұрынғы партиялық (Голощекиндік) биліктің өздерінің жіберген өрескел қателіктерін ұйымдасқан «ұлтшыл, контрреволюцияшыл» ұйымдардың әрекетінен қылып көрсетуге тырысқанын, сондай-ақ, бұрынғы ескі билік өзгерсе де қазіргі жаңа биліктің кезінде де материалдарға біржақты баға беру, партиялық – кеңестік және шаруашылық құрылыс майданының барлық саласындағы масқара сәтсіздіктерді қайдағы бір контрреволюциялық, ұлтшылдық орталықтың ұйымдастырған қасқойлық іс-әрекеттерінен қылып көрсету жалғасып отырғанын ашып көрсетеді. Қазақстандағы бұрынғы партиялық биліктің жоғарғы партия және үкімет ұйымдарының алдында Қазақстандағы шынайы жағдайды қасақана бұрмалауының салдарынан, әртүрлі жалған айыппен сотталғандардың да ісінің объективті түрде қаралмай отырғанын айта келе, сонымен қатар: «а) біздің кейбір қателіктерімізді, қай түрде бейнелеп көрсетсе де, олар өзінің маңызы бойынша партия алдындағы үлкен қылмыс емес. Қазіргі уақытта Қазақстандағы кейбір жауапты қызметкерлердің кезінде кемшіліктерді айтуға «еркектік күш жігері жетпегенін» ашық мәлімдеуі партия алдында Қазақстанда бассыздықтардың орын алғанын хабардар етеді. б) Қазіргі жаңа биліктің құрамында қалып отырған бұрынғы билікте жұмыс істеген кейбір жауапты қызметкерлер халық алдындағы жіберген бассыздықтарын жуып-шаю үшін, кінәсін өздері мойындады деген секілді біздің жазған өтінішімізді пайдалануы мүмкін. Өйткені олар бұрын, саналы және санасыз түрде партия ішіндегі

барлық өзара сынды тұншықтырудың қолшоқпары болды. Бізге тағылған айып пен жаза мерзімі біздің партия алдындағы жасаған қылмысымызға сәйкес келмейтінін мәлімдейміз», - деп атап көрсетеді [3].

Ыдырыс Мұстамбайұлының жаза мерзімін өтеуі Новосібір қаласындағы ОГПУ-дың лагерінде 1933 жылдың 2 қазанынан басталды. Ол жалған айыппен сотталып кеткеннен кейін де өзінің кінәсіздігін, өз ісінің дұрыстығын, Қазақстандағы кеңестік құрылысты жүргізуде Голощекин бастаған партия басшылығының өрескел қателіктерге ұрындырғанын және оның зардаптарын батыл көтеріп айта білді. 1933 жылы 12 қазан күні айдауда жүрген Новосібір қаласынан Бүкілодақтық прокурор Акуловтың атына жазған хатында соңғы кездері Қазақстандағы шаруашылық және саяси жағдайдың өте қатты нашарлауы Голощекин бастаған партия басшылығының ақымақтығы мен саяси қателігінен екендігін айта отырып, негізгі өрескел қателіктерге: «ұжымдастыру жөніндегі асыра сілтеулер және қазақ халқын бірден отырықшылыққа көшіру, Қазақстандағы мал шаруашылығының апатты жағдайға ұрынуы, ауылдар мен деревнялардағы әкімшілік жүгенсіздік, азық-түлік тапшылығы және аштық, қазақ халқының Қазақстаннан басқа аймақтарға көшіп кетуі және аштықтан қырылуы, ұйымдардағы шовинизмнің өсуі онымен күрестің болмауы, Лениндік ұлт саясатының іс жүзінде бұрмалануы, жергіліктендірудің іске асырылмауын жатқызумен бірге, өз ісі бойынша жауапкершілікке тартылып отырған сегіз адамның екеуін ғана танитындығын, ешқандай да контрреволюциялық ұйым құрылмағанын, кейбір жалған куәләрдің бетпелі кездесуінде үйретіп қойған жаттанды жалған сөздерді айтқанын, тергеу ісінің өрескел заң бұзушылықтармен жүргізілгенін, жауапкершілікке тартылған адамдардың орыс тілін білмейтіндігіне байланысты тергеушінің тергеу жауаптарын өз қалауынша жазғанын ашық түрде айыптап: «Маған қарсы жүргізілген негізсіз бүкіл айыптау қортындысы бойынша өзіңізге айтарым, Қазақстанда 1926 жылдан бері жүргізілген, қазіргі уақытта Орталық комитет тарапынан айыпталған ескі биліктің бағыт бағдары бойынша жүргізіліп, дайындалды. Өзіме қатысты мәселеге келетін болсам, менің ісім соңғы бірнеше жылдары бойы мен сынаған ескі билік тарапынан маған қарсы жүргізілген қуғын-сүргіннің нәтижесі» деп есептеймін дей отырып, өз ісін қайта қарауды сұрайды [4]. Өз қарақан басының қамын емес, өз ұлтының мүддесін қорғау жолында кейбіреулер сияқты бұғып қалмай, шырылдаған шындықты батыл көтерген және айта білген, сол үшін жазықсыздан-жазықсыз түрме қапасына жабылған Ыдырыс Мұстамбайұлының бас прокурор Акуловтың атына жазған хатындағы айтылған мәліметтер ақиқат шындық еді. Ол бұған дейін де еліміздегі Голощекиндік ешқандай теорияға негізделмеген көпірме асыра сілтеулерге өз қарсылығын ашық білдірген және оның саясатын ашық сынаған қайраткер болды. Оның әу бастан-ақ Голощекиндік әпербақандық солақай саясат халқымызды құрдымға апарады деген жан айқайы қасіретімізге орай шындыққа айналды. Голощекиннің қазақтың ұлтжанды қайраткерлеріне қарсы күрестің «темірін қыздырған» кезінде оған үнемі қолдау көрсетіп, қасынан табылған «сенімді ізбасарлары» О.Исаев, І.Құрамысовтардың өздері де Голощекиндік қолдан жасалған апаттан кейін, өз кемшіліктерін мойындауға мәжбір болды.

Ыдырыс Мұстамбайұлы өз құқығын қорғау, өзінің заң нормаларын бұзушылықпен жүргізілген ісін қайта қарау жолындағы күресін тоқтатқан жоқ. Ол әділдікті іздеп, бар мүмкіндікті қарастырды. Барлық құқық қорғау органдары мен партия ұйымдарына сауатты түрде шағым арыздар жазды. 1933 жылы 17 қазан күні Батыс-Сібір өлкелік прокурорының атына жазған арызында Қазақстандағы кеңес өкіметін нығайту барысында Қазақ жеріндегі заңдық қадағалаушы прокуратура органдарының құрылып, қалыптасуындағы еңбегін, кеңес өкіметіне қарсы күрескен бандылық топтармен күресін баяндап, өзін концлагерде ұстайтындай қауіпті мемлекеттік қылмыскер емес екенін айта келе концлагердегі мәжбүрлі жұмыстан өзін прокурорлық қадағалау саласындағы техникалық жұмыстарға пайдалануды сұрайды. Сонымен қатар, 1933 жылдың 18 қазан күні Батыс-Сібір өлкелік партия комитетінің атына жазған арызында: «мені айыптап отырған мемлекеттік қылмыстарды мен жасаған жоқпын, ал партия алдындағы кейбір қателіктерім үшін жеткілікті түрде жазаландым» деп, өзінің іс жүзінде жинаған мол тәжірибесін мемлекеттік мекемелердің бірінде жұмыс істеуге мүмкіндік беріп пайдалануды сұрайды. Бірақ, Сталиндік әкімшіл-әміршіл идеологияға құрылған тоталитарлық жүйе оның бұл жан айқайларын естімеді және естігісі де келмеді. Бұл жазылған арыз шағымдардың бәрі де қараусыз қалдырылды.

Ыдырыс Мұстамбайұлының қоғамдық-саяси қызметін саралап қарайтын болсақ, оның қазақ жерінде орталықтың пәрменімен орнаған әкімшіл-әміршіл тоталитарлық билікке мойынсынбай оған қарсы тұруын ерекше атап өтуге болады. Ұлт мүддесі жолындағы күресте басын бәйгеге тіккен ол, қамауға алынғаннан кейін де, кеңестік қоғамдағы саяси жүйеге деген өзінің көзқарасын өзгерткен жоқ. Тек Қазақстандық билік жүйесі ғана емес, сол кезеңдегі бүкіл кеңестік жүйе Ыдырыс Мұстамбайұлы сынды қайраткерлерден қатты қауіптенген секілді. Оның тас қапаста жатқан кезінде де, әрбір қадамы аңдулы болды. Оның іс-әрекеті мен саяси көзқарасын білмек болып, қасына түрменің «салпаңқұлақ» жансыз-

дарын жіберген. Солардың жеткізген хабарламалары арқылы оның саяси көзқарсын, әлемдік саяси оқиғалар мен тұлғаларға деген бағасын, пікірін біліп отырған. Ыдырыс Мұстамбайұлының қоғамдық-саяси көзқарастарын қарастыру барысында бұл мәліметтерге де назар аударма кеткеніміз жөн. Бұл хабарламаларға қатысты назар аударуды қажет ететін тағы бір жәйт, ОГПУ-дың бұл түрмедегі өзінің «агенттерінің» жеткізген «хабарламаларын» тексеріп, оның анықталғаны немесе анықталмағаны жөніндегі жасаған анықтамалары. Онда олар, бұл хабарламалар анықталды деген қорытынды жасаған. Ыдырыс Мұстамбайұлының Алматы қалалық полиция департаментінің архивіндегі (Бұрынғы ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві) жеке ісінде «Садвокас» деген жасырын агент Ыдырыс Мұстамбайұлы туралы мынадай хабарламаларды береді: «Мұстамбаев былай деп айтты: Сәдуақасов өте ақылды адам болған, Голощекин ақылды адамдарды Қазақстаннан куды. Біз Сәдуақасовты қатты құрметтейміз, оның дұшпандарының өзі оны құрметпен еске алады. Рысқұловшылар мен Қожановшылар сөз жүзінде ғана одан бөлінді, ал іс жүзінде оны қолдап отырды. Сәдуақасовтың өлімі қазақ ұлтшылдарын ес жинауға мәжбір етті.

- Мұстамбаев «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы Мусиннің «ұлтшылдық және ұлттар туралы» деген мақаласын оқып, Сәдуақасовтың сүйегін (Кремация) өртеу кезінде Москвадағы беделді бір қазақ сөйлеп: «Смағұл өз ісіне адал болып, өзін сатпады» деген сөзіне өте қатты қуанды. Мұстамбаев айтады, бұл сөйлеген адам Рысқұлов немесе Нұрмақов болуы мүмкін. Шын мәнісінде Сәдуақасов қайдағы бір Исаев немесе Құрамысов емес. Олар кезінде Голощекинді қолдаса, қазір Мирзоянды қолдап отыр. Сәдуақасов алысты болжай білетін адам. Ол 1927 жылы: «Өліктің үстінен Қазақстанда социализм орната алмайсың» деп айтқан. Сәдуақасов қазақ халқының арасында кеңінен танымал болды. Ол үлкен саясаткер болды, болашақ қазақтың ұлтшылдары оның ісін жалғастыратын болады. Жалпыхалықтық іс болғанда күштеу көмектесе алмайды, социализмді күшпен орната алмайсың деді ол.

- Мен бала емеспін, түрменің режиміне үйреніп қалдым, бостандыққа қарағанда бұнда тыныш. Мен Сұлтанбеков емеспін, қызмет құмар емеспін мен қазақпын деді ол. 1927 жылы Қызылорда қаласындағы Сәдуақасовтың пәтеріндегі жиналыста өзі, Сәдуақасов, Сұлтанбеков, Кадаленко болыпты. Онда билік қазақтардың қолына тисе Сәдуақасов премьер болып, өзінің адамдарын жауапты орындарға отырғызатыны айтылыпты.

- Мұстамбаев Гитлерден жиі дәйексөздер келтіреді. Германиядағы билік армияның қолында. Бұл армияның бір ғана міндеті бар, ол болшевиизммен күрес. Ол Германияны Россиямен салыстырып, Россиядағы биліктің иесі ГПУ оның негізгі міндеті ұлтшылдықпен күрес. Ұлтшылдық ол революцияға қарсылық емес, ол шовинизммен күрес, отаршылдықпен күрес. Бұл күрестегі ұлтшыл ұлттық батыр. Ұлттың абыройы үшін күрес, барлық басқа міндеттерден жоғары деді ол.

- Ол Мұстафа Кемалді жақсы көреді және Энвер Пашаны да құрметтейді. Энвер паша Орта Азиядағы барлық Түркі халықтарын біріктіріп, Түркістан мемлекетін құрмақшы болды. Бірақ оны қарғыс атқыр Ибрашбек отырғызып кетті. Жас түріктердің идеясы іске асқанда жақсы болатын еді. Аштық, большевиктік қуғын-сүргін болмай, Түркістан республикасы болатын еді, оның арты анатолія түріктерімен бірігуге ұласып, біртұтас, күшті Түркия болатын еді деді ол».

Ыдырыс Мұстамбайұлының не айтқаны жөнінде түрмеден хабар жеткізіп тұрған тағы бір «салпаңқұлақ Жайлас» атты агенттің жазбаларына да назар салып көрейік: «Өткен жылы Қазақ педагогикалық институтында әшкерлеген контрреволюциялық жастар ұйымының жетекшісі болғанын Мұстамбаев мойындайды. Ол, бірден-бір зиянкес Исаев пен Құрамысовтан асқан Қазақстанға залалын тигізген адам жоқ деді. Ол Исаевты ұлтшыл бағыттағы қазақтарға зиянын тигізіп отырған арандатушы, ал Құрамысовты ақымақ-марксист деп атады. Голощекин отарлаушы, ГПУ-да шовинистер отыр. ҚазПИ-да әшкерленген ұйым Утеулеевтің тобы, бұл бастамасы, бұл қазақ жастары арасындағы ұлттық қозғалыстың бастамасы деді.

Ол, Германия және Кеңестік – Американдық блок соғысқа алып келеді деді. Соғыс басталғаннан кейін, бізде соғыс режимі орнап, ГПУ барлық антисоветтік ниеттегілердің бірін қалдырмай атады. Сонда біздің ұлтшылдардың «барар жері, басар тауы қалмайды», сондықтан алдын-ала бір шарасын жасау керек немесе қашу керек немесе Сталин айтқандай «адал мылжың» коммунистерге берілу керек.

Ол, Қазақ жастарының шетел тілдерін оқымайтынына өкініп орыс тілімен алысқа бара алмайсың, Шығыс және барлық Азия үшін ағылшын және герман тілдері тиімді деді. Ол, Германияның Азияға басып кіруін есепке алып отырған сияқты.

Біздің ғасырымыздың ұлы тұлғалары: Гитлер, Муссолини, Мұстафа Кемал, Троцкий және Пильсудский, ал Сталинді фанатик деп атады. Ол, Сталинді өзінің әйелі Аллилуеваны у беріп өлтірді деп айыптады.

ГПУ маған Қазақстандағы ұлтшыл ұйымның жетекшісі деп қарайды деді. Ол, бұны мақтаныш етіп: «мен жастарға ұйымшылдықпен әрекет етіндер, сақ болындар дедім, олар тындамады, енді болмайтын нәрсеге бола отырсындар» деп айттым деді. Бірақ, ештеңе етпейді, бұл бастамасы, ең бастысы үмітті үзбендер, әрбір істің қайыры бар, қазақтар ақымақ халық емес, алдағы уақытта өзінің дегеніне жетеді деді». Бұл агенттердің хабарламалары 1934 жылдың ақпан-наурыз айларында жазылғанын еске сала кетейін [5].

Қайраткер тұлға Ыдырыс Мұстамбайұлы жөнінде бұл ОГПУ-дың агенттерінің хабарламаларына сыни көзбен қарасақта, оның қоғам және мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасов туралы айтқан ойлары мен сол кезеңде Қазақстандағы билік тұтқаларын қолдарына ұстаған Исаев, Құрамысов, Ерназаровтар жөніндегі пікірлерінің дұрыстығын тарихтың өзі куәландырып отырғанын мойындауға тиіспіз. Ал оның отызыншы жылдары әлемдегі халықаралық қатынастардың шиеленіскен кезіндегі болжамдарының да одан кейін орын алған тарихи шындықтан алшақ кетпегенін бүгінгі күні тарихи оқиғалардан оқып біліп отырмыз.

Қазақстандағы «ұлтшылдық-контрреволюциялық» ұйымның орталығын әшкерелеуде «табандылық» көрсеткен НКВД қызметкерлері алыста қамауда жасқан Ыдырыс Мұстамбайұлын қаперден бір шығармады. Қазақстандағы «ұлтшылдық-контрреволюциялық» ұйымның басшыларының бірі ретінде оны 1934 жылы қаңтар айында Қазақстанға қайта алдырып, басқа да тергеуге алынған қайраткерлердің ісі бойынша тергеу ісін жүргізген. Қазақстанда жеті айдай тергеуде болғаннан кейін 1934 жылдың шілде айында қайтадан жазасын өтеуге Сібірдегі Маринск қаласына жіберіледі. Яғни оның 1933 жылдың қазан айынан бергі лагерде болған уақыты есепке алынбай, жаңадан келген адам ретінде, оның жаза өтеу мерзімін 1934 жылдың шілде айынан есептейді. Бұл, өрескел заң бұзушылықтар жөнінде өзінің құқығын қорғап, 1935 жылдың 5 маусымда КСРО ішкі істер халық комиссариатының ерекше кеңесінің атына және 1936 жылы 10 сәуірде УНКВД-ның лагерлер басқармасының бастығы Чунтоновтың атына жазған арыздарында баяндап, бұл заң бұзушылықтарға тосқауыл қойып, өзінің жаза өтеу мерзімін дұрыс есептеуді талап етеді. Өзінің, жаза мерзімін дұрыс есептеуді талап етуді одан әрі жалғастырған Ыдырыс Мұстамбайұлы 1936 жылы 28 маусымда УНКВД-ның Сібір лагерлер басқармасының бастығының орынбасары Гротовтың атына жазған шағымында лагердегі өзінің жаза өтеу мерзімі алғашқы лагерге келген күннен бастап есептесе, осы жылдың тамыз айының аяғында босатылуы тиіс екенін, екінші кезең, 1934 жылдың 19-шілдесінен бастап есептелсе, өзінің лагерде болған кезіндегі өзін тек жақсы жағынан көрсетіп, ешқандайда тәртіп бұзбағаны ескеріліп, осы жылдың қараша айында босатылуы керек екенін, осы мәселедегі шатасушылықтарды ретке келтіруді сұраған болатын [6]. Ыдырыс Мұстамбайұлының шағымына байланысты Сібір лагерлер бөлімінің НКВД-сы арнайы қаулы шығарып, 1934 жыл шілде айында іс сотталушының жаңадан келген адам ретіндегі ісі деп қаралып, дұрыс қозғалмаған деген қаулы шығарады. Былайша айтқанда, қайраткер тұлғаның бостандыққа шығуына аз ғана мерзім қалған еді. Ал, іс жүзінде жағдай басқаша өрбіді. Бұл кезеңде бүкіл кеңестер елінің үстінен «қара бұлт» үйіріліп, Сталиндік жаппай қуғын-сүргін басталып кеткен еді. 1936 жылы тамыз айында Москвада оңшыл Троцкий-Зиновьевтік топ бастаған террорлық орталық деп аталатын процес бойынша айыпталғандардың барлығы атылды. Жалпы бүкіл Кеңестер елінде оппозицияға қарсы жазалау шаралары әлдеқайда ерте басталған болатын. 1934 жылы 1 желтоқсанда Ленинградтағы Смольныйда орталық комитеттің және Ленинград қалалық партия комитетінің хатшысы С.М.Кировтың өлтірілуі дабылдың басталуы болды. Осы істің артынша-ақ Мәскеуде КСРО орталық атқару комитеті террорлық актілер дайындағаны немесе іске асырғаны үшін айыпты қараудың тәртібі жөнінде қаулы қабылдады. Бұл тергеуді де, сотты да аталған істер бойынша оның барлық жағдайын жан-жақты анықтауды болғызбайтын жағдайға душар етті. Бұл істер бойынша тергеу 10 күннен аспайтын болды. Істер прокурорсыз және адвокатсыз қаралды. Шағым беруге де, кешірім жасауға да тиым салынды. Өлім жазасына кесілген үкім тез орындалды. 1936 жылы 29 шілдеде қабылданған БК(б)П Орталық комитетінің қаулысы жағдайды одан әрі күрделендіре түсті. Мәселен, Қазақ өлкелік партия комитетінің осы қаулыны іске асыру жөніндегі қарарында: «Троцкистік-Зиновьевтік контрреволюциялық террористік блоктың қызметі және фашистік-троцкистік-зиновьевтік контрреволюционерлермен жүріп жатқан сот процесі» туралы БК(б)П орталық комитетінің жабық хатына байланысты Қазақстандық партия ұйымдары қырағылық көрсетіп, соның нәтижесінде 43 троцкишіл-зиновьевтік контрреволюционердің әшкереленіп, партиядан шығарылғандығы, Алашордашыл ұлтшыл, контрреволюционердің (Сәдуақасовшыл, Қожановшыл және тағы да басқа) элементтердің Троцкишіл-Зиновьевтік контрреволюционерлермен ауыз жаласуы кейінгі кезде күшейгендігі және олардың троцкишіл-зиновьевшілдердің атылуын өкінішпен қабылдауын атап көрсетіп мынадай қаулы қабылдады: «барлық партия ұйымдары әрбір коммунистің идеялық-саяси деңгейін көтеру жөніндегі

жұмысты одан әрі өрістетісін, троцкишіл-зиновьевтік контрреволюциялық ұйымның және Алашордашыл ұлтшыл элементтердің ордасы аяусыз талқандалсын, фашист бандиттер Зиновьев, Тер-Вагонян, Мрачковский, Рейнгольдтардың Қазақстанда айдауда болғанын ескеріп, олардың өздерінің жақтастарын қалдырып кетуіне байланысты партиялық қырағылық күшейтілсін» [7].

XX ғасырдың 20-жылдарының аяғы 30-жылдардың бас кезінде-ақ Қазақстанда басталған қуғын-сүргін зобалаңы 1937 жылдан бастап, қайтадан өз жалғасын тапты. Бұл жолғы қуғын-сүргіннің бет әлпеті мен екпіні қатты болды. Әкімшіл-әміршіл тоталитарлық биліктің жан алғыш машинасы ақпен қараның ара жігін ажыратып жатпай-ақ жолындағысының бәрін жайпай өтіп, артынан адам қорқатын «халық жауы» деген үрейлі атауды ойлап тауып, халқымыздың бет қаймағына қырғидай тиді. Тіпті осыған дейін әртүрлі жалған айыптаулармен сотталып, жазасын өтеп жатқан қайраткерлердің істері қайта қаралып, тергеуге алынды. Оларға тағылған айыптаулар бұрынғыдан да қоюлана түсіп, оның аярлығында шек болмады. Міне осындай аласапыран бассыздық басталып және оған дейін де айыптау қортындыларында «троцкишіл-оңшыл контрреволюционерлермен» байланыста болды деген айыптауларға сүйенген НКВД-ның жеметтеріне бұл таптырмас ілік болып Ыдырыс Мұстамбайұлы сынды тұлғаларды өздерінің құрығынан шығармады. Ыдырыс Мұстамбайұлы 1937 жылы 19 шілдеде РКФСР қылмыстық кодексінің 58 статьясының 10 және 11 тармақтары бойынша айыпталып оған мынадай айып тағылды: «Ыдырыс Мұстамбаев Қазақстандық ОГПУ-дың шешімі бойынша 1933 жылы 4 шілдеде қылмыстық кодексінің 58 статьясының 10, 11 тармақтары бойынша айыпталып, 5 жыл мерзімге сотталған. Еңбек күндерін есептегенде оның жаза мерзімі аяқталды.

Жаза мерзімін өтеу кезінде Ыдырыс Мұстамбаев контрреволюциялық ұлтшылдық әрекеттерін тоқтатпады және антисоветтік ұлтшыл ұйымның жетекшілерінің бірі болды» [8]. Яғни Ыдырыс Мұстамбайұлына НКВД тарапынан РКФСР қылмыстық кодексінің 58 статьясының 10 және 11 тармақтары бойынша айып тағылып, қамауға алу жөніндегі қаулысы шықты. НКВД-ның қайраткер тұлғаны айыптау жөніндегі анықтамасына да назар аударайық: «Мұстамбаев Ыдырыс Мұстамбайұлы ҚазКСР Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданында 1898 жылы дүниеге келген. КСРО-ның азаматы, білімі орта, 1920-1933 жылдар аралығында БК(б)П қатарында болды, антисоветтік ұлтшыл топшылдыққа қатысқаны үшін екі рет партиядан шығарылған.

1933 жылы РКФСР қылмыстық кодексінің 58 статьясының 2 және 11 тармақтары бойынша ОГПУ-дың алқасының шешімімен контрреволюциялық істері үшін 5 жылға концлагерге сотталған.

Тергеу ісі көрсеткендей Ыдырыс Мұстамбаевтың антисоветтік ұлтшыл террористік-көтерілісшіл және тыңшы-диверсиялық ұйымның белсенді қатысушысы екені анықталды.

Антисоветтік ұйымды құруға белсене қатысты, троцкистермен саяси және ұйымдық блокты жасауда оның белсенді қатысушы болды, ол туралы халық жауы Троцкимен 1927 жылы келіссөз жүргізген, онымен 1923 жылдан бері байланыста болған.

Жеке өзі ұйымның жаңа мүшелерін тартуда үлкен жұмыстар жүргізген. ҚазПИ-дің студенттері арасында 1932 жылы Алматы қаласында антисоветтік ұйым құрған. 1929 жылы совет үкіметіне қарсы Оңтүстік Қазақстан облысының Бетпақ дала деген жерінде қарулы көтеріліс ұйымдастырған.

Концлагерде жатқан кезінде Мұстамбаев, антисоветтік ұлтшыл ұйымның бостандықтағы мүшелерімен байланысты тоқтатпаған. НКВД-ның 4 бөлімі мемлекеттік қауіпсіздігінің аға лейтенанты Костилов» [9]. Көріп отырғанымыздай Ыдырыс Мұстамбайұлына тағылған айыптаулардың барлығы 1933 жылы НКВД-ның үштігінің шешімімен оған тағылған айыптар болатын. Бұл айыптаулар бойынша ол өзіне берілген 5 жыл жаза мерзімін өтеді. Бірақ, істі сотсыз, адвокатсыз өздерінің үштігінің шешімімен шешіп отырған НКВД адам құқығын аяққа таптады. Барлық істер өрескел заң бұзушылықтармен жүргізілді. НКВД-ның жеметтері, тергеу ісін айуандықпен, азаптау-қинау жолымен жүргізді. 1937 жылдың жаппай қуғын-сүргін зобалаңы басталғанға дейін тұтқында болып, «шаш ал десе, бас алған» бассыздықтарды өз көзімен көрген және бүкіл кеңестер елін қамтыған қуғын-сүргіннің түпкі шығу себебін, мақсатын, миллиондаған жазықсыз жандардың көз жасы мен құрбандығы кімдердің мойнында екенін айқын түсінген Ыдырыс Мұстамбайұлы 1937 жылы 28 шілде күні болған тергеу хаттамасында, тергеушінің: «сіз антисоветтік ұлтшыл ұйымның мүшесісіз. Антисоветтік жұмысты белсенді жүргіздіңіз. Осы іс бойынша өзіңізді кінәлімін деп мойындайсызба? деген сұрағына: «ұлтшыл антисоветтік ұйымның құрамында болған жоқпын, қылмыстық кодекстің 58 статьясының 10, 11 тармақтары бойынша маған тағылып отырған айыпқа өзімді кінәлімін деп мойындамаймын» - деп қасқайып жауап береді. Сонымен қатар, тергеу хаттамасынан тыс, қосымша ретінде былай деп жазыпты: «Маған тағылып отырған айыптау қаулысында, менің лагерде қамауда жатқан кезімде де антисоветтік жұмысты тоқтатпай жүргізгендігім және антисоветтік ұлтшыл ұйымның жетекшілерінің бірі болғандығым айтылады. Өзімді бұндай қылмыстар

бойынша да кінәлімін деп мойындамаймын» [10]. Кеңестік биліктің және оның жендеттері ОГПУ, НКВД сияқты жазалаушы құрылымдардың сұрқия айлы тәсілдерімен бұрыннан таныс және олардың халық атын жамылып, халыққа қарсы небір сұмдықтарды істеп жатқандығынан хабардар Ыдырыс Мұстамбайұлы өзіне тағылған жалған саяси айыптаулардың бірін де мойынына алған жоқ болатын.

Ыдырыс Мұстамбайұлының айыптау ісіне қатысты тергеу материалдарынан сол кезеңдегі саяси қуғын-сүргіннің қылмыстық мәнін айқын түсінуге болады. Ыдырыс Мұстамбайұлы өзіне тағылып отырған жалған айыптауларды мойындамаумен қатар, бүкіл кеңестер одағында жүргізіліп отырған жаппай қуғын-сүргінге кімдер кінәлі екенін әшкерелеп батыл айта білді. Қазақстандағы партиялық билікке Голощекин келгеннен бастап, қудалауда болған, 1933 жылы жазықсыз сотталған ол 1937 жылы тергеуде де басын иген жоқ. Шындықты батыл айтып тізесін бүкпеген күйде, өзіне тағылған жалған айыптарды мойындамады. 1937 жылы 14 қараша күні болған соңғы және өзіне тағылып отырған айыптауларға берген жауабының жиынтығы болған тергеушінің сұрақтарына берген жауабына назар салайық:

С: (сұрақ) Сіз, ұлтшыл антисоветтік ұйымның мүшесі және оның жұмысына белсенді қатысқаныңыз үшін айыпталып отырсыз.

Өзіңізді осы іске кінәлімін деп мойындайсызба?

Ж: (жауап) Өзіме тағылып отырған айыпқа, өзімді кінәлімін деп мойындамаймын. Антисоветтік ұлтшыл ұйым туралы мен ештеңе білмеймін және оның құрамында болған емеспін.

С: Сіз өтірік айтасыз. Бізге, сіздің антисоветтік ұлтшыл ұйымның белсенді мүшесі болғаныңыз белгілі және сіз ұйымның орталығының мүшелері Ж.Сұлтанбековпен және басқаларымен байланыста болдыңыз.

Тергеу ісі сізден шындықты айтуыңызда талап етеді.

Ж: Мен қайталап айтамын, өзімнің антисоветтік ұлтшыл ұйымның құрамында болғанымды жоққа шығарамын. Ж.Сұлтанбековпен 1926 жылдан 1932 жылға дейін ұйымның мүшесі ретінде емес, достық қарым-қатынастағы байланыста болдым. Онымен мені кейбір мәселелер бойынша көзқарасымыздың ортақтастығы және бұрынғы біз қатысқан топшылдық күресіміз жақындастырды. Мен, одан антисоветтік ұйымның қандайда бір орталығы құрылды дегенді және оның ол ұйымның мүшесі екенін ешқашан естіген емеспін.

С: Өзіңіздің ұлтшыл топшылдықта болған қызметіңіз туралы жауап беріңіз.

Ж: Қазақстанда кезінде болған топшылдықтың тарихын мен жеткілікті түрде өзімнің түсініктерімді жазып бердім. Бұнда мен өзім мүшесі болған антисоветтік ұлтшыл Сәдуақасов топшылдығына ғана тоқталып өтейін. Топшылдық ұйымдар 1928 жылдары талқандалды. Біздің топ (Сәдуақасов тобы) 1927 жылға дейін өмір сүрді. Осы кезден бастап, оның жоғарғы жағы мен, С.Сәдуақасов және Ж.Сұлтанбековты айтпағанда ыдырай бастады. ... Біздің тобымыз Қазақстандық партиялық басшылықпен мынадай мәселелер бойынша күрес жүргізді: Орынборлық басшылықпен күрес, Мендешевшілдік, апаратты жергіліктендіру, жер мәселесі, мәдени құрылыс мәселесі, ауылға көзқарас мәселесі, байларды тәркілеу және мен кең түрде жазбаша түсінік берген тағы да басқа мәселелер. Біздің күресіміздің негізгі мәселесі жергіліктендіру және жер мәселесі болды.

С: Сіздің антисоветтік ұлтшыл ұйымға қатыстылығыңыз туралы мәселеге қайтып оралайық. Ж.Сұлтанбеков 1928 жылы сізге орталықтың антисоветтік ұлтшыл ұйымға берген тапсырмасын беріпті, сізді антисоветтік ұйымның белсенді мүшесі деп айтты(Ж.Сұлтанбековтың тергеушіге берген жауабын оқып береді).

Бұны мойындайсызба?

Ж: Қайталаймын, Сұлтанбеков маған бұл туралы ешқашан айтқан емес, оның куәлік беруін жоққа шығарамын. Сұлтанбековтың 1937 жылы қазан айында жан-жақты түсініктеме беруінен кейін, менің ұйымға қатыстылығым туралы қосымша куәлік беруі мені таңқалдырып отыр. 1928 жылы Москвада болған кездесуіміз жөнінде жазбаша түсініктемеде толық жауап бердім. Ол кезде антисоветтік әрекеттер, орталықпен бірлескен ұйым құру туралы және орталық құру жөнінде біздің арамызда әңгіме болған жоқ. Орталықтың құрамы туралы басқалардан да ештеңе естіген емеспін[11]. Тергеушінің бұдан әрі де небір құйтырқылықпен және азаптау, ұрып-соғу нәтижесінде басқа қайраткерлерден алынған жауаптар арқылы мойындатпақ болған және бір-біріне айдап салмақ болған, сұрақтардың барлығына да қайраткер тұлға сауатты түрде жауап беріп, олардың бірін де антисоветтік ұлтшыл ұйым құрды деп айтпады. Мұндай ұйымның болғанын және оған өзінің қатысты болғанын мойындаған жоқ. Және тергеушінің Троцкишілермен бірлескен антисоветтік блок құрдындар деген сұрағына да бүкпесіз толық жауап беріп, олармен байланысқа байланысты сұрақтарға 1933 жылғы тергеу кезінде-ақ жауап бергенін және оған алып-қосар ештеңе жоқ екенін қаймықпай айтты.

Ыдырыс Мұстамбайұлы тергеу барысында өзі секілді қаншама қазақ қайраткерлеріне жазықсыздан-жазықсыз жала жабылып кінә қойылып отырғанын айқын түсінді. 1933 жылдан басталып аяғы 1937 жылға дейін созылған НКВД-ның жендеттерінің азаптау, қорлау істеріне мойыған жоқ. Сталиндік озбыр жүйеде ешқандайда адами құндылық қалмағанын, әділдік жоқ екенін ол әлдеқашан білген еді. Ол өзі айтқандай «Қазақ халқы батыр халық» деген асыл қасиетті ардақтай біліп, сағы сынбаған қайраткер тұлға қалпында кете барды.

Ыдырыс Мұстамбайұлының ісіне байланысты 1937 жылдың 15 қарашасында берілген айыптау қорытындысында оған осыған дейінгі тергеу ісіндегі айыптаулар қайталанатын. Осы қорытындыда ерекше атап көрсететін жағдай: «Ол өзін кінәлімін деп мойындамады» делінген. Айыптау қорытындысында бұл іс Алматы облыстық НКВД-ның үштігінің қарауына жатады деп көрсетіліпті.

Қайраткер тұлға Ыдырыс Мұстамбайұлының ісін қараған Алматы облыстық УНКВД-ның үштігі 1937 жылы 15 қарашада оны ату жазасына кесу жөнінде шешім шығарған. Үкімнің орындалуына байланысты тағы бір келтіре кететін дерек 1938 жылы 22 желтоқсанда НКВД-ның арнайы бөлімінің аға лейтенанты Гайович Қазақ КСР прокурорының орынбасары Покровскийдің атына жіберілген жазбасында Ыдырыс Мұстамбайұлы туралы қысқаша хабарлама бере отырып, оның 1937 жылы 15 қарашада Алматы облыстық НКВД-ның үштігінің үкімімен ату жазасына кесілгенін және үкімнің орындалғанын хабарлайды [12].

Кейінгі кезде кейбір Алаш қайраткерлерінің оның ішінде Ыдырыс Мұстамбайұлының да қайтыс болған жылына байланысты баспасөз бетінде әртүрлі мәліметтер жарияланды. Менің өзімде Ыдырыс Мұстамбайұлының 1937 жылы атылғанына күмәнмен қарап, бұл жөнінде газет бетінде мақала жазған болатынмын. Оған, менің қайраткердің туысқандарының қолымен алған оның өлімі туралы куәлік қағазы түрткі болды. Онда Семей қалалық Азаматтық хал актілері жазбалары (АХАЖ) мекемесінде 1959 жылы 30 шілдеде тіркелген «Өлімі жөніндегі азаматтық хал акті тіркеу» кітабында Мұстамбаев Ыдырыс Мұстамбайұлының 1943 жылы 12 ақпан күні «өкпе қабынуы» ауруынан қайтыс болғандығы тіркеліп, анықтама берілгені ап-айқын жазылған.

Бұл анықтама қаншалықты шынайы жазылған және бұл анықтаманың түп негізі қайдан шыққан деген сұраққа назар аударып көрейік! Сталин қайтыс болып, оның орнына келген Н.Хрущевтың басқарған жылдары елімізде біршама өзгерістер болып, демократияның жай да болса желі ескен осы кезеңді тарихта «Хрущев жылымығы» деп атайтыны белгілі. Және осы кезеңде Сталиндік жаппай қуғын-сүргін жылдары жазықсыз жазаланған мыңдаған адамдар ақталған болатын. Осы «жылымықты» пайдаланған қайраткердің туыстары ҚазКСР прокурорына, мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасына және республикалық Ішкі істер министрлігінің басшылығының атына хат жазып, оны жалған айыптаудан ақтау және оның тағдыры жөніндегі мәліметтерді білу жөнінде көмек сұрайды. Міне осындай ресми сұраулардан кейін республикалық мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің органдары оның туыстарына ресми түрде жауап бергенге дейін Кеңес одағы мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің 1955 жылғы 24 тамыздағы шешіміне сүйене отырып, қайраткердің есеп карточкасына: «Ыдырыс Мұстамбаев 10 жыл мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне сотталған. 1943 жылы 12 ақпанда өкпе ауруының қабынуынан қайтыс болған» деген өзгеріс енгізеді. Сондай-ақ, республикалық мемлекеттік қауіпсіздік комитеті бөлімі бастығының орынбасары Романов 1959 жылы 25 шілдеде Семей қалалық Азаматтық хал актілері жазбалары (АХАЖ) бөлімінің меңгерушісінің атына мынадай мағынадағы ресми хат жібереді: «Семей облысы, Жарма ауданының тумасы, 1898 жылы дүниеге келген, ұлты қазақ Мұстамбаев Ыдырыс Мұстамбайұлының қайтыс болуы туралы жазбаны тіркеуіңізді сұраймын. Бізде бар мәліметтер бойынша Ы.Мұстамбаев айдауда жүрген кезде 1943 жылы 12 ақпанда өкпе ауруының қабынуынан қайтыс болған. Ол тұтқындалғанға дейін Семей қаласында тұрған. Бұған дейін Ы.Мұстамбаевтың қайтыс болған мерзімі заңды түрде тіркелмеген. Қазіргі уақытта Ы.Мұстамбаевтың қайтыс болуы жөніндегі мәлімет оның туысқандарының оның қайтыс болуы жөніндегі заңдық анықтаманы сұратуы қажеттілігінен туындап отыр» [13]. Көріп отырғанымыздай мемлекеттік қауіпсіздік органдары өздерінің қанды қылмыстарын, заңсыз істерін, сотсыз, тергеусіз және есепсіз жүргізген қылмыстарын жасыру мақсатында жазықсыз жазаланған қайраткерлердің құжаттарына да жалған мәліметтер, өзгерістер енгізіп, істі әбден шатастырған. Ыдырыс Мұстамбайұлының туыстарына да беріліп жүрген осындай қолдан жасалған жалған құжат болатын.

Қорытынды. Қайраткер тұлға Ыдырыс Мұстамбайұлының туыстарының өтініші бойынша оның ісін қайта қараған Қазақ КСР-нің прокуроры оған тағылған айыптауларды негізсіз яғни ол 1928, 1929, 1932 жылдары жасаған қылмыстары бойынша айыпталып отыр. Ол қылмыстары үшін 1933 жылы сотталып, жаза мерзімін толық аяқтаған. Басқадай айыптауларға ешқандай негіз жоқ деп ҚазақКСР Жоғарғы сотының қылмыстық істер жөніндегі соттық алқасына қарсылық білдіреді. Осы қарсылық бойынша істі қайта қарап шешім шығарған ҚазақКСР Жоғарғы сотының қылмыстық істер бойынша алқасы 1959 жылы 9 мамырда қайраткер тұлғаға қатысты Алматы облыстық УНКВД үштігінің 1937 жылы 15 қарашада

шығарған қаулысының күшін жойып, істе қылмыстың жоқтағына байланысты тоқтату жөнінде шешім шығарған.

Осылайша ұзақ жылдар бойы есіміне жалған қара күйе жағылып, жазықсыз айыпталып келген қазақтың ар намысты, ардақты ұлының есімі ақталып, ортамызға оралған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-7386, іс-11020. n 291
2. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-7386, іс-11020. n.29
3. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-115685. nn.1-10
4. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-115685. nn 1-12
5. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-11030. nn 17-39
6. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-15685. nn 27-28
7. ҚР ПА. Қ-141, т-1. іс-10599. nn 501-503.
8. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-115685. n 37
9. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-11030. n 8
10. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-7386, іс-11020. nn 295-296
11. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-7386, іс-11020. nn 297-301
12. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-11030. n 12
13. Алматы қалалық полиция департаментінің архиві. Қ-06785, іс-11030. n 41

References:

1. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-7386, is-11020. p 291*
2. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-7386, is-11020. p.29*
3. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-115685. pp.1-10*
4. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-115685. pp 1-12*
5. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-11030. pp 17-39*
6. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-15685. pp 27-28*
7. *QR PA. Q-141, t-1. is-10599. pp 501-503.*
8. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-115685. p 37*
9. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-11030. p 8*
10. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-7386, is-11020. pp 295-296*
11. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-7386, is-11020. pp 297-301*
12. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-11030. p 12*
13. *Almaty qalalyq polisia departamentiniñ arhivi. Q-06785, is-11030. p 41*

ӘӨЖ 06.35.51
МРНТИ 03.01.11

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.25>

¹ Б.Қ. Исабек *, ² Б.А. Амалбекова, ³ Нуржанова А.М.

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Басқарма төрағасының орынбасары-академиялық мәселелер жөніндегі проректор, ОҚМПУ,
Шымкент, Қазақстан
E-mail: barsha73@mail.ru

² ОҚМПУ 2 курс докторанты, Шымкент, Қазақстан
E-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz

³ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.И. Сәтбаев ат. ҚазҰТУ, Алматы қ., Қазақстан
Республикасы
E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨСКЕН ОРТАСЫ МЕН ӨМІР ЖОЛЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – Ұлы Отан соғысында асқан ерлігімен даңқы бүкіл әлемге аңыз болған гвардия полковнигі, Кеңес Одағының батыры, әскери тақырыптағы жазушы Бауыржан Момышұлының өмір жолы мен қоршаған ортасының шығармашылық қызметіне ықпалын талқылауға арналған.

Батырдың шығармашылық дүниесінің негізгі мәні мен мазмұны заманхаттан тұратындығына көз жеткіземіз. Яғни, өзінің бастан кешкен оқиғалары мен естеліктерінің шығармашылық құндылыққа айналғандығы мәлім.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы батырдың азаматтық ұстанымын айқындайтын мәліметтерді жинақтау және оларды сыныптаумен айқындалады. Ұлы жазушының шығармашылық бағыты соғыстың тарихи бейнесі мен қасіретін оқырманға шынайы жеткізуге мақсатталғандығын осы мәліметтердің көмегімен саралауға қол жеткізе аламыз.

Зерттеу жұмысының өзектілігі автордың өскен ортасы мен тұлғалық қалыптасу сәттерінің әскери оқиғалардың желісінде өрбігендігімен маңызды. Шығармашылық туындалары дүние тарихындағы шектен тыс қатал әрі күрделі құбылыстың жүру барысында қалыптасты. Батырдың қарапайым өмірдегі әрекеттері мен көзқарастары әскери тәртіп пен адалдықтың ұстанымдарымен үйлесіп жатты.

Зерттеудің нәтижес ретінде Бауыржан Момышұлының тұлға болып қалыптасуына ықпал еткен тұлғалар тұрғысында мәліметтер сарапталып, тарихи тұлғасына ғылыми баға берілді.

Тірек сөздер: батыр бейнесі, әскери шығармашылық, тарихи ақиқат, хат, отбасы, тарихи тұлға.

¹Исабек Б.Қ. *, ²Амалбекова Б.А., ³Нуржанова А.М.

¹кандидат исторических наук, доцент,

Заместитель председателя правления-проректор по академическим вопросам, ЮКГПУ,

Шымкент, Республика Қазақстан

E-mail: barsha73@mail.ru

²Докторант ЮКГПУ, Шымкент, Республика Қазақстан

E-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz

³кандидат исторических наук, доцент, КазНИТУ им. Сатпаева, Алматы, Республика Қазақстан.

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ОКРУЖЕНИЕ БАУЫРЖАНА МОМЫШҰЛЫ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Цель исследования - обсуждение жизненного пути и влияния окружающей среды на творческую деятельность Героя Советского Союза, писателя на военную тематику и гвардии полковника Бауыржана Момышұлы, чья слава о подвиге в Великой Отечественной войне стала легендой во всем мире. Мы убедимся, что основная суть и содержание творческого мира героя состоит из мемуаров. То есть, как известно, пережитые им события и воспоминания стали творческой ценностью.

Одна из задач исследовательской работы определяется обобщением сведений, определяющих гражданскую позицию героя в годы Великой Отечественной войны, и их классификацией. С помощью этих данных мы можем добиться того, чтобы творческое направление великого писателя было направлено на объективную передачу читателю исторического образа и последствий войны.

Актуальность исследовательской работы обусловлена тем, что в сети военных событий разворачивались моменты молодости и личностного становления автора. Творческий путь писателя сложился в ходе жесткого и сложного явления мировой истории. Действия и взгляды героя в обычной жизни сочетались с принципами воинской дисциплины и честности.

В качестве результатов исследования были проанализированы сведения о лицах, способствовавших становлению личности Бауыржана Момышұлы, дана научная оценка его исторической личности.

Ключевые слова: образ героя, военное творчество, историческая объективность, письмо, семья, исторический деятель.

¹Isabek B.K. *, ²Amalbekova B.A., ³Nurzhanova A.M.

¹Candidate of Historical Sciences, Deputy Chairman of the Management Board-Vice-Rector for Academic Affairs, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent Kazakhshtan

E-mail: barsha73@mail.ru

² Doctoral student of South Kazakhstan State Pedagogical Universit, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz

³ Candidate of Historical Sciences, docent Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

UPBRINGING AND LIFESTYLE OF BAUYRZHAN MOMYSHULY: HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The purpose of the study is to discuss the life path and the influence of the environment on the creative activity of the Hero of the Soviet Union, writer on military subjects and guard Colonel Bauyrzhan Momyshuly, whose fame about the feat in the Great Patriotic War has become a legend all over the world. We will make sure that the main essence and content of the creative world of the hero consists of memoirs. That is, as you know, the events and memories he experienced have become a creative value.

One of the tasks of the research work is determined by the generalization of information that determines the civil position of the hero during the Great Patriotic War, and their classification. With the help of these data, we can ensure that the creative direction of the great writer is aimed at objectively conveying to the reader the historical image and consequences of the war.

The relevance of the research work is due to the fact that the moments of youth and personal formation of the author unfolded in the network of military events. The creative path of the writer was formed in the course of a tough and complex phenomenon of world history. The actions and views of the hero in ordinary life were combined with the principles of military discipline and honesty.

As the results of the study, information about the persons who contributed to the formation of the personality of Bauyrzhan Momyshuly was analyzed, and a scientific assessment of his historical personality was given.

Keywords: the image of a hero, military creativity, historical objectivity, writing, family, historical figure.

Кіріспе. Адамның дүние есігін ашуы, ержетуі, тұлға болып қалыптасуы, бойындағы сан қырлы қабілет – қасиетінің ашылуы кеңістік пен уақыт аясында өтері ақиқат. Өскен ортасы мен адамзат баласын дүр сүлкіндірген тарихи оқиғалар Б. Момышұлының тағдырына терең ізін салғаны анық. Батырдың балалық шағы мен қызмет жолының басталу кезеңдері соғыс пен әскери науқандардың үрдісімен қабат жүрді. Балалық шағының белестері 1918-1920 жылдардағы Азамат соғысының құбылыстарымен бетпе-бет келді. Ал, әскери қызмет жолының қалыптасу сәттері 1930 жылдардағы кенестік әскери дүрбелеңдердің ортасында айшықталды. 1930 жылдардың соңында КСРО мен Жапония, Финляндия арасындағы болған әскери шиеленістердің негізгі дені Б. Момышұлының көз алдында өрбігендігін аңғару қиын емес. 1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысының сұрапыл жылдары батырдың өмірінде тағдыршешті рөлге ие болды. Тұлғаның адамзат баласына соғыстың шынайы беттері мен қасіреттерінің мәнділігін түсіндіретін белгілі шығармалары осы соғыс барысында қалыптасқан болатын. Б. Момышұлы соғыс барысында көрген және ойға түйген сабақтары мен тәжірбиелерін қалап арқылы бейнелеуде қазақ арасынан шыққан бірден-бір шебер жазушылардың бірі болып табылатыны сөзсіз. Ұлы Отан соғысының шешуші шайқастарының бел ортасында Б. Момышұлының болуы және оны кейінгі ұрпаққа мәнді тұрғыдан баяндауы оның тағдырының белгілі бір миссия арқалағандығын байқатады.

Егер адамның өмір жолын мазмұнды белгілеріне, әлеуметтік қалыптасу сатыларына қарай дәуірлейтін болсақ, мынадай асуларды байқар едік: а) 1910-1930 жылдары – болашақ батырдың дүниеге келген, орта білім беретін мектепті аяқтаған боз бала шағы; ә) 30 – жылдар батырдың Қызыл армия қатарында және кәсіби жол таңдау табалдырығында тұрған кезеңі; б) 1941 – 1945 жылдары батырдың қанды майдандағы ерліктері мен көшбасшылық қасиеттерінің ашылған кезеңі; в) 1950 – 1960 – жылдары әскери білімін жетілдіру және ұстаздық шеберліктің шыңына жету кезеңі; г) 1960 – 1970 жылдары – қолбасшы қылышын қаламға айырбастап, әдеби майданындағы ерлігі шыңдалып, мойындалған кезеңі. Батырдың өскен ортасы мен өмірлік ұстанымдарының жалпы сипаты бүгінгі өскелең ұрпақтың санасында орнығуы тиісті құндылықтардың жиынтығының бір бөлігін құрайды. Б.Момышұлының қызметтік жолы мен айналасындағы ортасынан талап еткен қасиеттердің бастылары ретінде мыналарды атауға болады: отанға қалтықсыз қызмет ету, адалдықтың туын биік ұстау, қандай жағдайда болмасын шындықты айтудан тайсалмау, қорқақтықтан қашық тұру және т.б. Жоғарыда аталған адами қасиеттердің белгілерін бүгінгі ұрпақтың бойынан көру және осы мақсатта батыр бабамыздың азаматтық ұстанымдарын насихаттау жұмыстары, өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

XXI ақпарат ғасырында қоғамның жас буынының өзіне идеалды кейіпкерлер мен рухани тәлім-тәрбиенің көздерін интернет айдарларынан іздеуі және соған еліктеуі әдеттегі құбылысқа айналып бара жатыр. Интернет көздеріндегі ақпараттар ағынында отанды сүю, ұлттына қызмет ету, ата-аба дәстүрлерін құрмет тұтудың ізгі амалдары талқыланбайтындығы анық. Сондықтан да Б.Момышұлы секілді ұлттың тарихында өшпес орнын қалдырған тұлғалардың рухани-адамгершілік мұрасын зерделеу, талдау

жұмыстары өзінің парызын ақтары сөзсіз. Өскен ортасы мен ұстаздарының Б.Момышұлының тұлға болып қалыптасуына ықпалын анықтау және тарихи талдау жүргізу.

Материалдар. Б.Момышұлының өміріне қатысты тарихи құжаттар, ғылыми жарияланымдар мен әдеби шығармаларды мазмұны мен бағытына қарай жіктеу бойынша құрылымдық-типология әдісінің көмегіне жүгіндік. Батырдың өскен ортасы мен айналысындағы адамдармен қарым-қатынасының сипаты туралы хабар беретін деректерді екі топқа бөлеміз: 1. Батырдың өзінің қаламынан туындаған шығармашылық жиынтығы. 2. Батырдың өмірбаянын зерттеумен айналысушылардың жарияланымдары.

Әдіснама. Батырдың өзіндік шығармашылық туындылар тобы мен сыртқы дереккөздердің өзара шынайылығы мен ұқсастықтарын ажырату, салыстыру мақсатында салыстырмалы-талдау әдісі кең пайдаланылды. Тұлғаның сыртқы ортамен қарым-қатынасының элементтері мен оның өзара бір-біріне әсерінің себептері мен салдарларын анықтауда жүйелік әдісіне сүйендік. Сонымен қатар, тұлғаның саяси-әлеуметтік, рухани-адамгершілік қырларын тануда жәрдемдесетін бақылау, әңгімелесу, сауалнама әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер. Б. Момышұлының өмір жолындағы осынау хронологиялық асудың әрқайсысына тән айшықты ерекшеліктер, қиыншылықтар, жеңістер, үміт пен күдікті күшейткен оқиғалар желісі аз емес. Атап өтер болсақ, 30-жылдардағы отарлау саясатының шынайы белгісі көрініс тапқан аштық, Сталиндік қуғын-сүргін, 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы, әкімшіл-әміршіл жүйенің әділетсіздігі, 50-жылдардың басындағы саяси науқандар – ұлтшылдармен, космополиттермен күрес, т.с.с. ар намысты асқақ қойған батыр Бауыржанның санасына, дүниетанымына, өмірге деген көзқарасына, мінез-құлқына әсер етпей тұрмады [1, 23 б.].

Батыр Бауыржан бойындағы ержүректік, ар ождан, еліне деген шексіз махаббаты, сонымен қатар кәсіби тұрғыдан қолбасшылық қабілеті, адамның болмысы мен санасына әсерін тигізе алатын қасиеттері танылған кезең Ұлы Отан Соғысымен тұспа тұс келеді.

«Арпалыс» (Волоколамск тас жолы) шығармасының авторы Александр Бекпен алғаш танысқан кезінде – уақыт өте келе, мен жайында ақпараттар жазар болсаңыз, менің аты-жөнімді өзгертпей; қазақ тілінде Бауыржан Момышұлы жазылсын. Туып өскен жерім көшпенді елдің перзенті болғанымды білсін. Тегім Момыштың ұлы Бауыржан екенімді халық хабардар болсын деп тәптіштеп айтқаны бар [4, 17-б.].

Өзінің тегін жазуда «Момышұлы» деген атын мақтанышпен мәртебе етіп өткен қайсар қазақтың бірегейі Бауыржан Момышұлының есімімен бірге қазақтың қалғып бара жатқан ұлттық санасы селт етіп оянды... «Мен таза мәңгірттенген адаммын». Санамды 180 градусқа өзгерткен Баукең ғой. Дін, салт-дәстүр, тарихи сана туралы Баукеңмен жолыққаннан кейін барып ойлана бастадым дейді «Бауыржан тану» ғылыми-зерттеу орталығының негізін салушы, профессор, Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлы [3, 4-б.].

Осы орайда Мекемтас Мырзахметұлының «Қазақ қалай орыстанды» атты кітабының дүниеге келуінің себебін түсінгендейміз.

Архивтегі құжаттарға сүйенер болсақ, 1930 жылдары Бауыржанның тегі Момышұлы емес, Момышев болған. Оған дәлел архив құжаттарындағы 1930 жылғы 15-Маусым айындағы аудандық атқару комитетінің № 2064 хаттамасы. Хаттамада жауапты хатшысы: Момышев деп тұр және қолтаңбасы бейнеленген. (Қор 816, тіз. 1, буМа 9, 109 Іс, 1-36 беттер, Қор 165, тіз. 4, бума 37, 327 Іс).

Б.Момышұлы 1910 жылы 24 желтоқсанда Жамбыл облысы, Жуалы ауданындағы Мыңбұлақ ауылында дүниеге келді. Б.Момышұлының әкесі – Момыш өз бетінше сауат ашқан. Б.Момышұлы дүниеге келген кезде әкесі елуді еңсеріп қалған кісі екен. Б.Момышұлының балалық шағынан сыр шертетін «Ұшқан ұя» шығармасында әкесін ағаш ұстасы және етікші деп білген, сонымен бірге зергерлігімен танымал болғаны, жиырма сегіз жасында ауылдың старшыны болып тағайындалып, он жеті жыл еңбек еткені көрсетіледі. Анасы – Рәзия ұзақ өмір сүрмей ерте қайтыс болып кеткен, Б.Момышұлы әкесі Қызтумастың тәрбиесінде болады. Б. Момышұлының өмірінде әже тәрбиесінің, ұлттық тәрбиенің маңызы ерекше. Оны Бауыржанның мына жазбасынан айқын сезінуге болады: «Өмірде маған тәлім-тәрбие берген ұстаздарым көп болды, бірақ ұстаздарымның берген білімі сүйікті әжемнің, ата-анамның айтқан ақыл кеңестеріндей бола алған жоқ десем, ұстаздарым ренжімейді деген ойдамын» [5, 11-16, 26-б.б].

Б. Момышұлының әкесі қазақ тіліндегі басылым көрген кітап, журналдарды жиыстырып жүрген. Осылайша Бауыржанды бала кезінде Ұлы ақын Абаймен әкесі таныстырады. Соның әсерінен Абай, Шәкәрім қажының кітаптарын оқып солармен сусындап өседі. Соғыс жылдары Бауыржан Момышұлы Абайдың кейбір өлеңдерін талдап, Абай туралы «Родной край» журналында мақала жариялап, ұлы ақынның өлеңін орыс тіліне аударады [3, 168-б.].

Мекемтас Мырзахметұлы Жамбыл журналының 2005 жылғы 4-санында жариялаған «Баукең жазған хашия» деген мақаласында: «Б. Момышұлы 1945 жылы Абай Құнанбаевтың «Қараңғы түнде тау қалғып» деген аудармасына берген жеке бағасы: өлең авторы Гетенің немісше жазылған тексін орысшаға аударады, Лермонтовтың өлеңін қазақшаға аударады, Абайдың туындысын орыс тіліне аударады. Бір-бірімен салыстыра келе, әйгілі үш классикке өз бағасын берген еді: Гетеге «3», Лермонтовқа «4», Абайға «5» деген баға қойған болатын» [3, 169-б.]. Ұлы Отан соғысының қан майданында жүріп, Б.Момышұлы қылыш пен қаламды қатар ұстап, әлемдік әдебиетке баға беріп, Абайдың классик ақын ретінде дүниежүзілік әдебиеттегі орнын төрге шығарды.

Б.Момышұлының өмір деректеріне жіті көз жіберсек, балалық шағы Әулиета (Тараз қаласы) мен Шымкентте өтеді. Бала кезінде лақап есімі «Шаңтимес» болған Б.Момышұлы бастауыш сыныпқа Бурное станциясындағы Евгеньевка селолық орыс мектебіне барады және бір қыс оқиды. Б.Момышұлының орыс мектебіне баруын әкесі қалайды. Әкесі: «орыс оқуы тұрмысқа да, тұраққа да, ілімге де, білімге де жақын. Орысша оқысаң, жаза да білесің, басқа тілде кітап оқисың». Қатарыңнан кем етпейтін де осы орыс тілі сияқты ғой деп Б.Момышұлын орыс мектебіне жібереді [5, 237-б.]. 1921 жылы Аса интернатына оқуға түсіп, сол жерде үш жыл білім алып, бастауыш мектепті аяқтайды. Ол уақытта орта мектеп жоқтың қасы еді. Жеті жылдықтың өзі тұңғыш рет Шымкентте тек 1924 жылы ашылған болатын. Б.Момышұлы сол ашылған жетіжылдық мектепте білім алып (қазіргі №7 Қ.Сыпатаев атындағы орта мектеп), оны 1928 жылы үздікпен бітіреді. Әбділда Тәжібаев және Құрманбек Сағындықов Б.Момышұлының бастауыш сыныптастары [6, 24-б.].

«Шәкірті үшін жақсы ұстаздың өнегесі өле-өлгенше азық» деген сөзді Б.Момышұлының сүйікті ұстазы, жазушы, ақын Тәңірберген Отарбаев туралы айтқанымыз әбден орынды. Ол классикалық әдебиетті насихаттап, сабаққа үнемі домбырамен келетін және Абайдың, Ахмет Байтұрсыновтың, Мағжан Жұмабаевтың, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, ақын-жыраулардың өлеңдерін жатқа білетін, білімі өте жоғары, сабақ беру әдісі ерекше ұстаз болған. Тәңірберген Отарбаев Алаштың арысы Жүсіпбек Аймауытовпен дос болған. Ол екеуі интернаттың жатақханасында әр сенбі сайын кездесіп, жаңа шыққан шығармаларды талдап, соңынан домбыра тартып, ән айтқан. Ал, Б.Момышұлы осы достықтың куәсі болған [7, 32-33,38-66.]. Кеңес үкіметі кезінде Алаш зиялыларымен дос болудың зардабын білу қиын емес. Тәңірберген Отарбаев 30-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің қиянатын көргендердің бірі. Оның мәнісі мынада. Т. Отарбаев 1928 жылы Ташкент рабфагіне оқытушылар даярлайтын екі жылдық курсқа қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беруге шақыртылады. 1931 жылы Ташкент педагогикалық институтын бітіріп, жоғары білімді маман атанады. 1938 жылы Ташкенттегі Ауыл шаруашылық рабфағында дәріс оқиды. Тәңірберген Отарбаев 1938 жылы 12 мамыр күні Ташкент түрмесіне қамалып, екі жылдан кейін Коми АССР-дегі «Ухта» поселкісіне, қуғын-сүргін лагеріне айдалады. 1942 жылы Коми АССР-де іш ауруынан қайтыс болады [7, 5-7-66.]. Б. Момышұлы мектепті бітірер кезде Тәңірберген Отарбаев: «Айналайын, сен ешуақытта шаруашылық, өндіріс саласына барма, тек ғылыммен айналыс». Ғылыммен айналыссаң, дүниежүзіндегі атақты ғұламалардың бірі болып шығасың деп өзінің ұстаздық ақ батасын береді [7, 9-б.]. «Ұстаз шәкіртіне сыншы» ұстаз Т. Отарбаев Бауыржанның болашағынан мол үміт күтті.

1928 жылы Орынбор қаласындағы жоғарғы оқу орнының табалдырығын аттайды. Оқу орынның басшысы қазақ ұлтынынан Тоқтыбаев болады. Институт директоры Бауыржанның әлеуметтік жағдайына байқап, Орынборда оқуын жалғастыра алмайтындығын, денсаулығына кедергі болуы мүмкін деп, туған жеріне қайтарып жібереді. Б. Момышұлының алдындағы жоғарғы оқу орынның есігі осылайша жабылады [6, 24-б.].

Б. Момышұлының ұстаздары жайында сөз болған кезде Тұрар Рысқұлов пен Ораз Жандосовты еске алмау мүмкін емес. Ораз Жандосов Б.Момышұлының бойындағы қырағылық қасиеттерді байқап жанына хатшы – көмекшісі етіп алады. Жас шәкірт Б.Момышұлы үшін ұлт зиялылары үлкен мектепке айналады. Мәскеу қаласындағы Қаржы академиясына жолдама алғанымен шәкіртақыға іліге алмаған соң Б.Момышұлы әкесінің жөн сілтеуімен Тұрар Рысқұловтың алдына барады. Сол тұста Ресей үкіметі төрағасының орынбасары қызметін атқарып тұрған Тұрар Рысқұлов шалғайдан келген Бауыржаннан ауылдың жағдайына қанық болып, оған Қазақстанмен бірге Мәскеудегі Қаржы академиясының шәкірақысын бергізеді [12]. Алаштың арыстарымен балалық шағында кітап арқылы танысқан Б.Момышұлы өсе келе олармен жүзбе-жүз кездесуі бекер емес деген ой келеді. Қазақтың тарихын жетік біліп, салт-дәстүрге деген шексіз махаббатын барлық шығармасында анық көрсетіп, қазақ халқының болашағы, тіл мәселесін ешкімнен қаймықпай көтеруі осы ұстаздарынан алған тәлім тәрбиесі деп білеміз.

Әр жылдары ауыл мұғалімі, қаржы қызметкерлері болып қызмет істеген Б.Момышұлы аудандық милицияда да қызмет атқарған. Бұл уақыт репрессия жылдарының алғашқы жылдары еді. Б.Момышұлы

қызметте әділдік танытып жазықсыз сотталғандарды босатандыққа жіберіп отырған. Жүрегі әділдік, шындық деп соғатын Б.Момышұлы бұл жердегі қисынсыз әрекеттерден аулақ болу үшін ол жұмыстан кетіп қалады. Батырдың мінезі сол кездің өзінде әскери қызметтің адамы екендігін көрсетті. Сондықтанда түпкірде орналасқан, Қиыр Шығысқа аттанып кетеді. [12] Дәл осы жағдай Б.Момышұлының жанын да алып қалған сияқты. Олай дейтініміз ауданның шолақ белсенділерімен түсінісе алмай, сөзге келіп қалған Бауыржан әдейі ұйымдастырылған қуғын-сүргінге ұшырау ықтималдығы жоғары еді. Ал Қиыр Шығыста мұндай «саяси науқанның» белсенділігі әлде қайда төмен болған.

Әскердегі қызметін өтегені үшін Бауыржанға, кезектегі командир шенін беріп еліне қайтарады. Тимофей Дубовиктің қолдау көрсетуімен Шымкенттегі өнеркәсіп банкінің экономисі болып тағайындалады. Бұл қызмет өте сәтті бастау алады. Олай дейтініміз 1936 жылы Республикалық банктің меңгерушісі қызметін атқаратын Б.М. Барханның жолдама беруімен Ленинград қаласына жанындағы он екі айлық білімін жетілдіруге аттанады [9].

Б.Момышұлы үшін Ленинград ой жетпейтін өзгеше бір дүние болып көрінеді. Алғаш рет осы жерде А.С. Пушкин және басқада орыс зиялыларының шығармаларын оқиды [6, 88-б.].

1940 жылдың бас кезінде Киевке полк штабының бірінші орынбасары қызметіне тағайындалады. Оқруг командирі Г.К. Жуков, ал операциялық бөлімнің басшысы полковник И.Х. Баграмян еді. 1941 жылдың қаңтар айынан, Ұлы Отан соғысы басталған уақытқа дейін республикадағы әскери комиссариатында аға нұсқаушы қызметін атқарады. 1939 жыл Б. Момышұлының өміріндегі ең ауыр жыл. Себебі асқар таудай әкесі Момыш қайтыс болады.

1941 жыл 22 маусым Кеңес Одағына фашистік Германия тарапынан басталған әділетсіз соғыс болса, Б. Момышұлы үшін өмірінің жаңа бір белесінің басталуымен айқындалады.

Б.Момышұлының Мәскеу түбінде шайқастағы ерлігі жайында, Кеңес Одағының Батыры Генерал Иван Михайлович Чистяковтың «Дружба народов» журналында жарық көрген естелік кітабынан үзінді: «Москва түбінде Бауыржанның батальоны ізім ғайып жоқ болып кетеді, бір-екі күндей немістердің қоршауында болып, ержүрек батырлықпен жаумен қиян – кескі шайқас жүреді. Бір күн, бір түнге созылған аяусыз соғыста қызыл әскер төрт жүзден аса фашистерді қырып, оларды Волоколамск тас жолы арқылы жасаған шабуылын тырп еткізбей бөгеп тастаған. Содан кейін орман ішінде маневр жасай отырып, өздерін қоршаған жау шеңберін тас-талқан етіп бұзып шығып, полкке келіп қосылған болатын. Осы ұрыстан кейін Панфилов Момышұлының батальонын өзінің резерві етіп ұстап, оны ең қиын деген жерлердегі ұрыстарға жіберіп отырды. Соның бәрінде де Бауыржан және оның батальоны үздіксіз жеңіске ие болды» [6, 161-б.]. Сонымен қатар И.М. Чистяков Б. Момышұлының бойындағы шыншылдық қасиетін өте жоғары бағалаған. Бауыржан Момышұлын қан майданда жасаған көзсіз қайталанбас ерлігі үшін генерал – майор, 8 – гвардия дивизиясының командирі әрі әскери ұстазы Панфиловтан бастап оны Совет Одағының Батыры мен генерал атағына талай рет ресми түрде ұсынған. Бірақ Б. Момышұлының әлемге танылған даңқымен әскери ілімдегі тереңдігін, дарабоз қолбасшылығын көре алмаған пенделігі басым генштабтың және тікелей қорғаныс министрінің қарсылығына ұшырады [14]. Осы себепті, 1956 жылы Б.Момышұлы қырық алты жасында отставкаға шығып кетті. Отставкаға шығу себебі өз ұстазы генерал Чистяковке жазған хатында айтылуында көп сыр жатыр. Бауыржан Момышұлы өзінің әскери жолдағы болашақ карьерасы болмайтынын білген соң, жазушылық өнерге бағыт алып, тез танылды. Ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізге тың серпіліс әкелді. Ал бұл өз кезегінде «жылымық жылдары» жаңа буын өкілдерінің лек-легімен әдебиетке келуіне Алаш рухының қайта бой көтеруіне жағдай туғызды. Қаламы қылышынан да өткір болған Бауыржанның шығармалары ұлттың рухын асқақтатын, салт-дәстүр және қазақ тарихы мен шежірелердің қайта жаңғыруымен ерекшеленді. Шығармалары екі тілде жазылды. Ұлы Отан соғысы кездерінде «Серігім», «Жазушыға», «Қалыбек аға», «Біреулерге», «Омарбекке», «Жардың мұңы», «Ана тілін ардақта», «Досыма», «Толғау» атты өлеңдер жазған. 1952-1956 жылдары «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Біздің семья» (Ұшқан ұя) атты еңбектері шықты [8, 5-б.]. Соғыс жылдары Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов сынды зиялы қауымның ұйымдастыруымен Қаз ССР Ғылым академиясында бір апта бойы таңдаулы ғалымдар мен өнер қайраткерлерінің алдында шайқастағы әскери іс-әрекеттер жайында Б. Момышұлының арнайы зиялы аудиторияға тақырыптық баяндамалары («Психология войны», «Қанмен жазылған кітап») мен әскери академияда стратегия мен тактика пәнінен жүргізген дәрістер арқылы, әскери көркем әдебиеттің ғылыми негізін салды [14]. Өмірінің көп уақыты кеңес үкіметінің қызыл армиясына арналған, Ұлы Отан соғысы кезінде батырлығы мен әділ де, шұғыл батыл шешімдер қабылдай алатын стратег қолбасшы аға лейтенант шенінен дивизия командиріне дейін өсу жолында Бауыржан Момышұлы әскери бөлімге бірнеше өзгерістер енгізіп, стратегия мен тактика саласында жаңалық әкелген, есімі мәшһүр дүниеге таралған, кеңес үкіметінің генерал мойорлары мен шетелдің қолбасшылары мойындаған ұлы тұлғаға айнала білді. Тарих ғылымы уақытпен санаспайды. Ақиқат әрқашанда жарыққа шығады. Б. Момышұлы дүниеден өткеніне сегіз жыл

өткен соң, 1990 жылдың 12 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Б. Момышұлының дүниеге келгеніне сексен жыл толуы қарсаңында Кеңес Одағының Батыры деген атақ берілді. Бауыржан Момышұлының «Шындықты адал досындай, әділдікке сеніммен қарау керек, өйткені ол ертелі кеш орындалады» деп айтқан ойы жүзеге асқандай. Бауыржан Момышұлының отбасына қысқаша сипаттама берер болсақ, Бибіжамал Мұқанқызы Момышкеліні Бауыржан Момышұлынан екі жасқа кіші, кербез әйел Бибіжамал Мұқанқызынан жалғыз ұлы Бақытжан Бауыржанұлы дүниеге келген. Строева Вера Павловна – өнер саласының майталманы. Бауыржан Момышұлының әдебиетке келуіне себепші болды. Коркина Клавдия Григорьевна – опера театрының әртісі, сыған қызы. Бұл кісіден Елена Бауыржанқызы дүниеге келді. (16.09.1947 жыл). Бахытжамал Калибековна – шет тілдер институтының аспиранты, 13 жыл бірге тұрған [8, 10-б.].

Талқылау. Б.Момышұлының Отан қорғаудағы ерлігі алғаш рет белгілі орыс жазушысы А. Бектің «Волоколамск тас жолы» атты шығармасында жан-жақты баяндалады [8, 5-б.].

Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» кітабы тек қана Кеңес Одағына танымал болған жоқ. Неміс, чех, француз, ағылшын, еврей, грек, испан, итальян, қытай, португал және жапон тілдеріне аударылды. Аудармалар таралымы екі миллион данадан асты. [4, 8-б.]

Көптеген елдерде бұл кітап әскери оқу орындарының студенттеріне міндетті түрде оқытылады. Ал Орталық Барлау Басқармасында (ЦРУ) А.Бектің кітабы бойынша, олар кеңестік қолбасшылар мен жауынгерлердің психологиясын, «жұмбақ орыс жанын» зерттеді. Ал Кубада, Израильде және басқа да елдерде әскери оқу орындарының түлектері бұл кітапты дипломмен бірге алады [4, 8.]. Б.Момышұлы Куба еліне сапары кезінде жауынгерлік ұрыс туралы лекция оқиды, осыдан кейін оған Куба Революциялық қарулы күштері елу бірінші полкінің құрметті командирі атағы берілген. «Екінші дүниежүзілік соғыстың батыры ретінде кімді атар едіңіз» деген сұраққа Фидель Кастро былай деп жауап беріпті: «Волоколамское шоссе» шығармасының басты кейіпкері Бауыржан Момышұлы» [13].

Расымеңде, авторы А.Бек болып саналатын «Арпалыс» шығармасы қазақ ұлтының мақтанышы Б.Момышұлының қайсарлығын, қан төгіс болған соғыстың ащы шындығын мәлімдейтін туынды. «Арпалыс» шығармасына орыстың әйгілі жазушысы К.Симонов былай баға береді: «Ойдан шығарылып, әсерлеп жазылған шығарма емес, нақтылық пен шындыққа толы. Бұл жерде асыра сілтеушілік жоқтың қасы, тіпті ойша болса да бір сөзін де түзеткің келмейтіні анық. Қыл қаламның асқақ шеберлігімен соғысты ақиқат күйінде сипатталған», - деп бағаласа, Қазақтың бір туар тұлғасы Олжас Сүлейменов «маған Александр Бектің «Волоколам тас жолы» романын оқу бұйырды. Романдағы басты кейіпкер Бауыржан мен үшін үлкен тұлғаға айналды. Шыншыл, өжет, қайсар, бір мезгілде батыр да, дана да бола білген Бауыржан менен басқа, көптеген қазақты ардақтауға үйретті. Мен үшін бақыт, мақтаныш деп Бауыржанның қазақтың батыры болғаны», - деген ой түйіндейді [10].

Соғыстың алғашқы жылдарынан бастап-ақ «Известия», «Правда», «Красная звезда» газеттерінің беттерінде Б.Есімі жиі атала бастады. Қазақ ақындарының Б. Момышұлына өлең арнамағаны кемде - кем болды. Атап айтар болсақ, Ә.Тәжібаевтың Б.Момышұлына арнаған алғашқы туындысы «Бауыржан» атты өлеңі 1942 жылы жарық көрсе, араға отыз жыл салып, екінші туындысын жарық көреді. Қазақтың ақиық ақыны Қ. Бекхожин Б. батыр Бауыржанға арнаған «Қол бастар батыр» атты тұңғыш өлеңін 1944 жылдың бас кезінде, ал «Томға киген тау бүркіт» атты өлеңін 1960 жылы, ал «Атыңды мен естідім» деген үшінші өлеңін 1971 жылда жарияланады. Александр Кривицкийдің «Москва түбіндегі қарауыл» шығармасында Б.Момышұлын Отанның адал перзенті, стратег, керемет қолбасшы ғана емес, солдаттарының ерен еңбегін жоғары бағалай білген командир ретінде сипаттайды. Ал, Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» еңбегінде Б. Момышұлының қазақтың қаһарман батыры Мәлік Ғабдуллинге, Төлеген Тоқтаровқа Кеңес Одағының Батыры атағының берілуіне тікелей септігін тигізгені туралы айтып өткен [7, 161-б.]. Кеңес Одағының батыры Мәлік Ғабдуллин Б. Момышұлы туралы: «Мың адам бірлесіп батырға тән іс атқарады. Десекте, атақ назары соның біреуіне ғана бағытталады да, оның кеудесіне Алтын Жұлдыз боп қадалады. Мінеки, мен сол батыр болсам, Бауыржан мемлекеттік атаққа ие болмаған, бірақ есімі тарихқа алтын әріптермен жазылатын, ерліктері жүзден асатын, көптеген солдаттарға тәлім тәрбие бере білген дана да, дара тұлға!» дейді [6, 160-б.].

Бауыржан Момышұлы соғыс туралы ойларын, соғыс басталған күннен бастап, күнделік арнап, барлық шайқастар мен көңілін аударған нәрселерді қойын дәптеріне жазып жүретін әдеті болған. Соғыста жазғандары 37 дәптер күнделіктен тұрады [6, 44-б.]. Ол қолжазбаларды Б.Момышұлы Ғылым академиясының қазақ бөліміне өткізіп, олай – бұлай болып кетсем деп арнау жазып кеткен [2, 100-б.]. Ел басына келген қысыл таяқ уақытта қаруды жолдас етіп, теңіздей қан шайылған соғыста ел мерейін еселеген әскери офицерді «намысы биік, еңсесі тік, рухы асқақ саналы қазақ рухы жоғары, Отан алдындағы парызын өтеуде үлкен жауапкершілік танытқан Б.Момышұлын қазақ халқының болашағы соның ішінде қазақ елінің мәдениеті мен дәстүрі, тарихының жойылып кету қаупі, сондай-ақ ұлттық сананың жойылуы жиі мазалады. Момышұлы қазақ халқының ана тілі және оның тарихы, ұрпақтар

сабақтастығы болып саналатын мәдениеті мен салт-дәстүрден алшақтауы оның жойылуына әкеп соғатындығын мәлімдеді. Қазақ КСР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы Н. Оңдасыновқа, СССР Ғылым академиясы Қазақ филиалы Президиумының төрағасы Қ.Сәтбаевқа Қазақстан Компартиясы Комитетінің хатшысы М.Әбдіхалықовқа, әдебиеттанушы ғалым Е.Ысмайыловқа, майдангер М.Ғабдуллинге жазған хаттарынан ана тілі мен ата тарихымызға, қазақ халқының деген құрметі мен сүйіспеншілігін сезінеміз. (Қазақ әдебиеті № 15-16, жұма, 8 мамыр 2020. 4 б.). Жазылған хаттардың мазмұнына тоқталар болсақ, Мәселен, Қ.Сәтбаевқа жазған хатта: «Қаныш аға, еліміздің әдебиетінде шайқас жайында шынайы жазылған шығармалардың жоқтығын және рухты көтеретін көркем шығармалардың қазақ халқына ауадай қажет екендігі шындық – Б.Момышлы имел в виду, что проблема воспитания от пеленки до штковой борьбы» дей келе жазушылар қауымдастығына ата-бабаларымыздың туған жерін қорғаудағы қайсар да бартыр мінезін, ержүрек тұлғасын шынайы суреттеуді талап етті [10]. Нұртас Оңдасынов Қазақ КСР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасына жазылған хаттың мазмұнында ұлттық тәрбиені насихаттап, ата дәстүрлеріне ой жүгіртіп, ұлттық ойындарды жаңғырту жайында тәуелсіз ойларын білдіреді. Жастарды ұлттық рухта тәрбиелеудегі жетесіздік пен жұтандықты бүкпесіз айтты. Бұл үрдіс Кеңес ассимиляциялық саясатының дамуын көрсеткендей. Өзге ұлттың мәдениетін мойындап, тіліне бағынышты болу, түбінде рухани мәңгірткікке әкеледі: «Біздің «шоқынғандар» қазақ халқының ата дәстүрі мен төл мәдениетін аяққа таптағандай: **«Шала молда дін бұзар»** деген мақал дәл айтылғандай (сауатсыз молда сенімді бұзар)» - деп тамыршыдай дөп басты [11].

Бауыржан Момышұлы өз заманында Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Жұмабек Тәшенов, Ілияс Омаров секілді қазақтың бетке тұтар зиялы ұлдарымен сыйласып өтті. Бұл қарым-қатынастың ортақ мүддесі бар шынайы ынтымақтастық еді.

Соғыс жеңіспен аяқталғаннан кейін, ұрыстарда ерекше көзге түскен қолбасшы офицерлерден 250 командир таңдалып Ворошилов атындағы әскери академияға Б. Момышұлы Азия халықтарынан жалғыз өкіл болады. Ұлтымыз мақтан етер үлкен жетістіктің бірі болды. Қазақтың намысын асқақтата білетін Б. Момышұлы әскери академияны өте жақсы аяқтаумен шектелмей, академияда үздік оқытушы қызметін атқарумен ерекшеленді [14]. Б.Момышұлы шәкірттерінің бірі генерал – полковник Глушко «Тыл солдаттары» атты кітабында былай делінген: «Біз Момышұлының лекциясын үнемі қызығып күтетінбіз. Кез келген материалды ол тапқыр баяндайтын, конспекіден гөрі көбіне схемаға жүгінетін және әрбір тезисті ұрыс тәжірибесінің өнегелі мысалдарымен нығайтатын. Тактиканың күрделі мәселелерін ажырата отырып бізді ойлаудың дербестігіне жан тәнімен үйрететін» [2, 128-б.]. Қарапайым гвардия полковнигі болып қалған Б.Момышұлы 46 әскер бастықтарын үйретіп шығарды. Біздің әрқайсымыз оған қатысты жасалған әділетсіздікті тамаша түсінеміз. Бірақ бұл оның сіңірген еңбегін төмендетпейді және Б.Момышұлына қолбасшы болып қалуға кедергі келтірмейді, өйткені тарихқа лауазымы мен атағына қарай емес, сіңірген еңбегіне қарай енеді. Оны батыр деп мойындады, оны халық нағыз қолбасшы деп атады, ал бұл ең әділ баға, - деді Л.Н. Бақаев [2, 128-б.]. Леонид Николаевичтің пікірімен келіспеу мүмкін емес, себебі өткенімізде кадр саясатындағы терістіктер болмаса, онда Бауыржан Момышұлы неғұрлым әскер құрамаларына да табысты басшылық етер еді. Сонымен бірге, комдив, әскер саласының білікті ұстазы, екі тілді жазушы, философ және ойшыл Бауыржан Момышұлы педагогика мен әскери психологияны байытатын бай мұра қалдырғаны ақиқат.

Б.Момышұлының еңбектерінің танымалдылығының сыры неде? Деген сұрақ та оқырмандарды мазалауы мүмкін. Әрине, Ұлы Отан соғысы тақырыбында жазылған мемуарлар, естіліктер мен көркем әдеби шығармалардың көлемі үлкен болып табылады. Бірақ, олардың арасында қоғамның жүрегіне орнығып, оның кең ықпалына бөленген санаулы шығармалардың арасында Б.Момышұлының жазбалары ойып тұрып орын алады. Автордың қаламынан туған шығармашылық ойдың жемістері тек қанды соғысты сипаттаумен ғана шектелмей, оның көркемдік стилінің жоғары деңгейде болып табылауында еді. Болған оқиғаны әсірелемей, оқырманның санасына күрделі баяндаудан тыс тұрудың тәсілдері батырдың пайымына тән дүниелердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, автордың шығармашылық туындылары мен айналасындағы адамдармен қарым-қатынасының әрекеттер жиынтығына жалпы баға бере отырып, оның оқырманға үлкен ой тастайтын қуатының барлығын аңғарамыз. Яғни, отанын мүлтіксіз сүю, шындық үшін ақырына дейін күресу, тәртіптің адам өміріндегі рөлінің күштерін Б.Момышұлының өмір бағытынан түйсіне аламыз. Б.Момышұлының шығармашылық әлемі, қазақ ғылымы үшін, соғыс психологиясының аспектілерін түсіндіретін құралға айналды. Соғыс ол адамзат баласының тарихымен бірге жалғасып келе жатқан құбылыс екендігі анық. Оның шынайы шарттары мен үндеулеріне моральдық-психологиялық тұрғыдан даяр болмау, жеңілістің басы болып есептелетіндігі анық. Сондықтан, соғыстың ахуалына тез бейімделіп, жауға қарсы қажырлы күресудің іс-әрекеттерінің сипатын батырдың болмысынан таба аламыз. Ал, оның сабақтары мен тағылымдарын қабылдау тек әскери жауынгерлерге ғана емес, кез-келген азаматқа қажетті ұстанымдар екендігі белгілі. Алаш арыстарының бір уақыттары Бірінші дүниежүзілік соғысқа қазақ

жастарының аттануын қолдауы соғыстың тарихи-табиғи құбылыс екендігін мойындаудан туған заңдылық болып табылатын. Ол туралы біршама сыни пікірлер желісі айтылғанымен, оның негізгі себептерінің дұрыстығы ғылыми ортада ортақ пайымға ие болғандығы анық. Б.Момышұлы соғыс құбылысына тіке әрі шынайы қараудың тұжырымын түзген жазушылардың бірегейі екендігі айқын. Жазушы айналасындағы адамдарға бейбіт заманның өзінде өткір тәртіп пен моральдық қағидалармен жүрудің негіздіін түсіндіріп өтті.

Қорытынды. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін еліміздің рухани болмысына үлкен мән берілді. мемлекет тарапынан тарихты жаңғырту, салт-дәстүр мен мәдениетімізді насихаттау мақсатында «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалар жүзеге асырылуда. «Ел болам десең бесігіңді түзе» демекші, Елбасымыз «Біздің рухани діліміз – Яссауи, ал гуманитарлық, адамгершілік іргеміз – Абай, ал халықты елді сүюге, жерді, Отанды сүюге баулитын бірден бір адам патриоттық тірегіміз – Бауыржан Момышұлы. Осы үш ошақтың аяғын мықты ұстасақ, біз ешқайда айнымаймыз». Сондықтан Бауыржан Момышұлын тарихи тұлға ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеп, зерделеу кезек күттірмейтін өзекті тақырып. «Бауыржантану» пәнін орта, арнаулы және жоғарғы оқу орындарына енгізіп, жас буынға насихаттау ұлттық рухты көтерудің бірден бір жолы деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ханкелді Әбжанов, Баршагүл Исабек. Академик Рамазан Сүлейменов. Алматы «Дайк - Пресс» 2007 - 23 б. [1, 23 б.]
2. Нысанбаев Ә. ҚР ҰҒА академигі, Б.Сатершінов ф.ғ.д «Бауыржан Момышұлы: соғыс философиясы және батыр тұлғасы», «Ұлы тұлғалар». ғылыми – ғұмырнамалық серия. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана 2011. - 100 б. [2, 100-б.]
3. Мекемтас Мырзахметов. Өмір - өзен ағысында. – Алматы: «Шапағат-Нұр», 2010. – 212 б. [3, 212 б.]
4. Александр Бек. «Арпалыс» (Волоколамск тас жолы). – Алматы, «Издательство Книжный клуб», 2020. - 17 б. [4, 17 б.]
5. Бауыржан Момышұлы. «Ұшқан ұя». 30 томдық таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, «Өнер», 2008 - 11, 16 б. [5, 11-16 бб.]
6. Нұршайықов Ә. «Ақиқат пен Аңыз». Роман – диалог. – Алматы: «Атамұра», 2004. - 24 б. [6, 24 б.]
7. Мамытбек Қалдыбай. «Бауыржанның сүйікті ұстазы». – Алматы: «BRK Press», 2019. 32-33,38 бб. [7, 32-33,38 бб.]
8. Исакова Д. Халық қаһарманы – Бауыржан Момышұлы. Библиографиялық көрсеткіш. Тараз: Тар МУ. Ғылыми кітапхана. 2013. - 5 б. [8, 5 б.]
9. А.Ж. Аманбаев. т.ғ.к., профессор «Мәскеу қорғанысындағы Б.Момышұлының әскери шеберлігі» Еуразия Гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. Нұр – Сұлтан 2019. № 4. 12 б. [9, 12 б.]
10. Сағымбай Жұмағұл Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ профессор «Елім деп өткен Ер Баукең» С. Жұмағұл – «QAZAQ ADEBIETI» газеті, 2020. - №15. – 165 б. [10, 5 б.]
11. Бауыржан Момышұлы: Қазақ халқының қаһарман перзенті, жазушы Бауыржан Момышұлы арналады. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. 247 б. [11, 247 б.]
12. Дархан Қыдырәлі. «Батыр Бауыржан және Алаш аңсары». Д. Қыдырәлі – «Егемен Қазақстан» газеті, 2020. - № 7. [12, 7 б.]
13. Қ. Бегманов. «Ержүрек Бауыржан» Қ. Бегманов «Дәстүр», Ұлттық – этнографиялық журналы, 2020 - № 5-6. - 11 б. [13, 11 б.]
14. Мырзахметұлы М. «Бауыржан Момышұлы. Түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы». Мырзахметұлы М. «Қазақ үні» газеті, 2020. - № 17-18. - 9 б. [14, 9 б.]

References

1. Khankeldi Abzhanov, Barshagul Isabek. AcademIclan Ramazan SuleImenov. Almaty "Dyke-Press" 2007-23 B. [1, 23 b].
2. A. Nysanbayev KP NAS AKAGEMURI, B. SatershInov doctor of phllology "Momyshuly Bauyrzhan: philosophy of war and personallty of the hero", "great personalltles". scientlflc and blographlcal serIes. Almaty: Central ScIentlflc LIbrary 2011-100 P. [2, 100-p.]
3. MekIntas Myrzakhmetov. LIfe Is In the stream of a rIver. "I don't know," he saId. 2010 - 212 б. [3, 212 б]
4. Alexander Beck "Arpalys" (Volokolamsk HIghway). Almaty, publIshIng house of the book club, 2020. - 17 P. [4, 17 p.]

5. Bauyrzhan Momyshuly. "FlyIng nest". CollectIon of selected works In 30 volumes. Volume 1. Almaty, "Oner", 2008-11, P. 16 [5, p. 11-16]
6. A.Nrshayyov. "AlIatat pen Anyz". The novel Is a dIalogue. Almaty, "Atamura", 2004-24 B. [6, 24 b]
7. МамытбекалдыбаI. "Bauyrzhannyn suyIktIststasy"" Almaty: "BRK Press", 2019. 32-33, 38 BB. [7, 32-33,38 BB]
8. D Iskakova. Halys .aharmany - Bauyrzhan Momyshuly. BIllographyaly ko korsetkIsh. Taraz: Creatures for HIM. Vlylym kItafana. 2013-5 b [8, 5 b]
9. A.Zh. Amanbayev candIdate of hIstorIcal sciences, professor "Mllitary skllls of Bauyrzhan Momyshuly In the defense of Moscow" BuletIn of the Euraslan humanItarlan Institute. Nur-Sultan 2019. No. 4. 12 B [9, 12 B]
10. Sagymbay Zhumagul L. N. GumIlyov Euraslan Natlonal UnIverslty "I don't know," he sald. Zhumagul-newspaper "Qazaq Adebieti", 2020, - No. 15-16-5 p. [10, 5 p.]
11. Bauyrzhan Momyshuly: dedicated to the hero of the Kazakh people, wrIter Bauyrzhan Momyshl. Almaty: Central ScIentIfc LIbrary, 2011, 247 P [11, 247 P]
12. Darkhan Kydyrali. "Batyr Baurzhan and Alash's longing". D. Kydyrali - "Egemen Kazakhstan" newspaper, 2020. - № - 7 p. [12, p. 7]
13. K. Begmanov. "Erzhurek Baurzhan" K. Begmanov "Tradition", National-ethnographic magazine, 2020 - № 5-6. - 11 p. [13, p. 11]
14. Myrzakhmetovich M. "Baurzhan Momyshuly. Founder of military literature of the Turkic peoples. "Myrzakhmetovich M. Kazakh Uni newspaper, 2020. - № 17-18. - 9 p. [14, p. 9]

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 9.94
МРНТИ 03.09.55

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.26>

¹ А.Б. Қали *, ² А.Ш. Махаева

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: kali.azat.91@gmail.com

² Тарих ғалымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, Алматы, Қазақстан

E-mail: ait965@mail.ru

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНДЕ ОРЫН АЛҒАН САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ
ӨЗГЕРІСТЕРДЕ ТАТАР ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ АЛАР ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басындағы Жетісу жерінде өмір сүрген жергілікті ұлт өкілдерінің отаршылдыққа қарсы саяси күресі сипатталған. Және де осы күрес процесінің барысы белгілі жетісулық татар ұлт өкілдерінің атқарған қызметі мен қосқан үлесі арқылы айқындалған. Түбі бір – түркі, діні ортақ – ислам халықтарының империяға ашық және жасырын жүргізген іс-әрекеттерін жеке тұлғалар, үйірмелер, кітапханалар мен петиция жазу негізінде талданып жазылған.

Верный қаласының танымал көпесі – Исхак Габдулвалиевтің және оның ұлдарының қызметіне ерекше көңіл бөлініп, оның аймақта ашқан медреселерінің сипаты, оқу процесі мен өзге де өңірдің әлеуметтік-мәдени дамуына қосқан үлесі сипатталған. Одан бөлек аталмыш қаладағы кітапханалар мен жетісулық татарлардың «Гап» («Машраб») секілді ашқан қайырымдылық үйірмелердің ұлттық болмысты сақтап қалуға септігін тигізген қызметі де қарастырылған.

Тірек сөздер: Жетісу, татарлар, қазақтар, қырғыздар, Габдулвалиевтер, петиция.

¹ Қали А.Б. *, ² Махаева А.Ш.

¹ Докторант КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: kali.azat.91@gmail.com

² Доктор исторических наук, профессор КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: ait965@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАТАР В СЕМИРЕЧЬЕ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье описывается политическое противостояние народов Семиречья против колониальной политики начала XX века. И главным образом акцентируя внимания на роле и деятельности семиреченских татар в процессе противостояния. Проанализированы открытые и скрытые действия тюркских, исламских народов, на основании отдельных лиц, кружков, библиотек и петиции.

Особое внимание уделено деятельности известного купца - Исхака Габдулвалиева и его сыновей. Описан медресе, открытый им в данном регионе, учебный процесс в нем и другие их вклады в социально-культурные развития Семиречья. Кроме того, описан вклад городских библиотек и благотворительных кружков «Гап» или «Машраб», открытых семиреченскими татарами в таких городах как Верный, Пишпек в сохранения национального самосознания.

Ключевые слова: Семиречье, татары, казахи, киргизы, Габдулвалиевы, петиция.

¹Kali A.B. *, ²Makhaeva A.Sh.

¹ Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan
E-mail: kali.azat.91@gmail.com

² Doctor of Sciences in History, professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: ait965@mail.ru

POLITICAL AND CULTURAL ACTIVITIES OF THE TATARS IN THE ZHETYSU AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

This article describes the political opposition of the peoples of Zhetysu against the colonial policy of the early twentieth century. Moreover, mainly the role and activities of the Zhetysu's Tatars in the process of confrontation are emphasized. The open and hidden actions of the Turkic, Islamic peoples are analyzed, based on individuals, circles, libraries and petitions.

Particular attention is paid to the activities of the famous merchant – Iskhak Gabdulvaliev and his sons. The madrasah, opened by him in this region, the educational process in it and their other contributions to the socio-cultural development of Zhetysu are described. In addition, the contribution of city libraries and charitable circles “Gap” or “Mashrab”, opened by the Zetysu's Tatars in such cities as Verny, Pishpek, to the preservation of national identity is described.

Keywords: Zhetysu, Tatars, Kazakhs, Kyrgyz, Gabdulvalievs, petition.

Кіріспе. Татарлар ежелгі түркі халықтарының бірі болып табылады. Түркі тілдес халықтардың арасында Батыс пен Шығыс мәдениетінің тоғысқан тұсында өмір сүрген татарлар өзіндік мәдени ерекшелігін сақтай отырып, XX ғасыр басында қазақ, қырғыз және тағы басқа бауырлас халықтарды шығыс пен еуропалық мәдениеттің заманауи жетістіктерімен танысуына және өз бойына сіңіруіне өзіндік ықпалын тигізді. Еурпалық және орыстық мәдениетті де өз бойларына сіңіре отырып, татарлар мұсылмандықпен қатар жалпытүркілік дәстүрді жалғастырушылар ретінде де ерекшеленді.

Татарлар қазақтар мен қырғыздардың патшалық Ресеймен қарым-қатынасқа түсуінде байланыстырушы буын ролін де атқарды. Патшалық Ресейдің қазақ-қырғыз билеушілерімен қарым-қатынасында татарлардан шыққан зиялылардың дипломатиялық байланыстағы орны, тілмаштық, хатшылық қызметтері, сауда-саттық қарым-қатынасты дамытудағы ролі, мұсылман мектептері мен медреселеріндегі татар молдаларының оқытушылық қызметі, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени үдерістердегі ықпалы және т.б. зерттеудің өзектілігін білдіреді.

Жетісу өңіріндегі түркі тілдес халықтардың өзара этномәдени байланыстары, өзара ықпалдастығы, әсіресе қазақ-татар байланыстары арнайы зерттеу аясынан тыс қалып келеді. Әсіресе XX ғасыр басында империяда орын алған маңызды оқиғалар (орыс-жапон соғысы, бірінші орыс революциясы, ақпан және қазан төңкерісі) барысында татар ұлт өкілдерінің саяси белсенділігі артып, түркілік, мұсылмандық болмысты сақтап қалуға ерекше белсенділік танытқан болатын.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі ретінде жүйелілік ұстанымы таңдап алынып әрі тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алына отырып, Жетісудағы татарлардың Ресей империясы иеліктеріндегі қазақтар мен қырғыздарға әсер ету үдерісінің ерекшеліктері жан-жақты талданды. Бұдан өзге анализ, синтез, ретроспективалық және салыстырмалы-тарихи әдістері қолданылды.

Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің, Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің, Қырғызстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің, Қырғызстан Республикасы Ғылым Академиясының қолжазбалар қорынан алынған материалдар және жарияланған құжаттар пайдаланылды.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен №44 «Семиреченское областное правление», №76 «Прокурор Верненского окружного суда», №77 «Верненский окружной суд», Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен №461 «Туркестанское районное охранное отделение» қорларының тақырыпқа қатысты құжаттардағы мәліметтер деректанулық талдаудан өткізіліп барып қолданыс тапты.

Талқылау. Татарлардың Ресей империясы иеліктеріндегі қазақтар мен қырғыздарға ықпал етуі арнайы қарастырылмаса да оның кейбір тұстары революцияға дейінгі кезеңде жарық көрген П.П. Румянцев [1], А.В. Васильев [2] секілді авторлардың еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл авторлардың еңбектерінде Ресей империясынан келген татар өкілдерінің Жетісу облысы уездерінде ХХ ғасыр басында қанша татар болғаны туралы қысқаша мәліметтер келтіріледі, татарлардың қазақтармен байланысына көңіл аудартады. Сонымен бірге ХХ ғасырдың басында жарияланған Қ.Халидтің [3] еңбегіне қатысты да осындай пікір келтіруге болады. Бірақ бұл автордың еңбегінде татарлардың қазақтармен тілдік және дін жағынан ұқсастығына мән берілген. Сонымен бірге мешер татарлары мен қазандық татарлардың түбі бір екеніне дау жоқ екенін көрсете келіп, мешер татарлар киім, тіл жағынан орысқа тартты, ал қазандық татарлар оларға қарағанда қазаққа бейімделіп, қарапайым болды деген мәлімет береді. Мешерлер орыстармен ертерек араласқан деген де ой түйеді. Кейбір тарихшылардың мешерлердің арабтан шықты деген пікірін теріске шығара келіп, арабтан бір рулы ел келіп, түркі болды деген ешқандай дерек жоқ екенін алға тартады [3, 79-б.]. Қ.Халид қазақтардың өз шежіресін тарқатқанда, баршамыз Алаш ұранды ағайынбыз, баршамыз Өзбек ханның ұлысымыз деп татарлармен өздерінің туысқандығын білдіретінін де атап өтеді [3, 79-б.]. Тағы бір назар аударатын мәлімет татарлардың, сарттардың қазақ ішіне сіңіп, содан тараған ұрпақты «шала қазақ» деп аталатынын да келтіреді. Қазақ ішінде жүріп байыған татарлардың қазақ қыздарымен семья құрып, Ташкент, Түркістанға сауда жасап барып тұрғанын, Жетісудағы Масғид деген қазандық татардың шала қазақ емес, қазақ болып жазылғылары келетінін қазақ төрелерімен Петерборға барғанда өтінгенін көрсетеді. Татарлардың қазақ жеріне келуінің бір себебі, солдаттан қашқандары еді деген тың мәліметті кездестіруге болады.

Ю.Скайлердің [4] «Түркістан» атты кітабында Верный, Қапал қалалары тұрғындарының санына дейін назар салынады. Ю.Скайлер ХІХ ғасырдың 70-ші жылдары Верныйда казак станицаларымен қатар татар слободасының да болғанын көрсетеді. Сонымен бірге Ю.Скайлер жергілікті халықтың тілінен орыс тіліне аудару барысында орын алатын кемшіліктерге де назар аудартады. Орыс казактар мен татар тілмаштары кейде дұрыс аударма жасай алмай, отаршыл әкімшілік өкілдері мен жергілікті халықты шатастырып жіберетіндерін, одан жергілікті халық қатты зардап шегетініне көңіл аудартады [4, 137, 140-141-66.].

Татарлардың қазақ халқымен байланыстарын қарастыратын еңбектердің бірқатары кеңестік кезеңде жарық көрді. Мысалы, қазақ-татар әдеби байланысы туралы Б.Ысқақовтың [5] еңбегінде қарастырылды. Татарстандық зерттеуші А.Каримуллин [6] еңбегінде татар баспаханаларынан шыққан қазақ ақын-жазушыларының шығармалары да көрсетіледі. Қазақ журналистикасының даму барысындағы татарлардың ықпалын көрсететін еңбекті Ү.Субханбердина [7] жариялады. Зерттеуші 1911-1914 жылдары қазақ тілінде шығып тұрған «Айқап» журналында татар мерзімді баспасөздеріндегідей 7 рубриканың (бас мақала, шетел хабарлары, мұсылман өмірінен мәселелер, хроника, фельетондар мен өлеңдер, библиография және ғылыми мақалалар, әртүрлі хабарлар мен редакцияға хат) болғанын көрсетеді [7, 282-б.].

Қазақтар мен татарлардың рухани ынтымағы ХХ ғасыр басындағы татар баспасөзінде де, қазақ бапасөзінде де насихатталғаны аңғарылады. «Айқап» журналы «Мұсылман өмірінен мәселелер» атты рубрикамен татар халқының тұрмыс-тіршілігі, мәдени өмірі туралы мақалалар жариялап тұрды. Өз кезегінде татар баспасөзі белгілі қазақ ақын-жыраулары мен ағартушылары шығармаларынан өзге Жетісудағы қазақтың талантты жас ақын қыздарының шығармаларын татарлар ортасына таныстырып отырды. Мысалы, «Шуро» журналы жетісулік ақын Данагүл Тойшыбекқызының өлеңін жариялады [8, 188-б.].

ХХ ғасыр басындағы қазақ және татар мерзімді баспасөздері ортақ діл, дін, тіл, пікір мәселесін көтеріп, екі халықтың өзара байланысын нығайта түсті. ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында қырғыз-татар әдеби байланысы С.А. Мамытовтың [9] еңбегінде баян етілді. Зерттеуші қырғыз-татар әдеби байланысы ХХ ғасыр басында барынша қыза түсті деген пікірге келеді. Қырғыздың белсенді жастары алдыңғы қатарлы татар және қазақ қайраткерлерімен байланыста болды деген тұжырым жасайды [9, 84-б.].

Жетісудағы Верный қаласында ХХ ғасыр басында түркі кітапханасының ашылуы және оның қызметі В.З. Галиевтің [10] еңбегінде қарастырылып, кітапхана қызметін жандандырған татар зиялыларының қызметі архивтік деректер негізінде баян етіледі. Түркі кітапханасы шын негізінде татар кітапханасы болғанын аңғару қиын емес, өйткені оның қызметінің басы-қасында татар зиялылары болды. Ал сол тұстағы ресми құжаттарда «Мұсылман кітапханасы» деп аталғанын байқауға болады. В.З. Галиев өз еңбегінде татарлардың қазақ-қырғыз зиялыларымен өзара қарым-қатынасы тарихын мұсылман кітапханасы қызметі негізінде қарастыра отырып, бұл қарым-қатынастағы татарлардың рөліне де мән беріп, ол жөнінде нақтылы мұрағаттық деректерден мәліметтер келтіреді. Сондықтан да В.З. Галиевті Жетісу өңіріндегі татарлардың тарихы мәселесін зерттеуге сүрлеу жол салған ғалым ретінде бағалауға

болады. Дегенмен де В.З. Галиевтің аталмыш мәселеге қатысты ғылыми пікірін әлі де тың деректік мәліметтер негізінде зерттей түсу қажет.

Зерттеу нәтижелері. Жетісу өңіріне татарлардың тұрақты қоныстануы Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда кештеу орын алды. Алғашында татарлар Қазақстанның Ресей империясымен шекаралас солтүстік, батыс аймақтарына қоныс тепті.

Ресей империясының шекаралық әкімшілігі XVIII ғасырдың 40-шы жылдары Еділ бойы татарларын Орынбор өлкесіне қызметке тартуға елеулі қадамдар жасай бастады. Себебі, осы тұста империя құрамына жаңадан қосылған жерлердегі азиалықтармен сауда-саттық жасауда арағайындық жасайтындар, саяси ахуалды барлап, бақылап, хабар-ошар жеткізіп отыратын барлаушылар, түркі тілдеріндегі хабарларды орысша аударып алатын тілмаштар және т.б. қызметтер түрлерін атқаратындарға деген сұраныстар арта түскен болатын.

Орынбор өлкесіндегі татар саудагерлерінің алғашқы қонысы «Сейіттік» (Сейитовская) деп аталды. Сауда қонысының (слобода) бұлай аталған себебі оның негізін салушылар Қазан уезінің тумасы Сейіт Хаялин бастаған татарлар еді. Алғашында орынборлық губернатор И.И. Неплюевтің 1744 жылғы рұқсатымен Орынбор қаласы маңында пайда болған татарлардың шағын тобы орналасқан бұл қоныс уақыт өте келе іргесі кеңейіп, 1868 жылға қарай 8951 тұрғыны бар ірі елді мекенге айналады [11, 232-б.]. Орынбор өлкесінде татар слободасының іргесінің қалануы және көркеюі сол тұстағы қазақ халқы үшін де маңызды болды, татарлар қазақтардың орыстармен сауда байланысының артуына түрткі болды, татар молдалары мен тілмаштары қазақ даласына ағылып келе бастады. Солтүстік, Шығыс, Батыс Қазақстанда, атап айтқанда Петропавловск, Ақмола, Өскемен, Семейде және т.б. жерлерде татар сауда қоныстары пайда болды.

Татарлардың Қазақстанға, соның ішінде Жетісуға қоныстануы бірнеше толқынды қамтиды. Алғашқы татар қонысының көшін саудагерлер, татар діндарлары және халық ағартушылары бастады. Татар саудагерлері тауар тасып қана қоймай, жергілікті тұрғындармен тауар алмасуды да жолға қоя білді. Жетісу өңірінің сұлу табиғаты, балыққа толы өзен-көлдері, аңшылықпен де айналысуға қолайлы аң-құсқа толы қойнауы, құрылыс нысандарын жүргізуге қажетті орман-тоғайдың да көптігі, сонымен бірге сауда-саттық жүргізудің қолайлылығы, іскер татар кәсіпкерлерін, саудагерлер мен көпестерінің, егіншілерінің Жетісу өңіріне табан тіреп, тұрақтанып қалуына жол ашты.

Жетісудағы татар қоныстары біртіндеп пайда бола бастады. XIX ғасырдың аяғында Верныйдың маңында Татар слободасының негізі салынды. Жетісу облысының Верный уезінде осы кезде 2,1 мың, ал Лепсі уезінде 1,9 мың татар тұрды [11, 236-б.].

Татар саудагерлері тауар өткізе жүріп, қай жерге қоныстану қажеттігін де бағдарлап кететін. Татар саудагерлері өздері тұрған жерде сауданың көркін қыздырып жіберетін. Жетісудағы татар қоныстары пайда болған жерлерде сауда-саттық жасайтын базарлар, сауда дүкендері ашылып, қанат жайып кетіп жатты.

Олар өздері тұрған үйлерге жапсарлата бірнеше сауда дүкендерін де салып тастайтын. Мысалы, жаңадан бой көтерген Қаракөл бекінісінде татарлар тұратын 12 үйдің жанында 50-ге тарта дүкендер ашылған.

XX ғасырдың қарсаңында Қазақстандағы татарлар саны жағынан көбейіп, орыстар мен украиндықтардан кейінгі үшінші ірі диаспоралардың біріне айналады. Қазақстан жеріндегі татар диаспорасы әлеуметтік жағынан әр түрлі топтан тұрды, олардың арасында мещандар сословиесіне жататындар –37,6 пайыз, шаруалар – 9,9 пайыз, көпестер 2,4 пайызды құрады [12, 8-б.].

Жетісудағы татар диаспорасы өкілдері XX ғасырдың бас кезіндегі әлеуметтік-мәдени үдерістерден тыс қалмады. Жетісудағы жергілікті қазақ, қырғыздардың азаттық жолындағы қозғалысында татар зиялыларының қызметі ынтымақтастық сипатын алды.

Орыстандыру саясатының тәжірибесіне қаныққан қазақтар жақсының бәрі исламнан тыс болуы мүмкін емес деп ұғынып, жапондықтар мұсылман екен, олармен қазақтардың туыстық байланысы бар екен деген лақапқа сенді [15, 75-б.].

Сондай сенімде бірталай жетісулық татарлар да болды. Жетісудағы татарлар арасында жасы келіп қалған көпес, меценат Исхак Габдулвалиев те, оның Юсуф және Құдыс (Куддус) деген ұлдары да мұсылмандарды бір елге біріктіру туралы утопиялық идеяға сенген болатын. Олар түрлі мемлекеттердегі мұсылмандардың ортақ діннен басқа мүдделері де әр басқа болатынын ескермеген еді [16, 71-б.].

И.Габдувалиевтің көпес ретіндегі қызметі оның Жетісудың ғана емес, сол кездегі Ресейдің де қалаларына ұдайы сапарға шығып отыруды қажет етті. Ол Жетісуда мануфактуралық және галантереялық тауарлардың көтерме саудасымен және бөлшек саудасымен айналысты. Сонымен қатар, Жетісуда

көп әрі арзан қой, ешкі, түйе және т.б. жануарлардың жүнін сатып алып, оны жеңіл өнеркәсіптің құнды шикізаты ретінде Нижний Новгород жәрмеңкесінде көтерме бағамен қайта сатып отырды, оның бұл жәрмеңкенің басшылығымен туыстық қарым-қатынастары да болды. Талай жерді аралап, сауда жасай жүріп, жетісулық татар көпестері жер-жерде болып жатқан оқиғалар туралы хабар-ошарды естіп қана қоймай, оны ел арасына таратушылар да болды.

Габдулвалиевтер отбасысының тек Орталық Азияда, Төменгі және Орта Поволжьеде ғана емес, Мәскеуде, Санкт-Петербурда, Одессада, Киевте және Стамбулда байланыстары болды. Мысалы, Исхак Габдулвалиевтің үлкен ұлы - Юсуф Габдулвалиев 1912 жылы қажылыққа барғанда қашан және кіммен кездескенін егжей-тегжейлі жазады. Орынборда – «Хусаиния» медресесінің мұғалімі Валимен, «Вақыт» газетінің редакторы Фатих-Кариммен, ірі саудагерлер Ибрагим Акчуринмен, Камиль-Карими, Насреддин Тиньшовпен; Самарада – «Актасыр» газетінің редакторы Фатих Муртазинмен кездеседі. Нижний Новгородта Напольно-Вокзальная көшесінің № 11 үйінде тұратын немере ағасы Нижний Новгород жәрмеңкелік мешітінің имамы Абдулла Сулейменовтің үйіне тоқтайды. Мұнда ол Ахметжан хазіретпен, Хасан Акчуринмен, Темирчу Сейдуевпен жолығады. Одессада ол қалалық мешіттің имамы Сабир Сафаровпен араласады. Константинопольге келіп, ең беделді түрік баспагері Джелал Нуребековпен кездеседі [17, 39, 68-86-пп.]. Мұндай кездесулер, алыс-берістер кезінде татарлар әлемде не болып жатқынынан молырақ хабардар болды.

Жапондықтардың жеңісі мен орыс қаруының моральдық, әрі күші жағынан жеңіліс табуынан Ресей түркілері ұлттық-саяси мәселені шеше алатын мүмкіндігін аңғарды [18, 43-б.].

Ұлттық-саяси мәселені шешу жолындағы Жетісудағы қазақ, қырғыз және татар ұлттық-саяси элитасының бірлескен әрекеттері бірінші орыс революциясы тұсында және одан кейінгі кезеңде айқын көрініс берді.

Жетісудағы татарлар ел арасына сауда үйлерін салумен, білім ошақтарын ашумен, кітапханалар ашумен көзге түсті. Олардың арасында Исхак Габдувалиев те болды. Исхак Габдувалиев (Исхак Абдул Валиев деп те жазылады) Жетісудағы танымал татар көпестерінің бірі болатын. Ел арасына меценаттығымен танылған И. Габдувалиев 1839 жылы Қазан губерниясының Малмыж уезінде, Маскара (Мэчкара) ауылында дүниеге келген. Жас шағында тағдыр тауқыметін де көп тартады [19, 143-146-бб.]. Медреседе білім алып, оны аяқтаған соң сауда-саттықпен айналысады. Орынбор, Троицк қалаларындағы сауда фирмаларында, кейіннен әйгілі Ирбит жәрмеңкесінде сауда жасайды. Ирбит жәрмеңкесі Ресей империясындағы әйгілі сауда орны болатын. Тоқсан жолдың торабында орналасқан бұл жәрмеңкеге Қытай, Орта Азия және Ресей саудагерлері тауарлар әкелетін. Ирбит жәрмеңкесінен мол пайдаға кенелген И.Габдувалиев алғашында Семейде өз сауда ісін ашады. Ісі алға басқасын XIX ғасырдың соңын ала (бір деректерде 1878 жылы) Верныйға жұбайы Бибі-Хадиша Мухаммед-Зарифовнамен бірге келеді. И.Габдувалиевтің Жетісудағы саудасы табысты жүреді. Ол 1878 жылдың басынан Верный 2-ші көпестер гияльдиясына түбегейлі өтеді.

1897 жылға қарай Исхак Габдувалиев Верныйдағы бірнеше усадьбаларға иелік етеді. Исхактың жүйелі түрде алған білімі болмады. Оның қолымен жазылған өтініш хаттарын аудармашылар оқи да, аударып да алмайтын. Бірақ бұл оған табысты сауда операцияларын жүргізуге және нарықтық конъюнктураны нақ айқындауға кедергі келтірмеді. Табысты көпес меценаттық қызметімен Жетісу ғана емес, Ресей түркі-мұсылмандары арасында танымал тұлға болды. 1905-1907 жылдары жалпыресейлік мұсылмандар съезінің өткізілуіне, «Ресей мұсылмандар одағы» ұйымының құрылуына қолдау көрсетті [20, 583-б.].

Жетісу облысының орталығы Верный қаласында 1883 жылы Исхак Габдувалиевтің медресесі – «Исхаки» медресесі ашылды. Жетісудың бүкіл түркі-мұсылман халқы жылы қабылдаған «Исхаки» медресесі мұсылман балаларын оқытуды көздеді. XIX ғасырдың соңына қарай «Исхаки» медресесі жаңа оқу әдісіне көшті. Медресе жайлы Бахчысарайда И.Гаспринский редакторлығымен шығатын «Тарджиман» газеті арнайы хабарлама берді.

Медресені Верныйдағы «Габдувалиев және оның серіктері» деген сауда үйі қаржыландырып отырды. Медресеге қаржы бөлу ісімен арнайы түрде Зейнетдин Тазетдинов айналысты. З.Тазетдинов Вятка губерниясы Малмыж уезі, Шундин болысының тумасы болатын. Ол Жетісуда саудамен айналысты және коммерциялық әлемде өте ықпалды жан болды [21, 157-п.]. Медресенің оқу ісі меңгерушісі қызметін Троицкіден келген Әбдірахман Сағдиев атқарды. Медресе балаларға алты жылдық білім беруді көздеді. Медреседе бастапқыда 130 шәкірт білім алды. Медресе шәкірттері қатарын негізінен Жетісудағы қазақ, қырғыз, ұйғыр, татар балалары толықтырып отырды.

Медресе сыныптары сол тұстағы жаңа көрнекі құралдармен, атап айтқанда географиялық карталармен, глобустармен, есепшоттармен, түрлі картиналармен және т.б. қамтамасыз етілді.

Алғашқы оқу жылында шәкірттер грамматиканы, дауыстап оқуды және Құранды оқуды үйренді. Келесі оқу жылдарының оқу жоспарына арифметика, табиғаттану, тарих география, зоология, геометрия, анатомия, физика секілді пәндер енгізілді. Сабақтар негізінен Уфа, Қазан, Санкт-Петербург қалаларындағы татар баспаханаларынан шыққан оқулықтар негізінде жүргізілді. Оқулықтар қатарында С.Мақсұдовтың 1904 жылы Петерборда шыққан «Мугалим авал» және «Ортақ түркі тілі», 1912 жылы Қазанда басылған М.Файзидің «Қирағат түрки» деп аталатын оқулықтары болды. Арифметика, география, геометрия сабақтарына арналған «Арифметика», «Тағлими-жағырафия», «Мухтасир-чиндаса» деген оқулықтар да Қазан қаласынан басылып шыққан кітаптар болатын. Олардың әрқайсысы 3 бөлімнен тұрды. Тарих пәні бойынша оқулықтар қатарын «Тарихи анабия», «Тарих Исламия» кітаптары құрады. Олар Орынбор қаласындағы «Каримов» баспаханасынан басылып шықты. Медреседегі шәкірттер жалпы 49 оқулықпен оқытылған. Медресе әкімшілігі түркі жұртына танымал, сол тұста оқырмандардың үлкен сұрауына ие болған башқұрт ғалымы, саяси қайраткер Ахмет Зәки Валидидің «Түрік-татар тарихы» кітабын да тарих пәні бойынша оқытуды ұйғарған.

1912 жылы оқу инспекторы ескертуімен Габдувалиев медресесі оқу жоспарына орыс тілі пәні де енгізілді. Орыс тілін жүргізуші В.И. Шабельников жергілікті әкімшіліктің тапсыруы бойынша медреседе оқу ісі империялық саясатқа қарсы жүрмеуін қадағалау жұмысын қатар атқарды.

Медресе шәкірттері арнайы үлгідегі киім киді, шәкірттерді арнайы мектеп формасымен Габдувалиев сауда үйі қамтамасыз етті.

Татар зиялыларының белсенділік танытуымен Жетісуда қыз балаларды оқытатын жәдиттік мектептер Верныйда, Қапалда және Жаркентте де ашылды. Бұларды қаржыландыруға өңірдегі дәулетті қазақ, ұйғырлармен қатар татар азаматтары белсене атсалысты. Верныйдағы қыздар оқитын мектепке И.Габдувалиев демеушілік жасады.

Жетісудағы көптеген оқу орындарына И.Габдувалиевтің сауда үйі демеушілік жасады. Жетісуда түркі тілдес мұсылман халықтары арасындағы ұлттық бастауыш білім беру саласына «усул жәдид» атты жаңа оқу әдісін енгізуді ұсынған И. Гаспыралының бастамасымен жергілікті халықты таныстыруда және оны іс жүзіне асыруда татар зиялы қауымы белсенділік танытты. Медресеге оқытушылыққа Ресейдің ішкі губернияларында білім алғандар шақырылды.

И.Габдувалиев Жетісудағы өзге де татар отбасылары секілді жергілікті қазақ, қырғыз зиялыларымен байланыс орнатып, олардың патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы ұйымдастырылған іс-шараларына белсене қатысады.

Жетісуда татар баспасөзінің, әдебиетінің таралуына татар молдаларының, мектеп, медресе мұғалімдерінің де қосқан үлесі зор болды. Қазақ балаларының хат танып, мұсылманша сауат алуына татар молдалары атсалысты. Татар молдалары арқылы қазақ оқығандары татар тілін еркін меңгеріп, татар тіліндегі баспасөз материалдарын оқып, танысып отырды. Оған татар тілінің қазақ тілімен туыстығы да әсер етпей қоймады, татарлардың қазақтармен жақын араласуына тілдің, діннің ұқсастығы да өз септігін тигізді.

Патша өкіметі тұсында татарлардың түркі-мұсылман халықтары арасында кітап шығару, мерзімді баспасөз шығарудан оқ бойы озып кеткені белгілі. XIX ғасырдың екінші жартысында татар баспасынан шыққан кітап саны 3000 асып жығылды және олардың тиражы да арта түсті. Ал осы ғасырдың бірінші жартысында татар баспалары бар болғаны 400-дей ғана кітап шығарған екен [22, 5-6.]. Бұл татар баспаларының XX ғасыр қарсаңында белсенділігінің кеми түскенін аңғартады.

Жетісу өңірінде Верный алыс-жақынға мәдени ошақ ретінде танымал болды. Верный және оның төңірегіндегі халықтың кітап оқуға деген талпынысы жоғары болды. 1895 жылы Верный қаласында 11 кітап дүкені қызмет істеді. Солардың басым бөлігінде татарлар иелік етті. Жетісу халқының кітапқа деген сұранысына орай кітап саудасын дөңгелетіп әкеткендердің бірі XIX ғасырдың 90-шы жылдары Верныйға қоныс тепкен татар саудагері Ахметкарим Зайнуллин еді. Ол Исхак Габдувалиевпен тығыз байланыста жүріп, Жетісу халқын Қазан, Орынбор, Уфа және т.б. қалаларда басылған кітаптармен, мерзімді басылымдармен қамтамасыз етті [10, 27-28-бб.].

Жетісулық кітап саудагері А.Зайнуллин Верныйда ашылған кітапханаға татар, араб, қазақ, ұйғыр тіліндегі 600-дей кітабын тарту етеді [10, 29-б.].

Верныйда 190 мұсылман тұрғындарына арналған кітапхананың ашылуы қазақ-татар мәдени байланысын нығайта түсті.

Верныйдағы осы кітапхананың ашылуына және кітап қорының көбеюіне бірталай жетісулық татарлар қол ұшын берді. Олардың қатарында коммерсант Зайнутдин Тазетдинов, Камалетдин

Габитдинов, Исхак Габдулвалиевтің кіші ұлы Куддус Габдулвалиев, қапалдық көпес Шаяхмет Абсаттаров және т.б. бар еді. Куддус Габдулвалиев Верный гимназиясының тек екі сыныбын ғана тәмамдаған, бірақ соған қарамастан, оның орыс және араб тілдері бойынша білімі әлдеқайда жоғары болды, Куддус Верныйдағы мұсылмандар кітапханасының тұрақты оқырманы да болды.

Полиция өкілдеріне Верный мұсылман кітапханасында тиым салынған әдебиеттер бар деген ақпарат жетіп, тінту басталады. А.Зайнуллиннің кітап дүкеніне бірнеше рет тінту жүргізіледі. Полиция назарына іліккен А.Зайнуллин 1907 жылы қамауға алынып, біраз уақытқа түрмеге де қамалады.

Тарихта «Қанды жексенбі» деген атаумен қалған, 1905 жылғы қаңтар айында Петербургта болған оқиға, империя үшін жаңа тарихи кезеңнің есігін ашты. Империя құрамындағы халық болған жағдайға бейжай қарай алмады, ал түркі-мұсылман халықтары үшін бейбіт халықты аса қатыгездікпен басу тіпті кешірілмейтін күнә деп те айыпталды. Осыған байланысты халықты тыныштандыру мақсатында Николай II Ішкі істер министрі А. Булыгин дайындаған халықтан сайланғандарды заң жобаларын әзірлеу және талқылауға мүмкіндік беретін рескриптке ақпанның он сегізі қол қоюға мәжбүр болды. Бұл құжаттың ар жағында зор мүмкіндіктер көрініп тұр деп либералды топтар зор қуанышпен, үмітпен қарсы алды. Және де бұл үміт ұзақ күттіртпеді, сәуір айының 17 күні дін еркіндігі жайлы патша жарлығы шығып, түркі-мұсылман халықтарының саяси өмірге одан да бетер құлшына араласуына серпін берді [23, 233- б.].

Жалпы 1905-1906 жылдар арасында империяда өмір сүрген түркі-мұсылман халықтары атынан орталық билік органдарына 500-ден астам петиция жолданған екен [13, 256-б.]. Сондай бір петиция Жетісулық қазақтар мен қырғыздардың атынан граф М.Ю. Виттеге жіберілген болатын (Министрлер комитетінің төрағасы). Аталмыш петицияны ұйымдастыруда сол заманның белгілі қырғыз манабы - Шабдан Жантаев белсенділік танытқан көрінеді. Сондықтан да бұл петиция ғылыми әдебиеттерде «Шабдан Жантаевтың петициясы» деп те аталады. Осы петицияның дайындалуына жетісулық татар зиялыларының да көп септігі тиді. Шабдан Жантаев Верныйдағы танымал татар азаматтары Кудус Габдулвалиевпен, Зайнетдин Тазетдиновпен, Ахметкарим Зайнуллинмен және т.б. тығыз қарым-қатынаста болып, қоғамдық өмірге белсене араласты.

Шабдан Жантаев (1839-1912) – қырғыз манабы, қырғыз халқының XIX -XX ғасырдағы тарихында өзіндік із қалдырған көрнекті тұлға. 1904 жылы 20 кісіні ертіп (олардың да жол шығынын бір өзі көтерген), қажылыққа барған, Стамбул қаласында болғанында Мекке-Мәдина тарапына салынып жатқан темір жолдың құрылысына 2000 сом құдайы беріп, Түркия сұлтанының алтын медаліне де ие болады.

Оның 1905 жылы маусым айында петиция жазуды ұйымдастыруына Жетісудың қазақ, қырғыз, татар және т.б. бірнеше мәрте өтініш жасауы себеп болған. Пішпек уезінің бастығына берген түсініктемесінде Шабдан Жантаев мұндай өтініш айтқандарға бастапқыда мұндай әрекет қисынсыз және жөнсіз деп келісімін бермей, көп уақыт бір шешімге келе алмағанын да көрсетеді.

Жетісу облысының Верный, Қапал, Жаркент, Лепсі, Пржевальск және Пішпек уездерінің мұсылмандары өз мұқтаждарын Петербург императорға және басқа өкімет өкілдеріне жеткізу үшін қолдарын қойып, Шабдан Жантаевқа сенімхат береді.

1905 жылы жаз жайлауға шыққан жұрт бас қосқан жерде жиын жасап, жергілікті және бүкілхалықтық мәселелерді сөз етіп, халық мұңын, қажеттілігін жеткізуге асықты. Осы жылы Ә.Бөкейхановтың көрсеткеніндей, далалық жәрмеңкелер петициялар мәтінін талқылайтын және қол жинайтын саяси съездердің аренасына айналды [15, 75-б.].

Мәтіні сауатты және түсінікті жазылған петиция 1905 жылдың маусым айында граф М.Виттеге жолданған болатын. Жетісу облысында дайындалған бұл петицияда дін мәселесі бірінші кезекке қойылды. Дін мәселесінің бірінші кезекке шығуының өзіндік себебі бар еді. Қазақстандағы мұсылмандардың діни істері Діни басқармаға қаратылмай, керісінше отаршылдық әкімшіліктің қарамағында болды. Бұған жергілікті халықтың көңілі толмады.

Бұл петиция 11 тармақтан тұрып, оның 6 тармағы дін мәселесіне арналған. Нақты атап өтсек: Түркістан өлкесінің қырғыздары мен Жетісу облысының қазақтарына өз алдына бөлек Мұфтилік ашу; мектептер мен медреселердің мұфтилікке қарауы; мұфти мен имамдардың мұсылмандардан сайлануы; неке және отбасы мәселесі Шарифат бойынша шешілуі; мұфтилікке вакуфтық иеліктің берілуі.

Петицияның қалған тармағында заң жобаларын талқылап, қабылдайтын жиынға - Мемлекеттік думаға өз өкілдерін сайлауға, қазақ және қырғыз тілдерінде газет-журналдарды, кітаптарды шығаруға, жылжымайтын мүлік алуларына, таңдаған мамандығы бойынша қызмет етуіне рұқсат сұралды және осыған қол жеткізуге кедергі болатын шектеушіліктерді алынып тасталуы талап етілді. 10-тармағында үкімет тарапынан ашылған оқу орындарында білім алып жатқан жергілікті түркі-мұсылман жастарына христиандық ілім берілмей, мұсылмандық ілім берілуі керектігі айтылған. Және де ең соңғы 11-тар-

мағында жер мәселесі көтеріліп, орыс шаруаларының қоныс аударылуы доғарылсын деген талап қойылды [16, 256-б.].

Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздарының атынан жазылған бұл петицияға барлығы қанша қол қойғаны әлі де анықтай түсуді қажет етеді. Дегенмен де Қапал уездік бастығының мәлімдемесі көрсеткеніндей, Верный уезінде болған съезде басым көпшілік петицияға қол қойған.

Жетісулық татарлардың қайырымдылық мақсатта Әулиеата, Верный, Пішпекте құрылған «Гап» («Машраб») деп аталатын үйірмелерге де белсене қатысқаны жайлы білеміз. Бұл үйірмелер қызметі жайлы тыңшылар мынадай мағлұмат берген: «Жетісу, Ферғана және басқа да облыстарда «Гап», әрі «Машраб» деп аталатын үйірмелер бар. Верныйда мұндай үйірмелер оннан астам. «Машрабқа» ұлтына, жасына, кәсібіне қарай кем дегенде 17-20 адам тартылады. Үйірме мүшелері апта сайын 20 тиыннан жарна төлейді. ... Әр жексенбіде үйірме мүшелері жиналып, үйірменің атқарар жұмыстарын талқылайды» [25, 4-п.]. Дәл осы тыңшылар арқылы жергілікті билік органдары Верныйдағы «Машраб» үйірме мүшелері – Ж.Нығматулин, Р.Әбдрахманов, Г.Мақсұмов және т.б. адамдардың Жетісу жеріне көшіп келетін орыс шаруаларына жергілікті тұрғындардан жер иеліктері тартып алынып жатқандығы мен шоқындыру саясаты жүріп жатқандығы жайлы жиі сөз қозғап, талқылап жатқандығы жайлы да хабардар еді [25, 3-п.].

«Машраб» үйірмесіне мүше болған қазақтар, қырғыздар мен татарлар Ресей империясында болып жатқан саяси-мәдени өзгерістер мен жаңылықтардан хабардар еді. Мысалы, империядағы түркі-мұсылмандардың мүддесін қорғайтын саяси партияны құру жолда «Жәдидшілдіктің» негізін қалаған Исмаил Гаспыралының және Ю. Акчура мен Ә. Ибрагимов сынды татар қайраткерлерінің, Ә. Топчибеков сынды әзербайжан қайраткерінің атқарып жатқан іс-әрекеттері кеңінен таратылды. Мұндай мәліметтер алған өңірдің тұрғындары жалпыресейлік мұсылмандық қозғалысқа тартыла бастады. Мәселен, 1906 жылы тамыздың 16-21 аралығында Нижний Новгород қаласында 800-ге жуық делегаттың қатысуымен өткен бүкілресейлік үшінші мұсылман съезіне Жетісу облысының қазақтары мен қырғыздарының өкілдері жіберілді. Съезге Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздары атынан екі өкіл қатысты.

«Ресей мұсылмандары одағы» атты саяси партияның бағдарламасы мен жарғысын бекітіп, оның 15 мүшеден тұратын Орталық комитетін сайлап, Түркістан өлкесі мұсылмандарына өз алдына бөлек мүфтилік ашылсын, мұсылмандардың діни істеріне билік орындары қол сұқпасын деген қаулылар қабылдаған бүкілресейлік мұсылман съезіне Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздары атынан халық ағарту ісін ретке келтіру керектігі жөнінде жедел хат жіберіліп, бұл туралы делегаттар Халық ағарту министріне ұсыныс түсірсін деген өтініш те білдірілген болатын.

Бүкілресейлік үшінші мұсылман съезінің өткізілуімен түркі-мұсылман халықтарының саяси өмірі жандана түсті. Осы оқиғадан соң түркі-мұсылман халықтарының өзара байланыстары нығайып, бірлескен саяси іс-шараларды өткізуі жиілей түскенінен билік орындары секем ала бастады. «1906 жылы Нижний Новгородта өткен бүкілресейлік мұсылман съезі орыс мұсылмандарын ағартуда үлкен рөл атқарды. ...Сол съездің нәтежесінде ағартушылық бағыттағы мұсылмандық қоғамдық ұйымдар көптеп ашылуда, мұсылмандардың білімін көтеруге деп қаржы жинау жаппай етек алуда және мұсылмандық баспасөздердің таралуы қарқын алды. Башқұрттар, татар, қазақ-қырғыздар және т.б. бірлесе әрекет етудің нәтижелі екенін аңғарды» [26, 6-п.], – деп мойындады сол кезде Түркістан өлкесінің полиция басқармасының бастығы.

Патша өкіметі Түркістан өлкесі түркі-мұсылман халқының белсенді әрекеттеріне тосқауыл қоюды 1907 жылы 3-ші маусымдағы патша жарлығынан кейін күшейте түсті. Столыпиндік реакция кезінде жер кесу жұмыстарына қарсылық танытқан татар, қазақ, қырғыз қауымдары қуғынға ұшырап жатты. Цензурадан өтпеген кітаптардың оқылуына тиым салынды, оны таратушылар бақылауға алынды. Соған қарамастан халық арасына отаршылдыққа қарсы күреске үндейтін шығармалар таралып жатты.

Жетісу халқы арасына М.Дулатовтың «Оян қазақ» атты памфлетінің таралуына татар азаматтары да атсалысты. «Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты. Өткізбей қараңғыда бекер жасты» деп, туған халқын саяси оянуға, ілім-білімге шақырған тіл, ұлт жанашыры Міржақып Дулатұлының 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ» шығармасы Қазақстанның барлық аймақтарына кеңінен таралып, Жетісу өңіріне де жетті. М.Дулатовтың «Оян, қазақ» шығармасы сол кезде Верныйдағы татар зиялысы Ахметкәрім Зайнуллиннің кітап дүкені арқылы өңірдегі зиялы оқырмандар арасына кеңінен таралды. «Оян, қазақтағы» жалпы демократиялық талап-тілектер жергілікті халық ішінде отаршылдыққа қарсы саяси хал-ахуал қалыптастыруға қызмет етті. Сондықтан да патша әкімшілігі ол кітапты патшалық тәртіп үшін зиянды шығарма деп бағалап, оны тұтқындады [27, 45-50-бб.].

Патша өкіметінің отарлық саясатын әшкерелеуімен, сынауымен ерекшеленетін М.Дулатовтың «Оян, қазақ» шығармасы Жетісу өңірінің тұрғындары арасында құрметке ие болды.

Жетісу өлкесінде «Оян, қазақ» секілді кітаптардың таралуына отарлық билік орындары жол бермеу үшін оны ұлттық саяси элита өкілдерінен тәркілеу шарасын жүзеге асыруды қолға алды. Осы мақсатта Б.Сыртанов, Д.Сауранбаев секілді тағы басқа қазақ және қырғыз қайраткерлерімен қатар, татар зиялылары үйлеріне тінту жүргізілді. Мұндай тінту шаралары билік орындары күткендей нәтиже бере қоймады.

Ал татар зиялыларынан А.Зайнуллин, К.Габдулвалиев, Тазетдиновтың дүкендеріне де тінту жүргізіледі. Полиция А.Зайнуллиннің кітап дүкенінде «Ренжіген халық» (Обиженный народ) атты брошюраның бірнеше экземплярын алғанын көрсеткен, сауда аяқталған соң тиым салынған «Оян қазақ» секілді кітаптар қоймаға тапсырылған [10, 76-б.].

1911 жылы Бүкілресейлік үшінші мұсылмандар съезіне Жетісу тұрғындары атынан қатысқан А.Қойбағаров пен Ы.Дауылбаевтың [28, 11-б.] үстінен іс қозғалды.

1911 жылы 7 желтоқсанда К.Габдулвалиевтің үйінде тінту жүргізіледі. Полиция тінту барысында татар, парсы, араб, түрік тілдеріндегі көптеген қолжазбаларды тәркіледі (конфискациялайды). К.Габдулвалиев үйінен кітаптармен бірге көптеген мерзімді баспасөз экземплярлары – «Шуро» журналы, «Юлдуз» газетінің, «Терджиман» газетінің, «Вахыт» газетінің даналары шығады.

Тәркілеген кітаптар мен қағаздар К.Габдулвалиевтің «Машраб» жасырын ұйымымен байланысы барлығын көрсетті [10, 75-б.].

Жандармерия өкілдері Верный мұсылмандары кітапханасының да қызметкерлері үнемі жандармдардың бақылауында, аңдуында болды. 9 шілде күні 1912 жылы осы кітапхана Кеңесінің белсенді мүшесі Зайнетдин Тазетдинов үйі де тінтуге алынды.

Верный мұсылмандары кітапханасының кітап сөрелеріндегі кітаптар үнемі тексеріліп тұрылды. Цензурадан өткізілген кітаптарды оқуға рұқсат етілді. Жандармерия кітапханада тиым салынған кітаптар таратылады деген күдікпен кітапханаға келушілерді де аңдумен болды. Кітапханадағы татар зиялыларымен байланыста қазақтар да, қырғыздар да болды. Верный мұсылмандары кітапханасы қызметкерлерімен тығыз байланыста Шабдан Жантаев, Пішпектегі татар мешітінің молдасы Мухамед Якуб Абдразаков, жаңа әдіспен оқытатын мектептің 3 мұғалімі - Ахмед Мухавиров, Салих Надыршин, Галий Рафиков, Мухамеджан Ноғайбеков, Ахмед Абдулафигин, Абдулахай Чималиев және Султан Черкасовтар еді, олар Жетісудағы қоғамдық өмірге белсене араласты.

Отарлық биліктің қуғын-сүргінің күшейе түскеніне қарамастан, татарлардың қазақ, қырғыз ұлттық саяси элитасы өкілдерімен байланысы үзілмеді.

Қорытынды. Жетісу жерінде татарлар ашқан мешіттер, мектеп пен медреселер, кітап дүкендері, кітапханалар, сауда дүкендері, базарлар халыққа танымал болды. Жетісудағы татарлар арасынан Исхак Габдувалиев сияқты меценаттар шықты. Олар білім беретін оқу орындарына демеушілік жасады. Татар зиялы қауымы И. Гаспыралының Ресей империясындағы түркі-мұсылман балаларын жаңа әдіспен оқыту бастамасын қолдады және Жетісу халқы арасында таратуға күш салды. Соның бірі «Исхаки» медресесі болды. Сонымен бірге татардың А.Зайнуллин, З.Тазетдинов сияқты озық ойлы азаматтары ашқан кітап дүкендері, мұсылман кітапханасы арқылы ел арасына татар, қазақ-қырғыз ағартушылары еңбектері, татар, қазақ тіліндегі оқулықтар мен тәрбиелік мәні бар көркем әдебиет, «Тарджиман», «Шуро», «Вақыт», «Қояш», «Юлдуз», «Қазақ» секілді мерзімді баспасөз таралып жатты.

Жетісудағы татарлардың өңірдің әлеуметтік-мәдени үдерістеріндегі рөлін көрсетудің маңыздылығы жоғары. XX ғасыр басындағы Жетісу татарларының қазақ-қырғыз қоғамының дамуына қосқан үлесін зерттеу - түркі тілдес халықтардың мәдени, рухани ықпалдастығының даму динамикасын аңғаруға, түркі халықтарының өзара байланысын, тарихын тереңдете түсуге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Румянцев П.П. *Уезды Жетысу*. – Алматы: ТОО Жалын, 2000. – 336 с.
2. Васильев А. В. *Материалы к характеристике взаимных отношений татар и киргизов с предварительным очерком этих отношений*. - Оренбург, типо-лит. П.Н. Жаринова, 1898. – 63 с.
3. Халид Қ. *Тауарих хамса (бес тарих)*. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
4. Schayler E. *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bekhara, and Kildja*. – L., 1877. – Vol II. – P.149.
5. Ысқақов Б. *Қазақ-татар әдеби байланысы*. – Алматы: Ғылым, 1976. – 175 бет.
6. Каримуллин А. *Татарская книга начала XX века*. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 320 с.

7. Субханбердина У. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1963. – 289 б.
8. Махаева А.Ш. Тойбышек би және оның заманы. – Алматы: Баянжүрек, 2006. – 202 б.
9. Мамытов С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX-начала XX веков. – Бишкек: Мурас, 1999. – 184 с.
10. Галиев В.З. Тюркская библиотека в Верном. – Алматы: Национальная библиотека РК, 2001. – 112 с.
11. Формирование татарской, немецкой, польской и других диаспор // История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С.230-243. – 608 с.
12. Зобов Ю.С. Начальный этап формирования татарского населения Оренбуржья (40-50-е гг. XVIII) // Татары в Оренбургском крае. Научно-практ. конф. Тезисы докладов. – Оренбург, 1996. – С. 4-6.
13. Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ценные бумаги, 2007. – 357 б.
14. Махаева А.Ш. Казак-кыргыз тарыхынан (XVIII кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы). – Бишкек: КР Улуттук Илимдер академиясы, 2011. – 263 б.
15. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
16. Воронов А.Г. Габдулвалиевтер // Алматы қаласының тарихы тұлғалар келбетінде. – Алматы, 2009. – 347 б.
17. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 76-қ., 1-т., 611-іс.
18. Исхаки Г. Идель-Урал. – Казань: Татарское книжное издательство, 1991. – 64 с.
19. Таиров Н.И. Исхак Габдулвалиев: татарский купец и благотворитель // Гасырлар авазы – Эхо веков. – Казань, № 1-2. – С.143-146.
20. Рүстемов С.К. Габдулвалиев Исхак // Қазақстан тарихы. Энциклопедия. – Алматы: Литер-М ЖШС, 2019. – 848 б.
21. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. И-461-қ., 1-т., 1172-іс.
22. Каримуллин А. Татарское государственное издательство и татарская книга России (1917-1932). – Казань: Татар. кн. издательство, 1999. – 320 с.
23. Исхаков С.М. Первая российская революция и мусульманское движение // Отечественная история. – 2005. - № 5. – С. 65-67.
24. Залевский К. Национальные движения // Общественное движение в России в начале XX века. – СПб.: Общественная польза, 1911. – 320 с.
25. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. И-461-қ., 1-т., 1116-іс.
26. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. И-461-қ., 1-т., 1260-іс.
27. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамек, 1995. – 256 б.
28. Русие мөселманлари өченче надуеси. – Казан: Матбуге Кариме, 1906. – 28 б.
29. Tatar history and civilization. Sources and studies on the history of Islamic civilisation: no. 21. Istanbul: IRCICA, 2010.

Reference:

1. Rumyantsev P. P. Zhetysu Uyezds. - Almaty: Zhalyyn LLP, 2000. - 336 P.
2. Vasiliev A.V. materials for describing the relationship between Tatars and kirghizs with a preliminary essay on these relations. - Orenburg, TVE-lit. P. N. Zharinova, 1898 -- 63s.
3. Khalid K. Tovarih Hamsa (five stories). Almaty: Kazakhstan, 1992. - 304 P.
4. Schuyler E. Turkestan: notes on travel through Russian Turkestan, Kokand, Behar and Kilja. - L., 1877. - Volume II. - P. 149.
5. Iskakov B. Kazakh-Tatar literary relations. Almaty: Nauka publ., 1976. – 175 pages.
6. Karimullin A. Tatar book of the beginning of the XX century. - October: Tatar. K. Publishing House, 1974. - 320 P.
7. Subhanberdin U. materials in the periodical press before the Kazakh revolution. Almaty: publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1963. – 289 P.
8. Makhaeva A. sh. toibyshek bi and its time. Almaty: Bayanzhurek publ., 2006. - 202 P.
9. Mamytov S. A. Kirghiz-Tatar literary relations of the second half of the XIX-early XX centuries. Bishkek: Muras publ., 1999. - 184 P.
10. Galiev V. Z. Turkic library in Verny. - Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 2001. – 112 P.

11. formation of Tatar, German, Polish and other diasporas // history of Kazakhstan: peoples and cultures. - Almaty: Dyk-Press, 2000. - P.230-243. - P. 608.
12. Zobov Yu. s.the initial stage of the formation of the Tatar people in Orenburg (40-50 centuries of the XVIII century.) // Tatars of the Orenburg region. Scientific and practical. conf. Abstracts of the report. Orenburg Publ., 1996.P. 4 – 6.
13. And Mahaeva. History of Kazakh-Kyrgyz political relations (second half of the XVIII – beginning of the XX century). - Almaty: Securities, 2007. - 357 P.
14. And Mahaeva. Sh. from the Kazakh-Kyrgyz millet (XVIII kilim Ekinci light – XX kilim Bashi). - Bishkek: Uluttuk Ilimler Academy of KR, 2011. - 263 P.
15. Bokeikhan A. Selective. - Almaty: Kazakh encyclopedia, 1995. - 478 P.
16. Voronov A. G. Gabdulvaliev [history of the city of Almaty in the face of people]. Almaty, 2009. - 347 P.
17. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. 76-P., 1-T., case 611.
18. Ishaki Idel-Ural City. - Kazan: Tatar book publishing house, 1991. - 64 P.
19. Tairov N. I. Ishak Gabdulvaliev: Tatar merchant and benefactor // gasyrlar avazy – echo of the ages. - Kazan, No. 1-2.- P.143-146.
20. Rustemov S. K. Gabdulvaliev Isaac // history of Kazakhstan. The Encyclopedia. -Almaty: letter-M LLP, 2019. - 848 P.
21. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. I-461-K., T. 1, case 1172.
22. Karimullin A. Tatar state publishing house and the Tatar book of Russia (1917-1932). - October: Tatar. K.. publishing house, 1999. - 320 P.
23. Ishakov S. M. The first Russian Revolution and the Muslim movement // history of the motherland. – 2005. - No. 5. - pp. 65-67.
24. Zalevsky K. national movements // social movement in Russia at the beginning of the XX century. "No," I said.: Public benefit, 1911. - 320 P.
25. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. I-461-K., T. 1, case 1116.
26. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. I-461-K., T. 1, case 1260.
27. Nurpeisov K. Alash and Alashorda. Almaty: Ataturk publ., 1995. - 256 P.
28. Rusie mosselmanlari ochenche naduesi. - October: Matbuga Karime, 1906. - 28 p.
29. Tatar history and civilization. Sources and research on the history of Islamic Civilization: No. 21. Istanbul: IRCICA, 2010.

УДК 316.483
МРНТИ 11.01.61

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.27>

¹Бейсенова П.М.*

¹докторант КазНУ им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail: parassat.beisenova@gmail.com

ТРУДОВЫЕ КОНФЛИКТЫ В ДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Аннотация

На сегодняшний день вопрос трудовых конфликтов становится актуальной повесткой дня как для специалистов из академической среды, так и для экспертов в сфере государственной политики. С академической точки зрения, исследователям важно понять тенденцию таких социальных явлений для того, выявить скрытые проблемы общества и привлечь к ним внимание. С политической точки зрения, очень важно выбрать правильный метод управления конфликтами, чтобы избежать политической нестабильности и эскалации конфликта.

Настоящая статья посвящена теме трудовых конфликтов и анализирует основные научные исследования в этой области. Автор останавливается на следующих вопросах: определение трудового конфликта, причины их возникновения и возможные решения, которые выдвигаются исследователями.

Ключевые слова: трудовые конфликты, добывающая отрасль, рабочее движение, государство-рантье.

¹ П.М. Бейсенова *

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Алматы, Қазақстан
parassat.beisenova@gmail.com

ӨНДІРІС САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ: ӘДЕБИ ШОЛУ

Аңдатпа

Қазіргі кезде орын алып жатқан еңбек қақтығыстары академиялық ортадағы мамандары және мемлекеттік саясат аясындағы сарапшылар үшін күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі екені анық. Академиялық көзқарастан қарасақ, зерттеушілер үшін аталмыш әлеуметтік құбылыстың тенденцияларын түсініп, қоғамдағы жасырын жатқан мәселелерді анықтап, оларға назар аудару маңызды болып табылады. Саяси көзқарас бойынша, қақтығыстарды басқарудың тиімді амалын қолданып, саяси тұрақсыздық пен қақтығыстың өрбуіне жол бермеуге ұмтылу қажеттілігі туындайды.

Берілген мақала еңбек қақтығыстары тақырыбын талқылай отырып, осы саладағы өзекті деген ғылыми зерттеулерді саралайды. Автор келесі сұрақтарға аса маңызды көңіл бөледі: еңбек қақтығыстарының анықтамасы, олардың пайда болу себептері мен шешу мәселелері.

Тірек сөздер: еңбек қақтығыстары, өндіру саласы, жұмысшылар қозғалысы, мемлекет - рантье.

¹Beisenova P.M.*

¹Doctoral student of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
parassat.beisenova@gmail.com

LABOR CONFLICTS IN THE EXTRACTIVE INDUSTRY: A LITERATURE REVIEW

Abstract

Nowadays labor conflicts issue is becoming an urgent agenda both for specialists from the academic field and for experts in the public policy field. From an academic point of view, it is important for researchers to understand the nature of these social events in order to identify the hidden problems of society and attract attention to them. From a political point of view, it is crucial to choose an appropriate ways of conflict management in order to avoid political instability and conflict escalation.

This article is devoted to the topic of labor conflicts and analyzes the key scientific research results in this area. The author explores followings: a labor conflict definition, causes and ways of possible solutions that are examined by researchers.

Keywords: labor conflicts, extractive industry, labor movement, rentier state.

Введение. Конфликты, как социальное явление, может требовать к себе большего внимания, чем другие, особенно когда они находятся в напряженном этапе развития. Феномен трудового конфликта является одним из таких. Трудовые конфликты, в которых недовольства могут выражаться, начиная от низкой или не равной заработной платы между местными и иностранными работниками до условий труда, могут постепенно перерасти в забастовки с политическими требованиями. Таким образом, рабочее движение может стать мощным фактором экономической и политической реформы. Анализ динамики конфликта позволяет увидеть пути их развития, а также определить в процессе трансформацию общества.

При анализе трудовых конфликтов обычно представлены три основных актора: работники или их представители, работодатели и органы государственной власти. Большинство трудовых конфликтов возникают в политических и социальных контекстах, в которых система профессиональных отношений неэффективна из-за отсутствия формального рынка труда, регулирующего государства и независимых профсоюзов, деятельность которых носит формальный характер. Стоит отметить, что рабочим легче донести свои требования используя другие платформы, так как профсоюз не могут выступить в роли посредников и наставников.

Трудовые конфликты выполняют сигнализирующую функцию, которая позволяет выявить на раннем этапе проблемы общества. Например, повышение заработной платы не всегда может решить проблему и не является универсальным решением конфликта. Здесь необходимо применить универсальный подход. Если быть точнее, решить вопросы инфраструктуры, коммуникации и улучшение работы общественного транспорта населенного пункта. Таким образом, социально-трудовые конфликты могут выполнять такую

функцию, которая улучшает жизнедеятельность граждан. Но при отсутствии мониторинга, раннего предупреждения и управления конфликтами могут иметь деструктивные последствия, вовлеченность других заинтересованных сторон в конфликт.

Материалы и методы. Для всестороннего понимания проблемы трудовых конфликтов важно обратиться к теоретической базе, которая объяснит рассматриваемое явление. Теория государства-рантье помогает понять истоки трудовых конфликтов в добывающих отраслях Казахстана и Кыргызстана. Теория государства-рантье была разработана Хоссейном Махдави (1970). Автор использовал случай Ирана для описания государства, которое собирает большие суммы ренты от иностранных игроков в обмен на доступ к природным ресурсам страны или использование транзитных маршрутов для перевозки товаров. Беблани и Лучани (2015) продвинули эту теорию и утверждали, что управление арендной платой осуществляется доминирующей элитной группой в стране. В результате в государствах, где рента за ресурсы приносит большую часть доходов в бюджет, социальный договор между властями и избирателями ухудшается. Поскольку для продвижения государственных проектов политический истеблишмент больше полагается на внешнюю ренту, чем на налоги. Таким образом, социально-экономические запросы людей в таких странах в большей степени игнорируются властями (Mooge, 2004). Кроме того, постоянные финансовые потоки от ренты мотивируют правителей и элитные круги удерживать власть в стране на длительный период времени. Основной целью политического истеблишмента становится личное обогащение за счет ренты (Dave, 2007; Kronenberg, 2004).

Обсуждение. Все больше отечественных и зарубежных исследователей из области политологии, социологии и других специальностей в качестве своего исследования фокусируются на теме трудовых конфликтов. Это связано с тем, что наряду с ростом трудовых конфликтов в регионе, данный вопрос еще затрагивает другие аспекты жизнедеятельности. Помимо этого, исследователи выдвигают разные рабочие гипотезы, задают исследовательский вопрос и пишут свои рекомендации и делают свои выводы. Подробнее об этом изложим в части результатов исследования, что позволит читателям более подробно узнать о теме трудовых конфликтов.

Результаты исследования. Прежде чем приступить к анализу трудовых конфликтов в литературе, важно уточнить значение термина. По определению главного глобального регулирующего органа трудовых отношений Международной организации труда (МОТ), трудовой конфликт - это состояние разногласий по конкретному вопросу или группе вопросов между работниками и работодателями, или по поводу того, какое недовольство выражают работники или работодатели, или по поводу какие работники или работодатели поддерживают других работников или работодателей в их требованиях или жалобах. Трудовой конфликт может выражаться в отказе работников продолжать выполнять свои обязанности или, в крайнем случае, в насильственных действиях против работодателей и властей.

Тема трудовых конфликтов и протестов преимущественно рассматривается в рамках трудовых отношений. Во второй половине XX века был опубликован ряд видных исследований, в которых забастовки были поставлены в центр производственных отношений. Это было вызвано стремлением, в основном, европейских политиков решить проблему растущего числа протестов трудящихся и обеспечить стабильность в отраслях.

При анализе трудовых конфликтов в производственном контексте ученые обычно различают два режима труда. С одной стороны, существует англосаксонская модель трудовых отношений, которая характеризуется высоким индивидуализмом работников, меньшим вмешательством государства в дела работника и работодателя, а также более высоким уровнем неравенства в размере заработной платы работников. С другой стороны, существует континентальная модель трудовых отношений, которая характеризуется коллективным перемещением сотрудников, высоким вмешательством государства в дела наемного работника и работодателя посредством механизма минимальной заработной платы и меньшим неравенством доходов среди работников в отраслях.

Одна из фундаментальных работ о трудовых конфликтах была разработана Ричардом Хайманом. Его классическая книга «Забастовки», выпущенная в 1972 году, в основном посвящена британскому опыту трудовых конфликтов. Тем самым он вносит три основных вклада в научную дискуссию. Для начала он описывает развитие забастовочных движений в Великобритании после Первой мировой войны. Во-вторых, он дает социологическое представление о рабочих движениях в Великобритании. Наконец, он описывает забастовки как основную форму отношений между работниками и работодателями в капиталистических обществах.

Согласно Хайману, есть четыре основные причины возникновения трудовых конфликтов: неравное распределение доходов, ненадежность занятости, асимметричная власть и контроль над решениями во

время работы, а также обязанность работника рассматривать свою способность к труду как товар (Нуман, 1972: 109). Автор подчеркивает, что источник мирного разрешения конфликта между работником и работодателем лежит в объединяющей общей идее выживания организации. Точнее, и работник, и работодатель заинтересованы в стабильности и процветании рассматриваемой компании. Такое общее восприятие может привести обе стороны к плодотворным результатам. Однако Хайман отмечает, что бюрократическая структура промышленных компаний, сопровождаемая развитием технологий, а также вмешательством государства в процессы коллективных переговоров подрывает эффективность сотрудничества между работниками и работодателями.

Интересный аспект научной дискуссии о трудовых конфликтах включает в себя аспект длительности трудовых конфликтов в течение длительного периода времени. Эдвардс указывает, что постоянное изменение трудовой практики и правил, улучшение доступа сотрудников к информации со временем естественным образом приведет к сокращению трудовых конфликтов. Также ученые отмечают, что существующая тенденция внедрения практики командного управления в отраслях предоставляет большие возможности для расширения прав и возможностей сотрудников. Таким образом, ученые полагают, что в обозримом будущем трудовые конфликты сместятся с сферы действия «работник против руководства» на конфликты, которые имеют место между самими сотрудниками.

Напротив, другая группа ученых указывает, что усиление стресса, связанного с работой, в обществе будет способствовать дальнейшей эскалации трудовых конфликтов. Ученые указывают на результаты опросов, проведенных в Великобритании, США и Канаде, которые демонстрируют, что работники в различных отраслях по-прежнему испытывают меньшую свободу в принятии решений и сталкиваются с более высокими требованиями со стороны работодателей из-за показателей оценки эффективности. Эти проблемы, в свою очередь, провоцируют конфликты между работниками и работодателями. Следовательно, исследователи полагают, что трудовые конфликты в отраслях сохранятся и в предстоящий период (Felstead et al., 2007) (Green & Whitfield, 2009).

В рамках промышленного развития на протяжении большей части XX века, а также в новом тысячелетии добывающая промышленность играла решающую роль в экономике многих стран. Сырая нефть и природный газ стали основными товарами, которыми торгуют на мировом рынке. В этой связи интересно отметить, как научные дебаты вокруг нефти породили такие концепции, как «ресурсное проклятие», «голландская болезнь», «государство рантье» и другие концепции, ставящие нефть в центр исследовательского анализа. Продолжают развиваться научные исследования нефтегазовой отрасли, описывающие тенденции как в странах с высоким уровнем доходов (Hanieh, 2011; Mitchell, 2011; Mommer, 2002), так и в развивающихся странах, включая Казахстан (Howie & Atakhanova, 2014; Оразгалиев, 2018). Однако, как это ни парадоксально, роль труда в нефтяной промышленности в последние десятилетия широко игнорировалась исследователями. Это связано с тем, что большинство исследований, посвященных трудовым отношениям в добывающих отраслях, включая нефтяной сектор, были опубликованы во второй половине XX века (Browning & Singelmann, 1978; Bulmer, 1975; Cox, 1971; Нуман, 1989). Более того, эти исследования в большей степени описывают возникновение трудовых конфликтов в высокоразвитых индустриальных странах Европы и других развивающихся странах.

Одно из возможных объяснений сокращения исследований трудовых отношений в добывающих отраслях можно объяснить введением механизмов экономии труда. В частности, широкое применение технологических достижений привело к исчезновению некоторых трудоемких рабочих мест в добывающих отраслях. Следовательно, это привело к сокращению рабочей силы в добывающих отраслях и снижению внимания ученых к трудовым отношениям в этом секторе (Ehsani, 2018). Кроме того, традиционные долгосрочные рабочие места в добывающих отраслях в большей степени были заменены временными должностями и привлеченной рабочей силой. В результате это привело к снижению роли профсоюзов и, как следствие, отклонению внимания ученых от этой темы.

В научных трудах, посвященные трудовым конфликтам в Казахстане можно выделить ряд пробелов. Во-первых, исследования трудовых конфликтов в основном проводились на примере европейских стран и развитых стран мира, уделяя мало внимания развивающимся странам. Следовательно, существует потребность в изучении трудовых конфликтов в авторитарном контексте, подобном Казахстану. Во-вторых, наблюдается общее сокращение исследований трудовых конфликтов в добывающих отраслях из-за внедрения технологий, которые делают неактуальными некоторые должности в добывающем секторе и приводят к снижению внимания научного сообщества к этой теме. Однако в Казахстане добывающая промышленность играет решающую роль, поэтому трудовые отношения в этом секторе нуждаются в

более широком исследовании. В-третьих, большинство исследований трудовых конфликтов в Казахстане сосредоточено на одном случае протестов в Жанаозене в 2011 году.

Важно обозначить возможные причины возникновения трудовых конфликтов в добывающих отраслях Казахстана. Килнер (2011) предполагает, что транснациональные корпорации, работающие в добывающей промышленности Казахстана, не привержены своим целям устойчивого местного развития и диверсификации региональной экономики. Есенова (2008) утверждает, что субподрядная практика иностранных компаний приводит к несоответствию в уровне доходов и условиях труда между работниками, нанятыми непосредственно крупными нефтяными компаниями, и работниками, нанятыми фирмами-субподрядчиками. Бейсенова и соавторы (2013) указывают на неспособность Федерации профсоюзов Казахстана разрешать трудовые споры на ранних стадиях. Следовательно, все эти проблемы приводят к эскалации трудовых конфликтов на более широкий уровень общества.

По мнению Бейсеновой и соавторов (2013), Количество протестов рабочих, произошедших в 2000-е гг. В Западном Казахстане, способствовало росту самосознания и политического поведения рабочих. Действительно, приверженность протестующих к продвижению своих трудовых прав, а также требований улучшения условий труда демонстрируют их гражданские качества. Между тем, требования рабочих о национализации нефтяных компаний, работающих в Казахстане, говорят о наличии политического аспекта в трудовых конфликтах.

Большинство исследований трудовых конфликтов в Казахстане сосредоточено на одном случае протестов в Жанаозене в 2011 году. Необходимо узнать мнение ученых о предпосылках возникновения трудового конфликта в этом городе, расположенном в западной части Казахстана. Анализ этого кейса поможет понять особенности трудового протеста в нефтяном секторе Казахстана.

Для начала ученые указывают, что работники нефтяной промышленности, расположенные в основном в западной части Казахстана, сталкиваются с мнением, что они вытеснены из крупных городов страны Алматы и Нур-Султана (Jager, 2014; Лобачева, 2012). Сотрудники нефтяных компаний Мангистауской области вносят вклад в производство около 70% нефти в республике, однако их среда обитания, в частности качество домов и рабочих мест, находится в плохих условиях (Хамидов, 2011; Сакал, 2015). Ученые называют Жанаозен классическим примером моногорода, экономика которого в основном зависит от нефтедобычи. Бум цен на нефть в начале 2000-х годов и последующее увеличение объемов экспорта привлекли сюда иностранную рабочую силу. Также отдаленность Жанаозена от других частей страны делает цены на товары относительно высокими. Более того, ученые указывают на неразвитость там малого и среднего бизнеса (Курманова, 2012). В то время как высокие цены на товары ограничивали покупательную способность местных домохозяйств.

Интересно, что первый президент Назарбаев в 2012 году опубликовал в республиканской газете статью, в которой указал на две основные причины событий в Жанаозене. Во-первых, это недостаточная вовлеченность работников в процесс принятия решений нефтяными компаниями. Во-вторых, это отсутствие судебных механизмов для разрешения трудовых конфликтов (Назарбаев, 2012). Сатпаев и Умбеталиева (2015) предполагают, что основной причиной насильственных забастовок в Жанаозене является отсутствие институциональных механизмов для согласования требований сотрудников. Проправительственная позиция Федерации профсоюзов Казахстана побуждает сотрудников искать альтернативные пути продвижения своей повестки дня. Следовательно, работники обращаются к неформальным профсоюзам и присоединяются к протестующим группам рабочих. Сатпаев и Умбеталиева (2016) указывают, что слабость профсоюзов в стране объясняется более широким политическим контекстом Казахстана. По мнению ученых, все политические институты в стране, включая парламент, суды и другие, играют ограниченную роль в процессе принятия решений.

Трудовые конфликты в добывающей отрасли находятся на повестке дня политических властей Казахстана. Требования казахстанских работников уравнивать условия труда и уровень доходов с иностранной рабочей силой нашли отражение в ответах политических властей. Вопрос трудового конфликта был вынесен на повестку второго заседания Национального совета общественного доверия (НСОД). В частности, глава государства распорядился сократить квоту на иностранных работников в добывающем секторе с 49 тысяч до 29 тысяч человек (Ак Орда, 2019). Кроме того, президент Токаев попросил Министерство труда решить проблему несоразмерности заработной платы между иностранными и местными работниками. Таким образом, казахстанские власти заинтересованы в разрешении трудовых конфликтов в добывающих отраслях Казахстана.

Развитие добычи полезных ископаемых в Кыргызстане за последнее десятилетие привело к резкому увеличению локальных конфликтов. Проблема для всего горнодобывающего сектора, а также для

общества заключается в том, как урегулировать эти конфликты. Инструменты и подходы к преодолению социальных волнений были разработаны посредством прозрачных политических процессов и участия заинтересованных сторон (Sairinen, 2012). В СССР в Кыргызстане горнодобывающие компании сильно влияли на социальную ситуацию в регионах. Вся социальная инфраструктура зависела от уровня развития в этой добывающей отрасли (Bogodetsky, 2012: 40). После распада Советского Союза эти социальные обязанности стали совершенно невыгодными, а горнодобывающие компании стали считать эту социальную инфраструктуру лишними хлопотами. Однако сегодня социальные последствия добычи полезных ископаемых частично решаются в рамках добровольных программ корпоративной социальной ответственности (Honkonen, 2013, 28).

В Кыргызстане поощрение прозрачности горнодобывающей отрасли на национальном уровне осуществлялось через Инициативу прозрачности добывающих отраслей (ИПДО). Эта международная инициатива направлена на усиление управления путем повышения прозрачности и подотчетности в добывающем секторе. Часть ИПДО концентрируется на проверке и публикации платежей компаний, а также государственных доходов. ИПДО была запущена в Кыргызстане в 2004 году. По мнению автора Хонконен (2011) страновые отчеты Кыргызстана были раскритикованы за доступность отчета только на английском языке и отсутствие данных по доходам.

В течение последнего десятилетия Чаткальская долина с ее значительными полезными ископаемыми привлекала горнодобывающую промышленность. Золото считалось наиболее важным (если не единственным) источником дохода для местного населения, и до 10–20% населения занимались кустарной добычей. К настоящему времени старателями разработаны практически все легкодоступные россыпные месторождения золота. По мере улучшения состояния экономики и снижения уровня бедности многие из этих временных шахтеров занялись другими профессиями. В конечном итоге рост цен на золото вызвал интерес у крупных компаний из Китая, России, Казахстана, Австралии и других стран (Богдетский и Новиков, 2012:18).

Однако в последнее время дальнейшее развитие горнодобывающей промышленности сдерживается растущим местным сопротивлением. Эта ситуация в Чаткальской долине аналогична локальным горнорудным конфликтам в других регионах Кыргызстана. Масштабы и рост этих проявлений местной оппозиции горнодобывающей промышленности требуют более глубокого изучения их основных причин. Современная горнодобывающая деятельность в Чаткальской долине включает как добычу россыпного золота вдоль рек, так и разработку крупных месторождений. В Чаткальской долине общей проблемой на местном уровне было отсутствие взаимодействия и диалога между компаниями и местными сообществами; это негативно сказывается на социальной атмосфере региона. Многие районы Долины столкнулись с прекращением деятельности некоторых компаний, что, наряду с недостатками в общении с местным населением относительно деятельности компаний, породило недоверие к компаниям, а также продемонстрировало забвение этих компаний. отношение к местным сообществам. Анализ ситуации в Чаткальской долине показывает, что многие социальные последствия добычи полезных ископаемых и связанные с ними проблемы неотделимы с недостатками в общении между местными сообществами и горнодобывающими компаниями, а также с конкретными опасениями по поводу средств к существованию сообществ, а также с некоторыми нереалистичными ожиданиями. на предприятиях местными жителями. Ясно, что причины конфликта не следует упрощать, поэтому этот углубляющийся конфликт также следует рассматривать с точки зрения более широкой социальной ситуации в Кыргызстане.

Хонконен (2013) указывает ряд причин социально-трудовых конфликтов в регионе: плохая экономическая ситуация; государство, не способное предоставлять широкие социальные услуги; нереалистичные ожидания местных жителей в отношении отрасли; борьба местных властей и сообществ за большую власть в процессах принятия решений.

Заключение. Текущая ситуация в сфере труда требует урегулирования и раннего предупреждения конфликтов. Необходимо проводить кадровую политику, где есть методы, программы и социально-экономические механизмы, которые способны диагностировать причины организационных и социально-трудовых конфликтов. В таких условиях перспективным представляется создание не только структуры, моста, призванного работать на снятие конфликта, разрядки напряженности в обществе, но и проведение дальновидной социальной политики, направленной на решение проблем в сфере социально-трудовых отношений.

Reference:

1. Beblawi, H., & Luciani, G. (2015). *The rentier state*. In *The Rentier State*. Routledge.

2. Beissenova, A., Nurbekova, Z., Zhanazarova, Z., Dzyurenich, Y., & Turebayeva, A. (2013). *Labour Conflicts in Kazakhstan: A Specific Character of their Solution*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 82, 877–881. Bogdetksy, V., Novikov, V., 2012. *Mining, Development and Environment in Central Asia: Toolkit Companion with Case Studies*.
3. Ehsani, K. (2018). *Disappearing the Workers: How Labor in the Oil Complex Has Been Made Invisible*. In E. K. Atabaki T., Bini E. (Ed.), *Working for Oil*. Palgrave Macmillan.
4. Dave, B. (2007). *Kazakhstan - ethnicity, language and power*. In *Kazakhstan Ethnicity, Language*
5. Felstead, A., Gallie, D., Green, F., & Zhou, Y. (2007). *Skills at Work, 1986 to 2006*. SKOPE, University of Oxford.
6. Felstead, A., Gallie, D., Green, F., & Zhou, Y. (2007). *Skills at Work, 1986 to 2006*. SKOPE, University of Oxford.
7. Green, F., & Whitfield, K. (2009). *Employees' experience of work*. In *The Evolution of the Modern Workplace* (pp. 201–229). Cambridge University Press.
8. Hanieh, A. (2011). *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*. Palgrave Macmillan US.
9. Honkonen, T. (2013) *Challenges of Mining Policy and Regulation in Central Asia: the Case of the Kyrgyz Republic*, *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 31:1, 5-32
10. Howie, P., & Atakhanova, Z. (2014). *Resource boom and inequality: Kazakhstan as a case study*. *Resources Policy*, 39(1), 9.
11. Hyman, R. (1972). *Strikes*. Springer.
12. Hyman, R. (1989). *Political Economy of Industrial Relations: Theory and Practice in a Cold Climate*. Palgrave Macmillan UK.
13. *International Labour Organisation*. (1993). *Labor dispute*
14. Jager, P. F. (2014). *Flows of oil, flows of people: Resource-extraction industry, labour market and migration in western Kazakhstan*. *Central Asian Survey*, 33(4), 500–516.
15. Khamidov, A. (2011). *Kazakhstan: Labor unrest denting Astana's economic image*.
16. Kilner, J. (2011). *Riots in western Kazakhstan could destabilise the country*. *The Daily Telegraph*.
17. Kourmanova, A. (2012). *Lessons from Zhanaozen. Bringing business, government and society together*.
18. Lobacheva, M. (2012). *Examination of factors provoking social tension in towns built around single companies, using the examples of Zhezkazgan and Satpaev*.
19. Mahdavy, H. (1970). *The patterns and problems of economic development in Rentier States: The case of Iran*. In *Studies in the Economic History of the Middle East*.
20. Mitchell, T. (2011). *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*.
21. Mommer, B. (2002). *Global Oil and the Nation State*. Oxford University Press.
22. Moore, M. (2004). *Revenues, state formation, and the quality of governance in developing countries*. *International Political Science Review*, 25(3), 297–319.
23. Nazarbayev, N. (2012). *Sotsial'naya modernizatsiya Kazakhstana: Dvadsat' shagov k Obshchestvu Vseobshchego Truda*. *Kazakhstanskaya Pravda* <http://personal.akorda.kz/ru/category/statyi/1291>
24. Orazgaliyev, S. (2018). *State intervention in Kazakhstan's energy sector: Nationalisation or participation?* *Journal of Eurasian Studies*, 9(2), 143–151.
25. Sakal, H. B. (2015). *Natural resource policies and standard of living in Kazakhstan*. *Central Asian Survey*, 34(2), 237–254.
26. Sairinen, R., Rinne, P., Halonen, M., Simonett, O., Stuhlberger C., 2012. *Responsible mining: a toolkit for the prevention and mediation of conflicts in the development of the mining sector*.
26. Satpayev, D., & Umbetaliyeva, T. (2015). *The protests in Zhanaozen and the Kazakh oil sector: Conflicting interests in a rentier state*. *Journal of Eurasian Studies*, 6(2), 122–129.
27. Yessenova, S. (2012). *The tengiz oil enclave: Labor, business, and the state*. *Political and Legal Anthropology Review*, 35(1).

Список использованной литературы:

1. Беблави Х. и Лучиани Г. (2015). *Государство рантье. В Государстве Рантье*. Ратледж.
2. Бейсенова А., Нурбекова З., Жаназарова З., Дзюреннич Ю. и Туребаева А. (2013). *Трудовые конфликты в Казахстане: специфика их разрешения. Процедуры - Социальные и Поведенческие науки*, 82, 877-881. Богдетский В., Новиков В., 2012. *Добыча полезных ископаемых, развитие и окружающая среда в Центральной Азии: Инструментарий Компаньон с тематическими исследованиями*.

3. Эхсани, К. (2018). Исчезновение рабочих: Как была создана рабочая сила в Нефтяном комплексе Невидимый. В книге Э. К. Атабаки Т., Бини Э. (ред.), *Работающие на нефть*. Пэлгрейв Макмиллан.
4. Дэйв Б. (2007). *Казахстан - этничность, язык и власть*. В *Казахстане Этническая принадлежность, Язык*
5. Фелстед, А., Галли, Д., Грин, Ф. и Чжоу, Ю. (2007). *Навыки работы с 1986 по 2006 год*. СКОПЕ, Оксфордский университет.
6. Фелстед, А., Галли, Д., Грин, Ф. и Чжоу, Ю. (2007). *Навыки работы с 1986 по 2006 год*. СКОПЕ, Оксфордский университет.
7. Грин, Ф., & Уитфилд, К. (2009). *Опыт работы сотрудников*. В *Эволюции современного рабочего места* (стр. 201-229). Издательство Кембриджского университета.
8. Хани, А. (2011). *Капитализм и класс в арабских государствах Персидского залива*. Пэлгрейв Макмиллан, США.
9. Хонконен Т. (2013) *Проблемы политики и регулирования горнодобывающей промышленности в Центральной Азии: на примере Кыргызской Республики*, *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 31:1, 5-32
10. Хоуи, П., и Атаханова, З. (2014). *Ресурсный бум и неравенство: Казахстан в качестве примера*. *Политика в области ресурсов*, 39(1), 9.
11. Хайман, Р. (1972). *Удары. Прыгун*.
12. Хайман Р. (1989). *Политическая экономия производственных отношений: Теория и практика в условиях холодной Климат*. Пэлгрейв Макмиллан, Великобритания.
13. *Международная организация труда*. (1993). *Трудовой спор*
14. Ягер, П. Ф. (2014). *Потоки нефти, потоки людей: ресурсодобывающая промышленность, рынок труда и миграция в Западном Казахстане*. *Обзор Центральной Азии*, 33 (4), 500-516.
15. Хамидов, А. (2011). *Казахстан: Трудовые волнения наносят ущерб экономическому имиджу Астаны*.
16. Килнер, Дж. (2011). *Беспорядки в Западном Казахстане могут дестабилизировать ситуацию в стране*. *Ежедневная Телеграф*.
17. Курманова, А. (2012). *Уроки из Жанаозена. Объединение бизнеса, правительства и общества*.
18. Лобачева, М. (2012). *Изучение факторов, провоцирующих социальную напряженность в городах, построенных вокруг отдельных компаний, на примерах Жезказгана и Сатпаева*.
19. Махдави Х. (1970). *Закономерности и проблемы экономического развития в государствах-рантье: Случай с Ираном*. В *Исследованиях по экономической истории Ближнего Востока*.
20. Митчелл, Т. (2011). *Углеродная демократия: Политическая власть в эпоху нефти*.
21. Моммер, Б. (2002). *Глобальная нефть и Национальное государство*. Издательство Оксфордского университета.
22. Мур, М. (2004). *Доходы, формирование государства и качество управления в развивающихся страны*. *Международное политологическое обозрение*, 25 (3), 297-319.
23. Назарбаев, Н. (2012). *Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда*. *Казахстанская правда* <http://personal.akorda.kz/ru/category/statyi/1291>
24. Оразалиев С. (2018). *Государственное вмешательство в энергетический сектор Казахстана: национализация или участие?* *Журнал евразийских исследований*, 9 (2), 143-151.
25. Сакал, Х. Б. (2015). *Политика в области природных ресурсов и уровень жизни в Казахстане*. *Центральный Обзор Азии*, 34 (2), 237-254.
26. Сайринен Р., Ринне П., Халонен М., Симонетт О., Штульбергер С., 2012. *Ответственная добыча полезных ископаемых: инструментарий для предотвращения и урегулирования конфликтов в процессе развития горнодобывающего сектора*.
26. Сатпаев Д. и Умбеталиева Т. (2015). *Протесты в Жанаозене и казахстанский нефтяной сектор: Конфликтующие интересы в государстве рантье*. *Журнал евразийских исследований*, 6 (2), 122-129.
27. Есенова, С. (2012). *Тенгизский нефтяной анклав: труд, бизнес и государство*. *Политические и правовые Антропологическое обозрение*, 35(1).

УДК 694.14
МРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.28>

¹Базарбай Е.М.*

¹доктрант 2 курса КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: jbazarbay@gmail.com

²Масалимова А.Р.

²доктор философских наук, профессор, академик Академии педагогических наук РК, КазНУ им. Аль-Фараби Алматы, Казахстан . <https://orcid.org/0000-0002-5527-7491>

ИМИДЖ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА В ВЕДУЩИХ МАСС-МЕДИА БЛИЖНЕГО И ДАЛЬНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Аннотация

В статье систематизирован и всесторонне проанализирован характер политической культуры Казахстана в средствах массовой информации ближнего и дальнего зарубежья. Необходимо глубоко вникнуть в сознание возрастающей роли культуры в общественном развитии и, исходя из этого основополагающего принципа, сформулировать конкретные цели деятельности самих социокультурных основ и институтов культуры, выработать стратегию поддержки социокультурных запросов основных социальных и профессиональных групп населения.

Только сильная и глубоко осмысленная культурная политика как неотъемлемая часть всех направлений целостной государственной политики позволит казахстанскому обществу подняться на качественно новую ступень социокультурного развития и в XXI веке, стать независимым и процветающим государством. В ходе реализации государственной политики в области культуры необходимо усилить связи государственных органов с гражданским обществом, которое в Казахстане только формируется. В настоящее время этот уровень связи низок. Поэтому необходимо целенаправленно проектировать направления культурного развития и совместно участвовать в их реализации. Информации о жизни и международных событиях в Республике Казахстана за рубежом. "Казинформ «сотрудничает со многими зарубежными информационными агентствами, среди которых ИТАР-ТАСС, КАБАР, БелТА, УкрИнформ, информационное агентство» НОВОСТИ-МОЛДОВА", MOLDPRES, Armenpress, Azartac, Yonhap, EFE, БТА и др.

Кроме «Казахакпарата "в стране действуют «КазТАГ», «Интерфакс-Казахстан", "7News.kz", "ИА NewTimes.kz" и т.д. Есть информационные агентства. Эти информационные агентства имеют иностранных партнеров, таких как «Казинформ», но каждый отличается способом передачи новостей. Работают популярные сайты каждого из этих агентств, как внутри страны, так и за рубежом. Это связано с тем, что информация в эти издания поступает гораздо раньше, чем в газеты, телевидение и радио.

Ключевые слова: Республика Казахстан, политическая культура, зарубежные, средства массовой информации,

¹Е.М. Базарбай *

¹Абай атындағы ҚазҰУ доктранты, Алматы, Қазақстан
E-mail: jbazarbay@gmail.com

²Масалимова А.Р.

²философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАЯУ ЖӘНЕ АЛЫС ШЕТЕЛДЕРДІҢ ЖЕТЕКШІ МАСС-МЕДИАСЫНДАҒЫ ИМИДЖІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның саяси мәдениетінің алыс-жақын шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарындағы сипаты жүйеленіп, жан-жақты талданған. Қоғамдық дамудағы мәдениеттің өсіп келе жатқан рөлін

санаға терең сіндіре және осы негіз құраушы принциптен шыға отырып, социомәдени негіздер мен мәдени институттардың өздерінің қызметінің нақты мақсаттарын қалыптастыру қажет, тұрғылықты халықтың негізгі әлеуметтік және кәсіби топтарының социомәдени сұраныстарын қолдаудың стратегиясын ой елегінен өткізу керек.

Тұтас мемлекеттік саясаттың барлық бағыттарының ажырамас бөлігі ретінде күшті және терең пайымдалған мәдени саясат қана қазақстандық қоғамның социомәдени дамудың сапалы жаңа сатысына көтерілуіне және ХХІ ғасырда тәуелсіз және гүлденген мемлекет ретінде Қазақстанның қалыптасуына мүмкіндік береді. Мемлекеттік мәдениет саласындағы саясатты жүзеге асыру барысында мемлекеттік органдардың Қазақстанда енді қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғаммен байланысын күшейтуі қажет. Қазіргі кезеңде бұл байланыс деңгейі төмен. Сондықтан да мәдени даму бағыттарын жұмыла отырып жобалап, оның жүзеге асуына бірлесіп қатысу керек. Қазақстан Республикасының өмірі мен халықаралық оқиғалар туралы ақпараттың шетелге бағыты. «ҚазАқпарат» көптеген шетелдік ақпараттық агенттіктермен жұмыс істейді, олардың арасында ИТАР-ТАСС, КАБАР, БелТА, УкрИнформ, «НОВОСТИ-МОЛДОВА» ақпараттық агенттігі, MOLDPRES, Armenpress, AzarTas, Yonhap, EFE, БТА және т.б. бар.

Елімізде «ҚазАқпараттан» басқа «КазТАГ», «Интерфакс-Казakhstan», «7News.kz», «ИА NewTimes.kz» және т.б. ақпараттық агенттіктер бар. Бұл ақпараттық агенттіктердің «ҚазАқпарат» секілді шетелдік серіктестері бар, бірақ әрқайсысы жаңалықтарды беру тәсілімен ерекшеленеді. Осы агенттіктердің әрқайсысының ел ішінде де, шетелде де танымал сайттары жұмыс істейді. Бұл ақпараттың газеттерге, теледидар мен радиоға қарағанда әлдеқайда ертерек түсетіндігімен байланысты.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, саяси мәдениет, шетелдік, Бұқаралық ақпарат құралдары

¹*Bazarbai E.M.**

¹*PhD student of the 2nd year of Al-Farabi Kazakh National University,*

Almaty, Kazakhstan

E-mail: jbazarbay@gmail.com

²*Masalimova A.R.*

²*Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Pedagogical Sciences of the Republic of Kazakhstan, Kazakh National University Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan*

THE IMAGE OF KAZAKHSTAN'S POLITICAL CULTURE IN THE LEADING MASS MEDIA OF THE NEAR AND FAR ABROAD

Abstract

The article systematizes and comprehensively analyzes the nature of the political culture of Kazakhstan in the mass media of the near and far abroad. It is necessary to delve deeply into the consciousness of the increasing role of culture in social development and, based on this fundamental principle, formulate specific goals of the socio-cultural foundations and cultural institutions themselves, develop a strategy to support the socio-cultural needs of the main social and professional groups of the population. Only a strong and deeply meaningful cultural policy as an integral part of all directions of a holistic state policy will allow Kazakh society to rise to a qualitatively new stage of socio-cultural development and become an independent and prosperous state in the XXI century. During the implementation of the state policy in the field of culture, it is necessary to strengthen the ties of state bodies with civil society, which is only being formed in Kazakhstan. Currently, this level of communication is low. Therefore, it is necessary to purposefully design the directions of cultural development and jointly participate in their implementation. Sending information about the life of the Republic of Kazakhstan and international events abroad. Kazinform cooperates with many foreign news agencies, including ITAR-TASS, KABAR, BelTA, UkrInform, NOVOSTI-MOLDOVA news agency, MOLDPRES, Armenpress, Azartac, Yonhap, EFE, BTA, etc. In addition to Kazakhparat, KazTAG, Interfax-Kazakhstan, and 7News operate in the country.kz, "IA NewTimes.kz" etc. There are news agencies. These news agencies have foreign partners, such as Kazinform, but each has a different way of transmitting news. Popular websites of each of these agencies work, both domestically and abroad. This is due to the fact that information arrives much earlier than newspapers, television and radio.

Keywords: Republic of Kazakhstan, political culture, foreign, mass media,

Введение. По мнению современных исследователей, на сегодняшний день есть 3 вида технологий по формированию положительного образа государства: перцептивный, информационно-модульный,

технологии PR и рекламы. Это позволяет отметить, что структура образа страны состоит из трех элементов:

Ядро образа страны. Сюда можно отнести: ее геополитическую основу, национальную специфику самовосприятия, своеобразие исторической памяти, менталитета, этнонациональных символов, сложившихся национальных стереотипов и объединительных идей солидарности и идентичности. Историко политический путь государства во многом определил её собственный стиль, содержательные поведенческие репертуары и способы передачи образов, которые способствуют созданию новых смыслов и освоению нового символического пространства.

Собственно имидж страны – это та, заявленная позиция, которая одновременно трансформирует и корректирует позиционирование государства в мировом политическом пространстве. Образ страны может быть, как своеобразным инструментом для реализации конкретной цели, так и конечным продуктом, сформированный с учётом социально-политической, национальной, культурной специфики страны. Наряду с этим имидж государства, с одной стороны, его олицетворяет, с другой - складывается из представлений о нем его гражданами.

Умелое информационное преподнесение образа государства, его актуализация и продвижение в условиях информационного давления. Следовательно, образ страны может быть как сумма конкретных характеристик, которые ассоциируют с объектом, а может быть и способом передачи некоторых черт не присущих данному политическому явлению. Именно эти способности имиджевой политики могут радикальным образом повлиять на восприятие образа государства в современном политическом пространстве.

Цель: Указывает, что в настоящее время необходимо научно обосновать перспективы государственной культурной политики, оказывающей влияние на казахстанское общество, полностью отвечающей современным реалиям, разработать четкий программно-концептуальный выбор и целостную новую концепцию социокультурного развития. С этой точки зрения, динамически формирующееся казахстанское общество должно сосредоточиться на подготовке параметров стадии социокультурных ценностных ориентаций, системы приоритетов социальной действительности, социокультурных норм между основными государственными, общественными институтами и отдельными индивидуумами.

Обсуждение. Исследователем, предсказавшим роль электронных СМИ в современную эпоху, стал М. Маклюэн, который выступал за объективное исследование телевидения и других средств общения, по-новому поставил вопрос влияния телевидения на человека [1]. Еще один исследователь теории массовых коммуникаций - Д. Макуэйл, автор знаменитой работы «Теория массовых коммуникаций». Значительный вклад в изучение СМИ внесли представители франкфуртской школы, в частности, Ю.Хабермас [2].

Одним из первых отечественных исследователей, обративших внимание на роль СМИ в различных сферах общества, в том числе и политической, стал Б.А. Грушин [3]. В своих работах он подчеркивал, что в деятельности СМИ соединены два разных вида деятельности. С одной стороны, эта деятельность, отражающая, фиксирующая, описывающая, моделирующая действительность. Ее предметом являются факты, события, отношения действительности, а продуктом – информация об этой действительности. С другой стороны, деятельность СМИ, направлена на управление и преобразование действительности. СМИ утверждают, поддерживают принятые в обществе ценности и нормы. Их деятельность направлена на организацию выполнения разного рода технических, идеологических и др. программ, на обеспечение контроля за ходом реализации принятых решений, на регулирование, координацию социальных отношений и т.д. Предметом такого рода деятельности выступают различные элементы социальной действительности, в первую очередь связанные с массовым сознанием, функционированием имеющихся социальных институтов, учреждений, организаций.

Материалы и методы. Особый механизм формирования политического образа государства - это информационная имиджевая кампания. Понятие «информационная кампания общества» позволяет отличить отдельные информационные акции от системных плановых действий в сфере политических коммуникаций. В процессе становления глобального информационного общества происходят существенные сдвиги в политической сфере: создается общемировое информационное пространство, происходит медиатизация и виртуализации общества и политики, изменяются политическое время и пространство, механизмы формирования политической культуры, политическое поведение масс и т.д. Совокупность данных факторов ведет и к изменениям в политической коммуникации.

Принятые в последние годы меры по упорядочению деятельности средств массовой информации представляются необходимыми, но недостаточными для того, чтобы они работали на повышение информированности, культурного уровня аудитории, на воспитание патриотизма и сплоченности народа,

его единения вокруг базовых ценностей, укрепление демократического _шровосприятия и в целом политической культуры. Роль СМИ в решении этих задач весьма велика, но реализация этой роли должна и будет осуществляться не старыми директивными способами, а по-новому, на рыночной основе в сочетании с разумным государственным регулированием и влиянием партийных и иных общественных структур, что уже доказало свою эффективность во многих странах. На международной арене большая заслуга по формированию позитивного политического образа страны принадлежит МИД РК, и, в первую очередь пресс-службе Департамента информации и печати. Данное подразделение Министерства иностранных дел разрабатывает и осуществляет различные акции по информационному сопровождению внешней политики Казахстана; включая аккредитацию корреспондентов иностранных СМИ, оказывая им всяческое содействие в их профессиональной деятельности.

В формировании политического образа государства определенную роль играет такой метод СМИ, как формирование стереотипов. Благодаря этому методу происходит управление процессом восприятия различного рода информации. При помощи стереотипов удается манипулировать не только сознанием одного человека, но и довольно большой группой людей. Данный эффект достигается за счет того, что стереотип уходит своими корнями в жизнедеятельность всего общества в целом, а не только отдельных групп людей.

Следовательно, можно сделать вывод, что с помощью информационных технологий сегодня есть возможность эффективно воздействовать на процесс формирования образа государства. Основные методы, способы и принципы поэтапного формирования образа государства, который должен взять на себя функции по аккумуляции усилий и потенциала таких участников данного процесса, как средства массовой информации, дипломатические представительства, международные неправительственные организации

Средства массовой информации Казахстана, как и в других развитых странах, фактически уже перестали существовать в качестве автономного централизованного общественного института. Произошло смещение от информирования к коммуницированию, и в масс-медиа прочно внедрилась интерактивность как принцип работы любого издания - благодаря Интернет-пространству.

Интернет-журналистика обладает целым рядом преимуществ: аудитории она дает неограниченный доступ к информации, журналистам - возможность получать комментарии читателей и находиться в тесной связи с коллегами, совместно разрабатывая темы и отслеживая случаи плагиата. Страна в лице Интернет-журналистики получает мощный инструмент формирования информационного общества, что, в свою очередь, поможет Казахстану в достижении главной сейчас цели - вхождения в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. В настоящее время и правительство республики, и сами журналисты понимают важность нового вида журналистики и прилагают заметные усилия по ее развитию. Все это дает веские основания надеяться, что уже в ближайшее время Интернет- журналистика встанет в один ряд с традиционными средствами массовой информации. 19 сентября 1994 года в Международном сетевом информационном центре (InterNIC) был официально зарегистрирован домен верхнего уровня .KZ это произошло лишь спустя четыре месяца после того, как было принято решение о закрытии «советской» доменной зоны .SU, а Россия получила домен .RU. Таким образом, Казнет повторил судьбу Казахстана, который последним вышел из состава СССР.

Однако, собственное доменное имя не стало стимулом для появления в казахстанском сегмента Интернета своих собственных Интернет-СМИ. Казахстанский медиарынок в Интернете активизируется на рубеже 1999- 2000 гг. в связи с выборными кампаниями. Как показал этот период, политический фактор, оказался, пожалуй, одним из главных стимулов в освоении нового канала передачи информации. Именно тогда Интернет вышел из сферы специализированного технократического сообщества и стал представлять для Казахстана общественный интерес. В республике появилось первое Интернет-СМИ. В октябре 1999 года в Караганде стала выходить «FAZETA.INET.KZ» (www.gazeta.inet.kz), представляющая собой достаточно профессионально оформленный еженедельный дайджест карагандинских изданий. Вскоре появились веб-сайты и крупных республиканских средств массовой информации. В 1999 году был открыт сайт агентства «Хабар» (www.khabar.kz), который на сегодняшний день представляет собой один из самых посещаемых и динамично развивающихся ресурсов казахстанской части сети Интернет [4, 61].

В 2000 году количество казахстанских интернет-СМИ продолжало расти. Свои веб-сайты создают многие газеты, например «Караван» (www.caravan.kz). Появляются в Казнете информационные агентства: «Hotline» (www.hotline.kz) «KODA» (news.site.kz). Главное событие 2000 года состоялось 17 января. В этот день в Алматы на базе редактируемой Юрием Мизиновым газеты оппозиционной направленности «451 градус по Фаренгейту» возникла первая официально зарегистрированная в Министерстве культуры,

информации и общественного согласия Интернет-газета - «Навигатор» (www.navigators.kz). На веб-страницах этого издания можно было знакомиться как с материалами других изданий, так и с собственными материалами «Навигатора». И ныне в форме Интернет-газеты «Navi» издание стало долгожителем и по прежнему является каналом предоставления самых острых тем, причем - высокооперативно.

Однако, если рассматривать непредвзято качество отечественного контента, то нельзя сказать, что он является в полной мере аналитическим. Во многом публикуемые материалы носили или констатирующий характер происходящих событий или имеют явно компилятивную форму изложения. Как правило, анализ событий носил весьма поверхностный характер и аналитики ограничивались, тем, что, изложив, тот или иной факт, они на основе данного факта делали следующий ход. Поэтому, так называемые, аналитические построения имели или констатирующий, или чисто умозрительный характер.

Изменять содержание некоторого коммуникационного процесса можно лишь выйдя вонне его коммуникационной среды, создав вначале более мощный по мыслообразующей роли коммуникационный. Соответственно такой коммуникационный процесс, который играет решающую роль в: мыслообразовании на уровне публичной политики является базовым коммуникационным процессом, в т. ч. и в Сети. августа 2007 года в г. Астана состоялась презентация демоверсий историко - культурного веб - портала сайта www.kazakhstan.su Сайт состоит из семи основных разделов, посвященных материальной культуре, просвещению, культуре и искусству, современности, природе, традициям и обычаям, этнографии Казахстана. Веб - портал создан на трех языках, казахском, английском и русском, в красочной и интересной для восприятия форме.

В целях обеспечения достаточного уровня общественной поддержки проекта, а также качественного и эффективного осуществления взятых на себя обязательств, были созданы инициативная молодежная группа из числа стипендиатов Международной стипендии Президента РК «Болашак» и Экспертный Совет в составе известных казахстанских ученых историков, культурологов, музыковедов, археологов и представителей заинтересованных государственных органов. Всего к участию в проекте было привлечено около 60 человек.

В парламент от имени правительства в январе 2009 года внесен законопроект об информационно-коммуникационных сетях, который приравнивает все блоги, чаты, комментарии и прочее содержимое Интернета к средствам массовой информации, что влечет соответствующую уголовную, гражданскую и административную ответственность.

Законопроектом предлагается закрепить положения по правам и обязанностям участников процесса передачи данных в информационно-коммуникационных сетях, изменение понятия «веб-сайт» на более широкое понятие «Интернет-ресурс», а также новый механизм регулирования передачи данных в информационно-коммуникационных сетях, согласно которому не допускается размещение информации, противоречащей национальному законодательству. По сведениям независимой исследовательской компании «ICT-Marketing» в Казахстане Интернетом пользуется около 15% населения - 2,3 млн. человек, сравнительно не много в сравнении в Европой или Америкой и новые запретительные меры могут ослабить темпы роста «интернизации» страны.

Имидж государства взаимосвязан с репутацией фирм и личностей страны. Уже несколько лет как в мире получили распространение глобальные репутационные рейтинги. Свыше 3 тысяч раз упоминался Казахстан в мировой прессе в течение 2008 года. Такое заключение содержится в опубликованном в Вашингтоне индексе страновых брендов «East West Global Nation Branding Index 200». В этот индекс, первый в своем роде, вошли рейтинги 200 стран и территорий, включая все 192 государства - члена ООН, которые были выведены на основе анализа их освещения в мировых СМИ. Индекс, подготовленный брендинговой компанией «Ист Вест» совместно с одной из ведущих совтферных компаний в сфере словарного анализа «Персепшн Метрике», основывается на анализе 5 миллионов упоминаний стран и регионов в 38 ведущих СМИ мира.

При этом учитывалось не просто количество упоминаний, но и позитивный или же негативный контекст. Используя 16000 слов или выражений, отражающих ту или иную направленность высказывания, было выявлено 1,5 миллиона позитивных и 1,7 миллиона негативных упоминаний. Кроме того, при расчете рейтинга страны учитывались общее качество публикации и значимость в ней страны, определявшаяся количеством упоминаний ее названия. С учетом всех этих факторов рейтинг стран рассчитывался от среднего показателя в 50 баллов в положительную или отрицательную сторону. Набрав 56 баллов, Казахстан занял 40-е место, что говорит о достаточно высоком позитивном восприятии страны. По информации создателей индекса, наиболее часто встречающиеся слова с положительным

зарядом в отношении Казахстана - «победа», «соглашение», «чемпион», «красота», «богатый». Наиболее часто встречающиеся слова с негативным оттенком - «конкурент», «удар», «запрет», «отказ» [6, 3].

Индекс измеряет мощь и качество имиджа в каждой стране, объединив шесть следующих характеристик:

Экспорт - определяет общественный имидж продуктов и услуг в каждой стране и в какой степени потребители активно стремятся покупать продукты из каждой страны происхождения.

Управление - Меры общественного мнения об уровне национального правительства компетентности и честности и описывает людские убеждения относительно каждой страны, правительства, а также ее восприятие приверженности глобальным вопросам, таким, как демократия, справедливость, бедность и защита окружающей среды.

Культура и наследие - показывает глобальное восприятие национального наследия и признательность за вклад в современную мировую культуру, в том числе фильмов, музыки, живописи, искусства, спорта и литературы.

Люди - измеряет компетентность, образование, открытость и дружелюбие и другие качества населения страны, а также отражает уровень потенциальной вражды, дискриминации и ксенофобии.

Туризм - отражает уровень заинтересованности в посещении страны, и привлекательность природных и антропогенных туристических достопримечательности.

Инвестиции и иммиграция - определяет возможности привлекать людей жить, работать или учиться в выбранной стране, и показывает, как люди воспринимают страну в экономическом и социальном положении.

Интересен количественный анализ в опубликованном индексе. В нём Казахстан, упомянутый в публикациях 2400 раз, занял 93-е место из 200, что выше среднего. Лидируют по данному показателю Соединённые Штаты Америки - 1,5 миллиона упоминаний, Великобритания (322000), Китай (266000), Австралия, Франция, Ирак, Индия, Япония и Россия, набравшая 68 тысяч упоминаний.

Репутация является категорией сугубо рациональной, формирующейся на основе реально имевшего место опыта взаимодействия целевых групп с организацией, на доказательных аргументах, осознанном сопоставлении или на оценках авторитетных экспертов.

Исследователем Сабитовым Ж.М. также был рассмотрен контент-анализа Нью Йорк Таймс-именно эта газета имела самый сильный публикационный эффект на общественное мнение и давала больше иностранных сообщений, чем другие американские ежедневные газеты.

Результаты таковы: период с начала независимости до 1998 года характеризуется нейтральными или осторожными оценками Казахстана. Можно считать, что данный период не отличался особым динамизмом. Колебания от положительных оценок к отрицательным было минимальным и укладывалось в пределы норм. Оценки имиджа этого периода деятельности Казахстана можно назвать нейтральными.

Также бы проведен контент-анализ источника такого же уровня, что и Нью Йорк Таймс, это общественное телерадиовещание BBC. BBC вещает на весь мир на 32 языках. Все анализируемые сообщения взяты из программы новостей BBC World News.

С 1 января 2001 года и по 19.04.2009 было всего 1297 сообщений касательно Казахстана. За этот период в Нью-Йорк Таймс всего 231 сообщение о Казахстане: В категории Политика представлены статья об инициативе Назарбаева по введению единой мировой валюты (Ключи от кризиса). В категории Энергетика большинство сообщений являются косвенными. В категории Экономика публикации посвящены следующим темам: Национализация банков, Экономический кризис.

В категории Культура и социальные новости самым главным событием года продолжает оставаться Саша Барон Коэн в роли Бората, который за год упоминался 10 раз. Также упоминаются три раза фильм Монгол и семь раз фильм Тюльпан, взявший награду Каннского фестиваля.

В категории Туризм мы замечаем сразу 4 статьи, описывающие Казахстан (не только описывающие, но и предлагающие совершить тур-поездку в Казахстан) [5, 18].

Далее проанализируем связь позитивного имиджа Казахстана на мировой арене с четко продуманной, взвешенной внешней политикой первого президента Республики Казахстан. Директор Всероссийского центра изучения общественного мнения (ВЦИОМ) по международным делам Д.Поликанов сообщил: «Подавляющее большинство жителей Казахстана - 82% - одобряют деятельность Назарбаева». По его мнению, об этом свидетельствуют данные мониторинга социальных настроений в Казахстане, России, Украине и Белоруссии, проведенного в рамках проекта «Евразийский монитор» [6].

В настоящее время Казахстан в рамках интеграционных структур СНГ, ШОС, ЕврАзЭС пытается позиционировать себя самостоятельным центром силы в политике и экономике. Обретя суверенитет и

независимость, он стремится занять свое достойное место и само идентифицироваться в мировом сообществе, а не быть «тенью» какого бы то ни было государства. В формировании международного имиджа Казахстана в 2007 году произошли крупные перемены. В феврале 2007 года в составе Министерства иностранных дел РК был создан Департамент международной информации, основной функцией которого стало формирование имиджа страны за рубежом. Уже в мае 2007 года Департамент привлек к работе два крупных PR-агентства, в том числе «Корпорацию развития общественных связей» (КРОС) в России. В августе 2007 года КРОС участвовала в освещении хода выборов в Мажилис Парламента Казахстана.

Если сравнивать уровень жизни Казахстана с другими странами, входящими ранее в СССР, то наглядно видно, что Казахстан имеет хорошие показатели.

Позитивный имидж Казахстана за рубежом за последний год улучшился. И во многом благодарить за это нужно велокоманду "Астана", победившую в году на самой престижной гонке мира "Тур де Франс".

Согласно опубликованному индексу страновых брендов американской компании "East West Global Nation Branding Index 200" за 2009 год, Казахстан занял 28 место из 200 стран мира и улучшил свои показатели по сравнению с 2008 годом на 3 пункта. Еще более значимым стал скачок в числе статей и упоминаний о Казахстане в мировых СМИ с 8 тысяч до более чем 10 000 упоминаний.

Как писал ранее "АиФ" подобные рейтинги стали подводиться с 2008 года брендинговой компанией "Ист Вест" совместно с одной из ведущих компьютерных компаний в сфере словарного анализа "Персепшн Метрике". Индекс подготовленный на базе количественного и качественного контекстного анализа освещения стран в мировых СМИ основывается на оценке миллионов упоминаний стран и регионов в 40 ведущих СМИ мира. С использованием специального алгоритма учитывается не просто количество упоминаний, но и позитивный или же негативный контекст на основе анализа 16 000 слов или выражений, отражающих ту или иную направленность высказывания. При расчете рейтинга страны также берутся во внимание общее качество публикации и значимость в ней страны, определяющаяся количеством упоминаний ее названия. С учетом всех этих факторов рейтинг рассчитывается от среднего показателя в 50 баллов в положительную или отрицательную сторону. Набрав более 56 баллов, Казахстан занял 28 место, что говорит о преимущественно положительном, нежели отрицательном восприятии республики.

Согласно рейтингу, Казахстан занимает первое место среди государств СНГ с наиболее благоприятным международным имиджем, опережая занимающую второе место в региональном рейтинге Беларусь (88-е место) на целых 55 пунктов. Кыргызстан занимает 99-ю строчку, Азербайджан - на 101-м месте, Узбекистан - на 126-м, Украина - на 175-м, Россия - только на 187-м. Не входящая более года в СНГ Грузия также не может похвастаться благоприятным восприятием в мире, занимая соседнюю с Россией 186-ю строчку, что вызвано неурегулированным конфликтом из-за Южной Осетии.

С определенной натяжкой можно сказать, что Казахстан фактически оторвался в международном восприятии от своих собратьев по бывшему СССР и играет в совершенно другой лиге. Компанию нашей стране составляют такие государства, как Индия (25-е место), Китай (26), Испания (27), ОАЭ (29) и Нидерланды (30). Кстати, в рейтинге за 2009 год Казахстан обошел не только своих соседей по СНГ, но и США (36-е место), Австрию (41) и Германию (64).

Наиболее часто встречающиеся позитивно заряженные слова в отношении Казахстана в мировых СМИ - это побеждать, чемпион, поддержка, соглашение, победа, спонсор, сотрудничество. И победы, о которых шла речь, были победами спонсируемой Казахстаном велокоманды. Даже внешний анализ этих слов говорит о большой роли спорта и спортсменов в создании позитивного восприятия того или иного государства в мире, что, естественно, не умаляет значение конструктивной внешней политики и экономического сотрудничества. Очень часто, кстати, в отношении Казахстана встречаются также слова "энергетика" (без комментариев) и "организация мероприятий".

Среди негативно заряженных слов, применявшихся к Казахстану в ушедшем году, - кризис, пожар, запрет, потерпеть поражение, допинг и неудача. Из всех этих слов отдельного пояснения, пожалуй, заслуживает слово "пожар", ибо, как сообщили в компании "Ист Вест", именно пожар в наркодиспансере Талдыкоргана, унесший жизни десятков людей, оказался в центре внимания мировых СМИ в достаточной степени, чтобы в негативном плане отобразиться на образе страны.

Достаточно красноречивы списки лидеров и аутсайдеров этого рейтинга. Так, уже в течение длительного времени пальму первенства удерживает Сингапур. В первой десятке - еще три азиатских государства - Южная Корея (3-е место), Гонконг (5) и Малайзия (8). Новая Зеландия оказалась на втором

месте, Ирландия - на четвертом, Гана - на шестом, Южная Африка - на седьмом, а Великобритания - на девятом. Замыкает десятку Канада.

Десять стран с наихудшим восприятием в мире - Пакистан (200-е место из 200), Ирак, Афганистан, Мексика, Палестина, Сомали, Иран, Судан, Израиль и Йемен.

Те или иные единичные события имеют большое влияние на краткосрочные резкие колебания рейтинга, более продолжительные события оказывают долгосрочное влияние на восприятие государств. Так, например, Таиланд резко улучшил свои позиции, поднявшись на 163 пункта после стабилизации политической ситуации в этой стране, в то время как рейтинг Греции упал на 143 показателя в свете растущего политического кризиса и угрозы дефолта страны по своим финансовым обязательствам. В то же время, как явствует статистика, многолетние конфликты в таких странах, как Ирак, Афганистан, Израиль, Палестина, Сомали, Судан и Йемен, являются, по объяснимым причинам, факторами формирования устойчивого негативного имиджа этих государств.

Интересна количественная статистика рейтинга, которая может рассматриваться как некоторое не совсем совершенное отражение веса страны в мировой таблице о рангах или же интереса к происходящим в ней событиям. На первом месте здесь - США (почти 3,5 миллиона упоминаний), затем - Великобритания (1,3 млн.), Индия (800 000) и Китай (570 000). В первой десятке по данному показателю - Франция, Канада, Израиль, Ирландия, Япония. Замыкает десятку Россия (245 000 упоминаний). Получив более 10 000 упоминаний, Казахстан занял 8-ю строчку из двухсот государств [7].

"Имидж страны для нас - если не все, то нечто очень и очень важное, - немного перефразировав известный слоган, сказал в интервью «АиФ» Роман Василенко, председатель Комитета международной информации МИД Казахстана, в функции которого и входит продвижение позитивного восприятия страны в мире. - Мы всегда исходим из того, что мозаика международного имиджа Казахстана, складывается из мириадом факторов, истории, культуры, повседневной жизни и усилий многих людей, в первую очередь внутри нашей собственной страны. Совместно с нашими посольствами за рубежом мы лишь выступаем трансляторами тех позитивных перемен, которые происходят в нашей стране, если хотите - почтальонами, которые стремятся донести позитивные новости до потребителей информации".

Уже сегодня можно говорить о том, что Казахстан становится все более узнаваемым и позитивно воспринимаемым государством, во многом благодаря уникальному опыту межнационального и межконфессионального согласия и историческому вкладу в ядерное разоружение.

К тому же, по мнению экспертов, председательство Казахстана в ОБСЕ в нынешнем году, активная внешнеполитическая деятельность президента Нурсултана Назарбаева и реализация его важных международных инициатив, включая проведение саммита ОБСЕ, могут привести к дальнейшему росту интереса и уважения к нашей стране.

"Мы ожидаем, что нынешний год станет знаковым, если хотите - прорывным для Казахстана и в плане восприятия за рубежом, - сказал Василенко.

- Точно так же как председательство знаменует собой качественно новый этап в жизни нашей страны во всех измерениях, мы рассчитываем, что и в международном имидже Казахстан совершит мощнейший качественный скачок и будет совершенно справедливо широко восприниматься и уважаться в мире как страна мирных и гостеприимных людей, земля межнационального и межрегионального согласия, влиятельная региональная держава, экономически выгодный и достойный партнер мирового сообщества в решении острых проблем современности".

Специалисты в целом соглашаются с такими взглядами, однако указывают и на вызовы в этой сфере. Как сказал в интервью "АиФ" президент «Ист Вест» Томас Кромвель, "не удивлюсь, если председательство Казахстана в ОБСЕ приведет к более широкому освещению Казахстана в мировых СМИ. Это может пойти на пользу Казахстану в индексе страновых брендов, поскольку ваша страна зачастую обсуждается в весьма позитивном тоне; проблема в том, что она упоминается достаточно редко" [8, 4].

Согласно фактам, предоставленным в Комитете международной информации МИД, частота упоминаний Казахстан в мировых СМИ с начал года уже значительно возросла по сравнению с прошлым. Теперь дело за малым - не сбавлять темпы и обеспечить дальнейшее качественное укрепление имиджа страны, выгоды от чего многогранны и очевидны. А по опыту других стран ясно, что успех в этом деле будет обеспечен, только если оно станет заботой всех имиджмейкеров страны - от рядовых граждан до руководителей. Исследователь Сабитов Ж.М. рассмотрел методологию создания имиджа страны. Интервью, на основе которых производиться подсчеты, проводится среди граждан в 20 странах по всему миру. В каждой стране обследование около 1000 онлайн интервью проводились с людьми, возраст +18. Каждая из 50 стран оценивается до 10000 человек в этом глобальном исследовании.

Рассмотрев различные аспекты международных и компаративистских исследования имиджей различных стран, была предложена следующая методология оценки имиджа. Для того, чтобы было понятно был приведен ряд дефиниций, прямо касающихся этой тематики.

Теория систем (Общая теория систем) — специально-научная и логикометодологическая концепция исследования объектов, представляющих собой системы. Общая теория систем была предложена Бергаланфи в 30-е годы XX-го века. Основной идеей Общей теории систем, предложенной Бергаланфи, является признание изоморфизма законов, управляющих функционированием системных объектов. Бергаланфи также ввел понятие и исследовал открытые системы - системы, постоянно обменивающиеся веществом и энергией с внешней средой. Имидж как раз и является открытой системой, которая может изменяться и видоизменяться под воздействием некоторых манипуляций. Синергетический эффект (от греч. *συνσρυος* - вместе действующий) - возрастание эффективности деятельности в результате интеграции, слияния отдельных частей в единую систему за счет т.н. системного эффекта (эмерджентности).

Системный подход – направление методологии исследования, в основе которого лежит рассмотрение объекта как целостного множества элементов в совокупности отношений и связей между ними, то, есть рассмотрение объекта как системы. Говоря о системном подходе, можно говорить о некотором способе организации наших действий, таком, который охватывает любой род деятельности, выявляя закономерности и взаимосвязи с целью их более эффективного использования. При этом системный подход является не столько методом решения задач, сколько методом постановки задач. Как говорится, «Правильно заданный вопрос – половина ответа». Это качественно более высокий, нежели просто предметный, способ познания.

Основной принцип системного подхода (системного анализа): Целостность, позволяющая рассматривать одновременно систему как единое целое и в то же время как подсистему для вышестоящих уровней. Достоинством этой формулы было то, что с ее помощью можно было увидеть реальное положение дел в данной аудитории и уже на практике применить меры по исправлению данной ситуации [8, 115].

Были рассмотрены итоги опроса, проведенного при содействии Европейской бизнес-ассоциации среди жителей разных стран мира. Выяснилось, что думают о Казахстане за рубежом и как у иностранцев формируется мнение о нашей стране. Респонденты охотно участвовали в нашем исследовании, и мы получили 380 ответов из США, Японии, Китая, Австралии, Франции, Великобритании, Латвии и ряда других европейских стран [9].

Выяснилось, что большинство зарубежных граждан узнают о нас через Интернет - 21% ответов и 18% доверяют мнению и опыту своих знакомых и друзей. 17% получают информацию из газет, 14% - из журналов, 14% - по телевидению, 8% - по радио, и лишь 2% могут судить о нас исходя из личного опыта. Порадовал и тот факт, что за границей читают книги казахских авторов или же книги, написанные о Казахстане, 6% респондентов ответили, что узнают о нас из книг.

Больше всего - 22%-опрошенных иностранцев интересуются экономикой Казахстана, 18% - культурой и лишь 15% - политикой. Жизнь общества интересна 15% респондентов, финансы - 10%, а уровень образования - 11%. Меньше всего заинтересованности оказалось в демократии - 5% и религии - 3% ответов.

Как говорится, лучше один раз увидеть, чем 100 раз услышать. 74% респондентов ответили, что известная им до посещения страны информация о Казахстане частично соответствовала действительности и лишь 16% ответили, что получали правдивую информацию. К сожалению, до 5% респондентов доходили сильно искаженные сведения, а до 5% информация не соответствовала действительности. Иностранцы также отметили, что чаще всего они встречают информацию об экономике (40%) и политике (35%) Казахстана. О культуре информированы 15%, а об обществе нашей страны - 10% участников исследования.

Также были заданы вопросы - с чего, по мнению иностранных граждан, нужно начинать работу по улучшению международной репутации Казахстана. 20% респондентов выразили мнение о том, что на имидж страны сможет сильно повлиять улучшение инвестиционного законодательства, и 18% сказали, что нужно развивать туризм. Также 16% опрошенных думают, что более активное проведение международных конференций, форумов, саммитов, выставок благоприятно повлияет на репутацию страны и сделает ее более знакомой участникам, а через них положительное мнение будет распространяться дальше. Такое же количество иностранцев думает, что развитая инфраструктура: хорошие дороги, транспорт, отели, коммуникации и многое другое должны быть доведены до мировых стандартов. Проведение конференций о Казахстане за рубежом поддержали 15%, дней культуры.

Казахстана в других странах мира - 8%, за улучшение спортивных достижений на международных соревнованиях высказались 7% опрошенных. По их мнению, это эффективные способы заявить о себе.

На вопрос, где формируется имидж Казахстана - внутри страны или за ее пределами, многие отвечали, что и там, и там. Но большинство - 2/3 участников опроса, все же ответили, что в Казахстане, а 29% посчитали, что за его пределами. По мнению 41% респондентов, политики являются основными имиджмейкерами страны, на втором месте бизнесмены - 32% ответов. Лицом страны также являются простые граждане - 14% ответов, 8% думают что это интеллигенция и 5% сошлись на том, что все вышеперечисленные члены общества в одинаковой степени влияют на имидж страны. «Мнение о Казахстане может быть улучшено, если придерживаться международных юридических стандартов, а также стандартов ВТО на границах», - добавил один из респондентов. Очень похожие результаты были получены при проведении этого опроса среди самих казахстанцев. Все почти единогласно отвечали, что имидж в первую очередь формируется в Казахстане, что политики и бизнесмены создают репутацию страны.

После того как были подсчитаны ответы на вопрос «Как на ваш взгляд изменился имидж Казахстана за последние 10 лет», выяснилось, что в глазах абсолютного большинства (95%), жителей самых разных стран мира, имидж Казахстана улучшился. Больше всего на репутацию Казахстана за последние 10 лет повлияло экономическое развитие (44% ответов), улучшение внутренней и внешней политики (22% и 20% - соответственно). Каплей дегтя в бочке меда оказалась коррупция, которая, по мнению 12% опрошенных, отрицательно повлияла на репутацию страны. «Нужно усиленно бороться с коррупцией, чтобы привлечь инвестиции», - высказался один из респондентов. Также многие выразили мнение о том, что СМИ вносит значительный вклад в формирование имиджа Казахстана.

В целом все опрошенные иностранцы отметили высокие темпы экономического развития и улучшившийся имидж Казахстана, но объективно оценить ситуацию и убедиться в этом они смогли только после того, как посетили нашу страну. Получается, что жители других стран узнают о нас через Интернет, и та информация, по которой у них сложилось представление о Казахстане, правдива лишь на 1/3.

В итоге сегодня Казахстан - один из лидеров СНГ по уровню экономического развития, политическая система страны прочно стоит на демократическом фундаменте. Республика активно вовлечена в процессы мирового развития, а в региональном значении Казахстан играет одну из заметных ролей.

Однако страновой брендинг в Казахстане не являлся управляемым и систематическим процессом. Поэтому эти успехи и достижения оставались локальной информацией населения Казахстана, и об этом мало кто знал вне его пределов. При этом неверное и искаженное представление о Казахстане складывалось, зачастую, из-за отсутствия объективной информации, и информационный вакуум заполнялся домыслами или специально спланированной дезинформацией.

Сейчас государство столкнулось с тем, что большинство зарубежных журналистов, пишущих о Казахстане, пользуются стандартным набором стереотипов. Однако жизнь нашей страны намного сложнее и многограннее. В результате, следует отметить, что на сегодняшний день имидж Казахстана не соответствует новым сложившимся реалиям и, следовательно, не оказывает нужного эффекта ни на значительный приток инвестиций и туристов, ни на подъем патриотических настроений среди населения, ни на укрепление влияния и авторитета страны на международной арене. Формирование странового брендинга Казахстана в глазах зарубежной общественности связано с определенными сложностями.

Во первых, на сегодняшний день в Казахстане еще не разработана единая программа инициатив в сфере национального брендинга. Отдельные мероприятия, проводимые часто в отрыве от реальности, не приносят желаемого эффекта. Все действия по формированию странового брендинга сводятся лишь к разрозненным и непоследовательным мероприятиям, о которых представители ключевых аудиторий либо ничего не знают, либо знают поверхностно.

Во вторых, отсутствует единый государственный орган, ответственный за формирование и продвижение странового брендинга в республике. В данной сфере весь фронт работ ограничен редкими и незаметными действиями дипломатического ведомства в лице его посольств и представительств в зарубежных странах. Кроме того, в данных структурах, практически, нет специалистов по брендмейкингу.

В третьих, Казахстан пока еще не имеет в своем активе крупных коммерческих брендов, т.к. казахстанские компании пока еще не освоили потенциально перспективные ниши и не вышли на международный рынок.

В четвертых, большинство находящихся во внешнеполитическом обороте образов Казахстана, зачастую, основываются лишь на достаточно поверхностной информации.

В пятых, в Казахстане до сих пор отсутствует продуманная и постоянная политика в области внешних коммуникаций. При этом отсутствуют эффективные каналы передачи информации в международное информационное пространство.

В шестых, в Казахстане, несмотря на наличие большого числа туристических фирм, слабо развит сегмент внутреннего туризма, т.е. страна слабо позиционирует себя на внешних туристических рынках в качестве привлекательного объекта мирового туризма..

В седьмых, в Казахстане отсутствует общественный институт, занимающийся формированием бренда посредством публичной дипломатии, например, такой как Фонд им. Ф. Эберта, Международный институт Гёте, Британский совет, и т.д.

Страновой бренд Казахстана формируется в разрезе нескольких базовых оснований: Стабильность во всех сферах социально-политической жизни, устойчивость внутригосударственной системы власти и управления, предсказуемость Казахстана и его открытость, способствующая формированию только тех представлений, которые соответствуют действительности.

Привлекательность экономической системы для внешних инвесторов, связанная не только с совершенствованием государственных механизмов обеспечения их прав и гарантий на территории Казахстана, но и с правильным внедрением потенциальным инвесторам информации и акцентированием их внимания на объективных преимуществах работы с Казахстаном. Транспарентность казахстанского общества, которое характеризуется сохранением и укреплением межнационального мира и межконфессионального согласия социума, стремлением к диалогу культур и религий.

Для победы Казахстана в страновой конкуренции, а также в целях его эффективной интеграции в мировое экономическое пространство требуется изучение и развитие его конкурентных преимуществ, в том числе брендингового и имиджевого характера.

Принципиальная позиция состоит в том, что нейтрализация негативных характеристик Казахстана в глобальном информационном пространстве и задача формирования нового образа республики является стратегически важным направлением государственного строительства. При этом рост международного престижа Казахстана будет зависеть от того, насколько адекватно наша страна сможет реагировать на стремительные изменения внешних ситуаций, одновременно разрешая внутренние социально-экономические и политические проблемы. Имидж страны формируется не только при помощи популяризации и целенаправленного распространения информации, но и базируется на всех гранях жизни общества и экономики. Здесь имеют значение все контакты с Казахстаном, начиная от чтения казахстанских средств массовой информации и заканчивая личными встречами с казахстанцами.

Таким образом, концепция нового бренда Казахстана поможет не только создать узнаваемый позитивный имидж страны в мире, но будет содействовать формированию и развитию казахстанской национальной идентичности, общего чувства цели и национальной гордости. Залогом ее успешной реализации должна быть координация работы задействованных государственных органов и соответствующих организаций компетентным специалистом.

Проанализировав имиджевую политику Казахстана и формирование и продвижение брендов национальной культуры, можно сделать следующие выводы:

1) Элементы, которые способствуют узнаваемости Казахстана за рубежом необходимо усиливать, в особенности, развитие деятельности спорта и культуры Казахстана;

В формировании и продвижении страновых брендов необходимо учитывать опыт и удачные методы других стран, в нашем случае опыт «азиатских тигров» - Сингапура и Малайзии.

Развитие туристского потенциала, что в свою очередь, позитивно повлияет на образ Казахстана на мировом рынке и экономику в целом, раскрыв более полно культуру и миролюбивую политику Казахстана;

Все вышеперечисленные концепты непосредственно взаимосвязаны с широкомасштабным информационным сопровождением.

Механизмы продвижения и перспективы развития имиджа современной истории Казахстана в средствах массовой информации ближнего и дальнего зарубежья

Казахстан четко определил приоритеты своего развития в информационной сфере через формирование национальной инфраструктуры, которая рассматривается как часть Глобальной информационной инфраструктуры, реализуемой мировым сообществом на основе концепции открытых систем. Для этого в 2001 году была принята Государственная программа формирования и развития информационной инфраструктуры Республики Казахстан, определявшая первоочередные задачи как в государственном,

так и в и коммерческом секторах. В Казахстане на протяжении более чем 15 лет независимости сформировался собственный

“Портрет Казахстана за рубежом” это – “азиатский тигр”, лидер по темпам развития экономики среди постсоветских стран; бурно растущий местный бизнес, развивающийся экспорт, в том числе и несырьевой, квалифицированный менеджмент и маркетинг; современная банковская система, привлекательный инвестиционный климат; квалифицированные людские ресурсы; развитая система образования, многогранная культурная жизнь; межнациональное и межконфессиональное согласие, порядок, авторитетный Президент, стабильный политический режим.

Информация о Казахстане для зарубежных СМИ должна опираться на следующие факты: казахи – коренной, древний народ с богатой культурой, гордящийся своими предками, создавшими и сохранившими для них огромное государство с богатыми природными запасами; все казахстанцы, граждане Республики Казахстан по праву дорожат своим “конкурентным преимуществом” – межнациональным согласием и стабильностью в государстве; по темпам развития экономики, привлеченным инвестициям, развитию банковской и пенсионной системы, Казахстан – лидер среди постсоветских стран; самые авторитетные мировые финансовые институты и корпорации открыли филиалы в РК и/или стали акционерами лидирующих казахстанских банков и компаний; Казахстан – “страна, где можно заработать”. Всемирный Банк включил РК в двадцатку стран, самых благоприятных для инвестирования; страновой индекс РК от всех мировых рейтинговых агентств.

Результаты исследования. Насколько нам известно, сегодня в Казахстане еще не разработана единая программа инициатив в сфере национального брендинга. Отдельные мероприятия, проводимые часто в отрыве от реальности, не приносят желаемого эффекта. Все действия по формированию странового брендинга сводятся лишь к разрозненным и непоследовательным мероприятиям, о которых представители ключевых аудиторий либо ничего не знают, либо знают поверхностно. Задача формирования имиджа страны возложена на МИД РК, где был создан специальный департамент. Конечно, это хорошо, но формирование имиджа страны – задача не только госорганов: министерств, специальных агентств по привлечению инвестиций, но и негосударственных институтов, бизнеса, отраслевых ассоциаций, наконец, общественной дипломатии. К примеру, в мире действуют широкоизвестные организации отдельных стран, которые стали международными. В их числе – Центр Маршалла, Британский совет, Международный институт им. Гёте, Французский альянс, Фонд Японии, народная ассоциация дружбы с зарубежными странами. В итоге, страновой брендинг в Казахстане не стал управляемым и систематическим процессом. Тут уместно привести слова бывшего президента США Р.Никсона: «Выгоднее вложить доллар в пропаганду, чем 10 долларов в создание новых видов вооружения». Также есть проблемы содержательного плана. Казахстан начал знакомить с собой международное сообщество с пропаганды своей самобытности: вместо современных технологий демонстрировались степь, юрты, национальная одежда, кони и т.д. Данное направление странового брендинга, безусловно, необходимо, т.к. раскрывает культурные и национальные особенности казахстанской идентичности. Однако подобная информация не может быть доминирующей. Важное значение для формирования странового брендинга имеют современные особенности государства. Казахстан в глазах международного сообщества должен стать значимым не только через презентацию своей самобытной культуры, но и через современные достижения в экономической, научной и других сферах.

Список использованной литературы:

- 1 Рахимова Г.Б. Политологический анализ динамики образа суверенного Казахстана в условиях демократизации. Дисс... канд.полит.наук: 23 октябрь 2009 г.; Республика Казахстан. Алматы; №10
- 2 Верхотуров Д. «Имидж Казахстана и его развитие»: Вестник Кавказа от 25 декабря 2007 г.; №10
- 3 Имидж Казахстана на мировой арене //Газета «Дикси» Январь 12, 2011.
- 4 Имидж образования//Газета «Лидер» 29 июня 2010г.; №6.
- 5 Чельшева Т. Национальная идея и имидж Казахстана // Журнал «Параграф» от 1 августа 2007г.; № 8
- 6 Нуралиев А. Влиятельная региональная держава: аналитики оцифровали имидж Казахстана// "Аргументы и факты Казахстан"
- 7 Сабитов Ж.М. Международный имидж Казахстана в зарубежных странах. Дис...докт. полит, наук: 23.00.00. – Астана-2009 г.; 149 с.
- 8 [http://demoscope.ru/weekly/2004/0171/rossia01 .php](http://demoscope.ru/weekly/2004/0171/rossia01.php) www.caspionet.kz

9 Ачылдурдыева Д. "Что думают иностранцы о Казахстане"//Журнал «Эксклюзив», 2005 г.; №10

References:

- 1 Rakhimova G.B. *Political analysis of the dynamics of the image of sovereign Kazakhstan in the conditions of democratization. Diss. .cand.polit.Sciences: October 23, 2009; Republic of Kazakhstan. Almaty; No.10*
- 2 Verkhoturov D. "The image of Kazakhstan and its development": *Bulletin of the Caucasus* dated December 25, 2007; No. 10
- 3 *Kazakhstan's image on the world stage//Dixie Newspaper* January 12, 2011
- 4 *The image of education//Newspaper "Leader"* June 29, 2010; No. 6
- 5 Chelysheva T. *National idea and image of Kazakhstan// Paragraph magazine* dated August 1, 2007; No. 8
- 6 Nuraliev A. *Influential regional power: analysts digitized the image of Kazakhstan// "Arguments and facts Kazakhstan"*
- 7 Sabitov Zh.M. *The international image of Kazakhstan in foreign countries. Dis... Doctor of Political Sciences: 23.00.00. Astana-2009; 149c.*
- 8 [http://demoscope.ru/weekly/2004/0171/rossia01 .php](http://demoscope.ru/weekly/2004/0171/rossia01.php) www.caspionet.kz
- 9 Achildurdieva D. "What foreigners think about Kazakhstan"//*Exclusive magazine*, 2005; No. 10

ӘӨЖ 316.334:61
ГРНТИ 03.20.19

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.29>

¹Таналова А.А.*

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Тарих институтының докторанты, Алматы, Қазақстан
E-mail: arai_86_19@mail.ru

ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖӘНЕ АНА МЕН СӘБИ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Әйелдердің күнделікті өміріндегі денсаулық сақтау және ана мен сәби мәселесі қандай қоғамда болсын өзінің сұранысқа ие өзекті тақырып. Мақалада әйелдердің күнделікті өміріндегі денсаулық сақтау және ана мен сәби мәселесі талқыланған. Сонымен қатар Әлеуметтік қамсыздандыру саласында соғыс жағдайынан туындаған объективті себептермен қатар, барлық мәселені әкімшіл-әміршіл әдістермен шешудің де жағымсыз тұстары болды. Бюрократизм мен кейбір басшылардың біліктілігінің төмендігі де жағымсыз сәттерді туындата түсті. Мысалы, әскери госпиталдарға перзентханалар және ана мен бала денсаулығын емдеуге маманданған емханалар босатылып беріле басталды. Көптеген өңірлерде перзентханалар апатты жағдайдағы ғимараттарға көшірілгендіктен ана мен бала өлімі көбейіп кетті. Елде ана мен бала денсаулығын зерттейтін ғылыми институттар жабылды. Ең қажетті дәрі-дәрмектер мен медицина қызметкерлерінің жетіспеуі кесірінен бала өлімі ұлғайды. Кейбір облыстарда жаңа дүниеге келген нәрестелердің жартысына жуығына дейін шетінеп кетіп отырды. Осындай келелі мәселелер мақалаға өзек болған.

Тірек сөздер: Әйелдердің күнделікті өмірі, денсаулық сақтау, ана мен сәби мәселесі, Ұлы Отан соғысы, медицина қызметкерлері.

¹Таналова А.А.*

¹Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая
докторант института истории, Алматы, Казахстан
E-mail: arai_86_19@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ, А ТАКЖЕ ОТНОШЕНИЯ МАТЕРИ И МЛАДЕНЦА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ЖЕНЩИН

Аннотация

Проблемы здравоохранения и материнства в повседневной жизни женщин-актуальная тема, востребованная в любом обществе. В статье обсуждались проблемы здравоохранения и материнства, а также младенчества в повседневной жизни женщин. Кроме того, в сфере социального обеспечения наряду с объективными причинами, вызванными ситуацией в войне, были и негативные моменты в решении всех вопросов административно-командными методами. Бюрократизм и низкая квалификация некоторых руководителей также вызвали негативные моменты. К примеру, в военные госпитали начали отпускаться родильные дома и поликлиники, специализирующиеся на лечении здоровья матери и ребенка. Во многих регионах материнская и детская смертность увеличилась из-за переноса родильных домов в аварийные здания. В стране закрыты научные институты, изучающие здоровье матери и ребенка. Увеличилась детская смертность из-за нехватки самых необходимых лекарств и медицинских работников. В некоторых областях до половины новорожденных умирали. Подобные вопросы были актуальны для статьи.

Ключевые слова: повседневная жизнь женщин, здравоохранение, проблемы материнства и детства, Великая Отечественная война, медицинские работники.

¹Topalova A.A.*

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Phd student of the Institute of History, Almaty, Kazakhstan
E-mail: arai_86_19@mail.ru

PROBLEMS OF HEALTH PRESERVATION, AS WELL AS THE RELATIONSHIP OF MOTHER AND BABY IN THE DAILY LIFE OF WOMEN

Abstract

The problems of healthcare and motherhood in the daily life of women are an urgent topic in demand in any society. The article discussed the problems of healthcare and motherhood, as well as infancy in the daily life of women. In addition, in the field of social security, along with objective reasons caused by the situation in the war, there were also negative aspects in solving all issues by administrative and command methods. Bureaucracy and low qualifications of some managers also caused negative moments. For example, maternity hospitals and polyclinics specializing in the treatment of maternal and child health began to be released to military hospitals. In many regions, maternal and child mortality has increased due to the transfer of maternity hospitals to emergency buildings. Scientific institutes studying the health of mothers and children have been closed in the country. Infant mortality has increased due to a shortage of essential medicines and medical workers. In some areas, up to half of the newborns died. Such questions were relevant for the article.

Keywords: women's daily life, healthcare, problems of motherhood and childhood, the Great Patriotic War, medical workers.

Кіріспе. Соғыс жылдарында кенес әйелдері барлық қиыншылықтарды бастарынан өткізді. Әсіресе күйеулері соғыста жүрген әйелдерге ерекше ауырпалықтар түсті. Отбасындағы барлық жауапкершілікті өздеріне алған әйелдер соғыстағы ері үшін де күн сайын алаңдаумен өмір сүрді. КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 26 маусымдағы «Соғыс кезінде қатардағы және кіші әскери шендегі әскери қызметкерлердің отбасыларына төлемақы тағайындау мен төлеу тәртібі туралы» Жарлығына сәйкес майдангерлердің тылда қалған отбасыларына материалдық қолдау көрсетілгенімен, бұл төлемақылардың мөлшері аз болатын. Сондықтан БК(б)П ОК 1943 жылғы 22 қаңтардағы «Жергілікті партия ұйымдары мен кеңес органдарының әскери қызметкерлер отбасыларына көмек беруді жақсартуға бағытталған шаралары туралы» Қаулысына сәйкес жергілік билікке жауынгерлердің отбасыларына көмек көрсетуді міндеттейді.

Осыған байланысты барлық өңірлерде майдандағы жауынгерлердің отбасыларына көмек беруге арналған апталықтар, онкүндіктер мен айлықтар кеңінен өткізіле бастады. Соғыстың басында негізінен бірреттік шаралар басым болса, ортасында апталықтар мен онкүндіктер әрі айлықтар басым нысанға ие болды. Соғыстың соңында, мемлекеттік әлеуметтік қаржыландыруға мүмкіндігі ашылғандығына байланысты соғыста қаза тапқан сарбаздар жесірлері мен майдангерлер отбасыларына тіркелген қаржылық төлемақылар төлеу мен жеңілдіктер беру жұмысы нақты жолға қойылды.

Мақсаты. Мақала барысында әйелдердің күнделікті өміріндегі денсаулық сақтау және ана мен сәби мәселесі бойынша жан-жақты зерттеу жүргізу.

Материалдар мен әдістер. Соғыс жылдарында, мемлекеттік көмек берумен қатар, майдангерлер отбасыларына көмек беретін арнайы қорлар да құрылды. Колхозшылар, осындай қорлар арқылы майдангерлер отбасыларын азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз етіп отырды. Көптеген қалалар мен колхоздарда жұмысшылар мен қызметкерлер, колхозшылар өз табыстарының бір күндік еңбекақысын майдангерлер отбасыларына көмек беру қорларына аударып отырды. Г.Г. Загвоздкиннің пікірінше, майдангерлер отбасыларының тағдырында қоғам мен жұртшылық үлкен себепке айналды және мұның өзі жаумен күресте халық тұтастығы мен бірлігін көрсетті» [1, с.108-109].

Әрине Қызыл Әскер командирлерінің тылға көшірілген отбасыларының да жағдайы мез болған жоқ. Бір жағынан, олар толықтай мемлекеттің қамқорлығында болса да, екінші жағынан, өздері пана тапқан жергілікті халықтың қамқорлығы мен жылы сөздеріне мұқтаж болды. Жергілікті тұрғындардың көпшілігі қоныс аударылғандарға барынша көмектесуге тырысты. М.С. Зинич атап өткендей, - «Шығыс өңірлеріне қоныс аударылған әйелдер мен балаларға кеңес халықтарының бауырлас көмегі үлкен тірек болды» [2, с.123].

Ұлы Отан соғысы жылдарында әйелдерден ең бастысы жеңіс жолында аянбай еңбек ету талап етілді. Қоғамдық әрі өндірістік жұмыстан басқа, олар ең бастысы ана қызметін атқарды. Ауыр еңбек жағдайына, тамақ пен киімнің жетіспеуіне, балаларға қарайтын уақыттың болмауына қарамастан олар өзінің ана қызметін атқаруға тиіс еді. Бұл туралы М.С. Зиничтің пікірінше: «Кеңес әйелдері соғыстың ауыр жылдарында өндірістік жұмыс пен отбасы қамқорлығын ұштастыра білді, балаларды дұрыс тәрбиелеуді жолға қойды» [2, с.124]...

Сондай-ақ В.С. Мурманцеваның еңбегінде: «Катал соғыс жылдары, әйелдерден ерекше шыдамдылықты, қиындықтарды жеңу мен еңбек жанқиярлығын талап етіп қана қойған жоқ, отбасы парызына адалдық пен соғыстағы жарына деген таза махаббатты да талап етті. Әйелдің нәзік иығына түскен ауыр жүкті көтеру, отбасын сақтау, майданда қан кешіп жүрген әкелердің балаларын жетімсіретпеу қажет болды. Осының барлығын кеңес әйелі абыроймен алып шықты» [3, с.105], - тұжырым жасайды.

Кеңес өкіметінің ана мен баланы қорғау саласындағы заңдары соғысқа дейінгі кезеңде қабылданған уақытынан бастап, онша өзгеріске түскен жоқ. Соғыстың бастапқы кезеңдерінің өзінде, бауырында баласы бар әйелдер балдары сегіз жасқа толғанша өнеркәсіпке, көлік пен ауылшаруашылығына жұмылдырылудан (мобилизация) босатылды. КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 26 маусымдағы «Жұмысшылар мен қызметкерлердің соғыс жылдарындағы жұмыс уақытының тәртібі туралы» Жарлығына сәйкес жүкті және бала туған әйелдерге еңбек демалыстары берілді, баласы бауырынан шыққанша, соғыс кезіндегі міндетті еңбектен босатылды [21, с.76].

Кеңес Одағының саяси билігі соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ ана мен баланы қорғау мен қолдауға барша мүмкіндіктерін пайдаланды. Негізінен бұл мәселемен КСРО Денсаулық Сақтау Халық Комиссариаты айналысты. Соғыс кезінде балаларға сүт беру мен жүкті әйелдерді қосымша тамақтандыру тоқтатылған жоқ және мектептерде ыстық таңғы ас пен түскі ас беріліп отырды. КСРО ХКК 1942 жылғы 14 шілдедегі Қаулысына сәйкес, жүкті әйелдердің тамақтануын жақсарту мақсатында, жүктіліктің алтыншы айынан бастап дүниеге келген бала алты айға толғанша қосымша паяз тағайындалды. 1943 жылы КСРО ДСХК денсаулық сақтау мекемелері жұмысының сапасын көтеру мен балалар мекемелеріне медициналық қызмет көрсетуді жақсартуға бағытталған бірнеше бұйрықтар қабылдады. Жаңа туылған сәбилерді толыққанды тамақтандыруды жолға қою мақсатында, бүкіл ел көлемінде сүт асүйлері ашылды. Соғыстың алғашқы жылында Кеңес Үкіметі, елдегі балалар мекемелерін сүтпен қамтамасыз ету үшін, шетелден 20 мың тонна құрғақ сүт сатып алды [5, с.95].

1942 жылдан бастап комсомол және кәсіподақ ұйымдарының бастамасымен балаларға көмек көрсету қорлары құрыла бастады. Осы қордың көмегімен жаңадан балалар үйлері мен пионер лагерлері салынды. Соғыс кезінде де, кеңес оқушыларының пионер лагерлеріндегі демалыстары тоқтатылған жоқ. Фашизмді жеңу жолында құрбан болған мыңдаған адамдар өмірі, елдің адами қорына кері әсерін тигізді. Бүкіл ел бойынша бала туу бірден қысқарып кетті және оның басты себептеріне ер адамдар жетіспеуімен қатар жалпы күйзелістер, материалдық қамтамасыз етілудің нашарлауы, бұқаралық көш-қон үрдістері, ауыр дене жұмысы және т.б. жатты. Сондықтан, Г.В. Мерзлякова дұрыс байқағандай: «Ұлттық құрып кету үрдісін жібермес үшін, мемлекет нақты шаралар қабылдауы тиіс болды» [6, с.129]. Бірақ бұл бағыттағы үлкен жұмыстар 1944 жылдың соңына таман басталды. Әлеуметтік қамсыздандыру саласына қатысты мемлекеттік ассигнования өскенімен, көпбалалы аналарға арналған төлемақы жәй өсіп отырды. Соғыс жылдары мемлекет жүкті әйелдерге көмекке екі миллиард сомнан аса қаржы жұмсады.

1943 жылдың желтоқсан айында Мәскеу қаласында акушерлік пен гинекологияның Одақтық клиникалық ғылыми-зерттеу институты құрылды. Елдің медицина саласының ғалымдары мен медицина қызметкерлерінің бірлескен жұмыстарының нәтижесінде ана мен бала өлімін барынша азайтуға қол жеткізілді. Соғыс жылдарындағы аса маңызды мәселелердің бірі, әртүрлі себептермен ата-анасыз қалған балдарды мемлекет қамқорлығына алу болды. Г.В. Мерзлякованың есебінше 1943 жылға дейін жау басып алған жерлерден ауа көшкендер арасынан 189953 бала аналарынан ажырап қалды [6, с.127].

Нәтижелерді талқылау. Кеңес әйелдері өздерінің қиын тұрмыстық жағдайлары мен ауыр жұмыста жүргендеріне қарамастан жетім қалған балаларды асырап алу мен тәрбиелеуге белсене қатысты. В.С. Мурманцева Кеңестер Одағының барлық ұлттарының әйелдерінің елдің түкпір-түкпірінен жиналған жетімдерді қамқорлыққа алуын «интернационалдық ерлік» деп атады.

Әйелдердің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ауыр жағдайы, олардың денсаулығына үлкен әсер етті. Күн сайынға уайым-қайғы, тамақтану сапасы мен тұрғын үй жағдайының өте нашарлап кетуі, ауыр жұмыс әйелдердің ағзасын әлсіретіп жіберді [7, с.156]. Сол уақыттағы жағдайды зерттеген Н.А. Араловецтың пікірінше, әйелдер көбіне-көп ағзаға салмақ түсуіне байланысты аурулардан о дүниелік болды. Соғыс кезінде әлеуметтік қиындықтан туындаған аурулар мен дерттер бас көтеріп, тез тарала бастады [7, с.157].

Дегенмен соғыс кезінде кеңес дәрігерлерінің ерлігі, мындаған адамдар өмірін сақтап қалды. Мұны соғыс басталған кезде-ақ медицинаның рөлін өте жақсы түсіне білген елдің саяси басшылығы денсаулық сақтау саласын мемлекеттің қатал бақылауында алды және қаржыдан таршылық көрсетпеуге тырысты. Сондықтан билік денсаулық сақтау саласындағы ғылыми ізденістер мен аурулардың алдын-алу шараларына қомақты қаржы бөліп отырды. Сұрапыл соғыс кезінде КСРО-ды жұқпалы аурулар таралмағандығына бүкіл әлем таң қалды. Зерттеушілер кеңес медицинасының қызметкерлері атқарған зор істерге лайықты бағасын беріп, олардың ерліктерін үлкен таңқалыспен жазды [8, с.36]. Денсаулық сақтау Халық комиссары Г.А. Митерев Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің құрамына енгізіліп, 1941 жылдың 21 қыркүйегінде ол медицина қызметкерлері алдына соғыс жағдайындағы нақты міндеттер қойды. Кеңес дәрігерлері жұқпалы және басқа да аурулардың алдын алу үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалануға міндеттелді [5, с.27].

Сол кездегі үкімет «санитар, медсестра, дәрігер әйелдер! Жаралы совет жауынгерлерінің сауығып қайтадан қатарға қосылуы сіздердің жұмыстарыңызға байланысты екенін естен шығармаңыздар», - деп ұран тастады. Мұның өзі медицина қызметкерлеріне жататын ғалымдар, дәрігерлер, мейірбикелер, санитарлардың басым бөлігін әйелдер құрағанын көрсетті. Соғыстың соңында, тылдағы ауруханалар мен емханаларды қоспағанда, барлық дәрігерлердің әскери бөлімдерде 21,7%, жылжымалы госпиталдарда 41,7 %, көшірілген госпиталдарда 54% әйелдер құрады [8,с.37]. Профессор В.Т.Анисковтың мәліметтері бойынша ауыл дәрігерлерінің 80% әйелдерден тұрған және олардың басым көпшілігі өз қызметтерін соғыс кезінен бастап атқара бастаған [9, с.419].

Облыстың аудандарында 1941 жылы 45-тен аса жоғары білімді дәрігерлер, 320 орта медициналық қызметкерлер қызмет атқарған. Бұл есептеулік көрсеткіштерді аудандар бойынша бөлетін болсақ, шамамен алғанда 4 989 ауыл халқына бір дәрігер ғана медициналық қызмет көрсететін жағдайда тұрғанын көреміз [10, 35-38 pp].

Өкінішке орай, Ұлы Отан соғысы жылдарында басқа да еңбекші әйел-қыздар сияқты дәрігерлер мен кіші медицина қызметкерлерінің де әлеуметтік өмірлері тиісті деңгейде емес еді. Олардың қажетті сұраныстары өтелмей, соның ішінде, тұрмысқа керекті заттардың тапшылығын көріп, соғыс жылдарының қиыншылықтарын халықпен бірге бастан көрген. Облыстың денсаулық сақтау қызметкерлері басқа да ұжымдарымен бірге майданға ақшалай көмектерін беріп, майдандағы жауынгерлерге қолдау жасау мақсатында көптеген іс-шараларды ұйымдастырады.

Аудандардағы ауылдық жерлерде қажетті медициналық қызмет көрсетіп, жұқпалы аурулар мен қауіпті эпидемияларға қарсы аянбай күрес жүргізді. Ауылдық мекемелерді қажетті жабдықтармен қамтамасыз ету мәселесін шешуде әрекеттер жасады. Медициналық мамандардың жетіспеушілігін шешу үшін ұйымдастырылған мейірбикелік бөлімшелер зор пайдасын тигізіп, ауылдан шыққан қыз-келіншектерге төрт айлық мейірбикелер курсы оқытып, өз ауылдарына мейірбике қызметін атқаруға жіберіп отырды. Соның нәтижесінде қажеттіліктерге сәйкес мұндай емдеу мекемелерінің қатары аудандар бойынша көбейген.

Ауылдағы мейірбикелер өз қызметтерін аудандық аурухана дәрігерлерінің бақылауымен атқарған. Мейірбикелер колхоздағы еңбекшілерге алғашқы медициналық көмек көрсетіп қана қоймай, тұрғындар арасындағы санитарлық-эпидемиялық жағдайды бақылап, санитарлық-ағартушылық шаралар ұйымдас-

тыру арқылы колхоз еңбекшілерінің сауаттылығын арттыруға күш салған. Аудандардағы колхоздық медицина қызметкерлеріне көктемгі және күзгі егіс кезінде жауапкершілігі жоғары міндеттер тапсырылған. Жергілікті билік орындарының қатаң тапсырмасы бойынша тұрғындарға далалық жағдайларда медициналық қызмет көрсету жүктелді. Егін егу мен жинау науқанында егістік алқаптарда алдын алу шараларын жасау мақсатында ұйымдастырылған дәрігерлік топтардың арасында жүріп облыстың медицина мамандары егін егу жұмыстарына қатынасқан [11,68 п].

Облыстың соғыс жағдайында санитарлық кадрлармен толық қамтылмағандығы келесідей мәліметтермен дәлелденеді: бір санитар келіншек дәрігер күніне 2679, мемлекеттік санитарлық инспектор көмекшісі болса 585 нысанды аралап бақылау жүргізуге міндеттенген. Кіші медицина мамандардың тапшылығына байланысты аудандарда санитариялық шаралар ұйымдастыру үшін қыз-келіншектерден жүйелі түрде санитарлық өкілдер дайындау жұмысы жолға қойылып отырған. Кіші медицина өкілдері нұсқаулар, әңгімелесу, жиналыстар жасау арқылы ұйымдастырушылық іс-шараларды жүзеге асырған және осындай жолмен қандай да бір санитарлық талап бұзушылықтарды анықтап, қоғамдық тамақтану орындардың санитарлық хал-ахуалын бақылау құқықтарын иеленген. Мысалға 1941 жылы аудандар бойынша тек маусым айына дейін 735 кіші медициналық мамандар дайындалып, олар былайша бөлінген: Орал қаласында - 224 кіші медициналық маман, Орда ауданында - 36, Жанқала ауданында - 20, Жемпейті ауданында - 35, Қазталов ауданында - 41, Теректі ауданында - 14, Тасқала ауданында - 33, Зеленов ауданында - 29, Приуральный ауданында - 34, Фурманов ауданында - 39, Бөрлі ауданында - 39, Қаратөбе ауданында - 37, Жәнібек ауданында - 37, Чапаев ауданында - 43, Тайпақ ауданында - 32, Шыңғырлау ауданында - 34. Бұл участкелік дәрігерлер, фельдшерлер, мейірбикелер, акушеркалар мен санитарлар медициналық құрал-жабдықтар мен дәрі-дәрмектер жетіспеген жағдайдың өзінде мыңдаған адамдар өмірлерін сақтап қалды. Әйелдерден ең бастысы майданға барынша көмек беру талап етілді. Тіпті медицинаға қатысы жоқ әйелдердің өздері негізгі жұмыстарынан босай салысымен, бала-шағасы мен тұрмыстық жағдайларына қарамастан, госпиталдарға кезекшілікке барды, қан тапсырды, майданға киім-кешек пен азық-түлік дайындады, жаралылардың киімдерін жуды әрі жөнделді, яғни майдан үшін қажетті барлық жұмыстарды атқарды. Олар күндіз де, түнде де демалыс дегенді білген жоқ. Соның ішінде әскери госпиталдар жанындағы кір жуу орындарында, барлық кір қолмен жуылғандықтан әрі отынды өздері дайындайтын себепті әлсіз әйелдер шыдамады. Соған қарамастан қызыләскерлердің киімдері дәл уақытында жуылып тұрды. Осындай сәл істің өзі де әйелдердің майданға көрсеткен көмегінің жарқын беті ретінде көрініс тапты [12, 143 п.].

Батыс Қазақстан облысы бойынша халыққа дәрігерлік қызмет көрсету орындары Орал қаласы мен аудан орталықтарында орналасқан ауруханалар мен емханалардан, амбулаториялардан, фельдшерлік-акушерлік, мейірбикелік тіректерден, безгекке қарсы күрес станцияларынан, тісті емдеу мен рентген бөлмелерінен құралды. Соның ішінде өкпе аурулары, жұқпалы ауруларды емдеу диспансерлері сияқты орындар жергілікті тұрғындарға, әсіресе әйелдерге мамандандырылған дәрігерлік қызмет көрсету шараларын ұйымдастырды. Аудандардағы ауруханаларды және емханаларды қамтитын 24 емдеу орындарының 5-ы Орал қаласында, 19-сі аудан орталықтары мен ірі елді мекендерде бейімделген ғимараттарда орналасты [11, 167 п].

1941 жылы аудан орталықтарының медициналық мекемелері бір мезгілде қамтитын 163 науқасты қабылдауға қабілетті 2 үлкендерге арналған аурухана, 130 орындығы бар 2 балалар ауруханасы және 34 орындық перзентхананы құраған. Орал қаласында да балаларға дәрігерлік көмек көрсету ісімен айналысатын туберкулез ауруларын емдейтін орындар мен маусымдық шипажай мектеп оқушыларына мүмкіндігінше өз деңгейінде қажетті дәрігерлік қызмет көрсетуге тырысқан.

Орал қаласының халқына алдын ала егу, оларға дәрігерлік кеңес және жеңіл түрдегі ем алу қажеттілігіне 2 тірек орындар жұмыс істеді. 4 жоғары білімді дәрігер қызмет еткен аудандық соз аурулар (венерологиялық) тірек орнындағы мамандардың құрамында 2 білікті дәрігер болған өкпе ауру тірек орны да осы облыс орталығында жайғасты.

Осы көрсетілген екі мекемеге қатысты қандайда бір денсаулығы жоқ қыз-келіншектер қажеттілік туындаған жағдайда Орал қаласына барып көрінген. Облыс орталығында 2 қалалық өнеркәсіп орындарына қарасты мекемелік медициналық тірек, 1 тіс протездерін жасау шеберханасы, 1 рентген кабинет, 1 клиникалық-диагностикалық зертхана, безгекке қарсы күрес станциясы, 1 жұқпалы аурулармен күресу станциясы, 1 стационарлық-ағартушылық үйі қала тұрғындарына медициналық қызмет көрсетті. Ана мен баланы аялау бағытында жұмыс істейтін 5 медициналық тірек, бүлдіршіндерге тамақ дайындайтын 1 балалар асханасы жұмыс жасады. Соғыстың алғашқы уақыттарында аудандарды перзентханалармен қамтамасыз етуде күрделі жағдай қалыптасты. Себебі Батыс Қазақстан облысындағы аудандардың 2-уі

перзентханасыз болса, алд басқа аудан орталықтарында орналасқан перзентханаларда аяғы ауыр әйелдерге арналған төсек-орындардың жетіспеушілігі анық білінген. Оның үстінде бірде-бір ауданда ана мен балаларға кеңес беру орындары мүлдем жасалмаған. Колхоздардағы көптеген емдейтін мекемелерде материалдық база жетіспеген мен арнайы дәрігерлерге деген тапшылық орын алған [13, 25 п].

Дегенмен, 1945 жылғы деректерге сүйенсек әйелдер босанатын орындар мен жас анаға кеңес беретін орталықтардың жағдайы біршама жақсарғандығын байқаймыз. Оны аудандар бойынша әйелдер босанатын орындар санының екі есеге артып, бала мен жас анаға кеңес беру орталықтардың бірнеше елді мекендерден ашылғанынан көреміз. Мәселен, 1941 жылы аудандарда аналар босанатын орындардың саны бар болғаны 13 болса, ал бала мен жас анаға кеңес беру орталықтары мүлдем болмаған. 1945 жылы болса аналар босанатын орындар 21-ға артып, бала мен жас анаға кеңес беру орындары бірнеше есе көбейген [14, 47 п].

Сұрапыл соғыс кезінде тылдағы еңбекші әйелдердің денсаулығын сақтау мәселесіне билік тарапынан арнайы назар аударып тұрса да, облыстық денсаулық сақтау мекемелері өзіне артылған негізгі міндеттерді атқаруда көптеген қиындықтарға ұрынуы сол кездегі соғыс жағдайында заңдылық болып табылатын. Батыс Қазақстан облысының аудан орталықтарындағы ауруханалар мен дәрігерлік көмек көрсету орындары қыстың ауыр суықтарына дайындалу, жөндеу іс-шараларын жасау, ғимараттардың санитарлық жағдайын талапқа сай жасақтау, арнайы емхана түрлері мен төсек-орындармен қамтылу сияқты мәселелер үнемі өзектілер қатарында тұрды. Осы аталғандардың ішіндегі мәселелердің ең бастысына облыстың аудандарында орналасқан емханаларда дертке ұшырағандарды емдеу үшін жатқызатын төсек-орындардың жетіспеушілігі жатты. Аудандардағы емханаларда бір орынға екі науқастан жатқызу кеңінен етек алды. Емханаларда ішетін суды қайнататын отынға шектеулер енгізілгендіктен ауруларлардың қажетті көлемде қайнаған су алуға жағдайлары болмағандықтан, емделу үрдісі керісінше асқына түскен жағдайлар көп кездескен.

Емханалардың ғимараттарына жөндеу жұмыстары жасалмағандықтан жылдың салқын мерзімдерінде ауру адамдар жиі-жиі суыққа ұшырады. Емханалар кір, санитарлық талаптар сақталмағандықтан науқастардың төсек-орындары мен ауруханада қиетін киімдері ұзақ уақытқа дейін ауыстырылмады. Сабынға деген мұқтаждық пен жуынатын орындардың жабдықталмауынан науқастардың тазалық сақтау мүмкіндіктері де шектелді [15, 58 п].

Әсіресе жау басып алынған аймақтан облысқа көшірілген балалардың хал-жағдайы оңалмаған. Олар облыстағы №4 және «Малютка» сияқты балалар үйлеріне орналастырылғанымен, соғыс жағдайынан туындаған материалдық қиыншылықтарға байланысты облыстың халыққа білім беру, денсаулық сақтау, тұтынушылар одағы және сауда бөлімдері балаларға жан-жақты қамқорлық жасай алмайды. Атап айтқанда, балалар 4 сәбиге дейін бір төсекте ұйықтаған, оларға ішкі және сыртқы киімдер, төсек орын жабдықтары мен ыдыстар жетіспеген. Балалар үйлерінің пештері де отынмен қамтамасыз етілмеген. «Малютка» бабалар үйінде сабилерге тамақ тауып беруде үлкен мәселеге айналған. Балалар үйлеріндегі сабилер сабынның жетіспеушілігінен уақытында жуынбаған және оларды денсаулық сақтау тарапынан қызмет көрсету өз деңгейінде жүргізілмегендіктен, тазалық нормалары сақталмай, киім жуатын бөлмелері мен асханалары лас, әрі жөндеу жұмыстары жасалмады. Облыстық денсаулық сақтау бөлімі (Бураковский) тарапынан да көшіріліп келген халыққа, әсіресе колхоз-совхоздарда қызмет көрсетуге қажетті шаралар қабылданбаған. Маман дәрігерлер, фельдшерлер мен басқа да медицина қызметкерлерінің жеткілікті болғанына қарамастан, көптеген аудандардың денсаулық сақтау бөлімдері қамтылу деңгейі нашар болған. Кей колхоздарда жұқпалы аурулар пайда болған, алдын алу шаралары қажетті деңгейде жүргізілмеген. Осыған байланысты жергілікті партия органдары тарапынан орын алған кемшіліктерді жою жолында бірнеше іс-шараларды жүзеге асырып, балалар үйіндегі тәртіп пен тазалықты қадағалауды күшейтеді [16, 71-72 пп].

1941 жылы 30 желтоқсандағы Еңбекші депутаттары Батыс Қазақстан облыстық кеңесі атқару комитеті мен ҚК(б)П облыстық комитеті бюросының тексерісіне сүйенсек, облыстық денсаулық сақтау бөлімі көшіріліп әкелінген балалардың орналасқан мекемелеріне медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастырмаған. Олардың көпшілігі санитарлық нормаларға сай келмеген. Балалар үйлерін дәрігерлер өте сирек аралаған. Круглоозерный және №3 балалар үйлерінің балалары биттеп кеткен. Осыған байланысты Облыстық еңбекші депутаттары кеңесінің атқару комитеті және Қазақ К(б)П облыстық комитетінің бюросы қаулысының негізінде барлық балалар үйлерінде тазалық пен тәртіп орнатылып, киімдері тұрақты түрде ауыстырылып, балаларды монша мен жуыну бөлмелерінен өткізу ұйымдастырған. Облыстық денсаулық сақтау бөлімі де балалар мекемелерінің санитарлық жағдайын бақылауды күшейтіп, балалар мекемелерін кем дегенде айына екі реттен дәрігерлік тексеруден өткізген [17, 332-333 пп].

1941 жылы 4 қарашада КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі және Қазақ К(б)П Орталық Комитетінің «Көшірілген халықты орналастыру және жұмыспен қамтамасыз ету жөніндегі» шешімін жүзеге асыру үшін жергілікті билік көшіп келушілерді отын-су және барлық керек-жарақтармен қамтамасыз ете отырып, әсіресе балаларға басты назар аударған. Сол үшін қалалық денсаулық сақтау бөлімі қаланың және темір жол емханасының медициналық қызметкерлерінен көшіп келгендердің ішінен науқасқа ұшырағандарды және балаларға көмек көрсету мақсатында кезекшілік ұйымдастырылып, науқастарды жергілікті ауруханаларға орналастыруда жедел шаралар қабылдаған [18, 987 п].

Бұдан басқа балалар үйінің желісін кеңейтіп, балалар мен әйелдерге дәрігерлік көмегін көрсету ісін жақсартумен қабат, олардың тұрмыстарын жақсарту туралы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі қаулы қабылдайды. Қалалардағы, жұмысшы поселкесіндегі, теміржол және су транспортындағы жергілікті орындардағы әйелдер босанатын үйлер мен консультациялар, балалар бақшалары, яслилер, сүт асүйлері саны бұрынғыдан анағұрлым көбейтіледі. Осы жылдың өзінде-ақ жаңадан бірсыпыра балалар үйі ашылып, бұрыннан істеп келе жатқандардың саны арттырылатын болды. 1945 жылы әйелдер босанатын үйлердегі және бөлімшелердегі көйкелердің саны 91200, балалар үйлерінде 43700 дейін жеткізіледі. Балалар бақшаларында 2 млн астам балалар, яслилерде 1 млнға жуық балалар тәрбиеленеді. Балалар яслилерге күнтізбелікке келіп жүретін болды [19, 17 п].

Жалпы алғанда, облыстың аудандарында орналасқан дәрігерлік көмек көрсететін және ауылдық жерлердегі, колхоздардағы денсаулық сақтау мекемелерінде де ұқсас жағдай қалыптасқан. Кейбір колхоздардағы денсаулық сақтау тіректерінде жұмыс қарқыны өте баяу болғандығын көрсететін тексерістер нәтижелері мен колхозшылардың шағымдары өте көп түскен. Мәселен, Чапаев ауданына кірген ауылдардағы тірек орындары жергілікті тұрғындардың медициналық қажеттіліктерін өтей алмай, жұмыстарына қатысты шағымдар мен арыздарды көп алған. Арыздар «колхоздағы медициналық мекемелерінің қызметтік белсенділіктері өте төмен, мәселені шешу жұмысы дұрыс жолға қойылмаған» деген негізде жазылған [306, 11 п]. Аудандар бойынша алдын ала емдеу іс-шараларын жүзеге асыратын, аудан мен колхоздардың тұрғындарына негізінен терапия, хирургия (жеңіл жарақаттар жағдайында), гинекология және педиатрия салаларында дәрігерлік көмек көрсететін медициналық орындар облыстың аудан орталықтары мен ірі елді мекендерінде жайғасты. Соғыстың ауыр жағдайына байланысты дәрігерлік көмек көрсететін орындардың мамандары орта дәрігерлік қызметкерлерден ғана құралғандықтан, атаулы дәрігерлік мекемелер негізінен алдын ала егу іс-шараларын жүргізу және тұрғындарға жеңіл түрдегі дәрігерлік көмек берумен ғана шектелді. Облыстағы емханалар мен медициналық орындарға қарасты фельдшерлік-акушерлік тіректер облыс халқына бастапқы (дәрігерлік көмекке дейінгі) медициналық қызмет көрсететін алдын ала емдеу орындарынан тұрды. Шағын бөлмелік ғимараттарда орналасқан фельдшерлік-акушерлік тіректер емделушілердің шағымдары бойынша қабылдау, қажетті жағдайда санитарлық іс-шараны іске асыру, кейбір жағдайларда аса қауіпті жұқпалы аурулар ошақтары болып табылатын науқастарды бөліп алу, босандыру және дәрігерлік деңгейде жедел медициналық көмек көрсетумен айналысты.

1941 жылы Батыс Қазақстан облысы бойынша 102-ге жуық фельдшерлік-акушерлік, фельдшерлік пункттер жұмыс жасаған: Орда ауданы бойынша - 6, Жанқала ауданы - 7, Жемпейті ауданы - 7, Қазталов ауданы - 6, Теректі ауданы - 7, Тасқала ауданы - 8, Зеленов ауданы - 7 Приуральный ауданы - 8, Фурманов ауданы - 6, Бөрлі ауданы - 7. Қаратөбе ауданы - 8, Жәнібек ауданы - 9, Чапаев ауданы - 5, Тайпақ ауданы - 5, Шыңғырлау ауданы - 6. 1945 жылы облыста тіркелген 108 фельдшерлік-акушерлік пункттердің 6-ы қаланың аумағында орналасты [20, 17-20 пп].

Батыс Қазақстан облысындағы ауылдарда аяғы ауыр әйелдерге жүктілік және босану кезінде стационарлық дәрігерлік қызмет көрсету үшін жасакталған 52 орындық 18 колхоздық перзентхана жұмыс жасаған. Жалпы ауылдардың қаражатына салынған үйлерде орналастырылған колхоздық перзентханаларда басты дәрігерлік қызметті акушер атқарды. Колхозда орналасқан аурухана дәрігерінің басшылығымен акушер ауылдағы аяғы ауыр әйелдердің жүктілік жағдайын бақылап, дәрігерден жоспарлы кеңес алу жұмыстарын ұйымдастырып отырды. Босану уақытында әр түрлі қиындықтарға тап болатын колхоздағы әйелдерге кәсіби түрде дәрігерлік көмек көрсететін акушердің қызметі ерекше бағаланды. Өйткені ел арасында кең таралған түсінік бойынша бақсы-балгер көмегімен босануға жүгіну жағдайлары колхоздарда өте жиі кездесіп, дәрігерлік сауаты жоқ адамдардың бұндай әрекеттері жаңа туған сәбилер мен жас аналардың түрлі дерттерге ұшырап, кей жағдайларда мүгедек болуына алып келетін.

Қалыпты босануларды қабылдап, науқастардың үй жағдайында дәрігерлік көмек көрсеткен ауылдық перзентхана акушері дәрігердің тағайындауымен гинекологиялық ауруларды емдеп, колхозшылар арасында санитарлық-ағартушылық жұмыстарды ұйымдастырды. Соғыс жағдайында Батыс Қазақстанда

ұйымдастырылған эвакуацияланған әскери ауруханалар желісі өте маңызды жұмыстарды жасағанымен, эвакуациялық пункттерде медициналық көмек көрсету дұрыс ұйымдастырылмады. Кейбір аурулар Орал станциясында медициналық көмексіз бірнеше күн қалып қойған [18, 987 п]. Қалалық денсаулық сақтау бөлімінің басшысы Гурьева мен темір жол емханасының бастығы Сорокиналар көшірілгендерге медициналық-санитарлық қызмет көрсетуге қылмысты түрде менсінбей қараған [18, 304-305 пп]. 1941 жылы 3 қазанда Батыс Қазақстан облыстық Еңбекші депутаттары кеңесінің атқару комитетінің шешімі бойынша облыстық денсаулық сақтау бөліміне майдан аумағы мен Мәскеуден көшірілген азаматтарды тамақтандыру және медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыруды міндеттейді [21, 114 п].

Арнайы тасымал бойынша санитарлық учаскесінің бастығы Мартынов та көшірілгендердің эшалондарын қарсы алуды ұйымдастырмайды және оларға қызмет көрсетуден өздерін аулақ салады.

Келіп жатқан эшалондарға да медициналық қызмет көрсету дұрыс ұйымдастырылмады. Вокзалда медпункт, кезекші дәрігер мен санитарлар болмады. Желтоқсанның басында ауру әйел вокзал еденінде 4 тәулік бойы медициналық көмек көрсетілмей жатқан. 5 тәуліктен кейін ол қалалық ауруханада қайтыс болған. Участке прокуроры Марин де, милиция бастығы Похлебаев осы оқиғаға кінәлі тұлғаларды анықтап, оларды қылмыстық жауаптылыққа тарту жұмыстарын жүргізбеген. Станция мен вокзал аумағы санитарлық талаптарға сай келмейді. Вокзал кір, перронға шығатын жолдар ласталған, тазаланбайды, жетханалар жеткіліксіз, ал станция бастығы Медведев, вокзал бастығы Скоромникова, санитарлық дәрігер Мартынов аталған кейіпсіздіктерді жоюға ешқандай шара қолданбаған. Сондықтан Еңбекші депутаттарының қалалық кеңесінің атқару комитеті мен ҚК(б)П қалалық кеңесінің бюросы қаулы етеді:

«1. Емхана бастығы Сорокинге және желілік партия комитетінің хатшысы Бабичевқа транзиттік және транзиттік емес адамдар мінген поездарды қарсы алуды, әрбір эшалонға дәрігер мен екі медбике, көшіру пунктінің инспекторы, станция коменданты, 4-5 адамдық милиция наряды және қоғамдық ұйымдардың өкілдері қызмет көрсетуін ұйымдастыру міндеттелсін.

2. Қалалық денсаулық сақтау бөлімінің басшысы Гурьев пен темір жол емханасының бастығы Сорокинадан 2 күн ішінде эшалондарға тәулік бойы медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру талап етілсін.

3. Станция бастығы Медведевтен, санитарлық учаске бастығы Мартыновтан 15 желтоқсанға дейін станция аумағы мен вокзалды кір-қоқыстан тазалау, тазалық пен тәртіпті жүйелі түрде сақтау талап етілсін.

4. Участкелік прокурор Шариннен, темір жол милициясы бастығы Похлебаевтан және вокзал бастығы Скоромниковадан бірнеше күн бойы медициналық көмексіз қалған ауру жолаушылар мен көшірілгендерге мейірімсіз қарым-қатынас оқиғаларын жедел түрде тексеру және кінәлелерді қылмыстық жауаптылыққа тарту талап етілсін. Шаринге, Похлебаевқа, Скоромниковаға кінәлілерге тиісті шара қолданылмаған жағдайда олардың өздерін қатаң жауаптылыққа тарту мүмкіндігі ескертілсін.

5. Қалалық денсаулық сақтау бөлімінің басшысы Гурьев пен темір жол емханасының бастығы Сорокинадан 2 күн ішінде эшалондарға тәулік бойы медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру талап етілсін.

6. Станция бастығы Медведевтен, санитарлық учаске бастығы Мартыновтан 15 желтоқсанға дейін станция аумағы мен вокзалды кір-қоқыстан тазалау, тазалық пен тәртіпті жүйелі түрде сақтау талап етілсін» [18, 304-305 пп].

Батыс Қазақстан облысында алғашқы №3986 эвакуацияланған әскери аурухана 1941 қыркүйек айында ұйымдастырылса, артынша, үш-төрт ай ішінде, яғни 1942 жылдың қаңтар айына дейін 1920 орындық 4 эвакуациялық әскери аурухана Сталинградтан көшіріліп әкелінді. 1941 жылы 18 қазанда Еңбекші депутаттары облыстық кеңесі атқару комитеті және Қазақ К(б)П облыстық комитеті бюросының қабылдаған қаулысы бойынша Орал қаласында көшіріліп әкелінген 1500 адамдық госпитальға ауыл-шаруашығы техникумының жатақханасы, мемлекеттік кеме шаруашылығы басқармасы, Педагогикалық институттың бұрынғы ғимараты, №5 орта мектеп ғимараты, Қымызбен емдеу емханасының ғимараттары беріледі [22, 104-105 пп].

1941 жыл 25 желтоқсанда Қазақ К(б)П Батыс Қазақстан облыстық комитеті бюросының Орал қаласындағы көшіріліп әкелінген госпитальдардың жұмыс жағдайы туралы мәселені қарап, мынадай кемшіліктер тапқан:

«1. Эвакуациялық госпитальдар бөлімінің бастығы Рябов жолдастың өз міндеттеріне салғырт және жауапсыз қарауы және облыстық денсаулық сақтау бөлімінің жеткіліксіз басшылығы нәтижесінде, Орал қаласындағы эвакуациялық госпитальдардың, әсіресе №3974 госпитальдың жұмысында қылмысқа барабар кемшіліктер орын алған. №3974 госпитальдың ғимараты ашылғанына 3 айға жуық уақыт өтсе де,

тиісінше орталық жылумен қамтамасыз етілмеген және кәріз жүйесі осы уақытқа дейін тәртіпке келтірілмеген, осының салдарынан ғимараттың 1 қабаты толығымен пайданылмаған, басқа палаталарда температура 7-10 градус, ыстық су аурулар мен жаралыларды санитарлық өңдеуге жетіспеген, жуыну бөлімшесінің өткізу қабілеті шектелген. Қоқыс төгетін орлар үнемі толып тұрған, жуындылар асхананың ыдыс жуатын бөліміне қауіп төндірген; №3974, №4111 госпитальдар жылы әжетханалармен жабдықталмаған. №3974 госпитальдың жалпы санитарлық жағдайы қанағаттанғысыз, төсек-орын және жеке бас жабдықтары сирек (10-14 күнде) ауыстырылған.

2. Жекелеген палаталарда (№16) төсек-орын жабдықтары бір ай бойы ауыстырылмаған жағдайлар да кездескен. Аурулар мен жаралыларға медициналық қызмет көрсету ісінде мынадай кемшіліктер кездескен: госпиталдар білікті мамандармен (хирургтар, физиотерапевтер) қамтамасыз етілмеген, орта буын медицина қызметкерлерінің бір бөлігі ауыстыруды қажет етеді, госпиталдар қажетті мөлшердегі жаралыларға күтім жасау заттарымен қамтамасыз етілмеген, №3974 госпиталда ота жасау аспаптары жетіспеген. №3974 госпиталь бастығының орынбасары Нестеров госпитальдағы емдеу жұмысын дұрыс ұйымдастыруды қамтамасыз етпеген.

3. Госпиталдарда бекітілген аурухана режимі сақталмайды, аурулар мен жаралылар арасында тәртіп жоқ. Жаралылардың госпиталь аумағынан өз бетімен кетіп қалуы, арақ ішу, карта және басқа да құмар ойындарын ойнау, палаталарда темекі шегу, ұрлық жасау жағдайлары орын алған. Госпиталдардағы тамақтандырудың жалпы жағдайы қанағаттанарлық болғанына қарамастан, асхананы, азық-түлік қоймаларын ұстау, тамақ таратуды жекелеген кемшіліктер кездеседі.

4. Тамақ ішу орны тек №4111 госпиталда ғана бар, қалғандарында тамақ палаталарда таратылады. №4111 госпиталда екінші асхана жабдықталмаған, ыдыс-аяқ жетіспейді. Тамақ қалдығын төгетін орлар жоқ. Кейбір азық-түлік өнімдері (қант) дұрыс сақталмайды. №3975 госпиталда азық-түлік қоймалары санитарлық нормаларға сай келмейді. Едені кір, азық-түлік ашық түрде ескі заттар, кір қаптармен және т.б. бірге сақталады. Осындай кемшіліктер №3974 госпиталда да кездеседі. Шефтік көмекпен келетін азық-түліктің кіріс-шығысын есепке алу қанағаттанғысыз (№3974 госпиталь), оларды мақсатқа сай емес пайдалану фактілері кездеседі (№4111 госпиталь).

5. Госпиталдарда, әсіресе 3975 госпиталда мәдени-көпшілік және саяси партиялық жұмыстардың жүргізілуі өте әлсіз. Жоғарыда келтірілген кемшіліктер (арақ ішу, құмар ойындарын ойнау) госпиталдардың әскери комиссарларының аурулар, жаралылар және қызметкерлер арасында дұрыс жұмыс жүргізбегенінің салдары болып табылады. №3975 және №4111 госпиталдарда әдеби кітаптар жетіспейді. Бірқатар ұйымдар (Облыстық сауда бөлімі, облыстық қаржы бөлімі, облыстық денсаулық сақтау бөлімі және басқалары) тарапынан шефтік жұмыстар көрсетілмейді. Аурулар мен жаралыларға қызмет көрсету жөніндегі комитеті бұл ұйымдардан шефтік жұмыс үшін жауапкершілікті талап етпеген.

6. Қазақ К(б)П облыстық комитетінің бюросы жаңадан ұйымдастырылған №№3011, 2997 госпиталдардың ауруларды қабылдауға дайын еместігін ерекше атап көрсетеді, олардың ғимараттары толықтай дайын емес. Кір жуатын орын жоқ, санитарлық өткізу орындары талапқа сай емес, электрмен қамтамасыз ету аяқталмаған. Госпиталдардың осындай қанағаттанғысыз жағдайы Облыстық атқару комитеті, Қазақ К(б)П қалалық комитеті, қалалық қамсыздандыру бөлімі, сонымен қатар облыстық әскери комиссариаттың олардың жұмысына тиісті назар аудармауының нәтижесі, олар осы маңызды жұмысты назарларынан тыс қалдырған, госпиталь жұмыстарын күнделікті қадағалауды жүзеге асырмаған, орын алған кемшіліктерді жоюға тиісті шаралар қолданбаған» [23, 306-308 шп].

Отан соғысы мүгедектеріне де уақытында дәрігерлік көмектер көрсетілмеген. Сондықтан аталған кемшілікті жою үшін 1944 жылы 21 қарашада Қазақ К(б)П Батыс Қазақстан облыстық комитеті бюросы облыстық денсаулық сақтау басқармасының бастығы Бураковскийге осы жылғы 5 желтоқсанға дейінгі мерзім ішінде Отан соғысы мүгедектеріне медициналық қызмет көрсету жағдайын (әсіресе, мүгедектер интернаттарында) тексеру және осы жұмысты жақсартуға бағытталған нақты шараларды қабылдауды ұсынған [24, 74-75 шп].

Облыс бойынша эвакогоспитальдар ұйымдастыру шаралары көшіріліп әкелінген әскери ауруханалар орналастырылған ғимараттардың емдеу орнына ыңғайсыздығымен, санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмеуімен, сондай-ақ қажетті медициналық аппаратуралар, құрал жабдықтар, ең маңыздысы кадрлар тапшылығы сияқты бірқатар қиыншылықтармен қатар жүрді. Ең қажетті, жетекші орындарда тұрған медициналық қызметкерлер қатары жыл сайын артып отырғанымен, олардың көпшілігі майданға жіберілді. Сондықтан да, облыс халқына медициналық қызмет көрсететін кадрлар тапшылығы өткір сезілді. Облыс бойынша медициналық кадрлардың, яғни жоғары білімді дәрігерлер мен орта медициналық қызметкерлердің жетіспеушілігі барлық емдеу орындарында байқалды. Әсіресе аудандар медицина-

лық кадрлар жөнінен тапшылық көрді. Ақоба Кеңесінде дәрігерлік пункт, ауылдық Кеңестер жанында төрт-бес фельдшерлік-акушерлік, соншама фельдшерлік пункттер болды. Бірақ кадрлардың жетіспеушілігінен олардың бірқатары жиі жабылып қалды. Ақоба Кеңесінде дәрігерлік, Жақсыбайдағы фельдшерлік-акушерлік пункттерден басқалары ауылдық Кеңес, колхоз басқармалары кеңсесінің, мектептердің бөлмелеріне орналастырылды.

Соғыс басталысымен шілде айының бас кезінде Орал медициналық техникумының түлегі, аудандық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі Сабырғали Бәсібеков өз сұрауы бойынша майданға аттанады да, оның орнына Шыңғырлаудан дәрігер Алексей Николаевич Цхай келді. Бұл кезде медицина қызметкерлері алдына Отан қорғау комитеті мынадай басты міндет – халықты түрлі жұқпалы аурулардан алдын-ала сақтандыру, жұртшылық арасында осы мақсатта лекция оқу, түсінік жұмыстарын жүргізу және барлық жерде барынша тазалық сақтау мәселесін қойды. Аудан медицина қызметкерлері өз жұмыстарын жоғарыда қойылған талаптар дәрежесінде соғыс жағдайына байланыстырып қайта құрды. Сталинград майданындағы ұрыстар аудан дәрігерлері үшін де үлкен қиындықтар туғызды. Поселке жиі-жиі бомбаланып, жергілікті халықтар арасында жаралылар қатары көбейе түсті. Оның үстіне майданнан жараланған жауынгерлер оралып, ауруханадағы төсектер саны екі-үш есе көбейді. Осындай қиын сәтте дәрігерлермен бірге медициналық сестралардың да аздығы айқын сезілді. Әйтсе де олар үнемі жаралылар жанынан табылып, уақытпен санаспай өз көмектерін көрсетті. Жау самолеттерінің аудан территориясы үстінде жиі пайда болуы жаралылардың бомба астында қалу қауіпін туғызды. Сондықтан аудандық аурухана (меңгерушісі Александра Александровна Игнатьева) 1942 жылдың август-сентябрь айларында шұғыл түрде Ақоба Кеңесіне көшіріледі. Емхана меңгерушісі, дәрігер Мария Степановна Попова аудан орталығында қалдырылады. Аудандағы екі ауруханада Попова мен Игнатьева өздеріне де, өзгелерге де қатаң талап қоя білетін ұйымдастырушылық және адамгершілік қасиеттері мол, міндеттерін беріле атқаратын жандар еді. Аурулармен бірге қиналып, оларға қолдан келген көмектерін аямайтын. Онда жұмыс жасаған оннан астам медсестраның бірде-бірінің арнаулы білімі жоқ болатын. Бәрі де майдан жағдайына байланысты қысқа курстардан өтті. Соған қарамастан олар да өз кәсіптерін бар ынта-жігер, ерекше құлшыныспен атқарды. Сол кезеңде ауданда істеп жүрген жоғары білімді дәрігерлердің жалпы саны санаулы-ақ болса да олар шалғайдағы елді мекендерді аралап, қажетті жәрдемдерін беріп тұрды. Бірде түн ортасы ауа аудандық денсаулық сақтау бөліміне Попова келіп, Ақоба Советіндегі Сталин атындағы колхоздың төрағасы Нүптіғали Жапеловтың жүкті әйелі босана алмай қиналып жатқанын баяндайды, тыста жіберген ат-шана күтіп тұрғанын, енді кешігуге мүлде болмайтынын айтады. Тездетіп жолға қамданған Мария Степановна таңғы сағат төрттер шамасында бет қарыған аязға қарамастан келген көлікпен жол жүріп кетеді. Көмек дер кезінде жетіп үлгергендіктен, ананың да, дүние есігін жаңа қаққан нәрестенің де өмірі сақталып, дәрігер зор қуанышпен оралады. Ел басына зауал төнген ауыр жылдарда денсаулық сақтау ісін қамқорлыққа алып, жанды көмек көрсетуде, дәрігерлердің мұң-мұқтажы мен қажетін өтеуде аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Қабдол Сисенбаев көп еңбек сіңірді. Жалпы аудан мекемелерінің бүкіл шаруашылығы осы кісіге бағынды. Ұлы Отан соғысының сұрапыл жылдарында әр ұлттың өкілдерінен құралған тілі басқа - тілегі бір, жүзі басқа - жүрегі бір интернационалист-дәрігерлер халықтың денсаулығын сақтау жолында өз міндеттерін абыроймен орындап шығады [25].

Жәнібек аудан орталығында төрт жерде (қазіргі өндірістік оқу комбинаты, Т.Жароков атындағы орта мектеп жанындағы қосымша кластар, Т.Әбдірахманов атындағы көшенің №97 үй және бұрынғы балалар үйінде) жаралылар үшін госпиталь ашылып, жергілікті жастардан кіші медициналық қызметтерге кадрлар жинақталады. Онда жастардан Сапаргүл Жұмақанова, Мария Мулякаева, Евгения Середина, Евгения Дуюновалар еңбек етті [26].

Сол бір сұрапыл жылдары аудан орталығына Сталинград қаласынан №1584 эвакогоспитальдің қызметі туралы мәліметтерді сонда жұмыс жасағанкөршілес Ресей Федерациясы, Волгоград облысы, Быков ауданының тұрғыны, Ұлы Отан соғысы жылдары Жәнібек стансасында тұрған Анна Васильевна Бондаренконыңберген сұхбатынан табамыз. «Балалық шақ, бал жылдарым, қызыққа толы мектеп өмірім, алғашқы махаббатым бәрі-бәрі сол Жәнібек ауданымен тығыз байланысты. Тек бәріне кінәлі сұм соғыс қой, - деп күрсінуден бастайды Анна Васильевна. Ол 1927 жылы 20 сәуірде Сталинград облысы, Среднее Ахтуба ауданы, Заплавное ауылында дүние есігін ашқан Анна Васильевнаның ата-аналарымен 1933 жылы Жәнібек ауданы орталығына қоныс аударғанын, 14 жасында Жәнібек орыс мектебінің 7-класын бітірген жылы Ұлы Отан соғысы басталғанын, 1942 жылы мектеп ғимаратына Сталинград қаласынан көшірілген № 1584 эвакогоспиталь орналасқандықтан, аудан орталығында орыс мектебі жабылғанын жазады. «Құрбыларыммен бірлесе аталымш госпитальде жаралыларға көмектестік, - деп жалғастырған ол

- сол уақытта мектеп оқушылары жаралыларға концерт қойып, кітаптар оқып, тамақтандырып, хат жазып беретін еді. Жаралылар күндіз-түні келіп жататын. Оларды станса басына эшелонмен, полугоркі машина, атарбалармен тасыды. Жаралы жауынгерлердің жарақатын таңып, дәкелерін ауыстыру, қан қатқан дәкелерді жуып, тазарту біз сияқты 14-15 жастағы оқушылардың жұмысы болды. Ауыр жараланғандардың ыңырсып айқайлаған жан дауыстары құйқамызды шымырлататын-ды. Бірде 19-20 жастар шамасындағы жап-жас жігіттің ауыр жарақатпен келгенін көрдім. Оның екі аяғы бірдей тізеден және оң қолы шынтақтан төмен жоқ болатынды. Шамасы снаряд жарықшағы жұлып кеткен болуы керек.

Ал жараланғандардың көптігінен госпитальде орын болмай, жеңіл жаралылар Жәнібек ауылының жеке үйлеріне орналасты. Мектепте бірге оқығандардан Мария Шишлянникова, Геннадий Шилихин, Надя Мололкина, Павлина Хрипунова, қазақ Володия Доспанов және татар жігіті Хабибуллин есімде қалды. Қалған кластастарымның аты-жөндерін ұмыттым. 1942 жылы күз мезгілінде үйінің іргесіне түскен бомба жарықшағынан жарақат алған мұғалім А.Середина әскери госпитальде емделді. №1584 эвакогоспиталь 1942 жылдың шілде айынан 1943 жылдың жаз айлары аралығында Жәнібек стансасында болды. Басқа жаққа дәл қай айда көшкенін анық айта алмаймын. Ал мен госпитальде ай жарым уақыт жұмыс істедім. Сосын аудандық ауруханада санитар болдым. Сол кезде аудандық ауруханада дәрігер Попова, бала дәрігері Ольга Алексеевнаны жұмыс істеді. 1943-1946 жылдары Орал қаласында медициналық техникумда фельдшер-акушерлікке оқып, білім алдым». Сол бір сұрпыл жылдардан сыр шертер құжаттарынан оқып білгеніміз А.В. Бондаренко-Куликова «Еңбек ардагері», «Сталинград шайқасындағы Жеңіске 65 жыл», «1941-1945 ж.ж. Ұлы Отан соғысының Жеңісіне 60 жыл», «В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толу құрметіне «Қажырлы еңбегі үшін» медальдарымен марапатталған [27].

А.В. Бондаренкодан басқа да медицина саласында еңбек еткендердің өмірлеріне қысқаша шолу жасап кетсек. Солардың бірі 1925 жылы Зеленовск ауданында дүниеге келген Александрва Георгиевна Ильичева соғыс басталған кезде орта мектепте оқитын. Ол он жеті жасқа толғанына қарамастан майданға сұранады. Бірақ оны облыстық комитеттің жанынан ашылған әскери медбикелер дайындайтын курсқа жібереді. Курсты бітірген бойда эвакуациядан келген госпитальға орналасады. Сол кезде Оралға ауыр жаралылар келе бастаған еді. Ол майданға екі жылдан кейін аттанады [28, с.49].

1923 жылы Орал қаласында туған Кувшинова Нина Андреевна да 1940 жылы 9 сыныпты бітірген соң медтехникумға оқуға түседі. 1941 жылы соғыс басталған кезде оқуын тоқтатып емханаға барып жұмысқа орналасады. 1943 жылы майданға кетеді [28, с.52].

Сафронова Евдокия Максимовна 1919 жылы Оралда дүниеге келген. 1936 жылы 8 сыныпты бітірген соң теміржол басқармасына жұмысқа тұрады. Соғыс басталған кезде ол күндіз жұмыс істесе түнде Оралдағы госпитальдағы жаралыларды күтеді. 1942 жылдың аяғында майданға аттанады [228, с.84]. Ольга Васильевна 1924 жылы Оралда туған. Соғыс басталған кезде медбикелер дайындайтын курсты бітіріп, 1942 жылы Астраханнан Оралға эвакуацияланған №32-61 госпиталына жұмысқа жіберіледі [228, с.95].

1924 жылы Оралда туған Чебакова Лидия Георгиевнаның естелігіне назар аударсақ, 1941 жылы 21 маусымда №5 орта мектепті бітірген кезде басқалар сияқты көңілі қуанышқа толған. Олардың мектебі Ленин көшесінде орналасқан еді. Сол күні оркестерден әуен ойнап мерекелік дастархан жайылады. Көңіл көтеру көтеру таңға дейін жалғасады. Ал таңертең бүкіл сынып болып Орал өзеніне барады. Барлықтарының ойы арманға толы еді. 22 маусымда сағат 12-де радиодан соғыстың басталғаны туралы хабар беріледі. Лидия Георгиевна еске алады: «Денемді қорқыныш жайлады. 17-ге толсақ та бәрімізге де бір іс-әрекет жасау қажет болатын. Ер балалардың бір тобы әскери комиссариатқа барса, екінші тобы комсомолдың қалалық комитетіне кетті. Ал мен пединститутқа өтініш тастадым. Жазда жоғары оқу орнына түсу үшін дайындық курсына барып жүріп, ақыры оқуға түстім. Сабақ басталды. Ал осы уақытта туысқандардың басым бөлігі майданға кетті. Олардың арасында әкем мен ағам бар болатын. Көп кешікпей ол жақтан суыт хабарлар да жетті. Оралға қара қағаздар келе бастады. Институтта сабақтан соң медбикелер дайындайтын курстан өттік. Оның үстіне қыста аэродромды қардан тазарттық. Маған майданға шақыртқан қағазда келді» [28, с.91].

Колхоздарда жоғары білімді дәрігердің болуы өте сирек құбылыс болатын. Мысалға, Батыс Қазақстан облысының барлық аудандардағы дәрігерлерді қосып есептегенде небәрі 13 маман еңбек етті. Фельдшерлік тіректерде де дәрігерлер жетіспеді. Соғыс жылдарында жергілікті тұрғындар тұрмысының нашарлауына байланысты бөртпе сүзек, іш сүзегі, дифтерия сияқты эпидемиялық дерттер жиі тарап тұрды. Бұл жағдай Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1941 жылғы 29 қазандағы №830 «Республикадағы тазалық пен «Індет ауруларға қарсы жұмыстың жайы туралы» қаулысының республикада орындалмай отырғанын мәлімдеген. Осы қаулының негізінде Денсаулық сақтау Халық Комиссариатына, облыстық, қалалық, аудандық кенестердің атқару комитеттеріне жұқпалы дерттерге ұшырағандардың

барлығын емханаға жатқызу, жұмыс және отбасында гигиенаны сақтау, денсаулық сақтау орындарын дәрігерлік қызметкерлерімен қамтамасыз ету, аудан орталықтарында, ауылдарда тез арада монша салу міндеті қойылған. 1941 жылдың екінші жартысында Қазталов, Теректі, Тасқала аудандарында және Орал қаласында түрлі жұқпалы аурулар көбейіп, ауруларды емдеу шаралары уақытылы қолға алынбауынан облыстың аудандарының бірде-біреуінде науқастардың 100% түгелдей емхана жағдайында емделмеген. Орал қаласында дизентерия ауруының 63,6%, дифтерия ауруының 86,6%, қызылша - 35,2%, диспепсия - 60,5%, безгек - 2,9%, тілме - 83,7%, бруцеллез - 25,6%, шешек - 1%, көкжөтел - 9,5%, паратиф - 9,9% ғана аурухана жағдайында емделген. Соғыс жылдары облыстың денсаулық сақтау саласында қызылша дертінің таралуы аса ахуалды мәселелердің қатарына кірді. 1941 жылы облыс бойынша 1856 қызылша оқиғасы тіркелген. Бұл көрсеткіш алдыңғы жылмен салыстырғанда 38,4%-ға өскен. Зеленов ауданы (645) мен Орал қаласы (271), Жанқала (172), Жымпиты (133), Жәнібек (127), Чапаев (138) аудандары ірі ошақтар қатарында болған [29, 66 п].

Аурудың таралу ошағы ретінде Қаратөбе ауданына қарасты ауылдарда тараған. Сол кезде Батыс Қазақстан облысында бой алған жұқпалы дерттер облыс бойынша ұзақ жылдардан кейін бой алуы онсыз да ауыр соғыс жағдайындағы қыз-келіншектердің өмірін қиындатып жіберген. 1940 жылдың аяғында басталған қызылша жұқпалы ауруының жаппай таралуы 1941 жылы жалғасып, жағдай әсіресе мектеп жасындағы балалар арасында күшейген. Жұқпалы дерттердің таралу кезінде ересек адамдардың қызылша ауруын жұқтыру жағдайлары да жиі кездескен. Мәселен, Сталин колхозында 17 жасар, Молотов колхозында 41 жасар әйелдің қызылша дертіне ұшырағаны және тағы сол сияқты бірқатар жағдайлар туралы мәліметтер деректерде жиі ұшырасады.

Жергілікті тұрғындар арасында балалардың барлығы қызылша дертіне ұшырауы керек және ауру кезінде дәрігерлік көмек алу міндетті емес деген қисық түсініктің қалыптасуы жұқпалы дерттердің таралуы кезінде дәрігер қызметкерлерінің уақытылы емдеу шараларын қолдануға кедергі келтірген. Қызылшаға ұшыраған көптеген науқас балалар, әсіресе колхоздарда уақытылы дәрігерлік көмектің алмауы, емханаға жатқызылып емделмеудің салдарынан қызылшаны көтере алмай өліп кеткен кездері жиеленген.

Батыс Қазақстан облысындағы ауыз су мәселесінің дұрыс болмауы да жергілікті тұрғындар арасында іш ауруларының таралуына ықпал жасаған. Ауылдық жерлерді сумен қамтамасыз ету үшін жасалған техникалық жабдықтар мүлдем жолға қойылмағандықтан адамдар күнделікті қолданысқа ешқандай қауіпсіздік шаралары жасалынбаған арықтарда ағатын суларды пайдаланған. Іш сүзегімен 1941 жылдың жазында - 37 ауру тіркелсе, 1942 жылы облыста - 38 ауру тіркелген. Аурудың ең жоғары көрсеткіші Орал қаласында – 34 адам дертке ұшыраған. Батыс Қазақстан облысында іш аурулары көктем айларында күшейген [28, 66 п].

1942 жылдың бірінші жартысында-ақ облыста санитарлық жұқпалы дерттерге қарсы күресетін орталық ашылады. Оны Сталинград медициналық институтын бітірген жас дәрігер Евгения Васильевна Дубовиченко басқарады. Батыс Қазақстан облысының медициналық орындарында тіркелген ресми ақпараты бойынша іш ауруларға негізінен балалар ұшыраған. Іш сүзегінің таралуы Орал қаласы, екі жасқа дейінгі балалар үшін аса қауіпті дизентерия облыс орталығы және Жымпиты, Чапаев, Зеленов аудандары, ал балалардың қарапайым тышқакқа шалдығуы Орал қаласы мен Жәнібек, Қаратөбе, Приуральск аудандары есебінен қалыптасқандықтан облыс мектептерінде оқитын оқушыларға егу жұмыстары жүргізіліп, жас балаларға таблеткалар беру амалымен вакцинацияланған. Эпидемиялық дерттер мен балалар арасында өлім жағдайларын алдын алу мақсатында дәрігерлік көмек көрсету орындарының міндеттері және Батыс Қазақстан облысының жұқпалы дерттерге қарсы қызмет көрсету жағдайы бойынша күн тәртібіне қойылған облыстық конференциялар, ғылыми үш күндіктер, бір күндіктер ұйымдастырылып, оған Орал қаласының медицина қызметкерлері мен ауылдық елді мекен дәрігерлік және фельдшерлік тіректердің орта дәрігерлік мамандары қатысқан.

Паразиттік сүзек түрлерінің бірі бөртпе сүзегінің таралуы Орал қаласы мен Жымпиты ауданында орын алған. Көп жағдайда жас балалар емделуі ауыр көкжөтел дертіне шалдыққан және оның тек Қазақстан бойынша 5%-ы ғана емделіп шыққан. Соғыстың алғашқы алты айында облыс бойынша тіркелген 189 науқастың 14 ғана емханада жатып емделген. Эпидемия ошақтары Орал қаласы, Қаратөбе, Зеленов, Чапаев және Жымпиты аудандарында асқынып, негізінен аналар мен балалар ұшыраған. Қызамық, дифтерия сияқты жөтелдік инфекцияларына қарсы егу жұмыстарын жүргізу және оның алдын алу шаралары нәтижесінде аналар мен балалардың арасындағы індеттің таралу көрсеткіші біршама төмендеген.

Батыс Қазақстанда ветеринарлық қадағалау жұмысының төменгі деңгейде тұру себебінен соғыс басталған жылы облыста бруцеллез індетінің таралуы айқын байқалған. Бруцеллезге ұшырағандардың

басым бөлігі Орал қаласында тіркелген. Емхана жағдайында ұзақ емделуді талап ететін атаулы індетке шалдыққан науқастардың басым бөлігі емдеу мекемелерінде орын жетіспеушілігіне байланысты уақытында дәрігерлік көмек ала алмаған.

Соғыс жылдары Батыс Қазақстан облысында жамандат (сибирская язва) індеті тіркелген жағдайлар да болған. Қауіпті эпидемиялық дерттер болып есептелетін жамандаттың алдын алу жұмыстары аса мұқияттылықпен жүргізілгендігіне қарамастан облыс бойынша індет ошақтары байқалып тұрған. Мәселен, Батыс Қазақстан облысында 1941 – 2, 1943 – 3, 1944 – 1 жағдай тіркеліп, жергілікті тұрғындарды қиын жағдайға қалдырған. 1941 жылы Батыс Қазақстан облысы бойынша тіркелген 13 түрлі эпидемиялық дерттердің қатарында жамандат, құтырма сияқты аса қатерлі аурулардың кездескенін көреміз. Эпидемиялық дерттердің тез таралуына санитарлық-тазалық талаптардың сақталмауымен қатар науқас адамдарға уақытылы дәрігерлік көмектің көрсетілмеуінен туындаған. Мәселен Зеленов ауданында дәрігерлік қызметкерлерінің бір тобы көліктің жетіспеуіне байланысты 4 желтоқсаннан 28 желтоқсанға дейін, 20 күннен астам уақыт ауданның дерт ошағына жете алмағандықтан науқасты үйінен емханаға жеткізе алмаған. Науқастарды үйден немесе ауруханаға жатқызып емдеу іс-шарасын жасау баяу жүргізілді.

Жергілікті тұрғындар арасында жұқпалы дерттермен ауырғандардың саны көп мөлшерді құраған. Алайда үкіметке жіберілген мәліметтерде дертке шалдыққандардың саны мейлінше азайтылып берілген. Оның үстіне халықтың аштықтан өлімі соғыс жылдарында дәрігерлік есептерінде дизентерия, өкпе аурулары және т.б. дерттер жасырылған. Батыс Қазақстан облысы бойынша берілген дәрігерлік мәліметтерден дифтерия, дизентерия, т.б. эпидемиялық дерттердің салдарынан адам өлімінің көп болғаны анықталған.

Зерттеуші В.Ф. Зиманың ойынша, КСРО бойынша соғыс жылдарында аштық пен эпидемиялық аурулардан 1,5 млн адам қаза болған десек, оның ішінде Батыс Қазақстан облысында да орын алғаны анық. Мемлекет тарапынан халықтың медицина қызметіне аса көңіл бөлініп, жұқпалы ауруларға қарсы жұмыстарды жедел ұйымдастыру іске қосылды [88, с.32-33].

Ең бастысы, 1941 жылғы 29 қазандағы Қазақ КСР ХКК-нің №830 «Республикада санитария жұмысы мен Індет ауруларға қарсы жұмыс туралы» және Қазақстан К(б)П ОК 1942 жылғы 7-8 қаңтардағы «Республикалық санитариялық-эпидемиялық жағдайы және оған қарсы жүргізілетін іс-шаралар туралы» шешіміне сәйкес облыста жұқпалы ауруларға қарсы белсенді жұмыстар жүргізіле бастады. Жергілікті билікке ҚЭМИ сүзек ауруына қарсы вакцинаны шығару тапсырылып, халық көп шоғырланған жерлерді дезинфекциялау жұмыстарының жүргізілуі, облыстағы емханаларды қайнаған сумен қамтамасыз етілу, суды ұдайы хлорлау шараларының жүргізілу талабы қойылды. Жұқпалы ауруларға қарсы тұру үшін ең алдымен жергілікті тұрғындарды сабын сияқты гигиеналық заттармен қамтамасыз ету мәселесін мақсат етіп қойды. Сондықтан 1942 жылдың 8 қаңтарында ҚКП(б) ОК-нің «Республикада сабын өндіру туралы» қаулы шығарылған соң облыста өнімді шығару ісі қолға алынды. Облыстағы аудандарды сабынмен қамтамасыз етуді ұйымдастыру облыстық атқару комитетіне жүктеліп, жолға қойылды. Алайда осыған қарамастан облыстағы жергілікті тұрғындар сабынмен толықтай қамтамасыз етілмеді. Жоспар бойынша Қазақ КСР-і 1942 жылы 8998 тонна сабын шығару тиіс болса, осы жылдың 1 қазанында бар болғаны 1899 тонна, яғни 22,5% -ы ғана өндірілді. Бұл бір тұрғынға шаққанда 0,4 кг болады екен. Жасалған сабын ең алдымен мекемелерге жіберілгендіктен қарапайым халыққа ештеңе бұйырмады [11, 27 п].

Жоғарыда көрсетілген мемлекеттік қорғаныс Комитетінің 1942 жылдың 2 ақпандағы ҚКП(б) ОК-нің 7-8 ақпанындағы, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 3 қаңтарындағы қаулыларын орындау мақсатында ең алдымен республиканың барлық облыстарында облыстық және аудандық Төтенше комиссиялар жасақталды. Бөртпе сүзегіне қарсы барлық облыстардың денсаулық сақтау органдары мен жергілікті ұйымдарға тәжірибелік көмек беру мақсатында Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің құрамында 104 маман бар арнайы топтар жіберілді. Жергілікті тәжірибелі медицина кадрларынан Батыс Қазақстан облысы мен оның аудандарында да осындай топтар жасақталды [11, 33 п]. Батыс Қазақстан облысында болып істің мән-жайымен танысқан осындай мамандардың медициналық тексеріс нәтижелері бойынша, аудандар мен Орал қаласында көптеген жұқпалы дерттердің таралуы эвакуацияланғандармен бірге келгенін және оларды қабылдағанда санитарлық тексерулердің жүргізілмегендігінен болғаны арнайы айтылды.

Эпидемиялардың ошағын тез жою үшін қоныс аударылған халықты толық санитарлық тексеруден өткізу және майданға аттанушыларға да мұқият медициналық тексеріс жүргізу арқылы жіберу міндеттері қойылды. Сондықтан да теміржолдардың санитарлық бөлімдерінде бірде-бір эшелонды тексермей

өткізуге, жолаушылар поездардың арнайы дәрігер және орта дәрігерлік қызметкерлерсіз алып жүруге тыйым салды және оларда изолятор вагонының болсын деген талаптар қойылды. Осыған қарамастан облыс көлемінде жұқпалы дерттерге тосқауыл қою жағдайы мардымсыз болып, елде холера, бөртпе сүзегі, паративтік сүзек сияқты аурулардың етек алу қаупі төнді. Бұл жұқпалы ауруларға қарсы вакциналар ҚЭМИ-да жасалғанымен оған қажетті өндіріс алаңының болмауына байланысты кейбір препараттарды, мәселен, холераға, бөртпе сүзегі сияқты жұқпалы ауруларға қарсы вакциналарды болмады.

Қорытындылай келе, соғыс жылдарында эпидемиялық аурулардың тым көбейіп кетуінің басты себептеріне санитарлық жағдайдың сақталмауы, су жүйесінің дұрыс құрылмауы, тұрғындар арасында дер кезінде эпидемияға қарсы шаралардың жүргізілмеуі және тұрғындар санының көбеюі басты себебіне айналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Загвоздкин Г.Г. Цена победы: Социал. политика воен. лет (1941-1945 гг.). – Киров: Волго-Вят. кн. изд-во, 1990. - 262 с.
2. Зинич М.С. Будни военного лихолетья (1941-1945). – Москва: ИРИ РАН, 1994. Вып 1. – 143 с.
3. Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. - Москва: Мысль, 1974. – 263 с.
4. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти тт. - М.: Политиздат, 1970.- Т.5. - Кн.1 - 691 с.
5. Кузьмин М.К. Советская медицина в годы Великой Отечественной войны. – М.: Медицина, 1979. - 239 с.
6. Мерзлякова Г.В. Героини второго фронта: О вкладе женщин автономных республик РСФСР в победу в Великой Отечественной войне. – Ижевск: Изд. Удм.ун-та, 1992. – 138 с.
7. Людские потери СССР в период второй мировой войны. - СПб.: Рус.-Балт.информ.центр «Блиц», 1995. – 194 с.
8. Ковригина М.Д. Роль женщин-врачей в развитии здравоохранения нашей страны. – М.: Наука, 1975. -125 с.
9. Анисков В.Т. Крестьянство против фашизма. 1941-1945. История и психология подвига. - Москва: Памятники исторической мысли, 2003. – 502 с.
10. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 265-іс.
11. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 237-іс.
12. РФММ., 5451-қ, 30-т, 14-іс.
13. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 117-іс.
14. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 218-іс.
15. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 230-іс.
16. БҚОММ., 37-қ, 11-т, 5-іс.
17. БҚОММ., 37-қ, 11-т, 5-іс.
18. БҚОММ., 4-қ, 1-т, 1163-іс.
19. БҚОММ., 686-қ, 1-т, 85-іс.
20. БҚОММ., 686-қ, 1-т, 81-іс.
21. БҚОММ., 386-қ, 1-т, 276-іс.
22. БҚОММ. 37-қ., 10-т., 22-іс.
23. БҚОММ., 37-қ, 11-т, 24-іс.
24. БҚОММ., 37-қ, 13-т, 21-іс.
25. Мырзағалиев Б. Аудан дәрігерлері – соғыс жылдарында // Октябрь туы, 1987. - 27 қазан.
26. Құсайынов А. Аудан соғыс жылдарында // Шұғыла, 2005. - 22 наурыз.
27. Батырханов А. Санитар Анна // Шұғыла, 2012. – 16 қараша.
28. И девушка наша проходит в шинели. Сост. Куницева Е.М. - Уральск, 1993. - 122 с.
29. ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 218-іс.
30. Есимова А.Б. Демографические процессы в Казахстана в годы Великой отечественной войны: политические, социально-экономические и культурные аспекты. - Дисс... канд. истор. наук.– Москва, 1999. – 167 с.

References:

1. Snagging.G. The price of victory: Social. the politics of the military. years (1941-1945). – Kirov: Volga-

Vyatka publishing house, 1990. - 262 p.

2. Zinich M.S. *Everyday life of the war years (1941-1945)*. – Moscow: IRI RAS, 1994. Issue 1. – 143 p.

3. Murmantseva V. S. *Soviet women in the Great Patriotic War*. - Moscow: Mysl, 1974. – 263 p.

4. *History of the Communist Party of the Soviet Union: In 6 volumes*. -M.: Politizdat, 1970.- Vol.5. - Book 1 - 691 p.

5. Kuzmin M.K. *Soviet medicine during the Great Patriotic War*. - Moscow: Medicine, 1979. - 239 p.

6. Merzlyakova G.V. *Heroines of the Second Front: About the contribution of women of the autonomous Republics of the RSFSR to victory in the Great Patriotic War*. – Izhevsk: Publishing House of the Udm. University, 1992. - 138 p

7. *Human losses of the USSR during the Second World War*. - St. Petersburg: Rus.-Balt.inform.center "Blitz", 1995. – 194 p.

8. Kovrigina M.D. *The role of women doctors in the development of healthcare in our country*. – Moscow: Nauka, 1975. -125 p.

9. Aniskov V.T. *The peasantry against fascism. 1941-1945. History and psychology of the feat*. - Moscow: Monuments of Historical Thought, 2003. – 502 p.

10. KROMM., 1473-k, 1-t, 265-ic.

11. KROMM., 1473-k, 1-t, 237-ic.

12. RFMM., 5451-k, 30-t, 14-ic.

13. KROMM., 1473-k, 1-t, 117-ic.

14. KROMM., 1473-k, 1-t, 218-ic.

15. KROMM., 1473-k, 1-t, 230-ic.

16. BKOMM., 37-k, 11-t, 5-ic.

17. BKOMM., 37-k, 11-t, 5-ic.

18. BKOMM., 4-k, 1-t, 1163-ic.

19. BKOMM., 686-k, 1-t, 85-ic.

20. BKOMM., 686-k, 1-t, 81-ic.

21. BKOMM., 386-k, 1-t, 276-ic.

22. BKOMM. 37-k., 10-t., 22-ic.

23. BKOMM., 37-k, 11-t, 24-ic.

24. BKOMM., 37-k, 13-t, 21-ic.

25. Myrzagaliev B. *Audan darigerleri – sogys zhyldarynda // October Tuy, 1987*. - 27 kazan.

26. Kusayynov A. *Audan sogys zhyldarynda // Shugyla, 2005*. - 22 nauryz.

27. Batyrkhanov A. *Sanitar Anna // Shugyla, 2012*. – 16 karasha.

28. *And our girl passes in a greatcoat. Comp. Kupitseva E.M.* - Uralsk, 1993. - 122 p.

29. KROMM., 1473-k, 1-t, 218-ic.

30. Yessimova A.B. *Demographic processes in Kazakhstan during the Great Patriotic War: political, socio-economic and cultural aspects*. - Diss... cand. history of sciences.– Moscow, 1999. – 167 p.

ӘӘЖ 001-057.4

МРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.30>

¹ Ж.Е. Ішпекбаев *, ² Р.Р. Оспанова, ³ Б.Р. Оспанова

¹ саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидат, доцент Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Алматы, Қазақстан

E – mail: ablai_angel@mail.ru

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғылыми-зерттеу институтының

ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан

E – mail: baian_80@mail.ru

ҚАЗАҚТАНУДЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СИПАТЫ

Аңдатпа

Қазір отандық түрлі ғылымдарда жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар туралы ұғым-түсінік жаңа қырынан қаралып жатыр. Осыған орай, М.Әуезов мұрасындағы қазақтану мәселесін қайтадан зерделеп танып-түсіну, талдап-саралау тың сипат ала бастады. Қазақ әдебиеті мен мәдениеті, тарихы мен дүниетанымы өркендеп дамуында М.Әуезовтің орны ерекше. Тұлға, халық, дәуір арақатынасын шынайы көркем тілмен бейнелеп, қазақ тұрмыс-тіршілігінің өткен ғасырлардағы көркем галереясын жасады. Оның шығармаларындағы тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың көркем кескін-келбеті ұлттық құндылықтар ретінде бағаланып, ұлттық танымдық мән-мазмұнға ие болады. Өйткені, оның «Хан Кене» трагедиясында Кенесары бейнесін сомдағанда оның мінезін, психологиясын тарихи дәуір сипатына сәйкес шынайы бере отырып, ол басшылық еткен қозғалыстың сыр-сипаты мен саяси-әлеуметтік мән-мазмұнын ашып берді. Зерттеудің негізгі бағыты тұлғатану мәселесіне негізделіп қарастырылған. Тарих-адамзаттың тұтас бір ұрпағының құжаттандырып, жүйеленген өмірі. Қазақ елі-терең тарихқа толы. Ел тарихын жасайтын –халық. Халық есінде елі үшін адал еңбек еткен, Отан үшін ерлік көрсеткен тұлғалар мәңгілікке сақталынады. Олардың есімдері-алтын әріппен тарихта жазылады. Тұлғатану ғылымы тарихтың ең бір көне жанрларының бірі.

Мақалада «Қазақтанудағы тарихи тұлға мәселесі» идеясына қатысты мәселелер жан-жақты қарастырылған.

Тірек сөздер: Қазақтану, ұлттық идея, тұлғатану, тарихи тұлға, қазақ елі

Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ қаржыландыратын «Қазақтану жобасы: ұлттық бірегейліктің негізі» атты ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген (Грант 0122РКИ0074)

¹Ишпекбаев Ж.Е.* , ²Оспанова Р.Р., ³Оспанова Б.Р.

¹кандидат политических наук, доцент, Алматы, Казахстан

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E – mail: ablai_angel@mail.ru

³научный сотрудник научно-исследовательского института

Казахского национального педагогического университета имени Абая, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан

E – mail: baian_80@mail.ru

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Қазақтану жобасы: ұлттық бірегейліктің негізі», финансируемого КазНПУ имени Абая (Грант 0122РКИ0074)

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В КАЗАХОВЕДЕНИИ И ЕГО ОТРАЖЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ӘУЕЗОВА

Аңдатпа

Сейчас в различных отечественных науках понятие общечеловеческих и национальных ценностей рассматривается в новом свете. В связи с этим изучение проблемы казаховедения в наследии М.Ауэзова стало приобретать новый характер. М.Ауэзову принадлежит особое место в развитии казахской литературы и культуры, истории и мировоззрения. Он создал художественную галерею жизни казахов прошлых веков, изображая отношения человека, народа, эпохи подлинно художественным языком. Исторические события и исторические личности в его произведениях ценятся как национальные ценности и имеют национально-познавательное содержание. Поэтому, в трагедии «Хан Кене» он изобразил Кенесары, раскрыв характер и общественно-политическое значение руководимого им движения, и представил его характер и психологию реалистически в соответствии с характером исторической эпохи. Основное направление исследований основано на проблеме познания личности. История – это задокументированная и систематизированная жизнь целого поколения человечества. Казахский народ имеет глубокую историю. Именно народ создает историю страны. Люди всегда будут помнить тех, кто много трудился для своей страны и проявлял героизм во имя Родины. Их имена вписаны в историю золотыми буквами. Наука о познании личности - один из древнейших жанров в истории.

Ключевые слова: Казаховедение, национальная идея, личность, историческая личность, Казахстан

¹Ishpekbaev Zh.E. *, ²Ospanova R.R., ³Ospanova B.R

¹ candidate of political science, Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

E – mail: ablai_angel@mail.ru

³ researcher of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

E – mail: baian_80@mail.ru

THE PROBLEM OF HISTORICAL PERSONALITY IN KAZAKH STUDIES AND ITS REFLECTIONS IN THE WORKS OF MAUEZOV

Abstract

Now, in various domestic sciences, the concept of universal and national values is viewed in a new light. In this regard, the study of the problem of Kazakh studies in the legacy of M. Auezov began to acquire a new character. M. Auezov holds a special place in the development of Kazakh literature and culture, history and worldview. He created an art gallery of the life of Kazakhs of the past centuries, depicting the relations of a person, people, epoch in a truly artistic language. Historical events and historical figures in his works are valued as national values and have a national-cognitive content. Therefore, in the tragedy "Khan Kene" he depicted Kenesary, revealing the nature and socio-political significance of the movement he led, and presented its character and psychology realistically in accordance with the character of the historical epoch. The main direction of research is based on the problem of personality cognition. History is the documented and systematized life of an entire generation of mankind. The Kazakh people have a deep history. It is the people who create the history of the country. People will always remember those who worked hard for their country and showed heroism in the name of the Motherland. Their names are inscribed in history in golden letters. The science of personality cognition is one of the oldest genres in history.

Keywords: Kazakh studies, national idea, personality, historical personality, Kazakhstan

The article was developed as part of the implementation of the scientific project "Project of Kazakh studies: the basis of national identity", funded by Abai Kaznpu (Grant 0122RKI0074)

Кіріспе. Халық шығармашылығы - жаңа дүниетаным бастауын және оның жаңа парасаттық, эстетикалық деңгейде қалыптасуын, тіпті нақты қауымдастықтың өз ой-санасының күш-қуатын білдіреді. Халық шығармашылығы дегенде біз тілек, толғау, терме, жырларды ескереміз. Халықтық - рухани жаңғыру. Рухани жаңғыру жеке шығармамен шектелінбейді. Оның мүмкіндігін пайымдай немесе кеңейте түскенде, халықтың түп санасының нышаны айшықталынады, біртіндеп кеңейе түседі. Осы негізде "протоқазақтардың" бұрынғы түсініктері қалыптасты, қазақ қауымдастығы көзқарасының гуманитарлық қуаты іріктелінді. Шешендік пен көсемдікке толы, әрі адамгершілікті жоғары бағалаған халқымыздың сөз бен ой байлығын ендігі қазақ халқының философиясы деп атап жүрміз.

Тақырыптың өзектілігі. Халықтық түсінік адамгершілік тәрбиесіне келіп тірелді, әлеуметтік-мәдени ортада іріленді. Халықтық сана мен дәстүрдің мұндай ерекшеліктері көп уақытқа дейін еленбей, қазақ халқының тарихи болмысында - оларды біртекті, бір сәттегі құбылыс (феномен) ретінде қарастыру немесе қабылдау белең алды. Солай болған деген түсінік тіпті күдіксіз сенімге айналды. Мұндай көзқараста қазақтың қалыптасу тарихы, оның әлеуметтенуі, тілі мен ділінің түрлі жетілу кезеңдері нақтылы (уақыты мен өңіріне орай) ескеріле бермейді. Төртіншіден, қазақ философиясы дегенде алдымен мәдениеттегі ұлттық интеллект иелерінің яғни оның зиялы өкілдерінің шығармашылығына назар аударылады. Бұл -қайталанбас шығармашылық жетістіктер. Олардың табыстарынан қазақты танытатын жеке тұлға ой-санасының нұры мен шоқтығын аңғарамыз. Дей тұрсақ та, ондап тұлғалық түсінікте халық шығармашылығының түрлері арнайы зерделене бермейтіні тағы бар. Не демейік, халқымыздың рухани өмірінің бір қайнары - зияткер де қайсар тұлғалардың шығармашылығында - өмірге құштар ұрпақтың, ұлыстың табысы - олардың өз қуатында екенін бір-бірінен бөле-жара қарауға болмас. Екі бастау қай заманда, қандай арна тапты деп жатсақ, онымыз қазақи болмысқа жол іздеу, қазақтықтың нұсқауын табуға демеулік болмақ.

Сонымен қазақи болмыс пен қазақтық нұсқаудың тұтас та басты бағдары мен құрамдас бөлшектері туралы не білеміз халқы мәдениетінің жетістіктерін - оқиғаларын, деректерін, ағымдарын ұлттық ерекшелігі ретінде қарастырудан қандай қозғалыс пен ізденіске ұшырадық. Қазақтың бұрынғы және кейінгі қозғалысын уақыт, кеңістік және болмыс шеңберінде талқылап жатсақ, онда оқиғаның қозғаушы күштерін бейнелеуіміз нақтыланбақ, ондағы салыстырмалы үлгіні қабылдауымыз жүйеленбек, шығармашыл тәжірибеміз кеңеймек. Жеке ізденістер шығармашылық қозғалысқа айналса, керісінше, шығармашылық ізденістер идеялық бағыттарға демеулік етсе, онда қазақ халқы философиясы мен қазақ философиясын рухани байлығымыздың сабақтас түрі және салыстырмалы тегігі ретінде қабылдауға мүмкіндік арта бермек. Осындай мүмкіндікте білмегеніміз білгенімізге, білгеніміз ұққанымызға айналса, онда ұққанымыздан ұтқанымыз еселер. Ал ұтқанымыз бойынша ұйымдасып жатсақ, ұйымдасу - өшкенімізді түгендеткізсе, жаңа бастау барымызды тұтастырар, рухымызды арттырар.

Жаңа әлеуметтік ұстанымдармен қарулану үшін, философиялық-көркемдік ізденістерді ұлттық идеямызды саралайтын құралға, әдіске айналдыру шарт. Сол ниетпен шағын үзінділер келтірілуде.

Ендігі қазақ халқы философиясына бет бұру дегеніміз не және оның ықпалы қандай болмақ? Бетбұрыс мына мәселелерді дұрыс түсінуден басталады: Біріншіден, халық философиясы қазақ ойының деңгейі, түрі және жиынтығы екенін, екіншіден, қазақ халқы философиясы үнемі өзгертінін, түрлі қарқында жаңартатынын, үшіншіден, онда адамзатқа ортақ және жеке адамға тән ерекшеліктері де орын алатынын ескеру қажет. Не демелік, сонда ғана бір жағы өмірдің, адам болмысының, моральдық рухтың ортақ қасиеттері мен ерекшеліктері, бір жағы, өмірдің адамдық, әлеуметтік және мәдени нышандары назардан тыс қалмайды.

Мақсаты мен міндеттері: Қазақтанудағы тарихи тұлға мәселесі жан-жақты талқыланған. Сонымен қатар қазір отандық түрлі ғылымдарда жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар туралы ұғым-түсінік жаңа қырынан қаралып жатқан тұста тарихи тұлға мәселесіне жан-жақты тоқталуды назарға алу.

Материалдар мен әдістемесі. XX ғасыр басындағы дүниеге келген ұлттық басылымның қазақ қауымындағы қоғамдық ойды және әдеби ізденістерді дамытудағы маңыздылығын зерделеген М.Дулатов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Т.Кәкішев, С.Қирабаев, Р.Нұрғали, Р.Сыздықова, Ү.Сұбханбердина, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Ө.Әбдиманұлы, Б.Момынова, Қ.Сақ, Ж.Байтілесова және т.б. әр саладан қарастырған ғалымдар еңбегін бағалай отырып, бүгінгі күн талабына орай тұлғатанулық жаңаша зерттеу қажет екендігін айтуға тиіспіз.

Ұлттық сана-сезімнің өсуі өз халқының тарихына, оның мәдени қазыналары мен дәстүрлеріне деген ынта-ықыласты оятады. Тарих ғылымында жеке тұлғаның рөлі мәселесіне жете көңіл бөлінбесе, кешенді тарихты түзу мүмкін емес. Асқақ мұраттарды өмірлік шындыққа айналдыратын да нақты қайраткер адамдар. Сондықтан, тұлғатану мәселесін зерттеуге қазақ ғалымдарының қосқан үлесіне бүгінгі күн тұрғысынан баға беру маңызды да өзекті.

Негізгі бөлім: Назарымыздың шоқтығында - қазақ феномені, ол тарихи түсініктің ауқымдануы және философиялық-этникалық тұжырымның жаңғыруы. Қазақ тарихы жаңаша "сөйлей" бастады. Әр дәуірдегі қазақ халқы мен мемлекеттілігінің саяси, экономикалық және мәдени өмірі туралы мәліметтер ұлғая түсті. Мәліметтерге жүгініп, өткен ғасырларға ой жүгіртіп қарайықшы.

Талқылау. Бүгінгі ғалымдарымыз қазақ даласы мен қазақ халқы дамуының 300-дей картасын жасады. Бұдан казак болмысы мен мәдениетінің тарихтағы орны мен рөлі туралы мәліметтердің ғана емес, көзқарастардың көбейгенін және кеңейгенін аңғарамыз. Тарихи тәжірибемізбен табысқан сайын ортақталынған ұлттық стратегияның жауапкершілігі арта түсті дерлік. Қазақ дүниесінің ерекшелігіне негіз болатын өзгерістер мыналар:

1. Қазақ халқының болмысы көшпелі, жартылай көшпелі, орнықты өмір-салттарынан құралады. Үш бірдей өмір сүру тәсіл-тәжірибелері, бір жағы ашықтық пен айқындықта тамыр жайды, бір жағы уақыт бойынша да, кеңістік өңірде де бірдей, біртекті тарала бермеді. Қазақ даласында көне дәуірлердің 25 мыңнан аса тарихи жәдігерлері жинақталынды. Ата-бабаларымыздың өткен өмірі туралы бұл мәліметтер мен құндылықтар елдік пен ерліктің іздері десек те, онда көшпелілік салттың нышандары басым. Көшпелі жанның мінез-құлық ерекшелігі неде? Ол туған жер мен өскен ортаның күнделікті тіршілігіне ыстық ықылас, жарқын жүзімен, ақ ниетімен амандасып, жарық дүниеге тағзым ете мекен-жайымен бірге оянды. Мемлекеттік мұражайларда 2 млн. астам мәдени құндылықтар сақталуда. Олар жартылай көшпелі, орнықты өмір салтына да қатысты. Қолдағы құндылықтарды тарихи-философиялық және мәдени-әлеуметтік тұрғыдан талдаудың реті толық орындалмауда. Әйтсе де, жәдігерлік пен құндылықтар бабаларымыздың жерге, атамекенге деген мұрагерлік дәстүрін, өз ел-жұртын ұлағаттау рәсімін білдіреді. Бірақ бұдан, біріншіден, өнердің материалды түрлерінің рөлі түбегейлі әлсіз деп кесіп айтудың реті жоқ,

екіншіден, көшпелілікті өркениеттің жабайы немесе төменгі түрі деген келте кесім туындамайды. Кең Далаға айқын бейімделу барысында ру-тайпалық қатынастар күшіне енді, олардың өркениеті мен тірегі қалыптасты, бәрі де кеңістіктің ғана емес, рухани кеңшілік айғағы [1];

Қазақ халқының өркениеті фольклордан, қол өнерінен, ойын-сауықтан, шипагерлік емнен, жұлдыз-намалық болжамнан құралады. Бұл факторлар күнделікті тәжірибелік түсініктен тарихи-көркемдік сананың қалыптасуына, ұрпақтың біртұтас тарихи қырларын танытуға ұйтқы болды. Өмір, тәлім және ой мәселесі зерделенген сайын өнегелі іс-әрекеттер байырғы тұрмыспен жаңа тәрбиенің қосымша құралына айналды, елестеу күші қиялға, есептеулі үміт-ойға бағытталады. Көшпелі қазақ дүниетанымына аңыз-әңгімелердің атқарған ықпалы, түптей және тоқи келгенде, өтімді, жалпылама, жиі болды. Көшпелі дүниетанымда ата-баба рухын қадір тұту, киелілікке табыну тамыр жайды, дағдыға айналды. Аңыз-әңгімелер Тәңірге табыну ыркын арттырды киелілікті мұра тұтарлық сәуегейлікті тірілтті. Аңыз-әңгімелердің мазмұны мен құрылымына дүниежаратылыстық мән енген сайын, олардың рухани әлеуеті қуаттанды, ұлтжандылық сезім мен отаншылдық рух күш алып жаңғырды. Бұдан халқымыздың өзін-өзі бағалау, бағалай білу нышаны тамыр жайды;

Аңыз-әңгімелер көбіне ауызша таралғанымен, олардың түрлеріне қол өнері, ойын-сауық пен тазалықты сақтау дәстүрі біртіндеп оң, өтімді ықпал еткені даусыз. Бұл бастаулар жан мен тәнінің тазалығын, адамның имандылығы мен инабаттылығын уағыздады. Көне дәуірден қалған түрлі танба-белгілер, руналық хаттамалар, рәміздер халықтық сезімді серпілтті, рухани дамудың деңгейін көтермеледі. Өркеніміздің өсуіне не себеп болды? Қазақ ірі елі рухқа жүгініп, барына "тәубе" ете отырып, құдірет пен қуаттыға құлшылық етуден тартынбады, үлгі мен ұлағаттан, үйренудің жөнін іздестірді. Халқымыздың жадында фольклордың жаралғаны және есте қалғаны оның дүниетанымдық ерекшелігін білдіреді, адамның еркіндігі мен елділігінің айғағы. Есін де, етегін ес жиған ел өркениеттің елеулі кезеңдері мен даму барысында рухани қуаттанды, өзіндік із қалдырды;

Қазақ халқының өркениеті көптеген азия мен еуропадағы мәдениеттердің ықпалынан өтті. Өз еркіндігін естілікпен үйлестірген қауымдастық тіршілікте тек өз атамекені мен ел-жұртының қажетіне бейімделген, соларға қызмет ететін түрлерін ғана іріктеді десек, бұл шындықтың бір шебі, арнасы. Көршілердің өзгелердің де мәдениетін бойына сіңіре алды. Жері мен ұрпағының ертеңін ойлаған, тыныштық пен жақсылыққа бойлаған қазақ өзінің қимыл-әрекет тізгінін қиыншылықта да қолында ұстай білді. Бірлесу мен бас қосуды мұрат тұтты. Оқиға желісінен туындаған мұндай түйінді көзқарастар қазақ халқы мәдениетінің әрдайым тұтқасына жарады, оның бет-бейнесі мен ақыл-ойын ажарлады;

Қазақ халқы көршілес елдердің жерін, мал-жанын күшпен тартып алатын соғысқа бара бермеді. Қазақ үшін мекен-жайдың құндылығын, елінің тыныштығын сақтау - жауапкершіліктің жоғары түрі және өлшемі болып қалды. Кіндік қаны тамған жерге деген тәнтілік талпынысқа, талпыныс тәнтілікке айналды. Қазақ атамекенін қорғамақ қарсыластылықта өздерін көрсете де, таныта да білді. Қарсыластық - кейде бақталастыққа ұқсады, көбіне жоғары мақсатқа деген ұмтылысқа ұйтқы болды. Осы тұрғыдан сақталынған халық мұрасы - тұғыры биік дүние, рухани қымбат қазына. Рухани қазына ұлы тұлғаларын ұлықтаушылықты, еркіндікті қолданудағы жауапкершілікті, ертеңін болжайтын мүмкіндікті арттырып, халықтың іргесін нығайтты және ынтымағын жарастыра түсті [2].

Қазақтың дүниетанымы көптеген жағдайларға жақын, солардан туындаған. Ол туралы түрлі мәліметтер жинақталуда. Әйтсе де осы эмпириялық - археологиялық, көркем тілді, қолтаңбалы материалдардың эволюциялық ілгерілемелі үдеріске ұқсас екендігі кең аумақта зерттелінбей келеді. Қазақ дүниетанымының табиғаты бірден қалыптаспағаны, жүйесін таппағаны күдік тудырмайды. Қазақ халқының тарихи-мәдени эволюциясы түрлі сапалық кезеңдерден өтеді. Оның түбірі сақ дәуірінде таралды, түрік дәуірінде тамыр жайды, "алтын дәуірде" өз іргесін қалай бастады. Осы тарихи кезеңдерді растайтын мәдени мұралар аз, әлі де жеткіліксіз деп жатсақ та, өткенге жүйелі көзқарастың қалыптаспағанын да елеусіз қалдыруға болмас.

Ел басымыз 2014 ж қарашасындағы халыққа жолдауында «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы. Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз. Осынау тарихи белестер Жаңа Қазақстандық Патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие» [3] – деген өз көзқарасын білдірген болатын. Шындығында да қазіргі отандық әдебиеттануда көптеген мұрағат көздеріне қол жеткізе алу арқасында бұрын саяси-идеологиялық себептерден тыйым салынған материалдар жарияланып жатыр. Рухани жандану процесінде жаңа есімдер аталып, белгілі деректер жаңа көзқарас тұрғысынан қаралуда. М.Әуезовтің шығармашылығы қазір бұрынғыдан гөрі кеңінен танымал бола түсті. Соның арқасында, яғни өткен ғасырдың 80-ші жылдары

ғана жарияланған материалдар негізінде ұлы жазушы тағдырының кейбір қайғылы беттері аян болды. «Хан Кене» трагедиясы осы деректің айқын дәлелі. Қазақтанудың қазақ болмысын зерттеудегі арналары: қазақ жері, қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері, ұлттық мінез. Этностардың шоғырлануы

Біз өз болмысымызды түсінудегі олқылықтарды және түсіндірудегі кемшіліктерді тізіп беретін емес, оларды талдайтын жауапты кезең келді. Бұл – тұтастығымызға, тәуелсіздігімізге қажет ұстанымдар. Өйткені Ақтайлақ би айтқандай, "айтпаса - білмейтін, ашпаса - көрмейтін ұрпақ өсіп келеді". Әңгімеге арқау болып отырған, біріншіден, қазақ халқы философиясының көне тарихы, түрлі қалыптасу кезеңдері және этномәдени бағыттары. Бұл мәселенің маманның өкілдері өздерінше іріктеп, кейде ірікіліп зерттеуде. Бірінің ізденісі мен ісін басқалары білмей жатқанда, қолға алынған шығармашылық жұмыстардың табиғи-тарихи сипаты, әлеуметтік-психологиялық маңызы, көркемдік-философиялық деңгейі арнайы ағым, дүниетанымдық сарын ретінде кеңірек, теориялық тұрғыдан зерттелінбей келеді. Осы тұрғыдан пайымдасақ, қазақ философиясы қазақ халқы философиясының толастаған деңгейі, кейінгі жетілген сатысы екенін аңғару қиын емес.

Кенесары Қасымұлының тұлғасы XIX ғасырдың 40-шы жылдар оқиғасын қамтиды. Бұл тұлға – қазақ тарих ғылымында ұзақ мерзімге полемика туғызған тақырып болды. Оған әртүрлі баға берілді: бірінде Кенесары өзінің жеке басының қамын ойлап, хан билігін орнықтырғысы келген тұлға деп есептелсе, басқа бір көзқарас бойынша, ол – ұлт тәуелсіздігін аңсаған батыр деп саналды. Міне, осындай өткен ғасырдың өн бойында болған әдеби дау-дамай, ғылыми пікір-талас бізге бүгінгі заман көзімен шығарманы қайтадан қарап, тарихи-функционалды қырынан зерделеуге негіз болып отыр.

Жаңа әдебиетте М.Әуезовтің орны ерекше, себебі ол тағдыр-талайы қарама-қайшылыққа толы тарихи тұлғаның қоғамдағы орнын көркем бейнелеуге батыл кірісіп, тұлға, халық, дәуір арақатынасын және қазақ ұлтының шынайы тарихи болашағын түсінуге бір қадам жақындады. Оның шығармашылығындағы тарихи бейнелердің көркем жаңаруы дербес мінездемелер шегінен шығып, философиялық мәнге ие болады. «Хан Кене» трагедиясының әлеуметтік-тарихи сюжеті әдебиеттануда әлі де бағаланбаған философиялық түрткілерге толы. Кенесары тағдыры жалпыадамзаттық мән-мазмұнға қатысты ой қозғайды: адам өмірі дегеніміз не, тұлға тағдырын не анықтайды, байлық пен берекеден бас тартқан Кенесары неге, қайда талпынады?

Кенесары бейнесін сомдағанда автор XIX ғасырдың орта шеніндегі әлеуметтік және саяси жағдаяттарға сүйенген. Ол – қозғалысты халық қолдауының себебін зерттей келе, Кенесары мінезін, психологиясын терең зерделеген. М.Әуезовтің өзінің айтуынша, пьесаны жазбастан бұрын Орынбордан, Омбыдағы Сібір ведомствосынан, қырғыз-қазақ арасынан көп материал жинаған. Оның пікірінше, әрбір тарихи деректі әркім өзінше пайымдауы мүмкін, бірақ өзіндік тарихи тұжырымдамасы жоқ автор тарихи тақырыпқа шығарма жаза алмайды [4].

Трагедияның тарихи тақырыбы өткенді бірізділікпен баяндауда емес, тарихи негізделген мінездерді бейнелеу арқылы ашылады. Дәуірдің негізгі үрдістерін белгілейтін трагедия бейнелері уақыттың әлеуметтік, экономикалық, саяси-идеологиялық жағдайларына тәуелді. Кенесары – аналитикалық ой иесі. Адамның әлсіз жақтарын біле отырып, ол ірі шонжарларды бір-біріне қарсы қойып, осындай жағдаяттарды өз пайдасына қолдана білді. Кене – өзіне сенімді, айтқаннан қайтпайтын өр тұлға.

Кенесары бейнесінің авторлық тұжырымдамасында драматургтің туралығы жатыр. Турашылықты талап ету – драманың тектік қасиеті. Міне, осы талап негізінде дерек пен қиял, шынайылық пен ойдан шығару үйлесім тауып, мінез бен іс-қимылдың нанымды шығуына мүмкіндік берген.

Кенесарының жеңілісін оның жеке мүдделері салдарымен, хан билігі мұрагерінің құқын сақтап қалуға қызу талпынысымен түсіндіруге болар еді, бірақ тартысты осылай түсіндіру шығарма мәнін тарылтып жіберері сөзсіз. М.Әуезов Кенесары тағдырынан оның жеке трагедиясын ғана емес, қоғамның тарихи дамуындағы түрлі үрдістердің қақтығысын көрген болатын.

Елу жылға жуық Қасымұлы әулетінің өкілдері жаулап алушылық патша саясатына қарсы бұқара халықтың қарулы күресін басқарып, олардың өз жерлеріне деген құқын қорғады.

Қозғалысты Кенесары басқарған кезең – ұзақ та өшпес күрестің маңызды бөлігі. Кенесары қырық бес жыл ғана өмір сүрді. Оның жиырма бесін өз ұлтының бостандығын шын пейілімен, ақ ниетімен қорғауға арнады. Тарихи және өмірлік шынайылықтың осы қисынында Кенесарының өлімі әрі шынайы, әрі заңды көрінеді. Не мұратқа жету, не өлім. «Мен сүйенер өмір, мен жұбанар үміт қалған жоқ... бұдан арғыны көргенше, алланың ақ бұйрықты ажалы келсін!» [5;368]. Өлімді күту рух мықтылығынан, бұл – саналы таңдау.

Қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы үзік-үзік және тұрақсыз сипат алуы өз әрекетімен билік институттарын бекітіп, мемлекеттілік элементтерді жандандырғысы келген сол «қу және батыл» тарихи қайраткерлердің ролі мен маңызын күшейте түсті.

Ұлт мемлекеттілігі тарихында Абылайдың қызметі ешбір күдік туғызбаса, саяси дербестікке ұмтылған, Абылай жолын жалғастырған Қасымұлы әулетінің маңызы да соншалықты анық болуы тиіс. Көп жылдарға созылған қызу пікір-таласқа қарамастан, тарихшылардың Кенесарыға және ол басқарған қозғалысқа қатысты көзқарасы айқындалды. Кенесары – ұлт тәуелсіздігіне бағыт алған саясатты жалғастырушы, мемлекет құрылымын бекітуге талпынған қайраткер. Ол – үш жүзді біріктіруді, қабілетті әскер құруды, жоғары билікті бекітуді мақсат еткен болатын.

Бірақ идеологиялық ұстанымдарға сай хандар халық жауы деп жарияланып, олардың жағымды әрекеттері әрқашан жасырылып, бұрыс шешімдері мен теріс іс-әрекеттері асыра әсерлі беріліп отырды. Мұның өзі өз кезегінде өтпелі дәуірдің қоғамдық санасына күдік пен сенімсіздік туғызды. Бұл жай «Хан Кене» пьесасындағы халық өкілдері үнінен нақты білінеді. Міне, осылай тура (объективті) және субъективті сәттер тоғысында шығарманың тарихи-функционалды басымдылығы анықталып, Кенесары туралы шындықпен қатар «Хан Кененің» өз шындығынан тұратын көп қырлы ақиқат түсінілмей, қабылданбай қалды.

Трагедиядағы Кенесары бейнесінің тұжырымдамасы автордың кеңес идеологиясы шындығын, тарихи дереккөздерге негізделген шындықты, пенде және тұлға Кенесары Қасымұлының шындығын – көп қырлы шынайылықты – меңгеру талпынысына негізделген.

М.Әуезов «Хан Кене» трагедиясының тарихы көрсетіп отырғандай, кеңес әдебиеттануында пьесаны, негізінен, көркем құралдармен жаңартылған өткен тарихтың үзінді сәттері ретінде қабылдау басымырақ еді. Кенесары тұлғасының нағыз шындығы – оның көркем бейнесіне идеологиялық баға берудің көлеңкесінде қалғандай болды. Суреткер ұстанымын анықтау мынадай мәселені талқылауға тірелді: басты кейіпкер кім – халық мүддесін қорғаушы ма, әлде қара басын ойлаған мансапқор ру басшысы ма? Ал шынайы көркем туындының өзектілігін анықтайтын, оны уақыт ағымынан тыс ұстайтын мүмкіндіктеріне мүлдем көңіл бөлінбеді.

«Хан Кене» трагедиясының әлеуметтік-тарихи сюжеті әдебиеттануда аса көңіл бөлінбейтін рухани-психологиялық, философиялық түрткілерге толы. Кенесары тағдыры адам санасындағы көптеген ойды қозғайды: адам өмірі неден құралған, ұлт тағдыры, тұлға тағдыры немен, қалай анықталады, береке мен байлықтан бас тартқан Кене нені мұрат етті? Сондықтан да, драмада Кенесарының қоршаған ортамен тартысы әлеуметтік-тарихи тұрғыдан дамиды.

Драматург кейіпкерінің әрекетін XIX ғасырда қазақ даласында кең тараған тәуелсіздікке ұмтылу идеясымен байланыстырады. Қоғамдық қажеттілік, тарихи болашақ идеялары Кенесарының әрбір ісінің негізіне қаланған. Кенесары бейнесінде автор ұлттық мемлекет пен ел тәуелсіздігі идеясын жақтаған белгілі тарихи күштерді типтеп қана қоймай, патриотизм идеясын, оған шын берілген адам құлқын да көрсете білді.

М.Әуезовтің XX ғасырдың 20-шы жылдарының аяғында Кенесары бейнесін сомдауды қолға алуы – драматург ойының болашағын, жазушының бүгінгі күн мәселерімен тұйықталып қалмай, өткен шақтың тәжірибесін келешекпен байланыстыра бағалаудағы көрегендігін көрсетеді. Сол кезде жағымды бейненің келбеті әбден танымал және стандартқа сай келетін. Ал драматургияда фольклордан бастама алатын батыл тұлғаны фольклорлық бейнелеу құралдарымен суреттеу дәстүрге айналған болатын. Жан шиеленісіндегі өзіне қарама-қайшы өр тұлғаны драматургия құралдарымен көркем игеру М.Әуезов енгізген жаңашылдық болып табылады. Сөйтіп, М.Әуезовтің тарихи драматургиядағы тұжырымдамасы тарих ғылымның көзқарасынан озық шықты. Кейіпкерінің мінезін терең түсіну, оның орнын тарихи заңдылықтар жүйесінен көре білуі, тура нақты тарихи аяда болмысты көркем түрлендіру шеберлігіне жазушы шынайы тарихилық нәтижесінде қол жеткізді.

Уақыт ағымына сай, тарихи кезеңдерге сәйкес түрленіп отыратын конъюктуралық бағалардан айырмашылығы – Кенесары бейнесі арқылы М.Әуезов жасаған тұлға тұжырымдамасы өз өзектілігін әлі күнге дейін жоғалтқан жоқ. Кенесары ойының уақытқа бағынбауы автор логикасының тереңдігімен түсіндіріледі. Кенесары бейнесінде суреткер белгілі бір конъюктуралық идеяны немесе XX ғасырдың 30-шы жылдарының идеологиялық ұстанымын жандандыруды мақсат тұтқан жоқ. Ол өз кейіпкерін бар қарама-қайшылығында бейнеледі. Мұнда ол, драма поэтикасының негізгі талабы – тура бейнелеуді қолға алған болатын. Жазушы өз кейіпкерін басқарған да жоқ, оның тағдырын да шешпеді, өз мінез-қылығын әрекеттер мен талпыныс арқылы білдіруге ғана толық мүмкіндік беріп отырды.

Кенесары ортасының жақын адамдарын махаббатпен сынау – олардың мінезін айқындап-бағалауда маңызды. Себебі, осындай кенет болған келеңсіз жағдай – не ажал, не махаббат болсын, не көптен күткен кездесу, не айырылысу – адамның шынайы мәнісін ашып береді. Кейіпкерлер сезімінің реңіне махаббат тәрізді асыл қасиетті енгізу өте орынды, себебі, жазушы көркем бейнеде шынайы өмірдің өзін негіздейтін дүниелерді сипаттайды. Сондықтан, Бопайдың Бұғыбайға деген іңкәр сезімі жасанды емес. Шынайы кейіпкер өз әлемімен, мінезімен, ойлау қабілетімен, әрекетімен ерекше көрінеді. Наурызбай, Бопай сияқты қайратты тұлғалар күшті сезімге де ие бола алады.

Трагедияның әлеуметтік-тарихи сюжеті біртіндеп рухани талдаумен күрделеніп, атүсті қабылдаудан тереңде жатқан пьесаның астыртын рухани-психологиялық көрінісін береді. Бопай, жалғыз ол емес, басқалар да қозғалысқа қатысу шешімін саналы қабылдап, қатардағы адамның қуанышы мен қайғысы қатар жүретін күнделікті тұрмыстан бас тартты. Енді күрес, тартыс, «ер үстінде күн кешу» оның тұрмысына айналды. Бұл әскери өмір салты бір идеяға – жауды жеңуге, Ресей бодандығынан құтылуға бағытталды. Осы мақсатқа қызмет ету – Бопайдың саналы таңдауы. Жауынгер әйелдің махаббатқа құқы жоқ. Бопай сезімге берілсе, кәдімгі әйелге айналады. Жеке сезім Бопай мен Наурызбай арасындағы кедергі, оларды байланыстыратын бір қан, бір ой. Қатынастар дамуы анық. Пьеса басында Наурызбай әпкесінің мінезімен санасады. Бірақ сюжет желісіне Бұғыбайдың кірігуіне байланысты Наурызбай өз пікірін өзгертеді. Алдымен бұл күдік пен салқындық, одан кейін Бұғыбайды қорқыту.

Трагедияның үшінші актісі Наурызбай мен әпкесінің ашық қақтығысымен аяқталды. Енді Бопай інісіне кектеніп, онымен қандас болғанына өкінеді.

Міне, осылай жеке бас сезімі Бопай мен Наурызбайды қарама-қарсы қояды. Бірақ драматизм қандастардың жауласуында емес. Махаббатпен сынаудың мәнісі тереңірек. Бұл – тұлға тұтастығын сынау. Қанды күресте Бопай мен Наурызбай күрес мақсатын ұмытып, жеке бастарының сезімдеріне беріліп, басқа, олардың жағдайында растауға келмейтін тартысқа кетеді.

Осы логикалық құрылымдар қатарында Кенесары бейнесі ұтымды көрінеді. М.Әуезов кейіпкерін мұндай сынға ұшыратпай, таңдау жағдаятына әкелмейді. Кенесары үшін бәрі анық және толық шешілген: ол өзінің мақсатына адал қызмет етуде, осы мақсатқа қол жеткізу өмірінің мән-мазмұнына айналған.

Осы сюжет желісімен байланысты рухани-психологиялық мәселе аталған кейіпкерлер жауласуымен аяқталмай, оқиғалар даму барысында үдей түседі. Науан мен Бұғыбай қақтығысы шегіне жеткенде, Бопай тағы таңдау алдында. Тағы жеке сезім мен реніш жетегіне ілесіп, Бұғыбайға еріп, Кенесары алдында інісіне жала жабады.

Бопай мен Наурызбайды рухани таңдауға тіреген сюжет желісі шырқау шегіне жетті. Сыни жағдайда таңдау жасаған Бопай рұқсат етілген және рұқсат етілмегеннің, ар мен арсыздық жігінен аттап, осы әрекетімен Наурызбайды ғана емес, өзін де сатып кетеді. Енді ешбір іспен бауырының алдындағы кінәсін жуа алмайды. Бірақ нағыз трагедия әлі алда, сахнада сүйген адамының шынайы келбетін көргенде [6;232]. Бірақ Бопай езілген жоқ, жеңілген жоқ.

Қайратты, шыншыл, сезімге берік әйел жағдаятты өзінше шешеді. Бұғыбайға оқ атады, өз қатесін түзеген жауынгер әйелді бұл жайт сыйлы қылып көрсетеді. Себебі, қуаныш пен қайғыда, қастандық пен махаббатта ол сезім пәктігін сақтайды. Бопай бейнесінің ерекшелігі автор ұстанымымен байланысты. Эпос пен лирикадағыдай емес, автор «дауысы» тура естілмейді. Бопай пьеса-да дербес, суреткер еркінен тәуелсіз. М.Әуезов оның жақсылығын асырып, кемшілігін жасырмайды. Оның әрекеті, ойы, тілегі мінезінің логикасынан туындап, тұлғалық мәнісімен түсіндіріледі. Драматург Бопайдың көркем бейнесін сомдауда табиғилығына аса назар аударып, Бопай қылықтарының көрерменге, оқырманға ұнайтынын, ұнамайтынын ескермейді.

Әуезов пьесасының философиялық негізіне сыни әдебиетте жеткілікті көңіл бөлінбей, сол астыртын күйінде қалды. Оны тереңіне бойлап қана, пьесаның көркем тұтастығын ұғынып қана меңгеруге болады. Тек осы ұстанымда ғана шығармада көркем көрініс тапқан әлеуметтік-тарихи картинада рухани нышандар мен философиялық жалпылаулар анықталды.

Міне, осылай «Хан Кене» трагедиясының маңызы әлеуметтік-тарихи картина сапасымен, тарихи-танымдық маңызымен шектелмей, тарихи коллизиялар өміршендігімен, рухани таңдау ізденісімен, мәселелердің философиялық, ізгілік сипатымен айқындалады. Бір сөзбен айтқанда, «Хан Кене» азшылықтың қызығушылығын тудыратын өткен шақ туралы трагедия емес, бұл өзекті қазіргі шығарма, одан көпшілік өзінің зиятының, көңіл-күйінің деңгейіне қарай «мәңгі» сұрақтарға жауап таба алады.

Әрбір жеке тұлға, жеке азамат өмірдің мәнін түсініп, өзіндік орнын табуы үшін ішкі мүмкіндіктерін аша білуі қажет. Кез келген дана – ұлтына дәуірлер бойғы зейін-зердесінің, түсінік-түйсігінің іріктеліп келіп ұйыған мәйегі. Түрлі қоғамдық қақтығыстар, танымдық тартыстар және таза пендешілік мүдде-

мақсаттар жеке адамның кесек қимылына жол ашып, өз мүмкіндігін толық пайдалануға ықпалын тигізеді. Даналардың өмірі халқының тағдырымен біте қайнасып, қоса құйылады. Олардың тағдырын елінен, елінің тағдырын олардан ажырату мүмкін емес. Аяғыңды аттап бассаң, түрлі қиындыққа тап қылатын, алдау мен арбау да орын алған бүгінгі қоғамда жасөспірімдерді жаман қылықтан сақтандырып, өмірден өз жолын жаңылмай табатын жеке тұлға ретінде тәрбиелеп шығару – әрбір ата-ананың борышы. Ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды қазақ әдебиеті классиктерінің үздік туындыларының негізінде қарастырып зерттеу жүргізгенде, ең әуелі, оның ұлт мүддесіне қандай пайдасы барлығы анықталады. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды талдап, саралауда олардың түрлі жағдайға қарай өзгеруін, жаңа пішінге ие болып, өзгеше сипат алуын танып-білу ұлттық дүниетаным кеңістігін кеңейтеді. Қоғамдық рухани сана-сезімді дамытадыосы мәселелер ғылыми мақалада талданған.

«Қазақтану» ұғымы қазақ халқының тарихымен, өзіндік қалыптасқан тарих сахнасынан алған өмір жолымен, ұлттың өзін-өзі тануы, жаңа өркениет аясындағы мәдени-рухани жаңғыруын бейнелейді. Қазақтану қазақ халқының, Қазақстан халқының рухани дүниесіне жүйелі әрі тұтас ерудің айғағы. ҚР-ның гуманитарлық ғылымдар саласында «Қазақтану» идеясына қатысты құндылықтар туралы көркемдік ой-идеялары үнемі назарда болып, тарихи таным, тарихи категория, қоғамдық-саяси процесс құралы ретінде қарастырылғанымен, тарих ғылымында арнайы зерттеу нысаны болмай келеді. Қазақтану жаңадан қолға алынып жатыр. Аталған зерттеу тақырыбына қатысты ой-пікірлері мен қағида-ұстанымдары да ғалым-зерттеушілер тарапынан толық зерттеліп-зерделеніп болған жоқ. «Қазақтану» идеясындағы құндылықтарды айшықтайтын олардың тарихи деректерде арнайы қарастырылмаған тың мәселе. Жалпы «Қазақ танудың» еліміздің жас ұрпақтарын өз ұлтының құндылықтарын бағалауға баулайтын отансүйгіштікке тәрбиелеу бағдарламаларына және білім беру жүйесін ұлттық рухани құндылықтар негізінде қалыптастыруға, осы бағыттағы алдағы болашақ зерттеулерге ғылыми-теориялық біраз материал береді және тиімді әлеуметтік және экономикалық әсер қалдырады.

Әрбір ұлттың тілі – сол елдің жалпыадамзаттық құндылығы, ұлттық болмысының айнасы. Тіл ұлттың мәдени өмірі мен дүниетанымы туралы ақпаратты сыртқа көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге шаруашылық тәжірибесінен алынған білімдер жүйесін санада ұғым ретінде қалыптастырып, тілдік таңбалар арқылы репрезентациялану құбылысын айқындаушы бірден-бір құрал. Жалпыадамзаттық құндылықты жан-жақты тану мақсатында жүргізілген зерттеулер бұрын сол тілдің құрылымдық деңгейіне тән ерекшеліктерді айқындаған. Қазіргі таңда тілді танудың басты категориясы ретінде ұжымдық сананың немесе индивидтік танымның рөлі басты орынға шықты. Сондықтан да, тілді ғылымның жаңа кезеңіне орай, теориялық-танымдық сипатта зерттеудің қажеттілігі өзекті мәселе болып отыр. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік жүйедегі білімді адам санасының өнімі ғана емес, күрделі ұғым төңірегіндегі түсінік сөздер құрылымы ретінде кешенді сипаттауға негізделеді.

Адамзат өзін қоршаған ақиқат дүниені, құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін түрлі таным деңгейінде бағалайды да, санада қалыптасқан ұғым-түсініктерді елеп-екшей келе өңдейді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ұлттың жалпыадамзаттық құндылығы анықталады. Бұл – этностың, оны құраушы жеке тұлғаның таным деңгейіне ғана емес, шығу табиғатына, сол тілде сөйлеушілердің жан дүниесіне, әлеуметтік ортасына, жас ерекшелігіне байланысты болады. Бүгінгі таңда халқымыздың рухани-мәдени қазынасы болып табылатын көркем шығарма тілін зерттеудің ауқымы кеңейіп отыр. Оның табиғатына терең бойлап, жан-жақты қарастырып, жалпыадамзаттық құндылықты танытатын тілдік бірліктердің сипатын айқындау - басты мақсат болып табылады.

Тіл біліміндегі түрлі деңгейдегі лингвоконцептуалдық зерттеулерге назар салсақ, олардың барлығына ортақ мәселе көркем шығарма арқылы жалпыадамзаттық құндылықтың концепт ретінде көрініс табуын аңғарамыз. Жалпы құндылық дегеніміз – танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылық – философиялық, әлеуметтанулық ұғым. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңыздылығын айқындайды. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады. Құндылық қоғамдық-саяси, рухани жағымды түрде көрініс табуы мүмкін. Қазіргі кезеңде ұлттық, таптық, топтық құндылықтарға қарағанда, жалпыадамзаттық құндылықтар приоритеті маңызға ие болып отыр [7; 156]. Ол танымнан тәуелсіз өмір сүреді. Ал табиғи тіл біздің қоршаған ортаны тану туралы біліміміз – толық қамтып бейнеленген негізгі форма. Оған қоса, адамның дүниетану құралы, яғни адам санасына сырттан түскен белгілерді белгілеп, танымды қалыптастырады.

XX ғасырда қазақ тіл білімінде «когнитивтік лингвистика» деген терминдік атау арнайы қолданылмағанымен, тілші ғалымдар адам санасының, танымдық нәтижесін тілмен байланыстыра зерттеуге бет бұрғаны баршамызға аян. Бұл жөнінде І. Кеңесбаевтың мына бір пікірін келтіре кетуді жөн көрдік: «Бағзы

заманнан халқымызбен қоса жасап, атадан балаға мұра боп селбескен тіл қазынамыз – ел-жұртымыздың, мәдени сана, ой-парасат, ұғым-наным атаулысының тоғысар түйіні, сарқар арнасы іспетті», [7;110] – деп тегін айтпаған секілді. Ал қазақ этнолингвистика саласының негізін салушы ғалым Ә.Қайдардың мынадай пікірінен жаңа ғылым саласының пайда болғандығын анық байқай аламыз: «...кейінгі кезде (АҚШ-та) қалыптаса бастаған тағы бір көзқараста этносты «Адам» деген ұғыммен алмастыру арқылы этнолингвистиканың баламасы ретінде «антропология» (адам туралы ғылым) терминін қолдану үрдісі байқалып отыр» [8;9]. Яғни, бұдан шығатын қорытынды: адам өз сана-сезімінің негізінде қалыптасқан, өзіне ғана тән дүниетанымдық, рухани болмысының тіл арқылы көрініс табуын зерттейді. Бұл – көркем шығарма арқылы халықтың ұлттық құндылығын көрсетуге мол мүмкіндік береді.

Көркем шығарма арқылы адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде жалпыадамзаттық құндылықтың бейнесі жасалады.

Көркем шығарма тілінің байлығы жазушы қолданған тек сөздік қор мен сөздік құрамның, грамматикалық мүмкіндіктердің молдығымен айқындалмайды, бұл ретте ұлттық тілдік тұлғаны қалыптастыратын танымдық жүйелердің, психологиялық және әлеуметтік құрылыстардың, мәдени тілдік бірліктердің барлығы да ескерілуі қажет. Адамның танымдық қабілеттері, соған сәйкес айқындалатын сана қызметі адамзат атаулының ерекшеліктерін құрылымдық және жүйелік негізде сұрыптауға бағытталады. Ол бүгінгі таңда тіл біліміндегі көркем шығарма тілін ХХІ ғасырдағы ғылымдар тоғысында қарастыруға мол мүмкіндік береді.

Жалпыадамзаттық құндылық – адамды қоршаған объективтік шындық. Жалпыадамзаттық құндылықтар мәселесі күрделі, түрлі қоғамдық топтар мүдделеріне қатысы бар. Пікірлердің алуан түрлілігін екі қарама-қарсы тұрғыдағы көзқарасқа топтастыруға болады: біріншісі – жалпыадамзаттық құндылықтар жоқ; екіншісі – жалпыадамзаттық құндылықтар бар.

Бірінші пікірдің дәлелдері: жалпыадамзаттық құндылық – жоқ, себебі, біріншіден, барлық адамдардың мүдделері бірдей емес, қызығушылықтары ерекше, айрықша, тіпті қарама-қайшы. Екіншіден, бұл мәселенің бір шешімі жоқ, оны тұжырымдау қиын. Үшіншіден, бұл мәселенің шешімі түрлі дәуірдің нақты тарихи жағдайларына тәуелді. Төртіншіден, жалпыадамзаттық құндылық уақыт пен кеңістіктегі тұрақсыз шамалар.

Екінші пікірдің дәлелдері мынадай:

а) жалпыадамзаттық құндылық – тек материалдық құбылыс, яғни физикалық не биологиялық сипатта (байлық, физиологиялық мұқтаждықты өтеу және т.б.);

ә) жалпыадамзаттық құндылық – таза рухани құбылыс (ақиқат, ізгілік, әділет жөнінде дерексіз армандар);

б) жалпыадамзаттық құндылық – рухани да, материалдық та құндылықтардың үйлесімі. Рухани құндылықтар жүйесінің өрбуіне, оның қоғамда өзінің игілікті қызметін атқаруына адамның рухани дамуы негіз болады. Адам рухани тұрғыда жетілген сайын оның рухани құндылықтарға деген сұраныстары ұлғайып, олар бірте-бірте өмірдің мәнді өзегіне айналады. Сондықтан, адамның рухани дамуының кейбір астарларына талдаулар жасау арқылы жалпыадамзаттық құндылықты ашып көрсетуге болады.

Сонымен қатар, әрбір адам, кез келген қоғамда өзімен-өзі, қоршаған ортамен түрлі қатынастарға түседі. Осы қатынастардың көп түрлілігін екі типке топтастыруға болады. Бірінші түрі – материалды қатынастар: материалдық өндіріс, экономикалық қатынастар, материалды сала өзгерістері, тәжірибе, эксперименттер.

Екінші тип: рухани (рухани, материалды) – бұл танымдық, бағалау қатынастары. Танымдық қатынастар: «бұл не?», «ол қандай?», «ол қанша?», «қайда?», «қайдан?», «қашан?», «қалай?», «неге?», «неліктен?» сұрақтарына жауап іздестіруді қамтиды.

Бағалау қатынастары мына сұрақтарға негізделген: «ақиқат па, жалған ба?», «қызық па, қызық емес пе?», «пайдалы ма, зиян ба?», «керек пе, қажетсіз бе?», «жақсы ма, жаман ба?».

Белгілі дәрежеде танылған нәрсені ғана бағалауға болады. Бірақ, бір жағынан, бағасыз құндылықтар мүмкін емес деп те айтуға болмайды. Өйткені, құндылықтар бағаға толық тәуелді емес. Барлық жалпыадамзаттық құндылық табиғат пен қоғамның шынайы болмысымен тығыз байланысты, яғни олар баршылық.

Санада тек тілектер, түсініктер, құндылықтарды ұғыну қамтылады, олар әр адамда, қоғамдастықта сан түрлі. Бірақ барлық құндылықтарда әр қилы адамдарды ортақтастыратын жалпы бір нәрсе болуы керек, себебі, құндылықтар жалпыадамзаттық деп аталады.

Бағалау қатынастары негізінде, оларды табиғатқа, қоғамға, адамға қатысты қолдану тәжірибесінде мінез-құлық нормалары мен ережелері қалыптасады, оларды адамдар танымдық, бағалау, тәжірибе жүзінде басшылыққа алып отырады. Нормативті қатынастардың элементтері, әдетте, терминдермен аталады: «ұстаным», «ереже», «талап», «норма», «заң», «тұрғы», «өсиет», «тыйым», «табу», «өнеге», «анықтама», «үлгі» т.б.

Құндылықтар:

- а) бастапқы, іргелі, абсолютті (күмән келтірмейтін), мәңгі;
- ә) жеке сипаттағы құндылықтар болып ерекшеленеді.

Яғни құндылық – өмірде бар, адамдар үшін белгілі бір дәрежедегі маңызға ие нәрсе. Ол екінші типіндегі жалпыадамзаттық құндылықтағы рухани құндылықтар жүйесінің өрбуіне, оның қоғамда өзінің игілікті қызметін атқаруына, адамның рухани дамуына негіз болады. Бұл – материалдық дүние мен рухани дүниенің өзара айырмашылықтары бар екендігін мойындау. Әрқайсысы өз заңдылықтарымен дамиды. Ол екеуін біріктіріп тұрған – Ақиқат, яғни бұл – ғаламның, дүниенің тұтастығын білдіретін ұғым.

Мұны нақты саралап көрсету өте қиын. Тіл білімінде Е.М. Абақан: «Әлемнің ұлттық бейнесі сияқты термин ретінде қолданылып жүрген сөйлемдерде әлем бейнесінің жасалуы жеке адамға, я болмаса, бүкіл адамзатқа тән құбылыс ретінде қарастырылады. Оның когнитивтік санаға қатысты танымдық сипаты адам ойында пайда болады. Бірақ «әлемнің тілдік бейнесі» қоршаған ортаның тікелей, тура бейнесі бола алмайды екен. Себебі, болмыс пен тілдің арасында адамның санасы тұрады» [4;75], – деген пікір айтады. «Жалпыадамзаттық құндылық» деген ұғым адамзат баласына ортақ дүние мен жеке этностың өзіне тән ұлттық бояуын бойына жинақтайды. Бұл ұғым аясындағы концепт – көптеген тіл қабаттарының қайнар көзі. Біз талдау жүргізіп отырған Абай арқылы қазақты әлемге танытқан заманының заңғар жазушысы М.Әуезов шығармаларынан жалпыадамзаттық құндылық ретінде ұлттық дүниетаным мен болмысты, ұғым мен мағынаның кеңеюін көре аламыз. Әрбір ұрпақ оларды өзгеше танып, өзінше құндылық ретінде бағалайды. Біздің зерттеуіміздің алға қойған басты мақсаты - осы қисынды басшылыққа ала отырып өрбімек.

Кез келген жазушының зерттейтіні, сөз ететін нысаны – адам. Өйткені, қаламгер өзінің шығармашылық үрдісі кезінде, көркем шығармаға материал жинау барысында өз кейіпкерлерінің әр қырына, мінез-құлықтарына, өзіндік ерекшелігіне, қысқасы, оның жан сарайына жіті көзбен үңіледі. М.Әуезов те солай етті. Бұған оның «Абай жолын» жазу барысындағы ізденістері дәлел.

Жалпыадамзаттық құндылықты анықтаудан бұрын дүниені тұтас тану қажет. Яғни, дүниені тұтас тану теориясы шеңберінде тіл қызметінің когнитивтік негіздерінің ұстанымдарын Ж.Манкеева:

1 Қоғамдық тәжірибеге негізделуі, яғни дәстүр жалғастығы, танымның қазыналық сипаты.

2 Таным модельдерінің символдық түрлері, яғни тілдің қызметі – ақпарат беру емес, бейнелеуге мүмкіншілік жасау.

3 Таным модельдерінің жүйелі сипаты, сабақтастығы. Яғни ол – таным моделінің құрылымдарының тұтасуынан тұрады [8;41], – деп түсіндіреді.

Жоғарыда аталған тілдің когнитивтік негіздерінің ұстанымдары тілге қызмет етуінің ғана емес, құрылуының да ұстанымы деп көрсетуге болады.

Бүгінгі күнде қандай да болмасын құндылыққа айналған көркем шығарма тілі жалпыадамзаттың баға жетпес құндылығы деп танылып, өркениетті қоғамның негізгі қағидаларының біріне айналады. Жалпы алғанда, тіл дүниетанымның құралы, ойлаудың ұғым, түсінік, пайымдау тәрізді түрлерінің объективтенуі болып табылады. Сонымен, тіл қоғамдық сананың түрлерін қалыптастырумен қатар өз кезегінде оған әсер етеді. Ал әрбір тарихи кезең, қоғамдық құбылыстар тілде өз таңбасын қалдырып отырады. Жалпыадамзаттық құндылық табиғатын шынайы танудың бір жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын элементтерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау болса, екінші жолы – оларды ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір-бірімен тығыз байланыста қарау болмақ. Жалпы кең мағынада ол тілтанумен тығыз байланысты.

Көркем шығармадағы танымның түпкі мақсаты, әрине, құбылыстардың ішкі табиғатын игеру, соны бейнелеу және соның нәтижесінде адамның іс-әрекеттерінде қолдану, тәжірибеде іске асыруын көрсете білу. Болмыстың заңын, өзіндік табиғатын игеру бейнелеу ұғымдары түрінде іске асады. Көркем шығармадағы таным сыртқы дүние заттарына бағытталған тәрізді көрінгенімен, оны жүзеге асырып

тұрған адам болмысы тұрғысынан бағдарланып, айтылған процестің үнемі адамның ішкі, сыртқы жан дүниесіне қарай бағытталатындығында жатыр. Біз де осы теориялық принциптердің негізін басшылыққа ала отырып, М.Әуезов шығармасындағы көркем тілдік ерекшеліктерді, атап айтсақ, жалпыадамзаттық құндылықты айқындайтын тілдік тұлғалардың таным мәселесін қарастыруды жөн көрдік. Өйткені, ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры сол тілде сөйлейтін халықтың ғасырлар бойғы тарихымен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен, дүниетанымымен байланыстыра қарастыру аса қажетті дүние.

Зерттеу нәтижесі. Ал М.Әуезовтің әр түрлі тақырыпқа жазылған шығармаларының ұлттық мазмұны оның таза ұлттық танымды бейнелейтін сөз қолданумен ерекшеленеді. Мысалы, жалпыадамзат дүниені эстетикалық, этикалық, діни, мифтік таным тұрғысынан зерделейді десек, адамзаттық құндылықтарға тән ерекшеліктерді адамның дүниетанымы оның психологиясына сәйкес қоршаған ортаны танудан, қызығушылықтан, қиялдаудан, еліктеуден бастау алады.

Қорытындылай келеайтарым, қазақ халқының тарихында - осы әлеуметтік қауымдастықтың ой-санасы, тарихи сезімі, танымдық талғамы мен толғауының арқауы. Иә, арқау "өмірдің қыры мен сырын", дәстүр жалғасын құрайды. Мұндай биік рух қазақтың танымдық талғам-толғауының желісі мен жебесінен, оның әлді жан мен тән азығынан, халықтық шығармашыл өнегесінен қолдау тапты. Бұл тоқтамнан туындайтын түйін - қазақтың болмысынан туындайтын дүниетанымды ауқымды қарастырмай, тереңірек ұқпай, қазақ философиясы туралы тиянақты да тың ой-пікірлер мен тоқтам-түйіндерді күту екіталай, тіпті күмәнді. Қазақ дүниетанымының ауқымы дегенде оның эволюциясы мен тарихи кезеңдерін еске аламыз.

Қорытынды. М.Әуезов шығармашылығы – жалпыадамзатқа қалдырған мұра. Ол әлеуметтік мәселелерді қозғайды. Өмірлік адами тақырыптар терең, жан-жақты сөз етіледі, кейіпкердің өмір тағдыры, кескін-келбеті уақыт сырына қарай суреттеледі. Суреткер байырғы қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік, озбырлық, отаршылдық, жалпы айтқанда, қорғансыздар күні – жазушы шығармаларының өзекті мәселесі. Алайда жазушы тәуелсіздікке ұмтылған халық қаншама қорғансыз болғанымен, рухы мықты, намысқор екенін әр шығармасында көрсетіп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ауэзов М.О. За пролетарский интернационализм в казахской драматургии // Еще раз о «Хан Кене». – Казахстанская правда, 1934. 10 июля.
2. Әуезов М. Хан Кене // 20 т. шығ. жин., 14-том. – Алматы: Жазушы: 1983. – 313-369 б.
3. Ауэзов М. Хан Кене // «Неизвестный» Ауэзов. – Алматы: Жибек жолы, 2005. – 191-238 с.
4. Философия сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1992 ж. – 397 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
6. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998 ж. – 304 б.
7. Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы. – Алматы: Айкос, 2004 ж. – 184 б.
8. Манкеева Ж.А. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. №4. 2001 ж. – 39-44 б.

References:

1. Auevov M. O. for proletarian internationalism in Kazakh drama // another time about "Khan Kene". - Kazakhstanskaya Pravda, 1934. July 10.
2. Auevov M. Khan Kene // 20 Vol. V. gin., Vol. 14. – Almaty: writer: 1983. – 313-369 p.
3. Auevov M. Khan Kene // "Unknown" Auevov. – Almaty: Zhibek Zholy, 2005. – 191-238 p.
4. Dictionary of Philosophy. – Almaty: Nauka, 1992. – 397 p. 2.
5. Kenesbayev I. phraseological Dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Nauka publ, 1977. – 712 p.
6. Kaidar A. actual problems of the Kazakh language. – Almaty: native language, 1998. – 304 p.
7. Abakan E. M. cultural philosophy of language. – Almaty: Aikos, 2004. – 184 p.
8. Mankeeva Zh.A. cognitive bases of the study of the Kazakh language // Tiltanym. No. 4. 2001. – pp. 39-44.

ӘӨЖ 960.03
ҒТАМР 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.31>

¹М. Гурсой*, ²М. Амантуров, ³М. Бахтыбаев

¹PhD доктор, доцент м.а. Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²магистр оқытушы Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

³аға ғылыми қызметкер, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

СЫҒАНАҚТЫҢ СӘУЛЕТТІК ҚЫШ ҚАПТАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Орта ғасырларда Сығанақ қаласы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ірі саяси, сауда және қолөнер орталықтардың бірі болған. Қала XIV-XV ғасырларда Ақ Орданың, Әбілхайыр хандығының және Қазақ хандығының астанасы болған. Осы кезде саяси жағдайы тұрақтанып эномикалық тұрғыдан қуаттанған. Бұл өз кезегінде қалада кескін келбеті келісті құрылыстардың салынуына жол ашқан. Тарихи деректерде көптеген хандардың Сығанақ қаласына жерленгендігі айтылған. Әуеден түсірілген суреттерге қарағанда қаланың айналасында жеке дара төбешіктердің көп екендігі аңғарылады. Осы төбешіктерде жүргізілген зерттеулер барысында, бұлардың кесене құрылысы екендігі анықталды. Кесене орнынан көптеген қыш қаптамалар алынған. Сонымен қатар қаланың шығыс қақпасында жүргізілген зерттеулер барысында кірпіштен қаланған платформа астынан өрнекті қыш қаптамалар табылған. Мұндай қаптамалар кейінгі жылдары қаланың басқа бөліктерінен анықталды. Жүргізілген сараптама жұмыстар Сығанақтағы қыш қаптамалардың бес топқа бөлінетіндігін, олардың өсімдікті және геометриялық өрнектермен көмкерілгендігін, ал кейбір қаптамалар сырланған (майоликалық), мұның өзінде майоликалық қаптамалардың өрнекті және өрнексіз екендігін көрсетті. Ал, салыстырмалы зерттеулер мұндай қаптамалардың Орта Азия аймағында көптеп қолданылғандығын көрсетіп қана қоймай, Сырдария бойынан көшкен Оғыз-Селжұқтар арқылы Кіші Азия аймағына да таралғандығын айғақтай түсті.

Түйін сөздер: Сығанақ, Сырдария, қыш қаптама, майолика, өсімдік өрнек, геометриялық өрнек.

Мақала «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

¹M.Gursoy*, M.Amanturov², M.Bakhtybayev³

¹PhD Doctor Acting Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Kazakhstan

E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²master teacher, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

³Senior Research Fellow, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

DECORATIVE TERRACOTA TILES FROM SYGANAK

Abstract

The capital of the Kazakh Khanate and the Ak Horde (XIV-XV centuries), located on the route of the Great Silk Road, the city of Syganak, at one time was a center for the development of crafts and trade. This period of time is characterized by political stability and economic growth. A vivid evidence of the revival of economic life is the active construction of majestic buildings in the city. It is known from historical sources that many khans are buried in Syganak. Judging by the satellite images, there are many single hills and hills around the city. Archaeological excavations of some of these hills have shown that this is a mausoleum or a sagan. During the excavations of the mausoleum, a large number of facing terracotta tiles were found. In addition, in the course of research carried out at the eastern gate of the city under a brick platform, ornamented facing tiles were also recorded. Such tiles were found in subsequent years in other parts of the city. The analysis of the collected material made it possible to divide all the terracotta tiles from Syganak into five groups, covered with floral and geometric ornaments, some of them were made using the majolica technique, ornamented or without ornament. Comparative studies have shown that such facing tiles were widely used in the Central Asian region, and also spread to Asia Minor through the Oguz-Seljuks who migrated from the Syrdarya region.

Keywords: Syganak city, Syrdarya, terracotta tiles, majolica, floral ornament, geometric ornament.

*М.Гурсой¹, М.Амантуров², М.Бахтыбаев³

¹PhD доктор *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан*

E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

² магистр преподаватель, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан*

³ старший научный сотрудник, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан*

E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

ДЕКОРАТИВНЫЕ ТЕРРАКОТОВЫЕ ПЛИТКИ ИЗ СЫГАНАКА

Аннотация

Столица Казахского ханства и Ак Орды (XIV-XV вв), расположенный на трассе Великого Шелкового пути город Сыганак, в свое время был центром развития ремесла и торговли. Этот период времени характеризуется политической стабильностью и экономическим подъемом. Ярким свидетельством оживления экономической жизни является активное строительство величественных сооружений в городе. Из исторических источников известно, что в Сыганаке захоронены многие ханы. Судя по космоснимкам, вокруг города много одиночных возвышенностей и холмов. Археологические раскопки некоторых из этих холмов показали, что это мавзолей или сагана. В ходе раскопок мавзолея обнаружено большое количество облицовочных терракотовых плиток. Кроме того, в ходе исследований, проведенных у восточных ворот города под кирпичной платформой, также зафиксированы орнаментированные облицовочные плитки. Такие плитки обнаружены в последующие годы и в других частях города. Анализ собранного материала позволил все терракотовые плитки из Сыганака разделить на пять групп, покрытые растительным и геометрическим орнаментом, некоторые изготовлены с применением техники майолика, орнаментированные или же без орнамента. Сравнительные исследования показали, что такие облицовочные плитки широко использовались в Центрально-Азиатском регионе, а также распространились в Малую Азию через Огуз-Селджуков, переселившихся с Сырдарьинского региона.

Ключевые слова: Город Сыганак, Сырдарья, терракотовые плитки, майолика, растительный орнамент, геометрический орнамент.

Кіріспе

Қазақстан территориясында өмір сүрген халықтар қоршаған ортаның берген мүмкіндіктері шеңберінде құрылыс ісін қалыптастырды. Тарихи тұрғыдан құрылыс ісі неолит дәуірінен бастау алғанымен, Қазақстан аймағындағы халықтар бұл тарихи төңкеріске бет бұруда кешеуілдеп қалды. Энеолит дәуірінде өмір сүрген тайпалар жергілікті жасау ісін меңгерді. Бұл Қазақстан аймағында жылқының қолға үйретілген кезі болатын. Б.з.б. II мың жылдықта тарих сахнасына Андронов тайпалары шығып малшылық пен егіншілік, кен өндіру ісі және құрылыс салу жағын өзіндік үлгісімен

қалыптастырып, дамытуға атсалысты. Археологиялық деректер андронов тайпаларының басым көпшілігінің отырықшылық өмір сүргенін көрсетеді. Қоныс мекендер шөбі шүйгін кең жайылымы бар өзендердің жағалауларында орналасты. Патриархаттық отбасылардың үйлері үлкен жертөлелер түрінде салынды. Олардың жанына әр түрлі шаруашылық жайлар мен мал қамайтын қоралар салынды. Қола дәуірінің соңына таман Орталық Қазақстан тұрғындары қайтыс болған туыстарына тастармен бейіттер тұрғызды. Уақыт өте келе бұл түсініктің соңы кесене тұрғызуға ұласты. Мұны Қазақстандағы кейінгі қола дәуірінің көрнекті ескерткіші болып табылатын Түгіскен кесенелерінен көруге болады. Бұл кесенелер төртбұрышты, сарғыш түсті шикі кесектен салынған. Ғалымдардың пікірінше кесенелердің төбесі күмбезбен жабылған. Бұл Арал маңындағы ежелгі бақташылардың діни құрылыс техникасын барынша дамытқандығын көрсетеді. Дегенмен жоғарыда аталған кезендерде құрылыс материалы ретінде қаптамалар қолданылмады. VI-VIII ғасырларда, яғни Түркі кезеңінде құрылыс ісінің одан әрі дамығандығы байқалады. Мұны төменде Құлан қалашығы жайында келтірілген мағлұматтар көрсетеді. Тарих сахнасына Қарахандар шыққаннан кейін Қазақстан территориясында құрылыс ісі шарықтау шегіне жетті. Бұл дәуірде салынған құрылыстарда өсімдікті және геометриялық қыш қаптамалар көптеп пайдаланыла бастады. Одан кейінгі кезендер майоликалық қаптамалардың шығуына куәлік етті. Ортағасырдың ең ірі қаласының бірі болған Сығанақ қаласындағы құрылыстарда осындай қыш қаптамалар көптеп қолданылды. Мұны археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған заттай деректер дәлелдей түседі. Біздің бұл мақаламыз 2003-2022 жылдар аралығында Сығанақ қалашығынан алынған қыш қаптамаларға арналып отыр.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада, ұзақ жылдар бойы Сығанақ қалашығынан жинақталған қыш қаптамаларды топтау, жүйелеу және салыстырмалы тұрғыдан талдау мақсат етілді. Осы мақсатқа сәйкес бірінші кезекте өрнекті қаптамалардың Қазақстан аймағындағы алғашқы үлгілері қарастырылды. Бұл бөлімде саздан және өзге де материалдан жасалған қаптамалар қамтылды. Осыдан кейін 2003-2022 жылдар аралығында Сығанақ қалашығынан жиналған қыш қаптамаларға талдау жүргізіліп, бетіндегі өрнектері бойынша «өсімдік өрнекті қыш қаптамалар», «өсімдікті геометриялық қыш қаптамалар», «геометриялық қыш қаптамалар», «эпиграфиялық қыш қаптамалар» және «майоликалық қыш қаптамалар» деп бес топқа бөлінді. Бұлар өз ішінде сырлы және сырсыз деп жүйеленді. Сонымен қатар қыш қаптамалардың жасалу технологиясы анықталды. Осыдан кейін қыш қаптамалар Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан және Түркия аймағындағы ұқсас үлгілерімен салыстырылды. Бұл жұмысты атқару барысында бір-бірін көлеңке сияқты қайталайтын қыш қаптамалардың санаулы екендігі аңғарылды. Сондықтан – да салыстыру барысында жалпы стилдік және құрылысты әрлеу түсінігінің ұқсастығына баса назар аударылды. Ал, мақалада қыш қаптамалардың кезеңдер бойынша ұшыраған өзгерістер үдерісі қарастырылмады. Яғни бұл бойынша мағлұматтар жалпылама келтірілді.

Талқылау. Бұл тақырып зерттеу тұрғысынан Қазақстан бойынша кенжелеп тұр десек қателеспейміз. Ал, Сығанақтағы қыш қаптамалар бойынша алғашқы мақала 2009 жылы жарық көрген болатын. Бұл мақалада 2003-2008 жылдары жиналған материалдар жалпылама қамтылып құнды деректер келтірілген. Ашып айтар болсақ автор қыш қаптамаларды Отырар, Самарқанд және Саураннан табылған материалдармен салыстырып бұлардың түп тамырын Орта Азияның сәулет өнерімен байланыстырған [1, 196]. Қарастырылып отырған тақырыпқа байланысты екінші бір зерттеу 2012-2013 жылы жүргізіліп нәтижесінде «Сығанақ қаласынан табылған қыш қаптамалар» атты мақала жарияланған. Авторлар бұл мақалада қыш қаптамаларды сипаттай отырып он төрт топқа бөлген [2, 199]. Бұл мақалада қаптамалар өрнектері және ерекшеліктері бірдей бола тұра жеке топ ретінде қарастырылған. Яғни, қыш қаптамалардың өрнегі бірдей болғанымен формасы негізге алынып жеке жеке топтарға ажыратылған. Біздің оймызша бұл күрделі әдіс болып табылады. Сондықтан да біздер бұл мақалада қыш қаптамаларды бірінші кезекте ерекшеліктеріне қарай қарапайым түрде топтап, содан кейін әр бір топтың астына түрлерге бөліп, жүйелеп қарастыруды ұйғардық.

Нәтижелер. Алғашқы өрнектеу үлгілері. Қазақстан аймағында ең ерте кезге мерзімделетін өрнекті қабырғалар әзірге Құлан қалашығынан табылып отыр. Бұл қалашық Тараз қаласынан шығысқа қарай 120 км жерде, Қырғыз алатауының солтүстік баурайында орналасқан. Араб географы Якут әл-Хамаури Құланды «түркі елдерінің шекарасында Мәуреннаһр жағында орын тепкен әсем қала» деп көрсеткен. Сонымен қатар, әл-Асир өз еңбегінде «құлан араб жорықшылары тұрақтаған батыстағы ең шеткі қала» деп мәлімдеген. Құлан қалашығының іргесі VII ғасырда қаланған. Қала XIII ғасырдың басына дейін өмір сүрген. Қазіргі таңда көлемі 320x300 м, биіктігі 9-10 м келетін үлкен төбе ретінде сақталған. Жүргізген зерттеу жұмыстары барысында сарай орнымен үй қожалықтардың орны табылды. Ашылған құрылыстардың қабырғалары сабан араласқан кесектерден тұрғызылған. Қабырғаның ішкі бетіне

сылақты қалын етіп жағып, оның үстін алебастрмен әктеген. Бұл жұмыс ұзақ жылдар бойына атқарылғандықтан қабырға бетінде әктің қалын қабаты қалыптасқан. Бөлмелердің төбе жабындысы көлбеу қаланған сабан аралас кесектерден тұрады. Кейбір бөлмелер күмбезбен жабылған. Күмбез жоспарда төрт бұрышты бөлменің бұрыштарындағы аркалы етіп қаланған тромтарға орнатылған [3, 139]. 2015 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында ортасында алтарь ошағы бар бөлме табылды. Бұл бөлме сарай халқының рухани өмірінде айтарлықтай орын алса керек. Бөлменің шығыс қабырғасы қуыс етіліп салынған. Осы қуыстың екі жанынан және қабырғаларының кей тұстарынан өсімдік және геометриялық өрнектер анықтаған (1-сурет). Бұлар балшықты ою және қашау арқылы жасалған. Сонымен қатар, қабырғаларға аңдардың, бастарына тәж таққан немесе шүберек байлағандармен үстіне сауыт киген және қолына жалау ұстаған адамдардың бейнелері сызылған. Бұлардың жасалу технологиясы мен қабырғадағы бейнелердің иконографиялық ерекшеліктері Құлан сарайының VII-VIII ғасырларға тиесілі екендігін көрсетті [4, 65]. Өрнекті материалдың тағы бір үлгісі Отырар ауданына қарасты Қоғам ауылынан солтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан Құйрықтөбе ескерткішінен табылды. Бұл жердегі өрнекті материалдың атап айтар ерекшелігі **ағаштан жасалғандығында болып отыр**. Құйрықтөбе сарайы VI – IX ғасырдың бірінші жартысында болған өрттің әсерінен отқа оранған. Дегенмен салтанат сарайын әшекейлеген оюлы ағаштар өрттен аман қалған. Өрнекті ағашта құдайлар және өсімдік немесе геометриялық өрнектер мен мифтік сюжеттер салынған. Мұндай құрылыс жүргізу әдісі Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияға тән. Құлан және Құйрықтөбеге ұқсас нысандар Өзбекстан (Ақ Тепе сарайы) және Тәжікстаннан (Пенджикент) анықталды. Пенджикентте ағаш және сазбалшықтан жасалған өрнекті материалдар қолданылған. Бұларға Құйрықтөбедегілерге ұқсас өрнектер түсірілген [5, 232]. Қазақстан аймағында ерте орта ғасырлардан бастап құрылыстарда, оның ішінде сарай құрылыстарында өрнекті материалдар қолданылған. Бұларда өсімдік және геометриялық өрнектермен қатар құдайлар бейнеленген. Мұны сол кездегі халықтардың көркем өнері мен рухани дүниетанымының синтезі ретінде қарастыруға болады. Мысалға, Құлан сарайының қабырғалары өрнектермен көмкеріліп кейбір қабырға беттеріне тәж таққан хандар немесе құдайлар бейнеленген. Мұндай көрініс Құйрықтөбе сарайында да орын алған. Бұлар, қаған бейнесі гүлдермен әсемделген ортада отыру керек, оны құдайлар қорғасын немесе хандар құдайлардың жердегі өкілі деген түсінік негізінде орындалды ма деген ойға жетелейді. Өрнекті материалдар кейінгі орта ғасырда кеңінен қолданыла бастайды. Бұл кезде кесенелер, мұнаралар, мешіт медреселер мен кейбір маңызды ғимараттардың қабырғалары өсімдік немесе геометриялық өрнекті қыштармен қапталған. Сыр бойындағы кейінгі орта ғасырлық қалашықтардың орнын қазған кезде бұлардың көптеген үлгілеріне тап болған. Көпшілігі саз балшықты ою немесе кеспелеп оймыштау әдісі арқылы рельефті түрде жасалған. Бұлардың бетіне өсімдік өрнектері түсіріліп беті әр түрлі түстермен сырланып, шыңылтырланған. Ұзақ жылдар бойы Сығанақ қалашығында жүргізілген қазба жұмысы нәтижесінде көптеген қыш қаптамалар алынды [2, 199].

Сығанақтың сәулеттік қыш қаптамалары. Қыш қаптамалардың жасалу технологиясы. Қыш қаптама немесе терракота жасау ([итал.](#) Terracotta - жер, күйдірілген балшық) - көзешіліктің бір түрі. Қыш қаптама жасау технологиясы үлкен төрт сатыдан тұрады:

1. Шикізат таңдау мен саз қамырын дайындау.
2. Белгілі бір формаға келтіру немесе пошымдау (формовка)
  - 2.1. Қалыпта пошымдау.
  - 2.2. Кесіп оймыштау әдісі.
3. Кептіру және күйдіру.
4. Сырлау [6, 80-82].

Ал, ендігі сөзді Сығанақ қалашығынан табылған қыш қаптамалардың шикізатын қайдан алғандығынан бастайық. Дәл Сығанақ қалашығы орналасқан жер мен оған жақын жерлердің топырағы сортаң және кебір болғандықтан қыш қаптамаға жасауға жарамсыз екені белгілі. Ахмет Ясауи кесенесінің қыш қаптамаларына қажетті шикізатты Түркістан қаласынан 45 км жердегі Сауран қалашығының маңынан алғанын білеміз. Сығанақ қалашығының қыш қаптамаларына қажетті шикізатты 100 км жердегі Саураннан тасыды деген әрине мүмкін емес тәрізді. Қазіргі таңда Сығанақ қалашығының жанындағы Сунақата ауылы және соған жақын ауыл тұрғындары кесек құюға қажет топырақты Сунақата ауылының оңтүстік-шығысынан 10-12 км қашықтықта орналасқан карьерден алатыны белгілі. «Қазқайтажаңғырту» мекемесінің қызметкерлері де осы карьердің топырағын Сығанақ қалашығының уақытша сақтау мен қайта жаңғырту жұмыстарына пайдалануда. Яғни, Сығанақ қалашығының қыш қаптамаларын Сүттіқұдық ауылының солтүстігіндегі жергілікті тұрғындар «Божбан әулие» - деп атап кеткен мазараттың жанындағы осы карьерден алған болу мүмкін. Мұны әрине алдағы зерттеулер мен қыш қаптамалар мен

карьер топырағын анализ жасағаннан кейін нақтылайтын боламыз. Дайын шикізат қыш қаптама дайындалатын орынға жеткізілгеннен кейін, суға иленіп бір-екі күн жатқызылып ашытылатын болған. Ашытылып болған лайға шамот (майдаланған қыш), кейде майдаланған тас қосып бетонит қоспасымен араластырып қайта жатқызылады. Бетонит деп отырғанымыз халық арасында «той кесек»-деп атап кеткен сарғыш-сұр түсті саз балшық. Аңыз бойынша, Ахмет Ясауи кесенесінің кірпіштерін бие сүтімен жатқызды деп те айтылады. Бұл дайын болған массаны тағы бір жетідей беті жабылып, иуі қанғанша жатады. Қалыпта пошымдалған дегеніміз, дайын саз қамырын қалыпқа салып жасайды. Дайын қалыпқа саз қамырын салып арқасынан алақанмен немесе ағаш балғамен ұрғылап дайындалады. Ал, кеспе әдісі дегеніміз тығыз қамырлы сазды қыш қаптама формасына келтіріп, бетіне арнайы жасалған трафаретті қойып, артық жерін өткір ұшты аспаппен кесіп алып отырған. Арнайы формаға келтірілген қаптама қыштар күн көзіне кептіріледі. Кептірілген дайын қыш қаптамаларды күйдіруге алып келеді. Күйдіру пешіне салынған қыш қаптамалар 900°-қа дейін күйдіріліп, осы температурада 5-6 сағат бойы тұрады. Содан соң қаптама қыштар тағы суығанша күтіледі. Осылай сырсыз қыш қаптамалар дайындалады. Қыш қаптаманы жасаудың ең жауапты кезеңі де осы күйдіру процесі. Пеш қызуын дұрыс реттелмеуінен көп қаптамалар осы процестен кейін жарамсыз болып отырған. Сондықтан да қаптаманы күйдіруге зор жауапкершілікпен қараған. Сығанақ қалашығының зерттелуіндегі тағы бір мәселе кірпіш күйдіруге арналған пештердің әлі табылмауы. Мүмкін алдағы зерттеулерде анықтала жатар. Бұл әрине келешектің еншісіндегі нәрсе. Жоғарыдағы қыш қаптама жасау технологиясының үш сатысы ол сырсыз қаптамаларға тән процесс. Ал, жоғарыдағы үш сатыдан өткен сырлы қыш қаптамалар осы сырлау процесінен өтеді. Арнайы формаларға келтіріліп күйдірілген қыш қаптамаларға арнайы бояу қоспалар жағылып тағы да күйдіру пешіне жөнелтеді. Тағы 500°-600°-та күйдірілгеннен кейін әр-түрлі түстер береді. Кобальт пен калиді қосып таза көк түс, кобальт пен натриді және қорғасынды қосып сия көк түс, күміс тотығы мен араластырып сары түстерді алып отырған [7, 20-22]. Осылай қыш қаптамалар мен жарқ-жұрқ еткен сырлы майоликалық қаптамалар, Сығанақ қалашығының архитектуралық туындыларына қалануға кете барды. Әрине бір өкініштісі осы туындылардың біздің заманымызға дейін жетпегені, жартылай сақталғандарының өзі совет заманында қолмен қиратылғандығы.

Қыш қаптама формалары. Сығанақ қалашығын зерттеу барысында анықталған қыш қаптамалардың сыртқы формаларына қарап төрт топқа бөлдік:

1. Үшбұрышты.
2. Төртбұрышты және шаршылы.
3. Алты бұрышты және сегізбұрышты.
4. Көпбұрышты және шырша жапырақты.

Сырсыз қыш қаптамалармен қатар, сырлы қаптамалар да осы төрт топтағы геометриялық фигуралар негізінде жасалынғанын аңғаруға болады.

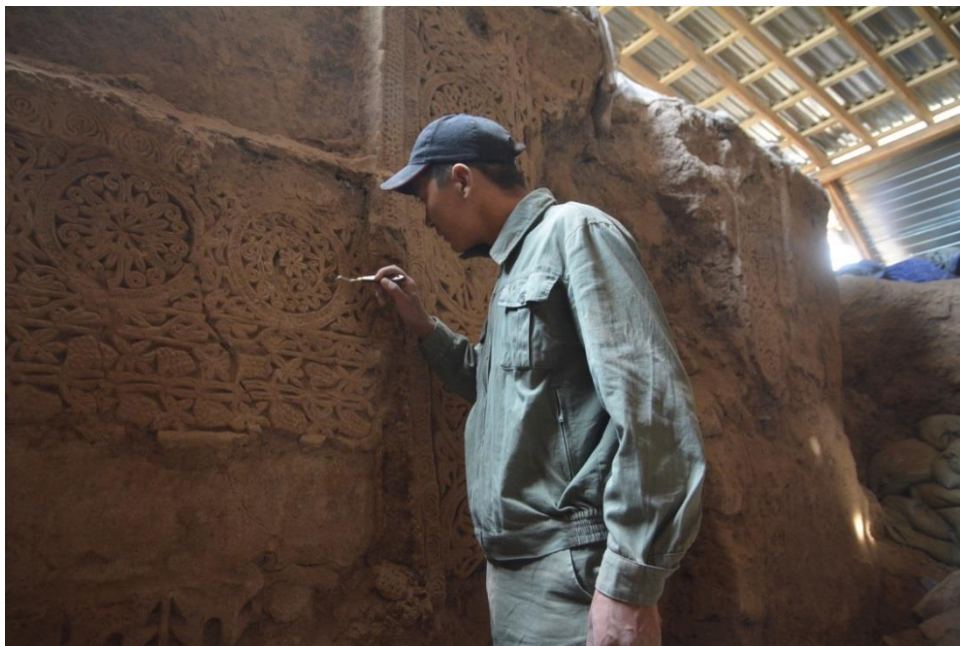
Бірінші топ: Сырлы және сырсыз үшбұрышты қыш қаптамалар. Үшбұрышты қыш қаптамалар көлемі жағынан шағын болып келеді. Олар ғимарат қабырғаларының сыртқы немесе ішкі жағын безендіруге арналған қаптама болып табылады. Үшбұрышты сырлы қаптамалардың барлығы дерлік бұрыштары кертілген, ал сырсыздарының бұрышы сүйірлене жасалған.

Екінші топ: Сырлы және сырсыз тік төртбұрышты және төртбұрышты қыш қаптамалар.

Үшінші топ: Бұл топтағы қыш қаптамалардың сыртқы формалары алты және сегіз бұрышты немесе сегіз сәулелі қаптамалар.

Төртінші топ: Көпбұрышты немесе шырша жапырақты деп отырғанымыз сыртқы пошымы шырша жапырағы тәрізді жасалып бір-бірімен қиюласатындай етіп жасалған қаптамалар. Бұл қыш қаптамалар бір жағы қос өркеш тәрізді, қарама-қарсы жағына қос керткі жасалып сол арқылы бір-біріне кіріктіріле жапсырылатын болған.

Қыш қаптамалардың бетіне түсірілген өрнектерін сараптай келе, оларды «өсімдік ою-өрнекті», «өсімдікті-геометриялық ою-өрнекті», «геометриялық ою-өрнекті», «эпиграфиялық ою-өрнекті» және «шыңылтырланған қыш қаптамалар» деп бес топқа бөлінді. Әр топ өз ішінде сырлы және сырсыз болып тараушаларға бөлінді. Ендігі кезекте аталған топтағы қыш қаптамаларға кеңінен тоқталып өтейік.

1-

сурет-Құлан

қалашығының сарайындағы қыш қаптамаларды тазалау сәтінен

Өсімдік ою-өрнекті қыш қаптамалар. Сырсыз. Қыш қаптамалардағы өрнектерден бірден көзге түсетіні өсімдіктер бейнесі (2-сурет). Өрнектері кеспе тәсілімен жасалған. Көпкомпозициялық өрнек пальмет стилінде ортадан тарайды, үшкір формалы жапрақтардың төменгі жағы толқын тәрізді жасалған, сонымен қатар, ширатылған жапрақтар оюы да кескінделген. Қазақтың қошқар мүйіз оюы мен қызғалтақ стиліндегі өрнектің ұқсастығын байқаған ойы ұшқыр шеберлер, екеуінің қосындысынан туған өрнектерді жапырықшалармен түрлендіре отырып керемет композициялық өрнектерді дүниеге алып келді. Соларды керемет шеберлікпен қаптама беттеріне орналастырып отырды. Яғни, әр қыш қаптаманы жасаған сайын, шеберлер өмірге жаңа туындының келіп жатқанын білген жоқ. Осындай асқан шеберлікпен жасалған қыш қаптамалармен қапталған сәулет өнерінің туындыларының қандай әсем болғандығы айтпаса да түсінікті.

Сырлы. Сырлы қыш қаптамалардың өсімдікті өрнекпен нақышталғандарында да, сырсыз қаптамалар тәрізді қызғалтақ өрнек арақидік кездесіп отырады (3-сурет). Өрнектері кеспе тәсілімен жасалған. Көпшілігінде өсімдік жапырықтарын түрлендіре отырып керемет үйлесімділікпен қаптама беттеріне жайғастырып отырған. Сырлы қыш қаптамадағы өрнектің сырсыз қыш қаптамадағы өрнектен айырмашылығы, қаптаманы шыңылтырлау процесінен кейін өрнектердің анықтығының әлсіреуі. Яғни, бояу жамылғысының салдарынан өрнек қырлары доғалдынып, өрнек дәлдігінің жоғалуы. Кейбір сыры қалың жағылған қаптамаларда өрнектерін ажырату да қиынға соғады. Бірақ зер салып қараған адам өрнегінің өсімдікті екенін байқайды [8].

өрнекті қаптама

2-сурет-Өсімдік өрнекті қаптама

3-сурет- Өсімдік

Өсімдікті-геометриялық қыш қаптамалар. Сырсыз. Өсімдікті-геометриялық өрнекпен нақышталған қыш қаптамаларда өсімдікті өрнекке қарағанда геометриялық өрнек басымдау (4-сурет). Өрнектері батырма (штамп) тәсілімен жасалған. Бұл қыш қаптамаларда тік сызықтардың қиылысуы нәтижесінде пайда болған бес бұрышты, үш бұрышты, ромб тәрізді фигуралардың ішіне өсімдікті өрнек орналастырылған. Геометриялық фигуралардың ішінде алты және сегіз бұрышты өрнектер де кездеседі. Өсімдікті-геометриялық өрнекті қыш қаптамаларда ең көп кездесетіні, бес бұрыштың ішіне түсірілген өсімдікті өрнектің қазақша нақышпен үйлестіре жасаған түрі. Бес бұрыштың ішіне бес жапырақты, қазақтың қошқар мүйіз және сыңар мүйіз өрнектері де көптеп кездеседі. Қыш қаптамалардың кейбірінің рельефті ойықтарына, майоликалық қаптамаларды отырғызып отырған.

Сырлы. (5-сурет). Өрнектері батырма (штамп) тәсілімен жасалған. Дегенмен олар да түрлі-түрлі өрнектерге өте бай. Бес бұрышты, үш бұрышты, ромб тәрізді фигуралармен қатар бұл сырлы қаптамалардың кейбірінде бес жұлдыздан шашырата түсірген сызықтарды қосу нәтижесінде пайда болған он бір бұрышты фигура да кездеседі. Сырсыз қаптамаларда кездескен бес бұрыштың ішіне түсірілген өсімдікті өрнекті үйлестіре жасаған түрі сырлы қаптамаларда да көптер кездеседі [9].

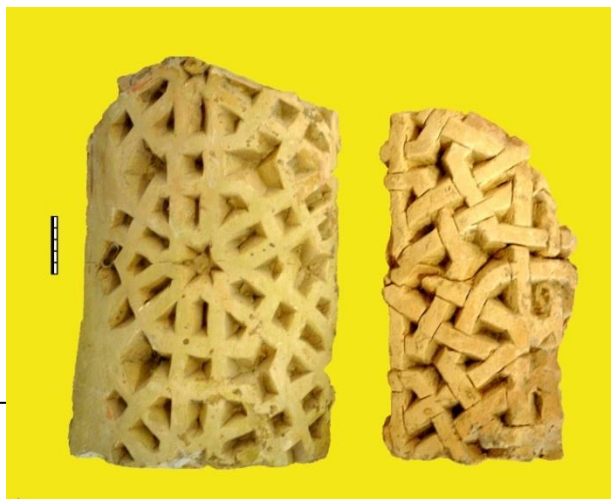
Өсімдікті-геометриялық қаптама

4-сурет-

5-сурет-Өсімдікті-геометриялық қаптама

Геометриялық өрнекті қыш қаптамалар. Сырсыз. Сырсыз геометриялық өрнекті қыш қаптамаларда өсімдікті өрнек әрине кездеспейді (6-сурет). Өрнектері кеспе тәсілімен жасалған. Бұл топтағы қыш қаптамалардан тор өрнектілерді, майда дөңгелекшелерді, шексіздік белгісінің тор өрнекке ұласуын және түрлі геометриялық фигуралардан туындаған керемет сәнді композицияларды көре аламыз. Қаптама беттеріндегі өрнектерден ең көп кездескені тор өрнекті қыш қаптамалар. Тор өрнекті деген сөзге нақтырақ тоқталатын болсақ, свастика графикалық символы үлгісінде жасалған. Яғни, тең ұшты тік бұрышпен иілген «+» түріндегі [белгі](#). Осындай төрт символдық білгінің түйіскен жеріне зер сала қарасақ шексіздік белгісі графикалық символын көруге болады. Тор өрнекті қаптамалардың ішінде кесінді көрінісінде доға тірізді тор өрнектілер де табылды. Бұлар сәулет өнері туындылары порталдарының бұрыштарына арнап жасалған тәрізді. Бұл топтағы қыш қаптамалардың тағы бір түрі кірпіш қаландысы тәрізді тепшекті өрнектілері. Өрнек композициясы ромб фигурасының ортасында «+» белгісі түсірілген.

6-сурет- Геометриялық өрнекті қаптама

Сырлы. Сырсыз геометриялық қыш қаптамалардағы өрнектер, сырлы геометриялық қаптамалардағы өрнектер де кездесіп отырды. Бірақ сырсыз қыш қаптамаларға қарағанда біршама аздау. Тор өрнек сырлы геометриялық қаптамаларда басқаша сарында, шахмат тақтасы үлгісінде көрінеді. Шахмат тақтасында ақ, қара тік төртбұрыштар алмасып келсе, қаптама беттерінде рельефті және тегіс тіктөртбұрыштар алмасып отырады. Сия көк пен аспан көк түсті сыртына алмастыра жаққанда керемет бір құбылмалы өрнек композициясын көруге болады. Сығанақ қалашығының оңтүстігіндегі сағанадан табылған тік төртбұрышты қаптамада, майда квадрат төртбұрыштар рельефсіз түсіріледі. Бір таңқаларлығы бұл қаптамада ақ, көк, сия көк, алтын жалатқан квадраттар мозайка әдісімен құрастырылған [10].

Эпиграфиялық өрнекті қыш қаптамалар. Сырсыз. Сырсыз қыш қаптамалардың ішінде арапша әріппен жазу түсірілгендері де кездесіп отырды. Соның ішінде әріптер толық оқылуға келетіні бір дана, қалғандары археологиялық бүтін емес майда бөліктер. Өлшемдерін саралай келе бұл фрагмент қыш қаптаманың 4/1 бөлігі екендігін байқауға болады. Бетінде араб әріптерімен жазылған толық емес ماغا [маға] деген сөздер бар. Әріптердің араларына, яғни, бос жерлерге өсімдікті өрнектер түсірілген.

Сырлы. Сырлы эпиграфиялық өрнекті қыш қаптамалар көптеп табылғаныменен, бүтін табылғандары некен-саяқ. Бұл топтағы қаптамалардың археологиялық бүтін саналатыны, әріптері оқылуға келетіні бір дана (7-сурет). Көк түсті шыңылтырмен көмкерілген қыш қаптамада арабтың الله... [лаһу] деген екі әріпі сақталған. Транскрипциясында төрт әріп болғанымен, арабтың екі әріпі төрт дыбыс беруіне байланысты екі әріп болып оқылады. Арап әріптерінің дәйекше белгілерінің өзін өсімдік стилінде құлпырта өрнектей келе, қалған бос бөліктерін сол өрнектерге ыңғайлай тор көздендіре түсірген. Сақталған көлемі 40x28x9.5 см бөлік қыш қаптаманың орта тұсы. Осыған қарап түп нұсқасының көлемінің қандай болғандығын аңғаруға болады. Ал қалған қыш қаптамаларда арап әріптерінің оқуға келмейтін бөліктері ғана сақталған. Бұл қаптамаларда тек әріптер ғана сырланған. Қаптаманың қалған бөліктері сырланбаған. Қалған бос жерлерін өсімдікті өрнекпен үйлестіре түсірген.

7-сурет-
қаптама

Эпиграфиялық өрнекті

Шыңылтырланған қыш қаптамалар. Өрнекті қыш қаптамалар. Майоликалық өрнекті қыш қаптамалардың сия көк, аспан көк түстілерімен қатар ақ, сары, жасыл түстермен нақышталғандары да

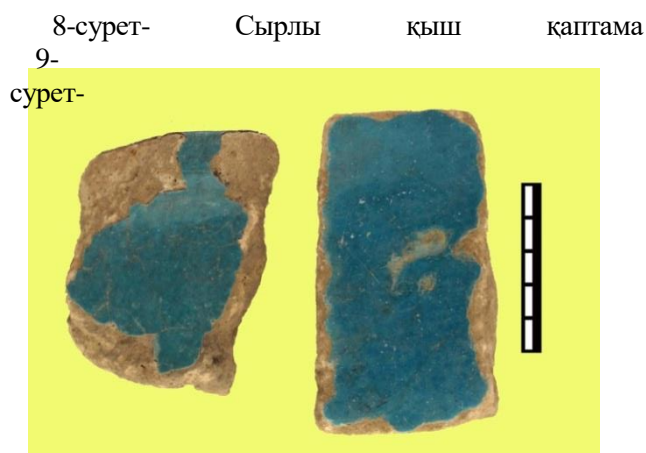
табылды (8-сурет). Аспан көк, сия көк түстерді алмастыра сырланғандарын да осы өрнекті майоликалық қыш қаптамалар тобына жатқыздық. Бұл екі түспен сырланған қыш қаптамалардың көп табылғандары төрт бұрыш қаптамалардың ортасы сия көк, ал екі шетіне аспан көк түспен жолақ түсірілгендері. Ал өрнекті майоликалық қыш қаптамалардың алты бұрыштылары, сегіз бұрыштылары, төрт сәулелілерімен қатар ромб тәрізділері де анықталды. Өрнекті майоликалық қыш қаптамалардың көпшілі өсімдік стилінде нақышталған. Сырсыз қыш қаптамалардағы қызғалдақ стиліндегі өрнектер бұл майоликалық қаптамаларда бұрыштары доғалдана мақтагүлді өрнек тәріздендеріп түсірілген.

Өрнексіз, бір түсті қыш қаптамалар. Бір түсті майоликалық қыш қаптамалардан да ең көп анықталғаны сия көк түстілері мен аспан көк түстілері. Қаптамалардың көпшілігі осы екі түсті ғана пайдаланып төрт бұрышты болып жасалған. Ал екі шеті бір-бірімен байланысу үшін жасалған кертіге барлары да кездеседі. Бұлардың көлемдері де әр-түрлі. Бұл бір түсті майоликалық қаптамаларды өсімдікті геометриялық қаптамалардың кейбір рельефті ойықтарына отырғызып отырған. Алты бұрышты сырсыз қаптамаларды қабырғаға жабыстырған кездегі бос орындарға да осы майоликалық қаптамалардың бір түстілерін орналастырған.

Өрнексіз, бір түсті майоликалық

қыш қаптама

Сығанақтың қалашығының шығыс қақпасында жүргізілген зерттеу нәтижесінде, сәулет туындысының негізгі қыштарын қоспағанда сәулеткерлік қыш қаптамалар аз табылмады. Негізгі қыштар деп отырғанымыз, қақпа құрылысына арнайы құйылған өрнексіз қыштыр. Ал сәулеткерлік қыштар әр-түрлі өрнекпен нақышталып жасалған қыш қаптамалар. Қақпаның астыңғы бөлігіндегі кірпіш қаландыларының көпшілігі көлемі 25x25x5см бүтін кірпіштермен өрілсе, үстіңгі бөлігіне жартыкеш қыштарды молынан пайдаланылған. Үстіңгі бөлігі деп отырғанымыз, қақпаның жөндеу жұмыстарынан кейінгі қайта тұрғызылған бөлігі. Жоғарыда аталған қыш қаптамалар осы жоғарғы бөлігінен, кірпіш қаландыларының арасынан анықталды. Яғни қыш қаптамаларды қақпаны қайта жөндеуге пайдаланып жіберген. Жоғарыдағы қыш қаптамалыр соның бірсыпырасы ғана.

Ал қыш қаптамалар бұл жерге қайдан келді дейтін болсақ, кейінгі жылдары Сығанақ қалашығын рабатынағы сағаналарға жүргізілген зерттеулерден белгілі болды. Шығыс қақпадан анықталған қыш қаптамалардың барлық түрі сол сағаналардан кездесіп отырды. Түптеп келгенде қақпаның жөндеу жұмыстары кезінде жетпеген қыштарды айналадағы қираған сағаналардан әкеліп отырған.

Қыш қаптамаларға тоқталатын болсақ сыртқа формасына, жасалу техникасына, ою өрнегіне қарай алуан түрлі. Жасалу техникасына қарай екі түрге: қалыпта пошымдалған және кеспе әдісімен деп бөлуге болады. Қалыпта пошымдалған дегеніміз, қамыры сәл жұмсақтау сазды қалыпқа салып жасайды. Ал кеспе әдісі дегеніміз тығыз қамырлы сазды қыш қаптама формасына келтіріп, бетіне арнайы жасалған трафаретті қойып, артық жерін өткір ұшты аспаппен кесіп алып отырған. Ою өрнектері өсімдікті және геометриялық болып келген қыш қаптамалардың кейбірінің рельефті ойықтарына, майоликалық қаптамаларды бір бөлігін отырғызып отырған. Аталған қыш қаптамалардың көпшілігі бір-бірімен қиюласатындай етіп жасаған [11].

Салыстырмалы талдау. Қазақстан аймағында түрлі ғимараттарды өсімдікті және геометриялық өрнекті қыш қаптамамен қаптау әдісі шамамен X-XII ғасырда кеңінен қолданыла бастады. Бұл құрылыс техникасы XIV-XV ғасырда да жалғасын тауып, XIX-XX ғасырларға дейін келіп жетті. X-XII ғасырларда

Қырғыз Алатауы баурайында Қарахандықтар ал, Сырдарияның ортаңғы ағысы мен оңтүстік батыс Қазақстан аймағында Селжұқтар өмір сүрген болатын. XV-XVIII ғасырларда Қазақстан территориясына Қазақ хандығы үстемдік жүргізген еді.

Сығанақ қалашығынан табылған өрнекті қаптамалардың ұқсас аналогтарын жартылай бүлінген кесенелер мен үйінді ретінде сақталған қалашықтардан кездестіреміз. Мұның ең жарқын үлгісі ретінде Айша-Бибі кесенесін атауға болады.

Айша-Бибі кесенесі Тараз қаласынан батысқа қарай 18 км жердегі Айша Бибі ауылында орналасқан. Бұл кесенені нақты кімнің салдырғаны белгісіз. Аңыз бойынша кесенені Қарахан әміршісі Махмуд Қарахан салдырған деседі. Кесененің ауданы 7,6х7,6 м. Жоспарда төрт бұрыш пішінді. Бұрыштарына жоғарыға қарай тарала түсетін цилиндр пішінді бағана тұрғызылған. Бұл кесененің батыс жақ бетімен бұрышында тұрған бағанасы түпнұсқа күйінде осы күнге дейін келіп жеткен. Кесене XI-XII ғасырлармен мерзімделінеді [12, 33].

Кесене 24х24х5 см көлеміндегі қызыл қыштардан тұрғызылған. Қасбеті мен екі қапталына күн тәрізді өрнектер түсірілген. Кіреберісі шығыс жағында орналасқан. Жоғарғы жағы арка тәрізді болып келген. Кесененің сыртқы қабырғалары мен бағаналары саздан ойып жасалған геометриялық қыш қаптамалармен көмкерілген. Кейбір өрнектер қазақ оюларына ұқсас келеді.

Құрылысы жағынан Айша-Бибі кесенесіне ұқсайтын ескерткіштер Орта Азия аймағында да кездеседі. Бұл орайда Түрікменстандағы Керкі қаласына жақын орналасқан Алемберді кесенесі (XI ғ.), Көне Термездегі Сұлтан Садат кесенесі (XI ғ.) және ескі Мерв маңындағы Талқатын Баба мешіт намазханасын айтуға болады (XX ғ.) [13, 52]. Тақырыбызға қатысы бар ескерткіштердің бірі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Көмекбаев ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 106,5 шақырым жерде орналасқан Сырлытам кесенесі болып табылады. Бұл кесененің арка тәрізді кіреберіс пилонының маңдайшасына көк түспен шыңылтырланған бір тегіс майоликалық қыш қаптама орнатылған. Сонымен қатар кесененің бұрыштары өсімдік өрнекті қыш қаптамалармен көмкерілген [12, 388].

Сыр бойында орналасқан Қышқала ескерткішінен де өсімдікті, геометриялық өрнекті және майоликалық қыш қаптамалар табылған. Табылған заттай деректер Қышқаладағы құрылыстарды сәндеуге өрнекті қыш қаптамалар қолданылғандығын көрсетеді. Бұлардың көлемі әр түрлі. Үлкендері 42х36 см, кішілері 15х10 см. Бұлар өрнектеу тұрғысынан да әр түрлі ерекшелікте жасалған. Атап айтар болсақ сегіз қырлы оюлап жасалғандарымен қатар, арабша жазу түсірілгендер, өсімдікті және геометриялық өрнектілер, ақ, сары, қоңыр, қанық және ашық көк түсті майоликалық түрде жасалған. Мұндай қаптамаларды Ұлытау өңіріндегі Алаша хан кесенесі мен Ақмола облысындағы XIV-XV ғғ. тиесілі Жәнібек – Шалқар кесенесінен де кездестіруге болады [14, 27; 15, 123].

Өрнекті қыш қаптамалар Қазақстаннан бөлек Түрікменстан, Өзбекстан және Түркиядағы кесенелерде де пайдаланылған. Мысалға, Түрікменстандағы ортағасырлық Данданкана мешітінің қабырғалары өсімдікті және геометриялық өрнекті қыш қаптамалармен әрленген [16, 256]. Құрылыс материалдары бір қарағанда Сығанақтан табылғандарды еске түсіреді. Пугаченконың келтірген деректеріне сүйенсек аталмыш мешіттің IX-X ғасырда салынғандығын аңғарамыз.

Өзбекстан аймағындағы ескерткіштерге келер болсақ, бұл орайда Магоки-Аттари мешітін айтуға болады. Бұл мешіт Бухара қаласының орталығында XII ғасырларда салынған. Көлемі 13,35х17,6 метр, шығыстан батысқа қарай созылған тікбұрышты ғимарат. Төбесі күмбезбен жабылған. Батыс қабырғасының ортасында михраб орналасқан. Негізінен бұл мешіт қазіргі жер деңгейінен 4,5 м төмен орналасқан. Мешіттің екі кіреберісі бар. Яғни оңтүстік және шығыс порталдары. Арка тәрізді оңтүстік порталының маңдайшасына көк түспен шыңылтырланған өсімдік өрнекті қыш қаптама орнатылған. Сонымен қатар порталдың сыртқы беті мен ішкі бетіне геометриялық қыш қаптамалар жабыстырылған. Ғалымдар мешіттің өрнекті қышқаптамаларын Қараханид өнерімен байланыстырған. Жалпы бұдан бөлек Өзбекстанда Буян Кули Хан, Ұлықбектің медресесі, Абдулазиз Хан медресесі, Гиждувани ескерткіші секілді көптеген кесенелермен мешіт медреселердің сыртқы беті өсімдік өрнекті және арапша жазуы бар қаптамалармен әрленгендігі белгілі. Бұлардың көпшілігінің беті көк және жасыл түспен шыңылтырланған. Соңғы аталған сәулет ескерткіштері XIII-XV ғасырлар арасында салынған [17].

Қазақстанда монументалды сәулеттік ескерткіштердің көпшілігі IX-XII ғасырлар және XIII ғасырдың басында салынды. Ғалымдар кез келген сәулеттік құрылыстарды шаруашылықтың, сауда саттықтың және өндіріс ісі дамуының көрінісі ретінде түсіндіреді. Сырты өсімдікті, геометриялық немесе майоликалық қыш қаптамалармен әрленген ескерткіштер IX-XIII ғасырлар аралығында Қазақстанның барлық өңірінен кездеседі. Олардың ортақ белгісі күйдірілген қызыл кірпіштен салынуы, құрылыс заңдылықтарын қатаң сақтауы, кірпіштің стандартты болуы және ою-өрнектерінің нәзік болып келуі. Ғалымдардың пікірінше

Қазақстанның батыс өңіріндегі оғыз – селжұқ тайпаларының архитектуралық ескерткіштері Қарахан ескерткіштерінен сәл бөлектеңіп тұрады [18, 256]. Дегенмен ұқсас тұстары да аз емес. Сондықтан Анадолудағы Селжұқ ескерткіштерін салыстырмалы тұрғыдан қарастыруды жөн деп таптық.

Түп тамыры Оғыздарға барып тірелетін Селжұқ тайпаларының қолбасшысы Алпарслан 1071 жылы Кіші Азия территориясын жаулап алғаннан кейін жоғарыда аталған сәулет өнері Анадолу территориясына да тарады. Осы тұста мына бір жайтты ескерген жөн. Анадолудағы Селжұқ ескерткіштерінде қолданылған қаптамалар Сығанақтағыларды көлеңке сияқта қайталамаса да жалпы құрылыста оймышталған өрнектерді қолдану түсінігі тұрғысынан ұқсастық байқалады.

Мысалы, Түркияның Сивас қаласында орналасқан Гөк медресесінің порталы, Кония қаласындағы Инже мұнара медресесінің порталы, Кайсери қаласындағы Хуанд Натун медресесінің порталы, Дүнясыр ұлы мешітінің михрабы, Сивастағы қос мұнаралы медресенің порталы және Кайсери мен Сивас тас жолы бойында орналасқан Сұлтанхан порталының ішкі беті өсімдікті және геометриялық өрнекпен безендірілген. Сонымен қатар Сивастағы Кейкавус Дарүшшифасы кесенесінде, Тоқаттағы Гөк медресесінің ауласында, Кониядағы Каратай медресесінде және Сырчалы мешітінің михрабында майоликалық өрнек қолданылған. Зерттеушілер аталмыш ескерткіштердің барлығын Селжұқ тайпаларының мұрасы ретінде қарастырып XIII ғасырға жатқызған [19, 16, 114].

Қорытынды. Өнер - адам санасын, ішкі дүниесі мен дүниетанымын эстетикалық тұрғыдан бейнелейтін құбылыс. Өнер арқылы адам баласы өмірде орын алған жайттарды, оқиғаларды және қоршаған ортаның көркемдік элементтерін сол қалпында немесе өзгерте отырып эстетикалық тұрғыдан суреттеген. Қандайда бір өнер туындысының детальдары сол заманның өмір сүру салтына, дүниетанымына, сеніміне және саяси жағдайына қарай беріліп отырған. Нақты айтар болсақ, Қазақстан аймағында ерте темір дәуірінде өмір сүрген халықтар қоршаған ортамен етене тығыз байланыста болғандықтан өздерінің әшекей бұйымдарында аңдық бейнелерді көптеп қолданған. Ал, ортағасырдағы халықтар ислам дінін қабылданғаннан кейін өсімдікті, геометриялық өрнектермен қатар арабша жазуы бар құран аяттарын саздан жасалған тақтайшаларға бейнелеп өздерінің сәулеттік туындыларында қолданған. Дегенмен, ерте ортағасырлық Құлан қалашығынан алынған заттай деректер Орта Азия аймағына ислам діні толықтай таралмай тұрған кезеңде де құрылыстарда өсімдік және геометриялық өрнекті материалдардың қолданылғандығын дәлелдейді. Сондықтан Қарахан дәуірінде көптеп қолданылған қыш қаптамалардың түп тамыры түркі кезеңіне барып тірелуі де мүмкін.

Жалпы Қазақстан және Орта Азия аймағындағы құрылыстарда қыш қаптамалар шамамен X-XII ғасырлардан бастап көптеп қолданыла бастайды. Мұны Өзбекстан және Түркменстандағы мешіт-медреселер мен кесенелер дәлелдей түседі.

Сығанақ қалашығынан табылған қыш қаптамалар түрлі формада жасалғанымен олардың бетіне не өсімдік не болмаса геометриялық өрнектер түсірілген. Сонымен қатар майоликалық деп сипатталған қаптамалардың бетіне көк, жасыл, сары түспен өсімдіктер салынып немесе жазу түсіріліп шыңылтырланған. Ал, кейбірлері тегіс бір түспен ғана орындалған. Бұлардың барлығы Сығанақтағы ғимараттардың ажарын аша түскені белгілі. Сығанақ қалашығында қыш қаптамалардың көп табылуы мұнда саз бұйымдарды жасайтын шеберлердің өзіндік бір ортасы қалыптасқандығын көрсетіп қана қоймай ғылыми техникалық тұрғыдан белгілі дәрежеде жетістікке жеткендігінен хабардар етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбаев С., Мұстапаева Д. (2009). *Ортағасырлық Сығанақ қаласының сәулеттік керамикасы // Известия НАН РК. Серия общественных наук. №1. Б.196-199.*
2. Жолдасбаев С.Ж., Бахтыбаев М.М., Нұрханов Б.Ө., Амантуров М.Қ. (2014). *Ортағасырлық Сығанақ қаласынан табылған қыш қаптамалар // Ясауи университетінің хабаршысы. № 2 (89). Б.199-205.*
3. Байпақов Қ. (2007). *Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: «Аруна Ltd», 384 б.*
4. Akylbek S. Sh., Smagulov E.A., Yatsenko S.A. (2017). *Decor of the eighth-century turkic rulers residence in the citadel of Kulan town // the Silk Road. Volume 15. P.65-82.*
5. Байпақов Қ. (2007). *Ежелгі және орта ғасырдағы Отырар. Алматы: «Қазығұрт», 248 б.*
6. Такибаева С.С. (1987). *Тайны небесной глазури. Алма Ата: «Казахстан», 119 с.*
7. Туякбаев М.К., Егеубаева А.М. (2018). *Түркістан жазирасының қыш ыдыстары. Альбом кітап. Алматы: «Золотая Книга», 176 б.*

8. Жолдасбаев С. (2009). *Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.)*. Түркістан: Тұран баспасы, 246 б.
9. Жолдасбаев С., Нурханов Б.О., Бахтыбаев М., Мурғабаяев С.С., Арынов К.С. (2012). *2011 жылғы Ортағасырлық Сығанақ қаласында атқарылған жұмыстар // Марғұлан оқулары 2012*. Астана: Б.185-189.
10. Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Арынов Қ. (2016). *Сығанақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгінгі мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. I бөлім. Алматы: Қазақ университеті, 285 б.*
11. Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мурғабаяев С.С. (2016). *Сығанақ жәдігерлері*. Түркістан: Тұран, 182 б.
12. Koshenova G. (2013). *Kazakistan Taraz/Talas Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri 11-12 yy)*//Gazi Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 159 s.
13. Қапанов А.Қ., Рүстембеков А.И. (құрастырғандар) (2012). *Қазақстан архитектурасы // (Ред. Б. Глаудинов)*. Алматы: «Өнер» баспасы, Т 8. 192 б.
14. Елеуов М., Есен С., Молдахмет А. (2020). *Ортағасырлық Қышқаладағы 2020 жылғы зерттеулер//Мәдени мұра журналы. №2. Б.24 – 31.*
15. Елеуов М., Талеев Д., Есен С., Курманиязов И.С., Молдахмет А. (2021). *Ортағасырлық Қышқалада 2021 жылы жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары. Том 2. Б.120 – 124.*
16. Пугаченкова Г.А. (1958). *Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма*. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 484 с.
17. Uzholidays.com. *мавзолей саманидов. Чашма Аюб. Мечеть Магоки Аттари. Минарет Калян и.т.д. [Электронный ресурс]. <https://uzholidays.com/dostoprimechatelnosti-3/> (қаралған күні 22.02.22)*
18. Артықбаев Ж., Пірманов Ә. (2008). *Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық басылым*. Алматы: Атамұра, 544 б.
19. Öney G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemeleri ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 291 s.

References

1. Zholdasbaev S., Mustapaeva D. (2009). *Ortagasyrlyq Syganag galasynyn saulettik keramikasy [Architectural ceramics of the medieval city of Syganak] // Izvestiia NAN RK. Seriiia obshchestvennykh nauk. №1. B.196-199.*
2. Zholdasbaev S.Zh., Bakhtybaev M.M., Nurkhanov B.Ө., Amanturov M.Q. (2014). *Ortagasyrlyq Syganag qalasyndan tabylgan qysh qaptamalar [Pottery found in the medieval city of Syganak] // Iasau universitetinin khabarshysy. № 2 (89). B.199-205.*
3. Baipaqov K. (2007). *Qazaqstannyn ezhelgi qalalary [Ancient cities of Kazakhstan]*. Almaty: «Aruna Ltd», 384 b.
4. Akylbek S. Sh., Smagulov E.A., Yatsenko S.A. (2017). *Decor of the eighth-century turkic rulers residence in the citadel of Kulan town // the Silk Road. Volume 15. P.65-82.*
5. Baipaqov K. (2007). *Ezhelgi zhane orta gasyrdagy Otyrar [Otrar of antiquity and the Middle Ages]*. Almaty: «Qazygurt», 248 b.
6. Takibaeva S.S. (1987). *Tainy nebesnoi glazuri [Secrets of the heavenly glaze]*. Alma-Ata: «Kazakhstan», 119 s.
7. Tuiakbaev M.K., Egeubaeva A.M. (2018). *Turkistan zhazirasynyn qysh ydystary. Albom kitap [Pottery of Turkestan Zhazira. Album Book]*. Almaty: «Zolotaia Kniga», 176 b.
8. Zholdasbaev S. (2009). *Ortagasyrlyq Syganag qalasy (X–XVIII ғғ.) [Medieval city of Syganak (X–XVIII centuries.)]*. Turkistan: Turan baspasy, 246 b.
9. Zholdasbaev S., Nurkhanov B.O., Bakhtybaev M., Murgabaev S.S., Arynov K.S. (2012). *2011 zhylgy Ortagasyrlyq Syganag qalasynda atqarylqan zhymystar [Works in the medieval city of Syganak in 2011] // Margulan ogulary. Astana: B.185-189.*
10. Zholdasbaev S., Zhetibaev K., Bakhtybaev M., Arynov Q. (2016). *Syganag qalasynda 2015 zhyly zhurigizilgen arkheologiialyq zertteu zhymystary [Archaeological research conducted in 2015 in Syganak] // «Qazaqstannyn tarikhi-madeni muralarynyn ozekti maseleleri: otkeni, bugini men bolashagy» atty tarikh*

gylymdarynyn doktory, professor Madiar Eleuovtyn 70 zhylidyq mereitoiyna arnalgan khalygaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiia materialdary. I bolim. Almaty: Qazaq universiteti, 285 b.

11. Zholdasbaev S.Zh., Zhetibaev K.M., Bakhtybaev M.M., Murgabaev S.S. (2016). Syganaq zhadigerleri [Syganak relics]. Turkistan: Turan, 182 b.

12. Koshenova G. (2013). Kazakistan Taraz/Talas Şhrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri 11-12 yy) [Mausoleum in Taraz/Talas, Kazakhstan (Ayshe Bibi, Babacı Hatun and Karahan Mausoleums of the 11th-12th centuries)] //Gazi Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 159 s.

13. Qapanov A.Q., Rustembekov A.I. (qurastyrgandar). (2012). Qazaqstan arkhitekturası [Architecture of Kazakhstan] // (Red. B. Glaudinov). Almaty: «Oner» baspasy, T 8. 192 b.

14. Eleuov M., Esen S., Moldakhmet A. (2020). Ortagasyrlyq Qyshqaladagy 2020 zhylygı zertteuler [Medieval Qyshqala research in 2020]//Madeni mura zhurnaly. №2. B.24 – 31.

15. Eleuov M., Taleev D., Esen S., Kurmaniazov I.S., Moldakhmet A. (2021). Ortagasyrlyq Qyshqalada 2021 zhyly zhurgizilgen zertteuler [Research conducted in 2021 in the Qyshqala]//Margulan oqulary.Tom 2. B.120 – 124.

16. Pugachenkova G.A. (1958). Puti razvitiia arkhitektury iuzhnogo Turkmenistana pory rabovladieniia i feodalizma [Ways of development of architecture of southern Turkmenistan during the time of slavery and feudalism]. Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 484 s.

17. Uzholidays.com. mavzolei samanidov. Chashma Aiub. Mechet Magoki Attari. Minaret Kalian i.t.d. [the mausoleum of the Samanids. Chashma Ayub. Magoki Attari Mosque. Kalyan Minaret, etc.] [Electronic material]. <https://uzholidays.com/dostoprimechatelnosti-3/> (date of request: 22.02.22)

18. Artyqbaev Zh., Pirmanov Ə. (2008). Qazaqstan tarikhy. Entsiklopediialyq basylym [History of Kazakhstan. Encyclopedic edition]. Almaty: Atamura, 544 b.

19. Öney G. (1992). Anadolu Selçuklu Mimari Süslemeleri ve El Sanatları [Anadolu Selcuklu Architectural Decorations and Handicrafts]. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 291 s.